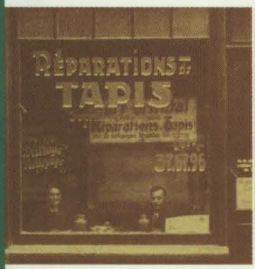
Corry Guttstadt

TÜRKİYE, YAHUDİLER VE HOLOKOST

iletişim

CORRY GUTTSTADT

Türkiye, Yahudiler ve Holokost

CORRY GUTTSTADT 1955'te Hamburg'da doğdu. Almanya'da çeşitli ırkçılık karşıtı ve insan hakları kuruluşlarında aktif yer aldı. Türkçe-Almanca çevirmenlik ve gazetecilik yaptı. 2005 yılında Hamburg Üniversitesi Türkoloji ve Tarih Bölümü'nden mezun oldu, 2009 yılında aynı üniversitede "Die Türkei, die Juden und der Holocaust" çalışmasıyla doktora aldı. Bu çalışma aynı yıl *Geisteswissenschaften International* adlı kurum tarafından ödüle layık görüldü. 2008/2009 burs döneminde Washington'daki "USHMM Center for Advanced Holocaust Studies"de "Ch. H. Revson Foundation" bursiyeri olarak bulundu. 2010'da Paris'teki "Fondation pour le Mémoire de la Shoah"dan araştırma bursu kazandı. 2009-2010'da Hamburg Üniversitesi Türkoloji Bölümü'nde öğretim görevlisi olarak çalıştı. 2011'den beri Berlin'deki Anne-Frank-Zentrum'da, İkinci Dünya Savaşı döneminde Türk-Alman biyografilerini konu alan "Her şeyden önce insanım" adlı pedagojik projenin yöneticisidir.

Die Türkei, die Juden und der Holocaust
© 2008 Assoziation A, Berlin/Hamburg

İletişim Yayınları 1727 • Tarih Dizisi 72
ISBN-13: 978-975-05-1020-5
© 2012 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2012, İstanbul

EDİTÖR Tanıl Bora - Sibel Türker
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFLARI solda: Sephiha ailesinin Brüksel'deki halı tamir atölyesi (Haïm V. Sephiha'nın kullanmama izin verdiği özel fotoğraf); *ortada:* 1943'te Fransa'dan Auschwitz'e tehcir edilen İzmir kökenli Kavayero ailesi (Klarsfeld Koleksiyonu); *sağda:* Mültecilerin buluşma noktalarından Anton Karon'un kitabevi (Elfi Alfandari Koleksiyonu)
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
DİZİN Burcu Tunakan - Melek Özmüş
BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

CORRY GUTTSTADT

Türkiye, Yahudiler ve Holokost

Die Türkei, die Juden und der Holocaust

ÇEVIREN *Atilla Dirim*

iletişim

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ *11*

Kitabın Türkçe baskısının önsözüne ek *19*

Giriş *21*

Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler:
Umut, uyum ve dışlama arasında *23*

Yahudilerin çelişkili durumu *24*

Yahudi karşıtı kampanyalar *26*

Ekonomik Türkleştirme: İşten atmalar ve
meslekten uzaklaştırmalar *28*

Lozan Anlaşması'yla düzenlenmiş olan
azınlık haklarının içinin boşaltılması *30*

Kanun Türk'ü – "Onlar Türk olamazlar" *34*

Kabul veya dışlamanın değişken kriterleri *35*

"Vatandaş Türkçe Konuş!" *36*

Milliyetçi mobilizasyon ve yasal kısıtlamalar *39*

Hayal kırıklığı, nafile uyum çabaları ve göç *40*

Yahudilerin Türkiye'den kitlesel göçü *43*

Sefarad dünyası merkezini yitiriyor *45*

1 Avrupa'daki Türkiyeli Yahudiler 47
Hedef ülkeler 49

Fransa 51
Le Quartier de La Roquette: *XI. Arrondissement'teki Sefarad "ştetl"i* 54 • *Türkiye Yahudilerinin Paris'teki yaşamlarının farklı yüzleri* 59 • *Sinagoglar ve* landsmanshaftn 60 • *Siyasi yönelimler* 64 • *Fransa'nın diğer bölgelerindeki Türkiyeli Yahudiler* 67

İsviçre 70

Belçika 71

Hollanda 74

İtalya ve Rodos 77
Milano 79 • *Livorno* 81 • *Cenova ve Roma* 82 • *Trieste* 82 • *Rodos* 83

Viyana'daki Türkiye Yahudileri cemaati 84
Cemaatin en parlak dönemi 89 • *Değişim ve çöküş* 91 • *Türkiye'ye bağlılık* 93

Almanya 95
Berlin 98 • *Hamburg* 102

Güneydoğu Avrupa 104

Çoklu kimlikler 105

Sefaradizmin 10 yılı 107

Türkiye'yle ilişkiler 110

Yahudilerin Nazilerce takibata uğratılma tehlikesi yükseliyor 113

2 Nasyonal Sosyalizm ve İkinci Dünya Savaşı Döneminde Türkiye (1933-1945) 115

İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin izlediği dış siyaset 115
Alman tehdidi 117 • *Türkiye-Almanya Antlaşması* 118 • *Sovyetler Birliği'ne yapılan saldırının Türkiye'de uyandırdığı sevinç* 119

Turancı ihtiraslar 120

"Tek taraflı tarafsızlık" (1941-1944) 121

Milliyetçi ve baskıcı iç siyaset: Milli Şef Rejimi 123

Türk Nazi sempatizanları 124

Franz von Papen'in propaganda fonu 127

Alman kolonisi 128
Yönlendirilen basın 129

Türkçüler, Turancılar ve Türk faşistleri ***130***
Turancılarla danışıklı döğüş ***132***
Türkleştirme siyasetinin saldırganlaşması ***133***
Mecburi iskân ***134***
Bu dönemde Türkiye'de yaşayan Yahudiler ***135***
İthal antisemitizm ***135***
Trakya olayları ***140***
Türk hükümetinin tepkileri ***142*** • *Olayların arka planı* ***143*** • *Netice* ***149***
Gayrimüslim erkeklerinin zorunlu çalıştırılması ***150***
Varlık Vergisi ***153***
Çalışma kampları ***157*** • *Mal varlıklarının açık artırmayla satılması* ***160*** • *Türkiye Yahudileri panikte* ***162*** • *Sonuç* ***162***
Türkiye sığınılacak bir ülke miydi? ***163***
Yahudilerin Almanya'dan kitlesel göçü ***164*** • *Kaçış yolları – Mültecileri kabul eden ülkeler* ***165***
Bilim insanlarının Türkiye'ye göçü ***166***
Bilim insanlarının Türkiye'ye sığınmalarının anlamı ***168*** • *"Büyük anlar"* ***172*** • *Siyasal ve hukuksal kısıtlamalar* ***173***
Yurt dışında Nazi takibatı ***174***
Türkiye'deki sıradan mültecilerin yaşam koşulları ***177***
Türkiye'nin Yahudi göçünü engellemek için aldığı tedbirler ***180***
Mültecilere karşı alınan önlemler ***183*** • *Türkiye, Yahudilerin pasaportlarına "gizli bir işaret" konulmasını istiyor* ***184*** • *2/9498 no'lu gizli kararname* ***186*** • *Almanya'nın vatandaşlıktan çıkardığı insanların Türkiye tarafından sınır dışı edilmesi* ***189***
Filistin yolunda transit ülke olarak Türkiye ***193***
Aliya ve Filistin'e Kaçış ***194***
Türkiye'den geçen legal transit rotalar ***195*** • *Deniz yoluyla illegal göç* ***199*** • Struma *trajedisi* ***202*** • *Romanya'dan gelen mültecilere karşı "en sert tedbirlerin" alınması* ***204***
Holokost dönemi ***206***
Kurtarma çabaları ve yardım komiteleri ***207*** • *1942-1944: Dar geçit Türkiye* ***210*** • *1943-1944 yılları* ***212*** • *Yunanistan Yahudilerini kurtarma faaliyetleri* ***217*** • *Dönüm noktası: 1944 yazında deniz köprüsü* ***218***
Sonuç ***221***

3 1933-39 Nazi Almanyası'nda Türkiye Yahudilerinin Durumu 225

Yabancı uyruklu Yahudilerin koşulları 226

Yabancı uyruklu Yahudilerin denetimi ve sınır dışı edilmeleri 230 • Almanya vatandaşlığından çıkartılma 231

Almanya'daki Türkiye Yahudileri 233

4 Türkiye'nin, Yahudileri Vatandaşlıktan Çıkartması 239

Bir ceza olarak vatandaşlıktan çıkarma 244 • Yurt dışındaki komplike durum 246 • Yurt dışında Türkiye vatandaşlığının kontrolü 247 • Yahudilerin vatandaşlıktan çıkarılması 249 • İdari yardım 252 • Ülkeye giriş yasağı 252

5 Türkiye Yahudileri ve Holokost 257

Alman aktörler: Soykırım bürokrasisi 259

Dışişleri Bakanlığı ve D Dairesi 260 • RSHA ile Dışişleri Bakanlığı arasındaki işbirliği 262 • Dış siyasete uygun Yahudi katliamı 264 • Almanya suç ortağı arıyor 268 • Koşullu istisnalar 270

Ültimatom: Sınır dışı edilerek yurda geri götürülme 272

Kayıt altına alma 274

Türkiye'nin tutumu 276

Yahudilerin yurda geri götürülmesi ültimatomuna Türkiye'nin tepkisi 278 • Almanya'nın yorumları 281 • Türkiye'ye "rıza beyanı" baskısı 283 • "Yahudilerin kitlesel dönüşü engellenmelidir" 285 • Türkiye Yahudileri vatandaşlıktan çıkarıyor 289 • Ankara'da holokost hakkında ne biliniyordu? 291 • Yardım çağrıları ve Türkiye'ye uluslararası baskı 293

Almanya'daki Türkiye Yahudilerinin akıbeti 295

Türk makamlarının ilgisizliği 296 • Vatandaşlıktan çıkarılan Türkiye Yahudilerinin akıbeti 297 • Göç ve geri dönme girişimleri 300 • Ekim 1943'te "muntazam" Türkiye Yahudilerinin tutuklanması 302 • Hamburglu Sefarad Yahudileri 305

Avusturya 307

"Nihai çözüm modeli" olarak Viyana 308 • Türk diplomatlarının girişimleri 311

Prag 316

Türkiye Yahudileri 317

Fransa ***322***

Alman işgali altındaki Fransa – 1940-42 yılları ***322***

*1940: Yahudilerin kayıt altına alınmaları ve haklarının ellerinden alınması **325** • Vichy rejimi vatandaşlıktan çıkarıyor ve tecrit ediyor **326** • 1941: Yabancı uyruklu Yahudi avı **327** • 1942: Fransa Yahudilerinin tarihindeki en kara sayfa **331***

Türkiye Yahudilerinin geçici olarak korunması ***333***

*Türk diplomatlarının Türkiye Yahudilerinin serbest bırakılması için girişimleri (1941) **335** • Takibata uğrayanların hiyerarşik sınıflandırılmaları **336** • Fransa'daki Türkiye Yahudilerinin sayısı **338** • Türkiye vatandaşlığı sorunu: "Muntazam" ve "gayri muntazam" vatandaşlık **340** • Takibat döneminde bürokrasi **343** • Türk belgelerinin sağladığı himaye **344***

Türkiye Yahudilerinin tehciri: Mart 1942 - Şubat 1943 ..... ***351***

*Türk makamlarının tutumu **357***

Yurda götürme ültimatomu ve Türk makamlarının tepkisi ***363***

*Askerlik yükümlülerinin geri dönüşleri **364** • Almanya'nın ültimatomuna Türkiye'nin tepkisi **366** • Tutuklanmaların 1943 sonuna kadar ertelenmesi **370***

Özgür Bölge'nin işgali ve 1943 yılı ***372***

*Marsilya, Ocak 1943 **373***

"Türk Schindler'i" Necdet Kent ***378***

*1943: Vichy'nin tutumunu değiştirmesi – Vatandaşlıktan çıkarılmaları sürdürmeyi reddetmesi **383** • Brunner'in gelişi ve Yahudi takibatının yeni çizgisi **384** • İtalyan Bölgesi'ne sığınma **385** • Nice'te Yahudi takibatı **387***

1943 sonbaharında yurda dönüş süresinin dolması ***387***

*Uluslararası protestolar ve Türkiye'ye baskı **392***

1944 yılı ***394***

*Şubat-Mayıs 1944 arasında Türkiye Yahudilerinin Türkiye'ye geri götürülmeleri **395** • Türkiye Yahudilerinin Şubat-Mayıs 1944 arasında tutuklanmaları ve tehcir edilmeleri **403** • Türk diplomatlarının girişimleri **406** • Türkiye Grenoble Başkonsolosluğu'na baskın **408** • Haziran-Ağustos 1944 arası: İşgalin son ayları **408***

Sonuç ***413***

Fransa'daki kamplarda hayatlarını kaybedenler ***416***

Belçika ***423***

*Yabancı ve Belçikalı Yahudiler **425** • Belçika makamlarının ve halkının tutumu **426***

Yahudilerin Belçika'dan tehcir edilmeleri ***428***

Direniş **429**

Soykırım esnasında Belçika'daki Türkiye Yahudileri **431**

Comité de la Colonie Turque en Belgique **433** • *Boşa çıkan Türkiye'ye dönüş çabaları* **436** • *Sonbahar 1943'te tutuklamalar ve tehcir* **442**

Hollanda **447**

Hollanda'daki Türkiye Yahudilerinin tutuklanması **454** • *Türkiye Yahudilerinin mal varlıklarının gasp edilmesi* **454** • *Westerbork'ta* **455** • *Türk makamlarının tutumu* **457** • *Tehcir ve cinayet* **459**

İtalya **460**

1938 Yahudi karşıtı kanunlar **460** • *Yabancı uyruklu Yahudilere karşı uygulamalar* **461** • *İtalya'daki Türkiye Yahudileri* **463** • *Çalışma yasağı ve vatandaşlığın iptali* **464** • *İtalya'nın Almanlar tarafından işgalinden sonra Yahudi takibatı* **465** • *Türkiye Yahudilerinin takibatı* **469** • *Almanların yabancı uyruklu Yahudilere yönelik yönergeleri* **471** • *Türkiye Milano Başkonsolosu Nebil Ertok'un faaliyetleri* **473** • *1944 operasyonları: "Himaye edilen" Yahudilerin tutuklanması* **476** • *Sonuç* **479**

Güneydoğu Avrupa ve Ege **480**

Yunanistan **481**

Selanik **482** • *Bulgaristan'ın işgal ettiği bölge ve Almanya işgalindeki sınır şeridi* **486** • *Atina ve eski İtalyan işgal bölgesi* **488**

Rodos **492**

Rodos Yahudi cemaatinin Almanlar tarafından imhası **492** • *Türkiye Yahudilerinin kurtulması* **494**

Toplama kamplarındaki Türkiye Yahudilerinin takası **497**

Bergen-Belsen **498** • *Bergen-Belsen'deki Türkiye Yahudileri* **499** • *Takas görüşmeleri* **502** • *Bergen-Belsen cehennemi* **503** • *Umulmadık kurtuluş* **504** • *İsveç'te coşkulu karşılama* **505** • *İstanbul'a varış* **509** • *Bergen-Belsen'deki diğer Türkiye Yahudilerinin akıbeti* **513**

Sonuç: Kurtuluşlarına izin verilmedi **515**

Sonsöz **521**

Sözlükçe **525**

Kim Kimdir? **553**

Kaynakça **581**

Dizin **599**

ÖNSÖZ

1999 yılında İsrail'e yaptığım bir gezi sırasında gittiğim bir kibbutzun kütüphanesinde, 105 Türkiye Yahudisinin Bergen-Belsen Toplama Kampı'ndan kurtarılmalarını anlatan bir yazıya tesadüfen rastladım. Yazıda, bu kişilerin Mart 1945'te serbest bırakıldıkları, Türkiye vatandaşı olmalarından dolayı bir Türk-Alman sivil esir değişimi çerçevesinde Drottningholm adlı bir gemiyle İstanbul'a gönderildikleri anlatılıyordu. Yazıyı kaleme alan Rudolf Levy'nin kendisi de değiştirilen esirlerden biriydi. Yıllardan beri Türkiye'deki azınlıkların durumuyla ve kendi ailevi arka planım nedeniyle Yahudi tarihi ve soykırımıyla ilgileniyor olmama rağmen, Türkiye Yahudilerinden soykırım mağduru olarak söz edildiğini ilk kez duyuyordum. Türkiye ve Yahudi soykırımına dair o güne dek bildiklerim, 1930'lu yıllarda Türkiye'deki üniversitelere ve resmi kurumlara kabul edilen Yahudi bilim insanları çerçevesinde kalıyordu.

Kibbutzun kütüphanesinde yaptığım "keşif"le daha derin ilgilenme fırsatını ancak birkaç yıl sonra bulabildim. İlk olarak Bergen-Belsen Hafıza Müzesi'nin kütüphanesine gittim. Burada, yukarıda adı geçen Türkiyeli Yahudi tutsakların listesini bulup inceledim. Kurtarılan ailelerin çoğu aslen İzmir, İstanbul, Edirne ve Türkiye'nin başka şehirlerindendi. 2003 yazın-

da İstanbul'da, bu kişilerin kurtuluşlarına dair neredeyse kimsenin bilgi sahibi olmadığını öğrenmem; dahası, Türk makamlarının kurtarılan Türkiye Yahudilerinin büyük kısmına ancak uzun görüşmelerden sonra Nisan 1945'te gemiden inme izni verdiğini ve hemen ardından da pansiyonlarda enterne edildikleri bilgisine ulaşmam beni büyük bir şaşkınlığa uğrattı. Devlet arşivlerinde ve Türkiye'deki Yahudi cemaatinin kurumlarında bulunan Türkiye Yahudilerinin soykırım yıllarındaki durumuna ilişkin bilgilere ise ulaşmam mümkün olmadı.

Bunun üzerine Paris, Brüksel ve başka şehirlerde yaşayan Sefaradlara yolladığım mektuplardaki sorular daha fazla yankı getirdi. Çok kısa bir süre içinde bana ailelerinin ve akrabalarının hikâyelerini anlatan, Avrupa'daki Türkiye kökenli Sefarad cemaatinin kayıp dünyasının kapılarını açan Türkiye Yahudisi ailelerin çocukları ve torunlarıyla iletişim kurdum. Bu sayede, Batı Avrupa'daki Türkiyeli göçmenlerin ilk kuşağının ağırlıklı olarak Yahudilerden oluştuğunu öğrendim.

İki dünya savaşı arasındaki dönemde çeşitli Avrupa ülkelerinde 20-30.000 kadar Türkiye Yahudisi veya Türkiye kökenli Yahudi yaşıyordu. Bu insanlar bugün Türkiye'de yaşayan Yahudilerden sayıca daha büyük bir grup teşkil etmelerine ve pek çoğunun soykırım kurbanı olmuş olmasına rağmen, uluslararası soykırım araştırmalarında bugüne dek pek az ele alınmışlardı.

Konuyla ilgili tek monografi, Stanford Shaw'ın 1993 yılında yayınlanan *Turkey and the Holocaust. Turkey's Role in Rescuing Turkish and European Jewry from Nazi Persecution* [Türkiye ve Yahudi Soykırımı. Türkiyeli ve Avrupalı Yahudilerin Nazi Zulmünden Kurtarılmasında Türkiye'nin Rolü] başlıklı araştırmasıdır. Alt başlığın da ortaya koyduğu üzere, çalışmanın odağında Yahudilerin kurtarılmasında Türkiye'nin oynadığı rol bulunmaktadır. Bu esere göre Türk diplomatları, bütün Avrupa'da Türkiye Yahudilerini takibattan kurtarmak için –"sık sık kendi hayatlarını tehlikeye atarak"– ellerinden gelen her şeyi yapmışlardı. Shaw'ın tezleri Türkiye'nin resmi siyasetinde coşkulu bir kabul gördü ve sık sık tekrarlanmak suretiyle kendisi-

ni yeniden üreten ve çok sayıda uluslararası yayında da yer alan bir efsaneye dönüştü.

Yahudilerin büyük bir cömertlik gösteren Türkiye tarafından kurtarıldığı iddiası, genellikle reconquista (İspanyolca: yeniden fetih) sırasında İspanya'dan kovulan Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu tarafından kabul edilmesiyle bir arada anılır. Bu iki olaydan –genellikle birbirlerini tamamlayan yarı cümleler halinde– sanki ayrılmaz parçalarmış gibi söz edilir. Holokostta tehcirden kurtarılan Türkiye kökenli Yahudiler, İspanya'dan kovulan Sefaradların kabulünün bir tekrarına dönüşmüştür sanki; bu, Türklerin ve Osmanlıların Yahudilere gösterdiği sarsılmaz hoşgörüye dayanan bir fenomenin iki ayrı evresinden başka bir şey değil gibidir.

Bu tür bir yaklaşım, Türkiye Yahudilerinin soykırım esnasında başlarına gelenlere yalnızca ucundan kenarından dokunmaktadır, çünkü Yahudilerin bu anlatımlardaki görevi Türk diplomatlarının kurtarma faaliyetlerine birer "figüran" olarak hizmet etmektir. Benim bu çalışmadaki amacım ise, araştırmalarımın çıkış noktasına Türkiye Yahudilerinin bakış açısını koymaktı. Kendileriyle söyleşi yaptığım birçok dönem şahidinin verdiği tepkiler de bu düşüncemi kuvvetlendirdi. Bu insanların başlarına gelenlerle bugüne dek kimse ilgilenmemişti. Bu çalışmadaki amaçlarımdan başka biri de, Türkiye Yahudilerinin Avrupa'da oluşturduğu bu büyük grubu soykırım kurbanı rolüne indirgemek yerine, iki dünya savaşı arasındaki dönemde Türkiye Yahudilerinin Avrupa'da büyük bir çeşitlilik gösteren ve soykırım esnasında ortadan kaldırılan varlığını hatırlatmaktı.

Kitap, ulusal Türk devletinin ve bu sırada izlenen Kemalist siyasetin kendine özgü ortaya çıkış koşullarının ve bu koşulların Yahudiler üzerindeki etkilerinin kısaca özetlenmesiyle başlıyor. Yahudilerin Türkiye'den kitlesel göçü ve Türkiye Cumhuriyeti'nin sonraki yıllarda bu göçmenlere karşı uyguladığı siyaset, ancak bu arka plan çerçevesinde anlaşılabilir. Türkiye, Yahudi soykırımı sırasında, coğrafi konumu nedeniyle Güney ve Güneydoğu Avrupa'da yaşayan sayısız Yahudi için Filis-

tin yolunda yer alan ve hayatî bir önem ifade eden bir köprüye dönüşmüştü. Türkiye'nin izlediği siyaset bu nedenle hem Avrupa'da yaşayan Yahudi vatandaşları hem de Güneydoğu Avrupa Yahudilerini kurtarma faaliyetleri açısından büyük bir önem kazanmıştı. Ankara'nın hem Türkiye içinde ve dışında yaşayan "kendi" Yahudilerine hem de diğer Yahudi mültecilere karşı izlediği siyaset, ancak Türkiye'nin otuzlu ve kırklı yıllarda izlediği siyaset dikkatle incelendiği takdirde anlaşılabilir.

* * *

Burada bu kitaba ait birkaç biçimsel ayrıntıya değinmekte de yarar var. Kitapta geçen kişi isimlerinin nasıl yazılacağı konusu çalışma aşamasında büyük bir soru işareti oluşturdu. İbrani, Latin ve –Türkiye'de 1928 yılına kadar kullanılan– Osmanlı alfabeleri, birçok Yahudi isminin üç veya dört farklı yazım şekliyle yazılmasına neden olmuştu. İbrani ve/veya Osmanlı alfabesindeki farklılıklar nedeniyle aynı isim için, hatta genellikle aynı kişi için, çok sayıda Latince yazım şekli (örneğin Nissim, Nisim, Nesim veya Masliah, Mazliah, Masliyah, Mazliyah vb.) ortaya çıkmaktadır. Avrupa'ya göç esnasında farklı transkripsiyonlar nedeniyle, çeşitli Avrupa dillerinde bunlara sadece yeni varyasyonlar eklenmekle kalmıyor, aynı zamanda çok sayıda kişi isimlerini Avrupalılaştırıyordu (örneğin İsaac yerine Jacques şeklinde). Birçok kişinin isimlerini yalnızca Naziler tarafından farklı kökenlerden olan Yahudi tutsaklara (örneğin Doğu Avrupalı) düzenlettirilen mahkûm ve sevk listelerinden öğrendiğimizden ve farklı kökenli insanların aynı isimleri farklı şekillerde yazmasından dolayı zaten bulunmakta olan farklı yazım türlerine yenileri de eklenmiştir. Kitapta bu farklı yazım şekilleriyle kafaları karıştırmamak ve kişilerin kimliklerine ilişkin belirsizlikleri önlemek için, her bir kişi için yalnızca bir yazım şekli kullandım. Söz konusu kişilerin kendi yazım şekillerini içeren dokümanlarının bulunması halinde, bunlara uydum. Diğer bütün durumlarda ilgili kişilerin en uzun süre yaşadığı ülkede kullanılan yazım şeklini, örneğin, Faraci (Farraggi değil) ve Zacouto (Zakouto değil) şeklindeki yazımı tercih ettim.

Kitapta kullandığım "Osmanlı Yahudileri" ve "Türkiye Yahudileri" kavramlarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda ya da Türkiye'de yaşayan veya buralardan gelen Yahudileri tanımlıyorum. Vatandaşlık meselesine ise sadece önem arz eden durumlarda değindim.

Yabancı dillerdeki alıntıların tümü, kitabın Almanca aslı için tarafımdan Almancaya çevrilmiş, Türkçeye çevirisi sırasında Almancadan Türkçeye aktarılmıştır. Kaynak dili Türkçe olan alıntılar, kitapta orijinal halleriyle yer almaktadır.

* * *

Bu kitap, var oluşunu çok sayıda arkadaşımın, meslektaşımın ve araştırmalarımı yürüttüğüm yerlerde tanıştığım insanların çok çeşitli yardımlarına borçludur. Sağladığı ilişkiler, cevaplandırdığı çok sayıda soru ve verdiği belgeler için Rıfat Bali'ye en içten şükranlarımı sunarım. Ragıp Zarakolu bana her zaman yardımlarıyla destek oldu ve bu kitabın oluşumuna gösterdiği ilgiyle beni cesaretlendirdi. Michael Studemund-Halévy önerdiği kaynaklar ve sağladığı ilişkilerle Sefarad dünyasına ayak basmamı kolaylaştırdı. Paris'te yaşayan Serge ve Beate Klarsfeld'e bana verdikleri söyleşi ve belgeler için teşekkür ederim. Terezín İnisiyatifi'nden Michel Frankl, çalışmalarımı çok sayıda önemli bilgi ve belgeyle destekledi ve Prag'daki arşivi ziyaret etmemi sağladı. Uzman görüşleri, eleştiri ve önerileri, ayrıca işaret ettikleri kaynaklar ve ilişkiler nedeniyle Doğan Akhanlı, David Angel, Linde Apel, Marc Baer, Hatice Bayraktar, Oral Çalışlar, Sait Çetinoğlu, Jean Engler, Hendrik Fenz, Tuvia Friling, Anat Frumkin, Frank Golczewski, Susanne Heim, Karin Hörner, Christina Kaul, Ulla Kux, Ahlrich Meyer, Raoul Motika, Silvyo Ovadya, Karl Heinz Roth, Bernd Rother, Steven Sage, Robert Schild, Barbara Spengler-Axiopoulos ve Alexandra-Eileen Wenck'e teşekkür ederim. Sami Kohen, Ankara'da *La Boz de Türkiye*'nin baskısı bulunmayan sayılarını benim için babasının arşivinden kopyaladı. Uluslararası Raoul Wallenberg Vakfı'ndan Danny Rainer Büyükelçi Behiç Erkin'in yayınlanmamış anılarını gönderdi. Her ikisine de çok teşekkürler. Mir-

jam Schmidt'e de yüksek lisans tezini kullanımıma sunduğu için teşekkür ederim.

Kaynakçada isimlerini sıraladığım dönem tanıklarına çok özel teşekkür borçluyum. Söyleşilere vakitlerini ayırdılar, hatıralarını benimle paylaştılar. Acı hatıraların canlanmasına rağmen Nazi döneminde yaşadıklarına ilişkin sorularımı gönüllü olarak cevaplandırdılar. Bana aile albümlerini açan, özel fotoğraflarını ve belgelerini benimle paylaşan Brüksel'den Rivka Cohen ve Daniel Natan'a, Paris'ten Haïm Vidal Sephiha'ya, Nice'ten Victor Sarfati'ye, Marsilya'dan Victor Algazi'ye, G'nat Shomron'dan Nathan Ben-Brith'e ve Hayfa'dan Jochanan Asriel'e de şükran borçluyum. Paris'teki "Aki estamos" Derneği'nden Claire Romi ile Arlette Bules benim için bir akşam toplantısı düzenlediler. Bu toplantıda projemi çok sayıda "Turkanos"a tanıtma ve dönemin birçok tanığıyla temas kurma şansına sahip oldum. Hepsine teşekkürlerimi sunarım.

ABD ve İsrail'deki arşivlerde araştırma yapmamı sağlayan mali desteği için Wuppertal'daki Ertomis Vakfı'na da teşekkür ederim.

Çeşitli arşivlerde yaptığım araştırmalar, söz konusu arşivlerin yönetim kurullarının ve uzman çalışanlarının dostça yardımları olmasaydı, bu kadar verimli olamazdı. Cincinatti'deki Amerikan Yahudi Arşivi'nden [American Jewish Archives] Kevin Proffitt'e kıymetli ilgisi, New York'taki AJJDC (Joint) Arşivi'nden Misha Mitsell ve Shelley Helfand'a candan destekleri, Ankara'daki Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nden Atilla Aydın'a belgeleri bulmaktaki yardımları, Potsdam'daki Brandenburg Eyalet Ana Arşivi'nden [Brandenburgisches Landeshauptarchiv / BLHA] Anke Kandler'e geniş bilgisiyle verdiği destek, Berlin Lichtefelde Federal Arşivi'nden [Bundesarchiv Berlin Lichterfelde] Bayan Blumberg ve Bayan Völschow'a, Paris'teki Çağdaş Yahudi Dokümantasyon Merkezi'nden [Centre de Documentation juive contemporaine / CDJC] Karen Taïeb ve Diane Afoumado'ya, Milano'daki Çağdaş Yahudi Dokümantasyon Merkezi'nden [Centro di Documentazione Ebraica Contemporanea] Liliana Picciotto'ya ve İtalya'daki Türkiye Yahu-

dilerinin karmaşık hukuki durumlarını bana sabırla açıklayan Michele Sarfatti'ye, Amsterdam Belediye Arşivi'nden [Gemeentearchief Amsterdam] Odette Vlessing'e, Berlin'deki Prusya Kültür Varlığı Gizli Devlet Arşivi'nden [Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz / GStPK] Saskia Simons'a, Berlin Eyalet Arşivi'nden [Landesarchiv Berlin] Klaus Dettmer ve Bianca Welzing'e belgeleri ortaya çıkarmaktaki yoğun yardımları, NIOD Amsterdam'dan Hubert Berhout'a, Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi'nden [Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes] Bay Keiper ve Bay Kröger'e araştırmalarımı yürüttüğüm beş yıl boyunca süren dostça yardımları, Brüksel'deki Savaş Mağdurları Servisi'nden [Service des Victimes de la Guerre] (şimdi CEGES'de) Bayan Sophie Vandepontseele ve Sylvie Vander Elst'e verdikleri sıcak destek, Hamburg Devlet Arşivi'nden [Staatsarchiv Hamburg] Jürgen Sielemann'a ve okuma salonundan Bayan Wunderlich'e Hamburg'daki Türkiye Yahudilerinin izini bulmaktaki kapsamlı yardımları, Washington'daki Birleşik Devletler Soykırım Anma Müzesi Arşivi'nden [United States Holocaust Memorial Museum Archives] Michelean Amir'e, Karl Süssheim'ın mirasının bir kısmının Washington'da bulunduğuna işaret eden Kongre Kütüphanesi'nden [Library of Congress] Christopher Murphy'ye, Viyana Şehir ve Eyalet Arşivi'nden [Wiener Stadt und Landesarchiv] Christine Gigler'e, Yad Vashem Hafıza Müzesi'nden Irena Steinfeld'e değerli sohbet ve yardımları, Prag Merkez Devlet Arşivi'nden benim için sadece dosyaları bulmakla kalmayıp Çekçe belgeleri anlamamı da sağlayan Vlasta Mestankova'ya, Bergen-Belsen Hafıza Müzesi'nden Rainer Schulze, Thomas Rahe ve Klaus Tätzler'e çok yönlü destekleri, Dachau Toplama Kampı Hafıza Müzesi'nden Klara Gissing'e araştırmalarım esnasındaki yardımları, Ravensbrück Uyarı ve Hafıza Müzesi'nden Monika Herzog'a, Malines'de Yahudi Tehciri ve Direnişi Müzesi'nden [Musée juif de la Déportation et de la Résistance / MJDR] Laurence Schram'a olağanüstü yardımları, Auschwitz-Birkenau Hafıza Müzesi'nde benim için Auschwitz'deki Türkiye Yahudisi tutsaklara dair belgeleri bulan Piotr Setkiewicz'e teşekkürü bir borç bilirim.

Yaptıkları araştırmalar, cevaplandırdıkları sorularım ve bana gönderdikleri materyallerden ötürü Avusturya Direnişi Dokümantasyon Arşivi'nden [Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes] Ursula Schwarz ve Stephan Roth'a, Berlin'deki Yahudi Merkezi Arşivi'nden [Archiv des Centrum Judaicum] Barbara Welker ve Sabine Hank'a, Mauthausen Toplama Kampı Hafıza Müzesi Arşivi'nden [Archiv der KZ-Gedenkstätte Mauthausen] Helga Wagner'e, Buchenwald Toplama Kampı Hafıza Müzesi Arşivi'nden [Archiv der KZ-Gedenkstätte Buchenwald] Harry Stein'a ve Neuengamme Toplama Kampı Hafıza Müzesi Arşivi'nden [Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme] Julia Rother'e çok teşekkür ederim. İstanbul Yahudi Cemaati Arşivi'nde münferit kişilere dair yaptığı araştırmalar için Deniz Saporta'ya teşekkür ederim.

Çevirilerdeki yardımları için Isabel Meyn, Estelle Alibert (Fransızca), Achim Rohde, Inbar Perez (İbranice), Roberta Marchionni, Susanne Wald (İtalyanca), Inger Hamdorf ve Steffen Köpke (İspanyolca), Klaus Mellenthin ve Muriel Meij (Hollandaca), ayrıca Lenka (Çekçe) ve Süreyya Turhan-von Leffern ile Şeyda Demirdirek'e (Türkçe) teşekkürlerimi sunarım. Kitabı yazma süreci boyunca defalarca iflas eden bilgisayarımdaki sorunların giderilmesine gece ve gündüz demeden verdiği destek için Saffo Can'a yürekten teşekkür ederim. Ayrıca çok boyutlu yardımlarından ötürü Markus Bockshammer, Katja Buchecker, Stefani Guttstadt, Julia Kopp, Tina Look ve Jutta Stephan'a da teşekkürlerimi sunarım. Amsterdam'da verdiği lojistik destek ve NIOD'dan temin edilecek belgeleri oradan alıp bana gönderdiği için Guido van Leemput'a, Ankara'da materyalleri BCA'dan alıp bana gönderdiği için Eren Ağın'a çok teşekkür ederim.

Yazdıklarımı eleştirel bir yaklaşımla okuyan ve çeşitli önerilerini benimle paylaşan çocukluk arkadaşım Dagmar Eßer'e, yaptıkları düzeltmeler için Yasemin Gedik, Beate Kirst, Manfred Trittau ve Sibel Türker'e; sayfa düzeni ve resimler için Klaus Viehmann'a teşekkür ederim. Almanca kitabın redaksiyonunu yapan, kitabımla yakından ilgilenen, yetkin görüşlerini ben-

den esirgemeyen ve kriz anlarında önemli bir destek olan arkadaşım ve yayıncım Theo Bruns'a çok özel bir teşekkür borçluyum. Çok özel başka bir teşekkürü de, kitap üzerinde çalıştığım yıllar boyunca katlanmak zorunda kaldıkları türlü mahrumiyete ses çıkarmadan tahammül eden ve bana sınırsız destek veren olağanüstü çocuklarıma, Tayfun ve Tavga'ya borçluyum. Her ikisine de tüm kalbimle teşekkür ederim.

Kitabın Türkçe baskısının önsözüne ek

Almanca baskının yayınlanmasının üzerinden üç yıl geçti. Beni en çok sevindiren, kitabın bilim dünyası tarafından gördüğü olumlu kabulün yanı sıra, kitapta ele alınan olayları bizzat yaşamış ve bu olaylara tahammül etmek zorunda kalmış dönem tanıklarından ya da kitapta anılan isimlerin çocukları ve akrabaları olan kişilerden aldığım çok sayıda mektup oldu. Bu konunun nihayet araştırılması ve bir yayının konusu olması hepsini çok sevindirmişti. Bu sayede kurduğum ilişkilerden bir dizi yeni röportaj ve değerli başka bilgiler ortaya çıktı. Bundan ötürü her birine burada teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Kitabımın Almanca baskısının yayınlanmasından sonra Birleşik Devletler Soykırım Anma Müzesi'nde [*United States Holocaust Memorial Museum*] akademi üyesi olarak, Paris'teki Soah Anma Vakfı'nda [*Fondation pour le Mémoire de la Shoah*] ve Hamburg'da bulunan Herbert ve Elsbeth Weichmann Vakfı [*Herbert-und-Elsbeth-Weichmann-Stiftung*] tarafından sağlanan çalışma burslarıyla özellikle ABD, Fransa ve İsrail'de bulunan çok sayıda arşivde araştırmalar yapmaya devam ettim. Bunlardan başka, kitapta ele alınan konulara dair bazı yeni eserler de yayınlandı. Bunların arasında Hatice Bayraktar'ın 1934 yılında Trakya'da yaşanan Yahudi düşmanı olaylara dair *Zweideutige Individuen in schlechter Absicht* başlıklı çalışması ve Sait Çetinoğlu'nun *Varlık Vergisi 1942-1944* başlıklı eseri bulunmaktadır. Ancak ne bu arada yayınlanmış olan çalışmalar ne de tarafımdan bulunan yeni belgeler, kitabımda üç sene önce ulaştığım sonuçlarda düzeltme yapmamı gerektirecek yeni bulgu-

ları gün ışığına çıkarmıştır. Aksine, yeni ulaşılan bazı belgeler ilk baskıda ulaştığım tespit ve sonuçları güçlendirir nitelik taşımaktadır. Bu yeni bulguları, çevirinin yayınlanmasını daha fazla geciktirmemek için Türkçe versiyonda yalnızca birkaç yerde aktardım. Beate Klarsfeld Vakfı'nın desteğiyle konuyla ilgili en önemli kaynakların ve belgelerin yayınlanması hazırlıkları halen sürüyor.

Türkiye'de yakın zamanda tek parti döneminde azınlıkların durumuna ilişkin bir dizi çalışma yayınlandığı ve bu eserlerdeki bilgilerin Türkiyeli okur tarafından büyük ölçüde biliniyor olduğunu kabul ettiğim için, Almanca versiyonun ilk iki bölümünü kısaltarak bu kitabın giriş bölümünde bir araya topladım. Buna karşın okurlara kolaylık sağlaması bakımından kitaba kavramlar, örgütler ve kişilere dair geniş bir sözlükçe ekledim.

Kitabımın Türkçede çıkmasından çok mutluyum. Bunu sağlayan İletişim Yayınları'na çok teşekkür ederim. Kitabın redaksiyonel çalışmalarını büyük bir ilgi ve anlayışla yöneten Tanıl Bora'ya, çevirisini üstlenen Atilla Dirim'e ve çevirinin redaksiyonunu yapan arkadaşım Sibel Türker'e en içten teşekkürlerimi sunarım.

Hamburg - Berlin, Kasım 2011

Giriş

Türkiye, Almanya'da nasyonal sosyalizmin (Nazi) iktidara gelişinin ilk yılı olan 1933'te cumhuriyetin onuncu yılı kutlamalarına hazırlanıyordu. Onuncu.Yıl Marşı'nın "Türk'üz Cumhuriyet'in göğsümüz tunç siperi, Türk'e durmak yaraşmaz" nakaratı, dönemin egemen ideolojisini açık bir şekilde dile getiriyordu: **Modernizm** ve **milliyetçilik**. Yeni Türkiye'nin liderleri çılgın bir tempoyla ülkeyi tepeden tırnağa değiştirmeye çalışıyordu. Fabrikalar, okullar ve yollar inşa ediliyordu. Osmanlı geçmişini hatırlatan her şey devrime tabi tutuluyordu: Dil, yazı, takvim ve şapka devrimleri birbiri ardından geliyor, hattâ ülkenin tarihi bile yeniden yazılıyordu. Türk kadınları 1933'te, yani İsviçreli kadınlardan neredeyse 40 yıl önce seçme ve seçilme hakkını elde ediyordu. "Türk'e durmak yaraşmaz, Türk önde, Türk ileri!"

Nazi rejimi 1933'te, iktidara gelmesiyle birlikte Yahudileri ayrımcılığa tabi tutmuş, birçok mesleği icra etmelerini yasaklamıştı. "Cermenler"in Yahudilerden ve "değersiz ırk" olarak kategorize ettiği diğer halklardan üstün olduğunu savunan nasyonal sosyalist ırk teorisi, çok kısa bir sürede devlet doktrinine dönüşmüştü. Daha sonraki yıllar boyunca Yahudiler bütün toplumsal alanlardan dışlandılar, Yahudi olmayanlarla ev-

lenmeleri ve hattâ birlikte yaşamaları yasaklandı, hem varlık ve mülkleri hem insanlık onurları ellerinden alındı.

Buna karşın Türkiye'de Türk siyasetçiler, daha iyi uyum sağlayabilmeleri ve çoğunluğun içinde eriyebilmeleri için Yahudilere Türkçe öğrenmelerini salık veriyorlardı. 1933 yılı boyunca Yahudiler Türkiye'nin neredeyse her büyük şehrinde Türk kültürünü geliştirme dernekleri kurdular ve bundan böyle sadece Türkçe konuşacaklarına yemin ettikleri törenler düzenlediler. Yani Naziler Almanya'da Yahudileri Alman toplumundan sistematik olarak dışlarken, Kemalistler de Yahudilerin tümüyle asimile olmalarını talep ediyordu. Ancak, bu uyum sağlama önerisinin ne kadar ciddi olduğu ayrıca sorgulanmalıdır. Gayrimüslimler ile "gerçek Türkler" pratikte çok farklı muamele görmekteydi. Ayrıca birçok Yahudi bu ağır *Türkleştirme* baskısını bir tehdit olarak hissediyordu.

Yine 1933 yılında, Paris'te, Sarah Kavayero onuncu doğum gününü kutluyordu. Sarah 23 Aralık 1923'te, yani Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sekiz hafta sonra İzmir'de dünyaya gelmişti. Ailesi birkaç yıl sonra, Suzanne (doğ. 1926) ve Diamante (doğ. 1932) isimli kız kardeşlerinin dünyaya geleceği Fransa'ya göç etmişti. Kavayero ailesi, iki dünya savaşı arasındaki dönemde Fransa'da veya diğer Avrupa devletlerinde yaşayan ve sayıları yirmi-otuz bin arasında değişen Türkiyeli Yahudilerden biriydi. Türkiye'den gelen bu Yahudi göçü, 30'lu yıllar boyunca devam etti. Fransa, Mayıs 1940'ta Alman birlikleri tarafından işgal edildi ve aradan birkaç hafta geçtikten sonra antisemitik birçok hüküm uygulamaya konuldu, 1942'den itibaren ise Yahudiler imha kamplarına gönderilmeye başlandı. Sarah Kavayero da 11 Şubat 1943 tarihinde annesi Perla ve iki kız kardeşiyle birlikte Auschwitz'e gönderildi ve orada katledildi.[1]

İkinci Dünya Savaşı boyunca Türkiye ne işgal edilmişti, ne de savaşın tarafı olmuştu. İzlediği siyasetteki azınlık düşmanı eğilimlere rağmen, doğrudan antisemitik yasalar çıkarmadı. Buna rağmen Ankara'nın 1933-1945 yılları arasında izlediği si-

1 Bkz. Kavayero ailesinin fotoğrafı, s. 515.

yasetin Yahudiler üzerinde ağır etkileri oldu. Bu etkiler, hem Türkiyeli Yahudiler, hem de coğrafi konumu itibarıyla Türkiye'yi önemli bir kaçış ve geçiş ülkesi olarak kullanan Avrupalı Yahudiler için geçerli oldu.

1933'te Almanya, Türkiye için en büyük ihracat ülkesi konumuna gelmişti. Daha sonraki on iki yıl boyunca da Nazi Almanyası ile Türkiye arasındaki ticari ilişkiler önemini korudu. Ancak Türkiye'nin izlediği siyaseti ve yürüttüğü Yahudi karşıtı uygulamaları sadece Alman etkisine bağlayan yorumlar, meseleyi tam olarak açıklayamamaktadır. Bu yorumlar tarihsel süreçleri görmezden gelmektedir; aynı zamanda tarihi kaynaklarla da örtüşmemektedir. Öte yandan Avrupalı büyük devletlerin müdahalesine ve vesayetine karşı koymak, Kemalist siyasetin ana hatlarından biriydi. Holokost esnasında Türkiye'nin izlediği siyasete dair köklü bir araştırma ve değerlendirme, Türkiye'nin kendi tarihi gerçeklerini ve Yahudi karşıtı siyaseti şekillendiren Türk milliyetçiliğinin hususiyetlerini dikkate almak zorundadır.

Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler: Umut, uyum ve dışlama arasında

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı, Hıristiyan-Avrupalı büyük devletlere karşı yürüttüğü bir dizi savaş sonucu topraklarının büyük kısmını kaybeden Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun çöküş döneminin sonunu teşkil ediyordu. Yeni cumhuriyette azınlıkların kaderinin asıl belirleyicisi, Kemalistlerin çok etnili Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerinde homojen bir ulus-devlet oluşturma projesiydi. Kemalizm, bu hedefe katı bir Türkleştirme siyaseti izleyerek ulaşma niyetindeydi. Türkiye'nin iki dünya savaşı arasında izlediği siyaset, bu anlamda Doğu ve Güneydoğu Avrupa'da yeni kurulmuş olan devletlerin militan milliyetçiliklerinden pek de farklı değildi.

Bağımsızlık savaşları veya bir büyük devletin parçalanması sonucunda ortaya çıkmış olan bu devletlerden farklı ola-

rak, Türkiye Cumhuriyeti, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın erken dönemlerinde bu ulusal hareketlerin kopuşunu engelleyememiş Osmanlı İmparatorluğu'nun doğrudan devamıydı. Avrupalı devletler Balkan halklarının ayrılıkçı hareketlerini desteklediklerı ve azınlıkların durumunu Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine karışma ve onu zayıflatma bahanesi olarak kullandıkları için, bilhassa Hıristiyan azınlıklar büyük Avrupa devletlerinin uzun kolu olarak görülüyordu. Azınlıkların bu şekilde "dış düşman" için çalışan "iç düşman" olarak gösterilmesi, Jön Türklere Birinci Dünya Savaşı'nın gölgesinde Rumların ve Ermenilerin tehcirine ve ülkeden kovulmalarına bahane olarak hizmet etmişti. Bu düşman imgesi, daha sonra Kemalistlerin izlediği siyasette de devam etti.

"Kurtuluş Savaşı"na yeni bir pencereden baktığımızda, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu her şeyden önce Ermenilere ve Rumlara karşı verilmiş bir savaşın sonucu olarak görebiliriz. Türkleştirme siyasetiyle Türk-Müslüman egemenliği toplumun bütün alanlarında tesis edilecek ve bir anlamda "Kurtuluş Savaşı"nın farklı araçlarla sürdürülmesi sağlanacaktı: "... Bu memleket tarihte Türk'tü, o halde Türk'tür ve ebediyen Türk olarak yaşayacaktır. (...) Memleket en nihayet yine sahib-i aslilerinin elinde tekerrür etti" diyordu Mustafa Kemal 1923'te Adana'da.[2]

Türkleştirme siyaseti, aynı zamanda etnik ve dinsel olarak son derece heterojen nüfusun homojenleştirilmesini de hedefliyordu. Müslümanların büyük bir kısmının anadili Türkçe değildi. Bu, Kürtler için olduğu kadar, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde, imparatorluğun dağılmasıyla birlikte kaybedilen topraklardan Anadolu'ya göç eden yüz binlerce muhacir için de geçerliydi.

Yahudilerin çelişkili durumu

Yahudiler de diğer gayrimüslim azınlıklar gibi bir dizi kısıtlamaya ve baskıya tabiydiler. Ancak bu yasalar Yahudilere, kısmen de olsa, Rumlara ve Ermenilere uygulandığı sertlikte uygu-

2 Aktaran Ertekin, 2002, s. 355.

lanmıyordu.[3] Kemalist siyasetçiler tarafından Yahudiler sürekli "örnek azınlık" olarak kullanılıyordu. Örneğin, Lozan görüşmeleri esnasında İsmet Paşa [İnönü] Türklere sadık kalan Yahudilerin gösterdiği tutumu sürekli vurguluyordu; azınlıkların haklarının anlaşmayla garanti altına alınmasını talep eden Rumları ve Ermenileri ise potansiyel hain olarak tanımlayarak gözden düşürmeye çalışıyordu.[4] Mustafa Kemal, Şubat 1923'te toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde Yahudi avukat Amato'nun, Yahudiler hakkında ne düşündüğüne yönelik sorusuna şöyle cevap veriyordu: "Unsuru hâkim olan Türklerle tevhidi mukadderat etmiş sadık bazı unsurlarımız vardır ki, bilhassa Museviler'dir."[5]

Türkiye Yahudilerinin temsilcileri, Osmanlı zamanından bu yana gelenek olduğu üzere, Türk egemenlerle iyi ilişkiler kurmaya gayret ediyorlardı.[6] Türk-Yunan savaşının ardından geri çekilen Yunan birliklerinin yaptığı saldırılar nedeniyle, Batı Anadolu Yahudilerinin önemli bir kısmı Türkleri kurtarıcı olarak görüyordu. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde cemaatlerinin sözcülüğünü üstlenmiş olan Yahudi entelektüellerinin çoğu, Kemalistlerin ilericilik ve laikleşme coşkularını paylaşıyorlardı. Bundan ötürü Yahudilerin çoğu kendilerini Kemalist hareketin müttefiki olarak görüyordu, yeni cumhuriyetten olumlu şeyler bekliyordu. Pek çok Yahudi bilhassa Atatürk'e büyük bir sevgi ve saygı duyuyor, bunu şiirlerde ve şarkılarda dile getiriyordu.[7]

---

3 Örneğin Birinci Dünya Savaşı veya "Kurtuluş Savaşı" sırasında ülkeden sürülen ya da kaçan gayrimüslimlerin dönüşünü yasaklayan düzenleme, Yahudiler için kısmen kaldırılmıştı.

4 Meray 1973, Cilt 1, s. 211. Türkiye Yahudilerinin temsilcileri, kendilerine biçilen rolleri genelde oynuyorlardı. Örneğin eski Hahambaşı Haim Nahum, Lozan görüşmeleri esnasında Türk heyetine danışmanlık yapıyordu.

5 Aktaran A. Galanti, 1947, s. 86.

6 Yahudiler, bilhassa 19. yüzyılın sonlarında sık sık Hıristiyan azınlıklardan gelen Yahudi karşıtı saldırılara maruz kaldıkları için, devletin korumasına muhtaçtılar. İmparatorluğun içine yayılmış olarak yaşayan ve ayrılıkçı amaçlar gütmeyen nispeten küçük Yahudi toplumu, Osmanlı hükümdarları için mükemmel bir ittifak ortağıydı. Yahudi Milleti'nin sadakatine yapılan vurgu, imparatorlukta yaşayan diğer gayrimüslim azınlıklara yapılan baskıları protesto eden Avrupa'ya bir cevap niteliğindeydi. Böylece 19. yüzyılda özel bir "Türk-Yahudi" ittifakı oluşmuştu.

7 Krş. Nahum 1997, s. 184 vd.

Yahudi cemaatinin önde gelen temsilcileri, Türkiyeli Yahudilerin eşit hak ve yükümlülükler temelinde Türk toplumuyla bütünleşeceklerine ve Yahudi inancından Türkler olacaklarına dair umutlarını sık sık dile getiriyorlardı. Ancak Türkleştirme siyasetinin kurbanı olduklarını anlamaları fazla uzun sürmeyecekti.

Yahudi karşıtı kampanyalar

Yahudiler birçok yerde Türk-Yunan savaşı esnasında Türk birliklerinin uyguladığı şiddetin kurbanı olmaya başladı.[8] Türk-Yunan savaşının sonuyla Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması arasında kalan dönemde, basının bir kısmı Yahudi karşıtı bir kampanyaya başlamıştı. Kampanya, Aralık 1922'de *İleri* gazetesinde "Kanımızı Emenler" başlığıyla yayımlanan başyazıyla başladı. Makalede Yahudiler, iki taraflı oynamakla suçlanıyor, sadakat beyanlarının yalan olduğu anlatılıyordu. Makale şu sözlerle sona eriyordu: "Rum ve Ermenilerin gidişinden sonra keşke Yahudiler de gitse."[9] İzmir'de yayımlanan *Türk Sesi*, Edirne'de yayımlanan *Paşaeli*, İstanbul'da yayımlanan *Tevhid-i Efkâr*[10] gazeteleriyle çeşitli karikatür mecmuaları da Yahudi karşıtı kampanyaya katılmıştı. Yahudiler sömürücü ve savaş fırsatçısı olarak tasvir ediliyordu. Gerçekte Yahudilerin büyük kısmı fakirleşmiş, ancak bazıları ülkeden sürülen Hıristiyanların yerini almayı başararak zengin olmuştu. Ayrıca genelleştirilerek Yahudiler askere gitmekten ve "Kurtuluş Savaşı"na katılmaktan kaçınmakla suçlanıyorlardı.[11]

Bilhassa Trakya'da ve Batı Anadolu'da Yahudi karşıtı göste-

8 Nahum 1997, s. 170; A. Levi 1998, s. 15; bazı yerlerde failler Türk çetelerinin mensuplarıydı, krş. ayrıca Çolak 2005, s. 28 vd.

9 Aktaran A. Levi 1998, s. 26. *İleri*, mebus ve sonrasının Meclis Anayasa Hazırlama Komisyonu'nun başkanı Celal Nuri (İleri) tarafından yayımlanıyordu.

10 *Tevhid-i Efkâr*, Mehmet Tevfik Ebüzziya'nın oğlu Abdurrahman Velit Ebüzziya tarafından yayımlanıyordu. Velit Ebüzziya 19. yüzyılın sonlarından itibaren antisemitik yayıncılığa soyunmuş ve modern Avrupa antisemitizminin merkezi ideolojik ifadelerini neredeyse eşzamanlı olarak Türkçe'ye çevirmişti.

11 Bali 1999, s. 44, 50-51; A. Levi 1998, s. 41 vd.

riler yapıldı ve Yahudi esnaf boykot edildi.[12] Resmi makamlar çok farklı tepkiler gösterdiler. Bir yerde Yahudilerin sürülmelerini engellerken, bir başka yerde yerel güvenlik güçleri Yahudileri evlerini ve şehri terk etmeye zorladılar. Bir zamanlar üç bin üyesiyle Batı Anadolu'nun en önemli cemaatlerinden birini oluşturan ve Türk-Yunan savaşı nedeniyle şehri terk etmek zorunda kalan Aydın Yahudilerinin geri dönüşü engellendi. Evlerine ve servetlerine "emvali metruke" olarak el konuldu ve Türkleştirildi.[13]

Yahudilerin de artık milliyetçi saldırıların hedefi haline gelmelerinin nedenlerinden biri, Ermenilerin ve Rumların öldürülmelerinden ve sürülmelerinden sonra, azınlık olarak daha "görünür" olmalarıydı. Ayrıca Lozan Anlaşması'nda yer alan "nüfus mübadelesi" uyarınca Rumların İstanbul dışında kalan yerlerde yaşamaları yasaklanmıştı, hayatta kalan Ermenilerin ise sayısı azdı. Savaştan önce bugünkü Türkiye topraklarında gayrimüslimlerin genel nüfus içindeki oranı %20 civarındayken, Yahudilerin oranı ancak %1 kadardı. Savaştan sonra ise gayrimüslimler nüfusun sadece yüzde 2,5'ini oluşturuyorlardı.[14] Batı Anadolu ve Trakya'nın savaşlardan önce çok etnili olan yerleşim yerlerinde bulunan küçük Yahudi toplulukları 1923'ten sonra, bölgenin isim, dil ve dinî gelenekler bakımından nüfusun çoğunluğundan ayırt edilebilen en büyük, hatta tek gayrimüslim topluluğunu teşkil ediyordu. Cumhuriyetin ilk yıllarında İzmir ve Edirne'de Yahudilerin nüfus içindeki oranı %10'un üzerindeydi.[15] Savaş esnasında ilk planda Hıristiyan halk gruplarına yönelen şoven ve yabancı düşmanı hava, şimdi Yahudilere yönelmişti. Büyük bir kısmı Trakya'da iskân edilmiş olan Müslüman göçmenlerin ve muhacirlerin çoğu, şo-

12 Örneğin Edirne, Tekirdağ, Uzunköprü, Çorlu, ayrıca İzmir'in Urla ilçesindeki Yahudi karşıtı eylemler belgelenmiştir. A.Levi 1998, s. 34-37; Nahum 1997, s. 203, Bali 1999, s. 40-45.

13 Nahum 1997, s. 201; A. Levi 1998, s. 57.

14 Benbassa/Rodrigue 2005, s. 165.

15 İstatistik Yıllığı Cilt 11'e (Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, İstanbul 1940) dayanan Çağaptay'a göre, Edirne ve Çanakkale'de nüfusun %15'i, İzmir'de ise %10,5'i Yahudilerden oluşuyordu. Çağaptay 2006, s. 176.

ven sloganları kabul etmeye meyilliydi. Trakya'nın Yahudi sakinleri bunu çok geçmeden acı bir şekilde anlayacaktı. Yabancı diplomatların gözlemlerine göre, Yahudiler arasında "Türkler, Ermenilerle Rumların işini bitirdiler, şimdi sıra bize geldi" korkusu çok yaygındı.[16]

Ekonomik Türkleştirme: İşten atmalar ve meslekten uzaklaştırmalar

Jön Türk teorisyenleri daha yüzyılın başında, Türk ulusal hareketinin yumuşak karnı olarak, Batı Avrupa devletlerinde olduğu türden, ulusal gelişmelerin taşıyıcısı olabilecek bir Türk-Müslüman burjuvazinin ortaya çıkamamış olmasına işaret etmişlerdi.[17] İmparatorluk bünyesindeki kapitalist gelişme, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde başlamıştı. Sermaye, bankalar, sigortalar, az sayıdaki sanayi işletmesi –herhangi bir yabancı şirkete ait olmadıkları sürece– genel olarak dinî azınlıkların mülkiyetinde bulunuyordu. Ancak Hıristiyanların ve Yahudilerin büyük çoğunluğu kesinlikle kapitalist değildi, aksine işçi, zanaatkâr ve küçük esnaftı, Hıristiyan Rumların büyük çoğunluğu ise çiftçiydi. Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun dini yapısının bir sonucuydu. Müslüman-Türk seçkin sınıfı, geçmişten beri Osmanlı ordusu ve bürokrasisini elinde tutmuştu, ticaret ve zanaatı küçümseyerek bu alanları gayrimüslimlere bırakmıştı. Gelişen kapitalizmde gayrimüslim azınlıkların öne çıkmasından rahatsız olan Jön Türkler, bu iş dağılımını "gerçek bir iş bölümü değil" diyerek eleştirmişlerdi.[18] Bu yüzden ekonominin Türkleştirilmesi, yani gayrimüslimlerin bilinçli olarak sürülmeleri ve mülksüzleştirilmeleri, Jön Türklerin en önemli hedeflerinden biri olmuştu.

16 ABD sefiri Bristol'ün 1.12.1923 tarihli bir raporda belirttiği üzere, NARA, Dokument Nr. 867.401.6/967.

17 Krş. Toprak 1982, s. 33; Kreiser in Kreiser/Neumann 2003, s. 362. Akçura mevcut durumu Polonya ulusal kurtuluş hareketinin durumuyla karşılaştırıyordu, Polonya'da da burjuvazi genelde Almanlardan ve Yahudilerden oluşuyordu.

18 Gökalp, aktaran Toprak 1985-b, s. 744.

Birinci Dünya Savaşı'nda Rumların ve Ermenilerin ülkeden sürülmeleri ve tehcir edilmeleri, mülklerinin "Türkleştirilmesi" için muazzam bir fırsat sunmuştu.[19]

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde de, iktisat vekili Mahmut Esat'ın (Bozkurt) Şubat 1923'te İzmir İktisat Kongresi'nde ilan ettiği üzere, ekonominin Türkleştirilmesi en önemli amaçtı. Tabii Mahmut Esat bu ifadeyle yabancı kapitalistlerin işletmelerinin devletleştirilmesini değil, Yahudi ve Hıristiyan işçilerin ve çalışanların ekonomik hayattan uzaklaştırılmalarını kastediyordu. Bu bağlamda önce, yabancı işletmeler çalıştırdıkları gayrimüslim personeli işten çıkarmaya zorlanıyor ve asgari kaç Müslüman çalıştırmaları gerektiği kendilerine devlet tarafından bildiriliyordu.[20] Lozan Anlaşması gayrimüslim azınlık mensuplarının ayrımcılığa tabi tutulmalarını yasakladığı ve 1924 Anayasası tüm vatandaşları şeklen de olsa eşit kabul ettiği için, bu tür düzenlemeler yasalarla değil kararnamelerle yapılıyordu. Bazı ekonomi dalları veya yerel alanlarda "Türklerin", yani Türkiye vatandaşlarının değil de, Müslüman Türklerin işe alınması gerektiği bildiriliyordu.

Mart 1926 tarihli Memûrîn Kanunu da devlet hizmetine sadece "Türklerin" girebileceğini öngörüyordu. Kamuda çalışan personelin özlük dosyalarını tutan resmi makamların, ilgili memurun "gerçek" bir Türk olduğunu belgelemek için dinini, "milliyetini" ve –varsa unvan ve lakaplarıyla birlikte– ismini kayıt altına almaları gerekiyordu.[21] Bu hükümler kamu çalışanlarının tümünü, yani örneğin tramvay sürücülüğü ve liman işçiliği gibi meslekleri de kapsıyordu. Bu kitap için yaptığım araştırmalar esnasında görüştüğüm Fransa, İtalya ve Belçika'da yaşayan Türkiye kökenli Yahudilerden bazıları, ailelerinin bu tür basit işlerden atıldıkları için göç etmek zorunda kal-

19 Birer milyon Ermeni ve Rumun işletmelerine, dükkânlarına ve topraklarına Müslümanlar/Türkler tarafından el konulmuştu. Keyder 1999, s. 7. Bkz. ayrıca Akçam 1996, s. 131, 152-156; Gerlach 2002, s. 371-391.

20 Benbassa 1995, s. 125, Bali 1999, s. 208.

21 Çağaptay 2006, s. 69. Kanun metni: TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt 23: 179. 1934 Soyadı Kanunu'ndan önce, kişilerin etnik-dinî aidiyetlerini ortaya koyan lakaplar kullanması geleneği vardı; örn. Rum Yorgo, Yahudi Avram vb.

dıklarını anlattılar.[22] Çünkü Yahudi nüfusun çoğunluğu, eskiden olduğu gibi o günlerde de fakirdi. 1935 yılında yapılan nüfus sayımının sonuçlarına göre Yahudi erkeklerinin %45,9'u bir meslek sahibi değildi ve gündelik işlerde çalışıyordu; %24'ü ticaretle uğraşıyor, %20,5'i ise zanaatkârdı veya sanayide çalışıyordu.[23]

Serbest meslek sahibi gayrimüslimler de çok çeşitli yöntemlerle peş peşe işlerini terk etmeye zorlanıyorlardı. Kanunlarda yapılan yeni düzenlemelerle, gayrimüslimlerin bu mesleklere (eczacı, avukat, hekim, ebe, hemşire vb.) girişleri zorlaştırılmış, hatta tümüyle engellenmişti.[24]

Lozan Anlaşması'yla düzenlenmiş olan azınlık haklarının içinin boşaltılması

Lozan Anlaşması'nın 37'den 45'e kadar olan maddeleri, dini azınlık olarak kabul görmüş mensuplarının hukuk karşısındaki eşitliğini, ibadet özgürlüğünü, serbest dolaşım hakkını, kendi dilini –kamuda, basında ve mahkemeler huzurunda– konuşabilme, kendi okullarını ve sosyal kurumlarını oluşturma ve ayrıca kendi cemaatlerini yönetme hakkını düzenliyordu.[25] Kültürel ve özerk cemaat yapısının korunmasına yönelik uluslararası güvence altına alınmış bu hakların varlığı, Kemalistlerin azınlıkları zorla asimile etme ve kültürel olarak Türkleştirme amaçlarıyla taban tabana zıt bir durum teşkil ediyordu. Lozan Anlaşması'nın uygulanması, en azından kâğıt üzerinde, Milletler Cemiyeti'nin denetimine bırakılmış olduğu için, bu maddeler Kemalistlerin gözünde Osmanlıların "mil-

22 AIU raporlarında da bu işten çıkarmalar ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır, Tiano 1981, s. 32, Dip. 12; aynı şekilde Benbassa/Rodrigue 2005, s. 168.

23 Weiker 1992, s. 285, 1935 nüfus sayımı verilerine dayanarak.

24 Çağaptay 2006, s. 69; *Ofipresse* (Office Israélite de Presse de Documentation), Brüssel, No. 27, Kasım 1945, mevcut durumu azınlık mensuplarına yönelik bir "Numerus Clausus" (bir kota sistemi) olarak tanımlar.

25 Aynı haklar, Yunanistan'daki Müslüman/Türk azınlık için de geçerliydi. Anlaşma, sadece Osmanlı İmparatorluğu'nda kabul edilmiş millet statüsüne sahip Hıristiyan ve Yahudileri kapsamaktaydı. Yezidiler veya Aleviler gibi diğer dini gruplar ya da Kürtler gibi etnik gruplar için bu haklar geçerli değildi.

let" sisteminin ve Avrupalı devletlerin ülkeye müdahale edebilme imkânının devamından başka bir şey değildi. Bu nedenle Türk heyeti anlaşmanın bu maddelerini istemediği halde imzalamak zorunda kalmıştı. Halk Fırkası'nın önde gelen kadroları, parti bünyesinde Lozan Anlaşması'nın bu kısmının kaldırılması veya en azından içinin boşaltılması için gerekeni yapacaklarını beyan etmişti. Bundan ötürü, azınlıkların temsilciliklerine bu anlaşmadaki haklarından vazgeçmeleri yönünde baskı yapılmaya başlandı. Aslında hükümetin ileri sürdüğü gerekçelerin ve uyguladığı yöntemlerin bir başka nedeni daha vardı: Yahudi (ve Hıristiyan) dini kurumlarının yetkilerinin sınırlandırılması bir ölçüye kadar laikleştirme siyasetinin bir parçasıydı. 1924'te halifelik kaldırılmış, tekke ve medreseler gibi İslâmî kurumlar kapatılmıştı.

Lozan Anlaşması'nın 42. Maddesi, azınlıkların aile hukuku ve özel hukukla ilgili sorunlarının, kendi dini gelenek ve göreneklerine uygun biçimde çözümlenmesini güvence altına alıyordu. Bu maddenin somut uygulamasına dair müzakereler, Medeni Kanun hazırlıklarına paralel olarak başlatıldı.[26] Yahudilerin önde gelen sözcüleri de aile hukukunun laikleştirilmesini önemli bir ilerleme olarak karşıladı ve medeni hukuk meselelerinde hahamların yetkilerini kaldırmayı önerdiler.

Ancak Kemalist siyasetin asıl amacı, azınlıkların kendilerini yönetme haklarını tümüyle ortadan kaldırmaktı. Lozan Anlaşması'nın 42. Maddesi cemaat kurumlarının dokunulmazlığı ile eğitim ve hayır kurumlarına yapılacak devlet yardımlarını da düzenlemektedir. Aynı zamanda gazeteci de olan milletvekili Necmettin [Sadak] bu "imtiyaz"ların daimi bir güvensizlik havasına neden olacağını yazıyor ve azınlıkları uluslararası sözleşmelere dayanıyor olsalar bile devletin sonsuz gücüne karşı koyamayacaklarını söylemek suretiyle tehdit ediyordu.[27] Bunun yanı sıra şantaj yöntemine de başvuruluyordu. Bu

26 Lozan Anlaşması'nın hükümleri çok genel ifade edilmişti, somut uygulamanın Türk hükümeti ve ilgili azınlık temsilcilerinin oluşturacağı bir komisyon tarafından düzenlenmesi öngörülüyordu.

27 *Akşam*, 16.09.1925, aktaran Bali 1999, s. 66, Amerikalı bir diplomata ait bir belgeden (basın özeti) bu alıntıyı Türkçeye çevirmek suretiyle.

görüşmeler sürerken, yüzlerce Türkiyeli Yahudi tarafından İspanya hükümetine yazılmış olduğu iddia edilen sözde bir bağlılık mektubu, hemen hemen bütün büyük Türk gazetelerinde eşzamanlı olarak yayımlanmıştı.[28] Yahudiler, çirkin ve kabaca saldırılarla anavatana ihanetle suçlanıyorlardı. Bu yoğun baskı altında, Yahudi cemaatinin temsilcileri, 42. Madde uyarınca sahip oldukları haklardan "gönüllü" olarak vazgeçti.[29] Bu da sonuçta bütün Yahudi kurumlarının marjinalleşmesine neden oldu.[30] Hükümet, Yahudi cemaatine yeni bir cemaat tüzüğü düzenleme ve koyma izni vermediği için, Haïm Béjéranos'un 1931'deki ölümünden sonra yeni bir hahambaşı tayin edilemedi. Bundan ötürü Yahudi cemaati başsız kalarak dağıldı, parçalandı. Zaten Yahudi cemaatinin iç anlaşmazlıkları ve cumhuriyetin ilanından sonra yapılan yasal düzenlemeler, cemaatin durumunu ve daha da önemlisi hahambaşılığı hatırı sayılır bir şekilde zayıflatmıştı.

Lozan Anlaşması'nın 41. Maddesi'nde düzenlenmiş olan azınlıkların kendi eğitim kurumlarına sahip olma hakkı, Kemalistleri fazlasıyla rahatsız ediyordu.[31] Türkiye'deki Yahudi okullarının büyük kısmı, öncelikli olarak "Şark" Yahudilerinin eğitimini ve aydınlanmasını hedefleyen uluslararası bir Yahudi filantropi kurumu olan Alliance Israélite Universelle (AIU) bünyesinde bulunuyordu. AIU, 19. yüzyılın son otuz yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafında modern okullar ve eğitim kurumları açmıştı. Böylelikle imparatorluğun Yahudile-

28 Yahudiler Kristof Kolomb'un onuruna düzenlenen bir tören münasebetiyle güya İspanya hükümetine bir telgraf göndererek bağlılıklarını bildirmişlerdi. Burada, organize bir provokasyon bulunduğu son derece açıktır. A. Levi 1998, s. 70-74; Bali 1999, s. 77-82.

29 Burada özgür iradeyle verilmiş bir karar söz konusu değildi. Yahudilerin temsilcileri cemaat tarafından seçilmemiş, aksine devlet tarafından tayin edilmişti ve görüşmelerini kapalı kapılar ardında yapmak zorundaydılar (Benbassa 1994, s. 122).

30 Hahambaşılık, aynı zamanda bir besin maddesinin kaşer olup olmadığını tespit etme yetkisini de yitirdiğinden, bu iş karşılığında aldığı Gabela adlı en önemli mali kaynaklarından birini kaybetmişti.

31 Mustafa Kemal, 4 Mayıs 1924'te İtalyan *La Gazetta*'da yayımlanan bir röportajında, Türkiye'deki mezheplere ve yabancılara ait okulları "siyasi provokasyon odağı" ve "ihanet yuvaları" olarak nitelemişti, aktaran Tiano 1981, s. 25.

ri arasında gerçek bir eğitim atağı başlatmış ve bir Yahudi orta sınıfının oluşmasına ciddi katkılarda bulunmuştu.[32] AIU'nun Osmanlı İmparatorluğu Yahudileri üzerindeki etkisi göz ardı edilecek gibi değildi: Birinci Dünya Savaşı'ndan önce okul yaşındaki Yahudi gençlerin %35'inden fazlası, AIU'nun okullarından birine gidiyordu. Bu da imparatorluk Yahudileri arasında sadece Fransızca dilinin (Judeo Espanyol aleyhine) yayılmasını değil, aydınlanma fikirlerinin de yerleşmesini –hem de muhafazakâr hahamlarla çatışmayı göze alarak– sağlıyordu. Türkiye Yahudilerinin Alliance okullarında eğitim almış olan ilerici seçkin kesimi, o dönemde Jön Türklerle ve onların bağrından çıkmış olan Kemalistlerle aynı siyasi kuşağa aitti ve kendilerini onlara çok yakın buluyorlardı. AIU'nun, cemaatin muhafazakâr yapılarının parçalanması ve Yahudilerin çoğunluk toplumuna entegrasyonu konusunda gösterdiği çabalar karşısında, şimdi Kemalistlerin izlediği siyaset neticesinde bu okulların kapanması, tarihin büyük bir ironisiydi.

Kemalistlerin eğitim sisteminin "Türkleştirilmesi"ne verdikleri önem, milliyetçi Türk Ocakları'nın genel başkanı Hamdullah Suphi'nin (Tanrıöver) 1925 yılında eğitim bakanı olmasıyla iyice belirginleşmiştir. Bu dönemde dini azınlıkların okullarının bağımsızlığı çok çeşitli tedbirlerle birbiri ardına sınırlandırıldı. Alliance ve Hilfsverein[33] okulları, çatı örgütleriyle olan ilişkilerini koparmak zorunda kaldı. Böylelikle finansal temellerini de yitirmiş oldular, çünkü Türkiye devleti Lozan Anlaşması'nın hilafına bu okullara maddi yardımda bulunmuyordu. 1926'da, bu okullarda görev yapacak öğretmenlerden "milli duyguları" sağlam olanların işe alınmaları; Türkçe, tarih ve coğrafya derslerinin sadece "Öz Türk"lerce verilmesi düzenlemesi getirildi. Daha sonra Yahudi dini ve tarihi derslerinin ve-

32 AIU, genel eğitim veren okulların yanı sıra, Yahudi gençleri el sanatkârlığına yönelik mesleklere hazırlayan ve çıraklık eğitimi veren çok sayıda okula da sahipti.

33 Almanya Yahudileri de eskiden AIU'yu destekliyordu, ancak Alman-Fransız rekabetiyle birlikte, 1901'de Osmanlı İmparatorluğu'nda AIU'ya kıyasla az sayıda olmak üzere eğitim kurumları kuran Hilfsverein der deutschen Juden kuruldu.

rilmesi de yasaklandı. Milliyetçi basının yaptığı Yahudi karşıtı propagandanın da eşlik ettiği bu tedbirler, söz konusu okulların çoğunun kapatılmasına neden oldu.[34]

Haziran 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu'nun "etnik, dinî ve sınıf esasına dayanan" dernekleri yasaklamasıyla birlikte, otuzlu yılların sonuna doğru Yahudilerin gençlik kulüpleri, spor dernekleri vb. dinle ilgisi olmayan kültürel ve sportif örgütleri de kapatıldı. Yahudilerin hem kendi derneklerini kurmaları, hem de uluslararası Yahudi örgütlerinde çalışmaları yasaklandı.[35] Aslında bu absürt bir duruma neden olmuştu, çünkü yurt dışında yaşayan Türkiyeli Yahudilerin Türk yanlısı lobi faaliyetleri çok iyi karşılanıyordu, ancak uluslararası Yahudi kongrelerine ve toplantılarına Türkiye'den delegeler katılamıyordu.[36]

Kanun Türk'ü – "Onlar Türk olamazlar"

Yahudileri Lozan Anlaşması'yla sağlanmış olan azınlık haklarından yoksun bırakmak için, devletin bütün vatandaşlarının eşitliğini sağlamak maksadıyla onlara ayrıcalık tanınamayacağı söylenmişti. Yahudilerin Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmalarına rağmen sürekli dışlanmalarına ise, ancak Türkçe konuşan, Müslüman olan ve Türklük sevgisini taşıyanların Türk olduğu gerekçesi getiriliyordu.[37]

Türkler (Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları) ile "Öz" (Müslüman) Türkler arasında yapılan bu ayrım, daha 1924 yılın-

34 Edirne'deki durumun açık ve anlaşılır bir tasviri için bkz. Haker 2006, s. 145-150.

35 3512 numaralı ve 28.6.1938 tarihli Kanun, *Resmi Gazete*'de 14.7.1938 tarihinde yayımlandı; s. 10272 vd. 1935'te çıkarılan bir yasayla zaten mason locaları ve benzeri örgütlenmeler dağıtılmıştı.

36 Confédération universelle des Juifs séphardim'in yayın organı olan *Le Judaïsme Sépharadi*, Türkiye kökenli Yahudilerin Türkiye'ye duydukları derin bağlılığı sayfalarında en coşkulu şekliyle defalarca ilan etmiştir. Ancak, Uluslararası Sefarad Kongresi raporları, kongreye Türkiye'den hiçbir delegenin katılmadığını ortaya koymaktadır.

37 O zamanlar Türk Ocakları başkanıyken daha sonra Milli Eğitim Bakanı olan Hamdullah Suphi (Tanrıöver), kimin Türk olarak kabul edileceği sorusuna 1923'te verdiği cevap. Aktaran Sadoğlu 2003, s. 193.

da kabul edilen anayasayla ilgili tartışmalar esnasında ortaya çıkmıştı. Milletvekillerinin çoğunluğu Türkiye'nin bütün vatandaşlarını anayasa kanalıyla "Türk" ilan etme önerisine karşı çıkmışlardı. Onlara göre, dinî azınlık mensupları vatandaş olabilirdi, ancak H. Suphi'nin dile getirdiği üzere: "Lâfzen biz bir tefsir bulabiliriz. (...). Fakat bir hakikat vardır: Onlar Türk olamazlar."[38]

Böylece fiili olarak Türk milletinin mensuplarıyla Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt) tarafından "*Kanun Türk'ü*" olarak tanımlanan ve çok sayıda gayri resmi ya da yarı resmi yönetmelikle dışlanan Türkiye vatandaşları arasında bir ayrım yapılmış oluyordu.[39]

Kabul veya dışlamanın değişken kriterleri

Kabul veya dışlama kriterleri o andaki siyasi duruma göre değişiyordu. "Kurtuluş Savaşı"nda İslâm dini farklı etnik aidiyetlerden (Kürtler, Lazlar, Çerkezler) Müslümanları harekete geçirmek için kimlik kazandırıcı bir faktör olarak kullanılmıştı. Lozan Anlaşması'nca düzenlenen "nüfus mübadelesi"nde de dinî aidiyet belirleyici bir kriterdi. Kemalist siyaset, tüm sekülerleşme çabalarına rağmen daha sonraları da Türk milletine aidiyetin göstergesi olarak İslâm'a sık sık başvuracaktı. Çünkü "Türk kültürü"ne veya "ortak tarih"e yapılan atıf, dolaylı olarak İslâm'a işaret ediyordu.[40]

Kabul veya dışlamanın bir başka önemli kriteri, "Kurtuluş Savaşı"na katılmış olmak veya olmamaktı. "Kurtuluş Savaşı", bugün dahi Türk ulusunun en önemli kuruluş mitosudur. Yaklaşık on bir yıl boyunca birbiri ardına gelen savaşlar nedeniyle Müslüman nüfusun da büyük ölçüde yorgun düşmüş ve yeni bir askeri görevden kaçabilmek için akla gelen her yolu denemiş olmasına rağmen, Kemalist doktrine göre "Kurtuluş Sava-

38 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt l. 8/1:908-11; aktaran Çağaptay 2006, s. 15 ve Dip. 35 ve Bali 1999, s. 103.

39 Çağaptay 2006, s. 15; Zürcher 2002-b s. 10.

40 Çağaptay 2006, s. 15; Zürcher 2002-b, s. 106-110.

şına millet topyekûn" büyük bir coşkuyla katılmıştı. Katılmayanlar ise "millet"in bir üyesi olarak görülmek bir yana dursun, "dahili düşman" olarak dışlanmıştı.[41]

1926 yılında kabul edilen bir kanun, "Kurtuluş Savaşı"na katılmamış olan kamuda görevli bütün memur ve çalışanların işine son verilmesini öngörüyordu.[42] Bir yıl sonra kabul edilen 1041 sayılı Kanun, bakanlar kurulunu "Kurtuluş Savaşı"na katılmamış ve kanunun yayımlanmasına kadar geçen süre zarfında Türkiye'ye dönmemiş olan kişileri vatandaşlıktan çıkarmaya yetkili kılıyordu. Pratikte bu kanun bilhassa gayrimüslimleri vatandaşlıktan çıkarmakta kullanıldı.[43] Bu ayrımcı vatandaşlık siyaseti aynı zamanda nüfus siyasetiyle tamamlanarak, Türkçe konuşan veya Müslüman göçmenlerin ülkeye gelmeleri teşvik ediliyor, doğum oranlarının yükseltilerek Türk/Müslüman nüfusun hızla artması hedefleniyor, tüm bunlar yapılırken de gayrimüslimlerin ülkeye gelmeleri engelleniyordu.[44]

"Vatandaş Türkçe Konuş!"

Kemalist siyasetin yirmili yılların ortalarından itibaren İslâm'ı geri plana itmeye başlamasıyla birlikte, Türkçe, "Türklüğün" ortak bir işareti olarak ön plana çıkmaya başladı. Mustafa Kemal "Türk dili, Türk milletinin kalbidir, zihnidir" diyor, "Türkçe konuşmayan bir insan Türk harsına, camiasına mensubiyetini iddia ederse buna inanmak doğru olmaz" uyarısında bulunuyordu.[45] Nüfusun dil bakımından da Türkleştirilmesi

41 Malûmat-ı Vataniye adlı okul kitabında, M. Adil, 1926, s. 15, aktaran Üstel 2004, s. 211.

42 Jäschke 1929, s. 104.

43 Bkz. ayrıntılı şekilde Bölüm 4. *150'likler* örneğinin de gösterdiği gibi, vatandaşlıktan çıkarma, aynı zamanda siyasi rakiplerin ve muhaliflerin bertaraf edilmesinde de kullanılıyordu.

44 Müslümanların zaten %98 gibi ezici bir nüfus çoğunluğu sağladığı düşünüldüğünde, Türk-Müslüman çoğunluğunu oluşturmak için tedbir alınması insana anlaşılmaz gelmektedir. Bunlar o dönemde hakim olan psikolojiyi ifade etmektedir ve ancak evvelce yaşanmış olan savaşlarla açıklanabilir. Krş. Dündar 1999, s. 44-47.

45 Aktaran Sadoğlu 2003, s. 214.

için coşkulu kampanyalar başlatıldı. Yetersiz Türkçe bilgisi veya (örneğin Judeo Espanyol gibi) başka bir dilin kullanılması, basına ve siyasetçilere Yahudilerin devlete pek de sadık olmadıkları suçlamasının daimi bir gerekçesi haline geliyordu. Hatalı veya bozuk bir aksanla Türkçe konuşan Yahudiler, Türkçe karikatür mecmualarının sevilen konularından biriydi. Bundan başka Yahudilerden, "Türk kültürü"ne adapte olmaları, ne olduğu belirsiz bir "Türklük ilkesi"ni benimsemeleri bekleniyordu.[46]

"Bozuk" Türkçe konuşanlar

Yazar Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Yaban* isimli eserinde kahramanının düşüncelerini şu şekilde dile getiriyor: "Derken bir Türkçe ses: 'Bu köyde kimse yok mu, be yahu?' Fakat, bu öyle bir Türkçe ki, bana Galata'yı hatırlatıyor. Doğrudan doğruya Rum şivesiyle söylenmiş bir Türkçe diyemem. Bu bağıran belki bir Ermeni, belki bir Yahudi'dir. Türkçenin böyle söylenmesinde, böyle büzülüp didiklenmesinde ne hazin bir şey var! Sanki, haşin ve patavatsız bir el vücudumuzu hırpalıyor, vücudumuzun en hassas, en nazik yerlerine kadar sokulup oraya tırnaklarını geçiriyor zannedilir." (*Yaban*, Y. K. Karaosmanoğlu, İletişim Yayınları, 2009, 59. baskı, s. 156)

Oysa eğitimli Yahudiler daha Osmanlı döneminde Türkçe dilinin yaygınlaşması için Yahudi cemaatinin içinde kendiliklerinden girişimlerde bulunmuşlardı. Türk Kültür Cemiyeti gibi dernekler Türkçe kursu veriyordu, *Üstad* ve *Ceride-i Tercüman* gazeteleri, Yahudi okurun Türkçe öğrenmesini kolaylaştırmak için İbrani harfleriyle Türkçe olarak yayımlanıyordu. Cumhuriyetin kurulmasından sonra bile Türkiye Yahudilerinin liderleri, cemaat içinde Türkçe öğrenmenin Yahudilerin Türk toplumuna entegre olmaları için önemli bir koşul olduğu propagandasını yapıyorlardı.

"Vatandaş Türkçe Konuş!" sloganıyla Türkiye'deki azınlıklara yönelik nüfusun dil bakımından da Türkleştirilmesini he-

46 Krş. Zürcher 2002-b, s. 111, ayrıca Yıldız 2001, s. 146.

defleyen resmi kampanyalar, aslında azınlıkların entegrasyonundan ziyade ayrımcılığa tabi tutulmalarına hizmet ediyordu. Caddelere, meydanlara ve toplu taşıma araçlarına, azınlık mensuplarını Türkçe konuşmaya "teşvik" eden levhalar ve afişler asılmıştı. "Vatandaş Türkçe Konuş!" sloganı bir davetten ziyade, bir tehdit ifade ediyordu. Öğrenciler ve milliyetçi Türk Ocakları üyelerinden oluşan çeteler, sokaklarda ve toplu taşıma araçlarında Türkçeden başka bir dil konuşan insanları rahatsız ve taciz ediyorlardı.[47] Yahudiler bilhassa İzmir, İstanbul ve Trakya'da baskı altındaydılar. Müslüman Türklerce "gâvur şehir" diye anılan liman şehri İzmir ile İstanbul'un kozmopolit ilçesi Pera –bugünkü Beyoğlu– Türk milliyetçilerini son derece rahatsız ediyordu. Türkleştirme kampanyaları özellikle buralarda ateşli bir şekilde sürdürülüyordu.[48]

Türkçeden başka bir dil kullanılmasının cezalandırılması teklifi, birkaç kez meclise getirildi.[49] O zamanlar her ne kadar böyle bir yasa çıkmadıysa da, Edirne, Tekirdağ, Bursa, Bergama ve Balıkesir'deki idareciler aldıkları kararlarla Türkçeden farklı bir dil kullananlara para cezası uygulamaya başladılar. Günümüzde geride bıraktığımız son on yıllar boyunca dil bakımından Türkleştirme girişimlerinin mağdurları Kürtler olmuşken, Cumhuriyetin ilk dönemlerinde yürütülen Türkçe konuşma kampanyaları, aşağılamalara ve şiddet eylemlerine, aynı şekilde maruz kalan diğer azınlıkların yanı sıra, esas olarak Yahudi karşıtı bir yönelime sahipti.[50]

47 Türk Ocakları'nın 1927'de toplanan 4. Kongresi'nde toplumun dil bakımından Türkleştirilmesi ana hedef olarak saptanmıştı, 1928'de İstanbul Üniversitesi Darülfünun Milli Talebe Cemiyeti tarafından bu hedef benimsendi, Mayıs 1931'de CHF 3. Kongresi'nde slogan Tek Dil, Tek Ulus'tu. Ayrıntılı olarak: Bali 1999, s. 134-148; Sadoğlu 2003, s. 275-290; Yıldız 2001, s. 286-290.

48 İzmir'de bilhassa radikal olarak yürütülen kampanyaya dair: Nahum 1997, s. 197 vd. Aynı şekilde, İzmir'deki ABD konsolosu P. George'un 2 Ağustos 1934'te yazdığı rapor, NARA Raporun eki 867.4016-Jews 13.

49 Örneğin 1925'te, sonra da 1927'de yeniden bu yönde girişimler olmuştu. Kasım 1937'de Sabri Toprak isimli milletvekili, Türkiye vatandaşlarının Türkçeden başka bir dili konuşmalarının yasaklanması ve aykırı davranışların hapisle cezalandırılması yolunda bir kanun teklifi vermişti. Bu teklif mecliste oyçokluğuyla reddedilmişti.

50 Çağaptay 2006, s. 58 vd.

Milliyetçi mobilizasyon ve yasal kısıtlamalar

"Vatandaş Türkçe Konuş!" kampanyası, kesintisiz milliyetçi mobilizasyonun sadece bir unsuruydu. Sayısız milli bayram, kongre ve özel haftalar, milliyetçi gerginliğin sürekli canlı kalmasını sağlayan bir atmosfer oluşturuyordu. Örneğin nüfus sayımları Müslüman Türklerin ezici çoğunluğunu ortaya koymakta kullanılıyordu. Bütün bunlar azınlıklarda güçlü korkulara neden oluyordu.[51]

Kürt/İslâm eğilimli Şeyh Sait ayaklanmasının 1925'te bastırılmasından sonra, Türkleştirme siyaseti giderek saldırgan bir hale geldi. Başbakan İsmet İnönü, azınlıklara yönelik olarak gayet net bir ifadeyle şunları söylüyordu: "Vazifemiz Türk vatanı içinde bulunanları behemehâl Türk yapmaktır. Türklere ve Türklüğe muhalefet edecek anâsırı kesip atacağız. Vatana hizmet edeceklerde arayacağımız evsaf her şeyden evvel o adamın Türk ve Türkçü olmasıdır."[52] Eğitim Bakanlığı çıkardığı bir genelgeyle "Kürt, Laz, Çerkez" gibi kelimelerin kullanılmasını yasakladı.[53]

Cumhuriyetin kurulduğu dönemden itibaren gayrimüslimler çok sayıda kısıtlamaya tabiydi. Ermeniler ve Rumların[54] pek çok yere yerleşmeleri, hatta buralarda geçici olarak bulunmaları bile yasaklanmış, bu düzenleme kısmen Yahudilere de uygulanmıştı. Haziran 1923 itibarıyla gayrimüslimlerin serbest dolaşım hakkı kaldırılmıştı. Türkiye içinde yapacakları seyahatler için özel bir izin almak zorundaydılar; bazı bölgelere girmeleri ise tümüyle yasaklanmıştı. Bu kısıtlamalar çeşitli fasılalarla 1930'a kadar devam etti.[55]

---

51 Ayrıntılı olarak Dündar 1999, s. 36-39.

52 Türk Ocakları Kongresi'ndeki konuşma; *Vakit,* 27 Nisan 1925, aktaran Üstel 1997, s. 173.

53 Kreiser, Kreiser/Neumann 2003 içinde, s. 387.

54 Lozan Anlaşması'ndaki "mübadele" kararı, Türkiye'de Rumların sadece İstanbul'da yaşamasına izin veriyordu.

55 Ermeniler ve Rumlar için bu kısıtlamalar daha sert bir şekilde uygulanıyordu. Türkiye Büyükelçiliği'nin yardımıyla yayımlanan *Zeitschrift der Türkischen Handelskammer in Deutschland* (Almanya'da Türk Ticaret Odası Mecmu-

Azınlıklar için en büyük tehditlerden biri, Türk Ceza Kanunu'nun 1926'da kabul edilen ve "Türklüğe hakaret"in 5 yıla kadar hapisle cezalandırılmasını öngören 159. Maddesi'ydi. Bu madde, günümüzdeki 301. Madde'nin öncülüydü. Eğer bir gayrimüslim maruz kaldığı hakaret ve aşağılamaları şikâyet etmeye cüret ederse, "Türklüğe hakaret" suçlamasıyla karşı karşıya kalabilirdi. Türkçeden başka bir dilin kullanımı bile, 159. Madde'ye göre suçlanma nedeni olabilirdi. Ayrıca Müslüman Türkler azınlıklarla olan komşuluk ilişkilerinde ve günlük yaşamın sorunlarında da bu silahı kullandıklarından, bu kanunla azınlıkların uğradığı hukukî ayrımcılık günlük yaşamda da desteklenmiş oluyordu.[56] Ankara'daki Başbakanlık Arşivi kayıtlarında, 1926'dan 1938'e kadar "Türklüğe hakaret" suçlamasıyla 1.034 başvuru belgesi bulunmaktadır. 94 belgede yer alan isimlerden, faillerin Yahudi olduğu ayrıca belirtilmemesine rağmen, bunların Yahudi oldukları anlaşılmaktadır.[57]

Hayal kırıklığı, nafile uyum çabaları ve göç

Cumhuriyetin kuruluş aşamasında Yahudilerin çoğunun taşıdığı olumlu beklentiler gerçekleşmedi ve uyum çabaları karşılığını bulmadı. Bunun yerine Türkleştirme siyaseti çoğunda hayal kırıklığına ve korkuya neden oldu. Yahudi cemaatinin ileri gelenleri sadakatlerini kanıtlamak için hem beyanda bulunmaya ve hem de Kızılay (1935'e kadar Hilali Ahmer) veya Türk Hava Kurumu gibi yerlere para yardımları yapmaya devam ettiler, fakat bu çabaları boşunaydı. Bu şantaja açık olma durumu Türk tarafınca sürekli kullanıldı. Ne zaman Türk-Yahudi iliş-

---

ası) Kasım 1930'da, azınlık mensuplarına uygulanan seyahat kısıtlamalarının "yasak bölgeler istisna olmak kaydıyla" kaldırıldığını yazıyordu. Ancak azınlık mensupları eskiden olduğu gibi bir yerde üç aydan uzun süreyle kalamayacaklardı (11/1930 nüshası, s. 18). Krş. Nahum 1997, s. 200.

56 Örnekler için Haker 2002, s. 191; ayrıca Çolak 2005, s. 44.

57 Diğer 940 kayıt ezici bir çoğunlukla Rumlara veya Ermenilere aittir. Müslümanlara ait kayıtlar pek azdır, söz konusu olduğu zaman da, lakaplarından bunların Kürt, Arap veya Arnavut oldukları anlaşılmaktadır. Bunun dışında bir diğer suç unsuru olan "Türk büyüklerine hakaret" konusunda da bir dizi vaka mevcuttur.

kilerinde gerilim yaşansa, Yahudilerin temsilcilerine büyük bağışlar yapmak suretiyle Türkiye devletine olan bağlılıklarını ispatlama "fırsatı" tanındı.

"Vatandaş Türkçe Konuş!" kampanyasının gergin ortamında İzmir Yahudileri devletin Türkleştirme siyasetini desteklemek için 1932 yılında bir dernek kurarak, şehrin Yahudi sakinlerine şu beyannameyi imzalattılar: "Türk harsını benimsemeye ve vatandaşlarım arasında millî kaynaşmayı temin etmeye çalışacağımı, bu gayeye vüsûl için her vakit Türk diliyle konuşacağımı ve bütün tanıdıklarımı da Türkçe konuşmaya teşvik edeceğimi ve bu fikri her tarafta neşrü tamime gayret edeceğimi beyan ederim."[58] 1933 yılı boyunca diğer şehirlerdeki Yahudi cemaatleri de benzer beyannameler yayımladılar.

Uyum sağlamaya hazır olduklarını ispat etmek için bazı Yahudi aileler, çocuklarına Oğuz, Altay vb. "tipik" Türk isimleri vermeye başladılar. İsmini Tekin Alp olarak Türkleştiren Moïz Kohen tarafından kaleme alınan ve dindaşlarını Türkleşmeleri için uyaran "*Evâmir-i Aşere*"de bu durum iyice absürd bir hal aldı.[59]

Tüm bu çabalar pek az işe yaradı. Beş yüzyıl önce İspanyol zulmünden kurtarılarak bu ülkeye "misafir" olarak kabul edildikleri ve dolayısıyla minnettar davranmaları gerektiği, Yahudilere sürekli hatırlatıldı. Kırklarelili Erol Haker, Yahudilerin o dönemdeki ruh halini şu sözlerle aktarıyor: "Türkiye Cumhuriyeti topraklarında yaşayan Yahudiler bireysel ve toplumsal yaşamda daha az göze çarpmaya çalıştılar ve sadık vatandaşlar olarak davrandılar. Ancak yeni devlet yetkililerine ve yaygın görüşe göre onlar Cumhuriyet'e bağlılıklarını göstermek için ağızlarıyla kuş tutsalar da yetmezdi."[60] Fransa'da öğretmenlik eğitimi aldıktan sonra doğduğu ülke olan Türkiye'ye geri dönerek *Alliance Israélite Universelle*'in İstanbul'daki okulların-

58 Aktaran Bali 1999, s. 159; ilk olarak 24.11.1932 tarihli *Milliyet*'te. Krş. Çağaptay 2004, s. 95; Bursa'daki Uhuvvet Cemiyeti, Türkçeden başka bir dil konuşan üyelerini para cezasına çarptırıyordu.

59 Krş. Detaylı olarak Landau 1984.

60 Haker 2002, s. 321.

dan birinde öğretmenlik yapan Elie Nathan, 19 Kasım 1937'de şöyle yazmaktadır: "Kemalist rejim kurulduğunda tüm yüreklerin büyük bir umutla dolduğu muhakkaktır. Son derece misafirperver, son derece hoşgörülü olan, mensubu oldukları İslâm dini Yahudilikle etnik veya manevi bir kardeşlik bağına sahip –Judeo-İspanyolca söyleyecek olursak rahmamim y piadosos– Türkler, İttifak Devletleri'nin işgaline uğrayan, ancak Yunan ordusu tarafından da yerle bir edilen ülkelerinde, padişahlık döneminden çok daha parlak yeni bir dönem başlatacak gibi görünüyorlardı. (...) Ancak bunun yerine gayrimüslim olan her şeyin adım adım yok edilmesini hedefleyen bir planın uygulanmaya başlandığını gördük."[61]

Eşit haklara sahip vatandaş olarak kabul görmemelerine rağmen, Türkiye Cumhuriyeti'nin bu ilk dönemlerinde Yahudilerin durumu Doğu ve Güneydoğu Avrupa'da yeni oluşan diğer ulusal devletlerin birçoğuna göre daha tahammül edilebilir bir haldeydi. Irkçı argümanlar üzerinde yükselen modern antisemitizm[62] o dönemin Türkiye'sinde fazla yaygın değildi, Yahudilere karşı şiddet içeren saldırılar büyük bir istisna teşkil ediyordu. Türkleştirme siyaseti bütün azınlıklara yönelikti, Kürtler gibi sayıca daha fazla diğer gruplar söz konusu uygulamalarla daha yoğun bir şekilde karşılaşıyor, Yahudilere göre çok daha ağır baskıların kurbanı oluyorlardı.

Kemalist hükümetin Yahudilere karşı takındığı tavır çelişkili durumunu korudu. Türk basınında ve kamuoyunda yürütülen söz konusu Yahudi karşıtı kampanyaların, Türkiye'nin o zamanki yapısı itibarıyla hükümetin ya da parti yönetiminin emri veya izni olmadan gerçekleştirilmesi mümkün değildi. Bu kampanyalar esas olarak, örneğin Lozan Anlaşması'nın sağladığı hakların

61 Aktaran Antébi 1999.

62 Antisemitizm araştırmalarında Hıristiyan-Yahudi karşıtlığıyla, 19. yüzyılın sonunda oluşmuş olan "modern" antisemitizm birbirinden ayrı tutulmaktadır. Modern antisemitizm ulusal devletlerin kurulması ve kapitalizmin yerleşmesi bağlamında oluşmuştur, bir halk veya ırk olarak tanımladığı Yahudileri modern çağın bütün sorunlarından sorumlu tutmaktadır. Türkiye'de antisemitizmin oluşumuna, yayılmasına ve ideolojik motiflerine dair belgelere dayanan bilimsel bir araştırma henüz mevcut değildir.

kaldırılması (1925/26) gibi hukukî kısıtlamalara ya da Yahudilerin Trakya'dan kovulmasına (1934) hizmet ediyordu.[63] Hükümet sonradan –yani Yahudilere "başarıyla" şantaj yapılmasının ardından– her defasında zararın belli sınırlar içinde kalmasına çalışıyor, Yahudi karşıtı hakaretler ve eylemlerle arasına mesafe koyuyordu. Bunun bir sebebi, hükümetin uluslararası arenada Yahudileri ittifak ortağı olarak görmek istemesi olabilir.

Yahudilerin Türkiye'den kitlesel göçü

Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin milliyetçi ve kısmen Yahudi karşıtı atmosferi nedeniyle, pek çok Yahudi Türkiye'den göç etmeye karar verdi. Yahudi göçü daha Osmanlı zamanında başlamıştı. Avrupa'yla olan iyi ilişkileri sayesinde bazı Yahudiler 19. yüzyılın son 30 yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılarak bazı büyük Avrupa metropollerine yerleşmeye başlamışlardı. İleride Avrupa'da oluşacak Türkiye Yahudisi cemaatlerinin öncülüğünü yapan bu kişiler, ağırlıklı olarak ticaretle uğraşan varlıklı insanlardı. Aynı zaman diliminde, ağırlıklı olarak Rusya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden on binlerce Yahudi sayısı göz önünde bulundurulduğunda, Osmanlı İmparatorluğu'ndan göç edenlerin sayısı yine de oldukça düşüktü.

Yeni yüzyılın başlarında ise Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu'ndan göçleri hızlandı. Alliance Israélite Universelle ve Hilfsvereins okullarında verilen Batılı eğitimin etkileri, ayrıca bu okullarda öğrenilen yabancı diller, göç etmeyi kolaylaştırıyordu. Avrupa o zamanlar ABD ile Latin Amerika'nın yanında Yahudilerin göç hedeflerinden sadece biriydi.

Yahudilerin en önemli göç nedeni, büyük çoğunluğunun içinde bulunduğu sefaletti.[64] Ayrıca deprem veya yangın gibi büyük felaketler de insanları evlerinden ayrılmaya mecbur edi-

63 Bkz. Bölüm 2.

64 Alliance Israélite Universelle öğretmenlerinin, öğrencilerinin sosyal durumlarına dair düzenli olarak tuttukları raporlar, Yahudi nüfusun çoğunluğunun içinde bulunduğu kötü durumu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. (Rapor değerlendirmeleri için örn. Dumont 1982); Hilfvereins raporları bu tabloyu doğrulamaktadır (Trietsch 1915).

yordu. Genç erkekleri göçe zorlayan bir başka etkense, 1909 yılında uygulamaya konulan zorunlu askerlik hizmetiydi. 1912-13 Balkan Savaşları Yahudi nüfusunu büyük ölçüde yıpratti. Trakya'nın bazı küçük yerleşimlerinden Yahudi gençlerinin neredeyse hepsi ayrıldı.[65] Siyasi ve sosyal sebeplerin yanı sıra, evlilik yoluyla göç gibi özel nedenler de vardı. Yüksek ölüm oranı nedeniyle yoksul tabakalar arasında *levirat* az görülen bir uygulama değildi. Bu geleneğe göre çocuk sahibi evli bir kadının ölmesi durumunda, kadının bekâr kız kardeşi, dul kocayla (enişteşiyle) evlenmek zorundaydı. Bundan ötürü göç etmekle kadın ailenin kontrolünden veya bu tür bir planlı evlilikten kurtulma imkânına kavuşuyordu.

Ancak Yahudilerin Türkiye'den asıl göçü cumhuriyetin kurulmasından sonra başladı. Bunun sebepleri, devletin büyük ölçüde izlediği azınlık düşmanlığı güden siyaseti ve buna bağlı olarak iş hayatına getirilen kısıtlamalar olması mümkündür. İzmir'de 1922'de Türk-Yunan savaşının sonlarına doğru başlayan Yahudi göçü dalgası, Yahudi karşıtı kampanyaların etkisiyle cumhuriyet devrinde de devam etti.[66] Daha sonraki 10 ilâ 15 yıl boyunca Yahudiler Türkiye'den toplu olarak ayrıldılar. Pek çok yerleşimde Yahudi nüfusun sayısı yarıya, hatta üçte bire düştü. Dönemin basınında yer alan tahminlere göre İzmir Yahudilerinin 1922'de 40.000 olan sayısı 1934'te 13.000'e, Edirne'de ise 18.000'den 6.000'e düştü.[67]

Uluslararası arenada yaşanan siyasi olaylar ve değişiklikler, göç rotaları üzerinde de etkili oluyordu. 20'li yıllar boyunca ABD göçmen kabul etme koşullarını sertleştirdi, bundan ötürü ABD'ye Yahudi göçü ciddi şekilde azaldı ve böylece Türkiye Yahudilerinin yeni ve en önemli göç hedefi Fransa oldu.

---

65 Haker, gençlerin %75'inin ABD'ye göç ettiğini belirten 4 Haziran 1914 tarihli *La Boz de Verdad*'dan alıntı yapmaktadır. Haker 2002, s. 299.

66 Nahum kitlesel göçe dair AIU arşivlerindeki raporlardan, ayrıca Fransız Dışişleri Bakanlığının dosyalarından alıntı yapmaktadır, Nahum 1997, s. 176, 184. Aynı şekilde Yahudi Telgraf Ajansı, (JTA), 9.9.1924.

67 A. Levi 1998, s. 64, dönemin basınında yer alan tahminler ve rakamlara, Edirne için B'nai B'rith'in cetvellerine dayanarak. Ancak kaynaklarda verilen rakamlar arasında büyük sapmalar ve çelişkiler vardır.

Sefarad dünyası merkezini yitiriyor

Bildiğim kadarıyla, iki dünya savaşı arasında Yahudilerin Türkiye'den göçüne dair yapılmış güvenilir bir çalışma henüz bulunmamaktadır. 1914 ile 1927 yılları arasında nüfus sayımı yapılmamıştır. Yaşanan savaşlar, sürülmeler ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma süreci nedeniyle söz konusu dönemde kaç kişinin öldüğünü ve göç ettiğini tespit etmek ise neredeyse mümkün değildir. Osmanlı döneminde yapılan nüfus sayımları genellikle büyük tutarsızlıklar içermektedir, azınlık mensuplarına dair veriler genellikle siyasi menfaatlerden etkilenmiştir.[68] Ancak bütün bunlar bir yana bırakılsa ve sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfus istatistikleri dikkate alınacak olsa bile, göç hareketlerinin boyutları tahmin edilebilir. Balkan Savaşları'ndan ve On İki Ada'nın kaybından sonra, Osmanlı İmparatorluğu'na kalan topraklarda 1914 yılında yaklaşık 190.000 Yahudi yaşıyordu.[69] Arap bölgelerinde yaşayan Yahudi nüfus bu rakamdan düşüldükten sonra, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde 1914'te yaklaşık 130.000 Yahudinin yaşadığı anlaşılmaktadır. Avner Levi, Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Türkiye'de en azından 150.000 Yahudinin yaşadığını kabul etmektedir.[70]

1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımında, Yahudi olarak sadece 81.872 insan kaydedilmiştir.[71] Bu, Avner Levi tarafından tespit edilen asgari sayıdan en az 70.000 kişi daha azdır, yani

68 Nüfus sayımlarında bilhassa çeşitli azınlıklara dair rakamlar, taraflarca propaganda malzemesi olarak kullanılmalarından ötürü birbirleriyle çelişmektedir. Osmanlıların nüfus sayımlarında ise büyük tutarsızlıklar dikkat çekmektedir. Krş. McCarthy 1994, s. 375 vd; Karpat 1985.

69 Osmanlı nüfus sayımına göre tam olarak 187.073 kişi (aktaran Karpat 1985, s. 189). Bu rakamlar Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan ancak başka devletlerin vatandaşı olan Yahudileri kapsamamaktadır, bu da Yahudi örgütlerinin rakamlarındaki belirgin farklılıkları açıklamaktadır.

70 Levi'nin tahminleri, o zamanki Yahudi basınında yapılan değerlendirmelere dayanmaktadır. Buna göre İstanbul'da 50.000 ilâ 90.000, İzmir'de 40.000, Edirne'de 15.000, Trakya'nın ve Batı Anadolu'nun diğer şehirlerinde 30.000 ilâ 35.000 Yahudi yaşamaktadır. Dolayısıyla toplam 150.000 ilâ 200.000 arasında bir rakama ulaşılmaktadır. Levi 1998, s. 18.

71 Toplam nüfus 1927'de 13,7 milyondan 1935'te 16,2 milyona yükselmiştir.

Yahudi nüfusun yarı yarıya azalması söz konusudur. *Jewish Chronicle*'e göre sadece 1921 ile 1929 yılları arasında 70.000 Yahudi Türkiye'yi terk etmiştir.[72] Gayrimüslimlerin çalışma imkânlarının kısıtlanması ve 1934 Trakya Olayları gibi Yahudi karşıtı uygulamalar, Yahudi göçünün 30'lu yıllarda da devam etmesine neden olmuştur. 1935 yılındaki bir sonraki nüfus sayımında Yahudi nüfusu 78.730 kişiyle küçük bir düşüş gösterirken, Türkiye'nin toplam nüfusu bu sekiz yıl zarfında yaklaşık yüzde 20 artmıştır.[73]

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve ardından zora dayalı olarak bir ulusal Türk devletinin kurulması, bir zamanlar çok büyük olan Yahudi cemaatinin sonunu getirmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla ortaya çıkan devletler arasında Türkiye en büyük Yahudi cemaatine sahipti. Kemalistlerin Türkleştirme siyaseti sadece Yahudilerin büyük bir kısmını göçe zorlamakla kalmamış, zoraki asimilasyon tedbirleri ve uygulamaları Sefarad kültürünün yaşamasına da engel olmuştur. Böylelikle ülke Sefaradlar için geçen yüzyıllar boyunca sahip olduğu kültürel merkez ve yurt olma özelliğini ve önemini yitirmişti.

72 *The Jewish Chronicle*, 4.10.1929, s. 29.

73 Saban'ın verilerine göre yüzde 18 (1990, s. 173); Çağaptay'a göre yüzde 22'den fazla (2006, s. 140).

1

Avrupa'daki Türkiyeli Yahudiler

Bugün Batı ve Kuzey Avrupa'nın neredeyse bütün ülkelerinde nüfusun belirli bir kısmını oluşturan Türkiye kökenli milyonlarca insanla kıyaslandığında, iki dünya savaşı arasındaki dönemde Kuzey ve Orta Avrupa'da yaşayan Osmanlı ve Türkiye Yahudileri oldukça küçük bir grup teşkil ediyordu. Tam sayılarını tespit etmek mümkün olmasa da, veriler 30 ilâ 50 bin arasında değişiyor. Kesin bir sayı vermenin önündeki en büyük zorluklardan biri, farklı kriterlere dayanan çeşitli yayınlarda ve nüfus istatistiklerinde yer alan rakamların birbirleriyle kıyaslanmasının mümkün olmaması.[1]

"Türkiye Yahudisi" sınıflandırması da aynı şekilde bir sorun olarak karşımıza çıkıyor. Osmanlı/Türkiye Yahudilerinin Orta ve Batı Avrupa'ya göçleri 19. yüzyılın ortalarında başlıyor ve 20. yüzyılın 30'lu yıllarına kadar sürüyor. Dolayısıyla Osman-

1 Aralarında ana göç ülkesi olarak Fransa'nın da bulunduğu çok sayıda devletin nüfus sayımlarında dinle ilgili veri yer almıyordu, bazı devletlerde ise Yahudilerin Nazilerce takibata uğratılmasından önceki döneme ait hiç veri bulunmamaktadır. Sefarad yayınlarının tahminlerine göre, kayıtlar resmi ülke vatandaşlıklarına göre değil, hangi ülkeden veya bölgeden geldiklerine göre tutuluyordu. Bu kayıtlarda Yunanistan veya Türkiye Yahudileri, genel olarak da Şark Yahudileri, sık sık bir grup olarak belirtilmektedir. Bir sonraki bölümde sık sık rakamlar verilecek olsa bile, bu sadece büyük bir kaydı ihtirazla ve okura en azından yaklaşık bir nicelik fikri vermek için yapılmaktadır.

lı İmparatorluğu'nun dağılmasına paralel bir süreç izliyor. Bundan ötürü "Osmanlı vatandaşı" olarak Avrupa'ya gelen, ancak doğum yerleri imparatorluğun dağılmasından sonraki dönemde Yunanistan, Bulgaristan veya Filistin'e düşen pek çok insanın varlığı söz konusu. Türkiye Cumhuriyeti 1923 yılında kuruldu, Türkiye vatandaşlığını tanımlayan bir anayasa 1924'te, vatandaşlık yasası ise 1928'de kabul edildi. Bundan ötürü 1923'te cumhuriyetin kurulmasından önce bugünkü Türkiye topraklarında dünyaya gelenlerin tümü ya "Osmanlı vatandaşı" ya da devlet siyaseti bakımından kimseye ait olmayan topraklarda dünyaya gelmiş sayılıyorlardı. Dahası, Trakya ve Ege gibi en büyük Yahudi nüfusuna ve en büyük göç oranına sahip olan bölgeler, 1918-1922 yılları arasındaki dönemde İtalyan veya Yunan kuvvetleri tarafından işgal edilmişti.

Hiç de az olmayan sayıda Şark Yahudisi Türkiye (Osmanlı) vatandaşlığı dışında bir başka ülkenin vatandaşlığına ya da en azından yabancı devletlerin himayesine sahipti. "Türk/Türkiye kökenli Yahudiler" olarak görüşme isteğime cevap veren dönem tanıklarının bir kısmı, sonradan röportaj esnasında öneminin farkında olmadan şu bilgileri veriyorlardı: "Annem Selanikliydi, İspanya vatandaşıydı." – "Babam Fransız himayesindeydi." Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasıyla birlikte yeni ortaya çıkan bir ülkenin sınırları içinde yaşayan insanların bu ülke veya Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığını seçme hakkı vardı. Bu, örneğin Selanik veya Rodos Yahudileri için geçerliydi. Bu tür "çoklu" vatandaşlıklara dair belgeler, Berlin Eyalet Arşivi'nde bulunuyor. Mesela, 1893 İstanbul doğumlu Salvator Nahoum'un vatandaşlığa kabul için verdiği dilekçe, Alman memurları tarafından şu şekilde muamele görmüştü: "Milliyeti: Türk / Vatandaşlığı: Yunanistan / Dini: Musevi." Dosyada Nahoum'un Selanik'te doğmuş oldukları için, "annesiyle babasının isteğine uyarak Yunan vatandaşlığını seçmiş olduğu" açıklaması da yer alıyordu.[2]

2 LAB: Einzelakten Staatsangehörigkeit, Pr.Br.Rep.30 Berlin C Tit. 170-9576. Victoria Behar'ın dosyası da Prusya memurlarını epeyce meşgul etmiş olmalı. Bu dosyada bulunan 3 Mayıs 1938 tarihli vatandaşlık tespiti dilekçesinde, Be-

Yahudi soykırımı esnasında bir ölüm kalım meselesine dönüşen bu vatandaşlık sorununu, daha sonraki bölümlerde ele alacağız. Bundan sonra kullanacağımız "Türkiye Yahudileri" ifadesi, basit anlamda ya Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına sahip olan ya da Osmanlı İmparatorluğu'nda doğmuş olan Yahudileri tanımlayacak. Bu esnada sosyal, dilsel ve dinsel heterojen bir grubu tanımlayan bu kavramın muğlâklığının bilincindeyim: Genel algıda Osmanlı/Türkiye Yahudileri ile Sefaradlar sık sık bir tutulmasına rağmen, bütün Türkiye Yahudileri Sefarad değildi. Mevcut eser ve araştırmalar, kültürel bağlamda tanımlanmış bir grup olarak genellikle Sefarad göçmenleri veya Şark Yahudilerini ele almaktadır, belirli bir ülkenin vatandaşı olan kişileri değil. Ancak Türkiye Yahudisi göçmenler arasında Aşkenazlar, hatta Karaimler bile bulunuyordu. Türkiye'den göç etmiş olan Aşkenaz Yahudileri örneğin Berlin, Antwerpen ve Paris'te yaşıyorlardı.

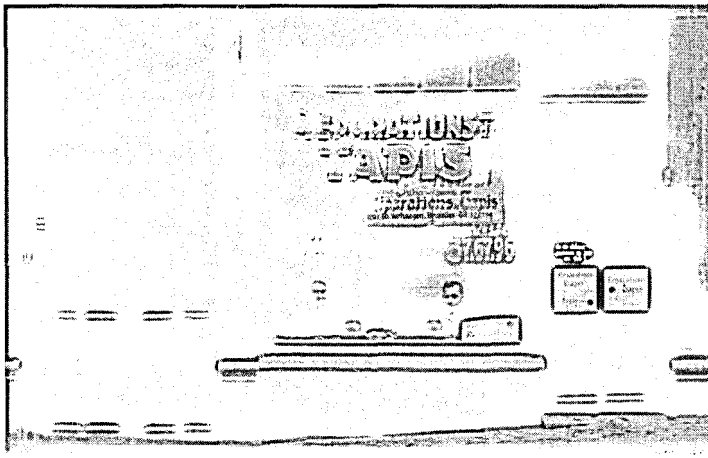
Türkiye Yahudilerinin Viyana'da oluşturduğu cemaat, varlığını 18. yüzyılın başından beri sürdürüyordu. Mensupları uzun yıllardır Viyana'da yaşıyordu ve Sefarad literatüründe tasvir edilen Paris'in XI. Arrondissement'ındaki Rue Popincourt'un ya da Marsilya limanının "tipik" göçmenleriyle neredeyse hiçbir benzerlikleri bulunmuyordu. Ayrıca 19. yüzyılda Paris'e gelen varlıklı tüccarlarla, 20. yüzyılda iki savaş arasındaki dönemde bu şehre kaçan ve seyyar satıcı, tekstil işçisi, halı yamayıcısı olarak çalışan binlerce din kardeşleri arasında çok büyük bir sosyal uçurum vardı.

Hedef ülkeler

Yahudilerin Türkiye'den göç etmelerine neden olan ve daha önce değindiğimiz nedenler (itici faktörler), hedef ülkeler tara-

---

har Kalkida'da (Yunanistan'da) dünyaya geldiğini, babasının ve kocasının İstanbul'da doğmuş olduklarını, bundan ötürü Türk hukukuna göre Türk vatandaşlığı hakkına sahip olduğunu, ayrıca "İspanyol himayesi"nde bulunduğunu beyan etmektedir. (LAB: Einzelakten Staatsangehörigkeit, Pr.Br.Rep.30 Berlin C Tit. 170-9476.) Türk kanunlarına göre evlenen kadın kocasının vatandaşlığını da kazanmaktaydı.

Sephiha ailesinin Brüksel'deki halı tamir atölyesi (Haim V. Sephiha'nın Özel Arşivi'nden).

fından çekici faktör olarak etki eden bir dizi ekonomik ve siyasi koşulla tamamlanmıştır. Örneğin, 19. yüzyıl sonlarında Alman İmparatorluğu'nun Gründerzeit (1871'den sonra Almanya ekonomisindeki dalgalanma yılları) döneminde gelişen burjuva yaşam kültürü burjuva evlerinin halılarla dolmasına neden olmuş, bu da halı ithalatında müthiş bir artışa ve dolayısıyla yeni bir sektörün oluşmasına yol açmıştı. Avrupa'daki bütün büyük metropollerde, Türkiye Yahudisi göçmenlerin ilk kuşağı içinden yeni yurtlarında bir Türkiye Yahudisi cemaatinin oluşmasına katkıda bulunan birçok halı tüccarı bulmaktayız.

Çeşitli hedef ülkelerdeki çalışma imkânlarının yanı sıra, göç ve ikamet izni koşulları da doğal olarak göç rotaları üzerinde etkili oluyordu. Bir başka faktör de bildikleri dillerdi. Bundan ötürü Sefaradlar genelde İspanyolca bildiklerinden dolayı Latin Amerika ülkeleri bunlara uygun birer göç ülkesi oluyordu.[3] Al-

3 Haîm Vidal Sephiha, Osmanlı/Türkiye Yahudilerinin Latin Amerika'da göç ettikleri belli başlı ülkelerin Arjantin, Brezilya, Paraguay, Bolivya, Kolombiya, Uruguay, Guatemala ve Meksika olduğunu belirtmektedir (Sephiha 1977, s. 67). Erol Haker ise Küba'ya göç eden Trakya Yahudilerinden söz etmektedir (Haker 2002, s. 145).

liance okullarının Fransızca konuşan mezunları, Fransa ve Belçika'da benzer avantajlara sahipti. Bazıları Kongo'daki Belçika kolonisini veya İsviçre'nin Fransızca konuşulan bölgesini tercih ediyordu.

Fransa

20. yüzyılın başlarında, 1911'de, Fransa'da içinde Yahudilerin ve Ermenilerin yanı sıra Müslüman Türklerin de bulunduğu yaklaşık 8.000 kişilik bir Osmanlı kolonisi vardı.[4] Bu göçmenlerin arasında Yahudilerin sayısı oldukça fazlaydı. 1909 yılında, içinde aşağıda söz edeceğimiz bir ibadet odası bulunan bir dernek kuruldu. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Fransa'nın Türkiye Yahudilerinin göç ettiği en önemli merkez olmasında, şu faktörler rol oynuyordu:

Alliance Israélite Universelle okullarında aldıkları eğitim nedeniyle, Osmanlı İmparatorluğu Yahudilerinin büyük kısmı Fransa'ya yöneliyordu. Fransızca konuşabilmek gibi önemli pratik bir koşulun yanı sıra Fransa'nın bir Aydınlanma ülkesi olarak fikirsel çekim gücü de, bu ülkeyi cazip bir göç merkezi haline getiriyordu. "Hiç de yurt dışına çıkıyor gibi değildim, tam aksine, sanki nihayet kültürel anavatanıma kavuşmuş gibiydim," diyordu o dönem göç eden kadınlardan biri. *Alliance*, kadın ve erkek mezunlarına, Fransa'da öğretmen okuluna devam etme imkânını sunuyordu. Bu, aslında mezunların Şark ülkelerindeki *Alliance* okullarından birinde öğretmen olarak çalışma koşuluna bağlıydı. Fakat görünüşe bakılırsa, bu yükümlülüğün yerine getirilip getirilmediği, o kadar da sıkı bir şekilde denetlenmiyordu. Böylece Alliance bilhassa genç Yahudi kadınlarına, ailelerinden bağımsız olarak Fransa'ya göç etme yolunu açmış oluyordu.

Bir diğer faktör de, Fransız himayesinin hukuksal konumuydu. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan pek çok Yahudi 19. yüzyıldan itibaren Fransız vatandaşlığını kabul etmiş veya *protégés français* (Fransa himayesi altında) olarak Fran-

4 Tiano 1981, s. 57; Schor 1996, s. 14.

sız konsolosluklarına tabi olmuşlardı. Hem İstanbul'da, hem de Arap vilayetlerinde (Şam, Beyrut, Bağdat) Fransız himayesinde bulunan çok sayıda Yahudi vardı. 1914'te, Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu birbiriyle savaş halindeyken, bunlar ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Bu Osmanlı Yahudileri için Israélites du Levant (Şark Yahudisi) kavramı kullanılmış ve ayrıca özel bir düzenlemeyle Osmanlı İmparatorluğu'nda baskı altında tutulan gruplardan biri olarak Fransa'da kalmalarını mümkün kılan *protégés spéciaux* (özel himaye) statüsü verilmişti.[5] Bu iki statüden faydalanan kişilerin toplam sayısı bilinmemektedir.[6]

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Şark Yahudilerinin Fransa'ya –burada da bilhassa Paris'e– göçü, bu ülkenin liberal göç siyasetinin de etkisiyle bir kitle fenomeni halini aldı. Birinci Dünya Savaşı sırasında uğradığı muazzam nüfus kaybı nedeniyle, Fransa 20'li yıllar boyunca, bazı "İşçi Kabul Anlaşmaları"yla ülkeye yılda 200.000 kadar göçmen getiriyordu.[7] Ancak Şark Yahudileri bu anlaşmalardan pek fazla faydalanamıyorlardı, çünkü aralarında işçi aranan iş kollarında (inşaat işçiliği, tarım, madencilik) yetişmiş insan yok denecek kadar azdı. Ancak röportaj yaptığım bazı kişiler, işgücü ihtiyacının son derece yüksek olması nedeniyle göçmenlerin daha gemiden inmeden vasıfsız işçi olarak işe alındıklarını anlattılar.[8]

Fransız hükümetinin göçü kontrol altında tutma ve yönlendirme girişimlerine rağmen, ülkeye giriş koşullarında oldukça bonkör davranılıyordu. Sınırdaki kontroller asgari düzeydeydi

5 Tiano 1981, s. 77. Yahudiler de böylelikle Ermeniler, Arap Hıristiyanları ve Rum Ortodoksları gibi baskı altında bir azınlık muamelesi görüyorlardı.

6 28.7.1925 tarihli bir yasayla koruma altında bulunan kişiler (*Protégés*) sekiz ay zarfında Fransa'da vatandaşlığa geçme hakkına sahiptiler, ancak bu olanak pek az kişi tarafından değerlendirildi (yaklaşık 280 kişi).

7 Benbassa 2000, s. 225. Sömürgelerden, Çin'den ve işgücü kabul anlaşmalarıyla çeşitli başka ülkelerden yaklaşık 1,15 milyon işçi Fransa'ya getirildi; bu sayı, sadece "işgücü" tanımlamasıyla gelen göçmenlerin resmi sayısıdır; Benveniste 1989, s. 67.

8 Jo Amiel (Kasım 2004) ve Claire Venturero (Mart 2004) ile röportajlar. Lyon bölgesinde işgücü kabul anlaşmasıyla gelen Türkiye Yahudileri vardı.

ve resmi idare bir hayli hoşgörülü davranıyordu.[9] Pek çok Türkiye Yahudisi turizm, öğrenim veya iş seyahati gibi gerekçelerle Fransa'ya girebiliyordu. Ancak bu onların güvencesiz veya yarı yasal işlerde çalışmalarına neden oluyordu. Fransa 30'lu yıllarda, ekonomik kriz nedeniyle göçmenlere karşı daha kısıtlayıcı bir siyaset izlemeye başladı. Giderek güçlenen ırkçılık ve antisemitizm, göçmen sayısının gerilemesine neden oldu.

Fransa'daki Türkiye Yahudisi göçmenlerin tam sayısını tespit etmek oldukça zordur. Kaynaklarda Türkiye/Osmanlı Yahudilerinin toplam sayısına dair tahminler 20.000 ile 50.000 arasında değişmektedir. 1876'dan itibaren Fransa'da yapılan nüfus sayımlarında dine dair bilgiler alınmamaktaydı, bundan ötürü bir ülkeden gelen göçmenlerin içindeki Yahudi oranını ancak "tahmini olarak" hesaplamak mümkün. Moch, Türkiye kökenli göçmenlerin yarısının Yahudi olduğunu tahmin etmektedir; Roblin ise yüzde 75 gibi bir oran vermektedir.[10] Moch, 1931 nüfus sayımı verilerine dayanarak, Fransa'daki Türklerin (Ermeniler hariç, Müslümanların ve Türkiyeli Yahudilerin) toplam sayısını 41.237 olarak vermektedir, bunların 5.118'i Fransız vatandaşlığına kabul edilmiştir.[11] Yahudiler için verilen yüzde 50-70 oranlarına göre, Fransa'da 20-30.000 Türkiye Yahudisi olduğu kabul edilebilir.[12] Archives Israélites'teki bir makalesinde Sam Levy, Fransa'daki Şark kökenli cemaatin sayısının 1932'de toplam 50.000 olduğunu, bunların 35.000'inin Paris'te yaşadığını belirtmektedir. Bunların yarısı

9 Tiano 1981, s. 46.

10 Moch 1942, s. 10; Roblin 1952, s. 87.

11 Moch 1942, s. 10. Bu rakamlar, Türkiye kökenli bütün göçmenleri (Müslüman Türkler, Yahudiler, Ermeniler) kapsayan Landry'nin verdiği rakamlarla uyum içindedir. Landry'ye göre sayı 30.000'den (1921) 65.300'e (1936) yükselmiştir; Landry 1949, s. 143. 1921 yılına ait rakamda muhtemelen çok sayıda Ermeni bulunmaktadır.

12 Roblin eski Osmanlı İmparatorluğu'ndan Fransa'ya göç eden Şark Yahudilerinin sayısının 30.000 olduğunu tahmin etmektedir, ancak tahminleri Selanik'ten gelen büyük Yahudi grubunu da kapsamaktadır (Roblin 1952, s. 128). Bu da Fransa'ya Balkanlar'dan veya Küçük Asya'dan gelen Yahudi göçmenlerin sayısını 35.000 olarak veren Hyman'ın rakamlarıyla örtüşmektedir (Hyman 1985, s. 106).

İstanbul'dan, üçte biri Selanik'ten, geri kalanı da İzmir, Edirne ve diğer şehirlerden geliyordu.[13]

20.000 ilâ 35.000 arasında oldukları tahmin edilen Türkiye kökenli Yahudilerin sayısı, bugünkü göçmen sayılarına kıyasla oldukça düşüktür. Bu rakam, Fransa'ya göç eden Yahudilerin ancak küçük bir kısmıdır. İkinci Dünya Savaşı arifesinde Paris'te yaşayan 150.000 Yahudinin 90.000'i göçmendi.[14] Ancak 1935 nüfus sayımında Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan Yahudilerin sayısının 78.000 olarak verildiği göz önüne alındığında, Fransa'daki Türkiye kökenli Yahudi cemaatinin önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüyle merkezlerini yitirmiş olan ve yeni Türkiye'de Türkleştirme baskısına maruz kalan Sefaradlar için Paris bu dönemde önemli bir odak noktasına dönüşmüştü.

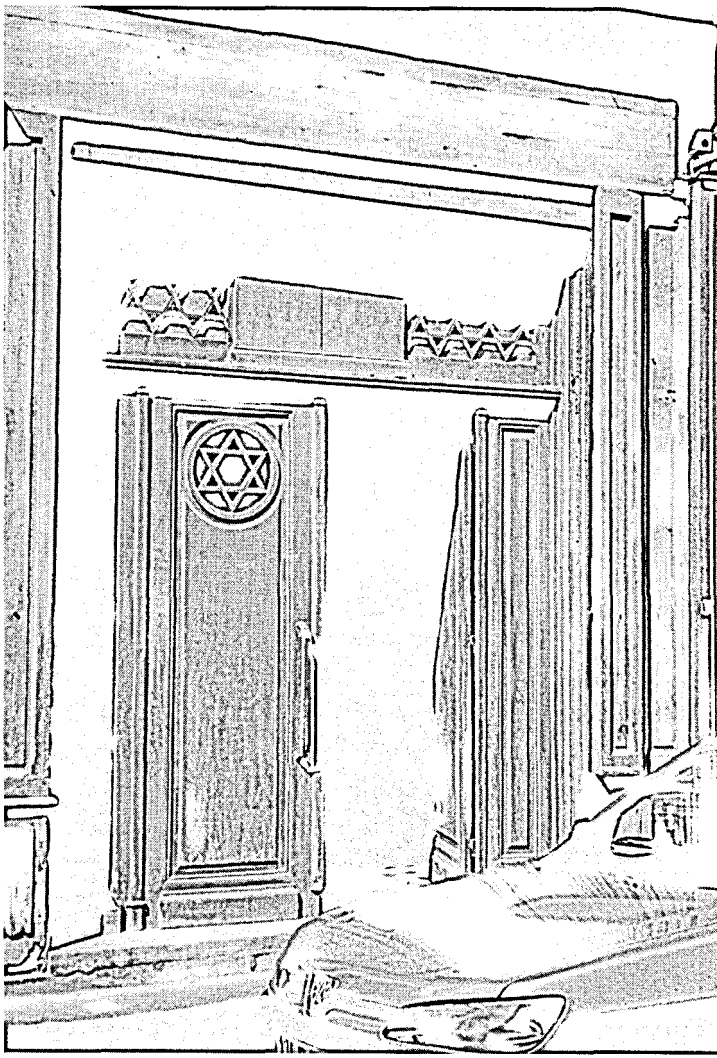
Le Quartier de La Roquette: *XI. Arrondissement'teki Sefarad "ştetl"i*

Yirmili yıllarda Yahudiler İzmir ve İstanbul'dan kitlesel olarak göç etmeye başladıklarında, Paris'in XI. Arrondissement'tinde, Rue Sedain, Rue Popincourt ve civarında yerleşmiş olan küçük bir Sefarad kolonisi bulunuyordu. Paris Şark Yahudileri İbadet Cemiyeti (Association Cultuelle Orientale Israélite de Paris) isimli ilk örgütleri de buradaydı. Bu cemiyet 27 Mart 1909'da, 1879 İstanbul doğumlu Nissim Rozanes isimli bir mücevher tüccarı tarafından kurulmuştu. Başlangıçta 35 olan üye sayısı, Eylül 1909'da 155'e, 1919'a kadar da 350'ye çıkmıştı. Rozanes ve diğer varlıklı yönetim kurulu üyeleri nezih bir semt olan IX. Arrondissement'te oturuyorlardı ve "daha yüksek bir sınıfı" (Benveniste) temsil ediyorlardı.[15] Tüzüğe göre bu cemiyet, Paris'e gelen Osmanlılar'a yol gösteren bir danışma merkezi konumundaydı. Tüzük, yeni gelenlerin "sosyal durumları-

13 *Archives Israélites*, 21.4.1932.

14 Priollaud 1994, s. 44.

15 Benveniste 1989, s. 74; *Association*'un tüzüğünün oluşumuna dair Tiano 1981, s. 88.

Rue Popincourt'da bulunan sinagogun girişi (Fotoğraf: Corry Guttstadt).

nı düzeltmek" için maddi ve manevi destekte bulunmayı, gerekirse ülkeye geri dönüş masraflarını üstlenmeyi, "Osmanlı vatandaşı genç insanların Paris'te öğrenim görmelerini sağlamak üzere burs vermeyi" amaçları arasında sayıyordu.[16]

Rue Popincourt 7 numaradaki cemiyette bir ibadet odası da bulunuyordu. 1913'te Türkiye'deki hahambaşılıktan Şark kökenli cemaat için görev yapacak bir haham istendi. 20'li ve 30'lu yıllarda burada bir Talmud ve Tevrat okulu da bulunuyordu. Burada perşembe ve pazar günleri 6-12 yaş arasındaki çocuklara İbranice, Yahudi tarihi ve Bar Mizva hazırlık kurslarını içeren dini eğitim veriliyordu.

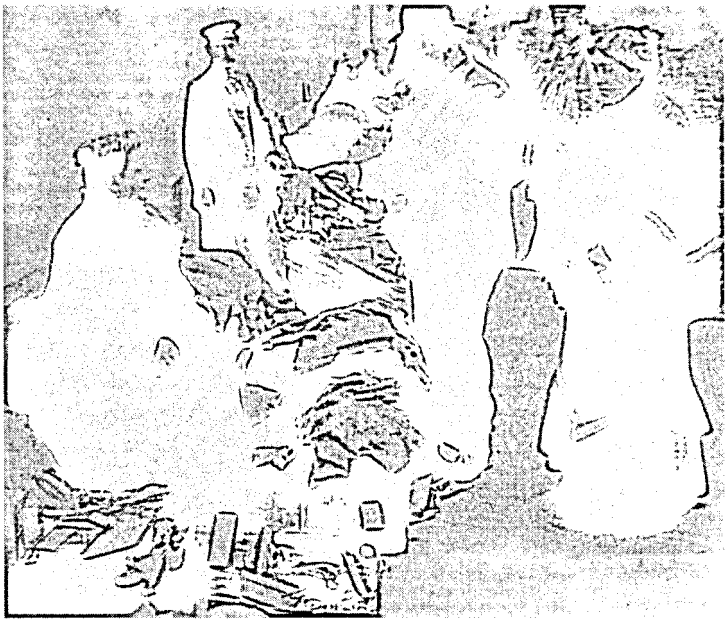
Bu küçük koloninin varlığı, 20'li yıllarda yeni gelen göçmenlerin en fakirlerinin aynı mahalleye yerleşmesine ve le quartier des Juifs orienteaux (Şark Yahudileri Mahallesi) diye anılan bir adanın oluşmasına neden oldu. Bu mahalle esas olarak Rue Sedain, Rue Popincourt, Rue Basfroi, Rue de la Roquette ve Voltaire Bulvarı'ndan ibaret beş caddeden oluşuyordu, Avenue Ledru-Rollin ise Aşkenaz göçmenlerin mahallesine olan sınırı teşkil ediyordu.

"Le Bosphore à la Roquette" başlıklı sosyolojik araştırmasını bu mikro kozmosun yapısına odaklayan Annie Benveniste, mahallenin sınırlarını şu şekilde tanımlamaktadır: "Sınırlar, mahalle sakinlerinin kamusal alanda ortaya koydukları kültürel alışkanlıklar tarafından çiziliyordu. Bu sınırlar içinde Judéo-Espagnol konuşuluyordu. Herkes birbirini tanıyordu. Toplu olarak bazen birinde, bazen diğerinde yemek yeniyordu."[17] Sadece anılan o beş caddede 1926'da yaklaşık 1.700 Türkiye kökenli Sefarad yaşıyordu, bu rakam 1931'de 2.200'e, 1936'da ise 2.600'e çıkmıştı.[18] Benveniste'nin kitabının isim babası da olan Rue Sedain'deki Café Le Bosphore, Türkiye'den gelen göçmen-

16 Archives de l'Association consistoriale Israélite de Paris, B 85, 6/3/1909, aktaran Benveniste 1989, s. 74.

17 Benveniste 1991, s. 56.

18 Benveniste 1989, s. 70. Benveniste'nin rakamları onun tarafından *Judéo-Espagnol* olarak tanımlanan, yani Judeo-Espanyol dilini konuşan göçmenlerle sınırlıdır. Bu rakamlar, Türkiye'den bilhassa 20'li yılların ikinci yarısında ve 30'lu yıllarda yoğun bir göç yaşandığını ortaya koymaktadır.

Fransa'da işportacılık yapan Türkiyeli Yahudiler (Corry Guttstadt'ın Özel Arşivi'nden).

ler için ilk başvurulacak yerdi. "Burası ilk bakışta aslında kâğıt oyunlarıyla, şark dekoruyla ve gerçek Türk kahvesiyle geride bırakılan ülkenin küçük bir köşesiydi. Ancak aynı zamanda bu mahallede oturan ailelerin bir iletişim merkeziydi."[19] Daha önce göç etmiş olan akrabaların nerede bulunacağı, hangi pansiyonda boş oda olduğu, nerede bir evin boşaldığı hep burada öğreniliyordu. İlk iş burada bulunuyor, işportacılık kariyerlerine başlayabilmeleri için yeni gelenlere "başlangıç sermayesi" olarak bir top kumaş, birkaç çorap veya iç çamaşırı veriliyordu.[20] "Sağlam bir pamuklu kumaş alınıyor, içi çorapla dolduruluyor ve bir fabrika çıkışında satmak üzere 15 kilometre yürünüyordu," diye anlattı konuştuğum insanlardan biri. Aynı dönemde,

19 Benveniste 1989, s. 128.

20 Benveniste 1989, s.128; Benveniste 1991, s. 60, ayrıca tarafımca yapılmış çeşitli röportajlar.

ilk olarak, cemiyetin de kurulmuş olduğu Rue Popincourt'daki sinagoga yardım istemek için başvuranlar, oradan *Bosphore*'a gönderiliyordu.

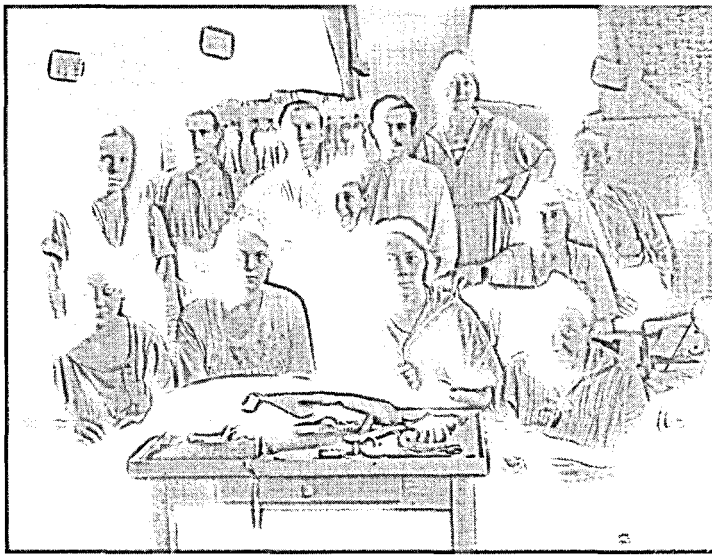
Şark Yahudilerinin yüzde 50'si ticaretle uğraşıyordu; ancak bu onların sosyal konumlarına dair pek fazla bir bilgi vermez. Çünkü bu tanımlama hem IX. Arrondissement'ın varlıklı toptancıları ve halıcılarını hem de XI. Arrondissement'ın küçük dükkân sahiplerini, seyyar satıcıları ve işportacıları kapsıyordu.[21] Mahallenin Türkiye Yahudisi sakinlerinin büyük kısmı, bilhassa tekstil ve deri sektörü gibi tipik göçmen mesleklerinde çalışıyordu. Bunlar genellikle fazla sermaye ve yer gerektirmeyen, evde veya küçük bir atölyede yapılabilecek terzilik, şapka ve kasket imalatı, ayakkabıcılık gibi işler veya ütücülük, dikicilik, örücülük, teslimatçılık gibi resmi bir eğitimi gerektirmeyen mesleklerdi.[22] İşçilerden birçoğu sabit bir ücret almıyor, aile işletmelerinde veya tanıdıkların yanında yardımcı olarak çalışıyordu. Kadınlar evde veya küçük tekstil atölyelerinde dikiş dikiyor veya ütü yapıyordu, okuldan sonra ve hafta sonlarında kızlar da dikiş makinesinin başına geçiyordu. Yoksul göçmenlerin birçoğu geçerli ikamet ve çalışma belgelerine sahip olmadıkları için, bu tür güvencesiz işlerde çalışmak zorundaydılar.[23] Paris'teki XI. Arrondissement'in dikiş atölyelerini, yüzyıl dönümünde Polonya Yahudisi göçmenlerin ABD'deki Sweatshopları gibi de anlayabiliriz. 1980'li yıllarda Türkiye'den siyasi ve ekonomik nedenlerle gelen göçmenler de, Paris'te bu tekstil atölyesi geleneğini sürdürdüler. Paris'te Rue Popincourt ve civarındaki sokaklar bugün Çinli göçmenlerin merkezini oluşturuyor ve sinagogun civarındaki mahalle tıpkı bundan yetmiş yıl önce olduğu gibi yüzlerce küçük dikiş makinesinin çalıştığı bir tekstil üretim merkezi; ne var ki bunları kullananlar artık Çinli göçmenler.

Bu çalışma tarzı, yani ikamet ve işyeri alanlarının bir arada bulunması, de la Roquette mahallesinin zaten dışarıya epey-

21 Benbassa 2000, s. 227.

22 Priollaud 1994, s. 117.

23 Benbassa 2000, s. 227.

Tekstil atölyesinde çalışanlar (Corry Guttstadt'ın Özel Arşivi'nden).

ce kapalı olan sosyal yapısını daha da güçlendirdi. Komşuluk ilişkileri bu sosyal yapıda önemli rol oynuyordu. Annie Benveniste'ye göre, bu "ada" küçük bir dünya, "küçük bir Türkiye" oluşturuyordu.[24] Burada veya XI. Arrondissement'e komşu sokaklarda yaşayan çoğu Türkiye Yahudisinin kendinden sonra gelen kuşakları da burada yaşamayı sürdürdüler.

Türkiye Yahudilerinin Paris'teki yaşamlarının farklı yüzleri

Bu mikro kozmos Paris'teki Türkiye Yahudilerinin ancak küçük bir kısmını temsil ediyordu. Sosyal olarak daha iyi bir konumda bulunan Türkiye Sefaradları XIV. veya IX. Arrondissement'de, Faubourg Montmartre'da veya Sentier'de oturuyorlardı. İthalatla, kumaş ve halı ticaretiyle uğraşan varlıklı Sefaradlar bilhassa IX. Arrondissement'de, büyük bulvarların etrafında

24 Benveniste 1989, s. 164 vd.

ikamet etmekteydiler. Bu varlıklı –Yiddiş dilinde Terkishe Yidn denilen– Sefaradların Aşkenaz göçmenlerin gözünde de üst tabakayı teşkil ettiğini, şu anılar da teyit etmektedir: "İkinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda Sentier ve 'Village Suisse'de[25] Sefaradlarla dost olmuştum. Albagli, Alfanday, Modiano ve Benveniste Beyler'e ceketler, elbiseler, bazen de takımlar götürmek için haftada iki kere metroya biniyordum. Bunlar rengârenk vitrinleri tıka basa kumaş, kadife ve saten (...) dolu kocaman dükkânları olan halı tüccarlarıydı. Babam 'bunlar asil insanlar' diyordu. Bunun ne anlama geldiğini o zamanlar anlayamıyordum. Tüm cömertliklerine ve dürüstlüklerine rağmen bu insanlar bana biraz mağrur ve kendini beğenmiş geliyordu."[26]

Sinagoglar ve landsmanshaftn

İstanbul'da veya Türkiye'nin başka şehirlerinde olduğu gibi, Paris'te yaşayan Türkiye Yahudilerinin arasında IX. ve XI. Arrondissement arasında uzanan sosyal bariyer, büyük ölçüde Fransızca ve Judeo-Espanyol arasındaki dilsel ayırım hattına karşılık geliyordu. Üçüncü bir aidiyet kriterini ise hangi şehirden göç edildiği teşkil ediyordu. Bu ayırım fenomeni çok çeşitli sosyal ve dinsel derneklerin oluşmasında da kendisini gösteriyordu. IX. Arrondissement'daki Rue Buffault'da 1877'den bu yana, Rother'in sayılarını yaklaşık 1.000 olarak verdiği Paris'teki "Portekizli" Sefaradların sinagogu bulunuyordu.[27] IX. Arrondissement'nın varlıklı Türkiye Yahudileri de başta bu sinagoga gidiyorlardı. 1920'li yılların ortalarında ise Paris Sefarad İbadet Cemiyeti'ni (Association Cultuelle Sépharadite de Paris) kurdular ve kendi ibadethanelerini yine IX. Arrondissement'da bulunan Rue St. Lazare'da açtılar.

Daha önce sözü edilen XI. Arrondissement'da bulunan ve

25 Paris'te XV. Arrondissement'da pahalı halıcıların ve antikacıların bulunduğu bir pasaj.

26 Henri Minczeles'in anıları: *Le temps sépharade*, Nr. 2/1988, s. 38.

27 Rother 2001, s. 83. Portekizli olarak anılan bu insanlar büyük ihtimalle 1550 yılında Portekiz'den göç etmiş, içlerinden bir kısmı tekrar Yahudiliğe dönmüş olan Marranolardan oluşan Yahudilerdi.

1909'da kurulan Association Cultuelle Orientale Israélite de Paris, esas olarak İstanbullu Yahudilerin bir cemiyetiydi. Rue Popincourt'daki ibadet odasında bir tür "büyük aile" toplanıyordu (Benveniste). Selanik kökenli Yahudiler 1919'da kendilerine ait bir Selanik Yahudileri Dostluk Cemiyeti (Association Amicale des Israélites Saloniciens) kurdular; IX. Arrondissement'daki Rue de la Fayette'de bulunan binalarında bir de küçük sinagog vardı.[28] İzmirli Yahudiler X. Arrondissement'daki Rue des Messageries'de bulunan Paris Levanten Yahudileri Oratuarı'nın (L'Oratoire des Israélites Levantins de Paris) ibadet salonuna sık sık gidiyorlardı. Bir diğer ibadet salonu ise Rue Cadet'de (X. Arrondissement'da) açılmıştı. Göç edilen bölge temelinde yapılan bu organizasyon, bir anlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nda cemaatlerin (kehilot) kendilerini nereli olduklarına göre örgütledikleri ve adlandırdıkları sistemi yeniden oluşturuyordu.[29]

Sephiha, Sefarad göçmenlerin bu hemşeri tutumuna biraz alaycılıkla yaklaşıyor: "Her grup kendi kayıp 'cennetini' yeniden kurmak ve cemaatlerini bu cennetin geleneklerine uymaya zorlamak istiyordu. Bundan ötürü göç edilen ülkelere, şehirlere veya kasabalara göre örgütleniliyordu. İmkânlar dahilinde her grubun kendi ibadet salonu, hazanı, moheli ve hahamı vardı."[30]

Bir "Sefarad bilincinin" oluşturulması ve uluslararası bir Sefarad örgütünün kurulması çabaları neticesinde, 20'li yılların sonunda gruplar arasındaki bu rekabetin kırılması başarıldı.[31] Paris Sefarad İbadet Cemiyeti (Association Cultuelle Séphara-

28 Paris'teki bu ayrı örgütlenme, sosyal farklılıkları belirgin bir şekilde yansıtıyordu: IX. Arrondissement sakinleri Sefaradların varlıklı kesimindendi. Krş. Benveniste 1989, s. 81.

29 Örneğin İstanbul'un Balat semtinde bulunan sinagogların isimleri, cemaatin geldiği bölgeyi işaret ediyordu: Ohri (Makedonya) Yahudileri tarafından kurulan Ahrida Sinagogu, Selaniko Sinagogu (Selanik), İstipol Sinagogu (İştip/Makedonya) vb.

30 Sephiha 1977, s. 63.

31 Bir sonraki bölüm de dahil olmak üzere ayrıntılı bilgi için Abravanel 1996. İstanbul-Selanik rekabeti dikkate alınarak, yönetim kurulu üyelikleri çok titiz bir oran sistemine göre dağıtılıyordu.

dite de Paris) yeniden örgütlendi ve Paris'te yaşayan Şark Yahudilerinin bir üst makamı haline geldi. Yapılan bir tadilatla hatırı sayılır şekilde büyütülen Rue St. Lazare'daki ibadethane Şark Yahudilerinin ana sinagoguna dönüştü, önemli bayramlarda Paris ve civarında yaşayan Şark Yahudilerine ortak toplanma yeri olarak hizmet vermeye başladı.[32] 1929 yılında bu görev için Viyana'dan çağrılan, tanınmış bir haham olan Dr. Nissim Ovadia, bu sinagogun prestij kazanmasında büyük rol oynadı. Dr. Ovadia Viyana'da hahambaşıydı ve Paris'te de "Sefaradların Hahambaşı" unvanını taşımaya devam etti.[33] Hazan, bir zamanlar opera sanatçısı olmak isteyen, Yugoslavya kökenli José Papo'ydu. Sesi Paris Sefaradlarının arasında bugün bile efsanevi olarak kabul edilmektedir. Papo, ayinler dışında konserler de veriyordu. Rue St. Lazare Sinagogu'nun en önemli kişilerinden biri olmuştu ve Alman işgali sırasında da Paris'te kaldı.[34] İzmirli meşhur hazan Isaac Algazi de kısa bir süre için (1933-1935 arasında) Paris'te şarkı söyledi. Algazi, İzmir'de hazanlık görevinin yanı sıra, *La Boz de Oriente* gazetesinin yayıncılığını da yapıyordu.[35]

Sefarad İbadet Cemiyeti (Association Cultuelle Sépharadite) artık Rue Popincourt'taki Talmud ve Tevrat Okulu'nun yönetimini de üstlenmişti. Her yıl Paris'in ileri gelen Sefarad çevrelerinin katılımıyla bir hayır etkinliği düzenleniyor, burada söz konusu eğitim-öğretim yılının başarıları anlatılıyor ve en önemlisi eğitim faaliyetlerinin finansmanı için bağış toplanı-

32 Tadilat iki yıl sürmüş ve 1 milyon Franka mal olmuştu. Sinagog aynı anda 800 kişiyi alabiliyordu.

33 Bu durum, tek örgüt olarak konsistoryumda bir araya gelmiş olan Fransa Yahudilerinde yoğun bir eleştiri dalgasına neden oldu.

34 Konser duyurusu, *Le Judaïsme Sépharadi*, No. 61, Nisan 1938. Papo'nun faaliyetlerine dair: Abravanel 1996, s. 507, ayrıca J. Papo 1945.

35 Isaac Algazi, İzmir'in tanınmış Yahudi ailelerinden birine mensuptu; Rabbi Salomon ben Abraham Algazi'nin (yak. 1610-1683) soyundan geliyordu ve büyükbabası Hayyim M. Algazi ile başlayan bir hazan kuşağının üçüncü üyesiydi. Algazi, 1935'te Montevideo'daki bir Sefarad cemaatinin çağrısına uydu. Bugün hâlâ Isaac Algazi'nin CD'lerini edinmek mümkündür. Bir Yahudi olduğu için Türkiye'de Algazi'nin Ankara Radyosu Yönetim Kurulu'na girmesi engellenmişti. Bali 1999, s. 231.

yordu. 30'lu yıllar boyunca Selanik kökenli Stroumza bu okulda müdür olarak görev yaptı. Stroumza, 1934 yılında öğrenci sayısının iki kat artışla 90'dan 180'e çıktığını, yeni bir mekâna taşınılması ve yüksek formatta üç yeni öğretmenin görevlendirilmesiyle ders kalitesinin gözle görülür bir şekilde arttığını gururla bildiriyordu.[36]

Öteden beri Paris'te yaşamakta olan Yahudiler ise, göçmenlerin bu ayrı örgütlenme çalışmalarını ağır bir biçimde eleştiriyorlardı. Örneğin Konsistoryum'un çıkardığı *Archives Israélites* gazetesinin 21 Mart 1929 tarihli nüshasının baş sayfasında ateşli bir çağrı göze çarpıyordu: "Yeni gelenleri asimile edelim!" Göçmenler sert bir şekilde eleştiriliyordu: "Mevcut cemaatlere katılıp entegre olacakları yerde kendi bağımsız kültür gruplarını oluşturuyor, kendilerini tecrit ediyor ve genel olarak yerli dindaşlarının yaşamlarıyla ilgilenmiyorlar."[37] Rue Buffault Sefarad Sinagogu'nun hahamının karısı, Şark kökenli dindaşlarının asimilasyonunu hızlandırmak maksadıyla 1930'da Protection de l'Enfance Sépharadite (Sefarad Çocuklarının Himayesi) isminde bir cemiyet kurdu. Cemiyetin ilan edilen amacı, şehrin yoksul mahallelerinin Sefarad çocuklarını "ahlâki açıdan desteklemek" ve "onları iyi birer Yahudi ve Fransıza dönüştürmek"ti.[38] Ancak, bu tür paternalist girişimlerin başarısına dair fazla bilgi bulunmamaktadır, çünkü anlaşılan *Protection* da pek uzun ömürlü olmamıştı. Ancak konsistoryumun tutanaklarından, 30'lu yılların ortalarından itibaren giderek güçlenen yabancı düşmanlığının ve kısmen antisemitizmin baskısını Fransa'da da hisseden Fransa Yahudilerinin, Doğu Avrupa'dan göç etmiş olan diğer Yahudilere kıyasla Şark Yahudilerinin daha kolay asimile edilebilir olduklarını düşündükleri anlaşılmaktadır.[39]

Yukarıda sözü geçen göç edilen bölgeye göre örgütlenme ol-

36 *Le Judaïsme Sépharadi*, Nr. 21, 1934, s. 101.

37 Archives Israélites, 21.3.1929, Nr. 12. Yerli Fransız Yahudilerinin göçmenlere karşı takındığı kibre dair, Hyman 1985, s. 178-179.

38 Benveniste 1989, s. 78.

39 Benveniste 1989, s. 173.

gusu, kesinlikle sadece Sefaradlara ait bir fenomen değildi, aksine Aşkenaz göçmenlerde de daha da güçlü bir şekilde kendini gösteriyordu: 30'lu yıllarda sadece göç edilen bölgeye göre değil, ayrıca farklı çatı kuruluşlarının siyasi renklerine göre de örgütlenen bu türden 200 kadar landsmanshaftn vardı.[40] İçlerinde komünistler, Bundçular, siyonistler, sağcılar, muhafazakârlar, liberaller vb. bulunuyordu. Bu hemşerici tutum ve siyasi çeşitlilik, 130'dan fazla (ağırlıklı olarak Yiddiş) farklı basın organı, bundan başka birçok tiyatro ve müzik grupları gibi kültürel kuruluşlarla kendini gösteriyordu.

Siyasi yönelimler

Aşkenaz göçmenlere kıyasla Sefaradların büyük kısmı siyasetle ilgilenmiyordu. Yukarıda anılan örgütlerin çoğu esas olarak dinî ve sosyal cemiyetlerdi. Association Cultuelle Séphardite de Paris ve onun üstünde bulunan uluslararası Union Universelle des Communautés Séphardites günlük siyasetle veya ideolojik tartışmalarla ilgilenmiyor, aksine kendilerini Sefarad kültür mirasının hamisi olarak görüyorlardı. Göçmenlerin menfaatlerinin temsilciliğini yapmak veya Fransa'da da güçlenen antisemitizme karşı harekete geçmek gibi bir çaba içinde değillerdi. 1925'ten sonra oluşan IX. Arrondissement merkezli Bene Mizrah (Doğu'nun Oğulları) ve Fraternité (Association de la Jeunesse Séphardite) gibi sosyal cemiyetler, ağırlıklı olarak kültür ve spor faaliyetleriyle uğraşıyorlardı. Fraternité, "karma evliliklerin" (Aşkenazlarla yapılan evlilikler kastediliyor) sayısını mümkün olduğu kadar az tutmak için, genç erkek ve kadınların tanışmalarını sağlayacak dans akşamları tertipliyordu. Bunların dışında Oel Moshe ve Ozer Dalim gibi hayır amaçlı sosyal dernekler de mevcuttu.[41]

Bir Sefarad örgütünün günlük siyasetle ilgili bir olaya da-

40 Yiddişçe olan bu kelime bütün Fransızca kaynaklarda kullanılmaktadır.

41 Oel Moshe, Fransız ordusundaki "Birinci Dünya Savaşı'nda Şarklı Gönüllüler" Birliği'nden ortaya çıkmıştır. Ozer Dalim, XI. Arrondissement'da bulunan bir fakirleri destekleme cemiyeti idi.

ir tavır almasının tek örneği, *Le Judaïsme Sépharadi* mecmuasının Ekim 1934 nüshasında mevcuttur. Birinci Dünya Savaşı'nda Fransa için savaşan Şark Yahudilerinin haklarını temsil eden *Assocation des Anciens Combattants Volontaires Israélites Orientaux*, *L'Eclair* gazetesinde Türkiye Yahudisi işportacılara dair yayımlanan bir kışkırtma yazısına karşı bir açık mektupla savunma yapıyordu.

Ancak siyasetle uğraşan ve sadece Sefaradlara mahsus olan örgütlerinin yokluğu, Türkiye Yahudisi göçmenlerin o yılların siyasi mücadelelerine hiçbir şekilde katılmadıkları şeklinde yorumlanmamalıdır. Bilhassa 30'lu yıllarda radikal sağın harekete geçmesi üzerine yaşanan siyasileşme Türkiye Yahudilerini de etkisi altına almıştı; özellikle de ya Fransa'da doğmuş ya da bu ülkeye çocuk yaşta gelmiş "ikinci kuşağı". Quartier de la Roquette sakinleri, Komünist Partisi gibi sol parti veya örgütlerde ya da Komünist Parti'ye bağlı göçmen örgütü MOI (Main d'œuvre Immigrée) içinde antifaşist mücadeleye katılıyorlardı.[42]

Bazıları ise 1928'de kurulan LICA'ya (Antisemitizme Karşı Uluslararası Birlik) veya 1923'te kurulan Yahudi İzcileri'ne (Eclaireurs Israélite) katılarak salt Sefaradlara ait olmayan Yahudi örgütlerinde de yer almış ve bunlardan bazıları Alman işgalinde direnişe geçmişlerdi.[43] Dönemin en sevilen İstanbul kökenli Sefarad şarkıcısı Ray Ventura, 1935'te "Tout va très bien, Madame la Marquise" şarkısında büyüyen faşizm tehlikesine karşı uyarıda bulunuyordu.[44]

---

42 Jo Amiel'in yazara 9.2.2005 tarihli mektubu. Sefarad Yahudilerinin siyasete katılımı meselesi bugüne dek pek az araştırılmıştır. Sefaradların resmi örgütleri muhalif faaliyetlerden daima uzak durmuş olmasına rağmen Türkiyeli Yahudilerin antifaşist mücadeleye katılmış olmaları, bir dizi Sefaradın bireysel olarak siyasetle ilgilendiğini ortaya koymaktadır. Edebî alanda bu konu Jo Amiel tarafından iki otobiyografik romanda ele alınmıştır: *La rafle. Un sana très ordinaire 1942-1944*, Paris 1993 ve *Les temps du siècle*, Paris 2000.

43 LICA'nın (Ligue Internationale Contre l'Antisémitisme) 1938'de 50.000 taraftarı vardı. Éclaireurs ise Aydınlanma ideallerine bağlı Yahudi izci örgütüydü. Halk ağzında fourmis (karıncalar) olarak da anılıyordu.

44 "Ray Ventura et ses Collégiens" hem 30'lu yılların, hem de savaş sonrasının en sevilen müzik gruplarından biriydi. Grupta başka Türkiyeli Yahudiler (Paul Misrahi) olmak üzere Ermeniler (Aslan kardeşler) de vardı.

Ray Ventura afişi (Corry Guttstadt'ın Özel Arşivi'nden).

Şark Yahudilerinin asimilasyonu genelde Doğu Avrupa kökenli Aşkenaz göçmenlere göre daha güçlüydü.[45] Türkiye'de AIU okullarından mezun olanların birçoğu, yerli bir Fransızdan belki de sadece daha aksansız ve edebi bir Fransızca konuşmalarıyla ayırt ediliyorlardı.[46] Bazıları isimlerini de değiştirmişti. Örneğin, Avram ismi Albert'e, Marco Marcel'e, Moise Maurice'e dönüşmüştü.

Fransa'nın diğer bölgelerindeki Türkiyeli Yahudiler

Paris'ten sonra Türkiye Yahudilerinin yerleştiği ikinci büyük merkez Marsilya'ydı. Marsilya, Akdeniz kıyısında bir liman şehri olarak, pek çok Türkiye kökenli göçmenin Fransa'ya ilk varış noktasıydı. Bu, Birinci Dünya Savaşı'nda sınırdışı edilen ve "Pierre Loti" gemisiyle Fransa'ya giden Fransız vatandaşı ve Fransa himayesi altında bulunan kişiler için olduğu kadar, 1920'li yıllarda İzmir'den hareket eden gemilerin alt güvertesinde üçüncü mevkide yolculuk eden binlerce Yahudi için de geçerliydi. Aslında Latin Amerika'ya veya ABD'ye gitmek isteyip de Marsilya'da takılıp kalanların sayısı da az değildi.

Burada Opera Mahallesi'nde veya Eski Liman Semti'ndeki göçmenler arasında da, Paris'teki de la Roquette Mahallesi'ndekine benzer sosyal bir ağ oluşmuştu. Victor Algazi bu çevreyi şöyle aktarmaktadır: "Place de l'Opéra'daki ana cadde Rue Saint Saëns'tı, bunu kesen caddelerden biri Rue Glandevès, diğeri Rue Beauvau'dı. Bunlarda küçük atölyeler bulunuyordu. Birinde kumaş imal ediliyor, diğerinde dikiş yapılıyor, Türkiye kökenli Levi, Cohen, Mizrahi, Coronel, Arditti vb. aileler bu şekilde yaşamlarını sürdürüyorlardı. O zamanlar mahallede tek bir kasap vardı; caddenin sol tarafında kaşer et, sağ tarafında da kaşer olmayan et satıyordu. (...) Babam Şam fıstığı ve Şark ürünleri satıyordu. Gri gömleği ve boynundaki eşarbıyla buradaki herkes onu tanırdı. Yeni gelen bütün aileler önce babama gelir, sonra da ikamet izni için Moise Berhara'ya giderlerdi. Ber-

45 Benbassa 2000, s. 233.

46 Amiel'in romanının *Le temps du siècle* kahramanı Marco gibi.

hara bir yeminli tercümandı ve Rue Vacon'da bir bürosu vardı; ancak insanları genelde Place de l'Opéra'daki Bar Léon'da kabul ederdi. Onlarla birlikte yabancılar polisine giderdi."[47] Ancak Marsilya'daki komşuluk ilişkilerinin yapısı, Paris'e göre daha karmaşıktı. Maltalılar, Ermeniler, Napolililer, İtalyanlar, Şark Yahudileri ve Mağrip Yahudileri burada birlikte yaşıyordu.

1919'da Türkiye'den yeni gelen göçmenler *Bene Mizrah* (Doğu'nun Oğulları) ismi altında örgütlendiler. Mensuplarının birçoğunun Türkiyeli yoksul göçmenlere tepeden baktığı Comtadin[48] cemaatinin Breteuil semtinde bulunan büyük sinagogunun yanına, Sefaradlar için küçük bir ibadethane inşa edildi. Ayrıca sosyal ve hayır amaçlı cemiyetler ortaya çıktı.[49] Dray-Bensousan, 1939'da Marsilya'da yaşayan Yahudilerin toplam sayısını, şehrin Nazi Almanyası'ndan kaçan bir miktar göçmen nüfusuyla birlikte, 10.000 olarak vermektedir. Levanten Yahudilerinin oranı bu rakam içinde yüzde 30 civarındadır. Bundan yola çıkılarak, İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Marsilya'daki Türkiye Yahudilerinin sayısı yaklaşık 2.000 olarak tahmin edilebilir.[50]

30'lu yıllarda Lyon'da ağırlıklı olarak İstanbul'dan, bir kısmı da Selanik ve İzmir'den gelen 400 kadar Sefarad aile (yaklaşık 1.500 kişi) yaşıyordu. Henüz 1909 yılında Meyoha'nın ve Haham Moel'in yönetiminde yaklaşık 120 aile La Communauté des Juifs Sefardim de Lyon et Secours Mutuel cemiyetini hayata geçirmişlerdi. 1919'da aynı cemiyet Communauté Sépha-

47 Victor Algazi'yle röportaj, Ocak 2004, Marsilya.

48 "Papa'nın Yahudileri" olarak da anılan Comtadinler, Fransa'da Yahudilerin uğradığı katliam ve sürgün neticesinde Ortaçağ'da Papalığa ait topraklarda bulunan Venaissin Kontluğuna göç eden ve orada Papa'nın himayesinde yaşayan Yahudilerin soyundan geliyordu. Fransa'nın güneyinde bugün bile birkaç Comtadin cemaati mevcuttur.

49 Bu cemiyetler şunlardı: Ozer Dalim (1929), l'Amicale Séphardite de Marseille (1933), l'Union des dames bienfaitrices de la colonie israélite d'Orient Dévora (1932), krş. Dray-Bensousan 2004, s. 32.

50 Dray-Bensousan, Marsilya Yahudilerinin 1939 yılına ait evlenme kayıtlarını değerlendirmiştir: Evlenenlerin yüzde 29'u Şark'ta dünyaya gelmişti. Bunların yaklaşık üçte ikisinin Türkiye Yahudisi olduğu düşünülebilir. Yüzde 15 ile Doğu Avrupalı Yahudilerin oranı Marsilya'da Paris'e kıyasla gözle görülür bir şekilde düşüktü. Krş. Dray-Bensousan 2004, s. 26.

rade de Lyon adıyla yeniden kuruldu. Lyon'un VII. Arrondissement'ındaki Rue des Trois Rois'da cemaat odaları ve bir sinagog inşa edildi.[51] *Le Judaïsme Sépharadi*'deki bir rapora göre, 1937'de cemaat üyelerinin çoğunluğunun "maddi durumu iyi"ydi. Lyon'un lüks mağazalarının birçoğunu işletiyorlardı ve ipek ticaretinde belirgin bir rol oynuyorlardı.[52]

Cemaatin eski liderlerinden Meyoha'nın 1935'te Filistin'e göç etmesi üzerine, Jacques Eskenazi şehrin Sefarad cemaatini tekrar harekete geçirmek üzere inisiyatifi ele aldı. Yönetim kurulunda Eskenazi dışında Camy Moutal, M. Sinaï ve Israël Cohen de bulunuyordu. İstanbul'da cemaat içinde önemli görevler üstlenmiş olan Isaac Ariel'in oğlu Raphael Ariel, danışman olarak görev yapıyordu. Elie Eskenazi, *Le Judaïsme Sépharadi*'de, "Cemaat bir elit tarafından yönetiliyor," diye yazıyordu. Hayırseverlik faaliyetleri önemli bir rol oynuyordu, Talmud ve Tevrat eğitimi verecek bir okulun kurulması planlanmıştı. 1937'de Monsieur Menassé ve Monsieur Catarivas burada hahamlık yapmıştı. Catarivas'ın çocukları Nazi işgaline karşı Yahudi direnişinde aktif bir rol oynamışlardı.

Nice'te, 1934'te yaklaşık 500 ila 600 üyesi bulunan Yahudi cemaatinin çoğunluğunu "Şarklılar" oluşturuyordu. O dönemde de cemaatin içinde bazı Almanya Yahudisi göçmenler vardı. Türkiye kökenli Yahudi göçmenler, İstanbul kökenli Haham Eskenazi'nin inisiyatifiyle 1928'de Şark İbadet Cemiyeti (Association Cultuelle Orientale) isminde ve üye sayısı giderek artan bir Sefarad ibadet derneği kurdular. Rue Deloye'deki sinagog, Sefarad geleneklerini uyguluyordu. Bunun dışında, başkanlığını M. Hasson'un yaptığı Association de Bienfaisance des Israélites Orienteaux isminde bir hayır cemiyeti de kurulmuştu. Nice'deki Sefarad cemaatinde de çok sayıda varlıklı tüccar bulunuyordu. Diğerleri de zengin emekliler, "aralarında Baron Menache, Monaco kumarhaneleri sahibi Roditi ve René Leon gibi

51 *La voix sépharade*, Nr. 1, Haziran 1963, ayrıca internette (www.viejuive.com.associations/communautes/lyon/cis.htm) adresinde bulunan tarih çizelgesi. Haham Moel, Alman işgali sırasında toplama kampına gönderildi ve öldürüldü.

52 Elie Eskenazi, *Le Judaïsme Sépharadi*, Nr. 49/50, 1937, s. 9.

isimlerin de bulunduğu, İstanbul, Selanik ve Mısır'ın önde gelen ailelerinin mensupları"ydı.[53] *Le Judaïsme Sépharadi*'de yayımlanan bir makale, büyük bir gururla şu haberi veriyordu: "Nice'e çok önemli bir şahsiyet, vaktiyle Türkiye'de çok büyük hayırlar işlemiş Jacques Bey de Léon (...) teşrif buyurmuştur. Sultanın büyük bir şeref ve asaletle yetiştirdiği bu büyük Yahudi, Nice'te de din kardeşlerinin kaderi için can-ı gönülden çalışmaya başladı. İsmi her yerde büyük bir saygı ve sevgiyle anılıyor." Jacques de Léon, İstanbul'da Yahudi cemaatinin yöneticileri arasındaydı.

Toulon'da büyük kısmı yine Türkiye'den gelen yaklaşık 200 ailelik bir cemaat bulunuyordu. Burada da mutlak çoğunluğa sahip olan Sefaradlar Raphaël Palti'nin inisiyatifiyle Sefarad geleneğine uygun ayinler düzenliyorlardı ve bir hazan görevlendirmişlerdi.[54] Bunun dışında Toulouse (1918'de yaklaşık 70 üye)[55] ve Grenoble'da (yaklaşık 50 aile) da Türkiye kökenli Yahudiler vardı, ancak bunlar bağımsız birer cemaat teşkil etmemişlerdi. Alman işgalinden sonra Fransa'nın yaptığı Yahudi nüfus sayımında da ortaya çıktığı gibi, Fransa'nın bütün küçük şehir ve yerleşimlerine dağılmış durumda Türkiye kökenli Yahudi göçmenler mevcuttu. Bunların toplam sayısı belli değildir.

Fransızca konuşan göçmenlerin göç ettikleri diğer ülkeler İsviçre'nin Fransızca konuşulan bölgesi ve Belçika'ydı.

İsviçre

19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu'ndan ilk Sefarad göçmenler Cenevre'ye geldiler ve buradaki Yahudi cemaatine katıldılar. 1916'da ise Le Groupe Fraternel Séfaradi adı altında ayrı bir örgütlenmeye gittiler. Grubun Rue des Etuves Nr. 5'te bir ibadethanesi vardı. Grubun yönetimini önce Besallel Levy, sonra da Victor Fissé üstlenmişti. Haham ola-

53 *Le Judaïsme Sépharadi*, Nr. 23, 1934, s. 150, burada başka isimler de bulunmaktadır. Bu makalenin yazarı da Elie Eskenazi'dir.

54 *Le Judaïsme Sépharadi*, Nr. 23, 1934, s. 150.

55 Victor Sarfati ile 14.1.2004 tarihinde Nice'de yapılan röportaj.

rak Avraham Vaëna görevlendirilmişti. Osmanlı/Türkiye Yahudilerinin göçünün sürmesiyle cemaat üyelerinin sayısı müteakip on yıllarda cemaat hayatına aktif olarak katılan yüz aileye ulaştı.[56] Lozan'da da Türkiye kökenli ailelerden oluşan küçük bir Sefarad grubu yaşıyordu.

Bu Türkiyeli Yahudilerin bir kısmı, büyük ihtimalle daha Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Cenevre ve Lozan'da milliyetçi Türk Yurdu'nda örgütlenen, bir kısmı ileride Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi seçkinleri arasına girecek olan Türk öğrencilerle iyi ilişkiler kurmuştu. 1923 yılında Lozan Anlaşması'yla sonuçlanacak olan görüşmelere İsmet Paşa başkanlığında katılan Türk heyeti, Aralık 1922'de Cenevre'deki Türkiye Yahudileri tarafından törenle karşılandı.[57] Daha sonra da Cenevre Sefaradları çeşitli vesilelerle –Atatürk'ün ölümü gibi– Türkiye'ye olan siyasi bağlılıklarını ve Türkiye'ye duydukları vatanseverliklerini sergilediler.[58] Cenevre cemaatinin diğer aktivistleri Bohor Papou, Joseph Cohen ve Mori, Pinto ve Asseo beylerdi.[59]

Belçika

Antwerpen'de 16. yüzyıldan beri önemli bir Portekiz Sefarad cemaati bulunuyordu ve 19. yüzyılın sonundan itibaren ülkeye göçen Türkiye Yahudileri de önce bu cemaate katıldılar. 1830 yılında bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkan Belçika Krallığı, 19. yüzyılın son otuz yılında hızla gelişiyor ve iyi iş imkânları vaat ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Belçika'ya gelen ilk Yahudiler arasında, ailesi Bursa'da bir pamuklu kumaş atölyesine sahip olan ve Natan soyismini taşıyan üç kardeş de vardı. Bu kardeşler 1870'te Antwerpen'de bir tekstil mağazası açtılar. Kısa bir süre sonra işleri Brüksel ile Mons'a, ayrıca "Yeni Dünya Kapısı" olarak anılan ve Büyük Britanya'ya, onun

56 *Le Judaïsme Sépharadi*, Nr. 68, Şubat 1939 içinde, s. 23'te Cenevre'de yaşayan ve ağırlıklı olarak İstanbul'la Edirne'den gelen elli Türkiye Yahudisi aileden söz edilmektedir.

57 Bali 1999, s. 39.

58 Atatürk'ü anma törenlerine dair *Le Judaïsme Sépharadi*, Nr. 68, 1939, s. 23 vd.

59 *Le Judaïsme Sépharadi*, Nr. 44-45, 1936, s. 132-133.

Esther Sephiha ve kızı Germaine, halı tamir ederken (Haim V. Sephiha'nın Özel Arşivi'nden).

transit limanı olan Ostende'ye kadar yayıldı. Bundan ötürü kardeşler konfeksiyon mağazalarına "A la Ville de Londres" ismini verdiler. Mağazada tuhafiyeden kumaşa, hazır tekstil ürünlerine kadar "kadınların ihtiyaç duyduğu her şey" vardı.[60]

Brüksel'in ilk Osmanlı Yahudisi göçmenleri Selanikli Eli Benezra ve Simon Eskenazy'ydi. Göçmenlerin sayısı, 1913'te ilk ayinlerini gerçekleştirebilecek büyüklüğe ulaştı. Brükselli Başhaham Armand Bloch, Şarklı göçmenlere Rue Joseph Dupont'da bulunan küçük bir oratoryumda Sefarad geleneğine göre ibadet etme imkânını sundu. 20'li yılların ortalarından itibaren Yahudi göçmenlerin sayısı ciddi bir artış gösterdi. Bunların içinde halı tüccar ve tamircileri önemli bir rol oynuyorlardı. Eli Benezra ile Alfandari ve Benzonana beyler, halı ticaretinde büyük başarılar elde ediyorlardı. 1889 İzmir doğumlu Albert Saul, 1925'te Brüksel'e gelmeden önce talihini Brezilya'da denemişti. Civardaki şehirleri dolaşarak halılarını satmaya çalışıyordu. Simon Eskenazy, Benezra için halı tamircisi olarak çalışıyordu. Nissim Sephiha ve karısı Esther (doğ. Eskenazy) de, kendi halı satış ve tamir dükkânlarını açmadan önce hayatlarını halı tamircisi olarak kazanıyorlardı. Haïm Vidal Sephiha bunu, "Halıların arasında doğduk ve halıların arasında büyüdük" diyerek belirtiyor.

60 Daniel Natan ile Kasım 2003'te yapılan görüşme; krş. Sephiha 1977, s. 64.

"1925 veya 1926'dan sonra Brüksel'de küçük bir Sefarad cemaati oluştu. Monsieur Benezra, Roş Aşana veya Kippur kutlamalarını düzenleyen ilk kişiydi. (...) 1927'de Eli Benezra ve Ezra Natan'ın inisiyatifiyle kamu yararına Société Cultuelle Sépharadite de Bruxelles cemiyetini kurdular. Bu cemiyet sadece din meseleleriyle uğraşmıyor, yeni gelenlerin ve muhtaçların desteklendiği bir sosyal örgüt olarak da görev yapıyordu. Türkiye Yahudisi ailelerin birçoğu La Bourse mahallesinde oturuyordu; Rue d'Anderlecht, Rue van Artevelde, Boulevard Maurice Lemonnier, Boulevard Emile Jacqmain, Rue de Laeken vb. caddelerde. Evlerin birbirlerine yakın oluşu yakın bir sosyal ilişkiyi, Sefarad geleneklerine ve yaşam tarzına bağlı kalmayı mümkün kılıyordu. Borsanın karşısındaki Brasserie L'Industrie lokantası Sefarad ailelerin buluşma yeriydi. Burada yenilikler ve Judeo-Espanyol dilinde yemek tarifleri alınıp veriliyordu."[61]

İbadetin yerine getirilmesi için Brüksel'in büyük Aşkenaz sinagogu bir dua odasını Sefaradların kullanımına sunmuştu. Yukarıda sözünü ettiğimiz Eli Benezra, kutlamalar ve özel etkinlikler için uygun büyüklükte bir salon kiralıyordu. Cemaat sonraları aslen İstanbullu, daha önce Antwerpen'de çalışmış olan Maïer Passy'i haham olarak görevlendirdi. Bunun dışında Société de Bienfaisance de Sépharades de Bruxelles adında bir hayır kurumu da kuruldu.

Türkiye Yahudilerinin Brüksel'de oluşturduğu koloni, toplam 150-200 aileyi kapsıyordu, bu da 600-800 kişi anlamına gelir. Türkiye Yahudileri Antwerpen'de halı ticaretinde olduğu gibi, mücevher sanayiinde de temsil ediliyorlardı. Antwerpen, 16. yüzyıldan bu yana Avrupa mücevher ticaretinin merkeziydi. Antwerpen'deki 50 ila 100 kadar Türkiye Yahudisi aile, Brüksel'dekilere göre genellikle daha varlıklıydılar. Bağımsız bir cemaat örgütlenmeleri mevcut değildi, 1913'ten beri Rue du Jardenier'de (Hovenierstraat) bulunan Portekiz Sefarad Sinagogu'nu kullanıyorlardı.

---

61 A. Rivka Cohen: La communauté sépharade de Bruxelles (sefarad.org/publication/lm/011/rivca.html).

Hollanda

Amsterdam 17. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'daki en önemli üç Sefarad merkezinden biriydi. Portekiz'den gelen Sefaradlar burada güçlü bir cemaat oluşturmuşlardı. 1930'da Hollanda'da yaklaşık 5.200 Sefarad yaşıyordu.[62] Ancak daha sonra buraya gelen Türkiye Sefaradlarının sayısı çok azdı. Amsterdam cemaat kayıtlarının ve işgal sırasındaki NS makamlarının dosyalarının bir değerlendirmesi, 1930 ile 1945 arasında bu şehirde 90 civarında "Türkiye kökenli" Yahudinin bulunduğunu ortaya koymaktadır.[63]

Türkiye Yahudilerinin büyük kısmı Amsterdam'da, geriye kalanları da Den Haag [Lahey], Rotterdam ve diğer şehirlerde yaşıyordu. İlk Türkiye Yahudisi göçmenlerden biri, 1905 Gelibolu doğumlu, Mercado ve Signora'nın oğlu Robert Yohai'ydi. "Gezinskarte"[64] tabir edilen Amsterdam nüfus sicilinde, Yohai'nin şehre 19 Mart 1923 tarihinde yerleştiği, Türkiye'deki son ikamet adresinin "Konstantinopel" olduğu kayıtlı. Mesleği başta "Tabaksmoringer" (tütün tüccarı), sonradan "sigara fabrikatörü" olarak belirtilmiş. Baba Mercado Yohai ve anne Signora Varon, Luna Fanny ve Avram isimli kardeşlerle birlikte birkaç yıl sonra Türkiye'den Robert'in yanına göçüyor. Baba Mercado'nun mesleği "Tapeytenhandeler" (halı tüccarı), 1911 doğumlu kardeşi Avram'ın mesleği de sigara fabrikatörü olarak kayıtlı.

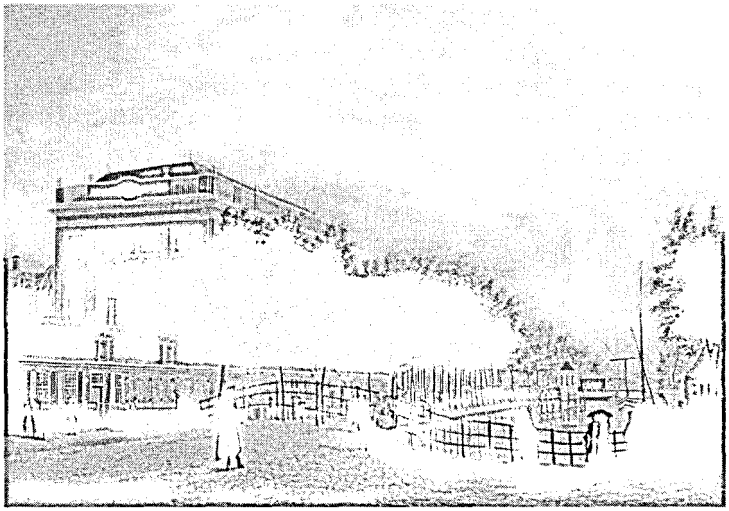
Karısı Rosa Behar ve 1924 İstanbul doğumlu kızı Fortuné'yle birlikte 1926'da Amsterdam'a gelen Avram Beşuşe, bu şehrin Türkiye Yahudileri arasında önemli bir rol oynayacaktır.[65] Beşuşe, 1893 İstanbul doğumlu. Nüfus sicilinde mesleği "halı ta-

62 Moore 1997, s. 20-22.

63 Cemaat sicilinde tabiiyet veya doğum yeri bağlamında sorgulama yapmak mümkün olmadığından, mevcut Sefarad isimleri arasından tesadüfi seçimler yapmak zorunda kaldım. Internette yayımlanan "Turkse joden in Westerbork" makalesi, bu konuda geniş bir özet vermektedir. (www.bevrijdingintercultureel.nl/turksjood.html).

64 Amsterdam Belediye Arşivi'nde mikrofilm olarak görülebilir.

65 Amsterdam Belediye Arşivi'nin nüfus kayıtları.

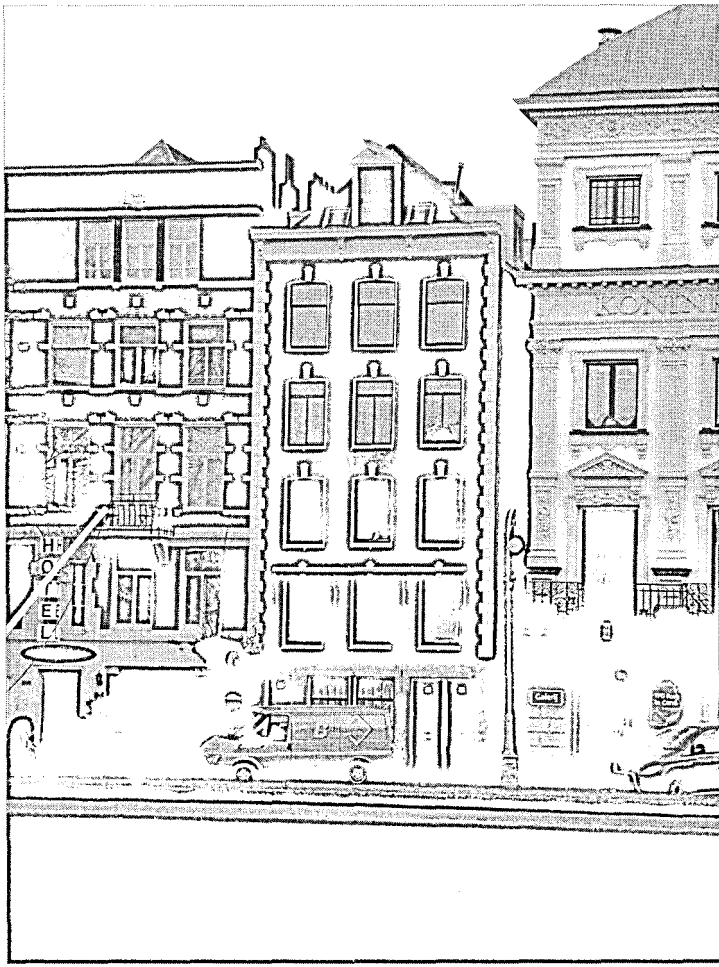

Amsterdam Portekiz Sefarad Sinagogu'nun eski bir gravürü.

mircisi" (Reparateur van Tapeijten) olarak geçiyor. Aile, 1927 yılında geçici olarak Türkiye'ye dönüyor, sonra aynı yılın Aralık ayında Hollanda'ya kalıcı olarak yerleşiyor. Avram Beşuşe'nin ismi, 1930-31 sicil yılından itibaren "Abraham Bechouché" olarak yazılıyor ve 1934 itibarıyla da Portekiz Yahudilerinin Amsterdam'daki cemaati olan Mercado Yohai'ye kaydoluyor.

Ortaköy/İstanbullu ve aynı şekilde halı tamircisi olan Michon Alboukerk de cemaatin kayıtlı üyesiydi. Amsterdam'daki Türkiye Sefaradı ailelerden sadece üçünün şehirdeki cemaate kaydolmasının nedenleri muhtemelen maddi sebeplerdi: Cemaat üyeleri her ay belirli bir aidat ödemek ve fakirler için bağış yapmak zorundaydılar, bu da yıllık gelirin yüzde 1'inden biraz daha fazlasına tekabül ediyordu.[66] Görünüşe göre Yohai, Beşuşe ve Alboukerk diğer Türkiye Yahudisi ailelere göre nispeten daha varlıklıydı. Dikkat çekici olan bir şey var ki, o da

66 Register der Contributie van Uidmaten der Port.-isr. Gemeente te Amsterdam, Amsterdam Cemaat Arşivi. Örneğin, Beşuşe 1.600 Gulden tutarındaki tahmini yıllık geliri (1930/31) için 16,65 Gulden ödeyecekti.

Beşuşe'nin evi, Amstel 113 (Fotoğraf: Corry Guttstadt).

Türkiye'den göç etmiş Sefaradlarla Amsterdam'ın geleneksel Portekiz cemaati mensupları arasında evliliklere nadir olarak rastlanırken, Türkiye Yahudisi göçmenlerin Hollandalı (Yahudi ve Yahudi olmayan) kadınlarla evlenmeyi tercih etmeleri.[67]

67 Amsterdam Cemaat Arşivi nüfus sicili kayıtlarından.

Avram Beşuşe, tahminen 1931 yılında, 1892'de inşa edilmiş, yüksek çatılı, seçkin bir bina olan Amstel 113'ü satın alır ve ailesiyle birlikte buraya yerleşir. Aynı binaya hem bir halı mağazası hem de halı tamirhanesi yerleştirerek, bunları işletmeye başlar. Ev, Beşuşe'nin muhtemelen düzenli olarak devam ettiği J.D. Meijerplein Sefarad Sinagogu'nun çok yanındaydı. Alman işgaline ve 1943'te toplama kamplarına gönderilmelerine kadar, çok sayıda aile buraya taşınır. Evin bugünkü sakinleri, daha sonra bir Türk gazeteciye evin eski sakinlerinin (Beşuşeler) duvarlara çaktığı "kilolarca" çiviyi duvarlardan sökmek durumunda kaldıklarını anlatacaklardı; evin eski sakinleri bu çivileri muhtemelen halı asmak için kullanmıştı.[68]

Almanya'da nasyonal sosyalistlerin iktidara gelmesiyle birlikte, Hollanda başlangıçta siyasi mülteciler ve Almanya'da takibata uğrayan Yahudiler için sığınabilecekleri önemli bir ülke oldu. Almanya'dan gelen Yahudilerin arasında Türkiye kökenli olanlar da vardı.

İtalya ve Rodos

Türkiye'den göç eden Yahudilerin seçtiği önemli hedef ülkelerinden biri de İtalya'ydı. Ancak İtalya'da, İtalyan devletleriyle Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Yahudi cemaatleri arasındaki yüzyıllara dayanan yakın ilişkiler nedeniyle, kimin Türkiye Yahudisi olarak kabul edilebileceğini kimin edilemeyeceğini tespit etmek çok zordur. 15. yüzyılda İspanya'dan kovulan Yahudilerin büyük bir kısmının ilk durağı İtalya olmuştu. Bu eski İspanya Yahudilerinin büyükçe bir kesimi, oradan Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerine göç ettiler; bazıları kuşaklar sonra Osmanlı topraklarına geldi. Bazı ailelerin bir dalı İtalya'nın bir liman şehrinde, bir dalı da Osmanlı İmparatorluğu'na ait bir Levanten şehrinde yaşıyordu. Bundan ötürü, bu Levantenlere tam

68 Ahmet Özay isimli bir Türk gazetecisi, Mayıs 2000'de günlük olarak yayımlanan Türkçe *Sabah* gazetesinde, holokost esnasında Türkiye Yahudilerine dair bir yazı dizisi hazırlamıştı. Haus Amstel No. 113'ü de ziyaret etmiş ve Beşuşe ailesini tanıyan komşularla konuşmuştu.

olarak ne Türkiye ne de İtalya Yahudisi denebilir, "Akdeniz Yahudisi" olarak tanımlanmaları daha uygun olacaktır.

19. yüzyılda İtalya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na yeni bir göç dalgası yaşandı, pek çok Yahudi bilhassa İzmir ve İstanbul'a yerleşerek kendi cemaatlerini kurdu.[69] 19. yüzyılın sonundan itibaren ise Osmanlı Yahudileri hem vergi yükü nedeniyle, hem de askerlik yükümlülüğünden kaçmak için (1908) İtalyan himayesine tabi olmaya başladılar. İtalya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında 1911'de yaşanan savaş sırasında, aralarında Yahudilerin de bulunduğu İtalyan vatandaşları sınır dışı edildi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Ege'nin Yunanlar ve İtalyanlar tarafından işgal edilmesiyle birlikte, bir kısım Osmanlı/Türkiye Yahudisi yeniden İtalyan vatandaşlığına geçti.[70]

İtalya'daki Yahudilerin sayısı genel olarak örneğin Fransa'da veya Almanya İmparatorluğu'nda yaşayan Yahudilerden daha azdı. 1911 yılında yapılan nüfus sayımı sonuçlarına göre, o dönemde İtalya'da 34.300 Yahudi yaşıyordu. Sayımda Türkiye veya Yunanistan kökenli sadece 228 Yahudi tespit edilmişti, bu da İtalya'daki yabancı uyruklu Yahudilerin yaklaşık yüzde 15'ine tekabül ediyordu.[71] Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, bilhassa 20'li yılların sonunda 30'lu yılların başında Türkiye Yahudileri daha yoğun bir şekilde İtalya'ya göç etmeye başladılar. Buna bağlı olarak 1931 nüfus sayımında İtalya'da 1.727 Türkiye ve

---

69 Milano, bunların sayısını yaklaşık 1.000 olarak tespit etmektedir, Milano 1992, s. 373. İstanbul'daki İtalya Yahudileri cemaati "yabancı uyruklu Yahudi" olarak tanımlanıyordu, 1866'dan itibaren Şişli'de kendilerine ait bir mezarlıkları vardı. Krş. Karıni 1996, s. 129.

70 Antalya ve civarı Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, kısmen idareyi de üstlenen İtalyanlar tarafından (Haziran 1921'e kadar) işgal edilmişti. Bu süre zarfında Yahudiler kolaylıkla İtalyan vatandaşlığına geçebiliyordu. Türk-Yunan savaşı esnasında da İtalya Yahudilere himaye teklif etmiş, hatta güvenliklerinin sağlanması için Yahudilerden oluşan bir tugayı görevlendirmişti. Krş. Nahum 1997, s. 170 ve 180.

71 Sarfatti 2000, s. 29 ve 33. Yunanistan ve Türkiye Yahudilerinin sayısı birlikte verilmektedir. "Yunanistan kökenliler" denirken büyük ihtimalle 1912-13'e kadar Osmanlı İmparatorluğu'na ait olan Selanik, Kavala ve benzeri şehirlerden gelen Yahudiler kastediliyordu. 1911 Türk-İtalyan savaşında Osmanlı İmparatorluğu'nu terk etmek zorunda kalan İtalyan vatandaşı Osmanlı/Türkiye Yahudileri, bu sayıya dahil değildir.

Yunanistan Yahudisinin yaşadığı tespit edilmişti, bu da İtalyan Krallığı'nda yaşayan yabancı uyruklu Yahudilerin yaklaşık üçte biri anlamına geliyordu.[72] 1938'den itibaren alınan Yahudi karşıtı uygulamalar çerçevesinde İtalya'da yapılan Yahudi sayımlarını değerlendiren Papo'ya göre, 30'lu yılların sonunda İtalya'da 1.000'den biraz fazla Türkiye Yahudisi yaşıyordu. Bunların yarıdan çoğu, yani 550 ilâ 600 kişi kadarı İstanbul ve çevresinden, 350 ilâ 400 kişi İzmir ve Aydın vilayetlerinden, 100 kişi Edirne'den ve Doğu Trakya'nın kalan kısmından, 30 kişi de Çanakkale bölgesindendi.[73] Eski Osmanlı toprakları olan Mısır, Suriye, Yunanistan ve Bulgaristan'dan gelen göçmenler arasında da Türkiye kökenli Yahudilerin bulunması mümkündür.

Milano

19. yüzyılın sonlarına doğru İtalya'ya gelen Osmanlı Yahudisi göçmenler de genellikle tüccarlardı. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Milano'da aralarında Cittone (İstanbul'dan), Bonomo (İzmir'den), Benusiglio (Selanik'ten) ve Moise (Yanya'dan) ailelerinin olduğu küçük bir Şark Yahudisi grubunun bulunduğu belgelenmiştir.[74] 20'li yılların ortasında Yahudilerin Türkiye'den göçü hızlandığında, giderek gelişen bir ticaret merkezi olarak Milano Türkiye Yahudileri için önemli bir hedef olmuştu. Genellikle birden fazla dil konuşan Sefaradların birçoğu için Milano, uluslararası bir ticaret şehri olarak da çok çekiciydi. Dolayısıyla 30'lu yıllar boyunca Türkiye'den İtalya'ya göçmüş olan Yahudilerin yaklaşık yüzde 60'ı Milano'da yaşamaya başlamıştı.

Milano, İtalya şehirleri arasında başka ülkelerden gelen göçmenler açısından da genelde en fazla göç alan yerdi; bu şekilde Yahudi cemaati de büyümüştü. Milano'da yaşayan Yahudilerin sayısı 1911 ile 1938 arasında hem İtalya'nın diğer şehirlerinden hem de yurt dışından göçen Yahudilerin etkisiyle üç

72 Sarfatti 2000, s. 33.

73 I. Papo 2003, s. 109.

74 I. Papo 2003, s. 100.

kat artış göstererek 3.400'den 10.600'e çıktı.[75] Şark Yahudileri 1.200-1.300 kişiyle, 1930'lu yıllarda şehrin Yahudi nüfusunun beşte birini teşkil ediyordu.[76] Milano, Balkanlar'dan veya Türkiye'den gelen göçmenlerin Fransa veya Güney Amerika yolunda sıklıkla uğradıkları bir ara duraktı, ancak buradaki konaklamaları aylarca veya yıllarca sürebiliyordu. Göç süreçlerinde genellikle yaşandığı üzere, yeni yurtlarında birbirlerine destek olabilmek için amcalar, teyzeler, kayınbiraderler, enişteler, kuzenler ve yeğenler hep birlikte hareket ediyorlardı. Bunların arasında örneğin Afnaim, Azieri, Bardavid, Behar, Calef, Cittone, Cohen, Cori, Crespin, Cucce, Dana, Danon, Duegnas/Doenias gibi aileler vardı.

Mosé Dana'nın aşağıda anlattığı gibi, Milano'da da daha yoksul Türkiye Yahudisi aileler kendi içlerinde bir cemaat teşkil ediyorlardı. İstanbul'da yoksul Yahudilerin yaşadığı Balat semtinden Isacco Dana, Mosé Dana'nın amcası, 1929'da karısı Luna Gallico ve oğlu Michon Mosé'yle birlikte Milano'ya gelen ilk Türkiyeli göçmendi. "Onları erkek kardeşlerle karıları, kız kardeşlerle kocaları, kocaların aileleri izledi." Paris'in XI. Arrondissement'ında olduğu gibi, burada da küçük bir Türkiye Yahudisi mikro kozmosu oluştu. "Birçoğu vendatore ambulante (seyyar satıcı) olarak çalışıyor, örneğin sokaklarda çorap satıyorlardı. İlk kardeş biraz çalışıp işleri azıcık yoluna koyduktan sonra, ikinci kardeşin de kendi satış tezgâhını açabilmesi için, ilkinin yanına ikinci bir masa yerleştiriliyordu. Seyyar satıcı olarak çalışan Türkiye Yahudileri, tezgâhı kapatıp toptancıdan yeni mal aldıktan sonra Via Vitruvio'daki bir barda buluşuyorlardı. Aileler karşılıklı olarak birbirlerini ziyaret ediyor, kendi aralarında Judezmo konuşuyorlardı; Borekas vb. gibi tipik yemekler yeniliyor, erkekler ve çocuklar pazarları Piazza Duomo'daki Café Motta'da bir araya geliyorlardı."[77] Mosé Dana'nın ailesi Via Espinasse 5 yakınlarındaki bir binada yaşı-

75 Sarfatti 2000, s. 28 vd; 1931 yılı için toplam 7.186 rakamı.

76 I. Papo 2006, s. 106. Bu rakam Selanik Yahudilerini değil, ancak diğer Yunan ve Levanten şehirlerinden gelen Yahudileri kapsamaktadır.

77 Mosé Dana ile 23.12.2005 tarihinde Milano'da yapılan görüşme.

yordu. Bu binanın beş dairesinde Türkiye Yahudileri oturuyordu. Öte yandan şunu da belirtmek gerekir ki, seyyar satıcıların içinde bulunduğu istikrarsız durum, bütün Türkiye Yahudisi göçmenler için geçerli değildi; Papo'nun da yazdığı gibi, çoğu orta veya küçük burjuva denebilecek bir konumdaydı.[78]

İtalyan Yahudilerinin çoğu Sefarad olduğu ve İtalya'daki dini gelenekler Sefaradlarınkine benzediği için, buradaki Türkiye Yahudisi göçmenler bağımsız birer cemaat oluşturmadılar. 1931 yılından itibaren Yahudilerin İtalya'da tek bir cemaat oluşturmaları kanuni bir zorunluluk olmuştu. Bu nedenlerle İtalya'daki Şark Yahudileri kendi bağımsız sinagoglarını, derneklerini veya kurumlarını kurmadılar.[79] Judezmo ile İtalyanca dilleri arasındaki yakınlık, isimlerin veya günlük hayat kültürünün birbirine benzemesi, Türkiye Yahudisi göçmenlerin, akrabalık ilişkilerine veya sosyal ilişkilere dayanan topluluklar bir yana bırakılacak olunursa, İtalya cemaati içinde eriyip gitmelerinin nedenlerini ortaya koymaktadır.

Yahudi cemaati, Via Eupili No. 8 adresinde Emilio Schreiber tarafından yönetilen ve bugün Yahudi Dokümantasyon Merkezi'nin (CDEC) bulunduğu binada bir okula sahipti. Şark göçmenleri okul öğrencilerinin üçte birini, bazı sınıflarda da yarısını teşkil ediyorlardı. Bu cemaat okuluna devam eden İtalyan Yahudisi öğrenciler de maddi durumu mütevazı ailelerden geliyorlardı. Pek çoğu iç göç sonucu buraya İtalya'nın başka şehirlerinden gelmişti. Dinî eğitimin haricinde çocuklar İbranice dersi de alıyor, ancak genel eğitim İtalyanca dilinde veriliyordu.

Livorno

Bağımsız Toskana'nın ticaret limanı olarak bir zamanlar Batı Akdeniz'in en önemli limanı olan Livorno'nun Yahudi ce-

78 I. Papo 2006, s. 107.

79 Bunun bir sebebi de toplam Yahudi sayısının düşüklüğü, köklü bir geçmişe sahip olmayışları ve cemaatin genellikle "gelenlerden ve gidenlerden" oluşmasıdır (Michele Sarfatti ile görüşme, Aralık 2005).

maati ile Osmanlı İmparatorluğu'nun Yahudi cemaati arasında çok sıkı ilişkiler vardı. Livorno Yahudileri 17. ve 18. yüzyıllarda Selanik ve İzmir'e yerleşmişlerdi. Öte yandan, 18. yüzyılda Livorno Yahudilerinin yaklaşık yüzde 16'sı Osmanlı İmparatorluğu'ndan geliyordu. İtalya Birliği'nin kurulmasından sonra Livorno'nun yaşadığı ekonomik çöküş nedeniyle, Livorno Yahudilerinin Osmanlı İmparatorluğu'na göçü hızlandı. Papo onların sadece İzmir'deki sayılarını 1.000 olarak vermektedir.[80]

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ve bilhassa 1930'lu yıllardan önce Livorno'ya Türkiye'den –ağırlıklı olarak İzmir'den– ve Yunanistan'dan çok sayıda Yahudi göç etti ve bunların çoğunluğunu fakir aileler oluşturuyordu.[81] 1938 nüfus sayımının sonuçlarına göre Livorno'da İzmir'den 60, İstanbul'dan 2, Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarından 5, ayrıca Selanik'ten 12 Yahudi yaşıyordu.

Cenova ve Roma

Yahudilerin 1924'te İzmir'den kitlesel göçleri esnasında Cenova önemli varış yerlerinden birini oluşturuyordu.[82] Ancak anlaşıldığı kadarıyla şehir göç edenlerin büyük çoğunluğu için sadece bir ara durak niteliğini taşıyordu. 1938 nüfus sayımında, ağırlıklı olarak İzmir ve İstanbul'dan 33 Türkiye Yahudisi tescil edilmişti.[83] Roma'da ise 1938 yılında toplam 65 Şark Yahudisi vardı, bunların 18'i İzmir ve çevresinden, 7'si İstanbul'dan, 4'ü de Edirne'den geliyordu.

Trieste

Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun elinde olan Trieste, özel bir konuma sa-

80 I. Papo 2003, s. 97.

81 I. Papo 2003, s. 98.

82 Bali, 1924 yılında İzmir'den ayrılarak Marsilya ve Cenova'ya göç eden binlerce Yahudinin buradan bilhassa Latin Amerika ülkelerine gitmiş olduklarından söz etmektedir. Bali 1999, s. 230, Dip. 599.

83 I. Papo 2003, s. 114.

hipti. 1719'da serbest liman olmuştu ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Akdeniz limanı görevini üstlenmişti. Buna bağlı olarak, Yahudiler de dahil olmak üzere, şehrin nüfusu çok etniliydi.[84] 20. yüzyılın başlarında (1911 nüfus sayımı) Trieste'de 5.000 Yahudi yaşıyordu. 1919'da İtalya'ya ilhakından sonra şehirdeki cemaat, İtalya Krallığı'nın üçüncü büyük Yahudi cemaati oldu.

Trieste'de Türkiye Yahudilerinin varlığı, 18. yüzyıla kadar geri gitmektedir. Cemaat, Avusturya İmparatoru'nun Viyana'ya yerleşmelerine izin vermediği Osmanlı Yahudileri tarafından kurulmuştu. Yahudiler, ticaretlerini sürdürebilmek için yakındaki Trieste'ye gelip yerleşmişlerdi. Trieste'deki varlıklı tüccarların arasında, oğulları Abram ve Isach'la beraber İstanbullu Haim (Vita) Camondo bulunmaktadır. Camondo'nun evinde Sefarad cemaatinin faydalanabileceği bir ibadet salonu bulunuyordu.[85]

Trieste'nin 1919'da İtalya'ya geçmesiyle, şehrin bütün sakinlerine İtalyan vatandaşlığına geçme hakkı tanındı. Bu bağlamda vatandaş olanların vatandaşlığı, İtalya'nın geri kalan kısmında olduğunun aksine, 1938 yılının Yahudi karşıtı yasalarından sonra bile iptal edilmedi. 1938 nüfus sayımına göre bu dönemde Trieste'de bugünkü Türkiye Cumhuriyeti bölgesinden toplam 106 Yahudi yaşıyordu, bunların 90'ı İstanbul'dan, 16'sı da İzmir ve Aydın'dandı.[86] 40 Yahudi, Türk vatandaşıydı, 57 Yahudi de "eski Osmanlı/Türkiye vatandaşı, şimdi devletsiz" olarak sayılmıştı.

Rodos

1522'den bu yana neredeyse 400 yıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'na ait olan Rodos'ta ve On İki Adalar'da bulunan büyükçe Yahudi cemaatleri de özel bir konuma sahipti. Bu adalar 1912'de İtalya tarafından işgal edilmiş, 1923 Lozan Anlaş-

84 Ayrıntılı olarak Catalan 2000, s. 63 vd. ve Dubin 1999, s. 3.

85 Dubin 1999, s. 237.

86 I. Papo 2003, s. 112.

ması'yla da resmen İtalya'ya dahil olmuştu. Adalar grubunda yaşayan Yahudi cemaati, anakaradaki cemaatlerle yakın ilişkiler içindeydi. Bodrum kökenli Türkiye Yahudisi tarihçi Galante'nin ailesi gibi birçok aile, "suyun iki tarafına" dağılmış bir halde yaşıyordu. Galante 1900'den itibaren birkaç yıl süreyle Rodos'taki bir Osmanlı idadisinde çalışmıştı.

20. yüzyılın başında adalarda yaklaşık 4.000 Yahudi yaşıyordu. Daha sonraki yıllarda iki taraflı bir göç hareketi baş gösterdi. Bilhassa Rodoslu genç Yahudiler denizaşırı ülkelere göç ederken, Anadolu'nun Ege Bölgesi'nde yaşayan Yahudiler Birinci Dünya Savaşı ve onu takip eden Türk-Yunan savaşından sonra Rodos'a göç ettiler. Cumhuriyetin ilanından sonra da çok sayıda Türkiye Yahudisi Rodos'a göç etti. Adanın Yahudi nüfusunun sayısı bundan ötürü aşağı yukarı sabit kaldı. 1934'te cemaat 3.700 kişiden oluşuyordu.[87]

1923'te adaların İtalya'da kalmasının anlaşmayla onaylanmasından sonra, adaların sakinleri İtalyan vatandaşlığına alındı. Lozan Anlaşması'nın hükümleri doğrultusunda, ada halkının Türkiye vatandaşı olarak kalması da mümkündü. Kaç kişinin bu seçeneği tercih ettiği bilinmemektedir.[88]

Viyana'daki Türkiye Yahudileri cemaati

Türkiye Yahudilerinin Viyana'da oluşturdukları cemaat, daha önce sözü edilenlerden yaklaşık iki yüz yıl daha eskidir. Kökenleri 18. yüzyıla kadar gitmektedir. Hattâ Türkiye Yahudilerinin Viyana'da daha 17. yüzyılın ortalarında var olduğunu gösteren bir belge bulunmaktadır: I. Leopold tarafından görevlendirilen Saray Engizisyon Komisyonu, 1670 yılında Yahudilerin Viyana'dan çıkarılmasının nedenleriyle ilgili olarak yazdığı özel bir yazıda Türkiye Yahudilerinden (Türgische Juden) söz etmektedir. Bu yazıda, Yahudilerin, Habsburg monarşisinin o zamanki "baş düşmanı" Osmanlı İmparatorluğu'yla olan ya-

87 Hans-Peter Laqueur'in makalesi: www.judentum.net/geschichte/uelkuemen.htm

88 Picciotto Fargion 1996, s. 213.

kın ilişkileri ve yasak silah sevkiyatı yapmaları nedeniyle tehlike arz ettiği belirtilmektedir.[89]

Avusturya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan Pasarofça (1718) ve Belgrad (1739) Anlaşmaları'ndan sonra ticari faaliyetler hızlandı, dolayısıyla Osmanlı tüccarlarının Viyana'daki varlıkları da güçlendi.

17. ve 18. yüzyıllarda Avusturya'da yerli (Aşkenaz) Yahudiler için Yahudi karşıtı sert hükümler getirilmişti. Viyana şehrine girerken kişi başına şehre giriş parası ödemek zorundaydılar. Osmanlı Yahudileri ise Osmanlı Sultanı'nın himayesi altında bulunduklarından birtakım imtiyazlardan faydalanıyorlardı.[90] Osmanlı Yahudilerinin sahip oldukları bu geniş imtiyazların sebebi, Habsburg yöneticilerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun sağladığı kapitülasyonlara büyük ilgi duyması, bundan ötürü de her iki imparatorluğun tebaasına diğer ülkede serbest dolaşım ve ikamet hakkı tanıyan 1718 ve 1739 anlaşmalarına harfiyen uymasıydı.[91] Bu hakların arasında geniş ölçekli bir vergi muafiyeti de bulunuyordu. Bu imtiyazlar sadece sultanın Yahudi tebaasına mahsus değildi. 1767 yılında Viyana'da kayıtlı ve "izinli" 135 Osmanlı tebaası vardı; bunlar 82 Rum (Ortodoks), 21 Ermeni, 13 "Türk" (Müslüman) ve 19 Yahudiden oluşuyordu.[92]

Avusturyalı Yahudiler 1782'de Hoşgörü Bildirgesi [Toleranzpatent] yayımlanıncaya kadar ayrımcılığa tabi tutulurken,[93] hattâ herkese açık bir sinagog inşa etmelerine ve burada ibadet-

89 "Yahudilerin Viyana'dan çıkarılmalarının nedeni" başlıklı yazı için Kaul 1989, s. 27, Yahudilerin Viyana'dan uzaklaştırılmaları için bkz. Tietze 1987, s. 68-78.

90 Burnstyn 1993, s. 18-19.

91 Avusturya, Avrupa'nın diğer büyük devletlerine (Fransa ve Büyük Britanya) kıyasla, daha geç ve daha dar kapitülasyonlar elde edebilmişti. Osmanlı-Habsburg savaşları (1718, 1739 ve 1747) kapitülasyon anlaşmalarına neden olmuştu; ayrıntılı olarak Panova 1997, s. 83 vd. ve 193.

92 Panova 1997, s. 197, Panova 19 Yahudinin tümünün ismini, doğum yerini ve ne iş yaptıklarını tek tek sıralar.

93 VI. Karl (1711-1740) ve Maria Theresias (1740-1780) dönemlerinde çok ağır ayırımcı hükümler vardı. Yahudiler yakalarına sarı bir kumaş parçası takarak kendilerini "belli etmek", Hıristiyanlara yol vermek ve Hıristiyan bayramlarında öğlene kadar evden çıkmamak zorundaydılar; Burstyn 1993, s. 20.

lerini yerine getirmelerine 1852'ye kadar izin verilmezken, Osmanlı tebaası olan Sefarad Yahudileri Viyana'da daha 1736 yılında –gayri resmi de olsa tolerans gören– ilk Yahudi cemaatini oluşturdular.

Ancak daha sonraları Türkiye Yahudileri Cemaati'nin kurucusu olarak kabul edilen Moses Lopez Pereira bir Osmanlı değil, Portekiz kökenliydi: Portekizli bir Marrano ailesinin mensubu, Portekiz'de tütün tekeli imtiyazını elinde bulunduran Hıristiyan ismiyle Diego d'Aquilar, Yahudi ismiyle Moses Lopez Pereira. Pereira, Viyana'ya muhtemelen 1722'de gelmişti. Habsburg Sarayı'nın emriyle Viyana'daki tütün sanayini düzene koydu ve böylece imparatorluğun finans kaynaklarına epey katkı sağladı. Daha sonra Baron unvanı verilerek ödüllendirildi.[94] Böylelikle Oppenheimer ve Wertheimer'le birlikte, Viyana'da dönemin en nüfuzlu Saray Yahudilerinin arasına girdi.[95] Pereira ve Viyana'da ikamet eden Sefarad Yahudilerinin bir kısmı, 1736'dan itibaren Ringmauer No. 307 adresinde bulunan binada bir mekânı ibadethane olarak kullanmaya başladı. Pereira hakkında çok çeşitli efsaneler anlatılmaktadır.[96] Yahudi cemaati, 20. yüzyılın başına kadar "kurucuları"nın anısına her yıl Yom Kippur'da bir anma ayini düzenledi.

Avusturya ile Şark ülkeleri arasında giderek gelişen ticari ilişkiler ve sağlanan imtiyazlar, 18. yüzyıl boyunca aralarında Abraham Camondo, Aron Nissim ve Naphatali Eskenazy gibi İstanbullu varlıklı tüccarların bulunduğu çok sayıda Osmanlı Yahudisinin Viyana'ya gelmesine neden oldu. Juda Amar, Benvenisti ve Mago (sonradan sıklıkla Mayo diye yazılmıştır) gibi isimlerin daha 1730 dolaylarında Viyana'da olduğu belgelen-

94 Hirschler 1995, s. 188, Güleryüz 2003, s. 36; ayrıca Paul Joseph Diamant tarafından yazılmış olan *Zur Biographie des Baron Diego d'Aguilar*, *Mitteilungen der türkischen Israelitengemeinde (Sephardim) Wien*, Nr. 6/1919, s. 62-63.

95 Tietze 1987, s. 92.

96 Bütün bu efsanelerin ortak noktası, Pereira'nın Ispanya'da zorla vaftiz edildiği ve bir Hıristiyan olarak taşıdığı Diego d'Aquilar ismiyle engizisyon yargıcı olarak görev yaptığıdır. Engizisyon kurbanı olarak karşısında duran annesini gördüğünde Yahudi olduğunu anladığı ve Avusturya'ya kaçarak tekrar Yahudiliğe geçmiş olduğudur. Zemlinksky 1888, s. 2-5; efsanelere dair ayrıca Gelber 1948, s. 360.

miştir.[97] Viyana'ya göç eden Osmanlı Yahudilerinin büyük kısmı o dönemde Osmanlılara ait olan Balkan topraklarından, örneğin Belgrad'dan geliyordu. Osmanlı Yahudilerinin imtiyazlarından faydalanmak için Osmanlı pasaportları temin eden Viyanalı (Aşkenaz) Yahudilerin de katılımıyla, Osmanlı Yahudilerinin oluşturduğu cemaat daha da büyüdü. Schleicher, doktora tezinde buna dair şunları söylemektedir: "Aslında siyasi ilişkilere ve diplomatik teamüllere dayanan, ancak yine de Osmanlı tebaasına tercihli bir konum sağlayan bu imtiyazlar nedeniyle, sadece Polonyalı Ortodoks Yahudiler değil (...), bazı Viyanalı Yahudiler de gerçekten veya görünüşte Osmanlı vatandaşlığı alabilmek için elçiliğin himayesine giriyorlardı. (...) Viyana'da bu dönemde evlerinin veya mağazalarının kapılarında 'Türk toptancı' yazılı levhalar bulunan çok sayıda Aşkenaz tüccar bulunuyordu. (...) 1845 yılına ait bir sicil kaydında gerçek Türklerin yanı sıra, Guttmann, Spitzberger vb. isimler taşıyan 15 'sahte' Türkiyeli Yahudi de bulunuyordu."[98]

Viyanalı Yahudilere göre imtiyazlı konumda olmalarına rağmen, Türkiye Yahudileri de birtakım kısıtlamalara tabiydi. Türkiye Yahudilerinin özel, kamusal ve dinsel yaşantılarını gözetim altında tutmak amacıyla özel bir komisyon kurulmuştu.[99] İkamet etmeleri için de onlara belirli caddeler gösterilmişti. Haziran 1768 tarihli bir düzenleme, Osmanlı tebaasının şehirdeki ikamet süresini en fazla bir seneyle sınırlandırıyordu.

Viyana Osmanlı Yahudileri Cemaati (Türkisch-Israelitische Gemeinde zu Wien) resmen 1778 yılında kuruldu ve Habsburg resmi makamları tarafından usulen kabul gördü. Ancak bu, yine de bir sinagog yaptırılmasına izin verildiği anlamına gelmiyordu. 1797 tarihli bir hükümet yazısında Osmanlı Yahudilerinin "bir sinagog inşa etmesine izin verilmemelidir" deniyordu; ibadetlerini özel bir çerçevede de yapabilirlerdi.[100]

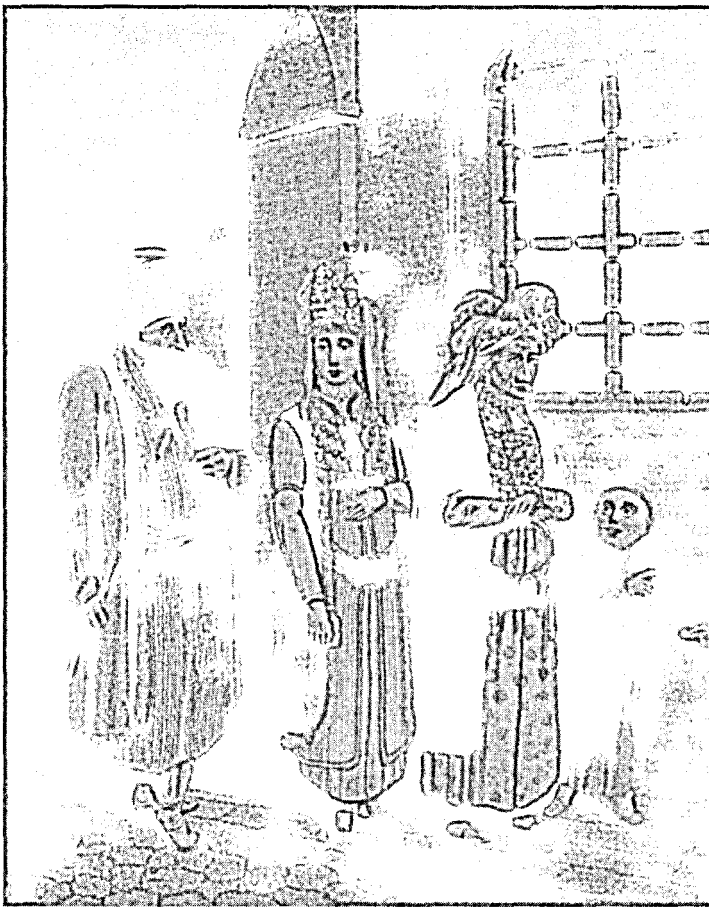
18. yüzyılın ikinci yarısında cemaat bugünkü Türkiye top-

97 Gelber 1948, s. 362.

98 Schleicher 1933, s. 118 vd.

99 Gelber 1948, s. 363 vd.

100 Gelber 1948, s. 363.

Osmanlı tebaası Yahudiler Viyana'da yerli Yahudilerden önce ikamet hakkına sahip olmuştu. Georg Emanuel Opiz'in (1775-1841) Viyana'da Türk Yahudileri *isimli bakır üzerine gravürü.*

raklarından, Balkanlar'dan, hatta Kudüs'ten gelen Yahudilerle daha da büyüdü.[101] Bu döneme ait istatistiklerin yetersizliği nedeniyle Schleicher, Viyana'daki Türkiye Yahudilerinin sayısını doğum ve evlenme kayıtlarına bakarak tahmin etmeye çalışmıştır. Ulaştığı sonuca göre, 19. yüzyılın ilk yarısında Viya-

101 Seroussi 1992, s. 148.

na'da (1820-1840) yaklaşık 80 ilâ 100 Sefarad ailesi yaşamıştır, 1869'da bu rakam 143 aileye yükselmiştir.[102]

Cemaatin en parlak dönemi

Cemaat, 1842 yılında bir sinagog inşa etmek için izin başvurusunda bulundu. Avusturya yasaları 1860'a dek Yahudilerin arsa satın almalarını yasakladığı için, bu izin ancak Osmanlı Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'nın bir Viyana ziyareti esnasındaki özel çabalarıyla alınabildi.[103] 1868'de kabul edilen yeni cemaat tüzüğü de onay için önce Viyana'daki Osmanlı Sefareti'ne sunuldu. Tüzükte cemaat üyeliği için Osmanlı vatandaşlığı ve Viyana'da en az iki yıllık ikamet koşulu yer alıyordu.[104] Sinagog inşaatı aynı yıl zarfında tamamlandı ve törenle açılışı yapıldı. Ancak aradan kısa bir süre geçtikten sonra binada bazı yapım hataları tespit edildi ve cemaatin yeni başkanı Marcus Russo, cemaati binayı yıkıp yeni baştan bir sinagog inşa ettirmeye ikna etti.

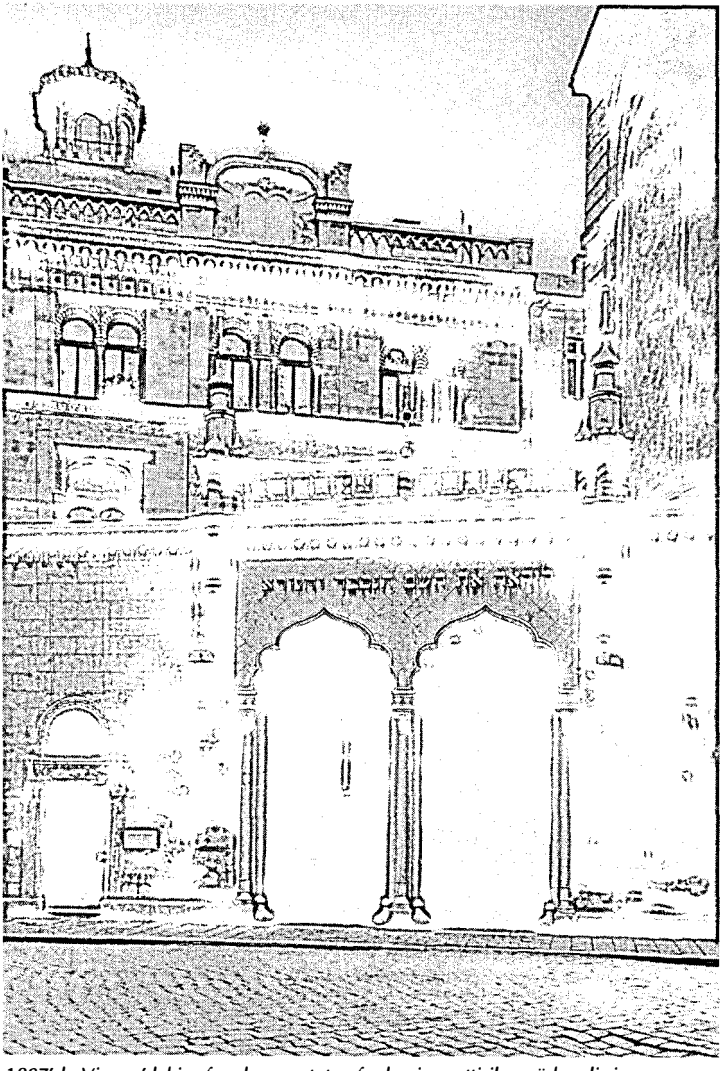
Yeni sinagogun yapımıyla görevlendirilen meşhur mimar Hugo Ritter von Weidenfeld, Endülüs tarzında, Elhambra motifleri taşıyan ve geniş bir iç mekâna sahip olan görkemli bir sinagog inşa etti. Gereken finansmanı sağlayabilmek için cemaat üyelerine sinagogun hisse senetleri satıldı. Türkiye Yahudileri cemaatinin Zirkusgasse'de bulunan yeni sinagogu, Viyana'nın en büyük ve en görkemli tapınaklarından biri oldu. Sinagogda 400'den fazla oturma yeri vardı, 750 kişi de ayakta durabiliyordu. İki yıllık bir inşaat sürecinden sonra, sinagog, 17 Eylül 1887 tarihinde hükümet temsilcilerinin, Viyana belediyesinin ve Osmanlı elçisinin katılımıyla, Viyana'nın ve Avusturya sınırlarının çok ötesinde bile yankı uyandıran büyük bir törenle açıldı.

Bu etkileyici yapı ve görkemli açılış töreni, Viyana'nın varlıklı ve saygıdeğer Sefarad Yahudileri cemaatinin bu yıllarda kud-

102 Schleicher 1933, s. 69 vd.

103 Gelber 1948, s. 373. 12 Aralık 1843'te, Metternich Viyana'da bulunan Osmanlı elçi heyetine başvurunun kabul edildiğini bildirir.

104 Burnstyn 1993, s. 35.

1887'de Viyana'daki sefarad cemaatı tarafından inşa ettirilen görkemli sinagog, Viyana'da "Türk Tapınağı" diye adlandırılıyordu (Corry Guttstadt'ın Özel Arşivi'nden).

retinin doruğuna ulaşmış olduğunun ifadesidir. "Sefarad cemaatinin mensupları dış görünüşleriyle bile kendilerine duydukları güveni ve asaletlerini sergiliyor, kendilerini Yahudiliğin seçkinleri olarak görüyorlardı."[105] Sinagogun kabul salonunun bir duvarında Avusturya imparatorunun, diğer duvarında da Osmanlı sultanının portreleri asılıydı. Yönetim Kurulu üyeleri Russo ve Eskenasy, ayrıca sinagogun mimarı, hahamı, hazanı ve din öğretmeni, Osmanlı tarafından nişan ve ödüllerle taltif edilmişti.

Sinagoga düzenli olarak devam edenlerin sayısını arttırmak için, yeni yönetim kurulu birtakım reformlarla ibadeti daha çekici kılmaya çalışıyordu. Örneğin, yeni bir koro oluşturulmuş, başhazanlığa Jakob Bauer, koro şefliğine de Isidor Loewit getirilmişti. Bauer, duaları İbraniceden Yahudi İspanyolcasına çeviriyordu. Loewit eski Sefarad ezgilerini topluyor, onları Viyana Operası'ndan çok sayıda sanatçıyı kazandırdığı koroya uygun olarak yeniden besteliyordu.[106] Bu arada ibadethaneye bir de okul eklendi. 19. yüzyılın sonlarına doğru Novarragasse'de cemaate hibe edilmiş olan bir binada tam gün eğitim veren ve Viyana'nın eğitimle ilgili resmi dairesince de tanınan bir okul açıldı. Viyana cemaati, en parlak dönemini yaşadığı 19. yüzyılın bu son on yılından Birinci Dünya Savaşı'na kadar, Balkan ülkelerinde bulunan diğer Sefarad cemaatleri tarafından büyük saygı gördü, dolayısıyla da onlar üzerinde hatırı sayılır bir kültürel ve sosyal etkiye sahip oldu.

Değişim ve çöküş

Türkiye Yahudileri cemaatinin 19. yüzyılın sonlarında Viyana'da yaşadığı bu parlak dönem, aynı zamanda çöküşün başlan-

105 Burnstyn 1993, s. 43.

106 Bu uygulama, Almanca konuşan çoğunluk içinde asimile olmaya başlayan cemaat mensuplarının Judezmo'yu daha sık kullanmalarını da amaçlamaktaydı. Bauer'in yaptığı tercümelerle, ortaya Balkan cemaatleri tarafından da yaygın olarak kullanılan üç dilli (İbranice, Yahudi İspanyolcası, Almanca) bir dua kitabı çıkmıştı. Bu eser Şoah esnasında kaybolmuştur (Kaul 1989, s. 162; Hirschler 1995, s. 190 vd.).

gıcı oldu. 1852'de Aşkenazlara da Viyana'da Yahudi İbadet Cemaati (Israelitische Kultusgemeinde "IKG") kurma imkânı tanıyan yasanın kabulüyle birlikte, Türkiye Yahudileri cemaati yaklaşık iki yüzyıllık ayrıcalıklı konumunu yitirmişti. Hıristiyanların oluşturduğu çoğunluk toplumu tarafından asimile edilme süreci daha sonra başladıysa da, yüzyılın başına kadar pek de itibar edilmeyen Aşkenazlarla yapılan "karma evliliklerin" sayısındaki artış sonucu ortaya çıkan dilsel asimilasyon, cemaat yaşamının değişmesine neden oldu.[107] Ayrıca 1890 yılında kabul edilen bir yasayla cemaat bağımsız bir kurum olarak hukukî özerkliğini yitirdi ve Aşkenaz Yahudi İbadet Cemaati'yle birleşmek zorunda bırakıldı.[108] Viyana Türkiye Yahudileri (Sefarad) Birliği, ancak 1918'de Osmanlı elçisinin de katıldığı bir törenle tekrar bağımsız bir cemaat oluşturdu.

Cemaatin çöküşünü bir süreliğine de olsa yüzyılın başlarında ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı topraklarından Viyana'ya akın eden Sefarad göçmenler geciktirdi. Viyana'daki Sefarad cemaatinin 1915'te 1.000 kadar mensubu bulunduğu tahmin edilmektedir.[109] Yeni gelen göçmenlerin birçoğu Sefarad geleneklerine sıkı sıkıya bağlıydı ve 1900 yılı ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki zaman diliminde Viyana'nın Sefarad kültürünün önemli bir merkezi olmasını sağladı. Seroussi o dönem Viyana'sını, "pek çok ülkenin Sefarad entelektüelinin buluşma noktası" olarak tanımlıyordu. Buna bağlı olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında Judezmo dilinde çeşitli mecmualar yayımlanmaya başladı: *El Dragoman, El Nacional, El Careo die Vienna* vb.[110] 1900 yılında kurulan Esperanza Birliği (Sociedad Academica de los Judios Espanoles en Viena - Viyana İspanyol Yahudileri Akademik Birliği) sosyal etkinliklerin yanı sıra kültürel ve akademik faaliyetler de düzenliyor, Judezmo dilinde yazıl-

107 Kaul 1989, s. 190 vd.

108 Cemaatin hukuki durumunun tespiti için 1870-1909 yılları arasında neredeyse 40 yıl süren bir tartışma yaşanmıştır, ayrıntılı olarak bkz. Kaul 1992. Sefaradlar, Aşkenaz çoğunluğun bu birleşmeyi hükümetle birlikte çalışarak hızlandırmalarını son derece aşağılayıcı bulmuşlardı.

109 John/Lichtblau 1993, s. 34.

110 Schlome Schleicher 1933, s. 203.

mış çok sayıda edebî eser yayımlıyordu. Bu çalışmalar genellikle yeni oluşan Balkan devletlerinden gelen göçmenler, öğrenciler ve mülteciler tarafından yapılıyordu.[111] Esperanza Birliği 1923'ten itibaren, Viyana'dan başka yerlerde de talep gören *El Mundo Sefardi* gazetesini yayımlamaya başladı. Esperanza Birliği, yüksek öğrenim görmek için Balkanlar'dan Viyana'ya gelen Sefarad öğrencileri de destekliyordu. Viyanalı Sefarad Yahudiler arasında yüksek öğrenim görenlerin sayısı nispeten daha azdı, ailelerin birçoğu ticaretle uğraşıyordu.

Akademik *Esperanza*'nın aksine, Ekim 1919'da kurulan *Union Española*, cemaatin entelektüel olmayan üyelerine hitap ediyordu. Bu cemiyet, cemaatin yönetim kurulu üyesi Mosko Galimir ve 1914-1927 arasında Viyana'da görev yapan yeni haham Nissim Ovadia'nın[112] gayretleriyle kurulmuştu. Buluşma yeri olarak, düzenli konuşmaların yapıldığı ve sosyal etkinliklerin düzenlendiği Casa Sefardi adında bir kulüp açılmıştı.

Türkiye'ye bağlılık

Galimir'in İspanya'yla daha yakın ilişkiler kurulmasına dair teklifi, cemaat içinde şiddetli protestolara neden oldu.[113] Osmanlı İmparatorluğu'na ya da Türkiye'ye bağlılık, 20. yüzyıla kadar cemaatin kimliğinin bir parçasıydı. Bu bağlılık, her yıl sultanın doğum günü münasebetiyle sinagogda özel bir tören yapılması ve buna benzer etkinliklerle kendisini ifade ediyordu. Cemaatin aldığı önemli kararlar, toplantı tutanakları, cemaat seçimleri vb. her defasında Osmanlı sefaretine gönderiliyordu. Avusturya devletiyle bir sorun yaşanması durumunda –sinagog inşası izin başvurusu, cemaatlerin zorla birleştirilmesi veya cemaat tüzüğü gibi meselelerde– Sefaradların ilk başvurduğu merci, Osmanlı İmparatorluğu'nun Viyana Elçisi kişiliğinde

111 Kaul 1989, s. 196.

112 Dr. Nissim Ovadia 1890'da Edirne'de doğdu, hahamlık eğitimini Edirne ve Kudüs'te aldı, Viyana'da hahamlık yaptıktan sonra 1927'de Paris'e ve 1941'de –Almanya'nın Fransa'yı işgalinden sonra– ABD'ye gitti, Ağustos 1942'de de orada öldü.

113 Kaul 1989, s. 184; Burnstyn 1993, s. 52.

vücut bulmuş olan hamileriydi, ki bu şahıs Sefaradlar için imparatorluk nezdinde zaman zaman başarılı müdahalelerde bulunmuştu. Birinci Dünya Savaşı ve Alman-Avusturya-Osmanlı silah arkadaşlığı esnasında Türkiye Yahudilerinin sinagoguna, Avusturya bayrağının yanı sıra Osmanlı bayrağı da çekildi.[114]

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da bu himaye ilişkisi varlığını sürdürdü.[115] *Mitteilungen der türkischen Israelitengemeinde (Sephardim) Wien [Viyana Türkiye Yahudileri (Sefarad) Cemaati Haberleri]* isimli cemaat gazetesinin 1919-20 yıllarına ait nüshalarında, Türkiye/Osmanlı vatandaşlarının özel hukukî durumlarına ve sefaretin onları temsil hakkına dair haberler yayımlanıyordu. Türkiye'deki güncel olaylara dair kısa haberler de, Türkiye'ye duyulan bağlılığı kanıtlamaktadır. Bundan ötürü Viyana Sefaradlarının pek de az olmayan bir kısmı, aslında Türkiye kökenli birçok Yahudi uzun zaman önce Avusturya vatandaşlığına geçme hakkına sahip olmasına rağmen, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da Türkiye vatandaşlıklarını muhafaza etmişlerdir.

Viyana'daki Türkiye Yahudileri cemaatinin 20'li yıllar boyunca sadece 500 ila 600 üyesi vardı.[116] Viyana'da 172.000'in üzerinde Yahudi bulunduğu göz önüne alındığında, bu aslında dikkate bile alınmayacak bir sayıydı. Bir zamanların görkemli cemaatinin çöküşü artık durdurulamayacak bir noktaya gelmişti. Çok sevilen Haham Ovadia'nın 1927'de Paris'e gitmesi de bu çöküşte etkili oldu, cemaat mensuplarının bir kısmı onu takip etti. Daha sonraki yıllarda artık sadece önemli bayram ve günlerde, 1918'de ölen Haham Michael Papo'nun oğlu

---

114 M. Papo 1967, s. 342. 19. yüzyılın sonlarına doğru Viyanalı Sefaradlar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reform hareketlerini ilgiyle izlemişlerdi. *Wiener Israelit*, 1870'li yıllarda reformcu (ve 1876 Kanun-ı Esasi'nin yapıcısı) Midhat Paşa'ya dair çok sayıda makale yayımlamıştı. Cemaatin Midhat Paşa'ya yazdığı mektuplar tıpkıbasım olarak bkz. *La Boz de Türkiye*, 1.8.1947, Nr. 184, s. 14.

115 Örneğin cemaatin Türkiye kökenli mensupları, Avusturya maliyesiyle yaşadıkları bir sorun nedeniyle, 1919'da Osmanlı Başkonsolosu Hüsnü Bey'e başvurdular. Hüsnü Bey, (Osmanlı'daki Avusturya tebaasının durumuna atfen) mütekabiliyet ilkesine uyulmasını sağlayacağına dair onlara söz verdi. Schlome Schleicher 1933, s. 119 vd.

116 Burnstyn 1993, s. 132 (orada: 500); John/Lichtblau 1993, s. 34 (600).

Manfred Papo tarafından yönetilen ayinler yapılmaya başlandı. Viyana cemaatinin bir zamanlar sahip olduğu şöhreti ve kültürel önemi hatırlatan son büyük olaylardan biri, Moses Maimonides'in 800. doğum günü anısına 1935'te yapılan kutlama oldu. Viyanalı "Türkler"in bir kısmı çoğunluğu oluşturan Aşkenazi cemaatinin içinde asimile olurken, diğerleri Viyana'da giderek güçlenen antisemitizm nedeniyle şehri terk ettiler. Bundan ötürü Viyanalı Türkiye Yahudilerini 1920'li yıllardan itibaren ağırlıklı olarak Berlin, Hamburg, Paris ve diğer Avrupa şehirlerinde görüyoruz.

Almanya

İstanbul kökenli D. L. Haim'in kızlarından biri olan Fina Haim, 1904 yılında İspanyol hekim ve senatör Dr. Ángel Pulido Fernández'e yazdığı bir mektupta, "Berlin'de bir süre önce bir dernek kurarak bir araya gelen birkaç Sefarad var" diye anlatıyordu.[117] Fina'nın babasının halı tüccarı olması bir tesadüf değildi. 1894 ile 1912 arasındaki 18 yıllık zaman diliminde, Şark halılarının Almanya İmparatorluğu'na ithalinde bin kat civarında bir artış yaşanmıştı.[118] 19. yüzyılın son on yılında ve 20. yüzyılın başında Almanya'ya yerleşen ilk Osmanlı Yahudilerinin arasında, Şark halıları ithalatıyla uğraşan çok sayıda tüccar vardı: D. L. Haim'in –Berlin und Constantinopel, Hoflieferant Seiner Majestât des Königs von Spanien– [Berlin ve İstanbul - Majesteleri İspanya Kralı'nın Saray Halıcısı] yanı sıra Berlin'de

117 Pulido 1993, s. 294. İspanyol Dr. Ángel Pulido Fernández, 1903'te gemiyle yaptığı bir Tuna gezisi esnasında tesadüfen Bükreş'te yaşayan Sefarad bir öğretmenle tanışmıştı. Engizisyon döneminde İspanya'dan kaçan Yahudilerin İspanyolca konuşan torunlarının Balkanlar'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşıyor oldukları bilgisi Pulido'yu o kadar etkilemişti ki, hayatının geri kalan kısmını bu konuya vakfetti. Dünyanın çeşitli yerlerinde bulunan Sefarad cemaatlerine veya şahıslara mektup yazarak, kendisine cemaatlerinin durumları hakkında bilgi vermelerini rica etti. Aldığı bu cevaplar temelinde, 1905 yılında *Españoles sin Patria* isimli kitabını yayımladı. (Yeni basım: 1993) Pulido'nun çalışmaları ve çabaları için krş. de Vidas 2001.

118 1894'te tüm Şark ülkelerinden yapılan halı ithalatı 800 kg civarındayken, 1912'de sadece Osmanlı İmparatorluğu'ndan (kaynakta "Türkiye" olarak belirtilmiştir) 776,7 ton halı ithal edilmişti. Lettenmair 1985 içinde, s. 449.

1885'te kurulan D. L. Haim firması, Avusturya ve Almanya'ya büyük hacimli Şark halıları ithalatını gerçekleştiren ilk şirketlerden biridir. Haim ailesi İstanbul'dan önce Viyana'ya, oradan da 1888'den beri ikamet ettiği Berlin'e göç etmişti. Firma 1896'da Berlin'de açılan Büyük Dünya Sergisi'ne katılmış ve altın madalya kazanmıştı (Corry Guttstadt'ın Özel Arşivi'nden).

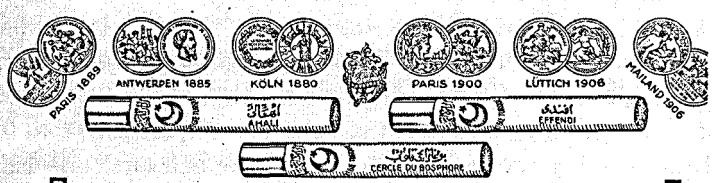
Isidoro Covo, Nissim Zakouto ve Isaac Cohen, Münih'te D. S. Gabay, Hamburg'da da David Benezra ve Haim Isaak Bessoudo bunlardan sadece birkaçıdır.

Şark Yahudilerine fırsatlar sağlayan diğer ticaret dalları, Türkiye'den tarım ürünleri (kurutulmuş meyve, kuruyemiş, kürk) ve tütün ithalatıydı. Türkiye, Almanya'nın en büyük ham tütün tedarikçilerinden biriydi. Selanik kökenli Sabatay Isidor Assaël, 1903 yılında Hamburg'da "Assael & Co. Rohtabakgroßhandel" şirketini kurmuş,[119] aynı şekilde Selanik kökenli Jannowitz Ailesi, "Osmanlı Tütün Rejisi" temsilciliğini üstlenmişti.

İstanbul'daki Avusturya veya Alman okullarında ya da *Hilfsverein*'e ait okulların birinde eğitim görmüş olmak, Türkiye Yahudilerinin bir kısmının Almanya'da hayata atılmasını kolaylaştırıyordu. Örneğin evvelce sözünü etmiş olduğumuz Nissim Zakouto, İstanbul Avusturya Lisesi öğrencisiydi. Bazı Türkiye Yahudileri Almanya'ya doğrudan Türkiye'den değil, Viyana üzerinden geliyorlardı. Berlin'deki Asriël ve Hamburg'daki Amar isimli tüccarlar bunlardan ikisidir.

119 Hamburg Devlet Arşivi, BIII 95733 no'lu dosya, Fon 332-7. Assaël'in Hamburg'da doğan ve 1933 sonrasında İsviçre'ye göç eden oğlu Harald, *Le tabac d'Orient* kitabını yazmıştır.

No. 11/28

Staatlich Türkische Tabak-Regie

Importierte Zigaretten unterliegen einem unerträglich hohen Einfuhrzoll. Durch die lange Transportdauer trocknen die Zigaretten stark aus und gelangen in diesem Zustande in die Hände des Rauchers. Um den deutschen Rauchern den Genuß einer guten türkischen Zigarette zu bieten, hat die **Staatlich Türkische Tabak-Regie in Berlin eine Zweigfabrik errichtet.** Die zur Verarbeitung gelangenden Tabake werden in Originalmischungen von Konstantinopel eingeführt. Die übrigen bei der Herstellung zur Verwendung gelangenden Rohmaterialien sind die besten. **Die Zigaretten der Staatlich Türkischen Tabak-Regie** werden in kürzester Zeit in allen einschlägigen Geschäften zu haben sein. Alle eingehenden Bestellungen werden bis dahin von der Berliner Fabrik direkt versandt.

Staatlich Türkische Tabak-Regie

Berlin SO 16 Köpenickerstr. 127

Fernruf: Jannowitz 4994/4995

Druck: Deutsch-Orientalische Buch- u. Kunstdruckerei, Georg Roszak, Berlin-Lankwitz.

Jannowitz şirketinin reklamı (Corry Guttstadt'ın Özel Arşivi'nden).

Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya arasındaki iyi ilişkiler de, Türkiye Yahudilerinin Almanya'ya göç etmelerinde etkili oluyordu. Filistin'deki birkaç yüz Osmanlı Yahudisi, oradaki Almanya Elçiliği'nin himayesine girmişti.[120] Birinci Dünya Savaşı esnasında, ailelerin erkek üyelerinin gönüllü olarak savaşa katılmaları durumunda, Türkiye Yahudilerine genellikle fazla zorluk çıkartılmadan Alman pasaportu veriliyordu.[121] Halı ithalatı, Türkiye kökenli yoksul Yahudilere halı tamircisi, halı temizleyicisi vb. olarak çalışma imkânı sağlıyordu. Almanya'da sigara tüketiminde görülen hızlı artış, sigara üretiminin de artmasına, böylece tütün ticaretinin canlanmasına neden olmuştu: 1890 ile 1925 yılları arasında sigara üretimi elli kat artmıştı. Sigaraların üretildiği küçük ve çok küçük işletmeler görece uzun bir süre var olmuş, 20'li yılların başından itibaren de endüstriyel sigara üretimi yüksek bir performansla başlamıştı.[122] Bundan ötürü bu alan yoksul yeni göçmenlere iş imkânı sağlıyordu. Berlin Yabancılar Polisi'nin bir dosyasında belirtildiği gibi, sigaralar kısmen aile işletmelerinde "mutfak masasının üzerinde" üretiliyordu. Odessa doğumlu olmasına rağmen Türkiye üzerinden Berlin'e gelen ve Türkiye vatandaşı olan Selman Finger bir sigara tüccarıydı, İstanbullu Aron Bitran ve Josef Mentesch Berlin'de "sigara işçisi", Abraham Blum tütün kesicisi olarak çalışıyorlardı, bazıları da belgelerde "sigara fabrikatörü" olarak görünüyordu.

Berlin

Almanya'daki Türkiye Yahudilerinin çoğu Berlin'de yaşıyordu. Fina Haim'in mektubunda söz ettiği bir düzine kadar Se-

120 "Almanya İmparatorluğu Kudüs Konsolosluğu'nun Şansölye von Bethmann Hollweg'e 7.11.1911 tarihli mektubu": BAL, R 901/31738.

121 İncelediğim dosyalarda, isimlerden hareketle yaptığım çıkarımlara göre, bunlar genellikle Aşkenaz Yahudileriydi. Çok sayıda örnek için bkz. 1 Rep. 77, Tit. 2770; HA Rep. 77, Tit. 226b (Einbürgerungen = Vatandaşlığa Alınmalar), GstA PK.

122 Tütün ticaretine ve sigara sanayinin gelişimine dair bkz. Gerstner 1933 ve Hausberg 1938.

farad, 1905'te Berlin Yahudi-Sefarad Cemiyeti'ni (Israelitisch-Sephardische Verein zu Berlin e.V.) kurmuştu. İzmirli halı toptancısı Chasan'ın adı kurucu olarak belirtiliyor. İlk başkan Eli J. Uziel'di. İlk dönem aktivistleri arasında İstanbullu Jacob Cohen, Isaac Schmill, Sinai Eskenazi ve Nissim Zakouto ile Sofya doğumlu Eli Cappon ve Belgradlı Heinrich Levy'nin isimleri bulunuyordu.

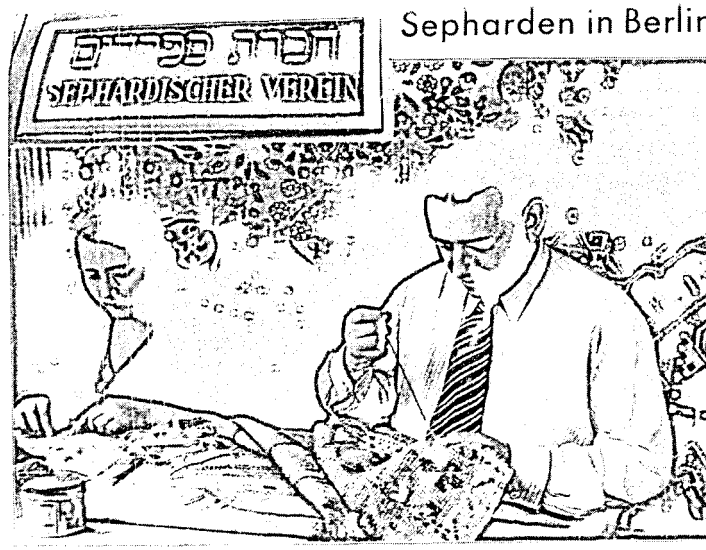
30'lu yılların başına kadar cemiyetin üye sayısı yaklaşık 500 olmuştu.[123] Berlin'de yaşayan Türkiye kökenli Yahudilerin hepsinin bu Sefarad cemiyetine üye olmadığı ve azımsanmayacak sayıda Türkiyeli Yahudinin herhangi bir nüfus istatistiğinde görülmediği dikkate alındığı takdirde, iki dünya savaşı arası dönemde Berlin'de 500'den çok daha fazla Türkiye Yahudisinin yaşadığı sonucuna ulaşılabilir. Böylelikle 30'lu yılların başında Yahudiler, Berlin'de yaşayan ve sayıları 1924-1934 yılları arasında 1.100 civarında olan Türkiye vatandaşlarının yarısından fazlasını oluşturuyorlardı.[124] Bu oranın, Almanya'nın tümünde yaşayan Türkiye vatandaşları içindeki Yahudi oranı için de geçerli olduğunu düşünmek mümkündür. 1933 Nüfus Sayımı'nda Almanya İmparatorluğu'nda yaşayan 1.673 Türkiye vatandaşının 753'ünün Yahudi olduğu tespit edilmişti, bu da %45 gibi bir oran ifade ediyordu.[125]

Yahudi-Sefarad Cemiyeti, sinagog olarak kullanmak üzere, Wertheim Firması'ndan Lützowstraße 111 adresinde bulunan

123 Sinasohn 1971, s. 87. Behar, 1915 yılı için yaklaşık 150 aile vermektedir (I. Behar 2002, s. 22). 1871'de Almanya İmparatorluğu'nun kurulmasından sonra, 1874'te Berlin'de yaşayan Yahudilerin 45.464 olan nüfusu, 1925'te 172.672 kişiye ulaşarak neredeyse dört katına çıkmıştı. Almanya'daki Yahudi nüfusun yaklaşık %30'u "Berlin Büyükşehir" vilayetinde (Groß-Berlin), yani sınırları büyük ölçüde günümüzde de geçerliliğini koruyan Berlin'in etrafındaki birçok ilçeyi de kapsayan bir alanda yaşıyordu (Alexander 1995, s. 118 vd).

124 Berlin'deki Türklerin sayısı için bkz. Emre 1983, s. 94. 1925 Nüfus Sayımı döneminde Prusya Devleti'nde 1.562 Türkiye vatandaşı yaşıyordu, bunun %60'tan fazlasına tekabül eden 862 kişisi Yahudiydi; Silbergleit 1930, s. 42 vd. Nüfus sayımları, Berlin Yıllık İstatistikleri ve Berlin Emniyet Müdürlüğü'nün ikamet kayıtlarının değerlendirilmesi sonucu ortaya çıkan veriler arasında büyük farklar vardır (BAL, Bestand: R 1501 /14047).

125 Statistik des Deutschen Reiches 1935, s. 15.

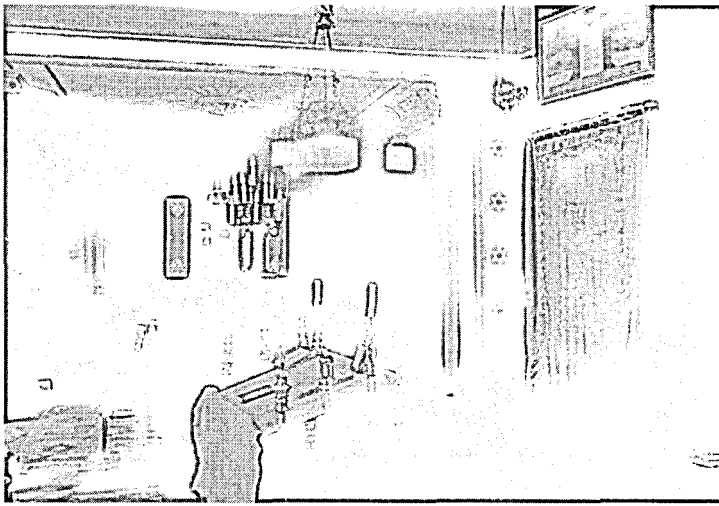

Berlin'deki Sefarad cemaatinin büyük kısmını teşkil eden halı tüccarları ve halı işçileri (Corry Guttstadt'ın Özel Arşivi'nden).

büyükçe bir daireyi kiralayarak, içini ibadete uygun hale getirdi. 1915'te cemiyet binasında bir okul kuruldu; bu okula 20'li yılların ortasında yaklaşık 70 çocuk devam ediyordu. Din dersi, bir Alliance okulunda okuduktan sonra Berlin'deki Hochschule für die Wissenschaft des Judentums [Yahudilik için Bilim Yüksek Okulu]'nda öğrenimi görmüş olan Edirneli Bay Avigdor tarafından veriliyordu. Cemiyet, aynı zamanda bir buluşma yeri vazifesi görüyor ve cemaatin sosyal dayanışmasını örgütlüyordu. Cemaat üyelerinin birçoğu halı tamircisi veya sigara işçisi olarak çalışıyordu. 1930'da cemiyetin başkanlığını Viyana kökenli Davisco J. Asriël yürütüyordu, Leo Kohen de yardımcısıydı.[126]

Türkiye Yahudileri sadece Sefarad cemiyetinde aktif değildi. Yahudi-Sefarad Cemiyeti çevresinden bir dizi işadamı, aynı zamanda 1927'de kurulmuş olan, merkezi Lützowufer cad-

126 Lützowstraße caddesindeki Sefarad sinagoguna ve cemiyetine dair: Sinasohn 1971, s. 87; Groh 2001, s. 40 vd.; Jüdisches Adressbuch für Groß-Berlin, 1931, s. 82, ayrıca Fred Zacouto'yla yapılan röportaj.

Lützowstraße'deki Türkiyeli Sefarad Yahudileri sinagogu (Corry Guttstadt'ın Özel Arşivi'nden).

desinde, Sefarad sinagogunun çok yakınında bulunan Almanya Türk Ticaret Odası'nın üyesiydi. Kurucu üyelerden biri Elie Farchi'ydi, yönetimde seçilmiş beş yönetim kurulu üyesinden biri olarak Elie Cappon bulunuyordu. Farchi ile Cappon'un –noter tasdikli– imzaları, tüzük gereği ticaret odasının yönetim kurulunda bulunan Türkiye başkonsolosunun ve ticaret ataşesinin imzalarının yanında yer alıyordu. 1931'de Elie Cappon, Nissim Zakouto ve Albert Alfandari, başkan yardımcıları olarak görev yaptılar. Türk Ticaret Odası'nın belgelerinde 30'lu yılların ortasına kadar Isaac Cohen, Jako Kohen, M. Haim, Nissim Leon, Rafael Alfandari, Nissim Behar, Jakob Fachler, Konrad Ehrlich ve daha başka Türkiye Yahudilerinin isimleri de yer almaktadır.[127]

Türk Ticaret Odası'nın Yahudi üyeleri genellikle Wilmersdorf ve Charlottenburg gibi nezih semtlerde oturan varlıklı tüccarlarken, daha yoksul dindaşları da Berlin'de küçük bir göçmen topluluğu oluşturuyorlardı. Bu topluluk, Mitte semtin-

127 LAB, Fon B Rp. 042; Nr. 26815. K. Ehrlich, Pirmasens'te oturuyordu.

de yaşıyordu. Brückenstraße ve Köpenickerstraße (ayrıca Ohm ve Runge) sokakları civarında, çoğu birbiriyle akraba ve hısım olan, aynı binalarda oturan çok sayıda Türkiye Yahudisi yaşıyordu. Bunların arasında Savariego, Sadia, Sabah, Profetta, Pinto, Nigrin, Meschoulam, Cohen, Behar aileleri gibi başka birçokları vardı.

Berlin'in ve Almanya'nın diğer şehirlerinin bir özelliği, Türkiye kökenli çok sayıda Aşkenaz Yahudisinin de buralarda yaşıyor olmasıydı. Bunların bir kısmı İstanbul'da, Filistin'de ya da Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Rusya'ya ait olan Odessa ve Varşova gibi şehirlerde doğmuştu.[128] Bunların yaşamlarına ve bağlantılarına dair bilgiler pek azdır.

Hamburg

16. yüzyıldan itibaren Portekiz'den göç etmiş olan büyük bir Sefarad cemaatini içinde barındıran liman şehri Hamburg, 19. yüzyıl boyunca tek tük de olsa Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen Yahudileri de kendisine çekti. 1805 İstanbul doğumlu Isaac Crespi 19. yüzyılın ortalarında Londra üzerinden Hamburg'a geldi. 1809 Belgrad doğumlu Ruben Maior, 1849'da Hamburg'da öldü ve Königstraße caddesindeki Yahudi Mezarlığı'na gömüldü.[129] 19. yüzyılın sonlarına doğru, 1845 İzmir

128 Osmanlı'nın son döneminde göçmen veya mülteci olarak Rusya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Yahudiler, nispeten kolay bir şekilde Osmanlı vatandaşlığına geçebiliyorlardı. Bazıları Osmanlı İmparatorluğu'nu sadece bir ara durak olarak kullanıyordu. Bundan ötürü 20. yüzyılın başlarında Almanya'ya aslında Odessa veya Varşova doğumlu olan, ancak ceplerinde Osmanlı pasaportu bulunan çok sayıda "Türkiye Yahudisi" geliyordu. Öte yandan, sadece isme bakarak Aşkenaz kökeni tespit etmek de aldatıcı olabilmektedir. Buna örnek olarak, 20'li yıllarda Berlin'de yaşayan Yafalı Fachler ailesi verilebilir. Ailenin pek çok erkek üyesi işgal esnasında Belçika'ya kaçmış, Joseph Fachler de Türkiye Yahudilerinin güvenliğini sağlamakla görevli bir komitenin oluşturulmasında etkin rol oynamıştı. Fachler, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Anvers'te bulunan yerel Portekiz Sefaradı Sinagogu'nun yönetim kurulunda bulunmuştu. Yine Berlin'de hukuk öğrenimi gören, ancak nasyonal sosyalistler tarafından 1933'te mesleğini icra etmesi yasaklandığı için Hollanda'ya kaçan Rudolf Levy'nin, Yahudi-Sefarad Cemiyeti'nin kurucu kuşağından olan Belgradlı Heinrich Levy'nin oğlu olduğu ortaya çıkmıştır.

129 Studemund-Halévy 2002, s. 1966.

doğumlu David de Moïsse Navarro birkaç kez Hamburg Şehir Birliği'ne kaydolmak istedi, ancak İzmir Hahambaşısı'nın kendisini "şehrin en saygıdeğer ailelerinden birine mensuptur" diye tanıtan tavsiye mektubuna rağmen, bu talebi her defasında geri çevrildi.[130] Aynı şekilde, 1888'den itibaren Hamburg'da yaşayan İzmir kökenli David Benezra (doğ. 1866) ile Raphael ve Ephraim Cori kardeşler (doğ. 1872), Şehir Birliği'ne kayıt olma girişiminde bulundular.[131]

Benezra'nın Alman Levanten Gazetesi*'ne verdiği ilan (Corry Guttstadt'ın Özel Arşivi'nden).*

Tütün tüccarı Sabatai Isidor Assaël (doğ. 1880) Selanikliydi.[132] Josef Lico Amar (doğ. 1889) ve Rudolf Amar kardeşler, Türkiye kökenli Viyanalı bir Sefarad aileye mensuptu.[133] Nissim Alcalay (doğ. 1859), Jacob Eskenazi (doğ. 1879) ve Hamburg'da parlak bir halı tüccarı olan Haim Isaak Bessoudo (1879) İstanbul'dan geliyordu.[134]

Türkiyeli Sefarad göçmenlerin bir kısmı, Hamburg Portekiz Sefaradı Cemiyeti içinde aktif olarak çalışıyorlardı. 1905'te Raphael Cori cemiyet yönetimine seçilmişti; bu görevi 1909'a kadar sürdürdü. Varlıklı halı tüccarı David Benezra da yıllarca bu yönetimde bulundu. 1926'da öldüğünde, kalabalık bir cemaat tarafından Ohlsdorf semtindeki Yeni Portekiz Mezarlığı'nda toprağa verildi.[135] Benezra'nın kızı Alegra, yönetim kurulu toplantılarına katılan tek kadındı. Sefarad cemaati üye

130 Hamburg Devlet Arşivi, Dosya B III 36287 ve 44172.

131 Hamburg Devlet Arşivi, Dosya B III 58833; Dosya B III 85797.

132 Hamburg Devlet Arşivi, Dosya B III 95733.

133 Hamburg Devlet Arşivi, Dosya B VI 1930, Nr. 19.

134 Studemund-Halévy 2002, s. 1966.

135 M. Halévy: "Die Sepharden des Sultans", *Zenith*, Sayı 3/2003 içinde, s. 47, ayrıca Portekiz Yahudileri Cemaati Tutanakları (Hamburg Devlet Arşivi'nde).

sayısındaki düşüşü önleme mücadelesi içinde bulunduğundan, "Şark'tan Hamburg'a göç eden Sefarad Yahudilerini cemaat üyesi olarak kazanmaya" gayret ediyorlardı. 1927'de cemaatin "yurt dışında, özellikle de Şark'ta bulunan diğer cemaatlerle bağlantısını kurmak için" bir komisyon kuruldu. "(...) Bay Farchi ve Bay B. Sealtiel komisyonun yurt dışı üyelikleriyle, Bayan Benezra da komisyonun Hamburg üyeliğiyle (...) görevlendirildi."[136] Sabatai Isidor Assaël de 1928'den itibaren dört yıl yönetimde çalıştı.

Hamburg'daki diğer Türkiye kökenli Yahudilerin arasında İstanbul doğumlu Fanny Velbinger (doğ. Nadil), Otto Thorn, Rifka Moses (doğ. Grünberg), Irene Jelesniakow, Mia Mahmuda Faygen Baoun (Feigenbaum), Mary Weinstock'un yanı sıra, 1909 Berlin doğumlu Hermann Goldenberg de bulunuyordu.[137]

Chemnitz, Frankfurt, Köln, Mannheim, Münih, Stuttgart, hatta Werningerode gibi küçük şehirlerde dahi iki dünya savaşı arasındaki dönemde bazı Türkiye Yahudileri yaşıyordu, ancak bilindiği kadarıyla bunlar bir cemaat oluşturmamışlardı.

Güneydoğu Avrupa

Avrupa'ya göç etmiş olan Türkiye Yahudilerinin dışında, Güneydoğu Avrupa'nın bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'na ait olan bölgelerinde çok çeşitli sebeplerden ötürü Türk vatandaşlığını korumuş olan Yahudiler yaşıyordu. Onlar göç etmemişlerdi ama yaşadıkları ülkelerin sınırları değişmiş ya da üzerinde yeni devletler oluşmuştu. Yunanistan'da her şeyden önce Selanik'teki büyük cemaati anmak gerekir. Yunanistan'da azınlıkların maruz kaldığı ve Selanikli pek çok Yahudinin Batı Avrupa'ya göç etmesine neden olan Helenleştirme siyasetine rağmen, iki dünya savaşı arasındaki dönemde Selanik'te 50.000'in çok üstünde Yahudi yaşıyordu. Nazi cinayet çeteleri tarafından

136 Hamburg Devlet Arşivi Portekiz Cemaati Tutanakları 2.6.1927 tarihli kayıt ve Heitmann 1988, s. 72.

137 Berlin Lichtenfeld Federal Arşivi Anı Defteri veri bankasından, 1939 Nüfus Sayımı Ek Anket Formu bilgileri.

yok edilinceye dek, mevcut en büyük Sefarad cemaatini oluşturuyorlardı. Yugoslavya ve Bulgaristan'da da Osmanlı tarihinde köklü bir yere sahip olan büyük Sefarad cemaatleri vardı. Bunların arasından tercihini Türkiye vatandaşlığından yana yapanların sayısı belli değildir. Örneğin 1905 yılında bugün Bulgaristan'da bulunan Rusçuk'ta doğan Elias Canetti, 30'lu yıllarda Viyana'da bulunurken "Türk" kabul ediliyordu.[138] Ama bu cemaatler burada daha fazla ele alınmayacaktır.

Çoklu kimlikler

Etnik veya dini azınlıklara veya göçmen gruplarına dair yapılacak her tanımlama, kişinin veya grubun kimliğine ilişkin bir betimleme veya aidiyetine ilişkin bir atıf tehlikesini içinde barındırır. Ancak bir "grup" mensubu olarak tanımlanan insanların, kendilerine yakıştırılan bu kimlikleri ne ölçüde sahiplendiklerini ortaya koyacak bir kriter olmadığı gibi, kendilerini gerçekten bu kimliğe ait hissedip hissetmediklerini kesin olarak tespit etmek de mümkün değildir. Ayrıca insanlar birbirinden farklı, ancak iç içe geçmiş dilsel ve bölgesel kimliklere de sahiptir. "Türkiye Yahudileri" de kendilerini dilsel, sosyal ve bölgesel kökenlerine, ayrıca içinde bulundukları duruma göre Sefarad, Yahudi, Alliance öğrencisi, İzmirli, Türk, tüccar vb. olarak tanımlamışlardır.

Elias Canetti, Manchester'de geçen gençlik yıllarında, ebeveynlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinden gelmiş olan arkadaşlarını anlatır. Bunların arasında pek çok Balkan Sefaradının yanı sıra, Monsieur Innie isminde Bağdatlı bir Yahudi de vardır. Düzenli olarak Canettiler'in evinde toplanan bu çevreyi birbirine bağlayan unsurlardan biri, ilk bakışta fark edilebilecek şekilde hepsinin Alliance okullarından mezun olmalarıdır. Elias Canetti'nin berbat (İngiliz) aksanıyla konuştuğu Fransızca, hepsi mükemmel Fransızca konuşan bu insanları oldukça eğlendirmektedir.[139]

138 Heinen 2002, s. 445.

139 Canetti 1979, s. 64-68.

Toulouse ve Marsilya'da Yunan, Ermeni ve Türkiye Yahudisi göçmenler, aynı semtlerde oturuyorlardı. Farklı etnik-dinsel aidiyetlerine rağmen ortak kültürel (Osmanlı) kökleri, yeme ve içme alışkanlıkları onları birbirine bağlıyordu.

Aynı bölgeden gelen göçmenlerin yaşadıkları yeni şehirde sayıları ne kadar artarsa, bu yeni "mikro kozmos"ların sınırları da aynı ölçüde daralıyordu. Örneğin, Paris'te Türkiye Sefaradları arasında İstanbullular İzmirlilere, Edirneliler Selaniklilere karşı önyargılar besliyordu. Ailesi İstanbullu olan Jo Amiel'in anekdotu bu durumun altını çizmektedir: "Günün birinde işten döndüğümde, ev her zamanki gibi Türkiye kökenli Yahudi kadınlarla doluydu. Kadınlar bir yandan pastra (bir iskambil oyunu) oynuyor, bir yandan şekerleme yiyorlardı. (...) Arkadaşlarından biri anneme sordu: 'Gelen senin oğlun mu?' – 'Evet' – 'Evleneceği kız Yahudi mi?' – 'Evet' – 'Bizimkilerden biri mi?' – Bunun üzerine annem oldukça mahcup bir tavırla cevap verdi: 'Bir Lehli (Aşkenaz), ama kız çok güzel.' Bunun üzerine komşu kadın annemi şu sözlerle teselli etti: 'Boş ver, bir Aşkenaz'la evlenmesi bir Selanikli'yle evlenmesinden çok daha iyidir.'"[140]

Quartier de la Roquette sakinleri gibi daha yoksul göçmenlerin kültürel ve dilsel gelenekleri nedeniyle daha fark edilebilir –yani görülür– olmaları, onları ilginç birer sosyolojik araştırma veya Sefarad nostaljisi objesi yaptı. Asimile olmuş Türkiye Yahudileri ise, komşularından sadece belirli başka bir sinagoga gidiyor olmalarıyla ayırt edilebiliyorlardı. Türkiye Yahudisi göçmenlerin içinde asimile olmuşların oranı, bilhassa Fransa, İtalya ve Belçika'da büyük bir olasılıkla epeyce yüksekti. Hattâ hatırı sayılır bir kısmı, dinî gelenekleri tümüyle terk etmişti. Örneğin, 1923 İstanbul doğumlu Stella Ventura, Paris'teki Sefarad cemaatiyle ilişkilerine dair sorduğum bir soruya, şu cevabı vermişti: "Düşüncelerimiz çok özgürdü. Babamın dinle ilgili her şeye antipatisi vardı. Yahudi olduğumuz için bizi götüre-

140 "Turquie de notre mémoire", *Şalom* (İstanbul), 1.7.1992, s. 8. Aşkenazlar için son derece küçümseyici bir ifade olan "Lehli" kelimesi, Judezmo dilinde Osmanlıcada Polonya anlamına gelen "Lehistan"dan türetilmiştir.

ceklerini duyduğumuz zaman, anneme şöyle demiştim: 'Yahudi mi? Ne demek bu?'"[141]

Kaynak kitaplarda ve arşivlerde sık sık karşılaştığım varlıklı halı tüccarları, yoksul halı tamircileri veya seyyar satıcıların yanı sıra, Türkiye kökenli binlerce Yahudi mühendislik, sekreterlik veya hemşirelik gibi alışılagelmiş mesleklerde çalışıyorlardı. Türkiye'den Batı Avrupa'ya üniversite veya sanat eğitimi almak için gelen Yahudiler de vardı.

İçlerinden biri, bir antifaşist olarak İspanya İç Savaşı'na katılan, döneminin Picasso, Jean-Paul Sartre, Ernest Hemingway ve başka sol entelektüelleriyle arkadaşlık kuran ve bir ressam olarak dünyaca ün kazanan 1899 İstanbul doğumlu Fernando Gerassi'ydi. Gerassi, İstanbul'da Alman Lisesi'ne gitmişti. Babasının işlerinin iyi olması, ona Almanya'da üniversite öğrenimi görme imkânı sağlamıştı. Felsefe eğitimini Berlin Üniversitesi'nde Ernst Cassier'in ve Freiburg Üniversitesi'nde de Edmund Husserl'in öğrencisi olarak aldı, ardından sanat tarihine yöneldi ve ressam oldu. 1924'ten itibaren Paris'te yaşamaya başladı, resimleri 1926'da Salon des Indépendants'da sergilendi. Başka bir ressam, Viyana kökenli Alfred Russo'nun ailesi ise, Berlin'e ve Werningerode'ye göç etmişti. Nasyonal sosyalizm döneminde sürgüne gittiği Büyük Britanya'da sanat restoratörü olarak çalıştı.[142] İzmir kökenli Lydia Cohen, 20'li yılların sonunda Berlin'in ünlü Stern'sche Konservatuvarı'ndan mezun olmuştu. İstanbul'da bir Büyükada sakini olan Raşel de Berlin Müzik Yüksek Akademisi'nde eğitim gördü. 2002 yılında hayatını kaybeden yazar ve Fransız gazeteciliğinin taçsız kraliçesi Françoise Giroud, 1916'da Cenevre'de Lea France Goudji adıyla, Türkiye Sefaradı bir göçmen ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmişti.

Sefaradizmin 10 yılı

Viyana'daki *Esperanza* Birliği, 1913 yılında 11. Siyonistler Kongresi'nden hemen sonra, çok sayıda ülkenin Sefarad ön-

141 Stella Ventura ile Mart 2004'te İstanbul'da yapılan röportaj.

142 Sh. Behr 2005, s. 352.

derlerinin katıldığı bir Sefarad Konferansı düzenledi. Bundan on iki yıl sonra da, Amsterdam ve Londra Sefarad Cemaatleri'nin inisiyatifiyle Viyana'da Evrensel Sefarad Yahudileri Konfederasyonu'nun (Confédération Universelle des Juifs Sépharadim) kurulması için bir kongre düzenlendi. İsmini 1935 yılında Evrensel Sefarad Cemaatleri Birliği (Union Universelle des Communautés Sépharadites) olarak değiştiren bu çatı örgütünün merkezi, 1931'den itibaren Paris'te Rue St. Lazare'da bulunan Sefarad İbadet Cemiyeti'ydi (Association Cultuelle Sépharadite). *Union Universelle* [Evrensel Birlik] 1932'den itibaren burada Ovadia Camhy yönetiminde kendi mecmuasını da yayımlamaya başladı: *Le Judaïsme Sépharadi*, Nisan 1940'a kadar düzenli bir şekilde çıktı.

Mecmua, Şubat 1932'de çıkan ilk sayısında Sefaradizm'in korunmasına yönelik coşkulu bir çağrıda bulunuyordu: "Sefaradizm geçmişinde ne idiyse, tekrar ona dönüşmelidir. (...) Yahudilik içindeki tarihsel rolüne tekrar kavuşmalıdır." Mecmuanın yazarları kendilerini "Ben Gabriol, Maimonides ve Spinoza'nın torunları" olarak görüyorlardı. En önemli görevlerinden birinin, Sefarad din kardeşlerinin arasında "Sefaradizm'in şanlı geçmişi" bilincinin uyandırılması olduğunu düşünüyorlardı.[143] Alman işgaline kadar geçen yaklaşık on yıl boyunca Paris, Nicole Abravanel'in yazdığı gibi, Sefaradizm'e yeniden imanın merkezi olmuştu.[144]

Union Universelle'in ilk konferansı, on iki devletten gelen temsilcilerin katılımıyla Mayıs 1935'te Londra'da toplandı. 1938'de Amsterdam'da toplanan ikinci konferansa 14 ülkeden 42 delege katılmıştı.[145] Bu "Evrensel Birliğin" etkisinin gerçek

143 *Le Judaïsme Sépharadi*, No. 1, 1932, aktaran Abravanel 1996, s. 499.

144 Abravanel 1996.

145 Studemund-Halévy 1996 ve Abravanel 1996'da ayrıntılı olarak bulunmaktadır. Londra'daki ilk konferansta Mısır, Cezayir, Fransa, Yunanistan, Büyük Britanya, Belçika, Hollanda, Yugoslavya, Avusturya, Filistin, Portekiz, Romanya ve Suriye cemaatleri temsil ediliyordu; ikinci konferansta bunlara ek olarak Arjantin, Almanya, İsviçre ve İspanya temsilcileri de hazır bulunuyordu. Ancak konferans katılımcılarının *Le Judaïsme Sépharadi* içinde yayımlanmış olan isimlerinden, Paris'te yaşayan bazı Sefaradların birkaç ülkeyi birden temsil ettikleri anlaşılmaktadır (Nr. 62-63, Mayıs-Temmuz 1938). Fran-

büyüklüğü ve mecmuasının nasıl bir yankı bulduğu henüz pek az araştırılmıştır.[146] Ancak Fransa'nın, özellikle de Paris'in bu faaliyetler bağlamında Sefaradizm'in yeni merkezi olduğunun ve Türkiye Yahudilerinin ve kurumları olan *Union Universelle* ile *Le Judaïsme Sépharadi* mecmuasının yazı kurulunun bu konuda oynadıkları önemli rolün altının çizilmesi gerekir.

Le Judaïsme Sépharadi'nin baş redaktörü olan Ovadia Camhy, 1888 yılında, o zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'na ait olan Hebron'da dünyaya gelmişti. Annesiyle babası İstanbul kökenliydiler, Camhy de okulu bitirdikten sonra hahamlık tahsil etmek üzere bu şehre geri döndü. Robert Mitrani Edirne kökenliydi, babası Nissim Mitrani şehrin tanınmış şahsiyetlerinden biriydi. Robert Mitrani, İstanbul'da hukuk okumuş ve doktorasını almıştı. Daha sonra Paris Sefarad Cemaati'nin (Association Cultuelle) genel sekreteri oldu. Union Universelle'in seçkinlerinden biriydi ve *Le Judaïsme Sépharadi* için çok sayıda makale kaleme aldı. İstanbul kökenli Elie Eskenazi Nice'teki Colonie Turque'ün başkanıydı ve *Le Judaïsme Sépharadi*'nin düzenli yazarlarındandı. Edirneli Abraham Navon Paris'te Ecole Normale Israélite Orientale (AIU Öğretmen Okulu) müdürüydü ve Amsterdam Konferansı'na delege olarak katılmıştı. *Le Judaïsme Sépharadi*, o zamanlar Türkiye'de bulunan Yahudi cemaatlerinde önemli görevlerde bulunmuş ve daha sonra Fransa'daki Sefarad cemaatlerinde faaliyet yürüten bir dizi Yahudi önde geleni hakkında bilgi veriyordu.

Kendi kültürel kimliklerini oluşturma ya da yeniden yaratma düşüncesinin sürgündeki insanlar tarafından temsil ediliyor olması istisnai bir durum değildir, aksine milli veya etnik/kültürel

---

sa'daki Türkiye kökenli Yahudiler *Union Universelle* içindeki en önemli aktivistler olmalarına rağmen, Türk yasalarınca uluslararası örgütlere üye olmaları yasaklanan Türkiye Yahudileri bu konferansların hiçbirinde temsil edilmemişlerdi.

146 "Evrensel Sefarad Birliği Yayın Organı" gibi iddialı bir başlık taşıyan bu mecmuanın Fransa'daki Sefarad cemaatlerine dair çok sayıda yerel haber yayımlaması ve Paris'teki belediye etkinliklerine dair ayrıntılı açıklamalarda bulunması, bunun ağırlıklı olarak Fransa'da dağıtıldığını ortaya koymaktadır. Öte yandan, bu mecmuanın Judezmo dilinde değil de Fransızca yayımlanıyor olması, dikkat çeken bir başka husustur.

temelli çok sayıdaki hareket için geçerlidir. Sefaradların örgütlenmesi için ilk girişimler, yüzyılın başlarında Balkan ülkelerinden Viyana'ya gelen öğrenciler ve mülteciler tarafından başlatılmıştı. Ancak Türkiye'deki durum ile Fransa'daki durum arasındaki fark dikkat çekicidir. Türkiye'de Kemalist seçkinlere bağlı olan Yahudi temsilcileri dindaşlarının dilsel-kültürel "Türkleşmesi"ni sağlamak için var güçleriyle çaba harcarken, Fransa'daki Türkiye Yahudileri gururla Şark-Sefarad miraslarını öne çıkarıyorlardı. A.H. Navon ile Maurice Caraco, Fransa'da "yitik ülkeleri" Türkiye'deki Sefarad yaşamını hatırlatan romanlar kaleme alıyorlardı.[147] Sefaradizm'in ruhunda Fransız-Yahudi egemen tabakanın asimilasyon baskısına karşı direniş yatıyordu.[148]

Türkiye'yle ilişkiler

Avrupa'da yaşayan Türkiye Yahudilerinin "anavatan"la olan ilişkileri çok farklılık gösteriyordu. Birinci Dünya Savaşı'ndan ve cumhuriyetin kurulmasından önce Avrupa'ya gelmiş olan "ilk kuşak"tan çok sayıda göçmen, Türkiye'nin siyasi temsilcileriyle yakın ilişkiler içindeydi. Berlin'deki Sinai Eskenazi ile Nissim Zakouto, Jön Türklerle arkadaşlık ilişkileri kurmuşlardı.[149] Halı tüccarı D. L. Haim'in düzenli olarak, 1917'den itibaren Berlin'de yayımlanmaya başlayan ve Jön Türk-Alman ittifakının ruhunu temsil eden *Die Neue Türkei* (Yeni Türkiye) gazetesinde büyük boy ilanları yayımlanıyordu. Viyana'dan Berlin'e taşınmış ve hayatlarında Türkiye'yi muhtemelen hiç görmemiş olan Asriel kardeşler, kendilerini ticaret siciline gururla "Türk tüccarlar" olarak kaydettirmişlerdi.

147 *Tu ne tueras pas* (Öldürmeyeceksin) ve *Joseph Pérez* romanları, AIU öğretmen seminerleri müdürü A.H. Navon tarafından yazılmıştır. Maurice Caraco, *Kalderon Ailesi*'nin yazarıdır.

148 Ovadia'nın Paris Sefaradları başhahamı olarak atanması kararı, Paris Konsistoryumu'nun mevcut yapısına karşı bilinçli bir sınırlama olarak alınmıştır. Krş. Abravanel 1996, s. 506. O. Camhy Union Universelle'in kuruluşuna dair yapılan eleştirilere verdiği bir cevapta, "bir milyon Sefaradı" (!)Aşkenaz vesayetinden kurtarmayı amaçladıklarını yazmaktadır.

149 Eskenazi'ye dair bilgiler için Fred Zacouto ve I. Papo 2006, s. 100. Eskenazi, Papo'nun amcalarından biriydi.

Buna karşın, cumhuriyetin kuruluşundan sonra, Türkleştirme siyaseti yüzünden ülkeyi terk etmek zorunda kalan göçmenlerin hatıratları ise, genellikle olumsuz tecrübelere dayanmaktadır.[150] Dolayısıyla göç edilen dönemin yanı sıra, göçmenlerin sosyal durumları da Türkiye'ye karşı besledikleri duyguları olumlu ya da olumsuz olarak etkiliyordu.

Avrupa'daki Sefarad seçkinleri arasında Türkleştirme siyasetinin kurbanları da bulunmasına rağmen,[151] Avrupa'da oluşmuş Türkiye Yahudileri cemaatlerinin sözcüleri ve başkanları, Türkiye ve temsilcilikleriyle yakın bir ilişki içinde olmaya gayret ediyorlardı. Türkiye Yahudileri cemaatinin birçok mensubu, Berlin Türk Ticaret Odası'nda Türkiye büyükelçiliğinin temsilcileriyle doğrudan birlikte çalışıyorlardı. Nice Sefarad Cemaati Başkanı Elie Eskenazi, aynı zamanda Nice Türk Kolonisi (Colonie Turque de Nice) başkanı olarak görev yapıyordu. Cenevre'deki cemaatlere dair 1939'da yazılmış bir raporda, Türkiye Yahudileri kolonisinin "hem Yahudi, hem de Türk geleneklerini sürdürdüğü" kaydediliyordu.[152]

1926 yılında Türkiye'deki Yahudi cemaati hükümetin büyük baskısı altında bulunurken,[153] ismi kayıtlara "Sam Lui" olarak

---

150 Bu olumsuz tablo hem göçmenlerin çocuklarıyla yapılan röportajlarda, hem de Esther Benbassa, Haïm V. Sephiha, Rıvka Cohen ve aileleri o zamanki göçmen çevrelerine mensup olan diğer kişilerin yazdıklarında ortaya çıkmaktadır.

151 Örneğin Paris'te AAIS Yönetim Kurulu'nda bulunan Mardochée Lévy [yazım şekli N. Abravanel'den alınmıştır] İzmirli saygın bir Yahudi ailesine mensuptu ve İstanbul'daki öğrencilik döneminde Atatürk'le aynı çevrelerde bulunmuştu. Sevr Barış Görüşmeleri'ne Yahudi Cemaati'nin temsilcisi sıfatıyla katılmış olduğundan, milliyetçi Türk hareketinin zaferinden sonra Türkiye vatandaşlığından çıkartıldı ve servetine el konuldu. Abravanel 1996, s. 504.

152 *Le Judaïsme Sépharadi*, Şubat 1939, Nr. 68, s. 23.

153 Yeni Kemalist Hükümet, kuruluşunun başından beri azınlıkları, Lozan Anlaşması'nda garanti edilen azınlık haklarından caydırmak için baskı altında tutmuştur. Bunu yaparken bazen şantaj yolu bile seçilmiştir: 1926 yılında, Lozan Anlaşması'nın azınlık cemaatlerinin özerkliğini düzenleyen 42. maddesi tartışılırken, örgütlü bir gazete kampanyasıyla Yahudilerin İspanyol Hükümeti'ne bir mektup yazarak İspanya'ya bağlılıklarını belirttikleri iddia edilmiş, Türkiye'ye karşı vatan hainliği ile suçlanmışlardır. Yahudi Cemaatinin temsilcileri bu baskı altında, 42. maddenin kaldırılmasını onaylamışlardır. Daha fazla bilgi için bkz. Rozen 2005, s. 241.

geçen bir şahıs, Paris'te yaşayan Türkiye Yahudilerinin temsilcisi olarak İnönü'den randevu talebinde bulunuyordu.[154]

Robert Mitrani, Atatürk'ün Kasım 1938'deki ölümünden sonra Paris Sefarad Cemaati adına Türkiye Büyükelçiliği'ne başsağlığı ziyaretinde bulundu. Paris ve Cenevre'deki cemaatler, büyükelçiliğin de katıldığı büyük anma törenleri düzenlediler. *Judaïsme Sépharadi*'nin Kasım 1938 sayısı, baş sayfasında Atatürk'e dair coşkulu bir anma yazısı yayımladı. "Hommage à la Turquie" başlığını taşıyan Şubat 1939 tarihli bir sonraki sayı ise neredeyse tümüyle Atatürk'ün yüceltilmesi ve Türkiye'ye övgüler dizilmesine ayrılmıştı.

Oysa mecmua aynı zamanda 1934 Trakya Olayları[155] veya yabancı uyruklu Yahudilerin sınır dışı edilmesi gibi, Türkiye'de yaşayan Yahudileri tehdit eden olayları da ele alıyordu. Ancak gazetenin ana çizgisi ve Sefaradların önemli sözcülerinin tutumu, Türkiye'yle iyi ilişkileri sürdürmek yönündeydi. Nice cemaatinin en saygın üyelerinden Jacques de Léon, 1934 Trakya Olayları'ndan[156] sonra, "*Judaïsme Sépharadi* okurlarına, "Türkiye'de herhangi bir tehlikeden endişelenmelerine gerek olmadığını söyleyin. Sadece 'merhamet' kelimesini telaffuz etmeniz yeterlidir, bu durumda en katı Türk bile size kardeşlik elini uzatacaktır" diyordu. Derginin Türkiye övgülerine ayrılmış olan Şubat 1939 tarihli sayısında, milletvekili ve gazeteci Hüseyin Cahit Yalçın'ın hükümetin emriyle kaleme almış olduğu bir makale eksiksiz olarak yayımlanmıştı: "Türkiye'de Yahudi meselesi yoktur."

---

154 BCA 30.10.0.0/No: 110.734..1 "Sam Lui" olarak kaydedilen kişinin, 20. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun en saygın gazetecilerinden, 30'lu ve 40'lı yıllarda da Paris'in en önemli Sefarad aktivistlerinden biri olan Selanik kökenli Sam Levi olması gerekmektedir (Shmuel Saadi Halévy, 1870-1959). Bu ziyaretin gerçekleşip gerçekleşmediği bilinmemektedir.

155 Ayrıntılı olarak bkz. Böl. 4. *Judaïsme Sépharadi* olaylara dair pek çok makale yayımlamıştır. 1934 yılının 22. sayısında E. Eskenazi'nin Barselona'daki Türk konsolosuyla yaptığı ve olayların ele alındığı bir röportaj yayımlanmıştır.

156 "Ben eski sultanların sarayında büyüdüm ve Türkleri iyi tanıdım. Türkler iyi insanlardır, en güvenilir dostu, kardeşi Yahudilere düşmanca davranılmasına asla izin vermeyecektir." (*Le Judaïsme Sépharadi*, Nr. 23, 1934, s. 150.)

Yahudilerin Nazilerce takibata uğratılma tehlikesi yükseliyor

Londra ve Amsterdam'da toplanmış olan Sefarad kongreleri, dünya çapında Sefarad cemaatlerini güçlendirmeye ve canlandırmaya yönelik somut adımlar olarak Filistin'de bir Sefarad haham okulu kurulmasını ve bir Sefarad hahamlar konferansının toplanmasını kararlaştırmıştı. Bir başka önemli mesele de, Aşkenaz Yahudilerinin Filistin'e göç bağlamında Jewish Agency tarafından kayırılıyor olmasına getirilen eleştiriydi. Her iki kongre de 30'lu yıllarda ve Almanya'da nasyonal sosyalistlerin iktidara gelmesinden sonra toplanmış olmasına rağmen, Almanya ve Avusturya'da yaşayan Yahudilerin (ve Sefaradların) içinde bulundukları akut tehlike pek fazla önemsenmeden ele alınıyordu.[157]

Ancak 1938 sonbaharından itibaren, nasyonal sosyalizmin egemenlik alanları içinde kalan Yahudilerin içinde bulunduğu tehlike *Union Universelle*'in yönetiminin ve mecmuasının öncelikli konusu oldu. *Le Judaïsme Sépharadi*, Yahudi yeni yıl bayramı Roş Aşana münasebetiyle Eylül 1938'de Almanya, Avusturya ve İtalya'daki Yahudi takibatına ve Yahudi mültecilerin durumuna dair karanlık bir bilanço yayımladı. Evian Konferansı'nın[158] absürdlüğü alaycı bir dille tasvir ediliyordu. Birçok makale, 1938 yazında, pek çok Sefaradın yaşadığı İtalya'da çıkartılan Yahudi karşıtı yasaları ele alıyordu.

Ocak 1939 tarihli *Le Judaïsme Sépharadi*, Haham Nissim Ovadia'nın bir çağrısını manşetten verdi: "Sefarad cemaatleri-

157 Amsterdam Konferansı, Almanya'nın Avusturya'yı ilhakından hemen sonra Viyana'da gerçekleştirilen pogromdan birkaç hafta sonra toplandı. *Union Universelle*'in en önemli aktivistlerinden olan Ovadia, 1929 yılına kadar Viyana'da hahamlık yapıyordu ve bu tarihten sonra takibat altında bulunan pek çok Yahudiyle bağlantısı olduğu muhakkaktı. Michael Studemund-Halévy şöyle yazıyordu: "Bugünün bakış açısıyla konferans tutanakları gerçeklerden ve güncel siyasi durumdan anlaşılmaz bir şekilde uzak görünmektedir." (Studemund-Halévy 1996). Ancak Hamburg Portekiz Sefaradları Cemaati temsilcisi Sealtiel'in ısrarı üzerine Viyana, Berlin ve Hamburg'da tehdit altında bulunan Sefaradlara yardım örgütlenmesi için ne tür imkânların bulunduğu tartışılmaya başlanır. Konferansa dair bir haber için bkz. *Le Judaïsme Sépharadi* içinde, Nr. 62-63.

158 Bkz. 2. Bölüm

nin yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğu Almanya ve İtalya'daki trajik olaylar, bu zamana dek manevî görevlerle ilgilenmiş olan Birliği, faaliyetlerini başka yöne sevk etmeye zorunlu kılıyor. Yaşanan koşullar altında, binlerce insanın hayatının kurtarılması öne çıkmaktadır." Birliğin bundan sonraki aylardan Alman işgaline kadar geçen dönem içinde yaptığı işlerin merkezinde Yahudi mültecileri destekleme çabaları yer aldı. *Union Universelle,* üye cemaatlere, Yahudi mültecilerin sığınabilecekleri ülkeler bulma çağrısı yapıyordu.

Brüksel'de Société de Bienfaisance de Sépharades de Bruxelles, 1935'ten Belçika'nın işgal edildiği 1940 yılına kadar Almanya'dan Belçika'ya gelen Yahudi mültecileri Sefarad olup olmadıklarına bakmaksızın desteklemeye çalıştı. Antwerpen Yabancılar Polisi'ne ait iki belgede, 1933'te Berlin'den Antwerpen'e kaçmış olan 15 Türkiye Yahudisinin isimleri bulunmaktadır.[159] Hollanda da Almanya ve Avusturya'dan kaçan Yahudilerin sığındığı bir ülke olmuştu.

Sefarad aktivistlerin 1938 yılında Yahudi mültecilerin ülkeye giriş yasağının kaldırılması için Türk diplomatlarla olan iyi ilişkilerini kullanıp kullanmadıkları bilinmemektedir. 1936 yılında antisemitizm ve Almanya'daki nasyonal sosyalist rejim tehdidi nedeniyle bir araya gelen Dünya Yahudi Kongresi'nin (WJC) kuruluş toplantısına, Türkiye'deki Yahudi cemaatinin temsilcileri Türkiye'nin kısıtlayıcı yasaları nedeniyle katılamamışlardı.[160]

---

159 Musée Juif de la Déportation et de la Résistance arşivi, Malines, Antwerpen Belediyesi Yabancılar Polisi'nin 12.12.1940 tarihli iki yazısı. Belge Nr. A001910 ve A001786.

160 Kongrede, Almanya ve Sovyetler Birliği Yahudilerinin dışında, milliyetçi veya Yahudi karşıtı siyasetleriyle tanınan ABD, Romanya, İspanya vb. kayda değer bir cemaati olan neredeyse bütün ülkeler temsil ediliyordu. Kongreden hemen sonra Cenevre cemaati Yugoslavya, Paris, İtalya, Bulgaristan, Yunanistan, Arjantin, Tunus, İspanya ve İsviçre'den Sefarad temsilcilerinin katıldığı bir "Sefarad Ziyafeti" vermişti. Türkiye Yahudi cemaati, 1944 sonunda ve 1947'de düzenlenen Dünya Yahudi Kongrelerine de katılamamıştı; hükümet cemaatin ilettiği izin dilekçesine olumsuz (!) cevap vererek kongreye katılımı kesin bir şekilde yasaklamıştı. Çeşitli yazılar AJA-WJC H içinde: 332-7.

2

Nasyonal Sosyalizm ve İkinci Dünya Savaşı Döneminde Türkiye (1933-1945)

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı boyunca ustalıklı bir diplomasiyle savaşın bitiminin az öncesine kadar tarafsızlığını korumayı başarabildi. Ancak savaş tehlikesi, komşu ülkelerdeki güçlenmiş diktatoryal ve faşist rejimler, Nazi Almanya'sının etkisi, Türkiye'deki iç politika ve siyasi hava üzerinde etkili olmuştu. Bu şartlar Türkiye'deki Yahudilerin ve diğer azınlıkların durumuna ilişkin önemli sonuçlar doğurduğu gibi, Türkiye'nin Yahudi mültecilere karşı tavrını da etkilemişti.

İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin izlediği dış siyaset

Yüzyılın başlarında yaşanan, yüksek kayıplar verilen savaşlardan sonra, genç Türk cumhuriyetinin dış siyaseti bilhassa barışın muhafazası ve ülkenin yapılandırılması üzerine kurulmuştu. Kemalist liderler, Jön Türklerin yayılmacı Turan hedeflerinden resmi olarak uzak duruyordu. Bu, 1921'de Sovyet güçleriyle imzalanan anlaşmanın bir parçasıydı. Türkiye 1932'de Milletler Cemiyeti'ne üye olmuş, 1935'e kadar hemen hemen bütün komşularıyla dostluk veya tarafsızlık anlaşmaları imzalamıştı.

Hitler'in 1933'te iktidara gelmesi ve 1939'a kadar izlediği nasyonal sosyalist siyaset, Türkiye'de başta önemli bir huzur-

suzluğa neden olmadı. Versay Anlaşması'nın Hitler Almanyası tarafından sistematik olarak ihlal edilmesi de büyük bir anlayışla karşılandı, çünkü bu Türklerin Sevr Anlaşması'na gösterdikleri tepkiyle örtüşüyordu.[1] Türkiye, Lozan Antlaşması'yla en önemli revizyon beklentisini gerçekleştirmiş, 1936 Montrö Antlaşması'yla da Boğazlar üzerindeki egemenliğini geri almıştı.[2] Bu nedenle, Almanların Türkiye'yi ortak bir revizyonist siyaset izlemeye ikna çabaları Türk tarafınca geri çevrildi.[3]

Türkiye açısından en önemli potansiyel savaş tehlikesi Bulgaristan ve İtalya'dan geliyordu. Gerçi Türkiye 1925'te Bulgaristan'la bir dostluk anlaşması imzalamıştı, fakat 30'lu yıllarda iki ülke arasındaki ilişkiler gerilmişti. Bulgarlar, 1934 yılında imzalanan Balkan Paktı'na girmeyi de reddediyorlardı.

İtalya ise özellikle ciddi bir tehdit olarak değerlendiriliyordu. Mussolini, 1935'te, "mare nostrum" ifadesiyle Doğu Akdeniz bölgesindeki yayılma amaçlarını açıkça ortaya koyuyordu. Bundan başka İtalyan savaş donanmasının Türkiye anakarasının hemen dibinde bulunan On İki Adalar'da üsleri vardı. Türkiye için, İtalya'nın 7 Nisan 1939'da Arnavutluk'a saldırması, İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcı anlamına geliyordu. Almanların İtalya'yla kurdukları ittifak (Mayıs 1939'da imzalanan "Çelik Paktı"), Almanya ile Türkiye ilişkilerine de zarar verdi. Türkiye bu yüzden Fransa ve İngiltere'yle yakınlaşmaya çalıştı ve Suriye'yi mandası altında bulunduran Fransa'nın Hatay'dan çekilmesini sağlamak için antlaşma müzakerelerini kullandı.[4] İngiltere-Fransa-Türkiye arasında müzakereler sürerken Al-

1 Sevr ve Versay Antlaşmaları, Türk yorumcuları ve Alman sağcıları tarafından "utanç verici bir barış" olarak değerlendiriliyordu; Almanya'nın yeniden silahlanması Cumhuriyet Halk Partisi'nin gazetesi *Ulus*'ta anlayışla karşılanıyordu. Türkiye de 1936'da egemenliğini geri almadan çok önce boğazları silahlandırınaya başlamıştı.

2 Hatay meselesinin Türklerin istediği şekilde çözülmesi işi yoluna sokulmuş ve 1939'da tamamlanmıştı.

3 Numan Menemencioğlu (o zamanlar Dışişleri Bakanlığı müsteşarı ve sonrasında Dışişleri Bakanı) ile Joachim von Ribbentrop arasında Temmuz 1938'de Berlin'de gerçekleşen görüşme (Krecker 1964, s. 14).

4 Hatay, 1920'li yıllardan itibaren, Fransız mandası olan Suriye'ye bağlı özerk bir vilayetti.

manya'nın 1 Eylül 1939'da Polonya'ya saldırması, Türkiye'deki havayı Almanya aleyhine döndürdü. Aynı zamanda, Hitler ile Stalin arasında beklenmedik bir şekilde imzalanan anlaşma, Türkiye'de o eski "Rusya İmparatorluğu" korkusunun uyanmasına neden oldu. 18 Ekim 1939'da İngiltere-Fransa-Türkiye arasında "karşılıklı askeri yardım ve işbirliği" anlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya yapılan ek bir protokol, Sovyetler Birliği'yle imzalamış olduğu tarafsızlık antlaşması uyarınca Türkiye'nin Batılı devletlere karşı askeri yükümlülüklerini yerine getirmemesini mümkün kılıyordu. Fransa ve bilhassa İngiltere, silah sevkiyatı ve kredi vaatleriyle Türkiye'yi Almanya'ya olan ekonomik bağımlılığından kurtarmaya çalıştılarsa da, Almanya 1940'lı yılların sonuna kadar Türkiye'nin ticari ilişkiler yürüttüğü en önemli devlet olmayı sürdürdü.[5]

Alman tehdidi

Haziran 1940 ile Haziran 1941 arasındaki bir yılı, Almanya'nın birçok cephede kazandığı hızlı askeri başarılar belirlemişti. Fransa'nın altı hafta zarfında mağlup olması, Türkiye'de büyük bir şaşkınlığa ve "acaba yine mi yanlış ata oynadık?" sorusunun ortaya atılmasına neden oldu.[6] Değişen güç dengeleri Eylül 1940'tan itibaren Balkanlar'ın "gönüllü olarak" Nazi Almanyası'na boyun eğmesine ve işbirliği yapmasına neden oldu. Macaristan (20 Kasım 1940), Romanya (23 Kasım 1940), ertesi gün Nazilerin kurduğu "Slovakya", Mart 1941'de ise Bulgaristan, Almanya-İtalya-Japonya arasında imzalanan Üçlü Pakt'a katıldı. İtalyan birlikleri Ekim 1940'ta Yunanistan'a saldırdılar, ancak burada beklenmedik bir direnişle karşılandılar. 6 Nisan 1941'de Yugoslavya ve Yunanistan, Almanya'nın baskınına uğradı. Her iki devlet de yoğun hava saldırıları sonucunda bir ay zarfında işgal edildi.

5 30'lu yıllar boyunca Türkiye'nin dış ticaretinde Almanya'nın mutlak bir hakimiyeti söz konusuydu. Örneğin, 1939'un ilk yarısında Türkiye ithalatının yüzde 55'ini, ihracatının ise yüzde 51'ini Almanya'yla gerçekleştiriyordu (Hale 2000, s. 84).

6 Deringil 2004, s. 78. Karaosmanoğlu 1984, s. 264 vd.

Böylelikle 1941 ilkbaharında bütün Balkan devletleri –işgal, şantaj veya ittifak yoluyla– Mihver Devletleri'nin eline geçmişti. Bulgaristan ve Romanya'daki büyük Alman askeri varlığı, Türkiye sınırına çok yakındı. Bu tehdit nedeniyle Türkiye savunma hattını Batı Anadolu'ya çekti, Edirne ve Uzunköprü'de sınır teşkil eden Meriç nehrinin üzerindeki köprüleri havaya uçurdu. Eski semtleri ağırlıklı olarak kolay tutuşabilen ahşap evlerden oluşan İstanbul, Alman bombardıman uçaklarının menzilinde bulunuyordu. Türkiye'de olası bir Alman saldırısına karşı güçlü bir korku yaygındı, hükümet İstanbul ve İzmir'de karartma uygulaması başlatmıştı. Türkiye'nin Avrupa'da kalan topraklarında yaşayan nüfusun bir kısmı tahliye edilmişti.[7] Türklerin korkusu hiç de temelsiz değildi: Alman askeri komuta kademesinde Türkiye'nin işgali kısa bir süre için de olsa tartışılmış, hattâ "Gertrud" adı verilen bir işgal planı bile hazırlanmış, ama sonra vazgeçilmişti.

Türkiye-Almanya Antlaşması

Coğrafi konumu nedeniyle Türkiye, Almanların savaş planlamasında önemli bir rol oynuyordu. 1939'dan itibaren Almanya'nın Ankara büyükelçisi olan Franz von Papen, Türkiye'yi en azından tarafsız kalmaya ikna etmek için gereken her şeyi yapma emrini almıştı. Mart 1941'de, Yunanistan'a yapılacak saldırının hemen arifesinde, von Papen, Türkiye Cumhurbaşkanı İnönü'ye Hitler'in özel bir mektubunu iletti. Hitler, Türkiye'nin kaygılarını gidermek için, bu mektupta ülkenin toprak bütünlüğüne saygı duyacağı güvencesini veriyordu. Ancak aynı zamanda bu durumun "Türkiye'nin bizi bu tavrımızı değiştirmeye zorunlu kılacak önlemleri almasına dek" geçerli olduğu tehdidinde de bulunuyordu.[8]

7 Krecker 1964, s. 148. Karartma sadece dört hafta uygulandı. Krş. Koçak 1996, Cilt 1, s. 341.

8 Papen, bu tehditleri temellendirmek için Şubat 1941'de Türkiye'deki Alman konsolosluklarına, Alman birliklerinin gücü hakkında Türk siyasetçilerini ve gazetecilerini bilgilendirme emri vermişti. (Papen'in 24.2.1941 tarihli yazısı:

Aralık 1940'ta Alman yönetimi Sovyetler Birliği'ne saldırı kararı almıştı. Aynı ay, Türkiye ile Almanya arasında başlayan gizli görüşmeler 18 Haziran 1941'de, Almanların Sovyetler Birliği'ne saldırmasından dört gün önce, bir dostluk ve saldırmazlık paktının imzalanmasıyla sonuçlandı.

Sovyetler Birliği'ne yapılan saldırının Türkiye'de uyandırdığı sevinç

Almanların Sovyetler Birliği'ne saldırması Türkiye'de –sadece Nazi sempatizanları arasında değil– genel bir sevinçle karşılandı. Milletvekili Faik Ahmet Barutçu, Türkiye meclisinde oluşan havayı "Alman-Sovyet savaşı, ülkemizde bir bayram havası yaratmıştır, bütün kalpler, Almanların zaferi için çarpmaya başladı"[9] sözleriyle tasvir ediyordu. Dışişleri Bakanı Saraçoğlu, Almanlara başarı dileklerini sunmak için von Papen'i bizzat aradı ve Cumhurbaşkanı İnönü de "Türk halkının gönlünün bu savaşta Almanya'dan yana olduğunu" söyledi.[10] Ekim 1941'de yüksek düzey bir Türk askeri heyeti Almanların doğu cephesini gezdi ve Temmuz 1942'de onları resmi bir basın heyeti izledi. Her iki grup da Almanya'nın başarılarından hayranlıkla söz ediyorlardı.[11]

Bu rahatlamanın bir sebebi, Türkiye'nin bir tehdit olarak gördüğü bu iki büyük gücün artık birbiriyle savaşıyor, dolayısıyla Türkiye'nin bir saldırıdan korkmasına mahal bırakmıyor olmasıydı. Ayrıca kamuoyunda ve siyasi yönetimin bir kısmında, komünizm karşıtlığını o çok eski Rusya düşmanlığıyla birleştiren Sovyet karşıtı hava oldukça yayılmıştı.

PAAA (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts- Dışişleri Bakanlığı Siyasal Arşivi), Ankara Büyükelçiliği içinde, 560.)

9 Meclis koridorlarında milletvekilleri ve bakanlar birbirlerine "gazanız mübarek olsun" dileklerini sunuyorlardı. Aktaran Koçak 1996, Cilt 1, s. 600.

10 Krecker 1964, s. 190, 195, 204. Aynı bilgiler detaylı olarak Kroll tarafından da hatıratında belirtilmektedir. Kroll, 1967, S. 123

11 Bu basın heyetinde dört büyük gazetenin –tümü aynı zamanda milletvekili olan– baş redaktörleri ile Basın Yayın Genel Müdürü Selim Sarper vardı (Koçak 1996, Cilt 1, s. 647).

Turancı ihtiraslar

Almanların 1941-42'de Sovyetler Birliği'ne karşı kazandıkları geçici başarılar, Türkiye'de Pantürkizm yanlılarının hareketlenmesine yol açtı. Turancılar, Birinci Dünya Savaşı'ndaki Jön Türk-Alman ittifakını yeniden diriltmeyi umut ediyorlardı ve bunu Nazi yönetimine de teklif etmişlerdi. Nasyonal sosyalistler de Birinci Dünya Savaşı'nda izlenen Müslümanların kullanılması siyasetini yeniden hayata geçirmek niyetindeydiler. Dışişleri Bakanlığı'nda ve birçok Nazi örgütünde, isim yapmış Alman şarkiyatçıların çalıştığı çeşitli "Turancılık Çalışma Grupları" kuruluyordu. Büyükelçi Papen Türkiye'nin önde gelen Turancılarının, ilgili makamlarla bir araya gelebilmeleri için Berlin'e davet edilmelerini sağlamıştı.

Ancak bu tür yayılmacı ihtiraslar Türk tarafında sadece Turancılara özgü değildi. Hem Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede, hem Dışişleri Bakanı Menemencioğlu, hem de Başbakan Saraçoğlu "Pantürkizm meselesine" duydukları ilgiyi Alman makamlarına defalarca iletmişlerdi.[12] Yine de Almanların Sovyetler Birliği'ne karşı kesin bir zafer kazanmalarından önce, bu niyetlerini resmi olarak ifade etmek taraftarı değillerdi. Bundan ötürü Alman hükümetiyle kurulan ilişkilerde resmi sıfatı bulunmayan kişileri görevlendirdiler.[13] Almanya'nın yanında savaşa girilmesini isteyen CHP milletvekilleri, net bir şekilde azınlıkta kalıyorlardı.[14]

Nasyonal sosyalistler de ikili bir oyun oynayarak, Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türkî halkları Sovyetlere karşı yem olarak kullanmak niyetindeydiler. Berlin, Sovyetler Birliği'ne karşı kazanılması umut edilen zaferden sonra ne Kafkasya'daki Türkî halkların, ne de Kırım Tatarlarının temsilcilerine gerçek bir söz hakkı veya özerklik verme niyetindeydi. Alman faşistleri, zafer-

12 Krecker 1964, s. 210; Önder 1977, s. 146; Aslan/Bozay 2000, s. 48. Refik Saydam'ın ölümünden sonra başbakan olan eski dışişleri bakanı Şükrü Saraçoğlu'yla yaptığı görüşme hakkında Papen'in notları da açıklayıcıdır. (ADAP, Serie E, Dokument 238, s. 411.)

13 Önder 1977, s. 146, 150; Ertekin 2002, s. 362.

14 Aydemir 2000, Bd. 2, s. 183.

den sonra bu bölgelere "Alman kökenliler"i iskân ederek Cermenleştirmek istiyorlardı.[15]

Bu ortak Turancı projelerden savaş esnasında sadece biri gerçekten hayata geçirilmişti, bu da Müslüman ve Türk kökenli Sovyet savaş esirlerinin, gerektiği takdirde Alman saflarında çarpıştırılmak üzere özel kamplarda toplanmalarıydı. "Slavların alt-insan" olduğunu söyleyen ırkçı Nazi teorileri uyarınca Alman ordusu Sovyet savaş esirlerine bilhassa zalim davrandığı, yüz binlercesini soğuktan dondurarak veya aç bırakarak öldürdüğü için, "gönüllü" yazılmak bu esirler açısından kamplarda ölmekten kurtulmak için tek olanaktı. Türkî halklardan oluşan SS kıtaları, Mayıs 1945'te Kızıl Ordu'ya karşı "Berlin müdafaasına" katıldılar.[16]

"Tek taraflı tarafsızlık" (1941-1944)

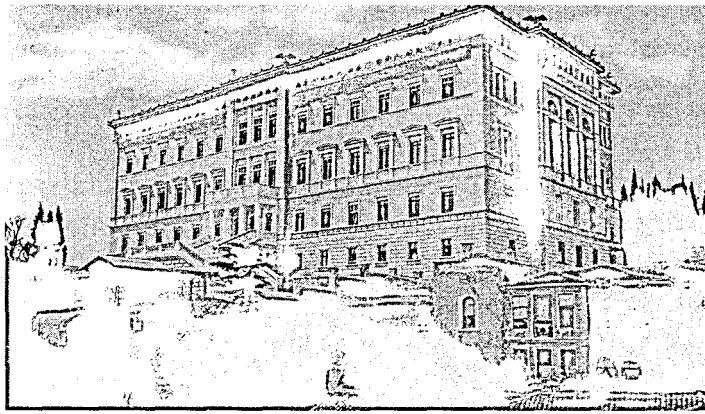
Türkiye "Her iki tarafın da müttefiki" olarak savaşın neredeyse sonuna kadar resmen tarafsız kaldı. Hem Almanya, hem de müttefikler 1943'e kadar Türkiye'nin tarafsızlığını korumasını istiyorlardı, çünkü işgal edilmiş veya savaşa girmiş bir Türkiye'nin savunulmasının çok zor olacağını biliyorlardı. Türkiye, her iki taraftan da kredi ve silah yardımı almak için bu rekabeti kullanıyordu.

Pratikte ise Türkiye 1944 yazına kadar Almanya lehine "tek taraflı" bir tarafsızlık siyaseti izliyordu. Örneğin Almanya'yı savaş için büyük önem taşıyan krom cevheriyle besliyordu.[17] Al-

15 Roth 2003, s. 14 f; Krecker 1964, s. 217 vd.

16 Savaş esirlerinin askere alınması fikri, Enver'in kardeşi olan ve Almanların yardımıyla Kafkasya'yı "kurtarmak" amacını taşıyan Nuri Paşa'ya aitti. Savaş esnasında Türkî savaş esirlerinin yaklaşık 200 bin kadarı gönüllü yazıldı (Krecker 1964, s. 220 vd.; Dawletschin-Linder 2003; ayrıntılı olarak: Von zur Mühlen 1971).

17 1940'a kadar Almanya'nın krom ihtiyacının yüzde 60'ını Türkiye karşılıyordu. Türkiye, Ocak 1940'ta Fransa ve İngiltere'yle bir krom satışı antlaşması imzaladı. Bu antlaşmaya göre Türkiye krom üretiminin tümünü bu iki ülkeye satacaktı. Aralık 1941'de ise, 1943 ve 1944 yılları için Almanya'yla yeni bir krom satışı antlaşması imzaladı. İngiltere ve ABD Türkiye'nin Almanya'ya krom satmasını engellemek istediğinden, Türkiye bir yandan Almanya'ya krom satmaya devam etti, diğer yandan Almanya'nın ödediği (yükseltil-

İstanbul Tarabya'daki Alman Konsolosluğu (Corry Guttstadt'ın Özel Arşivi'nden).

man savaş gemileri Türklerin göz yumması sonucu 1944 yazına kadar Boğazları geçerek Karadeniz'e çıkıyordu.[18] Hem Almanların isteği üzerine 1942 yazında Türk birliklerinin Sovyet sınırına kaydırılması, hem de Alman ve Türk gizli servisleri arasındaki yakın işbirliği, Almanların Sovyetler'e karşı yürüttüğü savaşa destek olma anlamına geliyordu.[19]

1942-43 kışında savaşın gidişatının tersine dönmesine rağmen Türkiye bu tutumunu değiştirmedi.[20] Ancak Alman yanlı-

---

miş) fiyatı İngiltere'den de başarıyla talep etti, ayrıca bu durumu her iki taraftan da savaş teçhizatı istemekte kullandı. Ayrıntılı olarak: İnanç 2006; Deringil 1994, s.157 vd.

18 Hem Montrö Antlaşması, hem de İngiltere ve Sovyetler Birliği'yle imzalanmış olan antlaşmalar uyarınca, Türkiye'nin buna izin vermemesi gerekirdi. Sovyet temsilciliği bu durumu birçok kez boş yere protesto etti (Koçak 1996, Cilt 1, s. 606).

19 Türk tümenleri Sovyet birliklerini meşgul ederek, Alman ordusunun Rostow'u ve Kuban bölgesini ele geçirmesini kolaylaştırdılar (Glasneck 1968, s. 88). Almanların Türkiye üzerinden Sovyetler Birliği'ne casus gönderebiliyor olmalarından ötürü, SS Yurtdışı İstihbarat Servisi şefi Walter Schellenberg, "Türklerle olan iyi işbirliğini" övüyordu. (Schellenberg 1979, s. 306.)

20 Müttefikler Adana (Ocak 1943) ve Kahire (Aralık 1943) konferanslarında boş yere Türkiye'yi savaşa sokmaya çalıştılar. Türk temsilciler, Türkiye'nin askeri teçhizatının yetersizliğini vurgulayarak Müttefikler'in bu isteğini daha fazla askeri malzeme talep etmek için kullandılar (Deringil 2004; Weisband 1973, s. 154).

sı Dışişleri Bakanı Menemencioğlu, Haziran 1944'te müttefiklerin baskısıyla istifa etmek zorunda kaldı. 2 Ağustos 1944'te, yani Sovyet birliklerinin Balkanlar'a girdiği, Bulgaristan ve Romanya'nın saf değiştirdiği bir anda, Türkiye Almanya'yla diplomatik ilişkilerini kesti. 23 Şubat 1945'te Türkiye Almanya'ya şeklî bir savaş ilanında bulundu. Birleşmiş Milletler'in kuruluş oturumuna katılması için bunu yapması gerekiyordu.

Savaşa bizzat katılmamış olmasına rağmen, dünya savaşının Türkiye'de ciddi etkileri olmuştu. Askerlerin sayısı 120 binden bir milyonun çok üstüne çıkartılmıştı (toplam nüfus 17 milyondu). 18.1.1940 tarihli Millî Korunma Kanunu savaş ekonomisini düzenliyordu. Halkın besin istihkakı planlı bir şekilde dağıtılıyordu. Temel besin maddeleri büyük şehirlerde karneye bağlanmıştı. Mayıs 1940'tan itibaren Türkiye'nin geniş kesimlerinde olağanüstü hal ilan edilmiş, bu durum 1945 sonuna kadar düzenli olarak uzatılmıştı.

Milliyetçi ve baskıcı iç siyaset: *Milli Şef* Rejimi

Kemalist rejimin otoriter ve milliyetçi çizgisi bu dış şartlardan bağımsız olarak, 30'lu yılların başlarıyla birlikte giderek sertleşmişti. Lider kültü ve milliyetçilik, neredeyse dinî bir hüviyete bürünmüştü.

CHP, 1935 yılında toplanan kurultayında parti ile devlet birliğini öngördü, dolayısıyla Türkiye, İtalya ve Almanya'daki faşist devletleri ya da Sovyetler Birliği'ni model aldı. Örgütlenme ve ifade özgürlüğü gibi zaten kısıtlı demokratik özgürlükler daha da kısıtlandı ya da tümüyle ortadan kaldırıldı. Haziran 1938'de birkaç gün zarfında hem Dernekler Kanunu hem de Basın ve Yayın Kanunu ciddi şekilde sertleştirildi ve Türk Ceza Kanunu'na, sonraki yıllar boyunca muhalif kuşakların hapse girmesine neden olan faşist İtalya'dan alınma o kötü şöhretli "devleti koruma" maddesi eklendi.

10 Kasım 1938'de Atatürk'ün ölümünden sonra, onun halefi olarak İsmet İnönü cumhurbaşkanı ve parti başkanı oldu ve *Milli Şef* unvanını aldı. Göreve geldikten sonra "diktatörlüğü

artırdı, tek millet, tek parti, tek şef diye bir sistem kurdu.(...) Nefes almak olanaksızdı" diye yazıyordu Zekeriya Sertel hatıratında.[21] Örgütlenme girişiminde bulunan entelektüeller ve işçiler komünist oldukları gerekçesiyle takibata uğruyor, hapislere düşüyor ya da Türkiye içinde sürgüne gönderiliyorlardı.

Basın yoğun bir sansür altındaydı.[22] İster sağcı, ister solcu olsun, resmi görüşe ters düşen gazeteler birkaç günden birkaç aya kadar değişen süreler boyunca kapatılıyorlardı. Büyük günlük gazetelerin yayıncıları ve önemli gazeteciler aynı zamanda tek parti CHP'nin milletvekilleriydiler. Basın, siyasi olayları nasıl değerlendireceğine dair hükümetten kesin talimatlar alıyordu. Partinin gazetesi *Ulus*, 1939-1946 arasındaki dönemde tüm Türkiye'de dağıtılıp, en azından bir kere bile yasaklanmamış olan tek gazeteydi.[23]

Hatıratında 40'lı yıllarda Türkiye'de esen siyasi havayı tasvir eden Niyazi Berkes, Nazi Almanya'sıyla Türkiye arasında bir dizi paralellik tespit etmektedir: "Örneğin demokratik gelenek yabancılığı; Şeflik tutkusu, şovenlik, azınlık-yabancı düşmanlığı, komünizm korkusu, Rus düşmanlığı (...) ve –buna Naziler de gülecek– Türk'ün dünya egemenliği misyonu olduğu inancı."[24]

Türk Nazi sempatizanları

Bu eğilimler Almanya ve İtalya'daki faşist rejimlere duyulan hayranlık nedeniyle güçleniyordu. Burada gerçek Nazi sem-

21 Z. Sertel 1977, s. 221 ve s. 235. Çok sayıda Türk yazar, Kemalist rejimin diktatörce çizgisini, Atatürk'ün "ilerici siyaseti"ni mahveden İnönü'nün kişiliğine bağlıyorlardı. Bu sadece kısmen doğruydu. İnönü'nün iş başına gelmesiyle birlikte, kısa süreliğine de olsa bir demokratikleşme umudu yaşanmıştı. Atatürk'ün tasfiye ettiği farklı siyasi eğilimlerden çok sayıda kişi, sürgünden Türkiye'ye geri dönmüştü.

22 1941'den itibaren basın çifte bir sansür baskısının altındaydı: Ankara'da hükümetin gözetiminde bulunan bir Basın Dairesi ile olağanüstü halin ilanından sonra (1941-45) neredeyse tüm ulusal gazetelerin yayımlandığı İstanbul'daki olağanüstü hal komutanlığı.

23 Uçar 2001, s. 216. Basının bu yıllardaki durumuna dair detaylı olarak Güvenir 1991 ve Pektaş 2003.

24 Berkes 1997, s. 161.

patizanları ile bu rejimin otoriter karakterine sempati duyanlar arasında bir ayırım yapmak gerekir. 1937'ye kadar CHP genel sekreteri ve 1942'den itibaren de içişleri bakanı olan Recep Peker, 30'lu yılların ortalarında Nazi rejimine duyduğu beğeniyi dile getiriyor ve "Hitler Gençliği" gibi faşist örgütlenme modellerinin kabulünü öneriyordu. *Ulus* gazetesinin şef redaktörü olarak pratikte basına izlemesi gereken çizgiyi bildiren Atatürk'ün sırdaşı Falih Rıfkı Atay, "Almanya Notları" başlıklı bir yazı dizisinde Nazilerin kitleleri seferber etme yeteneği ve "devletin, partinin, gençliğin ve kitlelerin mutlak ideolojik birliği"nden övgüyle söz ediyordu.[25] Oysa Atay hiçbir şekilde Alman yanlısı değildi.

Buna karşın edebiyat öğretmeni Nihal Atsız coşkulu bir Nazi sempatizanıydı. Kendisini "ırkçı, pantürkçü ve Turancı" olarak tanımlıyordu ve açık bir antisemitistti. Atsız 1934'te Akdeniz'den Pasifik Okyanusu'na uzanan büyük bir Türk imparatorluğunun propagandasını yapan Turancı *Orhun* mecmuasını çıkartıyordu. Türkçülüğü kan ve ırk bağlarına dayanıyordu, ayrıca İslâm öncesi Türk inanç değerlerine geri dönüşün çağrısını yapıyordu. Cevat Rıfat Atilhan, Atsız'dan farklı olarak Türkiye'deki antisemitist siyasal İslâm'ın öncü düşünürü olarak kabul edilebilir.[26] Atilhan da Alman nasyonal sosyalistleriyle doğrudan bağlantı halindeydi. "Djev" mahlasıyla *Stürmer* ve diğer Nazi gazetelerinde bir kaç yazısı yayınlanmıştır.[27] Ancak Nazi makamlarıyla olan ilişkisi Türkiye'deki yayınlarda genellikle abartılır.[28]

Ancak Atsız ve Atilhan ile sadece buzdağının tepesinden söz

25 Alıntı *Ulus*, 23.9.1935.

26 Atilhan'a dair ayrıntılı olarak: Bali 2001-b, s. 75-106.

27 Atilhan'ın Birinci Dünya Savaşı'nda Filistin cephesinde Yahudilerin sözde ihanetine dair kitapları Almanca olarak da yayımlanmıştı: *Die schöne Simi Simon* [Güzel Simi Simon], Erfurt, 1934.

28 Özellikle A. Levi ve Bali tarafından. Atilhan'ın kendisi, Almanya'da yüksek Nazi şahsiyetlerince (örneğin, Rosenberg ve hattâ Hitler) kabul edildiğini iddia eder. Alman arşivlerinde bu iddiayı doğrulayacak hiçbir belge bulunamamıştır. Aynı şekilde, *Millî İnkılap*'ın Alman mercilerince finanse edildiği iddiası da Atilhan'ın hayal gücünün bir uydurmasına benzemektedir. Daha fazla detay için bkz. Bayraktar 2011, s. 155-177.

edilmektedir, çünkü Nazi rejimine duyulan sempati hükümette ve CHP'de önemli görevlerde bulunan siyasetçiler tarafından da açıkça dile getiriliyordu.[29] Bunlardan 1940'tan itibaren Basın Yayın Dairesi başkanı olan Selim Sarper gibi bazıları, Almanya'da öğrenim görmüştü. Bir süreliğine basın müfettişliği yapmış ve 1934'ten itibaren de Alman yanlısı *Son Posta*'nın başyazarı olan Mardin milletvekili Muhittin Birgen ya da Burhan Belge gibi başkaları Alman belgelerinde sık sık muhatap kişiler olarak tanımlanmıştı ve bu hizmetlerinin karşılığının verildiği de düşünülebilir.

Devletin güvenlik kurumlarında çalışan ve eğitimlerini Birinci Dünya Savaşı'nda "Türk-Alman silah arkadaşlığı" döneminde almış olan üst düzey askeri yöneticilerin arasında Nazi yanlısı olduğunu açıkça ifade eden çok sayıda insan vardı.[30] Cevat R. Atilhan, Ağustos 1940 tarihinde Türkiye'de bir Nazi partisi kurmak ve askeri bir darbe hazırlamakla suçlandığında, Genelkurmay Başkanı Çakmak soruşturmanın durdurulmasını sağladı.[31] Çok sayıda eski asker, Alman Nazileri için görevler üstleniyorlardı. Örneğin emekli General Ali İhsan Sabis, Nazi gazetesi *Türkische Post*'un yayıncısı olarak görev yapıyor, General Erkilet *Cumhuriyet*'te yayımlanan bir yazı dizisinde Alman "Doğu Cephesi"ne yaptığı ziyareti ve Hitler tarafından kabulünü anlata anlata bitiremiyordu. Ocak-Şubat 1943'te Türk güvenlik güçlerinin görevlileri (Istanbul Emniyet müdürü H.Nihat Pepeyi ve Emniyet Şube Müdürü Selahattin Korkut) Almanya'yı ve Almanya'nın işgal ettiği bölgeleri gezdi. Türk misafirlerin özel ricası üzerine Sachsenhausen Toplama Kampı da gezi programına dahil edildi.[32]

29 Örneğin Hüsrev Gerede (Türkiye Berlin Büyükelçisi, Numan Menemencioğlu 1942'den itibaren Dışişleri bakanı), Muhlis Erkmen (Tarım bakanı), Selim Sarper (Basın Yayın Dairesi başkanı) ve bazı milletvekilleri.

30 Genelkurmay İkinci Başkanı Asım Gündüz, askeri akademiyi Almanya'da okumuştu.

31 Atilhan asker olduğu için dava askeri mahkemede görülüyordu. Çakmak, davanın görülmesi için, düşüncelerinden emin olduğu bir askeri yargıcı görevlendirmişti (Önsöz, Atilhan 1969 içinde, s. 11).

32 Schellenberg'in telgrafı, RSHA, 7.1.1943 (CDJC, Doküman CLXXXVIII-40) ve PAAA R 100844 dosyasında çeşitli yazılar.

Franz von Papen'in propaganda fonu

Nazi Almanya'sının Türkiye'deki etkinliğinde anahtar rolü, Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen oynuyordu. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda binbaşı rütbesiyle görev yapmış olması nedeniyle Türk ordusunun üst düzey komutanlarıyla yakın ilişkilere sahipti ve bu ilişkileri kullanmasını çok iyi biliyordu. Ayrıca çok sayıda Türk siyasetçiyle iyi ilişkiler geliştirmeyi de başarmıştı. "Alman Büyükelçiliğiyle Dışişleri Bakanlığımız erkânı arasında içli dışlı bir ahbaplıktır aldı yürüdü. Karşılıklı ziyafetler, resepsiyonlar, soirée'ler birbirini takip ediyor ve bu toplantılarda âdeta bir düğün bayram havası esiyordu. Böylece, bir an gelmiş, Von Papen tarafından davet edilmek, Von Papen'le ahbaplık etmek birçok diplomatlarımız, siyaset adamlarımız ve basın mensuplarımızca bir şeref, bir mutluluk telâkki olunmaya başlamıştı" diye yazıyordu Türk yazar ve diplomat Y.K. Karaosmanoğlu.[33]

Şubat 1942'de Papen'e yapılan bir suikast girişimi, onun popülaritesini daha da arttırdı.[34] Propaganda yapmak, rüşvet vermek ve Alman yanlısı basın organlarını finanse etmek için elinde bulunan "özel maddi imkânlar", Papen'in bu nüfuzunun oluşmasında kuşkusuz rol oynamıştı. Aralık 1942'de Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nde, Nazilerin işgal etmiş oldukları ülkelerden yağmaladıkları 5 milyon Mark değerinde çalıntı altın bulunuyordu. Bunun bir kısmı Shoah kurbanlarından çalınan ve "Melmer altınları" olarak bilinen altınlardan oluşuyordu.[35] Glasneck, Almanya'nın Türkiye'deki geniş kapsamlı propaganda faaliyetlerini belgelendirmiştir.[36]

---

33 Karaosmanoğlu 1984, s. 168.

34 Sovyet Büyükelçiliği, bu Türk kiralık katili, Türk-Alman ilişkilerine kalıcı bir şekilde zarar vermek için tutmuştu. Ancak gerçekleşen tam aksiydi.

35 Papen ve bazı çalışanlar, tüm bu işlemlerden kendi özel hesaplarına da para aktarıyorlardı. (Roth 2004, s. 184 vd.)

36 Glasneck 1966, s. 11 vd. Türk kamuoyunun etki altına alınması için çok sayıda gazete ya kendileri tarafından çıkartılıyor ya da güçlü bir finans desteğiyle kontrol altında tutuluyordu.

Alman kolonisi

Nazi rejiminin propagandası sadece Almanya Büyükelçiliği tarafından değil, Türkiye'deki sayıca oldukça güçlü Alman kolonisi tarafından da yürütülüyordu. 1939'da –savaştan hemen önce– Türkiye'de 2.000'den fazla Alman ve 1.000 kadar Avusturyalı yaşıyordu. Türkiye'de yaşayan Almanların çoğunluğunu Nazi rejiminden kaçanlar değil, aksine Nazi düşüncesinin yeşermesi için gayet verimli bir zemine sahip olan "sıradan Almanlar" oluşturuyordu.[37]

1933'ten itibaren İstanbul, Ankara, Adana ve İzmir'de Alman kolonisi mensuplarınca yerel NSDAP grupları oluşturulmaya ve diğer Nazi kitle örgütlerinin şubeleri (Hitler Gençliği, Genç Almanlar, Nazi Kadınlar vb.) açılmaya başlanmıştı. İstanbul'da Alman Okulu'nun hemen yanında bulunan *Teutonia* isimli Alman kulübü, örgütlü nasyonal sosyalistlerin buluşma yeriydi.[38] Alman şirketlerinin şubelerinin birçoğu da nasyonal sosyalist siyaseti destekliyordu.

Türkiye'de genel olarak CHP'nin dışındaki çevrelerin, özel olarak da yabancıların bütün siyasi faaliyetleri yasaklanmış olmasına karşın, nasyonal sosyalistlerin faaliyetlerine oldukça geniş bir hoşgörüyle bakılıyordu. *Teutonia*'nın, Alman Okulu'nun ve Konsolosluğu'nun salonlarında, Türk sempatizanların da katıldığı, çok sayıda Nazi etkinliği düzenleniyordu. Beyoğlu'nda bulunan kulüp lokaline, gamalı haçlı bayrak çekilmişti. Türk polisi, yasaklara uyulup uyulmadığını çok ender denetliyordu.[39]

---

37 Krş. Dietrich 1998-a, s. 175-255, Dietrich 1998-b, s. 29 vd.

38 *Teutonia* ve *Alemania*, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden zanaatkârların dernekleri olarak kurulmuştu. (Dietrich 1998-a, s. 87 vd.) 1933 yılında iki dernek birleştirildi.

39 İstanbul'daki Alman konsolosluğu yöneticisi Hans Kroll, bu izinsiz faaliyetlerin rahatça yürütülebiliyor olmasını, İstanbul NSDAP yöneticilerinin yerel polisle olan iyi ilişkilerine bağlıyordu. Kroll, Türk içişleri ve dışişleri bakanlıklarının durumdan haberdar olduklarını ve bu faaliyetlere göz yumduklarını öne sürüyordu. Kroll'un 18.1.1938 tarihli raporu, PAAA içinde, Ankara Büyükelçiliği, 539. Alman-Türk ilişkilerine zarar vermemesi için, sonradan bu tür etkinlikler Alman konsolosluğunun Tarabya'daki devasa arazisinde gerçekleştirilmeye başlanmıştı.

Örgütlü Alman faşistlerinin bu küstah faaliyetleri Türk kamuoyu tarafından genellikle hoş karşılanmıyor ya da gülünç bulunuyordu. Özellikle ilerici *Tan* gazetesi, Türk makamlarının devreye girmesi için NSDAP'nin Türkiye'de yürüttüğü propaganda faaliyetlerini sık sık sayfalarına taşıyordu.[40] Böylece Ocak 1940'ta matbaasında NS propaganda malzemesi basan *Türkische Post* gazetesinin kısa bir süre için kapatılmasını sağlayabildi. NSDAP'nin İstanbul'daki bölge grup şefi Alfred Guckes sınır dışı edilmişti ve Nazilerle birlikte çalışan birkaç Türk hakkında ceza davası açılmıştı.[41] Ancak bütün bu yasaklar İngiltere'yle yapılan "tek taraflı" ittifak döneminde gerçekleşiyordu.

Yönlendirilen basın

Yeni Sabah, Haber ve *Vatan* gibi gazetelerde yazan birkaç liberal entelektüel ya da ilerici *Tan*'ın demokrat gazetecileri bir kenara bırakılacak olunursa, Türk basınının çoğunluğu siyasi habercilikte hükümet çizgisini takip ediyordu. Temmuz 1940'ta çıkartılan bir kararnameyle, Türk basınının dış siyasetle ilgili haberleri ancak Basın Yayın Dairesi'nin yönergeleri doğrultusunda verebileceği hükme bağlandı. Böylece yayımlanan düşünceler Türk dış siyaseti konjonktürü dışına çıkamıyordu.

1941 yılında Almanya ile Türkiye arasında imzalanan antlaşma, her iki devletin basın organlarının ve radyolarının "Alman-Türk dostluğunun ruhuna katkıda bulunmasını" öngörüyordu. Türk hükümeti, Alman tarafını kızdıracak her türlü faaliyetten kaçınmaya özen gösteriyordu. Basın Yayın Dairesi Başkanı Selim Sarper, Almanya Büyükelçiliği çevrelerinde "güvenilir" olarak kabul ediliyordu. Alman makamları, bazı eleştirel haberleri sansür etmesi için Türk hükümetine doğrudan baskı da yapı-

40 *Tan*, 10-11 Aralık 1939, aktaran Koçak 1996, Cilt 1, s. 480.

41 Örneğin *Türkische Post*'un yayıncısı olarak görünen Muzaffer Toydemir, küçük bir para cezasına çarptırılmıştı. Almanya'da bulunan damadı tarafından kendisine Nazi propaganda materyalleri gönderilen eski İzmir milletvekili Sırrı Bellioğlu hakkında ise ceza davası açılmıştı.

yordu. Örneğin Papen Mart 1941'de *Yeni Sabah* gazetesinin yasaklanmasını sağlamıştı.[42]

Türkçüler, Turancılar ve Türk faşistleri

Türkiye'deki birçok yayın, söz konusu yılların Türk faşizmini neredeyse tümüyle "Almanya ihracatının ürünü" olarak görme ve Turancı akımın güçlenmesini esas olarak Almanların Sovyetler Birliği'ne karşı yürüttüğü savaşın bir yan ürünü olarak değerlendirme eğilimi içindedir. Böyle bir bakış açısı, 30'lu yılların Kemalist siyasetinin ırkçı bir hatta kaydığı gerçeğini görmezden gelmektedir. Yıldız, bu konuda "*etnikliğe kayış*"tan söz etmektedir.[43]

1931 yılında Mustafa Kemal, kendi talimatları çerçevesinde "Türk Tarih Tezi"ni hazırlayan "Türk Tarihi Tetkik Heyeti"ni kurdurdu. Bu teze göre Türkler, Anadolu ve Mezopotamya'da yaşayan ilk topluluk ve dünyanın en eski medeniyetinin evladıydı. Bu sayede hem Osmanlı tarihinden vazgeçildiğinin altı çizilecek hem de Türklerin bu topraklarda "tarihten kaynaklanan bir hakka sahip olduğu" tezi temellendirilecekti. Diğer etnik grupların (Kürtler, Ermeniler vs.), Türk ırkının birer parçası olduğu ilan edildi. İnsanlık tarihi boyunca Mezopotamya'da yaşamış olan tüm uygarlıkların Türklere dayandığını ispatlamak için, Atatürk'ün manevi kızı Afet İnan, Anadolu'da yaklaşık 6.000 kafatası ölçümü gerçekleştirdi. Türk Tarih Tezi, ülke çapında okullarda zorunlu olarak öğretilmeye başlandı. "Türk Dili Tetkik Heyeti" isimli bir alt komisyon, bu öğretiyi Türk dilini bütün dillerin kaynağı olarak gösteren "*Güneş Dil Teorisi*"yle destekledi. Bu teoriler ne kadar absürd olursa olsun, esas itibarıyla kopya edilerek Türk ihtiyaçlarına uygun bir şekilde yeniden düzenlenen ırkçı Avrupa teorilerinin birer yansımasıydı.

Jön Türklerin Turancılık akımına resmen mesafeli durmakla birlikte, Kemalist hükümet en başından beri bu çevreleri cum-

42 PAAA, Ankara Büyükelçiliği, 560.

43 Yıldız 2001, s. 158, ayrıca ayrıntılı olarak s. 228-236.

huriyet siyasetine bağlama girişimlerinde bulunmuştu. Çok sayıda önemli asker ve siyasetçi, bu akımın üyesiydiler veya ona yakın duruyorlardı.[44] Temmuz 1934'te kabul edilen bir yasa, herkesin "Türk dilinde" bir soy ismi almasını zorunlu kıldı. Türk veya Müslüman olmayan bir aidiyete işaret eden soy isimleri yasaklanırken,[45] çok sayıda tanınmış şahsiyet Arıkan, Türkkan gibi isimler aldı ya da kendini Bozkurt olarak adlandırdı.[46] 1935'te Atatürk'ün emriyle Ankara'da milliyetçi öğretmenler yetiştirmesi için kurulan Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, yelpazenin farklı yerlerinde bulunan Türkçüler ve Turancılar için bir çekim merkezi olmuştu. Niyazi Berkes, örneğin Besim Atalay'ın fakülteye girerken bir polis köpeği gibi sağı solu kokladığını, sonra da şöyle bağırdığını anlatmaktadır: "Gâvur kokuyor, gâvur kokuyor burası." Bununla, orada görev yapan demokrat ve yabancı bilim insanlarını kast ediyordu.[47]

İnönü'nün 1938'de partinin ve devletin yönetimini ele almasından sonra, tanınmış Turancılar sürgünden geri dönmüşlerdi. 30'lu yılların sonunda Turancı dernekler kısmen en yüksek parti çevrelerinin de desteğiyle, açık faaliyet yürütüyorlardı. *Orhun, Bozkurt, Atsız Mecmua, Kopuz, Gök-Börü, Tanrıdağ, Çınaraltı, Ergenekon, Türk Amacı* vb. dergilerde milliyetçi şairler Türk kanına, Türk ırkının üstünlüğüne, Türklerin "doğuş-

---

44 Savunma Bakanı Ali Rıza Artunkal, eski Eğitim Bakanı Hamdullah S. Tanrıöver (1939'dan itibaren Bükreş Büyükelçisi); eski Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt (sonradan Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde profesör), milletvekilleri Besim Atalay (aynı zamanda Türk Dil Kurumu Başkanı) ve Ahmet Şükrü Yenibahçeli, Mehmet Fuat Köprülü, Türkiye'nin Kâbil Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal ve Budapeşte Büyükelçisi Ruşen Eşref Ünaydın, anılabilecek isimlerden sadece birkaçıdır.

45 20.12.1934 tarihli karar, sonu (genellikle Ermeni soy isimlerinde görülen) "yan" takısı veya listede belirtilmiş olan Slavca, Makedonca, Yunanca, Farsça, Gürcüce ve Arapça takılarla biten isimlerin kullanılmasını yasaklıyordu. Krş. Çağaptay 2006, s. 62, Dip. 185.

46 Saffet Arıkan önce eğitim bakanlığı, sonra da savunma bakanlığı yaptı, 1942-44 arasında ise Berlin büyükelçisiydi, Reha Oğuz Türkkan Turancı bir yazar ve aktivistti, Mahmut Esat Bozkurt adalet bakanıydı.

47 Berkes 1997, s. 161. Besim Atalay, dilbilimci sıfatıyla DTCF'de öğretim görevlisi olarak çalıştı, Türkiye parlamentosunda 30 yıl boyunca milletvekilliği ve 19 yıl boyunca Türk Dil Kurumu'nun başkanlığını yaptı.

tan kahramanlığına" dair manzumeler yazıyorlardı. Almanların başta Sovyetler'e karşı kazandıkları askeri zaferler, bu akımın daha da coşmasına neden oluyordu. Ancak çok çeşitli Turancı, Pantürkçü ve Türkçü gruplar kendi aralarında da kavgalıydılar ve çeşitli yazılarda birbirlerini acımasızca eleştiriyorlardı.

Turancılarla danışıklı döğüş

Nazi Almanya'sına olan ilgileri ve Alman makamlarıyla ilişkileri, bu akımların faşist ve ırkçı eğilimlerinin en önemli kıstası değildi. Türk ırkının üstünlüğüne inanmış birinin, salt Türklere Cermenlerin altında bir yer vermesinden ötürü bile nasyonal sosyalist ideolojiyi reddetmesi gerekiyordu. Bu akımın en önemli ve radikal liderlerinden biri olan Reha Oğuz Türkkan da bu nedenle, Almanlarla işbirliği yapmayı reddediyordu. Mahmut Esat Bozkurt, Türk ırkçılığının Alman nasyonal sosyalizminin bir kopyası olduğu ithamlarını reddediyordu.[48]

Sol ve demokrat entelektüeller, Turancıların ırkçılığını eleştiriyorlardı. Türk kamuoyunda her iki tarafın sözcüleri arasında davalarla, hatta şiddet eylemleriyle son bulan sert polemikler yaşanıyordu. Nisan 1943'te yayımlanan *En Büyük Tehlike* başlıklı bir broşür, Turancıların faaliyetlerine dair açık bir tartışma başlattı.[49] Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yapılan bir tartışmada, hükümet, bu akımlara resmen göz yumulduğu anlamına gelecek şekilde, Türkiye'de ırkçılığın ve milliyetçiliğin varlığını reddetti. Başbakan Saraçoğlu, söz konusu tartışma ortamında yapılan CHP 6. Kurultayı'nı şu sözlerle kapatıyordu: "Türküz, Türkçüyüz ve her gün biraz daha Türkçü olacağız."[50]

Hükümet ancak Mayıs 1944'te Turancılarla arasına mesafe koydu. 19 Mayıs'ta Türkiye'de yayımlanan günlük gazeteler,

48 "Milliyetçilerin Cevabı", *Gök-Börü* mecmuası, Nr. 4 içinde, 1 Ocak 1943 (aktaran Özdoğan 2002, s. 235).

49 Bu yazı (yasadışı) TKP'nin lider kadrolarından Reşat Fuat Baraner tarafından kaleme alınmış, avukat ve ressam Faris Erkman'ın adıyla yayımlanmıştı. Tıpkıbasım TÜSTAV 2002.

50 Aktaran Koçak 1996, Bd. 2, s. 219.

"ansızın" gizli bir Turancı örgütün ortaya çıkartıldığını yazıyordu. Birçok dergi yasaklandı, 23 Turancı askeri mahkemeye çıkartıldı ve hapis cezalarına çarptırıldı. Anlaşılan davanın asıl amacı birtakım günah keçilerini sergilemekten ibaretti. Verilen hükümler birkaç ay sonra kaldırıldı.

Savaş yılları boyunca faşist ve Almanya yanlısı havaya karşı koymaya çalışan kararlı muhalifler ve yayıncılar, savaştan sonra bile solcu olarak Türkiye'de takibata uğruyordu. Aralık 1945'te sağcılar ile solcular arasında basında yaşanan tartışmalar şiddetlenerek açık saldırıya dönüşmeye başlamıştı. Hüseyin Cahit Yalçın –savaş yılları boyunca Almanya'nın ateşli bir karşıtıydı (!)– "Kalkın ey ehli vatan" sloganıyla *Tanin*'deki köşesinden ilerici gazetelere karşı mücadele çağrısı yapıyordu. Milliyetçi öğrenciler, *Tan* ve *Yeni Dünya* gibi muhalif gazeteleri yakıp yıktıktan sonra gazetelerin yazı işlerinin önünde protesto gösterileri yapıyorlardı. Alman ve Türk faşizmine karşı duruşlarıyla öne çıkmış olan Behice Boran, Pertev Boratav ve Niyazi Berkes gibi öğretim görevlilerinin DTCF'deki görevlerine de bu arada son verildi.

Türkleştirme siyasetinin saldırganlaşması

Giriş bölümünde sözünü ettiğimiz Türkleştirme siyaseti, bu ortamda daha da saldırgan bir hal aldı. Azınlık mensupları sadece herkes için geçerli genel baskıcı kanunlara tabi olmakla kalmıyor, bunlara ilave olarak çıkartılan çok sayıda kanun ve kararnameyle sosyal ve kültürel hakları ellerinden alınıyordu. "*Vatandaş Türkçe Konuş!*" gibi milliyetçi kampanyalar, zaman zaman fiziksel saldırılara neden oluyordu. İzmir'deki Amerikan konsolosu Perry George, 24 Temmuz 1934'te Büyükelçi Skinner'e, fiziksel saldırıya uğrama korkusu nedeniyle İzmir Yahudilerinin birkaç gündür evlerine kapandığını bildiriyordu.[51]

Nüfusun Türkleştirilmesi konusunda yürürlüğe sokulan en önemli uygulamaların başında, 10 Haziran 1934'te kabul edi-

51 Skinner'in 2 Ağustos 1934 tarihli raporunun eki; NARA 867.4016-Jews 13. Birkaç yabancı dövülmüş ve sokak ortasında elbiseleri çıkartılmıştı.

len *İskân Kanunu* geliyordu.[52] Yasanın metnine bakıldığında, bu kanun esas olarak muhacirlerin iskânına yönelikti. Türkiye, Türk/Müslüman nüfusun sayıca üstünlüğünü daha da güçlendirmek için 30'lu yıllar boyunca Balkanlar'dan Müslüman veya "Türkleştirmeye" uygun olduğunu düşündüğü göçmenleri kabul etme siyasetini sürdürdü. Mayıs 1935'te toplanan 4. CHP Büyük Kurultayı'nda, içişleri bakanı, potansiyel göçmen olarak gördüğü Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya'da yaşayan Türklerin sayısının bir milyonun üzerinde olduğunu bildirdi. İskân Kanunu ve çeşitli ek hükümleri, örneğin toprak ve tohumluk malzemenin bu "Türk kökenli" göçmenlere dağıtılmasını veya vergi kolaylıkları sağlanmasını öngörüyordu.

Mecburi iskân

Bu kanun aynı zamanda İçişleri Bakanlığı'na "Türk kültürüne ait olmadığı" düşünülen grupları mecburi iskâna tabi tutma yetkisi de veriyordu. Türkiye'nin bölgeleri, demografik bileşime ve "Türklük derecesine" göre şu şekilde kategorize edilmişti:

1. Bölgenin Türk olmayan nüfusunun kültürel olarak etki altına alınması ve "Türkleştirilmesi"nin sağlanması için, nüfus içindeki "Türk kültürü" unsurunun (örneğin Türk göçmenlerin yerleştirilmesiyle) güçlendirilmesi gereken bölgeler,
2. Nüfusun asimile edilecek gruplarının iskânı için öngörülen bölgeler,
3. Askeri, siyasi, kültürel, ekonomik ve başka sebeplerden ötürü boşaltılması öngörülen ve yeni iskâna izin verilmeyen bölgeler,

Bu cebri önlemler orta vadeli olarak ilk planda Kürt nüfusa yönelikti. Mecburi iskâna ve Türkleşmeye karşı koyan Dersimli Alevi Kürtlerin 1937-38 yıllarındaki isyanı, devâsa bir askeri operasyonla kanlı bir şekilde bastırıldı. Çok sayıda köy ordu

52 2510 numaralı Mecburî İskân Kanunu, 2663 numaralı ve 21 Haziran 1934 tarihli *Resmi Gazete*'de yayımlandı. Ancak bu, daha 1926 yılında çıkarılmış olan bir yasanın genişletilmiş ve güncellenmiş haliydi.

tarafından yakıldı ve (Türk verilerine göre) nüfusun yüzde onu öldürüldü, sadece bu bölgeden on binlerce Kürt ailesi mecburi iskâna tabi tutuldu.[53] 1934 yılında bu kanun Trakya'daki Yahudi karşıtı olaylarda da rol oynadı. Holokost esnasında Yahudi mültecilerin ülkeye alınmamalarını veya sınır dışı edilmelerini, Türk siyasetçiler sık sık İskân Kanunu'na dayandırıyordu.

Bu milliyetçi nüfus siyasetinin bir diğer bileşeni de Vatandaşlık Kanunu ve kişilerin vatandaşlığa kabulünü veya vatandaşlıktan çıkartılmasını düzenleyen kararnamelerdi. Bu kararnameler Yahudi soykırımı esnasında yurt dışında yaşayan Türkiye Yahudileri için bir felaket anlamına geldiği için, bu siyaset ayrı bir bölümde ele alınacaktır.

Bu dönemde Türkiye'de yaşayan Yahudiler

Türkiye'deki baskıcı önlemler ve milliyetçi seferberlik, sadece veya öncelikli olarak Yahudilere karşı değildi. Devletin o dönemdeki cebri uygulamalarından, örneğin Kürtler gibi başka gruplar çok daha yoğun bir şekilde etkilenmişlerdi. Buna rağmen 1933-1945 arasındaki yıllar, "Türkiye Yahudilerinin en karanlık yılları" (Bali) olarak tanımlanabilir.

İthal antisemitizm

1930'lu yıllar boyunca modern antisemitizmin en önemli yazıları Türkçeye çevrildi ve Türkiye'de yayımlandı. 1934'ten itibaren yayımlanan *Millî İnkılâp* gazetesi *Siyon Bilgelerinin Protokolleri*'ni dizi olarak yayımladı. Alman antisemitisti Theodor Fritsch'in yazıları da Türkçeye çevrildi ve *Yahudilik ve Masonluk* başlığıyla yayımlandı.[54] Bu noktada, Nazi Almanyası'nın etkisi doğrudan bir rol oynuyordu: Cevat Rıfat Atilhan'ın çıkar-

53 Kürtler, bu veya benzeri kanunlara dayanarak 1990'lı yıllara kadar çeşitli kereler mecburi iskâna tabi tutuldular. 30'lu yılların başında Ermeniler bir kez daha mecburi iskân kurbanı oldular.

54 Theodor Fritsch, Almanya'daki ırkçı antisemitizmin en önemli karakterlerinden biriydi ve NSDAP'nin akıl hocasıydı. Kitabının Türkçe baskısına başka yazarların antisemitist yazıları da eklenmişti.

Millî İnkılâp'in 1 Temmuz 1934 tarihli sayısının baş sayfasında yer alan antisemit karikatür Der Stürmer*'den alınmaydı (Hatice Bayraktar'ın Özel Arşivi'nden).*

dığı *Millî İnkılâp* mecmuasında yayımlanan karikatürlerin çoğu *Stürmer*'den alınıyor ve sadece Almanya Yahudisi isimler, Türkiye Yahudisi isimleriyle uygun bir şekilde değiştiriliyordu.[55]

Atilhan bir aşırıcıydı, tahrikleri Türkiye'de çok sayıda entelektüelin sert eleştirilerine neden oldu ve çıkardığı *Millî İnkılâp* mecmuası Trakya olaylarından sonra yasaklandı. Ancak antisemitist içerikler ana akım yayınlarda da kendilerine yer buluyorlardı. Örneğin Mayıs ve Haziran 1934'te *Vakit* gazetesi, o zamanlar Almanya'da yaşayan Mustafa Mermi'nin açıkça antisemitist birçok makalesini yayımladı.[56] Falih Rıfkı Atay, 1935 yılında Almanya'dan CHP'nin gazetesi *Ulus* için bir yazı dizisi kaleme aldı. NSDAP'nin Nürnberg Konferansı'yla aynı günlerde yazdığı bir makalesinde, Yahudi karşıtı siyasete, "Almanlar için Yahudi davası, bir ulusal müdafaa davasıdır", diyerek an-

55 Bayraktar, *Millî İnkılâp*'ya yayımlanmış olan pek çok karikatürde *Stürmer* çizeri Philip Ruprecht'in imzasının (FIPS) görülebildiğini belirtir. Bayraktar 2003, s. 36.

56 Bali 2008, s. 473-489.

layışla yaklaşıyor, ancak aynı zamanda şu vurguyu yapıyordu: "Biz Türkler (...) bu türlü renk ve ırk düşmanlıklardan tamamen uzaktayız." Bununla birlikte makalesini antisemitist bir şiirin tercümesiyle bitiriyordu.[57] O dönemin en büyük tiraja sahip gazetesi *Cumhuriyet,* nasyonal sosyalistler tarafından örgütlenen 1 Nisan 1933 Yahudi karşıtı boykotu bir "müdafaa hareketi" olarak tanımlıyor ve bu eylemin NSDAP'nin "demir gibi kuvvetli zapturaptı sayesinde sükûn ve intizam içinde tatbik olunduğu"ndan övgüyle söz ediyordu.[58] Nadir Nadi, "Hitler Viyanasından Röportajlar" başlıklı bir yazı dizisinde, Avusturya'nın 1938'deki ilhakına eşlik eden korkunç Yahudi pogromundan büyük bir anlayışla söz ediyordu: "(...) senelerden beri zavallı Avusturyalıların Yahudilerden neler çektiğini iyi biliyorum", "(Yahudiler) milli benliğine tamamiyle yabancı olarak halkın sırtına bir sülük gibi yapıştı".[59]

Türk basını, klasik antisemitist kalıpları giderek daha fazla kullanmaya başlamıştı. Ekonomik darboğazlar nedeniyle veya Doğu Avrupa'dan gelen Yahudi mültecilerle ilgili olarak günlük gazetelerde "Yahudi tüccar"lara ve "vatansız serseri Yahudiler"e karşı polemikler yayımlanıyordu. Düşük okuma yazma oranı yüzünden pek çok günlük gazeteye kıyasla daha geniş bir okur çevresine ulaşan *Akbaba* ve *Karikatür* gibi mizah dergileri, Yahudileri para canlısı, dolandırıcı, ahlâksız ve vatan sevgisinden tamamen yoksun olmakla damgalıyorlardı. Bu mecmualar kesinlikle aşırı sağcılara ait değildi: *Akbaba* hükümet yanlısı kabul ediliyordu, çizeri Yusuf Ziya Ortaç bir yazar olarak da tanınan biriydi. *Karikatür* ise sonradan günlük *Hürriyet* gazetesini kuracak olan Sedat Simavi tarafından yayımlanıyordu. *Karikatür*'ün çizeri ve bu dergide yayımlanan

57 F.R. Atay, 28.9.1935 tarihli *Ulus*. Eylül 1935'te Nürnberg'de toplanan NSDAP Konferansı'nda Yahudileri Alman toplumundan soyutlamak için "ırk yasaları" oluşturulmuştu.

58 *Cumhuriyet*, 2.4.1933, s. 1.

59 *Cumhuriyet,* 13.6.1938. Babası Yunus Nadi, bir ay sonra "Yahudi Meselesi" başlıklı bir makalede (Yahudilerin Tokatlıyan Oteli'ne sözde boykot uygulamaları nedeniyle) Yahudilerin Türk toplumundan soyutlanmasını önerir, *Cumhuriyet,* 20.7.1938.

Salomon – Senin sayende yaşıyorum, iki günde tam bin tane bayrak sattım!..

27.10.1938 tarihli Karikatür *dergisindeki karikatür, Yahudileri nankörlük ve sahte vatan severlikle suçluyordu (Hatice Bayraktar'ın Özel Arşivi'nden).*

Yahudi karikatürlerinin neredeyse tümünün yaratıcısı olan Ramiz Gökçe, dönemin en tanınmış Türk karikatüristiydi. Gökçe aynı zamanda Almanya'ya eleştirel yaklaşan *Yeni Sabah* için de çalışıyordu. Bir bütün olarak ele alındıklarında Yahudi karşıtı karikatürlerin bu dergilerde ana konuyu oluşturdukları söylenemez, ancak 1938-1942 yılları arasında bu karikatürlere düzenli olarak rastlanıyordu ve bunlar sık sık ana sayfada yer alıyorlardı.[60]

Türkiye kamuoyunda Yahudi düşmanı ve kısmen açık antisemitist saldırıların sayısında artış görülmesine rağmen, durum hiçbir şekilde Nazi Almanya'sıyla kıyaslanacak boyutlarda değildi. Almanya'da Yahudiler resmi dairelerdeki görevlerinden kovulur ve toplumdan soyutlanırken, Türkiye'de 1935 yılında Dr. Samuel Abravaya isminde bir hekim, Türkiye Cumhuriyeti parlamentosuna giren ilk Yahudi milletvekili oldu.* Nasyonal sosyalistlerin ırkçı ve Yahudileri yok etmeyi isteyen Yahudi nefreti, Türkiye kamuoyunda bariz bir şekilde reddediliyordu. Çeşitli yerlerdeki Alman konsoloslukları, Berlin'e birçok defalar Alman parti veya hükümet makamları tarafından gönderilen propaganda malzemesinin Türkiye'ye "uygun olmadığını" bildirmek zorunda kalmıştı.[61] Alman dostu olmakla ta-

60 Ayrıntılı olarak Mallet 1996, s. 27 vd., ayrıca Bayraktar 2003.

(*) Ancak Abravaya, milletvekili olarak Türkçeleştirilmiş soyadı olan "Özçelik"i kullanıyordu. Sadakat beyannamelerine rağmen milliyetçi gazetecilerin saldırılarına maruz kaldı. (Bali 2004-a, s. 173 vd.)

61 10 Haziran 1939 tarihinde Halkı Aydınlatma Bakanlığı'na gönderilen yazı (taslak). Burada şöyle deniliyordu: "Bu mecmuanın [kastedilen: Berlin'den

nınan *Cumhuriyet* bile 11 Aralık 1939'da, "Türkiye'yi iyi tanımamış olanlara ince bir ihtar mâhiyetinde telâkki edilen" Nazi propaganda materyallerini "Bay Goebbels - Berlin" adresine geri gönderdiğini bildiriyordu.[62]

Ancak bu tür açıklamaların genellikle 1939-1940 yıllarının tek taraflı Türk-İngiliz-Fransız ittifakı esnasında, Türkiye-Almanya ilişkilerinin gerildiği bir dönemde yapıldığı dikkat çekmektedir. Bu yıllarda yine Türkiye'de yayımlanan bazı antisemitist yayınlar yasaklandı.[63] Örneğin İstanbul'daki Alman Kitabevi'nin Nazi yanlısı sahibi Erich Kalis, *Völkischer Beobachter* sattığı için kısa bir süreliğine tutuklanmıştı. Ancak bu tutuklamanın nedeni bu gazetede düzenli olarak yapılan antisemitik saldırılar değil, Türkiye'ye hakaret eden bir karikatürdü.[64]

Türk hükümetinin Türkiye'de antisemitizmin varlığını her fırsatta inkâr etmesine ve böyle bir şeye asla izin verilmeyeceğini belirtmesine rağmen,[65] resmi makamların bu konudaki tutumu son derece çelişkiliydi. Örneğin 1936'da Theodor Fritsch'in Yahudilere karşı kışkırtıcı, nefret dolu yazılarının Türkçe versiyonu ile üzerinde antisemitist karikatürler bulunan posta

---

gönderilen *Mitteilungen zur Judenfrage (Yahudi Meselesine Dair Haberler)*] bu bölgede geniş kapsamlı dağıtımı, Türk makamlarının Yahudi meselesine dair aldıkları tavır nedeniyle mümkün değildir." (PAAA, Ankara Büyükelçiliği, 540.) Nisan 1944'te Türkiye'deki Almanya Büyükelçiliği'nin temsilcisi Posemann, "tarafımızca yönlendirilecek Yahudi karşıtı bir propagandadan şu anda kesinlikle vazgeçilmesi" gerektiğini yazıyordu, "çünkü böyle bir şey istenmemektedir ve Türkiye'nin mevcut dış siyasetine zarar verecektir. Yahudilere dair karikatürler ve fıkralar dışında Türkiye'de Yahudi karşıtı yazılar yoktur" (aktaran Poliakov/Wulf 1989, s. 158 vd).

62 Aktaran Koçak 1996, Cilt. I, s. 483.

63 1939'da C. Özelli tarafından yayımlanan *Asrın Gailesi Yahudi* mecmuası, 1940'ta *Yahudi Muhaceretleri* kitabı yasaklandı; BCA, 30.18.1.2/85.111.12 ve 92.94.10.

64 Kalis, tutuklandıktan sonra bir siyah Afrikalıya bağlanarak şehrin sokaklarında gezdirildi; bunun, *Völkischer Beobachter* tarafından yapılan ırkçılığa misilleme olarak Türk tarafınca düşünülmüş bir uygulama olduğunu tahmin etmek mümkün.

65 Gazeteci ve Çankırı milletvekili Hüseyin Cahit Yalçın tarafından büyük ihtimalle hükümetin emriyle 24.1.1939 tarihinde *Yeni Sabah*'ta ayrıntılı bir şekilde yer almış olan "Yahudi Meselesi" yazısı, yabancı uyruklu Yahudi basınında da yer almıştı.

kartlarının ithalatı yasaklanmıştı.[66] Buna karşın Türkiye Genelkurmay Başkanlığı 1935 yılında Atilhan'ın antisemitist kitabını *Suzi Liberman* adıyla bastırmış ve bütün askeri birliklere dağıttırmıştı.[67] Atilhan, 1937'de Hıristiyan antisemitizminde yaygın olarak kullanılan "kan iftirası"nı konu eden *İğneli Fıçı* adlı bir kitap yayımladı. Bunun için hakkında dava açıldıysa da, bir sonuca ulaşmadı. Kitabın savaştan sonra çok sayıda yeni baskısı yapıldı. Atilhan, 2008 yılına dek Türkiye Kültür Bakanlığı'nın internet sitesinde "önemli Türk yazarlarından biri" olarak tanıtıldı.

1940'lı yılların başlarında Hitler'in *Kavgam*, Henry Ford'un *Beynelminel Yahudi ve* 1943'te *Siyon Bilgelerinin Protokolleri* Türkçe olarak yayımlandı, bir kısmı birkaç baskı yaptı. O yıllarda basın çok sıkı bir sansüre tabiydi, bu tür yayınlar ancak resmi makamların göz yummasıyla yayımlanabilirdi. Modern antisemitizm Türkiye'ye bu şekilde girdi. Alman-Türk ittifakının sona ermesi ve Alman faşizminin mağlubiyeti, Türkiye'de bu eğilimlerin sona ermesi anlamına kesinlikle gelmiyordu. O zamanlar tercüme edilen yayınlar bugün bile yeni baskılar yapmakta ve geniş bir şekilde yaygınlaştırılmakta.

Türkiye Yahudileri için 1933-1945 arasında gerçekleşen üç travmatik olay –Trakya Olayları, 20 Kur'a İhtiyatları ve Varlık Vergisi– ise kesinlikle Almanya'nın baskısı veya önerisiyle gerçekleşmemişti, aksine radikal Türkleştirme siyaseti çerçevesinde yapılan uygulamalardı.

Trakya olayları

Olayların gerçek boyutunu hafifseyen bu kavram, Yahudilerin 1934 yazında Trakya ve Çanakkale'den şiddet yoluyla kovulmalarını ifade etmek için kullanılmaktadır.[68] Olaylar, 21

66 BCA: Karar No. 2/4787, 8.6.1936 tarihli, 30..18.1.2/ 65.49..11 ayrıca Karar No. 2/4863, 19.6.1936 tarihli, 30..18.1.2/ 66.53..7.

67 Atilhan, 1969 baskısına önsöz, s. 13.

68 Coğrafi olarak bu olaylar Türkiye'nin sadece Avrupa'daki topraklarıyla (Trakya) sınırlı değildi, kısmen Çanakkale'nin Asya yakasında da gerçekleşmişti. *Trakya Olayları* kavramı, olayların bütünü için kullanılmaktadır.

Haziran günü Çanakkale'de, Yahudilere ait dükkânlara, Yahudilerin bir kısmının hakaret ve fiziksel saldırılara da maruz kaldığı boykot eylemleriyle başladı. Yahudilerin valiye ve yerel CHP bürosuna başvurmaları üzerine onlara birkaç günlüğüne polis koruması sağlandı, ancak korumanın sona ermesinden sonra saldırılar yeniden başladı. Şehrin tanınmış Yahudileri, şehri derhal terk etmemeleri durumunda öldürüleceklerine dair tehditler içeren imzasız mektuplar alıyorlardı. Yahudi nüfusun büyük bir kısmı aceleyle şehri hemen terketti.[69]

Bu arada saldırılar bütün Trakya'ya yayılmıştı. Yaklaşık 7.000 kişilik bir Yahudi nüfusa sahip olan Edirne'de, Türk milliyetçileri önceden planlandığı anlaşılan bir saldırıyla Yahudi mahallesini ele geçirdiler. Mahalle, birkaç gün boyunca Türk milliyetçilerinin kontrolünde kaldı. Yahudi görgü tanıkları, Türk güvenlik güçlerinin gözleri önünde cereyan eden yağma hareketlerinden ve fiziksel saldırılardan söz ediyorlardı. 3 Temmuz günü, polis Yahudilere, şehri 48 saat zarfında terk etmeleri ihtarında bulundu.[70] Kırklareli'nde yaşanan ise gerçek bir pogromdu: Yahudilerin dükkânları ve evleri antisemitist ayak takımı tarafından saldırıya uğradı ve yağmalandı, hahamlara ve kadınlara şiddet uygulandı.[71] Uzunköprü'de devletin güvenlik güçleri her ne kadar Yahudileri şiddet eylemlerinden koruduklarsa da, –hükümet emri olduğunu iddia ederek– onlardan şehri terk etmelerini istediler.

Panik halinde bölgeden İstanbul'a kaçan binlerce Yahudi, orada Yahudi cemaati tarafından okullara veya cemaat merkezlerine yerleştirildi ve acil ihtiyaçları giderildi.[72] Bir kısım Ya-

69 Jewish Chronicle, 6.7.1934, ayrıca 6.7. ve 28.7.1934 tarihli raporlar ve NARA, 867.4016 Jews.

70 Bali 1999-c, s. 52, AIU yayını *Paix et Droit* ve 19.7.1934 tarihli *Israel*'e dayanarak.

71 Kırklareli'ndeki olaylara dair ayrıntılı olarak: Haker 2002, s. 249-268.

72 Mültecilerin sayısına dair veriler çeşitli kaynaklarda 3.000 (Türk hükümetinin raporunda) ile 10.000 (Avner Levi) arasında değişmektedir. Britanya elçisi Loraine, bölgeden kaçan Yahudilerin sayısını 7-8.000 (Gökay 1997, Vol. 33 Dok. 116) olarak tahmin etmektedir, Yunanistan Büyükelçisi Sakellaropoulos da (12.7.1934 tarihli yazısı, Constantopoulou /Veremis 1999, s. 243) aynı rakamı vermektedir.

hudi de fazla uzak olmayan sınırları geçerek Yunanistan'a veya Bulgaristan'a kaçtı.[73] Yurt dışında yayımlanan birkaç Yahudi gazetesi ve büyük uluslararası günlük gazeteler, endişelerini belirterek olaylara sayfalarında yer verdi.[74] Olaylar ancak uluslararası gündeme taşındıktan sonra Türk hükümeti harekete geçti ve Türk basını da olayları bildirmeye başladı.

Türk hükümetinin tepkileri

Başbakan İnönü, 5 Temmuz günü meclise ve basına yaptığı açıklamalarda İstanbul'a kaçan Yahudiler hakkında bilgi verdi, ancak "yaklaşık yüz mülteci"den söz ederek olayların boyutunu olduğundan küçük göstermeye çalıştı.[75] İnönü saldırıları kınayarak faillerin cezalandırılacağını bildirdi ve antisemitizmin Türkiye'ye dışarıdan girdiğini, Türklerin asla antisemitist olmadıklarını vurguladı. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya başkanlığında bir heyet, olayları incelemesi için Trakya'ya gönderildi.

Kaya'nın geri dönmesinden ve bakanlar kuruluna rapor vermesinden sonra, hükümet konuyla ilgili yeni bir beyanat verdi.[76] Bu rapora göre Edirne ve ilçelerinde boykot girişimleri olmuş, Kırklareli'nde "çapulcu anasır harekete geçerek Yahudi evlerine tecavüzle hırsızlığa ve soygunculuğa koyulmuşlardır (...) ve bu esnada altmış beş ev soygunculuğa uğramıştır".

Beyanatta Yahudilerin kitlesel kaçışlarının sebebi olarak, Haziran ortalarından itibaren hükümetin Yahudileri Trakya'dan

---

73 *Jüdischer Rundschau*, Türkiye'den kaçan Yahudi mültecilerin Yunanistan'a geldiğini haber veriyordu. (10.7. ve 21.9.1934 tarihli nüshalar); Timur Öztürk'ün Zürih Üniversitesi'nde verdiği yüksek lisans tezinde Bulgar kaynaklarına dayanarak belirttiği gibi, bir kısım Yahudi Bulgaristan'a kaçmıştı (aktaran Berna Pekesen 2008, s. 146).

74 Bunların arasında Londra'da yayımlanan *Times* ve *Daily Telegraph* gazeteleriyle, *New York Times* da bulunuyordu.

75 Bayraktar 2006, s. 96.

76 Hükümetin beyannamesi çok sayıda Türk gazetesinde yer almıştı, Almanya büyükelçiliğinin dosyalarında da Almanca bir tercümesi bulunuyordu (PA-AA, Ankara Büyükelçiliği, 539). Türkçe olarak Bali 2008 içinde, s. 253-256. Buradaki alıntılar Bali'nin yayınlarından yapılmıştır.

zorla tehcir edeceğine dair yayılan söylentiler gösteriliyor ve Yahudiler evlerine geri dönmeye çağrılarak şöyle deniyordu: "Türkiye'de vatandaşlar aleyhinde tahrikler ve düşmanlık telkinlerine hükümet müsaade etmeyecektir, (....) Vatandaşlar için endişeyi mucip bir vaziyet ve mesele kalmamıştır."

Gerçekten de olaylar esnasında yağmalanan malların bulunabilenleri sahiplerine iade edildi. Kırklareli'nin yağmalara katılmış olan belediye başkanı, polis müdürü ve Ticaret Odası başkanı kısa bir süre için gözaltına alındılarsa da, sonradan serbest bırakıldılar. Onların yerine o güne kadar o çevrede kimsenin tanımadığı birkaç kişi birkaç ay süreyle hapse mahkûm edildi.[77] Antisemitist nefret mecmuası *Millî İnkılâp* Temmuz ayında yasaklandı. Ancak, Atilhan'ın Alman konsolosluğu erkânına aktardığına göre, Türk makamları kendisini derginin yasaklanmasından epey önce haberdar etmiş ve derginin toplatılmadan önce rahat dağıtılabilmesini sağlamışlardı.[78]

Görünüşe göre düzen yeniden tesis edilmişti: "Kitlesel tehcir ve saldırılar, başladığı gibi ansızın sona erdi" diyordu *Jewish Chronicle* 13 Haziran 1934'te tehlikenin geçtiğini belirterek. Ancak Yahudi karşıtı uygulamalar ne o anda son buldu, ne de "ansızın başlamıştı".

Olayların arka planı

Günümüzden son 15 yıla baktığımızda, bu olayların nasıl geliştiğini tespit etmeye ve arka planını ortaya koymaya çalışan bir dizi araştırmanın yayımlandığını görüyoruz.[79] Bu araştırmaların esas tartışma konusunu ise, devlet makamlarının sorumluluğunun derecesi ve boyutları oluşturuyor.

Avner Levi ve kısmen Rıfat Bali, Alman nasyonal sosyalizmi-

77 Bayraktar 2006, s. 97, 8.7.1934 tarihli *Jüdischer Rundschau*.

78 Alman Büyükelçisi Frederic von Rosenberg'in Atilhan'la yaptığı görüşme hakkındaki 26.7.1934 tarihli yazısı, PAAA, R 123063.

79 A. Levi 1998, Bali 1999 ve 2008, *Tarih ve Toplum* dergisinde çok sayıda makale (1996 yılına ait 146, 151, 155 ve 156. sayılar, ayrıca 1997'ye ait 186 ve 187. sayılar). Ayrıca Bayraktar 2006, 2011 ve Pekesen 2008 ve Bali 2008.

nin ve Türkiye'deki savunucuları Cevat Rıfat Atilhan ile Nihal Atsız'ın etkilerine işaret etmektedirler.[80] Atilhan, bu olaylardan birkaç hafta önce antisemitist nefret mecmuası *Millî İnkılap*'ı çıkarmaya başlamıştı. Atsız tarafından çıkartılan *Orhun* mecmuasında da, 1934 olaylarından hemen önce Yahudilere yönelik tehditler içeren yazılar yayımlanmıştı. Atsız 1933 sonbaharından itibaren birkaç ay boyunca Edirne Erkek Lisesi'nde edebiyat öğretmenliği yapmış ve kısa bir sürede hatırı sayılır bir hayran kitlesi toplamıştı. Bali'ye göre onun hayranlarının büyük kısmı olaylara doğrudan karışmıştı.[81]

Ancak hükümetin raporunda da belirtildiği üzere, Trakya bölgesi için antisemitizm yeni bir şey değildi. Daha cumhuriyetin ilan edildiği günlerde bile Edirne'de çıkartılan *Paşaeli* gazetesi, çok sayıda antisemitist makale yayımlamıştı.[82]

Nasyonal sosyalist ve Yahudi karşıtı seslerin Trakya'da Türkiye'nin diğer bölgelerine göre daha kolay kabul görmesi, bölgenin yakın tarihiyle ilgili bir durumdur. Balkan Savaşları ve Türk-Yunan Savaşı esnasında bu bölge önce Bulgar, sonra da Yunan birlikleri tarafından ele geçirilmiş, ardından da tekrar geri alınmıştı. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın ifadesiyle "Trakya, bu Türk vatanın, Türk kanıyla en mebzul olarak yoğrulmuş aziz bir parçadır."[83] Bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olan Edirne, Balkan topraklarının kaybıy-

---

80 A. Levi, SA'nın "Röhm Darbesi" veya "Uzun Bıçaklar Gecesi" olarak anılan ve 30.6.1934 tarihinde başlayan eylemle SS'ler ve Gestapo tarafından ortadan kaldırılmasının dahi Türkiye üzerinde etkili olduğunu öne sürmektedir (A. Levi 1996-b). Bu, birkaç sebepten ötürü absürddür: Türkiye'deki saldırılar hem "Röhm Darbesi" olarak adlandırılan olaydan bir hafta kadar önce başlamıştı, hem de "Röhm Darbesi" Yahudilere yönelik değildi. Levi'nin iddiaları, olayların sorumluluğunu "dış güçlere" yıkmaya çalışan hükümetin açıklamalarıyla uyuşmaktadır.

81 Atsız, bir yıl önce (1933) milliyetçi Millî Türk Talebe Birliği üyesi bir grup üniversite öğrencisiyle Çanakkale bölgesini ziyaret etmiş ve ardından bu geziye dair açıkça antisemitist bir yazı yazmıştı (Bali 2008, s. 48-49). Ayrıca Bali'ye göre Atsız'ın mecmuası *Orhun*, Edirne'de İstanbul'dan çok daha fazla satıyordu (Bali 1999-c).

82 A. Levi 1998, s. 27 vd, aynı şekilde Haker 2006, s. 147.

83 Kaya'nın umumî müfettişlik teşkili nedeniyle verdiği beyanat, aktaran Karabatak 1996, s. 7.

la ekonomik bakımdan önemsiz bir sınır şehrine dönüşmüştü. Bir zamanlar Osmanlı'ya ait olan topraklardan kovulan ve milliyetçi ajitasyona bilhassa açık olan muhacirler, bölge nüfusunun büyük kısmını teşkil ediyorlardı. Yahudilerin bölge nüfusu içindeki oranı yüzde 2 civarında olmasına rağmen, mübadeleye tabi tutulan Hıristiyanların ayrılmasından sonra Trakya'nın en büyük gayrimüslim grubu haline gelmişlerdi.[84] Türk hükümetinin ekonomiyi "Türkleştirmek" için gösterdiği bütün çabalara rağmen, Yahudiler ekonomi ve ticarette bir zamanlar Ermenilerin ve Rumların sahip olduğu pozisyonu ellerine geçirmişlerdi.[85] Bu da onları hedef tahtası haline getirmişti.

"Olaylar"ın belirleyici faktörlerinden bir diğeri, yukarıda anlatılan ve Çanakkale'deki saldırıların başlamasından bir hafta önce kabul edilen İskân Kanunu'ydu. Bu kanun, hükümete nüfusun "Türk kültürüne ait görülmeyen" kısmını mecburi iskâna tabi tutabilme yetkisi veriyordu.

Casusluk yaptığından şüphelenilen kişiler sınır bölgelerinden veya askeri açıdan stratejik öneme sahip alanlardan uzaklaştırılabiliyorlardı. Bu durum Trakya'ya ve Çanakkale Boğazı bölgesine çok uygundu: 1934 yılında Türkiye ile Bulgaristan arasındaki ilişkiler iyiden iyiye gerilmiş, Türkler İtalyanların yayılmacı amaçlarından endişelenmeye başlamışlardı. Sınır bölgesi olarak Trakya askeri yığınak bölgesiydi. Ancak stratejik açıdan öneme sahip Boğazların denetimi, Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana Milletler Cemiyeti'ndeydi. Montrö Anlaşması'yla Boğazlar üzerindeki egemenliğini geri alıncaya dek, Türkiye'nin Çanakkale Boğazı'nda asker tahkim etmesi yasaktı. Ancak yaklaşan tehdit algısı nedeniyle Türkiye, uluslararası hukuktan kaynaklanan bu yasağa rağmen, gizlice asker tahkim etmeye başlamıştı.[86] Askeri makamların veya hükümetin

84 Çanakkale'de Ortodoks Rumların sayısı Yahudilerden çok daha fazlaydı. Krş. Bayraktar 2006, s. 110.

85 Krş. Haker 2002, s. 322.

86 Krş. Bayraktar 2006, s. 109 ve Aktar 2000, s. 84-86. İsviçre'nin Türkiye büyükelçisi, bölgenin askeri olarak silahlandırılmasına dair ayrıntılı bilgiler veriyordu: 19.7.1934 tarihli rapor, Bern Federal Arşivi, E 2300-165.

Trakya'daki yerleşik Yahudileri "güvenilmez" olarak değerlendirmiş olmaları mümkündür. Zaten İskân Kanunu da bu kategorideki grupların mecburi iskâna tabi tutulmalarına izin veriyordu. Daha Şubat 1934'te Trakya bölgesi için bir umûmî müfettişlik tesis edilmişti.[87] Olağanüstü hal uygulaması anlamına gelen böyle bir umûmî müfettişlik, ilk kez Şeyh Said İsyanı'ndan sonra 1927'de Kürt bölgelerinin bir kısmında oluşturulmuştu. Geniş siyasi ve askeri yetkilerle donatılan ve sadece içişleri bakanına bağlı olan umûmî müfettişliğe, İbrahim Tali Öngören tayin edildi.[88] Kendisi artık İskân Kanunu'nun 47. maddesi uyarınca, nüfusun belli bir kısmını mecburi iskâna tabi tutmaya yetkiliydi.

Yahudilerin Trakya'dan tehcirine dair bir hükümet emrinin varlığı bugüne dek belgelenememiş olmasına rağmen hükümetin yetkili ağızlarının Yahudilerin "söylentiler sebebiyle kaçtığı" iddiaları adeta gerçeklerle dalga geçmektir ve mantıklı değildir.[89] Yahudi karşıtı hareketlerin bütün Trakya'da aynı anda başlaması bile merkezi bir organizasyona işaret etmekte ve devletin bu işteki sorumluluğunu akla getirmektedir.

Olayları yaşamış olan çok sayıda Yahudi, devletin güvenlik güçlerinin kendilerine bölgeyi terk etmelerini söylediklerini anlatıyorlardı.[90] Yabancı diplomatlar olaylardan hemen sonra yazdıkları raporlarda, yerel CHP örgütlerinin Yahudi karşıtı boykotu örgütlemekte oynadıkları rolü[91] anlatıyor ve genel

87 Merkezi Edirne olmak üzere Edirne, Kırklareli, Tekirdağ ve Çanakkale vilayetlerini kapsayacak şekilde Trakya Bölgesi Umum Müfettişliği'nin kurulmasına dair 1164 sayılı, 19.2.1934 tarihli Kanun.

88 İbrahim Tali Öngören, İttihat ve Terakki yöneticilerindendi, cemiyetin birçok kurucu üyesi gibi Askerî Tıbbiye'de öğrenim görmüştü, Birinci Dünya Savaşı'nda ise Teşkilat-ı Mahsusa'nın lider kadrolarındandı. Öngören, 1927'de Diyarbakır'da umûmî müfettişliğe tayin edilmişti.

89 Çeşitli yazarlar Yahudileri mevcut Yahudi karşıtı kalıplar çerçevesinde korkak olarak tanımlıyorlardı. Örneğin "solcu" Vâ-Nû (Vâlâ Nürettin) 8.7.1934 tarihli *Haber*'de, aktaran A. Levi 1998, s. 121 vd.

90 1934 yılında çok sayıda uluslararası Yahudi gazetesi, olaylardan kaçan Yahudilerin anlattıklarına yer veriyordu. Çok sayıda anlatı için bkz. Bali 2008.

91 Almanya konsolosunun raporu (Kroll'un 1 Şubat 1938 tarihli yazısı), Yunanistan Büyükelçisi Sakellaropoulos'un 12.7.1934 tarihli yazısı, Constantopoulou / Veremis 1999 içinde, s. 243.

olarak Yahudilerin sürülmesinin bir devlet planı olduğu görüşünü bildiriyorlardı.[92]

Olaylardan devletin sorumlu olduğu görüşü, Berna Pekesen ile Hatice Bayraktar'ın Umumî Müfettiş İbrahim Tali Öngören'in oynadığı önemli rolü ortaya koyan çalışmaları tarafından da desteklenmektedir.[93] Öngören Trakya Umûmî Müfettişi olarak atanmadan kısa bir süre sonra, Trakya'da dört haftalık bir inceleme gezisi yapmıştı. En yüksek parti ve hükümet makamlarına yazdığı 90 sayfalık raporda, izlenimlerini ve değerlendirmelerini ifade etmişti. Raporunda bölgenin nüfus yapısından ekonomik durumuna, münferit tarım kültürlerinden (Bulgaristan'ın sebep olduğu) askeri tehdide, (Müslüman) nüfusun milis ve köy korucusu olarak silahlandırılmasına kadar pek çok konuyu ele almış olmasına rağmen, anlaşıldığı kadarıyla Öngören için hemen hemen her bölümde değindiği "Yahudi meselesi" bir takıntı haline gelmişti.[94] Tali'ye göre, Yahudiler bölge ekonomisine hakimlerdi ve Türkleri sömürüyorlardı. Ayrıca komünizm propagandası yapıyor, Bulgaristan veya başka dış güçler için casusluk yapıyorlardı. Bu yüzden Trakya'daki askeri tahkimatın Yahudilerden gizli olarak gerçekleştirilmesi gerekiyordu. Tali şöyle diyordu:

> "Yahudi meselesini en cezrî bir suretle halletmek"
>
> "Trakya (Yahudi)si göze batacak kadar ahlâkî fesat ve karaktersizlik içindedir. Muzurdur. Son asırda diğer muhtelif kanlarla mütemadî ihtilât neticesinde zahirî bir ıstıfaya uğrayarak Yahudiliğin bünyevî esas karakterini tamamen denecek derecede kaybetmesine rağmen (Yahudi)liğin yılışık hilekâr, zamirini gizler, kuvveti daima alkışlar, altına tapar, Yurt sevgisini

92 ABD Büyükelçisi Robert P. Skinner'in çok sayıda yazısı, aktaran Karabatak 1996. Britanya Büyükelçisi P. Loraine, "güvenilir bir kaynaktan Türk Hükümeti'nin bir süre önce Trakya'yı Yahudi unsurlardan temizlemeye karar verdiğini" öğrenmiş. 22.7.1934 tarihli yazı, Türkçe tercümesi için bkz. Aktar 2000, s. 92.

93 İki araştırmacı birbirlerinden bağımsız olarak Berlin (Bayraktar) ve Bochum (Pekesen) üniversitelerinde Trakya Olayları üzerinde çalışmıştır.

94 Tali'nin raporu Başbakanlık Arşivi'nde bulunmaktadır, Etiket: 490.01.643. 30.1. Kopyalar için Hatice Bayraktar'a teşekkür ederim. Raporun analitik bir özeti için bkz. Pekesen 2008.

koğar karakterini olduğu gibi muhafaza etmiş ve hatta bu sahada beşeriyete ıstırap verecek kadar zararlı bir şekilde yeni inkişaflara da mazhar olmuştur..." [s. 14]

"Yahudi terbiyesinde şeref ve haysiyetin yeri yoktur. Trakya (Yahudi)si harplerin Türk unsuru üzerinde yaptığı tahripkâr tesirleri üzerinde yükselmiş, zenginleşmiş ve kuvvet bulmuştur..." [s. 15]

"Trakya Yahudileri, Trakyayı Filistine eş yapma davasındadır. Trakyanın bütün iktisadî kaynaklarına elini uzatmış olan bu unsurun Trakya Türkünün kanını daha fazla emmesine müsaade etmemek Trakyanın inkişafı için en büyük ihtiyaçtır.

Yeni askerî müessiseler kurulurken bu müessiselerin bulunduğu garnizonlara, bütün askerî taahhütleri ele geçirmek için yeniden karar alan bu unsura Trakyadaki mülkî ve askerî faaliyetlerimizi tamamen gizlemek mecburiyeti vardır. Her şeyden evvel bu unsuru hiç bir casusluk ve hareket yapmıyacak bir hale getirmek zaruridir.

(....)

Trakya'da Türk hayatı, Türk iktisadîyatı, Türk emniyeti, Türk rejim ve inkilâbı için muhakkak gizli bir tehlike halinde yaşayan ve bir ihtimal olarak ta işçi kulüpleriyle memlekette komünizmin çekirdeğini kurmak isteyen (Yahudi) meselesini artık en cezrî bir surette halletmek Türk Trakyaya nefes vermek için katî bir zarurettir." [s. 19]

Tali [Öngeren]'in raporu en ağır cinsinden antisemitik kalıplarla doluydu. Bu rapor, hükümetin Türkiye'de dikkate alınmaya değer bir antisemitizm olmadığı iddiasının (Tali [Öngören], Cumhuriyet'in söz konusu bölgedeki en yüksek mertebedeki memuruydu) gerçekleri yansıtmadığının ve aynı zamanda Trakya ve Çanakkale bölgesindeki Yahudilerin sürülmesinin, yabancı diplomatların da belirttiği üzere, devletin planlarına uygun olarak gerçekleştirildiğinin bir kanıtı olarak görülebilir.

Tali, raporunun ekinde bulunan bölge haritasında Çanakkale ve civarını, ayrıca Yunanistan ve Bulgaristan sınırlarının ci-

varını III. Bölge, yani İskân Kanunu'na göre askeri sebeplerden ötürü nüfusun tümünün veya bir kısmının tahliye edilmesi öngörülen bölge olarak değerlendirmişti.[95]

Ancak o dönemde geçerli olan uluslararası anlaşmalar uyarınca Türkiye'nin sadece sınır bölgelerini silahlandırması değil, Yahudileri mecburi iskâna tabi tutması da yasaktı, çünkü gayrimüslim azınlıkların hakları uluslararası Lozan Anlaşması tarafından en azından kâğıt üzerinde korunmaya devam ediyordu.[96] Anlaşılan Türk hükümeti bu yasal engelleri aşmak için boykot eylemlerini ve "halktan geldiği" iddia edilen tehditleri gerekçe olarak kullanmış ve Yahudileri bölgeyi "gönüllü olarak" terk etmeye zorlamıştı.[97] Buna bağlı olarak da Tali'nin olayların başlamasından bir hafta önce bütün bölgeyi gezmesi, boykot eylemleri ve tehditler esnasında da Ankara'da bulunması bir tesadüf olarak değerlendirilemez.[98] Sonra da, milliyetçi ayaktakımının yağma ve şiddete başlaması üzerine, eylemler "çığırından çıkmış" olmalıydı.[99]

Olaylara dair haberlerin uluslararası kamuoyuna ulaşmasından sonra, hükümet yaşananları ve antisemitizmi kınamak zorunda kaldı. Ne de olsa olaylar arzu edilen hedefe fazlasıyla ulaşmıştı ve –Tali [Öngören]'in tavsiye ettiği üzere– Trakya'daki "Yahudi meselesi" büyük ölçüde "çözülmüştü".

Netice

Sonuç olarak, Trakya Olayları'nın 30'lu yılların Nazi Almanyası'nda veya Doğu Avrupa ülkelerinde yaşanan antisemitist

95 Krş. Bayraktar 2006, s. 110, Tali'nin raporuna eklediği haritanın bir reprodüksiyonu için bkz. Pekesen 2008, s. 179.

96 Krş. Pekesen 2008, s. 151-152.

97 Britanya Büyükelçisi Percy Loraine "güvenilir bir muhbire" dayanarak Temmuz 1934'te Londra'ya tam da bu haberi göndermişti. Britanya Büyükelçisi Percy Loraine'in 22 Temmuz 1934 tarihinde Britanya Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği rapor, Türkçe tercümesi için bkz. Aktar 2000, s. 92.

98 Pekesen 2008, s. 159.

99 Loraine, hükümetin yerel parti örgütlerine verdiği sözlü talimatların başka çevrelere de sızdırıldığını öğrenmişti. (22 Temmuz 1934 bkz. yukarıda)

şiddetle ve resmi takibat uygulamalarıyla aynı düzeyde değerlendirilmesi mümkün değildir. Trakya'da bir tek Yahudi bile öldürülmemişti. Tek kurban bir Türk jandarma çavuşu olmuştu.

Ancak Türkiye'deki Yahudiler için bu olaylar tarihlerinin en ağır darbesini teşkil ediyordu. Hükümet Yahudilerin korunacağına dair söz vermesine ve onları geri dönmeye teşvik etmesine rağmen, ne herhangi bir maddi yardımda bulundu ne de tazminat ödedi.

Kaçan Yahudilerin büyük bir kısmı yaşadıkları yerlere geri dönmeyerek İstanbul'a yerleşti veya Türkiye'yi terk etti.[100] Birçoğu tehditlere boyun eğerek sahip oldukları malları gülünç fiyatlara satmak zorunda kalarak her şeylerini yitirdi. Bu olaylar, Trakya'daki küçük cemaatler için yüzlerce yıldır süren varlıklarının sonu anlamına geliyordu. Edirne'de eskiden 7.000 olan Yahudi nüfusu, savaşın sonunda 2.500 kişiye düşmüştü.[101] Daha sonraları Edirne'de, hatta İstanbul'da bile yeni boykot girişimleri ve korkutma çabaları yaşandı.[102]

Gayrimüslim erkeklerinin zorunlu çalıştırılması

Pek çok Yahudinin Türkiye devletine duydukları güvenin sarsılmasına neden olan bir başka önemli uygulama, Türkiye'de "20 Kur'a" olarak bilinen, gayrimüslim erkeklerin zorunlu çalıştırılması olayıdır. Cumhuriyetin kurulmasından itibaren gayrimüslim erkekler askerlik hizmetlerini er olarak Müslüman Türklerle yan yana yapıyorlardı. Ancak terfi etmeleri olanaksızdı.[103] Almanların Balkanlar'a doğru ilerlediği Ma-

100 Yaklaşık 300 aile Barselona'ya, 650 kişi de Filistin'e göç etti (Weynryb 1935, s. 112). Bu sayı 1933 ve 1934 için geçerlidir. Türkiye'deki çeşitli yayınlarda Filistin'e göç edenlerin sayısı 2.000 olarak verilmektedir.

101 Memo Wolkowicz'in Türkiye'de Yahudilerin durumuna dair 22.1.1946'da Kubowitzki ve diğer WJC üyelerine yazdığı mektup: AJA içinde, H 332- 9.

102 *Jüdische Rundschau*, Yahudi Haber Ajansı JTA'ya dayanarak 14 Ağustos 1934'te İstanbul'un çeşitli semtlerinde Yahudilerin Türkiye'yi terk etmeleri için imzasız mektuplar aldıklarını bildiriyordu.

103 Eli Şaul, kendi döneminde ilk defa olmak kaydıyla Yahudilerin subaylık sınavına girmelerine izin verildiğini, ancak bütün gayrimüslimlerin sınavda "ba-

yıs 1941'de birdenbire, hiç beklenmedik bir şekilde, 20 sınıf gayrimüslim –25 ilâ 45 yaş arasındaki erkekler– hattâ bazıları sokaktan alınıp götürülmek suretiyle askere alındılar.[104] İç Anadolu'ya (Konya, Yozgat, Eskişehir, Kandıra vs.) nakledildiler ve silahsız olarak, Türk askerlerinin gözetiminde taş kırdıkları veya yol yapımında çalıştırıldıkları kamplara yerleştirildiler. Hijyen koşullarının kötülüğü nedeniyle kamplarda ölüm oranlarının çok yüksek olması, İstanbul'daki azınlıkların büyük bir korkuya kapılmasına neden olmuştu.[105] Bu şekilde oluşturulan işçi birlikleri, Birinci Dünya Savaşı ve "Kurtuluş Savaşı" esnasında oluşturulan "Amele Taburları"na benziyordu.

Döneme tanıklık eden çok sayıda kişinin anılarında, o zamanlar hissedilen korku çok belirgindir. Bu seferberliğin resmi duyurularında "gayrimüslimler" kelimesinin kullanılması gerçeği, ayırımcılığı hiçbir zaman açıkça ifade etmemeye çalışan cumhuriyetin alışılmış siyasi diline uygun değildi. Bali, dönem tanıklarının bu seferberliği, İstanbul'un çeşitli semtlerinde bütün Yahudi erkeklerin tutuklandığı bir baskın olarak yaşadıklarını aktarmaktadır.[106]

Sonradan İstanbul'un tanınmış işadamlarından olacak olan Vitali Hakko, hatıralarında şunları anlatmaktadır:

> "Askerden yeni dönmüş olmamıza rağmen birçoğumuz evlerimize haber vermeden, birer suçlu, birer kaçak gibi işyerinden alınıp askere sevk edilmiştik. Yaş-baş gözetmeden birkaç sınıf birden askere alınmıştı, ama bu kez farklı bir durum vardı: Aramızda hiçbir Müslüman Türk yoktu. Doğrusu bu da hepimizin kafasında bir yığın soru oluşturuyordu: (...) 'Niçin yal-

---

şarısız" olmalarının çok daha derin bir hayal kırıklığı yarattığını anlatıyor (Şaul 1999, s. 126 vd).

104 Türkiye Başbakanlık Arşivi'ndeki belgelerden de anlaşılacağı üzere, ilk askere alma "sadece" 13 kurayı kapsıyordu. Konuya eleştirel yaklaşan Türkçe kaynaklarda ve Türkiye Yahudilerinin hatıratında bu olay için kullanılan "*20 Kur'a İhtiyatları*" tanımlaması, sabit bir terim olarak yerleşmiştir.

105 Bali'nin dönemin şahitlerinden aktardığına göre, Türk askerleri onları ailelerini bir daha göremeyecek olmakla tehdit ediyorlardı. Bali 1999, s. 417.

106 Bali 1999, s. 413.

nız biz gayrimüslimler?' (...) 'Niçin, nereye götürüldüğümüzü söylemiyorlar?'"[107]

Bu şekilde alınıp götürülenler, ne kadar alıkonacakları konusunda bilgilendirilmiyorlardı. Bazı mağdurlar, başlarına neyin geleceğini bilememenin, en az kamp ve çalışma koşulları kadar acı verici olduğunu söylüyordu.

Bu uygulamanın sebebi şimdiye dek belgelendirilememiştir. Başbakanlık Arşivi'nde gayrimüslim ihtiyatların yol yapımı çalışmaları için askere alınmaları konusunda çok sayıda hükümet kararı bulunmaktadır.[108] Mayıs 1941'deki ilk uygulamalar Almanların Balkanlar'daki ilerleyişine denk geliyordu. Böyle bir ortamda genel hava bir kez daha azınlıkların aleyhine dönmeye başlamıştı. Basın "beşinci kol", yani "yabancı güçlerin" hizmetinde bulunan kişilerin faaliyetlerine karşı uyarılarda bulunuyordu. Sahte bir vaftiz belgesiyle Hıristiyan olarak Türkiye'ye gelmiş olan Yugoslavya kökenli Francis Ofner, Türkiye'ye gelen Yahudilerin sık sık Alman yanlısı casuslar olmalarından şüphelenildiğini yazıyordu.[109]

20 Kur'a uygulaması belki de, azınlık mensuplarına karşı alınan baskıcı önlemlerle ilişkiliydi. CHP'nin 1940 yılında kaleme aldırdığı ve bu tür önlemler için öneriler içeren gizli bir azınlıklar raporunun varlığı, buna dair bir işarettir.[110] Sebebi ne olursa olsun, 1941'in gergin havasında bu önlemler mağdurlar tarafından ayrımcı ve tehditkâr olarak algılanıyordu. Bütün bunlardan başka Başbakan Saydam 1942 ilkbaharında Yahudilerin çeşitli devlet kurumları ve bakanlıklardaki görevlerine son verilmesini sağladı.[111] Temmuz 1942'de ise ilk "nafia askerleri"

107 V. Hakko, 1997, s. 88 vd.

108 BCA, Karar No. 2/16363, 30..18.1.2/95.69..8; Karar No. 2/17556, 30..18.1.2/97.129..3; Karar No. 2/20507, 30..18.1.2/102.63..12. Bali, Başbakanlık Arşivi'ne ait başka belgeler de yayımlamıştır (Bali 2004-a, s. 301-307). Buradan gayrimüslimlerin 1942 ve 1943 yıllarında da bu tür çalışma birliklerine gönderildiği sonucu çıkmaktadır.

109 Francis Ofner, USHMM video kaydı. İngiliz makamları da sık sık Yahudi mültecilerin Alman ajanı olduğundan şüpheleniyordu.

110 Dündar 1999, s. 52.

111 Krş. Alman makamlarının raporları, PAAA, R 99446.

–bir kez daha kendilerine önceden haber verilmeksizin– ansızın terhis edildiler. Ancak Başbakanlık Arşivleri'nde yer alan belgelere göre, 1943'te de yol yapımında çalıştırılmak üzere gayrimüslimlerin askere alınmasına devam edildi.[112] Sarkis Çerkezyan, kendisinin ve birliğindeki diğer gayrimüslimlerin dört yıl boyunca zorla çalıştırıldığını, İslâmiyete geçmiş olan insanların bile bu durumun mağduru olduğunu anlatıyordu.[113]

Varlık Vergisi

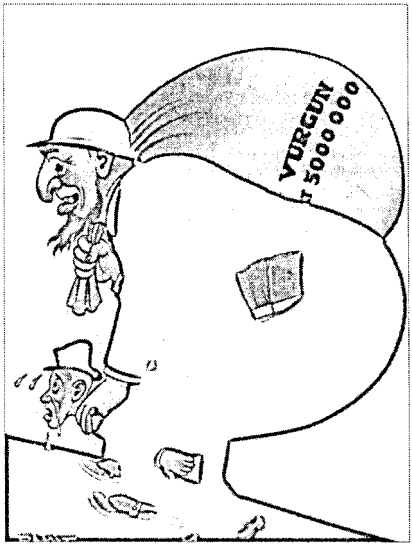
Azınlıkları ve bilhassa Yahudileri etkileyen en sert uygulama *Varlık Vergisi* oldu. Henüz 1942 yazında bile, yaşanan ekonomik krizin sorumlusu olarak gösterilmek istenilen gayrimüslimlere karşı, basında vurguncu ve dolandırıcı oldukları şeklinde planlı bir karalama kampanyası başlatıldı. Muazzam askeri harcamalar nedeniyle halkın ekonomik durumu son derece bozulmuştu. Piyasalarda fevkalade fiyat artışları olmuş, büyük ölçekli mal sıkıntısı baş göstermişti; bunların nedenlerinden biri, devletin çeşitli malları kendisinin satın almasıydı. Bazı kaynaklarda neredeyse yüzde 500'e ulaşan fiyat artışlarından söz edilmektedir.[114] Ayrıca o sene alınan tarım mahsullerinin de yetersiz olması durumu daha da kötüleştirmişti.[115] Halkın memnuniyetsizliği bilinçli olarak Yahudilere yönlendiriliyordu. Gazetelerde "Türk halkının asalakları" olarak isimleri yayımlanan karaborsacılar veya "vurguncular", mutlaka birer gayrimüslimdi. Aslında bu kışkırtmalar genel olarak bütün gayrimüslim azınlıklara yönelikti, fakat tipik antisemitist ifadeler içeren makalelerin ve karikatürlerin somut hedefi genellikle Yahudilerdi. Bu ve daha önce söz edilen diğer Yahudi karşıtı uygulamalar 1942 yazında Türkiye Yahudileri arasında korku ve güvensiz-

112 BCA, Karar No. 2/20507, 8.9.1943 tarihli, 30..18.1.2 /102.63..12.

113 Çerkezyan 2003, s. 113.

114 Toprak 2004.

115 Almanya Büyükelçiliği Kâtibi Kroll, hatıralarında "bazı şehirlerde çekilen açlık"tan söz etmektedir. Kroll, 1967, s. 130.

Karikatürler yahudileri tefeci ve vurguncu olarak gösterip halkın sefaletinden sorumlu tutuyordu. 8.10.1942 tarihli Karikatür *dergisinin kapağı (Hatice Bayraktar'ın Özel Arşivi'nden).*

liğe neden oldu, bazıları evlerini sattı, yaklaşık 3 bini aşkın Yahudi Türkiye'den Filistin'e göç etti.

Bu açık antisemitist nefret dalgası Alman makamlarını bile şaşırtmıştı. SS Dış İstihbarat Şefi Walter Schellenberg, Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Martin Luther'e bir dizi Türk karikatürü göndererek, şu yorumda bulunuyordu:

"Ekteki karikatürlerin hepsi (...) yanlış anlaşılmaya meydan vermeyecek bir şekilde Yahudileri kötü giden her şeyin sorumlusu, halka zararlı haşarat olarak tasvir ediyor. Türkiye'de ne bizim bildiğimiz anlamda antisemitist bir hareket olduğu, ne de kanunlarında sadece Yahudilere yönelik hükümler bulunduğu düşünüldüğünde, bu durum daha da tuhaf bir hal alıyor. (...) Bilindiği gibi son derece sıkı bir şekilde yönlendirilen Türk basınında Yahudilere bu kadar etkili bir şekilde saldırılması, oldukça dikkat çekici olmalı."[116]

Propagandaya dayanan bu ön çalışmalardan sonra, Türkiye parlamentosu 12 Kasım 1942'de 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu'nu kabul etti. Bu özel vergi, aşırı kârlılığı azaltmak ve karaborsanın önüne geçmek için bir defaya mahsus olarak uygulanacaktı. Bu kanun, özel savaş ekonomisi uygulamalarından

116 Schellenberg'in 52783/42 numaralı ve 12.9.1942 tarihli yazısı: PAAA içinde, R 100889, Fiş 2273. Benzer olarak Almanya Ankara Büyükelçiliği Basın Dairesi'nden Julius Seiler'in "Türkiye'deki Yahudi meselesinin durumu"na dair raporu, 14.10.1942, PAAA, R 99446.

sadece biriydi: 1940 yılında Millî Koruma Kanunu, 1943 yılında da Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu çıkartılmıştı. Gayrimüslimlere uygulanan zorla çalıştırılma hizmetinden farklı olarak, *Varlık Vergisi Kanunu*'nun metninde nüfusun bir grubuna yönelik bir ayrımcılık yer almıyordu. Vergi bütün serbest meslek sahiplerinden ve esnaflardan alınacaktı. Ancak basında önceden başlatılmış olan kampanya, bu kanunun gerçekte kimlere uygulanacağını açıkça ortaya koyuyordu. Sabiha Sertel, Başbakan Saraçoğlu'nun Varlık Vergisi kanun tasarısı hakkında açıklamalar yapacağı basın toplantısına katılmak üzere *Akşam* gazetesinin yayın kurulu başkanı ve CHP milletvekili Necmeddin Sadak ve *Vakit* gazetesi sahibi ve yayın kurulu başkanı Hakkı Tarık Us'la birlikte Ankara'ya yaptığı seyahati anlatmaktadır. Tren yolculuğu esnasında Hakkı Tarık Us, gülümseyerek: "Bu vergi daha ziyade azınlık sermayedarlarını zayıflatacak. Benim sağlam kaynaklardan öğrendiğime göre, Türk sermayedarları korunacaktır" diyordu.[117] Us, bu söylediğinde haklı çıkacaktı.

Gayrimüslimlerin ödemesi gereken vergilerin birkaç katına çıkarılması pek çok Yahudi ve Hıristiyanın bütün varlıklarının elinden alınması anlamına geliyordu.[118] Vergilerin tespiti için kurulan komisyonlara, Türk makamlarından vergilendirilenlere dair birbirinden farklı listeler gelmişti: "M" Müslüman, "G" gayrimüslim, "E" Ecnebi, "D" Dönme anlamına geliyordu. Ödenecek vergi meblağlarının hesaplanmasında her grup için farklı bir anahtar hazırlanmıştı.[119] Vergilerin tümüyle keyfi bir biçimde belirlendiği konusunda çeşitli kaynaklar birbiriyle örtüşen bilgiler sunmaktadır. Hattâ bazı kişilere birden fazla kere vergi tahakkuk ettirilmişti.[120]

117 Sertel 1987, s. 233.

118 *Varlık Vergisi*'ne dair: A. Levi 1998, s. 140-145; Bali 1999, s. 424-474; Şaul 1999, s. 19, s. 90-109. Ayrıca genel olarak: R. Akar 2000, A. Aktar 2000. Müteakip bilgiler, aksi belirtilmedikçe A. Aktar, 2000 içinde, s. 135 vd.

119 Ökte 1951, s. 47. Faik Ökte, Varlık Vergisi'nin İstanbul'da uygulanmasından sorumluydu. Vergilendirme usulleri, vergileri hesaplamakla görevli kişilerin seçimi, hesaplama yöntemleri vb.ne dair ayrıntılı olarak A. Aktar 2000.

120 Eli Şaul'un o zamanlar ayda 50 TL kazanan eniştesi 1.500 Lira, babası ise bu vergiyi iki defa ödemek zorunda tutuldu. Aynı gelire sahip gayrimüslimler, birbirinden çok farklı meblağlar ödemek zorunda bırakılmıştı. Şaul 1999, s. 83 vd.

İstanbul için 349,5 milyon liralık bir vergi tespit edilmişti. Bu toplam meblağın yüzde 90'ı gayrimüslimlere tahakkuk ettirilecekti. Türkiye'nin toplam nüfusu içindeki oranları yüzde 2'yi bile bulmamasına rağmen, vergilendirilenlerin yüzde 87'sini gayrimüslimler oluşturuyordu. Serbest meslek sahiplerinin alt gelir grubunda yer alan meslek gruplarında yer alan (işportacılar, gündelik atölye işçileri, hizmet alanındaki işçiler gibi seyyar işlerde çalışanlar, ücretli büro çalışanları, hizmet sektörü çalışanları vb.) çalışanlardan sadece gayrimüslim olanlara Varlık Vergisi tahakkuk ettirildi. İstanbul'da vergi tahakkuk ettirilen insanların yüzde 43'ü bu gruba mensuptu. Her birinden istenen vergi ortalama 624 Lira'ydı ve bu bir öğretmenin veya küçük memurun yıllık kazancına tekabül ediyordu.

Vergi tahakkuk ettirilen kişilerin listesi, ödemeleri gereken meblağla birlikte 18 Aralık 1942 tarihinde vergi dairelerine herkesin görebileceği bir şekilde asıldı ve gazetelerde yayımlandı. Bu insanların neredeyse tümü gayrimüslimdi. Bundan ötürü bu kanun kamuoyu tarafından gayrimüslimlere yönelik bir "ceza uygulaması" olarak algılandı. Bir Müslüman işadamı, "Bu vergi bizim için değil, İstanbul'daki gâvurlar içindir" diyerek Eli Şaul'u aydınlatıyordu.[121] Muhabiri Sulzberger'in birçok makalesinde Varlık Vergisi'ni sert bir şekilde eleştirdiği *New York Times*, *Cumhuriyet*'ten alıntı yapıyordu: "Bu kişilerin [vergi tahakkuk ettirilen gayrimüslimlerin] çoğu yabancı değil, aksine Osmanlı İmparatorluğu'ndan bize miras kalan kişilerdir. Ancak onlar kendilerine Türk diyorlar ve bugüne kadar onları tasfiye etmeyi başaramadık."[122] Varlık Vergisi'nin mimarı Başbakan Saraçoğlu, söz konusu vergiyi "bir devrim kanunu" olarak adlandırıyordu. "Bize ekonomik bağımsızlığımızı kazandıracak bir fırsat karşısındayız. Piyasamıza egemen olan yabancıları böylece ortadan kaldıracak, Türk piyasasını Türklerin eline vereceğiz."[123] "Ortadan kaldırılacak yabancılar" tabiriyle ilk elde Türkiye'nin gayrimüslim vatandaşları kastediliyordu!

121 Şaul 1999, s. 103.

122 S.D. Wolkowicz'in 21.3.1947 tarihli raporu, AJA, H 332-8.

123 Barutçu, *Siyasal Anılar* içinde, s. 263, aktaran Berkes 1997, s. 245.

Hakikaten yabancılar da Varlık Vergisi'ne tabi tutuldu. Deutsche Orient Bankası'nın Türkiye Şubesi'nin faaliyet raporuna göre, Türkiye'deki Alman kolonisine toplam 4,5 milyon lira vergi tahakkuk ettirilmişti. Ancak büyükelçiliğin girişimleri bu meblağı bir milyona indirmeyi başardı. Alman tüccarlara bu arada ayrıca "Almanya'dan transfer kolaylıkları" da sağlandı.[124] Varlık Vergisi esas itibarıyla yabancılara değil, Türkiye'nin gayrimüslim vatandaşlarına yönelikti.

Vergi tahakkuk ettirilen kişilere, belirlenen meblağı ödemeleri için 14 günlük süre tanındı. Aksi takdirde mal varlıkları haczedilecek ve "vergi borçlarını çalışarak ödemeleri" için çalışma kamplarına gönderileceklerdi. Ödeme güçlüğü içinde olanlara iki haftalık ek süre tanınıyordu, ancak bu zaman için faiz hesaplanıyordu. Vergilerini ödeyebilmek için pek çok aile dükkânlarını ve şirketlerini, evlerini, hatta halılarını, mobilyalarını ve diğer ev eşyalarını satmak zorunda kaldı. İstanbul'da bu şekilde satılan 543 gayrimenkulün 10'u Müslümanlara, 27'si yabancılara, geriye kalanın tamamı ise azınlık mensuplarına aitti.[125] Vergi tahakkuk ettirilenler arasında varlıklı olmayan kişilerin, zaten fazla olmayan ticari ve ev eşyaları haczedildi. Bazıları ümitsizliğe kapılarak intihar etti.[126] Yabancı uyruklu Yahudiler de bu özel vergiye tabi tutuldu, ödeme yapamayacak durumda olanların ise yatakları ve dolaplarına kadar, sahip oldukları her şey haczedildi.[127]

Çalışma kampları

20 Ocak'ta ek ödeme süresinin de sona ermesiyle birlikte, polis ödeme gücüne sahip olmayanları tutuklamaya başladı. Şubat ile Eylül 1943 arasında İstanbul'da toplam 1.869 kişi polis tarafından alındı ve ilk olarak İstanbul'daki Sirkeci İstasyo-

124 Schwanitz 2003, s. 260.

125 A. Aktar 2000, s. 229.

126 Mektuplar ve raporlar için bkz. Şaul 1999, s. 92-93; Haker 2006, s. 5 vd. Yabancı diplomatların varlığı nedeniyle yaptırımların bu kadar ağır olmadığı Ankara'da Varlık Vergisi uygulamaları için bkz. Bahar 2003, s. 267 vd.

127 E. Alfandari ile 14.3.2004 tarihinde yapılan konuşma.

Bir Türkiye Yahudisinin yurt dışındaki bir akrabasına Varlık Vergisi'yle ilgili yazdığı mektup:

"Uzunca bir süredir sana yazamadım, çünkü bilhassa azınlıklar ve ailemiz için son derece ağır bir mesele olan varlık vergisi yüzünden aklım karmakarışıktı ve yazacak durumda değildim. (...)

Bizden, yani Isaac Ergas şirketinden 450.000 lira varlık vergisi ödememizi istiyorlar. Oysa bizim sermayemiz sadece 200.000 lira.

Hüsamettin Eren'e 15.000 lira vergi tahakkuk ettirildi, oysa onun 500.000'den fazla parası var.

Brod'a[1] ise 600.000 lira tahakkuk ettiri di (onun da sadece 300.000 lirası var). (....)

İstenilen meblağın en az yüzde 50'sini ödeyemeyenler, taş kırmaları veya yollarda kar küremeleri için Erzurum yakınlarındaki Aşkale'ye gönderiliyor ar. Bu talihsiz insanlar yanlarına 10 veya 15 liradan fazlasını alamıyorlar. Hükümet onlara günde 2 lira ödüyor, bunun bir lirasını vergi borçlarına mahsup ediyor. Diğer bir lirayı da onlara geçimlerini sağlayabilmeleri için veriyor. Bu muamelenin onları mutlaka öldüreceğini anlamalısın. (...)

Aşkale'ye gönderilmiş olan birkaç kişinin isimleri şöyle: Moise ve Robert Benbasat (....), 50.000 lira vergi tahakkuk ettirilen Raphael Kazse ve oğlu Sam, 400.000 lira vergi tahakkuk ettirilen avukat Gad

1 Muhtemelen, bir sonraki bölümde sözü edilecek olan Simon Brod ve kardeşinin şirketi.

nu'nda bir toplama merkezine kapatıldı. 27 Ocak 1943'te 32 kişiden oluşan ilk grup –askerler eşliğinde– trenle Doğu Anadolu'daki Erzurum'a gönderildi, oradan da yaya olarak Aşkale'ye götürüldüler. Sonraki haftalarda 1.200 kişi daha onlara katıldı.[128] İzmir, Bursa ve Trakya'nın çeşitli şehirlerinden yaklaşık 200 kişi çeşitli çalışma kamplarına gönderildi.[129]

128 Yaklaşık 630 kişi tutuklu bulundukları yerlerden kurtarıldı. Bu insanların aileleri ve dostları, eksik meblağı tamamlamak üzere borç almışlardı. A. Aktar 2000, s. 149; R. Akar 2000, s. 136.

129 Çetinoğlu 2009, s. 167-173. Çetinoğlu'na göre İzmirli Varlık Vergisi mağdurları Sivrihisar'a gönderilmişti. Varlık Vergisi çerçevesinde zorunlu çalışmaya tabi tutulan kişilerin sayısını Amerika Büyükelçisi Steinhardt 1.443 olarak veriyordu (Bali 2005, s. 99).

Franco ve 300.000 lira ödemesi gereken Şekip Adut. (...)

Evvelsi gün ikinci grup da Aşkale'ye gönderildi, aralarında senin de tanıdığın birkaç kişi var: 350.000 lira ödemesi gereken yaşlı Sataras-vili (72 yaşında). Her birine 35.000'er lira tahakkuk ettirilen Joshuah (74 yaşında) ve Eliah Menda (72 yaşında, her ikisi de hasta) kardeşler. Bu kardeşler iki Müslüman Türk ortakla birlikte bir tekstil atölyesi işletiyorlar. Müslümanlara pek az vergi tahakkuk ettirildi, oysa Yahudiler sürgüne gönderiliyor. (...)

Bu yukarıdakilerin hepsi yaşlı ve hasta, fakat onları yine de havanın sıfırın altında 30 derece olduğu Aşkale ve Kopdağ dağlarına gönderiyorlar. (...)

Her gün evlerimizin ve mobilyalarımızın satılmasını bekliyoruz. Her gün aleni müzayedeler yapılıyor ve alıcılar sadece Müslüman Türkler. Nasıl sona ereceği bilinmeyen bir felaket bu. (...)

Türkiye'de böyle şeylerin olabileceği kimsenin aklına gelmezdi."

Salomon Ergas'ın, ABD'de yaşayan
kardeşi Jak Ergas'a yazdığı
13 Şubat 1943 tarihli mektup[2]

2 J. Ergas, kısmen Türkiye danışmanı olarak hizmet verdiği WJC ile ilişki içindeydi. Bu mektubu WJC'ye teslim etti. Bulunduğu yer: AJA, H 333-1. Mektupta sözü edilen günlük ücretle diğer kaynaklarda geçen rakam arasında küçük bir fark vardır, ancak bu verilen "ücretin" komikliğini ortadan kaldırmamaktadır.

Kanun 55 yaşının üstündeki insanların çalışmaktan muaf tutulmasını öngörmesine rağmen, 75 veya 80 yaşındaki erkekler, hattâ hastalar bile istasyona götürüldü ve Aşkale'ye gönderildi. *Aşkale* kampı, Erzurum ile Bayburt arasındaki dağlarda bulunuyordu. Kışın hava sıcaklığı sıfırın altında otuz ila kırk dereceye kadar düşüyordu. Buraya gönderilen insanlar taş ocağında çalışmak veya kar küremek zorunda bırakılıyor, karşılığında da günde 2,5 lira "ücret" alıyorlardı. Bu meblağın bir kısmı iaşe ve konaklama ücreti olarak kesiliyor, geriye kalan paranın yarısına da "vergi borcuna" karşılık olarak el konuluyordu.[130]

130 S.D. Wolkowicz'in raporu (orada s. 8), 21.3.1947, AJA, H 332-8.

İstanbul veya İzmir'den gelen şehirlilere hava koşulları bile çok ağır geliyordu. Kamplardaki bu ve diğer insanlık dışı koşullar, hastalıklara ve ölümlere yol açıyordu. 21 insan bu kamplarda hayatını kaybetti.

Mal varlıklarının açık artırmayla satılması

Bu arada icra memurları mağdurların haczedilen ticari ve ev eşyalarını açık artırmayla satmaya başlamıştı. İstanbul basını hacizlere ve satışlara dair ayrıntılı haberler yayımlıyordu. Birçok gazete bir hizmet olarak okurlarına satışa sunulan eşyaların listesini ve müzayedelerin tarihlerini bildiriyordu.[131] Aktar'ın da anlattığı gibi, İstanbul'da, örneğin Kapalıçarşı'da yapılan açık artırmalara, alıcılardan fazla meraklılar katılıyordu.

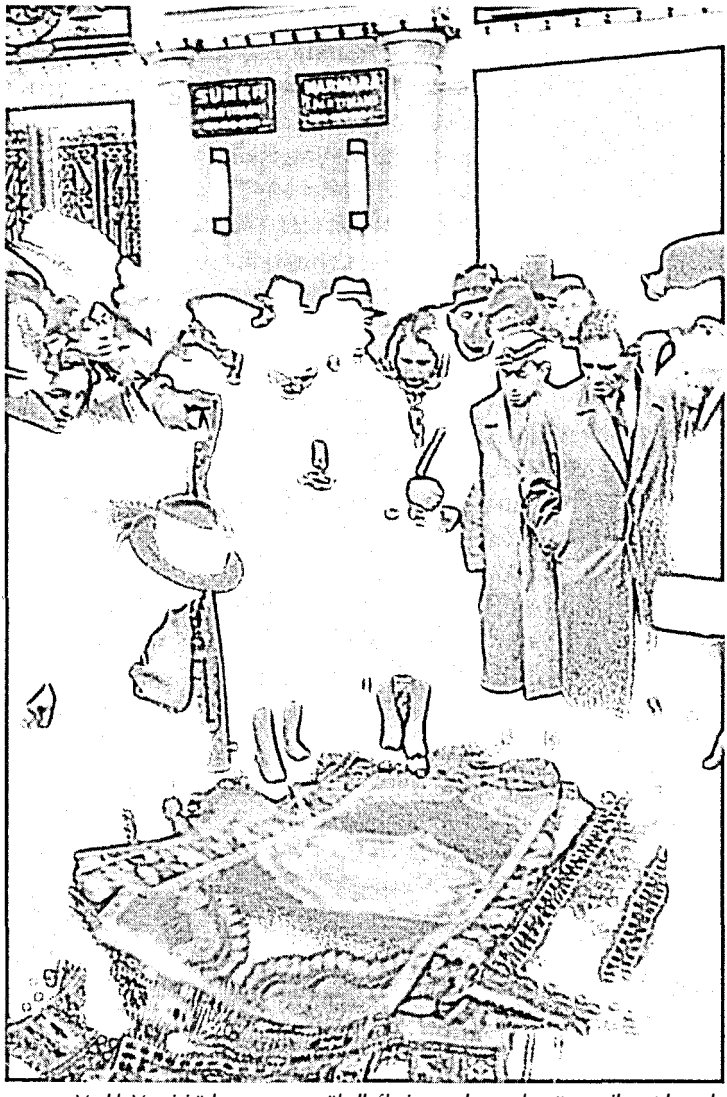
Vergi tahakkuk ettirilen kişilerin birçoğu, kendilerini çalışma kampından kurtaracak meblağı ödemek için akrabalarından borç para almışlardı. Varlık Vergisi Kanunu'nun 14. maddesi, devlete vergi tahakkuk ettirilen kişilerin yakın akrabalarının (ki ebeveynler, çocuklar ve kardeşler de bunların arasında bulunuyordu) mal varlıklarına el koyma, vergi borcunu tahsil etmek için satma, üstelik asıl borçlu Aşkale'de zorunlu çalışmaya tabi tutulurken bile bunu yapma yetkisini veriyordu.[132] Ağustos 1943'te bu kişilerin büyük bir kısmı Aşkale'den Eskişehir yakınlarındaki Sivrihisar'a gönderildi ve Aralık 1943'te serbest bırakıldı. Nihayet Mart 1944'te Varlık Vergisi Kanunu yürürlükten kaldırıldı.

Varlık Vergisi nedeniyle 1920'li yıllarda heyecanla Türkiye Cumhuriyeti'nin inşasına katılan ve Türkleştirme siyasetini desteklemiş olan pek çok Yahudi de servetini yitirdi. Tekin Alp ve Avram Galante de bunların arasında bulunuyordu. Yahudi cemaatinin temsilcisi olarak görev yapmış olan Gad Franco, Mişon Ventura ve Şekip Adut da Aşkale'ye götürülenler arasındaydı.[133]

131 A. Aktar 2000, s. 192.

132 A. Aktar 2000, s. 193.

133 Bali 1999, s. 456, 464.

Varlık Vergisi ödeyemeyen mükelleflerin eşyaları açık arttırma ile satılıyordu (Toplumsal Tarih *Arşivi'nden).*

Varlık Vergisi'nin pratikteki anlamı, gayrimüslim azınlığın servetine devlet tarafından el konulmasıydı. Azınlık burjuvazisinin şirketleri, üretim araçları, gayrimenkulleri ve sermayesi bu şekilde büyük ölçüde "Türkleştirilmişti". Gayrimüslim orta tabakalara karşı uygulanan Varlık Vergisi, bu tabakanın bir anda fakirleşmesine yol açmıştı. Nisan 1945'te Avrupa'nın çeşitli yerlerinden İstanbul'a dönen Türkiye Yahudisi mültecilerden bazılarının da anlattığı gibi, kelimenin tam anlamıyla neleri var neleri yoksa ellerinden alınmıştı.[134]

Türkiye Yahudileri panikte

Ardarda gelen, üstelik basının büyük kısmının da Yahudi karşıtı kışkırtmalarla eşlik ettiği zorunlu çalıştırılma ve Varlık Vergisi uygulamaları, ayrıca Türkiye ile Nazi Almanyası arasındaki iyi ilişkiler, Türkiye Yahudilerinin paniğe kapılmasına neden oldu. İstanbul'un Yahudilerin ağırlıklı olarak yaşadığı semti Balat'ta veya İzmir'in Bahri Baba semtinde, Yahudilerin öldürülmesi için fırınlar hazırlandığı söylentileri yayılmaya başladı.[135] Tamamen asılsız olmasına rağmen bu söylentiler bile, o dönemde Türkiye Yahudilerinin nasıl bir ruh hali içinde olduğunu ortaya koymaktadır.

1943'ten itibaren Doğu Avrupa Yahudilerini kurtarmak amacıyla Türkiye'ye gelen uluslararası yardım örgütleri ile Yahudi yardım örgütü üyeleri de endişeyle Türkiye'deki yerli Yahudilerin çoğunun büyük ölçüde fakir düştüklerini ve yardıma muhtaç olduklarını bildiriyordu.

Sonuç

Sonuç olarak, Türkiye'deki Yahudilerin durumunu, Nazi Almanyası tarafından kontrol edilen ülkelerde veya işgal edilen bölgelerde yaşayan Yahudilerinkiyle kıyaslamak doğru olmaz. Türkiye Yahudileri, Almanya'nın müttefiki olan ülkele-

134 Moshe Dana ile 23.12.2005 tarihinde Milano'da yapılan konuşma.

135 Bali 1999-b.

rin birçoğunda yaşayan Yahudilerden daha tahammül edilebilir koşullar içindeydi. Yahudi karşıtı kışkırtmaların zirveye çıktığı 1942 yılında bile sadece Yahudileri hedefleyen özel yasalar mevcut değildi ve Yahudiler –Trakya Olayları'nı saymazsak– fiziki saldırılarla karşı karşıya kalmıyorlardı. Bütün bunlara rağmen İkinci Dünya Savaşı dönemi, Türkiye Yahudileri tarihinin en karanlık faslını oluşturmaktadır. Ancak o yıllarda Yahudilere indirilen en ağır darbeler olan Trakya Olayları ve Varlık Vergisi, nasyonal sosyalistlerin izlediği Yahudi siyasetinin etkisinden kaynaklanmıyordu, bu uygulamalar Kemalistlerin Türkleştirme siyasetinin, yani ülkedeki sermayenin Müslüman Türklere devredilmesi hedefiyle gayrimüslimlerin mecburi iskâna tabi tutulması ve mülksüzleştirilmesi siyasetinin bir parçası ve zirvesiydi.

Sayıları 1920'li yıllarda zaten yarıya düşmüş olan Türkiyeli Yahudiler, savaş sırasında yaşanan olayların sonucunda bütünüyle marjinalleştiler.

Ocak 1943 ile Haziran 1944 arasında 3.150 Yahudi Filistin'e göç etti, İkinci Dünya Savaşı boyunca bu sayı 4.500'ü epeyce aştı.[136] 1948 yılında İsrail Devleti'nin kurulmasından sonra Türkiyeli Yahudilerin çoğu, daha önce gidenleri takip etti.

Türkiye sığınılacak bir ülke miydi?

Hitler'in 30 Ocak 1933'te iktidarı devralmasından hemen sonraki günler, SA ve diğer Nazi örgütlerinin Yahudilere ve Almanya'daki siyasi muhaliflere karşı şiddet eylemleriyle dolu günlerdi. Nazi yönetimi, 1 Nisan 1933'te esnaf ve serbest meslek sahiplerine yönelik antisemitist bir "boykot günü" örgütledi. Yahudi ve muhalif tüm entelektüeller faşist saldırıların merkezinde bulunuyorlardı. 10 Mayıs 1933'te üniversitelerin bulunduğu şehirlerde "Alman olmamakla" damgalanan yazarların eserleri meydanlarda yakıldı. 7 Nisan 1933'te kabul edilen "Memuriyetin Yeniden Düzenlenmesine Dair Kanun" Ya-

136 Harry Viteles'in 23.7.1944 tarihli raporu, AJJDC, Collection 33/44, File 1051/20 F2.

hudilerin ve siyasi muhaliflerin Almanya'daki kamu kuruluşlarından uzaklaştırılmalarının önünü açtı. Bilim adamları, öğretmenler ve profesörlerin yanı sıra yargıçlar, devlet hastanelerindeki hekimler, devlet opera ve balelerinde görev yapan sanatçılar ve yöneticiler, ayrıca basın çalışanları görevlerinden uzaklaştırıldı. Bu kanunun kabul edilmesinden önce de SA ve diğer Nazi örgütlerinin spontane şiddet eylemleri, devlet kurumlarının desteğini alarak Yahudilere ve kamu kuruluşlarından uzaklaştırılmalarına yönelmişti. 15 Eylül 1935 tarihli Nürnberg Yasaları, Yahudilerin Alman toplumundan dışlanmaları sürecini tamamladı.[137]

Yahudilerin Almanya'dan kitlesel göçü

Bütün bu uygulamalara bir tepki olarak 1933'ten 1938 başlarına kadar, Almanya'da yaşayan Yahudilerin ve nasyonal sosyalistler tarafından Yahudi olarak sınıflandırılan insanların dörtte birine tekabül eden 150.000 Yahudi, Almanya'yı terk etti.[138] Irk Kanunları uyarınca Yahudilerin "Yahudilik bulaşmış" olduğu kabul edilen aile fertleri ve eşleri de, onlarla birlikte Almanya'dan ayrıldı. Ardından Yahudi olmayan, ancak Nazi karşıtı oldukları için başlarına geleceklerden korkan veya vicdani sebeplerden ötürü Nazi rejimine hizmet etmek istemeyen insanlar da Almanya'dan kaçmaya başladılar. Ancak bu siyasi sürgünlerin sayısı, Almanya'yı terk eden Yahudilerden çok daha azdı. 1933 yılında Almanya'da yaşayan Yahudilerin yaklaşık

137 Reich Vatandaşlık Kanunu, derhal geçerli olmak kaydıyla "devlet tebaası" ve "Reich vatandaşları" arasında ayırım yapıyordu. Sadece "Alman veya aynı kandan" kişiler Reich vatandaşı olabiliyordu. Yahudiler ve "Alman olmamakla" ayrımcılığa tabi tutulan diğer insanlar, yeni Reich Vatandaşlık Kanunu'nun kabul edilmesiyle birlikte sahip oldukları hakların neredeyse tümünü yitirmişlerdi. Aynı dönemde kabul edilen "Alman Kanının ve Alman Onurunun Korunmasına Dair Kanun", Yahudiler ve "Ari" Almanlar arasındaki evlilikleri, hatta genel olarak aşk ilişkilerini yasaklıyordu.

138 Marrus 1999, s. 147. Nasyonal sosyalistler, Irk Kanunları'nda Hıristiyanlığa geçmiş veya Yahudilikten çıkmış insanları da Yahudi olarak tanımlıyorlardı. 600.000 rakamı, nasyonal sosyalistler tarafından Yahudi olarak sınıflandırılan bütün insanları kapsıyordu.

yarısı, Ekim 1941'de Almanya'yı terk etme yasağına kadar, yurt dışına kaçmıştı.

Kaçış yolları – Mültecileri kabul eden ülkeler

1933 yılındaki ilk kaçış dalgasında mültecilerin yüzde 70'inin ana hedefi Avrupalı komşu ülkelerdi, en başta Fransa, sonra Çekoslovakya, Belçika ve Hollanda, daha az olmak kaydıyla da İsviçre, Danimarka ve İngiltere'ydi. Bu ülkelerin 1940'tan itibaren Almanya tarafından işgal edilmeleri sonucu, mültecilerin pek çoğu Nazilerin eline düştü. Sığınacak kalıcı bir yer bulamadıkları, ayrıca "Nazi hortlağı"nın çok uzun yaşayamayacağını düşündükleri için, birçok Yahudi kısa bir kaçış döneminden sonra Almanya'ya geri dönmüştü.

1934 yılında göç edilen en önemli ülke, göçmenlerin yüzde 37'sinin gittiği Filistin oldu. 1936'da mültecilerin yüzde 45'i, 1937 ve 1938'de de üçte ikisi ABD, Güney Amerika, Güney Afrika ve Avustralya gibi denizaşırı ülkelere sığındı.[139] En önemli göç ülkeleri olan ABD ve Filistin ancak sınırlı sayıda, üstelik karmaşık bir kota sistemine göre ülkeye giriş vizesi veriyorlardı.[140]

Diğer ülkelerle kıyaslandığında Türkiye'ye gelen Yahudi mülteci sayısı yok denecek kadar az olduğu için, Yahudilerin kaçtığı ülkelere ilişkin istatistiklerin hiçbirinde Türkiye'nin ismi anılmamaktadır. Örneğin, sürekli sertleştirilen uygulamalar ve 9 Kasım gecesi yapılan pogrom nedenleriyle mülteci sayısının zirveye tırmandığı 1938 yılı boyunca, Berlin'den kaçmak zorunda kalan 14.520 Yahudiden sadece 3'ü Türkiye'yi tercih etmişti.[141] Almanya Yahudisi mültecilerin çoğu için Tür-

---

139 Rosenstock'un verileri 1989, s. 143-155.

140 Filistin İngiltere mandası altında olduğu için, Yahudi mültecilerin kabulü İngiltere'nin iznine tabiydi. ABD'de ülkeye giriş vizeleri belli bir ülke koduna göre veriliyordu: Örneğin, 1938'de Almanya'dan 300.000 kişi vize talebinde bulunmuştu, ancak "vize kotası" sadece 17.340 kişi öngörüyordu (*Heimat und Exil*, 2006, s. 178).

141 Gruner 1996, s. 96-97. 3.9.1935 tarihli *Jüdische Rundschau*'da, o tarihe dek Almanya'dan göç eden 90.000 Yahudinin sığındığı ülkelerin listesinin yer aldığı

kiye sığınılacak bir ülke anlamına gelmiyordu. Sahibi bir Yahudi olan Philo Yayınevi'nin 1938'de çıkardığı *Yahudi Göçünün Kitabı*'nda Türkiye'deki bürokratik engeller ve bu ülkede Yahudi mülteciler için "fazla bir imkân" görülmediği vurgulanıyordu.[142]

Türkiye'nin 30'lu yıllarda izlediği milliyetçi siyaset, daha ziyade Türkiye Yahudilerinin Türkiye'den göçmelerine neden oluyordu. 1932-1939 yılları arasında yaklaşık 2.400 Yahudi Türkiye'den Filistin'e göç etti.[143] Türkiye Yahudilerinin daha önce başlamış olan Fransa'ya ve İtalya'ya göç dalgası, 30'lu yıllar boyunca da devam etti.

Bilim insanlarının Türkiye'ye göçü

31 Mayıs 1933'te –Nazi Almanyası'ndaki Yahudi karşıtı uygulamaların artarak ilk zirvesine ulaşmasından tam iki ay sonra– Türk hükümeti üniversitelerin reformuna dair bir kararname yayınladı. Kararname, 19. yüzyılda Tanzimat reformlarıyla birlikte kurulan Darülfünun'un kapatılmasını ve modern bir üniversitenin kurulmasını öngörüyordu. Bu karar, kültür ve eğitim siyaseti çerçevesinde Türk üniversitelerinin karakteri ve geleceği hakkında on yıldan beri süren tartışmalara da son veriyordu. Önemli tartışma konularından biri, Darülfünun profesörlerinin birçoğunun Atatürk'ün emriyle bir doktrine dönüştürülen Türk Tarih Tezi'ni kayıtsız şartsız kabul etmek istememeleriydi.[144]

Üniversite reformu, 1932 yılında Türkiye hükümeti tarafından Türkiye'deki yüksekokul sistemini incelemekle görevlendirilen İsviçreli Pedagoji Profesörü Albert Malche'nin raporu-

bir makalede, göçe dair diğer önemli yayınlarda olduğu gibi, Türkiye'den hiç bahsedilmiyordu (Rosenstock 1989, Marrus 1999, *Enzyklopädie des Holocaust,* 1998).

142 *Handbuch für die jüdische Auswanderung,* Philo-Atlas, Berlin 1938, s. 196.

143 Weiker, 1992 s. 255.

144 Seufert 2008, s. 166-169; Darülfünun etrafında dönen tartışma, genç cumhuriyette yaşanan ve burada ele alınmayacak olan bir dizi siyasi tartışma ve iktidar çatışmasının bir yoğunlaşma noktasıydı. Eski üniversitenin eğitim kadrosunun tasfiyesinin bir başka nedeni de, söz konusu eğitimcilerin 1924 yılında kazandıkları özerkliği korumakta ısrar etmeleriydi.

nu esas alıyordu. Malche'nin çalışmasından "yepyeni" bir üniversitenin kurulması sonucu çıkmıştı ve şimdi burada çalışacak "uluslararası alanda tanınmış bir eğitim kadrosu" aranıyordu.

Almanya'da takibat uygulamalarının başlamasından hemen sonra, ülkeden kaçan akademisyenler Zürih'te bir araya gelmişti. Frankfurtlu patolog Philipp Schwartz'ın girişimiyle bir "Alman Bilim Adamları Danışma Merkezi" oluşturmuşlardı. Schwartz Malche'nin çalışmalarından haberdardı ve onun yardımıyla mümkün olduğu kadar çok sayıda Alman mülteciyi Türkiye'ye göndermeye çalışıyordu.[145] Temmuz 1933'te Philipp Schwartz Türkiye'ye gitti, burada Profesör Malche, Eğitim Bakanı Reşid Galip ve Türk hükümetinin başka yüksek memurlarıyla bir araya gelerek, mümkün olduğu kadar fazla kadro çıkarabilmek için görüşmelerde bulundu. Schwartz anılarında bu buluşmayı şöyle aktarmaktadır: "'Bize ... için bir profesör önerebilir misiniz?' Öğleden sonra bana tam otuz kere yöneltilen bu soruyu, her defasında giderek artan bir heyecanla cevaplandırdım." Akşam olunca Schwartz Zürih'e bir telgraf çekti: "Üç değil, otuz." Bu ilk görüşmeden sonra, 1933-34 kış yarıyılının ardından başka Alman mültecileri de Türk üniversitelerine öğretim görevlisi olarak yerleştirmek mümkün oldu.[146]

O dönemde Gestapo tarafından aranan ve saklanmak amacıyla yeraltına geçmiş olan Siyaset Bilimci ve Sosyolog Dr. Gerhard Kessler, Türk makamlarının yardımıyla Almanya'dan Türkiye'ye gelmeyi başardı.[147] Bazı münferit vakalarda Türk siyasetçileri, sürgündeki profesörlerin tutuklu akrabalarını da Almanya'daki toplama kamplarından kurtarmayı başardılar.[148] Hitler Almanyası'nın bu istekleri kabul etmesinde mutlaka stratejik ve ticari çıkarlar rol oynuyordu, çünkü Türkiye ile var olan ilişkilerin zarar görmesi arzu edilmiyordu.

---

145 Peukert, Schwartz 1995, s. 12.

146 Schwartz 1995, s. 45-46; üzerinde anlaşılan isimlerin büyük kısmı yerine sonradan başkaları geldi, çünkü önerilen profesörlerden bir kısmı başka devletlerle anlaşmalar imzalamışlardı.

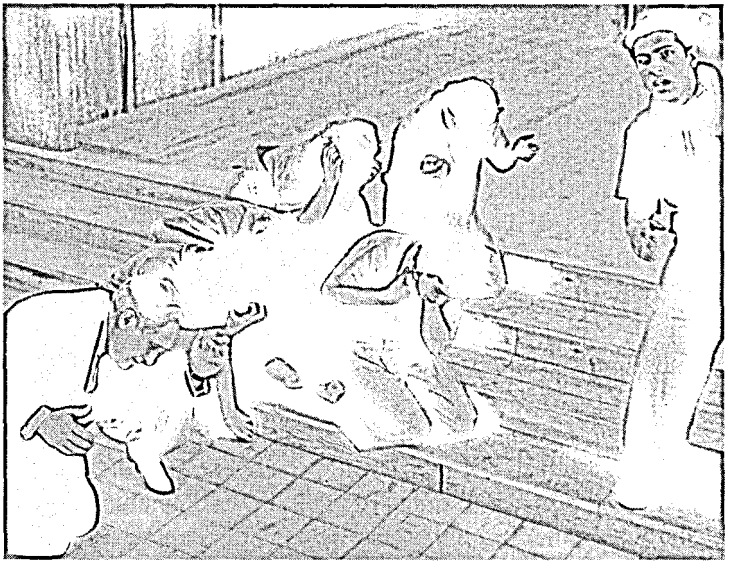
147 Kessler de Yahudi değil, siyasi nedenlerle takibata uğramış bir bilim adamıydı. Kessler için Türk tarafınca yapılan girişimler için: Dalaman 1998, s. 178 vd.

148 Örneğin astronom Hans Rosenberg'in çocukları (Dalaman 1998, s. 105).

Bu iki faktörün bir araya gelmesiyle, yani Kemalist yönetimin eski Darülfünun'u eğitim kadrosuyla birlikte tasfiye etmeye ve mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde modern üniversiteler yaratmaya yönelik, iddialı siyasi planları ve seçkin bilim adamlarının neredeyse tümünün Hitler Almanyası'nın üniversitelerinden ve kamu kuruluşlarından bir anda kovulmasıyla 1933-34 kış yarıyılından itibaren Türkiye'de 82 Alman profesörün göreve alınması, İstanbul Üniversitesi'nin "en büyük ve en iyi Alman üniversitesi"ne (Widmann) dönüşmesine neden oldu. Bu profesörlerin sözleşmeleri uyarınca yanlarında yabancı uyruklu kişiler de çalıştırabildikleri için, 70 ilâ 100 kişiyi daha yanlarına alması mümkün oldu. Bunlar genellikle asistanlar, okutmanlar, tıbbi veya teknik personel gibi takibata uğrayan çevrelerin mensuplarıydılar, ancak bunların bir kısmı profesörleriyle dayanışmak istedikleri veya Nazi karşıtı oldukları için kendi istekleriyle sürgünü seçmişlerdi. Horst Widmann Ankara ve İstanbul üniversitelerinde ordinaryüs, doçent ve araştırma görevlisi olarak çalışan, Almanya (ve eski Avusturya'dan) gelen toplam 144 mülteciden söz etmektedir. Ancak bu mültecilerin büyük kısmının kısa bir süre sonra başka ülkelere gittiğini ve yerlerinin yeni gelen başkaları tarafından doldurulduğunu da belirtmek gerekir.[149]

Bu profesörlerin Türkiye'de yarattıkları kalıcı etkinin nedeni sadece üniversitelerin kuruluşuna yaptıkları katkı veya kendileri tarafından kaleme alınmış ve bir kısmı bugün bile kullanılan eserler değildir. Eğitici olarak sürdürdükleri faaliyetlerin yanı sıra, içlerinden pek çoğu uzman ve danışman sıfatıyla devlet hizmetinde bulunuyordu. Örneğin, hukukçu E. E. Hirsch temel Türk kanunlarının oluşturulmasında görev almıştı; eski SPD milletvekili ve daha sonra Berlin belediye başkanı olacak Ernst Reuter, Maliye Bakanlığı için çalışıyor, şehir planlamacılığı konusunda hükümete danışmanlık yapıyordu. Ankara'daki Numune Hastanesi Çocuk Bölümü Başkanı Albert Eckstein,

149 Widmann 1973, s. 131 ve 167.

Carl Ebert (resimde solda öğrencileriyle çalışırken) Ankara Konservatuvarı'nın inşasında önemli rol oynamış, okulun tiyatro ve opera bölümünü yönetmişti (La Turquie Kemaliste *Arşivi'nden).*

koruyucu hekimlik alanında geniş kapsamlı araştırmalar yapıyordu. İkisi de mimar olan Clemens Holzmeister[150] ve Bruno Taut, Ankara'daki TBMM binası (Holzmeister) ve Edebiyat Fakültesi (Taut) gibi önemli kamu binalarını tasarlıyor ve inşa ediyorlardı. Konservatuvarı kuran ve yöneten müzisyenler Paul Hindemith ve Eduard Zuckmayer'in bıraktığı etki, Türkiye'de bugün bile farkedilmektedir.

Bu "bilim transferini" olumlayan yazılar, sürgündeki bilim adamlarının işe alınmasının Darülfünun'un yok edilmesiyle doğrudan bağlantılı olduğu konusunu genellikle görmez-

150 Holzmeister mimar olarak görev yaptığı Viyana Akademisi'nden 1938 yılında "uygunsuz sanatsal eğilimi" gerekçesiyle çıkarılmıştı. Buna rağmen onu açık bir şekilde bir mülteci olarak sınıflandırmak pek doğru değildir: 1931'de Düsseldorf yakınlarında "Nasyonal sosyalist hareket şehidi Leo Schlageter" adına, Nazilerin Kâbesi halinde gelen büyük bir anıt inşa etmişti ("Schlageter Anıtı"). Holzmeister, daha 1926 yılında Türkiye hükümeti için çalışmaya başlamıştı, yani Nazi rejiminden kaynaklanan bir "takibatı" söz konusu değildi.

den gelir. 1933 yazında 150'den fazla Türkiyeli üniversite hocası süresiz olarak işten çıkarıldı. Üstelik bu bilim insanlarının hepsi Kemalist tarihçilerin anlattığı gibi "iflah olmaz gericiler" de değildi. İşten çıkarılanların arasında 1933 yılına kadar Doğu Halklarının Eski Tarihi kürsüsü başkanlığı yapmış ve yeni üniversitede kendisine kadro verilmemiş Yahudi asıllı Avram Galante gibi Türkiye'nin çok tanınmış bir tarihçisi de bulunuyordu.[151] Türkiye'nin tanınmış hukukçularından ve Türkiye Yahudi cemaatinin sözcülerinden olan Mişon Ventura ise kısa bir süreliğine İstanbul Üniversitesi'ne kabul edildi, ama Ekim 1934'te vergi borcu olduğu bahanesiyle görev yaptığı Roma Hukuku kürsüsünden uzaklaştırıldı.[152]

Dolayısıyla, tam da Türkiye'nin içişleri ve eğitim siyasetinin baskı, milliyetçilik ve kısmen ırkçılıkla şekillendiği, liberal ve sol aydınların baskılara maruz kaldığı bu dönemde, Almanya'dan kovulan Yahudi veya muhalif bilim adamlarının İstanbul'da devrimci dersler veriyor olması gibi paradoksal bir durum ortaya çıkmıştı: 1934 yılında düzenlenen bir konferans dizisinde Ernst von Aster "İrade Özgürlüğü", Gerhard Kessler "Siyaset ve Ahlâk", Alexander Rüstow "Devrimimizin Bize Yüklediği Görevler, Geçmişin Gelenekleri ve İşçilerin Geleceği", Erich Auerbach "Montesquieu ve Düşünce Özgürlüğü", Alfred Heilbronn "Cinsel Yaşamın Kökeni ve Anlamı", Philipp Schwartz da "Sigmund Freud ve Psikanaliz" başlıklı dersler veriyordu.[153]

Türkiye'nin sürgündeki bilim adamlarını insancıl sebeplerden değil de, işe yaradıkları düşüncesiyle kabul ettiği gerçe-

151 Baltacıoğlu 2007-b, s. 40; burada yeni üniversiteye kabul edilmeyen profesörlerin bir listesi vardır; Seufert de Mete Tunçay'ın ve Haldun Özen'in çalışmalarına dayanarak, işten uzaklaştırılan profesörlerin çoğunun Avrupa'da eğitim aldığını ve uluslararası tanınmışlığa sahip olduğunu aktarmaktadır (Seufert 2008, s. 170).

152 Ventura 1942 yılında boş yere bir kez daha iş başvurusunda bulunur. 1943'te Varlık Vergisi kapsamında zorunlu çalışmaya tabi tutulmak üzere Aşkale'ye gönderilir. Başka pek çok tanınmış Yahudi hukukçu gibi, 1924 yılında kabul edilen Avukatlık Kanunu nedeniyle, Ventura'nın da aynı yıldan itibaren avukatlık yapması yasaklanmıştı. Ventura'ya dair ayrıntılı bilgi için: Bali 2004-a, s. 187-220.

153 Widmann, 1973, s. 194 vd.

ği, Yahudilerin, Türkiye'nin daha fazla sayıda Yahudi mülteci kabul etmesine yönelik çeşitli girişimlerinin olumsuz sonuçlanmasıyla belli oluyordu. İstanbul Yahudi Lisesi müdürü David Marcus, daha 1933 yılında, Başbakan İsmet İnönü'ye Almanya'dan yüksek sayıda Yahudi hekim ve eczacı "ithal" etmeyi önermiş ama sonuç alamamıştı.[154] Birbirinden bağımsız çeşitli kaynaklar, sonradan hem Philipp Schwartz'ın, hem Jewish Agency başkanı Chaim Weizmann'ın hem de bir Yahudi sağlık ve sosyal yardım kurumu olan O. S. E.'nin onursal başkanı Albert Einstein'in Nazi Almanyası'nda işlerini kaybetmiş çok sayıda Yahudinin Türkiye'ye kabul edilmesi için Türk hükümeti nezdinde girişimlerde bulunduklarını ama bunların hepsinin Türkiye tarafından reddedildiğini belirtir.[155]

Yukarıda da söz edildiği gibi, Türkiye hükümeti Nazi Almanyası'na sadık çok sayıda uzman ve bilim insanını da işe almıştı; bunların sayısı mültecilerinkinden çok daha fazlaydı: Türkiye'de yaşayan Almanların çoğu Nazi rejimi yandaşıydı. Ancak bunların çoğu teknisyen, mühendis veya benzeri mesleklerdendi. Sadece Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi'nde Nazi yanlısı Alman öğretim görevlileri sayıca çoğunluktaydı. Ankara'daki Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi gibi bazı kurumlarda Nazi yanlısı Alman bilim insanlarıyla mülteciler yan yana çalışıyordu. Örneğin Karl Steuerwald ve Annemarie von Gabain burada ders veriyordu.[156] Ancak genel olarak mülteciler, rejim

154 Bali 1999, s. 331.

155 Başbakan İnönü'nün 14 Kasım 1933 tarihli Einstein'in teklifini reddettiği cevabı BCA'da bulunmaktadır (030.10.116.810.3). Weizmann'ın başarısız girişimi ile ilgili çeşitli yazılar PAAA, Ankara Büyükelçiliği, dosya 539'dadır. Ankara'daki Alman Büyükelçiliği'nin 13 Aralık 1938 tarihli bir raporuna göre, Weizmann her birinin 3.000 Sterling'den yüksek bir varlığa sahip olan 15.000 Yahudinin Türkiye'ye yerleştirilmesini önermişti. Bu rapora göre, Türk basınına Dr. Weizmann'ın Türkiye'de bulunduğundan söz etmesi bile yasaklanmıştı (PAAA, R 99446). Öte yandan, Weizmann anılarında böyle bir öneriden söz etmemektedir (Weizmann 1966).

156 Steuerwald'ın düşünceleri onun tarafından yayımlanan ve bugün de önemini koruyan Türkçe-Almanca sözlükten de anlaşılabilir: *Bezirgân* kelimesinin karşılığı olarak, "1. Yahudi tacir, 2. Para canlısı, aç gözlü insan" karşılıkları verilmekte, *soydaş* kelimesi bir Nazi kavramı olan "Volksgenosse" ile karşılanmaktadır (Steuerwald 1972). Türkolog Gabain 1939'dan beri NSDAP üyesiydi.

yanlısı Almanlara göre daha iyi niteliklere sahiptiler ve buna uygun olarak da daha iyi pozisyonlarda bulunuyorlardı.

"Büyük anlar"

Pek çok mülteci, Türk hükümeti için önemli görevler üstlenmiş olan olağanüstü bilim adamlarıydı. Bazıları rejimin en tepesinde bulunan insanlarla ilişki içindeydi ve Erna Eckstein'in anılarında tasvir ettiği üzere "Türk aristokrasi"sine dahil olabilmişti.[157] Cerrah Rudolf Nissen üst düzey hükümet ve ordu mensuplarını tedavi ediyordu, bu çevreden çok sayıda insanla arkadaşlık ilişkisi kurmuştu. Ernst E. Hirsch, Türkiye'ye gelişinden birkaç hafta sonra, cumhuriyetin ilanının 10. yılı nedeniyle 28 Ekim 1933'te Dolmabahçe Sarayı'nda verilen resmi davete katılışını duygu dolu şu sözlerle tasvir ediyordu: "Kendi yurdu Almanya'da bir Yahudi olarak hor görülen, 'değersiz' ırkı yüzünden bulunduğu makamlardan kovulan, yerinden yurdundan edilerek sürgüne gönderilen bir 'Réfugié' olan ben, 'o uzaklardaki Türkiye'de' kristal, kaymak taşı, mermer, somaki taşı arasında, kakmalar, değerli mobilyalar, halılar ve tablolarla dolu eski bir saltanat salonunda, bir Alman profesör olarak Türkiye toplumunun en elit kesimini oluşturan 1.000 kişi arasında bulunuyordum! Çok büyük bir andı bu."[158]

Mülteci profesörler maddi olarak Türk bilim adamlarından daha iyi durumdaydılar. Yaklaşık 1.000 Reichsmark'a tekabül eden maaşları, Türk meslektaşlarının gelirlerinin epey üstündeydi. Ayrıca bu seçkin mülteciler, kendilerini Hitler Almanyası'nın Türkiye'ye kadar uzanan takibatından ve Türkiye'nin baskıcı mülteci siyasetinden de kısmen koruyan özel bir konuma sahiplerdi.[159]

---

157 Pediyatrist Albert Eckstein çok sayıda hükümet üyesinin çocuklarını tedavi ediyordu. Bu ilişkiler sonucu Eckstein'la çeşitli bakanlar, hatta cumhurbaşkanı Atatürk arasında yakın bir arkadaşlık doğmuştu. Erna Eckstein, aktaran Akar 1999, s. 32.

158 E.E. Hirsch 1982, s. 191.

159 Dr. Eckstein Nisan 1938'de, yani "ilhak"tan birkaç hafta sonra İktisat Vekili Şakir Kesebir tarafından hasta kızının tedavisi için Viyana'ya gönderildiğin-

Yayınlanan anıların neden bu kadar olumlu düşüncelere sahip olduğunu bu şekilde açıklamak mümkün olsa bile, tarihsel olarak geriye bakıldığında bu kısmen ayrıcalıklı grubun ülkedeki genel baskıcı ortam hakkında pek az bilgi sahibi olmaları çok şaşırtıcıdır. Görünüşe bakıldığında, Türkiye'de kaldıkları süre zarfında gerçekleşen Yahudilerin Trakya'dan kovulması olaylarını, Dersim Kürtlerinin katlini ve tehcirini, Yahudi dindaşlarının Türkiye'de yaşadıkları zorlukları ve imtiyazlı olmayan Almanya Yahudisi mültecilerin içinde bulundukları güç durumu sanki hiçbiri fark etmemiş gibi.

Siyasal ve hukuksal kısıtlamalar

Ancak bu seçkin mülteciler de Türkiye'de hukuksal kısıtlamalara tabiydi. İş sözleşmeleri ve Türkiye'nin ikametle ilgili kanunları, onların Nazi Almanyası'na karşı olanlar da dahil olmak üzere, her türde siyasi faaliyette bulunmalarını yasaklıyordu. Aksi davranışın sonucu sınır dışı edilmekti. Benzer kanunlar örneğin İsviçre gibi tarafsız devletlerde de vardı. Edzard Reuter anılarında, hareket özgürlüğünün de ciddi şekilde kısıtlandığını anlatıyor: "On bir yıldan uzun süren ikametimiz boyunca bulunduğumuz şehirlerin sınırlarının dışına pek fazla çıkamadık, zaten her taraf neredeyse istisnasız askeri yasak bölgeydi."[160] Basındaki Yahudi karşıtı saldırılar bazen doğrudan sürgündeki bilim adamlarına da yöneliyordu.[161]

Siyasi faaliyet yasağına rağmen Ernst Reuter ve Gerhard Kessler 1943 yılında İstanbul'da pek çok mültecinin katıldığı "Türkiye'deki Hür Alman Grubu"nu kurdular. Ancak Türkiye'deki yasaklar yüzünden grup kendisini açıkça ortaya koyamıyordu. Grubun ne Türkiye'de ne de uluslararası alanda büyük bir etkisi olmuştu. Faaliyetlerine Türk makamları tarafın-

de, cumhurbaşkanı Atatürk bu seyahati için Türk güvenlik teşkilatı mensuplarından oluşan bir "özel koruma" tahsis etti. Kesebir'in koruması sayesinde Eckstein dönüşte Avusturya'da takibata uğrayan iki kişiyi de yanında getirmeye muvaffak oldu (Akar 1999, s. 6).

160 Reuter 1998, s. 118 .

161 Şaul 1999, s. 80 vd.

dan göz yumulmasını, herhalde başta Ernst Reuter olmak üzere üyelerinin önemine borçluydu. Bruno Taut'un aracılığıyla 1938'den itibaren iki yıl Türkiye'de çalışan Mimar Margarete Schütte-Lihotzky'nin hatıralarında da tasvir ettiği üzere, İstanbul'da yeraltında faaliyet gösteren Alman ve Avusturyalı komünist gruplar da vardı.[162]

Yurt dışında Nazi takibatı

Mülteciler, Türkiye'de de Alman makamlarının (büyükelçilik, konsolosluklar, nasyonal sosyalist örgütlerin) sürekli gözetimi altındaydı. Almanya Ankara Büyükelçiliği'nin ve İstanbul Konsolosluğu'nun mülteciler hakkında tuttuğu kalın dosyalar, mültecilerin ne kadar yoğun bir şekilde izlendiklerini ortaya koymaktadır. Diplomatik kurumlar bu faaliyetleri esnasında Türkiye'deki NSDAP üyelerinden yardım görüyor, rejim yanlısı Almanların ihbarlarından faydalanıyorlardı. Mülteciler o kadar yoğun bir şekilde gözetim altında tutuluyordu ki, İstanbul'daki Alman Konsolosluğu temsilcisi (mültecilerle ilgili) bilgi taleplerini karşılamak için fazlasıyla vakit kaybettiklerinden şikâyet ediyordu.[163] İzlenen ve gözlenenler kesinlikle sadece Alman ve Avusturyalı mültecilerle sınırlı değildi. Dosyalarda örneğin "mülteci çevrelerinde yürüttüğü düşmanca faaliyetler" ayrıntılı bir şekilde kaydedilmiş olan Aşkenaz Cemaati Hahamı ve Yahudi Okulu Müdürü Dr. Markus'a dair raporlar da mevcuttu.[164]

Mayıs 1938'de Dışişleri Bakanlığı Türkiye'de yaşayan Almanlara konsolosluklar üzerinden birer anket formu gönderdi. İlgili kişilere burada "Aryan" veya "Gayriaryan" (Yahudi) olup olmadıkları, ya da başka sebeplerden ötürü Almanya'da takibata uğrayıp uğramadıkları soruluyordu.[165]

Yurt dışında çalışan Almanları mülteci veya Reich Almanı

162 Schütte-Lihotzky 1985, s. 47-58.

163 İstanbul Konsolosluğu'ndan Toepke'nin Ankara Büyükelçiliği'ne 15.6.1937 tarihli yazısı, Mülteciler, Cilt 1.

164 PAAA, İstanbul Başkonsolosluğu, Mülteciler, Cilt 2.

165 PAAA, Ankara Büyükelçiliği, 732, tıpkıbasımı için bkz. Bozay 2001.

olarak sınıflandırmakta konsolosluklara yardımcı olan bu araştırmanın, ilgili kişinin hukukî durumu üzerinde büyük etkisi vardı. Mülteci kabul edilen kişiler "Reich'tan kaçış vergisi"[166] ödemek zorunda tutuluyorlardı, Almanya'daki mal varlığına el konuluyor ve bunu genellikle kişinin vatandaşlıktan çıkarılması izliyordu. Mayıs 1939'da Reich Eğitim Bakanlığı Yurt dışı Bölümü, "Alman üniversite hocalarının Türkiye'deki bilimsel yüksekokullardaki faaliyetlerini" incelemek üzere Yüksek Maiyet Memuru Herbert Scurla'yı Türkiye'ye bir teftiş gezisine gönderdi.[167] Scurla Türkiye'de sürgünde yaşayan bütün bilim insanlarının isimlerinin yanına "Aryan" ve "Gayriaryan" notunu düştüğü listeler hazırladı, büyük bir titizlikle aralarındaki bağlantıları açıkladı. Çıkardığı sonuç şuydu: Mültecilerin "olağanüstü bir etkisi" vardı, İstanbul Üniversitesi "Yahudileşmişti", İstanbul Üniversitesi'ndeki mültecilerin durumunu zayıflatmak için gereken tedbirlerin alınması gerekiyordu.[168] Scurla tarafından "mülteci kliğine" karşı önerilen yaptırımlar arasında örneğin pasaport iptali ve vatandaşlıktan çıkarma da vardı. Son öneri devletsiz Yahudilerin Türkiye'de oturma izni alamayacağı ve sınır dışı edilecekleri umuduyla yapılmıştı.

Ancak yurt dışında yaşayan Yahudi bilim insanlarına karşı yürütülen nasyonal sosyalist siyaset bu noktada oldukça çelişkiliydi. Berlin'deki Nazi rejimi çok çeşitli sebeplerden ötürü işten çıkarılmış ve ülkeden kovulmuş, yurt dışına kaçmak zorunda kalmış bütün Yahudi bilim insanlarını vatandaşlıktan çıkarmak istemiyor, aksine bazılarıyla en azından dolaylı bir ilişki sürdürmek istiyordu.[169] Türkiye'de bulunanlar için de bu uygulama söz konusuydu. Hattâ Alman makamları bazı durumlarda, Almanya'nın saygınlığına katkıda bulundukları için

166 "Reich'tan kaçış vergisi" 1931 yılında yürürlüğe konulmuştu. 1933'ten itibaren özellikle Almanya'yı terketmek isteyen Yahudilere uygulanıyor, başka ülkelere iltica ettikleri takdirde mal varlıklarının bir bölümüne el konuyordu.

167 Scurla'nın raporu 1987 yılında Klaus-Detlev Grothusen tarafından yayımlandı.

168 Grothusen 1987, s. 116 ve 125.

169 Çok sayıda konsolosluk belgesinde, Almanya'dan kaçmak zorunda kalmış birçok profesörün, sürgün hayatlarının ilk yıllarında Almanya'ya gösterdikleri "sadık tutum"dan söz edilmektedir.

Almanya'da takibata uğrayan Yahudilerin Türkiye'de kalmalarını istiyordu.[170] NSDAP yurt dışı örgütlerinin Türkiye'deki Yahudi profesörlerin fazla nüfuz sahibi oldukları yolundaki uyarılarına, Alman büyükelçisi, Yahudi olmayan bilim adamlarının işlerinden ayrılarak Türkiye'ye çalışmaya gitmelerini sağlamanın neredeyse mümkün olmadığını söyleyerek cevap veriyordu.[171] Scurla'nın Yahudi veya muhalif bilim adamlarını işe almama konusunda Türk hükümetine baskı yapma girişimleri pek başarılı olamamıştı, çünkü 1939 yılında Türkiye'ye yaptığı ziyaret Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'yla yakınlaştığı, dolayısıyla Alman-Türk ilişkilerinde bir soğumanın söz konusu olduğu bir döneme denk düşmüştü.

Türkiye'nin iltica edilecek bir ülke olup olmadığına dair geçmiş yıllarda çok sayıda eser yayımlandı. Türkiye'ye sığınan bazı önemli sürgünler anılarını yayımladı,[172] çok sayıda sergi ve katalog sürgün ülkesi Türkiye'ye ithaf edildi[173] ve sürgün araştırmaları çerçevesinde bazı bilim dallarına dair yapılan araştırmalarda Türkiye de ele alındı. Sadece yayınların sayısı bile Türkiye'nin takibata uğrayan Yahudiler için sığınılacak önemli bir ülke olduğunu düşündürmektedir. Bu, Türk propagandasının da severek kullandığı bir tablodur.[174] Oysa Türkiye'de sürgünün

---

170 Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nin 3.12.1935 tarihinde Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'na Düsseldorf kökenli bir Yahudi olan Dr. Wilhelm Wadler hakkında yazdığı yazıda Wadler'in İstanbul Üniversitesi Patoloji Enstitüsü'nde çalışırken, "Alman sanayi mallarını sipariş etme" çabalarından takdirle söz edilmektedir. (BAL, R 901-47052) Çok sayıda konsolosluk belgesinden, bazı Yahudi mültecilerle sınırlı bir ilişkinin var olduğu anlaşılmaktadır.

171 Büyükelçi Fabricius'un 8.3.1935 tarihli yazısı. Fabricius daha önce de Alman bilim insanlarının görevlendirilmelerinin "Türkiye'deki kültürel nüfuzumuzun yaygınlaştırılması" bağlamında "din unsuru dikkate alınmadan" desteklenmesi önerisinde bulunmuştu. Fabricius'un 9.8.1933 tarihli telgrafı, A 1209, (PAAA, Ankara Büyükelçiliği, 539).

172 Birkaç tanesini saymak gerekirse: Philipp Schwartz 1995; Rudolf Nissen 1969; Fritz Neumark 1980; E. E. Hirsch 1982; Edzard Reuter 1998.

173 *Exil Türkei* (Cremer/Przytulla 1991) ve *Haymatloz - Exil in der Türkei 1933-1945* (Verein Aktives Museum 2000) ayrıca Türkçe tercümesiyle *Haymatloz - Özgürlüğe Giden Yol*, İstanbul 2007.

174 18.2.2009 tarihli *Şalom*'da Mesut Ilgım, Türkiye'nin 1.000 kadar bilim insanını kabul ettiğini öne sürmekte ve "aileleri de dikkate alındığında, 4.000 civarında Yahudi asıllı insana, yaşam hakkı sağlamıştı" demektedir.

en temel özelliği, bu kadar yüksek sayıda, bazıları mükemmel birer bilim insanı olan üniversite hocasının Türkiye'ye sığınmasının, Türkiye'de üniversite sisteminin yeni inşa ediliyor olması, bundan ötürü de bu bilim insanlarının ağırlıklı olarak tek bir üniversitede, yani İstanbul Üniversitesi'nde toplanmış olmasıdır. Türk meslektaşlarının sayılarının az olması nedeniyle sürgündeki Almanya kökenli profesörler ve bilim insanları, bazı enstitülerde öğretim kadrosunun çoğunluğunu teşkil ediyorlardı. Ancak bu özel durumu, Türkiye'nin genel olarak takibata uğrayan Yahudiler için bir sığınma ülkesi olduğu şeklinde yorumlamak yanlıştır. Aktives Museum Derneği tarafından toplanmış olan Türkiye'de sürgüne dair bilgilerin değerlendirilmesi sonucunda, 1933-1945 arasında Almanya ve Avusturya'da takibata uğramış olan toplam 85 bilim insanının (69 Yahudi veya antisemitist nedenlerle takibata uğramış bilim insanı, 16 siyasi muhalif) profesör, enstitü yöneticisi, resmi Türk makamlarında danışman veya benzeri pozisyonlarda çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bunlardan başka 72 kişi (63 Yahudi, 9 muhalif) öğretim görevlisi, asistan, araştırma görevlisi, laborant olarak çalışmıştır. 112 Yahudi özel sektörde çalışmış veya çeşitli başka işler yaparak geçimlerini temin etmek için uğraşmışlardır. Sonradan onları takip eden diğer aile bireyleri de dahil edildiğinde, Nazi Almanyası'nda Yahudi oldukları için takibata uğrayan ve Türkiye'ye yasal olarak sığınanların toplam sayısı ancak 550 civarındadır. Hattâ bunların içinden 40 bilim insanı –ailelerini de sayarsak 100 kişi kadarı– Türkiye'de iki yıldan daha az kalmıştır.

Türkiye'deki sıradan mültecilerin yaşam koşulları

Türkiye'deki genelde son derece zor koşullar altında yaşamlarını sürdürmeye çalışan sıradan mültecilerin yaşam koşulları hakkında ne yazık ki pek az şey biliniyor. Jan Cremer'in de belirttiği üzere, bu insanların durumu "günümüz tarih araştırmalarının erişimine neredeyse kapalıdır".[175] Oysa bu bağlamda yaklaşık 300 kadar insan söz konusuydu.

175 Cremer/Przytulla 1991, s. 27. Aynı kanıyı Dietrich de belirtmiştir, 1998, s. 260.

Bu kategoriye Türkiye'ye mülteci olarak değil, aksine 1933 öncesinde –kimi hükümet emrinde– Alman uzman, bilim adamı vs. olarak gelmiş olan ve Yahudi kimlikleriyle Nazi Almanyası'na geri dönmeleri mümkün olmayan bir grup başka insan da girmektedir. Büyük kısmı Türkiye'de bulunan Alman devlet kurumlarındaki veya işletmelerindeki işlerini yitirmişlerdi. Bu grupta örneğin 1929 yılında Dışişleri Bakanlığı tarafından İstanbul'daki Alman Lisesi'ne öğretmen olarak gönderilen Julius Stern, Deutsche Bank'ın müdürü Edmond Goldenberg, kimyager Otto Gerngroß ve ailesi, ayrıca işçiler, mühendisler vb. de bulunmaktadır.

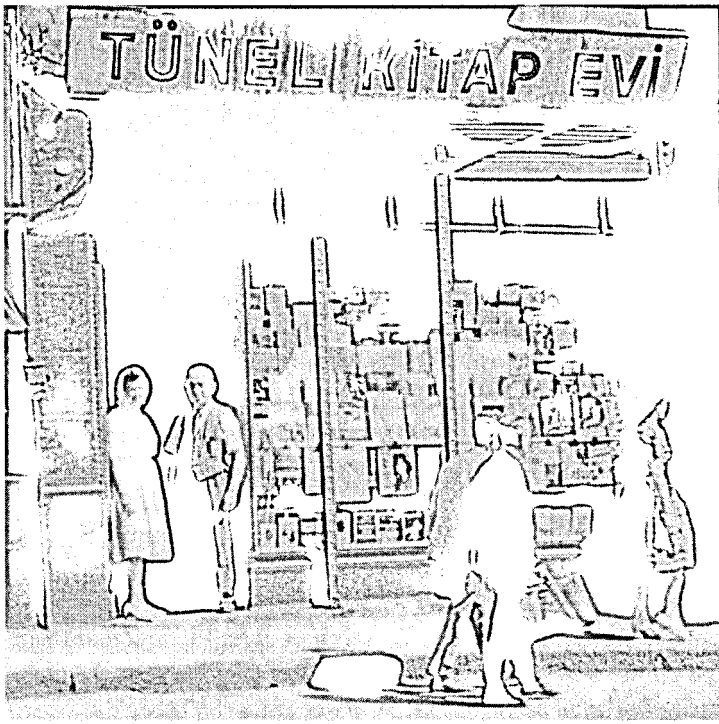
Sıradan mültecilerin durumu ise kıyas kabul etmeyecek kadar kötüydü. 1932 yılında çıkarılan Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun gereğince, yabancıların birçok mesleği icra etmeleri genel olarak yasaklanmıştı; 1935 yılında öncelikle bazı meslekler için geçerli olan geçiş süreleri de sona erdi.[176] Türkiye'de çeşitli sektörlerde çalışan yabancıların sayısını azaltmak için kabul edilen yeni kanunlar, mültecilerin çalışma olanaklarını daha da kısıtladı.[177]

Kısıtlayıcı kanunlar, birçok mülteciyi Türkiye'de yasadışı ikamete mecbur ediyordu. Bir kısmı, bilhassa kadınlar Türk erkekleriyle evlenmek suretiyle oturma izni alabiliyordu. Ancak Türk makamları bunun "sahte" bir evlilik olduğunu anladıkları takdirde, sınır dışı edilme tehlikesiyle karşı karşıya kalıyorlardı.[178] İstanbul'da İstiklal Caddesi'nin Galata'ya inen ucunda, Tünel'de bulunan ve mültecilerin buluşma noktalarından biri olan Alman Kitabevi'nin sahibi Yahudi kitapçı Anton Karon'un kızı, bu mültecilerin ne kadar zor durumda olduğunu şu söz-

176 11.6.1932 tarih ve 2007 numaralı Kanun sadece Türk vatandaşlarının icra edebileceği bir dizi mesleği düzenliyordu. Bunların arasında hem veterinerlik, kimyagerlik gibi vasıf gerektiren meslekler hem de hizmetçilik, kapıcılık, şoförlük gibi pek az vasıf gerektiren meslekler de vardı (Düstür, Tertip 3. Cilt 13, s. 649-50).

177 27.12.1937 tarih ve 3293 numaralı Kanun, sanayi ve sigorta işletmelerine verilecek devlet desteğini, yabancı çalışan sayısının azaltılması şartına bağlıyordu (Düstur, Tertip 3, Cilt 19).

178 Örneğin, Edith Norden isimli Yahudi 21.2.1939 tarihli karar uyarınca sınır dışı edilmişti. BCA, 030.10/99.641.7.

Anton Karon'un kitabevi mültecilerin buluşma noktalarından biriydi (Elfi Alfandari'nin Özel Arşivi'nden).

lerle tasvir ediyordu: "Birçoğunun durumu o kadar kötüydü ki! (...) Onları da babamın yanında görüyordum. Birçoğu kitabevine geliyor, sabahtan akşama kadar gazete okuyor, ısınmaya çalışıyorlardı. Çaresizlikten intihara teşebbüs eden çok insan vardı. (...) Bu korkuyu, bu yaşam korkusunu tasavvur etmek dahi mümkün değil. (...) Profesörler ellerinde bir sözleşmeyle geliyorlardı, ancak diğerleri her an sınır dışı edilebilirdi. Ya başlarına sonra ne gelecekti? (...) Ne bir geçmişleri ne de bir isimleri, fakat çok hüzünlü birer yaşam hikâyeleri vardı."[179]

179 Anne Dietrich'in Elfriede (Elfi) Alfandari, doğ. Karon, ile yaptığı röportaj (Dietrich 1998, s. 264) ve E. Alfandari ile tarafımca yapılmış röportaj, Mart 2004.

Türkiye'nin Yahudi göçünü engellemek için aldığı tedbirler

Türkiye'de daha önce tasvir edilen azınlık düşmanı hava, artık kısmen mültecilere de yönelmeye başlamıştı. 1936-37 yıllarında çok sayıda Türk gazetesi, Darülfunun'un görevden uzaklaştırılan eski öğretim kadrosunun kıskançlığını, Kemalist rejime yönelik eleştirileri ve antisemitist söylemleri birbirine karıştırmak suretiyle, sürgündeki Yahudi profesörlerine karşı bir hava oluşturdu.[180] 1933'te Berlin Üniversitesi'ndeki görevinden uzaklaştırılan ve 1934'te İstanbul Üniversitesi'nde ders vermeye başlayan Felsefe Profesörü Hans Reichenbach, Türkiye'den yazdığı bir mektupta şunları söylüyordu: "Buna bir de ülkede ve öğrenciler arasında sevimsiz bir antisemitizmde ifade bulan rahatsız edici bir milliyetçilik ekleniyordu."[181] Lieselotte Dieckmann da hatıralarında, "fanatik ve zalim milliyetçilikten", her yerde var olan şüphecilikten, derslere giren gizli polisten söz ediyordu.[182]

1937 sonlarına doğru milletvekili ve eski Tarım Bakanı Sabri Toprak, meclise Yahudi mültecilerin Türkiye'ye yerleşmelerini yasaklayacak bir kanun tasarısı sundu.[183] Toprak'ın önerisi her ne kadar mecliste çoğunlukla reddedildiyse de, Türk basınında yapılan tartışmalar Türkiye'de antisemitist bir akımın varlığını ortaya koyuyordu. Bazı gazeteler, "Yahudilerin bir da-

---

180 Fischer 1999, s. 124, Bali 2004-a, s. 275-284. Bu saldırıların sözcüleri arasında örneğin Darülfünun'un eski hukuk tarihi profesörü Ahmet Ağaoğlu ve Ahmet Zeki Velidi Togan bulunuyordu.

181 ABD'de yaşayan fizikçi Georg Landé'ye gönderilen 27.12.1934 tarihli yazı. Aktaran Siegmund-Schulze 1998, s. 118. Ancak Reichenbach'ın mektubu, aynı zamanda göçmenler arasında yaygın olan Türk halkına karşı kibri de ortaya koymaktadır: "Manevi açıdan ise oldukça hayal kırıcı. Bu ülkenin halkı, kültür sahibi bir halk olmaktan hâlâ çok uzak" (*a.g.e.*).

182 Dieckmann 1964, s. 122-126. Reichenbach'ın aksine Dieckmann yabancı profesörlerin Türk profesörlerin "yerine yerleştirildiğinin" farkındaydı (*a.g.e.*).

183 Toprak, aynı anda sunduğu bir başka kanun tasarısında, kamuya açık yerlerde Türkçeden başka bir dil konuşan Türkiye vatandaşlarının para veya hapis cezasına çarptırılmasını teklif ediyordu. Toprak'ın açıklamalarında, bu kanun tasarılarındaki Yahudi karşıtı eğilim açıkça ortaya çıkıyordu, krş. 9.1.1938 tarihli *République*.

ha Türkiye'ye gelmeleri istenmiyor" veya "Yahudi akınını nasıl durdurabiliriz?" gibi manşetler atıyorlardı. Bu tutuma karşı olanlar ise, argüman olarak geçerli hukukî düzenlemelerle Türkiye'nin zaten yeterince "korunduğunu", profesörler dışında Türkiye'de Yahudi mülteci sayısının yok denecek kadar az olduğunu belirtiyordu.[184]

Toprak, muhtemelen hükümetin Yahudi göçmenleri engelleyecek tedbirleri çoktan almış olduğundan haberdar değildi. Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nin belgelerinden, Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın yayınladığı bir iç genelgeyle en geç 1937 ilkbaharından itibaren Yahudilerin Türkiye'ye göç etmelerinin engellenmesi için gereken yerlere talimat verdiği anlaşılmaktadır. Birkaç Almanya Yahudisinin vize talebinin geri çevrilmesinden sonra, Almanya Büyükelçiliği Türkiye Dışişleri Bakanlığı'ndan konu hakkında bilgi istemişti.[185] Türkiye Dışişleri Bakanlığı 7 Mayıs 1937 tarihli cevap yazısında, Türk kanunları uyarınca Türkiye'ye göçün sadece "Türk ırkına ve kültürüne" mensup olanlara tanınmış bir hak olduğunu belirtiyordu.[186] Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nda genel müdür yardımcısı olan Kemal Aziz Payman, 25 Mayıs 1937'de gerçekleşen bir görüşmede Alman meslektaşına Türk siyasetinin bu konuda 1934 Haziran'ında çıkarılan 2510 sayılı İskân Kanunu'nun 4. Maddesi'ne dayandığını söylüyordu. Payman'a göre "genel olarak Almanlar" –yani Yahudi olmayan Almanlar– ve diğer (Yahudi olmayan) yabancılar, Türkiye'ye belirsiz bir zaman için yerleşse-

184 Türk basınından kupürlerle birlikte Almanya Ankara Büyükelçiliği'nin detaylı raporları, PAAA, Ankara Büyükelçiliği, 539.

185 2 Nisan 1937 tarihli sözlü nota. Nazi makamlarının yurt dışında yaşayan ve aslında kendilerinin takibata uğrattığı Yahudilerin dertleriyle ilgileniyor olması, ilk bakışta şaşırtıcı gelebilir. Oysa gösterilen bu ilginin asıl nedeni, Nazilerin Ekim 1941'de Almanya'dan ayrılmayı yasaklayıncaya kadar, Yahudilerin Almanya'yı terk etmeleri için diğer ülkelerde onlara yerleşme imkânının sağlanmasını hedeflemeleridir. Hatta Alman makamları Yahudilerin Türkiye'deki bir çiftliğe yerleştirilmeleri imkânını dahi araştırmışlardır. (14.12.1938 ve 23.1.1939 tarihli yazılar.) Belirtilen bütün belgeler: PAAA, Almanya Büyükelçiliği Ankara 539.

186 PAAA, Ankara Büyükelçiliği, 681, Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın 7.5.1937 tarih ve 9673/26 sayılı yazısı.

ler bile göçmen olarak değerlendirilmiyorlardı.[187] "İstenmeyen unsur olarak görülen Yahudilerin" göçünün engellenmesi için Türkiye Dışişleri Bakanlığı tarafından "çok gizli" bir talimatname yayımlandığını da ekliyordu.

Bazı Türk konsoloslukları bu talimatnameyi genel olarak Almanya Yahudilerine iş gezisi gibi kısa süreli ziyaretler için bile vize verilmemesi gerektiği şeklinde yorumlamışlardı.[188] Ayrıca Türk makamları 1937 yılında Almanya Yahudilerini sınır dışı etmeye de başlamışlardı.[189] Ülkeyi terk etmeleri için Yahudilere genellikle birkaç günlük kısa bir süre tanınıyordu. Sınır dışı edilenlerin birçoğu Alman konsolosluklarına başvurduğu için, Ankara Büyükelçiliği dosyalarının bir kısmında bu vakalar belgelenmiştir.[190]

5 Ağustos 1937 tarihinde üç Almanya Yahudisi, Almanya'nın İstanbul Konsolosluğu'na başvurdu ve bir hafta önce Türk gizli polisi tarafından alınarak Türkiye'yi terk etmeye zorlandıklarını bildirdi. İçişleri Bakanlığı'nın Arif Bey isimli bir kâtibinden, 1933 sonrasında Türkiye'ye göç etmiş olan yaklaşık 300 ilâ 400 kişinin sınır dışı edilmesinin planlandığını öğrenmişlerdi.[191] Böyle bir niyetin varlığını, Türk arşiv belgelerinde de bulmak mümkündür. İçişleri Bakanlığı'nın Edith Norden'in sınır dışı edilmesi kararının gerekçesinde şöyle deniyordu: "Almanya'da Nasyonal Sosyalist rejimin kurulmasından sonra hakla-

187 Payman'la bir önceki gün yapılan bir görüşmeye dair 26.5.1937 tarihli kayıtlar, PAAA, Ankara Büyükelçiliği 681.

188 Atina ve Filistin'de bulunan Almanya konsoloslukların, bu yerlerde bulunan Türkiye konsoloslukları tarafından Almanya Yahudilerine vize verilmediği ya da "Aryanlık Belgesi" istendiğine dair, Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'ne yazdıkları çok sayıda yazı (PAAA, Ankara Büyükelçiliği, 676, çeşitli yazılar).

189 Kroll'un 16.9.1937 tarihli yazısı, PAAA, Ankara Büyükelçiliği, 676.

190 Sınır dışı edilenlerden bazıları şunlardı: Julius Friedländer, karısı Ruth ve kızı Bianca, Georg Bokofzer ve karısı Edith, Hermann ve Auguste Saphier, Victor Fischer, Hermann Hersch, Hans Frank, Fritz Buch, Ernst Waldapfel, Otto Kümmel, Louise Schüller, Georg Seeliger, Hermann Lewin ve Karl Jakob Lewin.

191 5.8.1937 tarihli kayıt. Burada söz konusu olan üç kişi G. Seeliger, H. Lewin ve K.J. Lewin idi. Konsolos Toepke'nin 6.8.1937 tarihli yazısı, PAAA, Ankara Büyükelçiliği, 681.

rında tatbik edilmeğe başlanılan cezri muameleler dolayısile orada barınamayacaklarını anlayan yahudilerin bir kısmı memleketimize gelerek yerleşmek niyetinde bulundukları görülmesi üzerine Türkiye'de bir yahudi kesafetini önlemek üzere bu vaziyette olan Alman yahudileri memleketimizden çıkarılmakta idi (...)."[192]

Mültecilere karşı alınan önlemler

1938 yılı boyunca Yahudi mültecilerin sayısı dünyanın her yerinde hızla arttı. Bunun nedenlerinden biri Avusturya'nın Almanya tarafından ilhak edilmesi ve burada yaşayan Yahudi nüfusa çok ağır eziyetlerde bulunulması ("İlhak Pogromu"), bir diğeri de, Almanya'da yürürlükte olan Yahudi karşıtı kanunların kabul edilmesinin doğurduğu sonuçlardı.[193] Türkiye'ye "bir Yahudi akınının" başlayacağına dair duyulan korkuya, antisemitist Goga liderliğindeki hükümetin kanun yoluyla yaklaşık 250.000 Yahudiyi vatandaşlıktan çıkmaya hazırlandığı Romanya'daki gelişmeler de katkıda bulunuyordu.[194] Ağustos 1938'den itibaren İtalya da Yahudi karşıtı kanunlar çıkarmaya başladı, yabancı uyruklu Yahudileri ülkeden kovdu ve vatandaşlığa kabul etmiş olduğu Yahudilerin büyük kısmını yeniden vatandaşlıktan çıkarmaya başladı.

Türkiye parlamentosu, bu arka plan çerçevesinde Haziran 1938'de iki kanun çıkardı: 28 Haziran 1938 tarihli ve 3519 no'lu Pasaport Kanunu ve ertesi gün çıkarılan 3529 no'lu Ecnebilerin Türkiye'de İkamet ve Seyahatleri Hakkında Kanun.[195] Pasaport Kanunu'nun 3. Maddesi uyarınca geçerli bir pasaportu veya başka bir vatandaşlık belgesi olmayan kişilerin Türkiye'ye girişi yasaklanıyordu. Bu yasağın bir Nansen pasaportu-

192 BCA, 030.10/99.641.7.

193 1938 yazında tahminlere göre Almanya ve Avusturya'dan toplam 300.000 kişi bu ülkelerden kaçmaya çalışıyordu. (Dillmann, die tageszeitung, 7.7.2003)

194 Goga'nın düşürülmesinden sonra bu uygulama Milletler Cemiyeti'nin aracılığıyla yumuşatıldı.

195 Pasaport Kanunu, 16.7.1938 tarihli *Resmi Gazete*, s. 10298 vd. ve 16.7.1938 tarihli *Resmi Gazete*'de yayımlanan 3529 no'lu Kanun. s. 10298.

na[196] veya diğer mülteci belgelerine sahip kişileri de kapsadığı bilhassa belirtiliyordu. Bunlar sadece transit vizesi alabiliyordu. Pasaport Kanunu'nun 4. Maddesi, eskiden Türkiye vatandaşı olup da vatandaşlıktan çıkmış veya atılmış olan kişilerin de ülkeye girişini yasaklıyordu. Aynı kanunun 20. Maddesi'ne göre yurt dışında yaşayıp da konsolosluklara düzenli olarak kayıt yaptırmayan Türkiye vatandaşlarının pasaport veya sadece vize alabilmeleri, Ankara'da İçişleri Bakanlığı'nın önceden vereceği bir izne tabiydi. Buna karşın göçmen veya muhacir olarak tanımlanan ve Türkiye'nin ülkeye Müslüman göçmen davet etme kampanyası çerçevesinde gelen Müslüman göçmenler, Pasaport Kanunu'na göre Türkiye'ye pasaportsuz olarak da giriş yapabiliyorlardı.

Ertesi gün çıkarılan "Ecnebilerin Türkiyede İkamet ve Seyahatleri Hakkında Kanun", Türkiye'de geçerli pasaportu veya kimlik belgesi olmaksızın yaşamakta bulunan yabancıların ikametlerini devam ettirmelerini yasaklıyordu. Türkiye'de yaşamakta bulunurken bu süre içinde vatandaşlıklarını kaybetmiş olan Yahudilerin, şimdi bu kanun uyarınca sınır dışı edilmeleri mümkün oluyordu.

Türkiye, Yahudilerin pasaportlarına "gizli bir işaret" konulmasını istiyor

Bu kanunların içeriği genel olarak istenmeyen mültecilere yönelik olmasına rağmen, o dönem bağlamında çok sayıda devletin Yahudi karşıtı uygulamalar yaptığı düşünüldüğünde, Türkiye'nin kendisini kitlesel bir Yahudi göçünden "korumaya" çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu, Türk makamlarının Temmuz 1938'de –yani söz konusu kanunların kabul edilmesinden birkaç gün sonra– İstanbul'daki Alman Başkonsolosluğu'na yaptığı bir başvuruda iyice açıklık kazanmaktadır: Türk tarafı, Almanlardan Yahudilerin pasaportuna "sadece [Türk] polisin[in]

196 Milletler Cemiyeti tarafından "haymatloz"lara verilen pasaportlara, Birinci Dünya Savaşı'nda Milletler Cemiyeti'nin Mülteciler Sorumlusu Fridtjof Nansen'e ithafen "Nansen pasaportu" deniyordu.

ve [Almanya] başkonsolosluğun[un] tanıyabileceği bir işaret" koymalarını istiyordu. Yahudilere Türkiye'de sadece kısa süreli oturma izinleri veriliyor, sonra Türkiye'yi terk etmeleri gerekiyordu. Alman pasaportlarında (Avusturya'nın 13 Mart 1938 tarihindeki ilhakından sonra bu artık Avusturya vatandaşlarınınkini de kapsıyordu) din hanesi bulunmadığından, Türk makamları kimin Yahudi olduğunu kimin olmadığını anlayamıyorlardı. Bu konuda Türk makamlarına yardımcı olacak "gizli işaret", pasaport sahibinin fark edemeyeceği şekilde konulmalıydı.[197]

Türkiye, Yahudi mültecilerin göçünü engellemeye çalışan tek ülke değildi. Avusturya'nın Almanya tarafından ilhakından sonra bilhassa komşu İsviçre, kendini "muazzam bir Yahudi akını" tehdidiyle karşı karşıya görüyor ve Haziran sonundan itibaren Yahudiler"in ülkeye girişinin önünü almak için çeşitli önlemler alıyordu.[198] Temmuz 1938'de ABD Başkanı Roosevelt'in girişimiyle, Fransa'nın Evian-les-Bains kasabasında 32 devletin temsilcilerinin katılımıyla Yahudi mülteciler meselesine dair uluslararası bir konferans toplandı. Ancak –Dominik Cumhuriyeti dışında– bütün devletlerin temsilcileri, uzun uzun kendi ülkelerinin neden daha fazla mülteci kabul edemeyeceklerini anlatmaktan fazla bir şey yapmadı.[199] Bu konferansın tek sonucu, "Intergovernmental Committee on Refugees" (IGCR/Devletlerarası Mültecilik Komitesi) adlı uluslararası bir komite kurulması oldu. Ancak yetkisi ve kaynakları yok denecek kadar az olan bu komite, ancak ABD hükümetinin 1944'te "War Refugee Board"ı (Amerikan Savaş Mültecileri Kürsüsü) kurmasından sonra birtakım faaliyetlerde bulun-

197 Almanya Büyükelçisi August F.W. von Keller'in 2.7.1938'de Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı yazı. Başvuru sahibi, İstanbul Emniyet Müdürlüğü 4. Şube Müdür Yardımcısı'ydı. Bulunduğu yer: PAAA, R 49005.

198 İsviçre ilk olarak Avusturya vatandaşlarına vize zorunluluğu getirdi, birkaç hafta sonra bu zorunluluk bütün Reich Almanyası vatandaşlarını kapsayacak şekilde genişletildi, hatta sonunda İsviçre Almanya'yla olan pasaport ve vize anlaşmalarını iptal etme tehdidinde bulundu. İsviçre makamları, buna alternatif olarak Alman makamlarından Yahudi vatandaşlarının pasaportlarını özel bir şekilde işaretlemelerini istiyordu.

199 *Enzyklopädie des Holocaust*, 1998, s. 426-427.

du. Türkiye ne Evian'da ne de Bermuda'da toplanan bir sonraki konferansta temsil edilmişti. Evian Konferansı'nı o zamanın en büyük tirajlı Türk gazetesi *Cumhuriyet* için izleyen Doğan Nadi, 15 Temmuz 1938 tarihli makalesinde konferansa dair izlenimlerini şöyle ifade ediyordu: "Evian konferansına, büyük ümidlere kapılmadan muvaffakiyetler temenni edelim. Ve son vaziyetlerde en büyük endişeyi doğuran Musa'nın serseri ahfadının düşüncesiz ve gayesiz yollarını lütfen Türkiyeye düşürmemelerine dua edelim (...)." Başka gazetelerde de Yahudi mültecilerinin akınına uğramak tehlikesine karşı son derece kaba bir şekilde dile getirilen antisemitist makaleler ve karikatürler bulunuyordu. Bu sırada –daha önce anılan iki kanunun kabul edilmesinden iki ay sonra– Türk makamları bir adım daha ileri gitti.

2/9498 no'lu gizli kararname

Haziran 1938'de kabul edilen kanunlar en azından kâğıt üzerinde pasaportu olmayan bütün mültecilere yönelikken, hükümet 29.8.1938 tarihinde 2/9498 no'lu ve "Tebaasından bulundukları Devlet arazisinde yaşama ve seyahat bakımlarından takiyadata tabi tutulan musevi fertlerin –bugünkü dinleri ne olursa olsun– Türkiyeye duhulleri ve Türkiye'de ikametleri memnudur"[200] konulu bir kararname çıkardı. Böylelikle bu kararname doğrudan Nazi Almanyası'ndaki Yahudi karşıtı kanunlar ve Almanya'yla ittifak halindeki devletlerde Yahudi olarak sınıflandırılan ve takibata tabi tutulan insanları kap-

200 1941 tarihli değiştirilmiş versiyonundan alıntılanmıştır. Değiştirilmiş versiyon da (Ocak 1941 tarihli ve 2/15132 no'lu genelge) Türkiye'de resmen ilan edilmemiştir. 1940 yılından itibaren Jewish Agency'nin İstanbul'daki resmi temsilcisi olarak görev yapan Haim Barlas, bu belgeyi kopyalamayı başarmış, raporunda yayımlamıştır (Barlas 1975, s. 228-230). Belgenin orijinal nüshasının bir kopyası Kudüs'teki CZA arşivinde, dosya 25/6308'de bulunmaktadır. Belgenin bir kopyasını bana verdiği için Rıfat Bali'ye teşekkür ederim. Bu belgede, Ocak 1941'de yayımlanan kararnamenin, 2/9498 sayılı kararnamenin değiştirilmiş bir versiyonu olduğu ilk paragraflarda yazmaktadır ve örneğin sürelerle ilgili olanlar gibi pek çok maddede (Ağustos 1938 tarihli) orijinal metne atıfta bulunulduğu, yani herhangi bir değişiklik yapılmadan yeni versiyona aktarıldıkları anlaşılmaktadır.

sıyordu.[201] Kararname ne *Resmi Gazete*'de ne de bir kanunlar ve kararnameler külliyatı olan Düstur'da yayımlandı. Bu, gizli bir kararnameydi. Ancak amacı çok açık bir şekilde dile getirilmişti: "Türkiye'ye gelecek yabancı uyruklu Yahudilere karşı alınacak tedbirlere dair."[202]

2/9498 no'lu kararnamenin varlığını kanıtlayan kaynaklardan biri, "ecnebi museviler hakkındaki tedbirlerin bu günkü vaziyeti temamen karşılayamadıkları cihetle" yeniden düzenlenmiş bir hali olan 30 Ocak 1941 tarihli ve 2/15132 no'lu kararnamedir. Ayrıca 2/9498 sayılı kararname, Başbakanlık Arşivi'nde bulunan bir dizi hükümet kararında da anılmaktadır. Bunlar, genellikle Türkiye'de çalışan uzmanların akrabaları olan Yahudilere "2/9498 sayılı Kararname'den istisnaen" Türkiye'de belirli bir süre ikamet izni veren hükümet kararlarıdır. Bu kararnamenin gerçekte uygulama bulduğu, mültecilerin pratiğe ilişkin anlatıklarıyla da belgelenmektedir. Bu gizli kararnamenin çıktığı 1938 yazından itibaren Türkiye, pasaport sahibi olsalar bile bütün Yahudi mültecileri geri çevirmeye başladı. Almanya Ankara Büyükelçiliği Kâtibi Hans Kroll, Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir yazıda, Türkiye konsolosluklarının Türkiye'ye giriş vizesi vermek için "Aryanlık Belgesi" istediğini belirtiyordu.[203]

Bu kararnameye uygun olarak Türkiye'nin yurt dışındaki diplomatik temsilcilikleri, Yahudi karşıtı yasaların yürürlükte olduğu devletlerde yaşayan Yahudilere (yani Almanya, İtalya, Romanya ve Macaristan Yahudilerine) Türkiye vizesi verilmemesi talimatı almışlardı.[204] Ancak bu kararnameler her yerde aynı sertlikle uygulanmamıştı, bunda rüşvetin önemli bir

201 Çoğu devletin antisemitist kanunları (o an hangi dine mensup olduğunu dikkate almaksızın) Yahudi kökenli insanları hedef alıyordu, Türkiye'nin kararnamesi de bunu esas almıştı.

202 Söz konusu kararnameyi (Ocak 1941 tarihli yeniden düzenlenmiş versiyonu) nihayet yürürlükten kaldıran 25.6.1947 tarihli hükümet kararındaki resmi tanımlama. BCA, Karar No. 3/6067, 30..18.1.2/114.45..7.

203 Kroll'un 23 Ocak 1939 tarihli yazısı (PAAA, Ankara Büyükelçiliği, 539).

204 1941 tarihli kararnamenin 1. Maddesi, 2. Fıkrası. Bali, 1938 tarihli kararnameden söz etmemekte, ama onun uygulanışını anlatmaktadır (Bali 1999, s. 342).

rol oynadığı düşünülebilir. Örneğin, Viyana'daki konsoloslar için bu vize görünüşe bakıldığında hayli gelir getiren bir iş kapısıydı.[205]

Sonradan diplomat ve İsrail'in basın sözcüsü olarak tanınacak olan Yugoslavya'nın Novi Sad şehrinden olan Francis Ofner, 1941 yılında Almanların Yugoslavya'yı işgalinden sonra Budapeşte'ye kaçmıştı. Yahudi bir aktivist olarak kurtarma faaliyetlerine katılmıştı ve Filistin'e, en azından İstanbul'a gidebilmeye çalışıyordu: "Ancak bir sorun vardı: Ben bir Yahudi'ydim ve Yahudiler Türkiye vizesi alamıyordu. (...) Vizeyi ancak Türkiye Başkonsolosluğu'nu Yahudi değil de bir Aryan olduğunuza ikna edebildiğiniz takdirde alabiliyordunuz, bunun için de atalarınız arasında Yahudi kanı taşıyan biri olmadığını belgelemeniz gerekiyordu."[206] Ofner sonunda Katolik olduğuna dair sahte belgelerle (hem de, her iki büyükannesi ve iki büyükbabasını da kapsamak üzere!) bir Türkiye vizesi almayı başarmıştı.[207]

Türk makamları bu kararı, 1938 öncesinden beri Türkiye'de ikamet etmekte olan mültecilere de uygulayarak bu kişilerden Yahudi olmadıklarına dair belge getirmelerini istediler.[208] Örneğin, bu kitapta daha önce adı geçen öğretmen Julius Stern'den böyle bir belge istenmişti. Stern, 1936 yılında İstanbul Alman Lisesi'nde sözleşmesi sona erdiğinde, Galatasaray Lisesi'nde iş bulmuştu. 1938'de Türk makamları Stern'den vaftiz belgesini ibraz etmesini istediler. Neyse ki Stern'in talihi yaver gitmiş, ileride Papa XXIII. John olacak olan İstanbul Piskoposu Roncalli'yle ilişki kurmayı başararak ondan sahte bir vaftiz belgesi almayı başarmıştı.[209]

---

205 Avusturya Direnişi Dokümantasyon Arşivi'nin (DÖW) yazara 7.8.2003 tarihli yazısı.

206 Eli ve Francis Ofner'in USHMM'deki video kayıtları.

207 Aynı şekilde Yugoslavya kökenli olan Richard Mayer, bundan bağımsız olarak Budapeşte'deki Yahudi düşmanı Türk büyükelçisiyle yaşadığı tecrübeleri anlatır, yayınlanmamış metin; USHMM, Ref. Nr. 2007.218, bilhassa s. 19 vd.

208 Gronau 1991, s. 126, s. 129; Verein Aktives Museum 2000, s. 33.

209 Gronau 1991, s. 129. Anne Dietrich'in Julius Stern'le yaptığı 27.4.1991 tarihli röportaj. (Dietrich 1998, s. 308) Stern burada Türkiye'nin vaftiz belgeleri talep ettiğini belirtmekte, ancak kendisinin de bu kişiler arasında bulunduğundan söz etmemektedir.

Yalnızca "Türkiye devair ve müessesatınca istihdamına lüzum gösterilen mütehassıslar veya ticarî ve iktisadi bakımdan memlekete gelmelerinden aşikâr fayda melhuz bulunduğu alâkadar resmi makamlarca bildirilen ve memlekette bu suretle ikametlerine Dahiliye Vekâletince bir mahzur görülmeyenler için" gizli kararnamenin 3. maddesi uyarınca Türkiye'de ikamet için özel bir izin almak mümkündü. Bu kararın verilmesi Bakanlar Kurulu'nun yetkisi dahilindeydi. Başbakanlık Arşivi'nde 1938-1944 arası dönem için, Almanya veya Avusturya, ancak aynı zamanda Çekoslovakya, Macaristan ve Romanya Yahudilerinin çalışma, oturma ve ülkeye giriş izinleriyle ilgili olarak "Yahudi" anahtar kelimesi altında verilmiş 87 münferit karar bulunmaktadır. Bu izinler, birçoğunda bilhassa belirtildiği üzere, 2/9498 no'lu kararnameden birer istisna olarak veriliyordu. Bu grubun içinde bazı mülteci profesörlerin aileleri, Türkiye'de çalışan Yahudi mühendislerin veya uzman işçilerin eşleri de bulunuyordu. Arşivde geri çevrilen bazı başvurular da bulunmaktadır. Bu izinler veya mevcut izinlerin temditleri bazen sadece bir-iki hafta ile, ama genellikle altı ay veya bir yıl süreyle sınırlıydı. Kısa süreli iş için Türkiye'ye gelmek isteyen Doğu Avrupalı teknisyen veya tüccar Yahudilere bile, bakanlıktan bu tür özel izin gerekiyordu.

Almanya'nın vatandaşlıktan çıkardığı insanların Türkiye tarafından sınır dışı edilmesi

Almanya hükümeti, Ekim 1938'de[210] Yahudilerin bütün pasaportlarını geçersiz ilan etti. Pasaport sahipleri pasaport dairelerine başvurarak, pasaportlarına o meşum büyük kırmızı "J"yi bastırmak zorundaydılar. Almanya'nın yurt dışı temsilcilikleri, yurt dışında yaşayan Almanya Yahudilerinin pasaportlarına da "J" damgasını basma talimatını almışlardı.

Yurt dışında yaşayan Almanların (ve eski Avusturyalıların)

210 Türkiye'nin çıkardığı gizli kararname "J" damgası uygulamasından iki ay önce kabul edilmişti, yani Türkiye'de yayımlanan bazı eserlerde iddia edildiği gibi, bu uygulamadan kaynaklanmıyordu.

pasaportlarının temdidi için Alman konsoloslukları Almanya'daki Gestapo birimlerinden bilgi alıyorlardı. Yahudilerin sınır dışı edilmelerini ve buna bağlı olarak Almanya'ya dönmelerini engellemek için Türkiye'de yaşayan Yahudilerin çoğunun pasaportu Gestapo'nun onayıyla altı aylığına veya bir yıllığına uzatılıyordu.[211] Vatandaşlıktan çıkarılan Yahudilerin ikamet izinlerine Türk makamları tarafından *HAYMATLOZ - YAHUDİ* damgası basılıyor, böylece Türkçe dili Almancadan alınan "heimatlos" (vatansız) kelimesiyle zenginleştiriliyordu. Haziran 1938'den sonra kabul edilen kanunlarla birlikte Almanya'nın vatandaşlıktan çıkardığı Yahudiler, Türkiye'den sınır dışı edilme tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardı.

Aralarında Rudolf Nissen ve Ernst E. Hirsch'in de bulunduğu az sayıda tanınmış Yahudiye Türkiye vatandaşlığı verildi.[212] Kaç mültecinin vatandaşlık başvurusunda bulunduğu tam olarak belli değildir. Görünüşe bakıldığında, Almanya Yahudisi mültecilerin başvurularının genellikle reddedildiği anlaşılmaktadır.[213] Oysa Türkiye vatandaşlığına geçmek, mültecilere sadece güvenli bir ikamet sağlamakla kalmayacak, aynı zamanda mesleklerini (avukatlık veya hekimlik) icra etme imkânını da verecekti. Örneğin, Eckstein ve Ebert aileleri gibi tanınmış mültecilerden birkaçı, Londra'ya kaçmış Sürgündeki Çek Hükümeti'nden kimlik temin etmişlerdi.[214] Türkiye'nin hizmetlerine ihtiyaç duyduğu profesörler veya uzmanlar bu kısıtlamalardan muaf tutulurken, iş sözleşmeleri sona eren daha az ta-

211 Bazısı ayrıntılı raporlara dayanan örnekler PAAA, Ankara Büyükelçiliği, 676 no'lu dosyada bulunmaktadır. Naziler 1941 yılına kadar Yahudileri Almanya'dan kovma siyasetini güttükleri için, geçerli belgeleri olmayan, hattâ takibata uğrayan kişilere bile kısa bir süre geçerli olan pasaportlar veriliyordu.

212 Nissen, Türk makamlarını hayal kırıklığına uğratarak, Türkiye vatandaşlığına kabul edilmesinin üzerinden kısa bir süre geçtikten sonra ABD'den yapılan bir daveti kabul etti. E.E. Hirsch ise başvurusundan beş yıl sonra, 21 Eylül 1943 tarihinde vatandaşlığa kabul edildi ve Federal Almanya'ya dönmesinden sonra da Türkiye vatandaşlığını muhafaza etti.

213 Almanya İstanbul Başkonsolosluğu'nun Almanya Büyükelçiliği'ne yazdığı 28.1.1939 tarihli yazı, PAAA, Ankara Büyükelçiliği, 540. Verein Aktives Museum'un araştırmalarına göre, (aileleriyle birlikte) sadece 6 kişiye Türkiye vatandaşlığı verildi.

214 Akar 1999, s. 83.

nınmış Yahudi mülteciler sınır dışı ediliyorlardı. Chaim Weizmann, 1938 sonlarında Almanya Yahudileri arasında esen cesaretleri kırılmış ve ümitsiz havayı anılarında nakletmektedir.[215]

Almanya Ankara Büyükelçiliği'nin Türkiye'de gerçekleşmiş olan kanun değişikliklerinin etkilerine dair Mayıs 1939'da yaptığı bir tespitte şöyle deniyordu: "Eylül sonlarına doğru yabancılara verilmiş olan ikamet izinlerinin neredeyse tümü sona eriyor. İkamet izinlerinin yenilenmesinin tümüyle farklı hususlara göre yeniden düzenleniyor olması, o dönem geldiğinde Türkiye'de yaşayan yabancılar, tabii aynı zamanda burada yerleşik olan Reich vatandaşları için de oldukça tatsız bir sürpriz olacak. Yeni düzenlemeye göre, doğrudan uzman olmadıkları veya kendilerine Türk menfaatleri için acilen ihtiyaç duyulmadığı takdirde, Yahudiler [Türk makamlarından] prensip itibariyle artık ikamet izni alamayacaklar."[216]

1941'de Alman hükümeti, yeni bir yönetmelikle Yahudi mültecilerin çoğunu Alman vatandaşlığından çıkardı. Mültecilerin durumu bu nedenle daha da kötüleşti; o zamana dek bir şekilde kendilerine ilişilmemiş olanların birçoğu sınır dışı edildi.[217] Bu, aileleriyle birlikte Türkiye'yi terk etmek zorunda kalan hekim Karl Hellmann veya kimyager Otto Gerngroß gibi akademisyenler için de geçerliydi. 1943 yılında, bilim insanları için geçerli olan beş yıllık iş sözleşmelerinin sona ermesiyle birlikte, bu arada Almanya vatandaşlığını yitirdikleri için haymatloz kalmış olan büyük bir mülteci grubu sınır dışı edildi. Bu kişilerden bazıları intihar etti.[218]

Türk makamları, Türkiye'de kalıcı olarak yerleşik bulunan bazı yabancı uyruklu Yahudileri de sınır dışı etmek için çeşitli girişimlerde bulundu. Ocak 1939'da İstanbul'da çok sayıda Yahudiye, polis tarafından aniden Türkiye'yi birkaç günlük bir mühlet zarfında terk etmeleri emri geldi. Bunlar genellikle eski-

215 Weizmann 1966, s. 355, 374.

216 Ankara Büyükelçiliği'nin 9 Mayıs 1939 tarihli kaydı, PAAA, Ankara Büyükelçiliği, 681.

217 Fritz Neumark: Die Emigration in die Türkei, aktaran Dietrich 1998, s. 308.

218 Aktives Museum Derneği 2000, s. 34 vd; Dietrich 1998, s. 269.

den Avusturya vatandaşı olup, Avusturya'nın ilhakından sonra Almanya vatandaşı olan Türkiye doğumlu Yahudilerdi. Türkiye büyük bir ihtimalle, Nazi Almanyası'nın bu kişileri yakın bir zamanda Alman vatandaşlığından çıkaracağını ve bunların vatansız olacaklarını düşünüyordu.[219] Bu grubun Türkiye vatandaşlığına geçmek için yaptıkları başvurular, Türk makamlarınca reddediliyordu. Ancak burada mağdur ailelerin bir kısmının kuşaklardan beri Türkiye'de yaşayan saygın Yahudiler olmasından ötürü, önemli kişilerin araya girmesiyle uygulama bu ailelerin büyük kısmı için kaldırıldı.[220] Aşağı yukarı aynı zamanda İtalya Yahudilerinden oluşan büyük bir grup ülkeden ayrılma emri aldı.[221] Öte yandan, Türk hükümeti Nisan 1939'da aldığı bir kararla, İstanbul'da yerleşik Çekoslovakya Yahudilerini ülkenin Almanya tarafından işgalinden sonra da haymatloz olarak görmeyeceğini ve sınır dışı etmeyeceğini ilan etti.[222]

Bu tehdit edici uygulamalar Türkiye Yahudileri arasında endişeye neden olmuştu. Türkiye Yahudileri Cemaati'nin sınır dışı edilme tehlikesi altında bulunan aileler lehine verdiği bir dilekçe, Türk hükümeti tarafından "yetki aşımı" gerekçesiyle geri çevrildi.[223] Bazı uluslararası Yahudi gazeteleri de bu olayı haber yapmıştı.

---

219 Mağdur olanlardan birçoğu, Alman Büyükelçiliği'ne başvurarak Türk makamları nezdinde kendilerine yardımcı olacak girişimlerde bulunulmasını rica etti. Elçilik bu isteği reddetti, yalnızca tanınan mühletin uzatılmasını sağladı. Kroll'un Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nden Berlin'e Almanya Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı 21.1.1939 tarihli yazı (PAAA, Ankara Büyükelçiliği, 540).

220 Büyükbabası bu mağdurlardan biri olan Robert Schild'in yazara verdiği bilgiler. Ancak gerek [R. Schild'in] amcasının ailesi, gerekse başka Yahudi aileleri Türkiye'yi apar topar terk etmek zorunda kalmışlardı (Elfi Alfandari'yle yapılan görüşme, Mart 2004). En azından Ocak 1941 versiyonu ile söz konusu "gizli kararname" Ağustos 1938'den önce Türkiye'de daimi yerleşik olan Yahudilerin sınır dışı edilemeyeceği tespitinde bulunuyordu. Aracılık girişimlerine rağmen sınır dışı edilenlerin sayısı tam olarak tespit edilememektedir.

221 Bu olayın arka planında muhtemelen İtalya'da Ağustos 1938'de kabul edilen ve İtalya vatandaşlığına alınmış olan Yahudileri tekrar vatandaşlıktan çıkartan ve (aralarında Türkiyelilerin de bulunduğu) yabancı uyruklu Yahudileri sınır dışı eden Yahudi karşıtı kanunlar bulunuyordu.

222 BCA, 27.4.1939 tarihli karar, 03010.0/206.407.2.

223 Bali 1999, s. 337.

Bunun üzerine yeni başbakan Refik Saydam, Türkiye'nin zarar görmesini engellemeye çalıştı. 25 Ocak'ta Türk basınının temsilcilerine verdiği bir demeçte, Türkiye vatandaşı olan ve Türkiye'de ikamet eden Yahudilerin, diğer bütün Türkiye vatandaşları gibi aynı anayasal haklara sahip olduğunu belirtti. Bir kez daha Türkiye'de antisemitizm bulunmadığı güvencesini verdi. Ancak aynı zamanda Türkiye'nin Yahudi mültecilere karşı nasıl bir tutum izleyeceğini ortaya koymayı da ihmal etmedi: "Ecnebi Yahudilere gelince başka memleketlerde tazyike uğrıyan Yahudileri ne kütle halinde ne de fert fert memleketimize kabul etmiyeceğiz."[224]

Filistin yolunda transit ülke olarak Türkiye

Coğrafi konumu nedeniyle Türkiye bir transit ülkesi olarak Yahudi mülteciler için merkezi bir öneme sahipti. Tarafsız bir ülke olarak, Yahudilerin ulaşmak istedikleri kaçış hedeflerinden biri olan Filistin'e giden yolda önemli bir köprü görevi görüyordu. Hem Bulgaristan üzerinden karayolu, hem de Tuna veya Romanya'nın Köstence limanından Karadeniz'e açılan denizyolu, Türkiye üzerinden geçiyordu.

Ancak Filistin'e yolculuğun önünde çok sayıda engel vardı. Ülke Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminden bu yana İngiliz mandası altında bulunduğu için, Yahudilerin Filistin'e göçünü Büyük Britanya kontrol ediyor ve sınırlandırıyordu. Göç izinleri (Filistin sertifikaları) 1933 öncesinde de meşakkatli bir işlemler sürecinden sonra Jewish Agency[225] ve İngiliz makamları tarafından veriliyordu. Her yıl verilecek olan azami sertifika sayısını Büyük Britanya belirliyordu. Sonra bu sertifikalar Jewish Agency tarafından belirli bir kontenjan sistemiyle çeşitli göçmen gruplarına dağıtılıyor, akabinde Londra'daki İngiliz ma-

224 27.1.1939 tarihli çeşitli gazetelerde buna benzer haberler vardı. Krş. Jäschke 1943, s. 68. *Vakit* gazetesinden aktaran, Bali 1999, s. 341.

225 Jewish Agency for Palestine (Sochnut olarak da tanınan Filistin Yahudi Ajansı) Yişuv'un (Filistin'de yaşayan Yahudilerin) temsilciliğiydi ve devletin kuruluşuna kadar müstakbel İsrail hükümetinin embriyosu olarak görev yaptı.

kamları tarafından onaylanmaları gerekiyordu.[226] Bu nedenle barış zamanlarında bile Filistin'e göç, oldukça zaman alan bürokratik prosedürün sonunda gerçekleşiyordu.

Aliya ve Filistin'e Kaçış

1933'ten itibaren mülteci sayısı hızla artmaya başladı. Bunun sebebi sadece Yahudilerin Nazi Almanyası'nda uğradıkları takibat değil, bilhassa Polonya ve diğer Doğu Avrupa ülkelerindeki Yahudilerin de göçüydü. Bunların sayısı, Almanya'dan ayrılan Yahudilerden katbekat fazlaydı.[227] 1933-1937 yılları arasında 170.000'den fazla Yahudinin Filistin'e göç etmesi, bölgenin Arap nüfusu tarafından şiddetle protesto edildi, 1936 ilâ 1939 yılları arasında silahlı ayaklanmalar yaşandı. Bunun üzerine Büyük Britanya, 1939 yılında çıkan *Beyaz Kitap*'ta daha sonraki beş yıl için Yahudi göçmen sayısını 75.000'le sınırlandırdı, verilecek sertifikaların 50.000'i göçmenler, 25.000'i de mülteciler için öngörülmüştü.[228]

1938-39 yılları boyunca Almanya'da Yahudi takibatının sertleşmesi, Avusturya'nın ve "Südet Bölgesi"nin ilhakı, Çe-

---

226 Sermaye sahipleri, serbest meslek erbabı, işçiler veya tarım eğitimi almış kişiler, halihazırda Filistin'de yaşayan insanların akrabaları, ileri gelen din adamları ve bunlardan ayrı olarak gençler (Gençlik Aliyası) için ayrı ayrı vize kontenjanları mevcuttu. Göç anlamında kullanılan İbranice "Aliya" kelimesi, aslında köken itibariyle "yükseliş" anlamına gelir. Sertifikalar limitli ve ayrıca kontenjana tabi oldukları için çeşitli Yahudi örgütleri arasında, farklı devletlerden gelen veya farklı siyasi görüşlere sahip olan Yahudilere verilecek sertifikaların sayısına dair anlaşmazlıklar yaşanıyordu. Sefarad temsilcileri, Aşkenazların yüzde olarak da kendilerinden çok daha fazla sertifika aldıklarını düşünüyorlardı. *Le Judaïsme Sépharadi,* Nr. 24 (1934), s. 161.

227 Almanya Yahudileri arasında Siyonizm nispeten daha az yaygındı. Almanya'dan Filistin'e 1933'ten 1937 sonuna kadar 39.000'den biraz fazla Yahudi gitti (Edelheit 1996, s. 56), bu da o yıllardaki tüm Yahudi mültecilerin yaklaşık üçte biri ediyordu. Vatandaşları Filistin'e göç eden ülkelerin başında açık arayla Polonya geliyordu. Ama en kalabalık Yahudi nüfus da Polonya'da yaşıyordu, Siyonist örgütler bu ülkede çok güçlüydü ve iki dünya savaşı arasındaki antisemitizm salgını pek çok Yahudiyi göç etmeye zorlamıştı.

228 Filistin nüfusu içindeki Yahudi oranı, İngilizlerin planlarına göre, sadece Arapların onayıyla arttırılabilecek ve üçte birden fazla olamayacaktı (Benz 2001, s. 130).

koslovakya'nın işgali nedeniyle hem takibat baskısı, hem de potansiyel Yahudi mültecilerin sayısı hızla arttı. Çok sayıda devlet (örneğin Romanya, Macaristan, Bulgaristan ve İtalya) Yahudi karşıtı kanunlar çıkardı. Nazilerin 1939 sonbaharında Polonya'ya saldırması, "Generalgouvernement"nun kurulması ve Polonya Yahudilerinin gettolara ve toplama kamplarına tehcir edilmesiyle Almanlar Yahudilere karşı katliam projelerini uygulamaya koyuldular. Gettolarda ve toplama kamplarındaki bu insanları açlıktan ölüme terk ettiler. Artık kaçmak Yahudiler için kurtuluşun tek yoluydu, ama karşılarına çıkan engeller de aynı oranda büyüyordu. Pek çok ülke Yahudileri kabul etmiyordu. Britanya makamları savaşın başlamasıyla birlikte Büyük Britanya'yla savaş halinde bulunan ülkelerde yaşayan Yahudilere sertifika vermez olmuşlardı.[229] Britanya donanması, aynı zamanda Filistin sınırındaki kontrollerini de sıkılaştırmıştı. Filistin sertifikası olmadan ülkeye girmek isteyen mülteciler İngilizler tarafından geri gönderiliyor ya da Kıbrıs, Mauritius ve kısmen Filistin'deki kamplarda enterne ediliyorlardı.

Türkiye'den geçen legal transit rotalar

O güne dek Fransa veya İtalya limanlarından başlayarak Akdeniz üzerinden Filistin'e uzanan en önemli deniz rotası, savaş nedeniyle işlemez olmuştu.[230] Karayolu Bulgaristan'dan veya Romanya limanlarından İstanbul'a gidiyor, oradan da Suriye sınırına dek Türkiye'yi katediyordu. Ancak Türkiye'de 1938 yılından beri yürürlükte olan mevzuat uyarınca, Yahudi karşıtı kanunları olan ülkelerden (bunlar bu arada Doğu ve Güneydo-

229 Tam da bu Yahudi mülteciler İngilizler tarafından "Nazi ajanı" olmakla itham ediliyorlardı (Feingold 1980, s. 113).

230 İtalya'nın Haziran 1940'ta savaşa girmesiyle birlikte Akdeniz savaş bölgesi olmuş, Ekim 1940'ta İtalyanların Yunanistan'a saldırmasıyla birlikte bu durum özellikle Ege Denizi için geçerli olmuştu. 1934-39 yılları arasında –legal veya illegal– göçmen taşıyan gemiler Fransa, İtalya, Yugoslavya veya Yunanistan üzerinden Filistin'e ulaşıyordu. Gemilerin listesi için bkz. Edelheit 1996, s. 253-254.

ğu Avrupa devletleriydi) gelen Yahudilerin Türkiye'ye girmeleri ya da Türkiye'den transit geçmeleri yasaktı. Özel izinler ancak Türk hükümetinin kararıyla verilebiliyordu.

Türkiye, Britanya'nın izlediği siyaset nedeniyle, Yahudi mültecilerin Türkiye'de "çakılıp kalacağından" korkuyordu. Bir başka engel ise, Filistin'e uzanan yolun Suriye'den geçmesi, ancak bu ülkenin transit geçiş izinlerini sınırlı sayıda veriyor olmasıydı. Ankara'daki Başbakanlık Arşivi'nde 1940 yılında transit vize taleplerinin yalnızca 9'una olumlu yanıt verildiği görülmektedir. Her bir transit geçiş izninin Bakanlar Kurulu'nun tüm üyelerinin onayını gerektirdiği göz önüne alındığında, Türkiye'den transit geçişin birçok mülteci için ne kadar zor olduğu daha açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Türk hükümeti, 1940'ın Ağustos sonlarında 450 Almanya Yahudisi çocuk ve refakatçilerinden oluşan bir gruba, Aralık ayında gerçekleşecek olan seyahatleri için transit vizesi verdi.[231]

Ağustos 1940'tan itibaren Haim Barlas Jewish Agency'nin Türkiye temsilcisi olarak akredite olmuştu.[232] İstanbul'un Beyoğlu semtinde bulunan Pera Palas Oteli'nde bir bürosu vardı.

Barlas, 1940 yazında Türkiye'ye gelişinden sonraki durumu şu şekilde anlatıyordu: "Binlerce Yahudi mülteci Kovno, Bükreş ve başka Avrupa şehirlerinde takılıp kalmışlardı. Ellerinde pasaportları ve Filistin sertifikaları vardı, Suriye'den transit vizesi onayı da almışlardı. Önlerindeki tek engel, Türkiye'den geçiş yasağıydı."[233] Barlas, sürekli yeni bahaneler yaratan ve itirazlarda bulunan Türk makamlarıyla görüşmeleri tam dört ay sürdü. En azından savaştan önce pasaport, seyahat sertifikası ve vize almış olan Yahudilere transit vizesi verilmesi için çok ısrar etti. Mültecilerin Türkiye'de kalabileceklerine dair kaygıları gidermek için, Jewish Agency adına, Türk hükümetince belir-

231 BCA, 25.8.1940 tarihli ve 2/14265 no'lu karar, 30..18.1.2/92.85..5.

232 İstanbul'da, 1930'lu yıllarda, Yahudilerin Filistin'e göçünü örgütleyecek bir büro vardı. Zamanla kapanan bu büronun tekrar açılması, Türkiye üzerinden Filistin'e ulaşmayı amaçlayan Yahudilerin sayısındaki artışın bir sonucuydu.

233 Barlas 1975, s. 24 vd, aktaran Friling 2002, s. 332.

lenecek bir meblağı güvence olarak vermeyi, ayrıca transit geçişle ilgili tüm masrafları üstlenmeyi taahhüt etti.[234]

Gelişinden iki ay sonra, Eylül sonlarına doğru Barlas, nihayet Türk hükümetini, "deneme olarak" Romanya'dan gelecek 380 kişilik bir grubun geçişine izin vermeye ve konuyu sonra tekrar görüşmeye ikna etmeyi başardı.[235] Ancak bu gruptaki bütün mülteciler öne sürülen koşulları yerine getirmediği ve bazıları Türkiye'de kalma izni alma girişiminde bulunduğu için, Ankara Yahudi mültecilerin transit geçişini yeniden yasakladı.[236] Tekrar uzun müzakereler başladı ve ancak ilk grupta bulunan bütün Yahudi mültecilerin ülkeyi terk ettiğinin ispatlanmasından sonra, 30 Ocak 1941'de, Türk hükümeti 2/9498 no'lu gizli kararnamenin güncelleştirilmiş şekli olan 2/15132 no'lu kararnameyi çıkardı.[237] Bu kararname uyarınca Türkiye konsoloslukları Yahudi mültecilere, Filistin'e giriş vizesine, Türkiye'den sonra geçilecek ülkeler için transit vizesine, ayrıca bilet ve yeterince paraya sahip olduklarını ispatladıkları takdirde, transit geçiş vizesi vereceklerdi.

Kararname gayet açık bir şekilde, "Tebaasından bulundukları devlet arazisinde yaşama ve seyahat bakımlarından takyidata tabi tutulan musevi fertlerin –bugünkü dinleri ne olursa olsun– Türkiye'ye duhulleri ve Türkiye'de ikametleri memnudur" cümlesiyle başlamasına ve yalnızca birkaç sınırlı istisnayla yumuşatılmış olmasına rağmen, holokost esnasındaki kurtarma faaliyetleriyle ilgili pek çok yayında, bu kararnamenin "baskılara maruz kalan Yahudilere Türkiye'ye giriş izni verdiği" id-

234 Barlas'ın kurtarma faaliyetlerinin durumuna dair yazdığı 15.6.1941 tarihli rapor, AJJDC, Collection 33/44, File 1050/20 F2, ayrıca Barlas 1975, s. 24-25 (İbranice).

235 Başbakanlık Arşivi'nde Romanya, Çekoslovakya ve Polonya tabiiyetinden 366 Yahudi'ye geçiş izni verildiğine dair bir karar bulunmaktadır (BCA, 30..18.1.2/92.94..19). Bu karar Eylül 1940 sonlarına, yani Barlas'ın İstanbul'a gelişinin iki ay sonrasına aittir.

236 Barlas'ın 15.6.1941 tarihli raporu.

237 2/15132 no'lu kararname, 2/9498 no'lu eski versiyonu gibi, Türkiye'de hiçbir zaman duyurulmadı. Şubat başlarında çok sayıda Türk basın organı, kararname hakkında kısa haberler verdi. Haim Barlas kararnamenin bir kopyasını yayımladı (Barlas 1975, s. 228 vd).

dia edilmektedir.[238] Bunun nedeni, 12.2.1941 tarihli *Cumhuriyet*'in Fransızca baskısının (*La République*) bu kararnameden söz etmesine ve okuyucular tarafından yanlış yorumlanmasına bağlanabilir. Barlas da Joint'e yazdığı raporda, Türk hükümetinin kararnameyi "takibata uğrayan Yahudilere yardım etmek maksadıyla" çıkardığını bildiriyordu.[239]

Uygulamada ise bu düzenleme, Macaristan, Romanya ve Bulgaristan'daki Türkiye temsilciliklerini kapsıyordu. Bu üç konsolosluğun verebileceği transit vizesi kontenjanı, Ankara'daki Dışişleri Bakanlığı tarafından belirleniyordu. Mültecilerin Türkiye'yi 14 gün içinde terk etmeleri gerekiyordu. Mültecilerin İstanbul veya diğer şehirlerde kalabileceği süre 24 saatle sınırlıydı. Buna aykırı davrananlar veya Türkiye'ye yasadışı yollardan girenler, sınır dışı edilerek veya yüksek para cezalarına çarptırılarak cezalandırılıyordu. Türkiye bunlardan başka, döviz transferine izin vermeyerek kurtarma faaliyetlerini daha da zorlaştırıyordu.[240]

Dolayısıyla bu yeni düzenleme Türkiye'nin temel tutumunda bir değişiklik yapmıyor, ancak konsolosluklara –Dışişleri Bakanlığı tarafından belirlenen kontenjanlar çerçevesinde– transit vizeleri bağımsız olarak verme imkânı sağlayarak, bürokrasiyi bir süreliğine de olsa azaltıyordu.[241] Haziran 1941 ortalarında Barlas o zamana dek elde ettiği başarı hakkında Joint'e

238 Ofer 1990, s. 163 vd; Friling 2002, s. 332 ve başkaları.

239 Barlas'ın Mr. Troper'a 15.6.1941 tarihli yazısı, AJJDC. Barlas, kararname metnini sonradan (1975 tarihli kendi kitabında) yayımladığı için bu şaşırtıcı bir durumdur.

240 Yardım paraları, değer kaybına yol açmasına rağmen resmi kurdan Türk Lirası'na çevrilmek zorundaydı.

241 Başbakanlık Arşivi'nde Aralık 1940 tarihli ve "farklı tabiiyetlerden 4.687 Yahudi'ye" transit geçiş izni veren bir hükümet kararı bulunmaktadır; bu Yahudiler Polonya, Romanya, Macaristan, Yugoslavya, İspanya, Çekoslovakya, Hollanda, Fransa ve Almanya vatandaşıydı (BCA, Karar No. 2/14907, tarih 18.12.1940, 30..18.1.2/ 93.117..7). Böyle bir karar ve bu büyüklükte bir grubun (veya grupların) geçişinin organize edilmesi, literatürde ve belgelerde hiç anılmamaktadır. Bu rakamın, Barlas'ın sözünü ettiği pasaport, Filistin sertifikaları ve vize sahibi kişilere, müteakip yıl boyunca üç konsolosluk tarafından verilebilecek vize sayısını belirttiğini düşünmek mümkündür. 30.12.1940 tarihli kararla çoğu Romanyalı olan 166 kişilik bir başka Yahudi grubuna transit vizesi verilmiştir (BCA, Karar No. 2/14980, 30..18.1.2/93.120..20).

bilgi veriyordu. Bu rapora göre, Barlas'ın İstanbul'a gelişinden sonra geçen yaklaşık bir yıllık sürede, 4.850 Yahudi Türkiye üzerinden Filistin'e ulaşmıştı.[242] Ancak Barlas'ın aşıldığını düşündüğü zorluklar, sonraki dönemde daha da yoğunlaşmış olarak karşısına çıkacaktı.

Uygulamaya konulan kolaylaştırmalara rağmen Filistin'e kaçış rotası, sonraki yıllar boyunca da yüksek bürokratik engeller yüzünden müthiş bir kısıtlamaya tabiydi; Türkiye'nin tahdit uygulamalarının yanı sıra İngilizlerin kısıtlamaları ve Nazilerin Balkanlar'daki müttefiklerinin izlediği değişken siyaset, Yahudilerin yasal kaçış rotasının önündeki sayısı giderek artan güçlüklerden sadece birkaçıydı.

Deniz yoluyla illegal göç

Daha 30'lu yıllardan itibaren çeşitli Siyonist örgütler yasal kısıtlamaları ve bürokratik engelleri aşmak için, Aliya Bet adı verilen –İbrani alfabesinin ikinci harfi– Filistin'e illegal göç hareketini örgütlemeye başlamışlardı.[243] Savaşla birlikte Aliya Bet'in önemi de giderek arttı.

Eylül 1939 ile 1942 başları arasında çeşitli limanlardan 15 gemi, Filistin'e doğru yola çıkmıştı. Bu gemiler 12.000'den fazla Yahudi mülteci taşıyordu. Bunların yaklaşık yarısı –Romanya ve Bulgaristan'dan yola çıkarak Karadeniz üzerinden gelenler– Türkiye'de Boğazları aşmak zorundaydı.[244] Ancak, karayolları gibi denizyolu da çok büyük güçlüklerle doluydu. Organizatörler, genellikle böyle bir yolculuğu ancak zar zor yapabilecek gemilere fahiş fiyatlar ödemek zorunda kalıyordu; öte yandan bu çürük gemilere alabileceğinden çok daha fazla yol-

242 15.6.1941 tarihli yazı, AJJDC, Coll. 33/44, File 1050/20 F2.

243 Bu konuda özellikle Ze'ev Jabotinsky tarafından kurulan Betar örgütü aktifti. Çeşitli Siyonist örgütler arasındaki farklılıklar ve anlaşmazlıklar burada ele alınmayacaktır.

244 Yahil 1998, s. 843. Mülteci gemilerinin en kapsamlı tasviri için bkz. Rohwer 1986. Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın hazırladığı 7.10.1942 tarihli bir listeye göre, Mart 1933 ile Ekim 1942 arasında Türk karasularından 7.136 yolcu taşıyan 21 gemi veya motorlu tekne geçmişti. BCA, 030.10.0.0./99641.13.

cunun bindirilmesi söz konusu oluyordu. Yüzlerce insan, kötü durumdaki bu yük veya gezi teknelerine sığışmaya çalışıyordu. Yolculuk sadece teknik sebeplerden ötürü bile müthiş bir risk teşkil ediyordu, pek çok gemi de maalesef yolda battı. Slovakya ve Bulgaristan'dan 1.400'den fazla mülteciyi taşıyan Pencho isimli gemi, Ekim 1940'ta Rodos adası yakınlarında karaya oturdu, pek çok yolcu boğuldu. Diğer yolcular, Rodos'un o tarihlerde İtalya'ya ait olmasından dolayı, İtalyan sahil koruma botları tarafından kurtarıldı ve 1944'e kadar Güney İtalya'da tecrit altında tutuldu.[245]

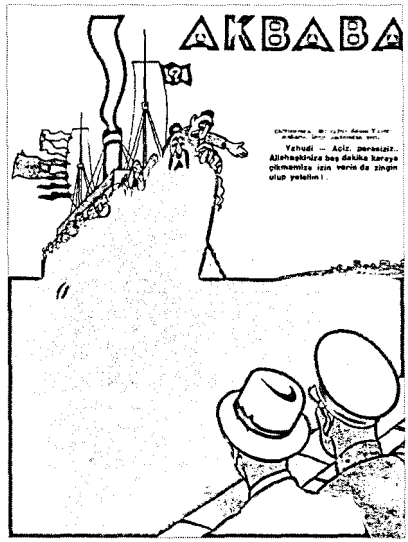
Bulgaristan'ın Varna şehrinden yola çıkan, 327 Çekoslovakyalı ve Bulgaristanlı Yahudiyi taşıyan Salvador isimli gemi, İstanbul'da verdiği kısa bir moladan sonra Marmara Denizi'ndeki Silivri açıklarında şiddetli bir fırtınaya yakalanarak battı.[246] 70 kadarı çocuk olan 240 mülteci boğuldu, 123'ü kurtarıldı. Yahudi yardım kuruluşları hayatta kalanlara maddi yardımda bulundu ve Türk hükümeti, bu olayda mültecilerin İstanbul'a gelerek, Filistin'e gidebilmelerini sağlayacak birer vize almalarına kadar şehirde kalmalarına izin verdi.[247] Bunun dışında Romanya ve Bulgaristan'dan gelen gemiler savaş bölgelerinden geçmek zorunda kalıyor, bu da 1942'de Struma, 1944'te de Mefkûre örneklerinde olduğu gibi, bazı mülteci gemilerinin yanlışlıkla açılan ateş so-

245 Bu gemi zaten Bulgaristan'dan bozuk bir motorla yola koyulmuştu ve gemideki salgın hastalık nedeniyle karantinada tutuluyordu. Yolcular arasında toplama kamplarından kurtulmuş çok sayıda Polonya Yahudisi vardı (Benz 2001, s. 131; ayrıca Rohwer 1986). Pencho'nun yolcularının bir kısmı Rodos'a kadar yüzerek kurtulmayı başarmıştı.

246 Salvador 6.12.1940 tarihinde İstanbul'a gelmiş, ancak 12.12.1940 tarihinde Türk makamlarınca kötü hava koşullarına rağmen denize açılmaya mecbur edilmişti. Aynı gün Marmara Denizi'nde Silivri açıklarındayken şiddetli bir fırtınaya tutuldu ve her iki direğinin de kırılmasından sonra battı.

247 Friling, Barlas'ın raporuna dayanarak, Türk makamlarının Salvador'dan hayatta kalanlara karşı nispeten daha olumlu davrandıklarını yazmaktadır (Friling 2002, s. 333). Rohwer ise Türkiye'nin hayatta kalan Yahudileri Bulgaristan'a göndermek istediğini, bunun Türkiye ile Bulgaristan arasında karşılıklı diplomatik notalara yol açtığını belirtmektedir. Bu olay Bulgaristan parlamentosunda da sert tartışmalara yol açmıştı, çünkü Bulgaristan'daki Yahudi cemaati, bu ölüm yolculuğuna yol açan sebebin yabancı tabiiyetten Yahudilerin sınır dışı edilmesi olduğunu söylüyor, durumdan Bulgar makamlarını sorumlu tutuyordu, krş. Rohwer 1986, s. 222.

nucu batmasına neden oluyordu. Sonunda İngilizler, usulüne uygun bir şekilde düzenlenmiş Filistin sertifikalarına sahip olmayan kişilerin yasadışı yollarla göç etmelerini akla gelebilecek tüm yöntemlerle engellemeye çalıştılar. 1940 sonbaharında yüzlerce Yahudi mülteciyi taşıyan Milos ve Pacific isimli gemiler haftalar boyunca Hayfa limanında tutuldu ve yolcular sonunda onları Mauritius'a götürecek olan Patria'ya aktarıldı. Haganah bunu engellemek için gemiye sabotaj düzenledi, ancak gemi beklenmedik bir şekilde battı ve 267 kişi hayatını kaybetti.[248]

Türk mizah dergileri Yahudi mültecilerle alay ediyor (Hatice Bayraktar'ın Özel Arşivi'nden).

Türkiye, mülteci gemilerinin kendi limanlarında geçici de olsa demir atmalarına izin vermeyerek, bu rotayı güçleştiriyordu. Almanya, Çekoslovakya ve Polonya'dan 800 Yahudi mülteci taşıyan Parita gemisi Ağustos 1939'da kömür, su ve temel ihtiyaç maddelerinden hiçbirini ikmal edemeden bir hafta İzmir açıklarında bekledi, Yahudi yardım örgütleri yolcuların en acil ihtiyaçlarını gidermek için bağış topladılar. Ancak geminin limana girmesine izin verilmedi ve kaptan, Türk polisinin zoruyla yola devam etmeye mecbur edildi.[249] *Karikatür* ve *Akbaba* gibi Türk mizah dergileri, yayımladıkları karikatürlerde kendilerine dünyanın herhangi bir yerinde boşuna sığınacak yer arayan Yahudi mültecilerle alay ediyordu.

---

248 Yahil 1998, s. 843 vd.

249 Parita'nın Rodos'a yanaşması İtalyan makamları tarafından engellenmişti. Parita'nın hikâyesine dair detaylı olarak: Bali 2004-a, s. 223 vd; Rohwer 1986, s. 21 vd.

Sadece günlük *Tan* gazetesi, çaresiz mültecilerle empati kuran üç bölümlük bir röportaj yayımlamıştı. Geminin İzmir sahillerinden ayrılmasından sonra, yarı resmi *Ulus* gazetesi şöyle yazıyordu: "Serserilik eden Yahudiler nihayet İzmir'den ayrıldılar."[250]

Struma *trajedisi*[251]

15 Aralık 1941'de taşıdığı 769 Yahudi mülteciyle İstanbul'a ulaşan Panama bandıralı Romanya yolcu gemisi Struma'nın felaketi hepsinden daha trajik sonuçlandı. Gemi yalnızca kapasitesinin çok üzerinde yolcu yüklü olmakla kalmıyordu, aynı zamanda makineleri bozuk olduğu için denize açılmaya da elverişli değildi. 1941-42 kış ayları boyunca Struma yetmiş gün Boğaz'da bekletildi, gemiye asılmış olan "Bizi kurtarın!" pankartı bütün İstanbullular tarafından görülebiliyordu. Yahudi yardım kuruluşları büyük sıkıntı içinde bulunan yolcuların barınma masraflarının tümünü üstlenme teklifinde bulunmalarına rağmen, mültecilerin karaya çıkmalarına izin verilmedi. Sadece bazı kişiler özel izin almayı başarabildiler.[252] Türk makamları, Filistin sertifikasına sahip olmadıkları gerekçesiyle, mültecilere Filistin'e giriş vizesi vermeyen İngilizlerin arkasına saklanıyordu. Çeşitli çevrelerden gelen baskılar sonucu, İngiltere Hükümeti neticede 15 Şubat günü, Struma yolcuları arasında bulunan 11-17 yaş arasındaki çocuk ve gençlere Filistin vizesi ve-

250 *Ulus* 15.8.1939, aktaran Bali 1999, s.344.

251 Struma'ya dair ayrıntılı olarak: Ofer 1990, s. 147-166; ayrıca Stoliar, 1997 tarihli video röportajı, USHMM arşivi, RG 50030-0384) ve CZA'da bulunan L15/472 dosyası.

252 Joint, Türk makamlarına mültecileri bir kampa yerleştirmeyi ve bunun için gereken tüm masrafları üstlenmeyi önermişti. Ancak Türk makamları emsal teşkil edecek bir durum yaratmak istemiyorlardı ve bu nedenle yolcuların karaya çıkmasını engelleldiler (Friling 2002, s. 333; Yahil 1998, s. 847). Gemiden sadece dokuz kişi ayrılabildi. Bunların beşinin süresi geçmiş olmasına rağmen İstanbul'daki İngiliz makamları tarafından temdit edilen Filistin sertifikaları vardı, biri hamile bir kadındı, diğeri ise bir Amerikan petrol şirketinin temilcisi olan ve gemide eşi ve çocuğuyla birlikte bulunan M. Segal'di. Segal ile aynı şirket için çalışan Türk iş ortağı Vehbi Koç, Segal için İçişleri Bakanı Faik Öztrak'tan özel bir izin alabilmişti.

receğini açıkladı. Ancak bu defa da Türkiye Dışişleri Bakanlığı, İngiliz Hükümeti'nden bu çocuklar için bir gemi tahsis etmesini istiyor, çocukların karaya çıkmasına izin vermiyordu. Haftalar süren zorlu bir bekleyişten sonra Struma, 25 Şubat 1942'de, Türk sahil koruma tarafından Türkiye karasularını terk etmeye zorlandı ve açık denize çekildi.

Manevra yapma kabiliyeti bile bulunmayan geminin Türk şilepleri tarafından denizde kaderine terk edilmesinden kısa bir süre sonra, Struma (muhtemelen Sovyetler'e ait) bir torpido tarafından vuruldu ve battı.[253] Yüzerek karaya çıkmayı başarabilen David Stoliar dışındaki mültecilerin tümü, İstanbul sahillerinin yakınında öldü. Yaklaşık 24 saat boyunca denizde kalmayı başaran Stoliar, balıkçılar tarafından kurtarıldıktan sonra üç hafta boyunca İstanbul'da bir polis karakolunun hücresine kapatılarak sorgulandı. Nihayet Simon Brod'un girişimleriyle serbest bırakıldı.[254]

Siyonist örgütler Struma felaketinden sonra 1944 yılına kadar mültecileri deniz yoluyla Filistin'e taşıma girişimlerinden vazgeçtiler. Sadece Romanya'dan bazı küçük gemiler kalktı.

Türk basını Struma'nın yolcularını "davetsiz misafirler" (*Vatan*) ve "tamahkâr mülteci simsarlarının" kurbanları olarak nitelendirdi. Anadolu Ajansı Mart ayı başlarında, Türk basınına Filistin'de Struma kurbanlarının anısına iki gün iş bırakıldığını ve anma ayinleri düzenlendiği haberini geçti. Bu haber sadece 12 Mart 1942 tarihli *Ulus* gazetesinde yer aldı. Bunun üzerine Nisan 1942'de Türk parlamentosunda bazı tartışmalar yaşandı, ancak bunlar olayın kendisiyle değil, Türkiye'ye karşı yürütülen sözde Yahudi propagandasıyla ilgiliydi. Bazı milletvekilleri, öfkeyle Anadolu Ajansı'nda "kendi yuvasına pisleyen yabancılar" olduğunu söylüyorlardı. Mayıs 1942'de Başbakan Refik Saydam'ın emriyle Anadolu Ajansı'nın Yahudi çalışanları işten uzaklaştırıldı. Saydam, batan Struma gemisiyle ilgili ola-

253 Olayın aslı bugüne kadar aydınlatılamamıştır. Rohwer, bu dönemde Mihver Devletleri'nin Romanya petrollerini bu rota üzerinden taşıdığını, Sovyetler'in de buna karşı denizaltılarını kullandıklarını belirtiyor.

254 Stoliar'la yapılan video röportajı, 1997.

rak şunları söylüyordu: "Burası hiç kimsenin istemediği kişilere yurt olamaz!"[255]

Romanya'dan gelen mültecilere karşı "en sert tedbirlerin" alınması

Struma'da bulunan yolcuların çoğu, Nazi Almanyası'nın Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'ne saldırmasından sonra Alman ve Romen ordu birliklerinin desteğindeki Einsatzgruppen (Mobilize Katliam Birlikleri) mensuplarının 150.000 civarında Yahudiyi katlettiği Bukovina ve Besarabya'dan geliyordu.[256] Romanya'nın eski sınırları içinde kalan bölgelerinde, Eiserne Garde'nin (Demir Muhafızlar'ın) hükümet ortağı olduğu 1940 sonlarında kanlı pogromlar olmuştu. Almanya'nın yönlendirmesiyle katı antisemitist yasalar kabul edilmişti. Bu nedenle Romanya Yahudileri, 1942 yılında kendilerine yönelik terörden Karadeniz üzerinden kaçarak kurtulmaya çalışıyorlardı. Romanya'daki Alman Büyükelçisi Manfred von Killinger'in Romanya hükümetinden Yahudilerin göçüne engel olunmasını istemesinin ardından, Romanya liman yetkililerinin kontrolünden kaçabilecek küçük gemiler kullanılmaya başlanmıştı.[257] Bu gemilerden bazıları Filistin'e ulaşmayı başarırken, toplam 37 yolcu taşıyan Avrupa ve Dora isimli daha küçük iki gemi 1942 sonbaharında Türkiye sahilleri açıklarında karaya oturdu. Güvertesinde 120 yolcu taşıyan Vitorul isimli başka bir gemi ise Türk karasularında battı.

Bükreş'teki Türkiye Büyükelçiliği, Eylül 1942'de 4 ilâ 5.000 Yahudinin Romanya'dan kaçmaya hazırlandığını bildirerek

255 Almanya Büyükelçiliği'nin Nisan 1942 tarihli raporları: PAAA, R 99446; Bali 1999, s. 359 vd.

256 Bu bölgeler, Hitler-Stalin Paktı'nın ek anlaşmasına uygun olarak Haziran 1940'ta Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmişti. Söz konusu bölgelerin 1941 yazında Romanya tarafından "yeniden ele geçirilmesi"nden sonra Alman ve Romen güçleri yerli Yahudilere karşı kitlesel katliamlar gerçekleştirdiler. Yaklaşık 150.000 civarında Yahudi de Transnistriya'ya tehcir edildi.

257 Antonescu, Killinger'e Yahudilerin göç etmesinin engelleneceği taahhüdünde bulunmuştu. Söz konusu gemilerse, yolcuları genellikle Filistin sertifikasına sahip olan motorlu yatlar ve küçük gemilerdi. Krş. Rohwer 1986, s. 229.

Ankara'daki Dışişleri Bakanlığı'na alarm verdi. Dışişleri Bakanlığı, Bükreş'e, mülteci gemilerinin Türk karasularında "kara ile hiç temas etmeden" Boğazlar'dan geçebileceğini bildirdi. Ancak notada, mültecilerin Türkiye topraklarına girmeye yönelik en küçük girişimlerinin bile en katı önlemlerle engelleneceği ve buna rağmen ayak basanların Romanya'ya geri gönderilecekleri belirtiliyordu.[258] İçişleri Bakanı ise bir adım daha ileri gitti ve Yahudi mültecileri taşıyan gemilerin Boğazlar'dan geçmesine izin verilmesine itiraz etti.[259] Bakana göre, Dora ve Avrupa adlı gemilerin karaya oturması kasıtlıydı[260] ve Yahudilerin Türkiye'ye gelme niyetlerini kanıtlıyordu. Bir kere Türk topraklarına ayak bastıkları takdirde, onları ülkeden çıkarmak sadece sorunlara yol açmayacaktı. Bu durum ayrıca, "insani hisler uyandırmak" suretiyle uluslararası kamuoyunu Türkiye'ye karşı harekete geçirecekti. Bu yüzden Yahudiler Mihver Devletleri'nin işgali altındaki ülkelerden karayoluyla Selanik'e gitmeliydiler. Boş gemilerin Boğazlar'dan geçmesine izin verilebilirdi ve hatta varlıklı Yahudiler uçağa binebilirdi.[261] Bu alaycı açıklamaları Türkiye'nin 1942'den sonraki tutumu için karakteristik bir özellik olarak görmek mümkün. Türk gemi sahiplerinin Jewish Agency ile çalışmaları ve Yahudi mültecileri taşımaları yasaklanmıştı. Bu kurallara aykırı davrananlar hapis cezası ve gemiye el konulması tehlikesiyle karşı karşıya kalıyorlardı.[262] Bu giderek artan engeller nedeniyle Aliya Bet 1944'e kadar pek gerçekleştirilemedi.

---

258 Türkiye İçişleri Bakanlığı'nın 14.9.1942 tarihli notası, BCA, 30.10.00/99. 641.13.

259 İçişleri Bakanı böylelikle uluslararası hukukun çiğnenmesini talep ediyordu: Uluslararası deniz yolu olarak Boğazlar'dan ancak savaş gemilerinin geçişi engellenebilirdi.

260 Rohwer de Filistin'e ulaşan gemilerden birine İngiliz makamlarınca el konulmasından ötürü, gemilerin kaptanlar tarafından kasıtlı olarak karaya oturtulduğunu düşünmektedir (Rohwer 1986, s. 230).

261 Türkiye İçişleri Bakanlığı'nın 19.9.1942 tarihli notası, BCA, 30.10.00/99. 641.13.

262 Friling 2002, s. 338. Mart 1941'den itibaren Türk gemi sahiplerinin gemilerini yabancıların üzerine kaydettirmeleri yasaklanmıştı (Rohwer 1986, s. 224).

Holokost dönemi

Nazi Almanyası'yla ittifak halinde bulunan veya uydusu olan devletler, birbiri ardına Yahudi karşıtı kanunlar çıkarmışlardı.[263] Almanya'nın 1941 yazında Sovyetler Birliği'ne saldırısı aynı zamanda, Avrupa Yahudilerine karşı girişilen sistematik soykırımın da başlangıcına işaret eder. Einsatzgruppen mensupları ve Wehrmacht birlikleri, Besarabya'da olduğu gibi, Sovyetler Birliği'nin Baltık Denizi'nden Karadeniz'e kadar işgal edilen bütün bölgelerinde Yahudileri topluyor ve kurşuna diziyorlardı. Nisan 1942'ye kadar Einsatzgruppen mensupları yarım milyondan fazla Yahudiyi öldürmüştü.

Sırbistan da aynı şekilde 1941 sonlarından itibaren sistematik Yahudi katliamlarının yapıldığı bir ülke olmuştu. Ocak 1942'de Berlin'de, bu sırada zaten başlamış olan soykırımın ileri aşamalarının planlandığı ve kararlaştırıldığı Wansee Konferansı toplandı. Bu dönemde Karadeniz'in kuzey kıyıları da dahil olmak üzere bütün Doğu ve Güneydoğu Avrupa Alman işgalinde veya Nazi müttefiki yönetimler altında bulunmaktaydı. Bu bölgelerde toplam 4,5 milyondan fazla Yahudi yaşıyordu.

Kasım 1942'de Jewish Agency Yönetim Kurulu Kudüs'te bir basın toplantısı düzenleyerek, Avrupa Yahudilerinin nasyonal sosyalistler tarafından sistematik olarak katledildiği bilgisini aldıklarını duyurdu. Ancak Müttefik Devletler'in bu bilgilerin doğruluğuna inanması aylar aldı. Toplama kamplarından veya Doğu Avrupa'da oluşturulan gettolardan kurtulmayı başaran bazı Yahudilerin İstanbul'a ulaşmış olmaları, bu şehri "dünyanın en sağlam bilgi kaynaklarından" biri yapıyordu.[264] Dolayısıyla Türk hükümetinin de Almanya'daki Yahudi katliamının

263 Bunlar Hırvatistan, Slovakya, Macaristan ile Türkiye'nin komşuları olarak da Bulgaristan ve Romanya'ydı.

264 Bir dönem Haim Barlas'ın sekreteri olarak çalışmış olan Marianne Laqueur ile Temmuz 2004'te yapılan röportaj; Kollek 1992, s. 78, 80. Güneydoğu Avrupa'da olup bitenler hakkında haberler yapan uluslararası gazetecilerin Türkiye'de akrediteleri bulunuyordu. *Sunday Times*'in Türkiye muhabiri, Nisan 1942'de, 120.000 Romanya Yahudisinin öldürüldüğünü bildiriyordu.

boyutları hakkında oldukça erken dönemlerde bilgi sahibi olduğunu düşünmek herhalde yanlış olmaz.

İleride Kudüs'ün belediye başkanı olacak olan Teddy Kollek, hatıralarında şunları yazar: "Yahudilerin kitlesel olarak imha edildiklerini ilk olarak İstanbul'da duyduk. (...) Zaman içinde tablo daha da kötüleşti. Her geçen gün Nazilerin topyekûn imha kampanyalarına dair haberler alıyorduk. Bu haberlere inanmak ve boyutlarının ne anlama geldiğini kavramak bizim için çok zordu. Naziler tarafından işgal edilmiş dünyanın dışında olup bitenlerden haberdar olan ilk ve bir süre boyunca tek insanlar bizlerdik. (...) Sonra ağır ağır Yahudiler İstanbul'a gelmeye başladı – bir şekilde toplama kamplarından kurtulmayı başarmış iki, üç tanesi, bir de bizim Romanya, Bulgaristan veya Yunanistan'dan çıkarabildiklerimiz. Bu insanların ne halde olduklarını ve bize anlattıkları dehşet verici şeyleri asla unutmayacağım. (...) İmha hareketlerine dair aldığımız haberler, bizi çıldırmanın eşiği denilebilecek bir duruma sokuyordu. Her yere ve herkese –akla gelen tüm ülkelere binlerce mektup– insanları tehlikeli bölgelerden ve ölüm kamplarından kurtarabilmesi ve dünyanın Almanya'da olup bitenleri anlayabilmesi umuduyla mektuplar yazıyorduk. (...) Gerçekleri tüm çıplaklığıyla öğrenen ilk insanlar bizlerdik."[265]

Kurtarma çabaları ve yardım komiteleri

1941-42 yıllarında yaşanan dramatik gelişmeler nedeniyle Türkiye, Doğu ve Güneydoğu Avrupa'dan milyonlarca Yahudi için potansiyel bir kaçış yolu olarak bir anda büyük bir önem kazanmıştı. Yahudilerin kurtarılması için çok sayıda Yahudi örgütü temsilcilerini Türkiye'ye gönderiyordu. 1942 sonlarına doğru çeşitli Yahudi gruplarının temsilcilerinin birlikte çalıştığı Kurtarma Komitesi kuruldu. Jewish Agency'de temsil edilmeyen Revizyonistler ve dini bir örgüt olan Agudat Israel de bu komitede bulunuyordu. Aralarında Teddy Kollek, Ehud Avriel, Yitzhak Gruenbaum, Venya Pomeranz, Menahem Bader,

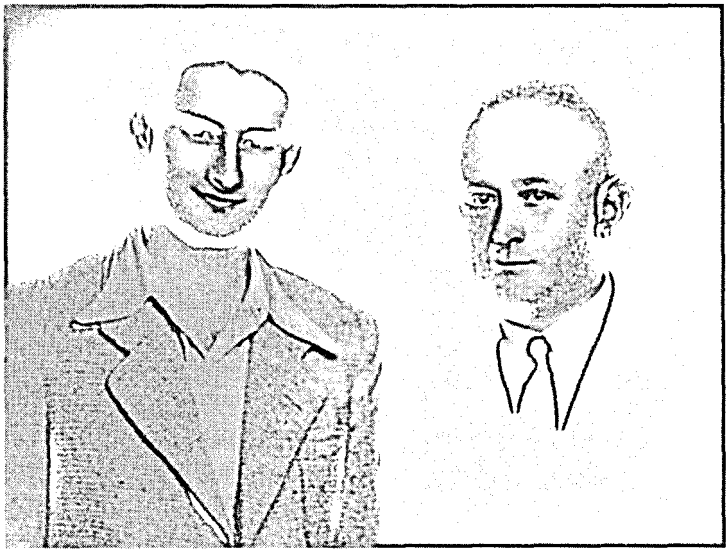
265 Kollek 1992, s. 78-80.

Dr. Jacob Griffel gibi isimlerin de bulunduğu aktivistlerin sayısı yirmiden fazlaydı.[266] İçlerinden bazıları sürekli olarak Türkiye'de bulunuyor, diğerleri giriş çıkış yapıyorlardı. Resmen ve Türk makamlarının izniyle ülkede bulunan Haim Barlas ve sonradan Joseph Goldin dışındakiler çalışmalarını gazeteci, işadamı veya turist kimlikleriyle sürdürüyorlardı.

Uluslararası yardım kuruluşları da Türkiye'ye temsilcilerini gönderiyorlardı. Edmond Simond Uluslararası Kızılhaç delegesi olarak Ankara'da bulunuyordu, Reuben Resnik ise topladığı bağışlarla diğer örgütlerin (Jewish Agency ile Kızılhaç) faaliyetlerini de finanse eden American Jewish Joint Distribution Committee'nin (Amerikan Yahudi Ortak Dağıtım Komitesi, kısaca: Joint) temsilcisiydi. Türkiye'de dil ve ülkeyi tanımama sıkıntısı yaşayan bu uluslararası örgütler, bazı İstanbullu Yahudilerin yorulmak bilmez yardımları temelinde çalışıyordu.

Türkiye'nin tasvir edilen kısıtlayıcı uygulamalarına rağmen, farklı ülkelerden Yahudi mülteciler savaş boyunca kontrolleri bir şekilde atlatarak Türkiye'ye gelmeyi başardılar. İstanbul Yahudi Cemaati'nin üyeleri, pek çoğu İstanbul'da illegal olarak yaşamak zorunda kalan bu mültecilerin barınma sorunlarını ve temel ihtiyaçlarını gidermek için bir yardım komitesi teşkil etmişlerdi. Komite üyeleri, mültecilere yolculuklarının devamını örgütlemekte ve ihtiyaç duydukları belgeleri temin etmekte yardımcı oluyordu. Hastalara Or Ahayim Yahudi Hastanesi'nde bakılıyordu. Bu grubun arasında İstanbul Alman Lisesi'nin eski öğretmeni Dr. Julius Stern, Haham Dr. Markus, Naziler tarafından görevden uzaklaştırılan Deutsche Bank'ın eski müdü-

266 Kurtarma faaliyetleri konusunda kimlerin nasıl davrandığına dair çeşitli Yahudi örgütleri arasında süren kimi çok sert tartışmalar burada konu edilmeyecektir. Joseph Goldin sonradan *Jewish Agency*'nin resmi temsilcisi sıfatıyla Barlas ve Gruenbaum'a katıldı; Venya Pomeranz Aliya Bet'in örgütlenmesinden sorumluydu; Agudat Israel'i temsil eden Dr. Jacob Griffel, sonradan *New York Times* muhabiri olarak çalışan Joseph Levy tarafından desteklendi. İstanbul'daki aktivistlerin listesi Ofer 1977, s. 438 ve Friling 2002, s. 341 ve devamında bulunmaktadır. İsimleri anılan bu kişilerin bir kısmı, kurtarma faaliyetlerinin yanı sıra örneğin İngiliz gizli servisiyle işbirliği sağlamak ve Yahudi direnişçilerini gidecekleri yere göndermek gibi görevler de üstlenmişlerdi. Krş. Kollek 1992, s. 70 vd.

Simon Brod, Struma felaketinden kurtulan David Stoliar ile (USHMM Archives).

rü ve aynı zamanda Aşkenaz Cemaati'nin yönetim kurulu üyesi olan Edmond Goldenberg ve Albert Saltiel gibi isimler bulunuyordu. Jewish Agency'nin bir temsilcisinin Joint'e gönderdiği bir raporda belirtildiği üzere, Türkiye'deki koşullar nedeniyle "bu grup tümüyle illegal çalışıyordu, hükümetin faaliyetlerini haber alması halinde sert bir şekilde cezalandırılırlardı".[267]

İstanbul'da yaşayan Aşkenaz bir Yahudi olan ve Yahudi mültecileri kontrollerden kaçırabilmek için tren garı ve limanlar arasında gece gündüz mekik dokuyan işadamı Simon Brod, bu hususta önemli bir rol oynuyordu. Brod, bunun için kendi özel servetinin yanı sıra, Türk polisi ve liman yönetimiyle olan iyi ilişkilerini de kullanıyordu. Yorulmak bilmez çabaları hem sayısız mülteci için hem de 1940'tan itibaren Türkiye'de faaliyet

267 Eisenstadt'ın Kudüs'ten Joint New York'a 9.9.1940 tarihli yazısı, AJJDC, Coll. 33/44, File 1050/10 F2. Grup üyeleri genellikle Aşkenaz cemaatindendi. Bazı yazılarda (örn. Beki Bahar, 2003) Hahambaşılığın resmi bir Mülteci Komisyonu'ndan söz edilmektedir. İki grubun aynı olup olmadığı tespit edilememiştir.

gösteren yardım kuruluşları için çok önemliydi.[268] Brod mültecilere yardımcı olduğu için 1942'de tutuklandı ve mahkûm edildi. Bu olay da Jewish Agency'in kaygılarının temelsiz olmadığını ortaya koymaktadır.[269]

Türkiye'deki çeşitli yardım komiteleri Filistin'e kaçış yollarının yanı sıra Nazilerin egemen olduğu bölgelere de maddi yardımda bulunuyor, besin maddeleri, para ve sahte belgeler gönderiyorlardı. Uluslararası Kızılhaç'tan Edmond Simond, Joint'in maddi imkânlarını kullanarak Nazilerce işgal edilen Doğru Avrupa'daki gettolarda ve kamplarda tutsak Yahudilere Türkiye'den besin maddesi dolu binlerce paket gönderiyordu.[270] Papalık elçisi Guiseppe Roncalli, Yunanistan ve Balkanlar'daki Yahudilere besin maddeleri göndermek suretiyle yardım ediyordu. Türk makamları zaman zaman da olsa bu yardımları engellemeye çalışıyorlardı. Örneğin Ocak 1942'de Agudat Israel'in temsilcisi Segal'ın Polonya'daki muhtaç Yahudilere besin maddeleri göndermesine engel olunmuştu.[271]

1942-1944: Dar geçit Türkiye

Nazilerin sistematik soykırıma başladığı sırada, Yahudilere Nazilerden kaçış yollarının çoğu savaş nedeniyle kapanmıştı: Ekim 1941 sonlarında Almanlar kendi egemenlik alanlarında yaşayan Yahudilerin göç etmelerini yasakladılar, müttefikleri Bulgaristan ve Romanya'dan da bu yasağı uygulamalarını is-

268 Simon Brod bütün aktivistlerin (Teddy Kollek, Haim Barlas, Ira Hirschmann, Francis Ofner vd.) yazılarında ve çok sayıda mültecinin hatıratında öne çıkarılmaktadır. Brod'un sözü edilen komiteye mi mensup olduğu yoksa tek başına mı çalıştığı anlaşılamamaktadır.

269 Polisle arasındaki iyi ilişkiler sayesinde Brod aldığı cezadan muhtemelen para yoluyla kurtulmuştu. Uzun süre hapiste kaldığına dair bir bilgi mevcut değildir. Yanında çalışan David Russo da onunla birlikte "Milli Güvenlik Kanunu" uyarınca tutuklanmıştı (Bali 2001-a, s. 182).

270 Resnik'in Hirschmann'a 7.3.1944 tarihli memorandumu, AJJDC, Coll. 33/44, File 1051/1 F2.

271 BCA, 17.1.1942 tarihli belge, 030..10.0.0/246.664..16. Ancak Türkiye bu konuda yalnız değildi: Britanya hükümeti de savaşın ilk yıllarında Doğu Avrupa'da hapsolan Yahudilere gönderilen yardımları, Alman ordusunun faydalanabileceği gerekçesiyle engelliyordu (Feingold 1980, s. 118).

tediler. Ege de dahil olmak üzere hem Akdeniz hem de Karadeniz savaş bölgesi olmuştu. Yahudi örgütlerinin soykırım hakkında pek çok kez ısrarla bilgi vermesine rağmen, Büyük Britanya makamları Yahudilerin Filistin'e göçüne dair olumsuz tavrını değiştirmeye uzun süre yanaşmadı. Britanya hükümeti ancak 1943 ilkbaharında Türkiye'ye ulaşmayı başaran Yahudi mültecilere henüz kullanılmamış, yani "açık", olan Filistin sertifikası vermeyi kabul etti. Ancak bu yeni düzenlemenin Türk hükümetine gecikmeli olarak bildirilmiş olması ihtimali kuvvetlidir.[272]

Kurtarma çalışmalarının önündeki engel, büyük ölçüde Türk makamlarının izlediği siyasetti. Barlas, 1943 başlarında, "Ankara'da aylarca süren müzakerelerden sonra" Romanya ve Macaristan'dan toplam 270 çocuk için transit vizesi almayı başardığını, Yahudi çocukların ilk grubunun Ocak 1943'te Filistin'e ulaştığını bildiriyordu.[273] 1940 yılının sonlarında sağlanan kısmi kolaylıklar, savaştan önce verilmiş Filistin sertifikalarına sahip olan Yahudiler için geçici bir rahatlamaya yol açmıştı. Ancak, bu kişilerin Türkiye'den geçmelerine 1941 yazına kadar izin veriliyor olduğu halde, 1941 yazında yine her transit grubu için Ankara'daki Bakanlığa listeler verilme gerekliliği getirildi. Ağır bürokrasi ölümcül sonuçlar doğuruyordu. Her gün binlerce Yahudi, imha kamplarına götürülürken, yardım komitelerinin çalışanları İngilizlerden seyahat sertifikası, Fransızlardan (Suriye için) ve Türklerden transit vizesi alabilmek için konsolosluktan konsolosluğa koşuyorlardı. Suriye için alınmış transit vizelerinin Türk bürokrasisi tarafından titizlikle kontrolü bile bazen aylarca sürebiliyordu.[274] Bütün bu belgelerin elde edilmesi, ölümle yarışa dönüşmüştü. Bütün belgeler bir araya getirilinceye kadar, adlarına sertifika ve vize düzenlenmiş olan

272 Histadrut'un iki delegesinin 30.4.1943 tarihinde İstanbul'dan gönderdiği raporlar, AJA, 6 D-103/4.

273 Barlas'ın Jewish Agency'nin İstanbul'daki faaliyetlerine dair 19.2.1943 tarihli yazısı, AJJDC, Collection 33/44, File 1050/20, F2.

274 Marrus 1999, s. 308. Hirschmann'ın raporu, muamelelerin bakanlıkta Yahudi mültecilere karşı hüküm süren antipati nedeniyle kasıtlı olarak geciktirildiğini düşündürmektedir (Hirschmann 1945, s. 42).

insanlar ya yeraltına geçmiş ya da toplama kamplarına götürülmüş oluyordu.[275]

1943-1944 yılları

Değişen siyasi şartlar altında mümkün olduğu kadar fazla sayıda Yahudiyi tahliye etmek için, Yahudi aktivistler sürekli olarak yeni planlar üretiyordu.[276] Stalingrad'daki dönüm noktasından sonra Romanya hükümeti ihtiyatlı bir şekilde Müttefik Devletler'le ilişki kurmaya çalıştı ve Yahudilerin ülkeden ayrılmalarına izin vermeye hazır olduğunu bildirdi.[277] Büyük Britanya, Bulgaristan, Macaristan ve Romanya'dan 5.000 Yahudi yetime Filistin sertifikası vermeyi taahhüt etmişti, ancak bunlar ilave değil, *Beyaz Kitap*'ta yer alan kota dahilindeki sertifikalardı. Türk makamları ise sadece on günde bir olmak üzere her biri refakatçileriyle birlikte 75 çocuğa transit vize veriyor, ancak ikinci grubun Türkiye'ye girişini, ilk grubun çıkış şartına bağlıyordu. Türk siyasetçileri bu kısıtlamaları taşıma sorunlarıyla açıklıyor, ancak Türkiye-Bulgaristan sınırına, çocukların bir araya getirildikten sonra yolculuğa devam edebilecekleri kamplar kurmayı da reddediyorlardı.[278] Transit geçiş izinleri Bulgaristan, Romanya ve Macaristan'dan gelecek gruplar için dönüşümlü olarak verilecekti. Söz konusu bu grupların gecikmeleri durumunda, ki bütün bu devletlerdeki mevcut baskılar ve savaş hali nedeniyle bu sık sık yaşanıyordu, transit vizeler iptal ediliyordu.[279] Al-

275 Yahil 1998, s. 841.

276 Detaylı olarak Friling 2002.

277 Antonescu ilk olarak 70.000 Yahudinin ülkeden ayrılmasını teklif etmişse de, Büyük Britanya bu teklifi reddetmiş ve bunun zaten organizasyon açısından da imkânsız olduğu ortaya çıkmıştır (Feingold 1980, s. 115). Romanya hükümetinin bu "teklifi" de aslında antisemitistti, çünkü Romanya Yahudilerinin "katli yerine sürülmesi" anlamına geliyordu.

278 Papen'in 10.5.1943 tarihli raporu, PAAA, R 100889, Fiche 2273.

279 Friling 2002, s. 369'da her 10 günde bir 100 çocuktan, başka bir yerde de 50 çocuktan söz ediyor. Almanların Macaristan'da yaptığı darbeden sonra Almanlar ve onlara bağlı hükümetler Yahudilerin ülkeyi terk etmesine engel oldular, bu insanlara verilmesi planlanan vizeler iptal edildi. Barlas'ın 24.4.1944 tarihli raporu.

man makamları 1943 ve 1944 yılları boyunca Yahudilerin ülkeden ayrılmasını engellemeleri için Romanya ve Bulgaristan hükümetleri üzerinde ağır bir baskı uyguladılar.[280]

1943 sonbaharında Türk hükümeti Jewish Agency ile yaptığı uzun müzakerelerden sonra, Dışişleri Bakanlığı'na önceden iletilen listelere bağlı olarak Bulgaristan, Romanya ve Macaristan'ın her birinden dokuzar aileye haftada bir transit vizesi vermeyi kabul etti. Bu düzenleme Ekim 1943'ten itibaren yürürlüğe girecekti. Barlas, bu düzenleme sonrasında ayda 400 kişiye geçiş izni verileceğini hesaplamıştı.[281] Romanya ve Bulgaristan hükümetleri –Almanya'nın baskısı nedeniyle– yeni güçlükler çıkartarak Yahudilerin ülkeden ayrılmalarını engellediği ve Türk makamları da başka mültecilere aktarılmasını kabul etmediği için, pek çok transit vizesi geçerliliğini yitirdi. Dolayısıyla bu düzenleme neredeyse hiç uygulanamadı.[282] 1943'ün son çeyreğinde Türkiye'den sadece 215 Yahudi mülteci geçebildi. "Buna karşın Macaristan, Romanya ve Bulgaristan'da bir milyondan çok daha fazla sayıda insan, imha kamplarına gönderilmeyi bekliyordu. Türk makamlarınca verilen transit vizelerinin hepsi kullanılmış olsaydı bile, son mültecinin de kurtarılabilmesi için 200 yıla ihtiyaç olacaktı," diye yazıyordu Ira Hirschmann. "Bu devletlerden her biri, sorumluluğu diğerine yüklüyordu. (...) Ancak kurtarma faaliyetlerini bizzat Türklerin engellediğinden pek az kuşku vardır."[283]

1943 yılı boyunca legal yollardan sadece 1.352 Yahudi Türkiye üzerinden Filistin'e gidebildi, bunların 327'si Çeşme ve İzmir üzerinden Yunanistan'dan kaçmıştı. Sadece 1.000 kadar Doğu Avrupalı Yahudi "resmi rota"yı kullanarak Türkiye'den geçmişti, bu da haftada 20 kişiye karşılık geliyordu. Buna karşın aynı dönemde (Ocak-Aralık 1943) çok daha fazla sayıda, yani 2.138 Türkiye Yahudisi, bilhassa Varlık Ver-

280 Döscher 1987, s. 294, 299; Bulgaristan'ın tutumuna dair Rychlik 2004, s. 79 vd.

281 Barlas'ın 18.12.1943 tarihli "Türkiye üzerinden göç" raporu, AJA, H 332-20.

282 Barlas'ın 24.4.1943 tarihli "Türkiye üzerinden göç" raporu, AJA, D 108-17.

283 Hirschmann 1945, s. 32 vd.

gisi'nde somutlaşan Yahudi karşıtı baskılar nedeniyle Türkiye'den Filistin'e göç etmişti. Bu tablo, 1944 yazına kadar pek değişmedi.[284]

Yahudi örgütlerinin baskısı ve Uluslararası Mülteci Komitesi'nin yetersiz olduğunun anlaşılması üzerine, ABD Başkanı Roosevelt 1943 sonlarında Amerikan Savaş Mültecileri Kürsüsü (*War Refugee Board / WRB*) adlı bir örgüt kurdu.[285] Ira Hirschmann, 1944 başlarında *WRB*'nin temsilcisi sıfatıyla oldukça geniş özel yetkilerle donatılmış olarak Ankara'ya geldi. Türkiye'de artık Jewish Agency'nin etrafında toplanmış olan Kurtarma Komitesi, Joint, Uluslararası Kızılhaç ile War Refugee Board yakın bir işbirliği içindeydi. *WRB*'yi temsil eden Hirschmann, ABD Büyükelçisi Laurence Steinhardt'tan da destek görüyordu.

Almanya'nın savaşı kaybedeceğinin her geçen gün daha belirginleştiği, Almanya'yla halen ittifak durumunda olan Bulgaristan ve Romanya'nın Yahudilerin kaçışının engellenmesi konusunda Alman baskısına giderek daha fazla karşı koyduğu 1944 ilkbaharında bile, Türkiye kısıtlayıcı tutumunu muhafaza etti. Uluslararası Kızılhaç temsilcisi Edmond Simond'un Mart 1944 tarihli bir raporu, mevcut durumu net bir şekil-

284 Barlas'ın 28.12.1943 tarihli "Türkiye üzerinden göç" raporu. Temmuz 1944 tarihli bir rapora göre, Ocak 1943 ile Haziran 1944 arasında Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı toplam 3.153 Yahudi Türkiye'den Filistin'e göç ederken, aynı dönemde Bulgaristan, Macaristan, Romanya ve Yunanistan'dan toplam 3.144 Yahudi mülteci Türkiye üzerinden Filistin'e ulaşabilmişti. (Harry Viteles'in 23.7.1944 tarihli raporu, AJJDC, Coll. 33/44, File 1051/20 F2).

285 Hükümetlerarası Mülteci Komitesi (Intergovernmental Committee on Refugees) 1938'de Evian Konferansı'nda kurulmuş, ancak takibata uğrayan Yahudiler için kaçış yolları bulmakta başarılı olamadığı ortaya çıkmıştı. Nisan 1943'te ABD ve Büyük Britanya'nın girişimleriyle Bermuda'da bir konferans daha düzenlendi, ancak bu da işe yaramadı. ABD'de Yahudi örgütlerinin hükümet üzerindeki baskısının giderek artması üzerine, Ocak ayında Yahudilerin Nazilerin egemen olduğu bölgelerden tahliye edilmeleri ve başka yerlere yerleştirilmeleri, ayrıca toplama kamplarındaki Yahudilere yardım paketleri göndermek işleriyle ilgilenecek Amerikan Savaş Mültecileri Kürsüsü (War Refugee Board) kuruldu. *WRB*, kâğıt üzerinde çok geniş yetkilerle donatılmıştı, fakat yok denecek kadar az maddi imkâna sahipti ve ABD hükümetinden kayda değer bir destek alamıyordu. Örgütün faaliyetleri esas olarak özel Yahudi örgütleri (bilhassa Joint) tarafından finanse ediliyordu. *WRB*'nin faaliyetleri, çalışanlarının fedakârca gayretleriyle yine de belli bir etki yarattı.

de ortaya koymaktadır. Simond bu raporda hem Ira Hirschmann'ın hem de Britanya temsilcisi Bennett'in girişimleriyle Türkiye'nin (Londra'da verilen 5.000 Filistin sertifikası için) 150 transit vizesine onay vermesini bir başarı olarak değerlendirir. Taşıma güçlüklerine atfen 1943'ten beri uygulanan karayoluyla geçiş kısıtlaması, her on günde bir 75 kişi olmak üzere, sürdürülüyordu.[286] Aynı zaman diliminde Dünya Yahudi Kongresi (World Jewish Congress / WJC) Britanya Dışişleri Bakanlığı'nın Mülteci Dairesi'yle işbirliği içinde, otuz kadarı Slovakya'dan, birkaçı da işgal altındaki diğer ülkelerden bir grup hahamı kurtarmaya çalışıyordu. Ankara'daki Britanya Büyükelçiliği'nin transit vizesi talebine rağmen, Türk makamları aylar boyunca herhangi bir cevap vermekten kaçındı.[287]

Mart 1944'te WJC tarafından örgütlenen bir Yahudi heyeti, Washington'daki Türkiye büyükelçisini ziyaret etti ve Ankara hükümetinin, Bulgaristan Yahudilerine verilen transit vizelerinin sayısını Bulgar hükümetinin verdiği çıkış vizelerinin sayısına yükseltmesini sağlamasını rica etti. Heyet büyükelçiye, Türkiye'den geçişte meydana gelebilecek tüm masrafları üstlendiğine dair bir taahhütname sundu.[288] Çok sayıda yardım kuruluşunun ve Amerikan makamlarının yoğun baskısı üzerine Türkiye Mayıs 1944'te Yahudi mültecileri artık sınırlardan geri çevirmeyeceğini açıkladıysa da, bu pratikte uygulanmadı. Haziran 1944'te Bulgaristan'dan gelen Yahudi mültecilerin Türkiye'ye girmelerine sınırda hâlâ engel olunuyordu. Bundan ötürü Bulgaristan'da pek çok Yahudi, Büyük Britanya tarafından dağıtılan Filistin sertifikalarını, Türkiye'nin tutumu yüzünden kullanamaz olmuştu.[289]

Mart 1944'te Almanlar Macaristan'ı işgal ettiler ve derhal "nihaî çözüm" hazırlıklarına başladılar: Mayıs ayında Macaristan

286 Simond'un 14.3.1944 tarihli ve 11 No.lu raporu, ICRC, G 95/5-165.03.

287 Isaac Weissman'ın Easterman'a yazısı, Mart 1944, AJA, H 296 - 2. Hahamların kurtulmayı başarıp başaramadıkları belgelerden anlaşılamamaktadır.

288 WJC Bulgaristan Komitesi Sekreteri Vitalis Nachmias, 23.3.1944 tarihli görüşmeye dair, AJA, H 322-20.

289 WJC Kurtarma Komitesi Başkanı Kubowitzki'nin, WJC Başkanı Dr. Steve Wise'a ve Dr. Nahum Goldman'a yazdığı 25.7.1944 tarihli not, AJA H 332-19.

Yahudilerinin Auschwitz'e gönderilmesine başlandı. Onların kurtarılması için gösterilen çabalar, ortak kurtarma çabalarının en önemli konusu olmuştu.[290] İstanbul'daki Jewish Agency, Macaristan'daki Yahudileri ülkeden çıkartabilmek için Macaristan'la ilişkisi bulunan Yahudilere, içlerinde Filistin sertifikaları bulunan mektupları erişebildikleri tüm Yahudilere gönderme yetkisi verdi. Yukarıda anılan Francis Ofner, karısıyla birlikte, mümkün olduğu kadar fazla Yahudiye ulaşabilmek için isimlerini telefon rehberlerinden aldığı Yahudilerin Budapeşte'deki adreslerine Filistin sertifikaları gönderdiğini anlatır.[291] WJC'nin iç yazışmalarından birinde, kritikleşen bu durum karşısında Türkiye'nin nasıl bir tavır aldığına dair şöyle deniliyordu: "Türkiye'nin Macaristan, Slovakya ve diğer Balkan ülkelerine açılan hayati öneme sahip bir kaçış yolu olarak (...) artan kıymetini belirtmeye gerek yoktur. (...) Yetişkinler için transit vizesi konusunda Türk hükümetinin izlediği siyasette önemli bir değişiklik olmadı. Türkiye'nin Avrupa'da mültecilerin sınırlarından vizesiz geçemediği tek tarafsız ülke olması, öfkelendirici ve dayanılmaz bir durumdur."[292]

Yabancı ülkelerin vatandaşı olan Yahudilerin Türkiye'de kalmalarını engellemek, süregeldiği gibi Türk siyasetinin birincil önceliğiydi. Amerikalıların Yahudi mülteciler için İstanbul yakınlarında bir kamp oluşturma teklifleri geri çevrilmişti. Büyük Britanya ile Almanya arasında yapılan sivil tutukluların değiş tokuşu sonucunda Bergen-Belsen Toplama Kampı'ndan kurtarılan ve İstanbul üzerinden Filistin'e giden bir grup Yahudinin "Türk topraklarına ayak basmalarına" izin verilmemiş, Türk

290 Macaristan'ın Nazi Almanyası'yla ittifak içinde olmasına ve Yahudi düşmanı yasalar çıkartmasına rağmen, Macar hükümeti Mart 1944'e kadar Macaristan Yahudilerini Almanlara teslim ederek ölüme göndermeyi reddetti. Ülkenin işgalinden sonra Almanlar Yahudileri toplama kaplarına gönderme hazırlığı olarak belirli merkezlerde topladılar. Mayıs ve Temmuz 1944 arasında yaklaşık 440.000 Yahudi Macaristan'dan Auschwitz'e gönderilerek öldürüldü.

291 Francis Ofner'in video kaydı, USHMM içinde.

292 Yazar, WJC'nin "en üst makam" olarak Türk hükümetine baskı yapması ricasıyla Roosevelt'e başvurmasını öneriyordu. 7.4.1944 tarihli "fh" yazısı, AJA, H 332-19. Aynı yerde WJC'nin İsviçre'deki temsilcisi Gerhart Riegner'in de benzer içerikli bir telgrafı bulunmaktadır.

polisi eşliğinde trene bindirilinceye kadar İstanbul'da bir gemide bekletilmişlerdi.[293]

Yunanistan Yahudilerini kurtarma faaliyetleri

Yunanistan Yahudilerinin Ege kıyıları üzerinden kurtarılma faaliyetleri daha başarılı oldu. 1943 yılından itibaren İzmir ve Çeşme'de Yahudi aktivistler, Yunan direnişçileri ve Britanya gizli servisi arasında bir işbirliği gelişti ve bunun sonucunda çok sayıda Yunanistan Yahudisi kurtarıldı. Eğriboğaz (Euboea) adası, Selanik ve Atina'dan kaçarak toplama kamplarına gönderilmekten kurtulan pek çok Yahudi için saklanacak bir yer oldu. Yunan direnişi burada çok iyi örgütlenmişti, partizanlar arasında çok sayıda Yunanistan Yahudisi vardı ve bunlardan biri olan Komutan Sarika Yahudi kadın partizanlardan oluşan bir birliği yönetiyordu.[294] Yunan partizanları Yahudileri ve diğer kaçakları teknelerle küçük Ege adalarından oluşan ağın içinden Ege'nin Türkiye kıyısında bulunan ve İngiliz istihbarat birimlerinin beklediği Çeşme'ye getiriyorlar, Yunan direnişine gerekli malzemeyle de geri dönüyorlardı. İngilizlerin asıl amaçları, tutsak İngiliz pilotlarını kurtarmaktı; Yunan direnişinin ise, daha sonra başbakan olacak Andreas Papandreou gibi siyasi şahsiyetleri kurtarması mümkün oluyordu.[295]

Yahudi mültecilerin beslenme ve barınma ihtiyaçları, aracılar İstanbul'daki İngiliz makamlarından gerekli belgeleri temin edinceye kadar İzmir'deki Yahudi Cemaati tarafından karşılanıyordu. Bu faaliyetler, Varlık Vergisi nedeniyle iyice zayıflamış olan cemaat için, Türkiye'deki mevcut Yahudi karşıtı hava ve yürürlükteki Yabancılar Kanunu nedeniyle oldukça fazla ce-

---

293 Aubert de la Rüe'nün 11.7.1944 tarihli üçüncü Filistin değiş tokuşuna dair raporu, Bergen-Belsen Anma Müzesi Arşivi, Philippe Aubert de la Rüe dosyası, BA 983; Ayrıca değiş tokuşa katılanlardan biri olan Herbert Kruskal'ın raporu, BA 297.

294 Bowman 2006, s. 31 vd.

295 Kollek 1992, s. 80. Büyük Britanya, İngiltere, Fransa veTürkiye arasında imzalanan anlaşmayla Çeşme'de bir donanma üssüne sahiptiler. Koçak 1996, Cilt 1, s. 457.

saret isteyen bir dayanışma eylemiydi. Cemaatin lideri Shabetay Shaltiel ve aralarında Viyanalı Heinz Ziffer'in de bulunduğu küçük bir Yahudi-Siyonist aktivist grubu, burada önemli bir rol oynuyordu. Ziffer 1933 yılında henüz çocukken Türkiye'ye gelmiş ve İstanbul'da Siyonist Neemane Zion'a katılmıştı.[296] Kurtarma faaliyetleri 1943 sonbaharında başladı; 1.000'den fazla Yunanistan Yahudisi bu yolla kurtarıldı.[297] Bu boyuttaki faaliyetlerin Türk makamlarınca biliniyor olması gerekir, çünkü yerel basın Yahudi mülteciler hakkında haberler yapıyordu. Bu kurtarma faaliyetlerine sessizce göz yumulması, Türkiye'nin öte yandan uyguladığı kısıtlayıcı siyasetle çelişmektedir.

Dönüm noktası: 1944 yazında deniz köprüsü

Türk makamları, Yahudi mülteciler için getirilen transit geçiş izni kısıtlamalarını sürekli ülkenin taşıma kapasitesinin yetersiz olduğu gerekçesiyle açıklıyorlardı. Bu nedenle Jewish Agency'nin temsilcileri ile Ira Hirschmann, çabalarını büyük bir taşıma imkânı sağlayan gemi kiralama veya satın alma üzerinde yoğunlaştırdılar. Türk gemi sahiplerinin Jewish Agency'le birlikte çalışmaları veya Yahudi mültecileri taşımaları yasaklanmıştı. Yardım kuruluşlarının gemi satın alma veya onarma için başlattıkları girişimlerin bir işe yaramamasına karşın, ABD Büyükelçisi Laurence Steinhardt nihayet 1944 ilkbaharında 1.500 kişiyi taşımaya uygun Tari adlı yük gemisini kiralayabilmek için Türk makamlarından izin almayı başardı. Steinhardt büyük bir olasılıkla Türkiye Dışişleri Bakanlığı'na ciddi bir baskı uygulamıştı: Uluslararası Kızılhaç (ICRC) temsilcisi Simond'un raporuna göre, Steinhardt Türk tarafını ABD'de Türkiye karşıtı bir basın kampanyası başlatmakla tehdit etmişti.[298]

296 Ziffer 2003, Kollek 1992, s. 82 vd.

297 Friling 2002, s. 407 vd. ve s. 416. Spengler-Axiopoulos (1996, s. 159) bu yolla kurtulanların sayısını 1.500 olarak vermektedir.

298 Simond, 24.4.1944 tarihli 12 no'lu rapor, ICRC G 95/5-165.03. Dışişleri Bakanı Menemencioğlu, Tari'nin yolculuğu için izin almak maksadıyla Papen'e yazdığı yazıda, Amerikan baskısına karşı "safra atmak" zorunda olduğunu belirtiyordu (Papen'in 31.3.1944 tarihli telgrafı). Alman bilgi kaynaklarına göre,

Satın alınan geminin resmi olarak ICRC adına işletilmesi planlanmıştı. Ancak Almanlar gemiye serbest geçiş güvencesi vermeyi reddettiklerinden Tari neticede kullanılamadı.[299]

Bu arada İstanbul'daki komite, bir aracı sayesinde Bulgaristan'ın Varna limanında yatan ve oradan Romanya'nın Köstence limanına götürülen birkaç küçük gemiyi (Milka, Maritza ve Bellacitta) satın almayı başarmıştı. Kırım'da bulunan Sovyet birliklerinin ilerlemelerinin de etkisiyle, Romanya hükümeti özellikle Yahudi çocukları İstanbul'a getirmesi planlanan gemilerin kullanılmasına izin verdi. Milka ile Maritza'nın Şubat 1944'teki ilk seferleri başarısızlıkla sonuçlandı.[300]

Ancak Nisan başlarında durum nihayet değişti. Milka, 30 Mart'ta taşıdığı 250 Romanya Yahudisi'yle İstanbul'a ulaştı, ancak ne yolcuların ne de geminin usulüne uygun bir şekilde düzenlenmiş belgeleri mevcuttu. Türkiye Dışişleri Bakanı Menemencioğlu geminin limana yanaşmasına ve yolcuların karaya çıkmasına izin vermeyi önce kesin bir dille reddetti. Yolculardan biri olan ve o zamanlar 16 yaşında bulunan Nora Schärf'in de anlattığı gibi, gemi bir gün kadar İstanbul açıklarında sahile yakın bir yerde bekledi, sonra İstanbul limanına girdi.[301] Amerikalıların ve İngilizlerin ortak baskısı, "istisnai bir iznin" verilmesini sağlamıştı.[302] Mülteciler Türk polisinin gözetiminde li-

Steinhardt, Türk hükümetine, Tari'nin kaybedilmesi durumunda, mültecilere başka bir gemide yer sağlanacağı konusunda taahhütte bulunmuştur (Thadden'den Ribbentrop'a, Nisan 1944; iki doküman da PAAA, R 100856).

299 Papen Berlin'e telgraf çekiyorum diyerek Simond'u oyalarken, Ribbentrop daha başta istenilen izni reddetmeye kararlı olduğunu bildirmişti (PAAA, 100856, ayrıca Simond'un 24.4.1944 tarihli raporu, ICRC G 95/5-165.03).

300 Barlas, Türk hükümetinin Şubat 1944'te bu gemilerle gelen 500 Yahudi mülteciyi, Filistin sertifikaları olmadığı gerekçesiyle geri çevirdiğini yazmaktadır (Barlas'ın 24.4.1944 tarihli raporu). Bu, gemilerin geçişinin Alman savaş donanması tarafından engellendiğini söyleyen Rohwer'in ifadesiyle çelişmektedir (Rohwer 1986, s. 235).

301 Nora Schärf ile Cenevre'de yapılan görüşme, Eylül 2009.

302 Detaylı olarak Hirschmann 1945, s. 82-86 ve Hirschmann ve ABD Büyükelçisi Steinhardt'ın 28 ve 29 Mart 1944'te gönderdikleri yazılar (bkz. FDR-Library-Archives, Collection Ira Hirschmann, Box 1, folder 1). Steinhardt, ABD Başkanı Roosevelt'in 23 Mart 1944'te yaptığı açıklamanın Türkiye'nin tutumunu değiştirmesinde yaptırıcı olduğu tahmininde bulunmuştu. Roosevelt, Almanların 19 Mart'ta Macaristan'ı işgal etmelerinin ve Yahudi nüfusun bu şekilde

mandan Haydarpaşa Garı'na getirildiler, Halep trenine eklenen ve onları Suriye'ye kadar götürecek olan özel vagonlara bindirildiler. Bu bir dönüm noktasıydı.

Bunu Maritza ve Bellacitta'nın Nisan ve Mayıs aylarında yapılan başka seferleri takip etti. Bu gemiler, ağırlıklı olarak çocuklardan oluşan yaklaşık 1.000 Yahudiyi oradan trenle Filistin'e devam etmek üzere İstanbul'a getirdi. Mayıs ve Haziran aylarında bazı duraksamalar yaşandı. Balkanlar'daki Alman cephesinin çökmesi ve Romanya ile Bulgaristan'ın saf değiştirmesinden sonra, Ağustos 1944'ten itibaren binlerce Yahudi mültecinin Türkiye üzerinden Filistin'e gitmesi mümkün oldu. Jewish Agency, Kazbek, Bülbül ve Mefkûre adlı daha büyük üç gemi kiralamayı başarmıştı. Ancak tam bu noktada trajik bir olay daha yaşandı. 5 Ağustos'ta Mefkûre bir Sovyet denizaltısı tarafından vuruldu ve 300 yolcusuyla birlikte battı. Yahudi yolcuların sadece beşi kurtarılabildi.[303] Jewish Agency'nin temsilcisi olarak Haim Barlas'ın yerine gelen Joseph Goldin'in hazırladığı bir listeye göre, 1944 yılı boyunca Balkanlar'dan gelen yaklaşık 6.000 Yahudi mülteci Türkiye'den geçti.[304]

---

tehlikeyle doğrudan doğruya yüzyüze kalmasının ardından, Yahudilerin katliamına katılan hiç kimsenin cezasız kalmayacağını belirtmiş ve bütün devletleri Yahudi mültecileri kabul etmeye çağırmıştı. Roosevelt'in bu açıklaması, Türkiye gazetelerinde de yer bulmuştu. Ayrıca paralel olarak müttefiklerle Türkiye arasında yürütülen görüşmeler de bunda muhtemelen önemli rol oynamıştı. Türkiye 21.4.1944 tarihinde tarafsız değil, aksine Hitler karşıtı koalisyonla ittifak içinde olduğunu ilan etti. Alman yanlısı olarak bilinen Menemencioğlu Haziran 1944'te istifa etmek zorunda kaldı.

303 Rohwer 1986, s. 238. Bu olayın arka planında, Sovyet donanmasına ve Karadeniz'den çekilmekte olan Alman donanmasına ait gemiler arasında çıkan çatışmalar bulunuyordu.

304 1.3.1945 tarihli *La Boz de Türkiye*, s. 243. Bu mültecilerin 4.433'ü Romanya'dan, 1.392'si Bulgaristan'dan ve 163'ü Macaristan'dan geliyordu. Bunların dışında Yunanistan'dan Türkiye'nin Ege sahillerine ulaşmayı başarmış olan 539 Yahudi mülteciye de İzmir'den Filistin'e gitme izni verilmişti. Ayrıca Bergen-Belsen'de ve Vittel'de bulunan 282 Yahudi tutuklunun Büyük Britanya'da enterne edilmiş olan Filistin Almanlarıyla değiş tokuş edilmesi işlemi de Türkiye üzerinden gerçekleşmişti. Böylece 1944 yılında Türkiye'den transit geçen toplam Yahudi sayısı 6.800 kadar olmuştur. Jewish Agency tarafından bildirilen bu rakam, Marrus tarafından aynı dönem için tespit edilen 14.160 rakamından çok daha azdır (Marrus 1999, s. 309).

Sonuç

1940-1944 yılları arasında toplam 13.240 Yahudi vizeyle veya Türkiye'nin göz yummasıyla Filistin'e Türkiye üzerinden ulaştı.[305] Bürokratik koşullar nedeniyle bütün Filistin sertifikaları ve transit vizeleri hakkında kesin kayıtlar tutan Jewish Agency'nin raporlarından, bunların 4.850'sinin savaştan önce verilmiş Filistin sertifikasına sahip oldukları ve transit geçişlerinin 1940 sonbaharından 1941 yazına (Barlas'ın ilk müzakerelerinden sonra) kadar olan dönemde gerçekleştiği, 6.800 kadar Yahudinin de 1944 yılında Türkiye'den transit geçtiği, bu geçişlerin çoğunun yılın ikinci yarısında, Bulgaristan ve Romanya'nın taraf değiştirmesinden ve Balkanlar'ın büyük ölçüde Nazilerden kurtarılmasından sonra gerçekleştiği anlaşılmaktadır. O çok önemli 1942 ve 1943 yıllarında toplam sayıları 2.000 kadar bile olmayan Yahudi mülteci –yani ayda yaklaşık 80 kişi– Türkiye'den legal yollardan geçebilmişti. Kurtarma faaliyetlerine katılan kişilerin raporlarında da tasvir edildiği üzere, Türkiye üzerinden kaçış güzergâhı 1941 yazından 1944 yazına kadar çoğunlukla kapalıydı. Nazi Almanyası'nın Yahudilerin kaçış yollarını kapamak için gösterdiği yoğun çabaların, Büyük Britanya ile Balkan devletlerinin izlediği siyasetin yanında Türkiye'nin bu konudaki kısıtlamaları, güzergâhın çoğunlukla kapalı kalmasının nedenlerinden yalnızca biriydi.

Bu genel blokaj, dönem olarak, Türkiye ile Almanya arasında dostluk anlaşmasının imzalandığı 1941 yazından ilişkilerin koptuğu Ağustos 1944'e kadar olan süreye denk düşmektedir. Bundan ötürü Türkiye'nin Yahudi mültecilere karşı izlediği kısıtlayıcı siyaset, kısmen Almanya'nın uyguladığı baskıya da bağlanabilir. Ancak savaşın dönüm noktası olan 1943 yılında, Almanlar asıl olarak, müttefik devletlerin kendi taraflarına çekmek için yoğun bir çaba gösterdikleri Türkiye'nin tarafsız-

305 Ofer 1990, s. 320. Ofer tarafından Türkiye üzerinden Filistin'e giden Yahudi göçmenlerin sayısına dair Jewish Agency'nin raporlarından aktarılan ve başka yayınlarda da mevcut olan 16.474 rakamının içinde, Türkiye'den bir transit ülkesi olarak geçmeyen, aksine Türkiye'yi yaşadığı ülke olarak terk eden 3.234 Türkiye Yahudisi göçmen de bulunmaktadır.

lığını korumasını sağlamaya gayret ediyorlardı.[306] Türkiye'nin Yahudi mültecilere karşı daha yumuşak bir tutum izlemesi durumunda bir Alman saldırısına maruz kalabileceği iddiaları pek gerçekçi görünmediği gibi, bunu doğrulayan belgeler de mevcut değildir.[307] Türkiye, talep ettiği silah ve krediler bağlamında, her iki tarafı da kendi çıkarları doğrultusunda mükemmel bir şekilde idare etmeyi bildi.

1941-1944 yılları Türkiye'de Yahudi karşıtı havanın ve uygulamaların doruğa ulaştığı yıllardı. Bu, Almanya'yla kurulan "tek taraflı ittifak" dönemine denk düşüyordu. Ancak Türkiye, Yahudilerin ülkeye girişinin ve göçünün engellenmesine dair kararnameleri savaşın başlamasından ve Almanya'yla yapılan ittifaktan üç yıl önce çıkarmıştı, yani bu kararnameler, "özgün Türk siyaseti"ydi. Dışişleri Bakanı Menemencioğlu ve vize konularından sorumlu Aziz Payman, Yahudi karşıtı tutumlarıyla tanınıyorlardı ve 1944 yılında dahi Balkan ülkelerinde bulunan Türkiye konsolosluklarına vize işlemlerinin geciktirilmesi talimatını vermişlerdi.[308] Türk polisi 1944 yazında bile Yahudilerin ülkeye giriş yasağının uygulanmasını titizlikle denetliyor ve transit mültecilerin Türkiye'de konaklamalarını engellemeye çalışıyordu. Ancak savaşın bitmesinden iki sene sonra, 25 Haziran 1947'de, Türkiye 3/6067 no'lu hükümet kararıyla "Türkiye'ye gelmeleri muhtemel yabancı ülke tabiiyetinden Yahudilere karşı alınacak tedbirler" kararnamesini yürürlükten kaldırdı.[309]

Türkiye'nin bir Yahudi "hücumu"ndan duyduğu korku, çok sayıda Avrupa devletinin antisemitist yasaları ve özellikle de Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya'daki Yahudi karşıtı uygulamalar nedeniyle pek de temelsiz sayılmazdı. Ancak Yahudilerin transit geçişinin ve göçünün engellenmesine yönelik uy-

306 Müttefiklerin bu çabalarının başlangıcı olarak Ocak 1943'te gerçekleşen Adana Konferansı verilebilir.

307 Bu tür iddialar için örneğin bkz. Shaw 1993.

308 Friling 2002, s. 418 vd. 1944 yılında Türkiye'ye yaptığı ve Türkiye'nin tavrını değiştirmesi için boş yere çabaladığı bir gezide Hahambaşı Herzog'a eşlik eden Dr. Elias'ın bir raporuna dayanarak.

309 25.6.1947 tarih ve 3/6067 no'lu kararname, BCA 30..18.1.2./114.45..7.

gulamalar, 30'lu yılların ortalarında çok sayıda Balkan devletiyle Türk-Müslüman muhacirlerin göçüne dair anlaşmanın da ortaya koyduğu üzere, sadece göçmenlerden duyulan korkuya dayanmıyor, aksine bariz bir Yahudi karşıtı karakter içeriyordu.[310]

310 12.7.1938 tarihinde Yugoslavya'yla imzalanan ve 150.000 "Müslüman Türk"ün altı yıllık bir zaman diliminde Güney Sırbistan'dan Türkiye'ye göç etmesini öngören anlaşma (AdG 1938, s. 3610). Ağustos 1938'de Romanya'yla 12.000 Türkün bu ülkeden Anadolu'ya göç etmesi üzerinde anlaşmaya varıldı (AdG 1938, s. 3672).

1933-39 Nazi Almanyası'nda Türkiye Yahudilerinin Durumu

Adolf Hitler'in 30 Ocak 1933 tarihinde şansölye ilan edilmesiyle birlikte, Almanya'da nasyonal sosyalizmin on iki yıl sürecek egemenliği başladı. Nasyonal sosyalistlerin egemenliğinin ilk döneminde yapılan takibatlar ve baskılar, ilk etapta siyasi karşıtlarının ortadan kaldırılmasını amaçlıyor, bilhassa komünistlere, sosyal demokratlara ve sonraları liberal ve hatta muhafazakâr çevrelere yöneldi. Ancak radikal ve ölümcül antisemitizm en başından beri nasyonal sosyalizm ideolojisinin merkezinde bulunan konulardan biriydi ve "Alman halkı"nın baş düşmanı ilan edilen "dünya Yahudiliği"ne karşı savaş, nasyonal sosyalist siyasetin en önemli öğesiydi. Somut takibat siyasetleri nasyonal sosyalistlerin iktidarı esnasında giderek radikalleşerek, Yahudilerin toplumdan soyutlanıp kovulmalarından sistematik soykırıma kadar uzandı.

Yüzlerce kanun, kararname ve yönetmelik, Yahudilerin ve Nazi bürokratları tarafından Irk Kanunları'na göre Yahudi olarak sınıflandırılan insanların[1] haklarını sistematik olarak elle-

1 Nasyonal sosyalistlerin ırkçı yasaları, dinî aidiyetlerinden bağımsız olarak büyükanne/büyükbabalarının dördü Yahudi olan insanları Yahudi olarak, büyükanne/büyükbabalarının ikisi Yahudi olanları "yarı Yahudi" olarak sınıflandırıyordu.

rinden aldı, toplumdan soyutladı, servetlerinden ve insanlık onurlarından mahrum bıraktı. Sadece 1933 ile 1937 yılları arasında Yahudi karşıtı 135 kanun yürürlüğe girmişti. Yahudilerin belirli meslekleri icra etmeleri birbiri ardına yasaklandı, Yahudi olmayanlarla evlenmeleri veya birlikte yaşamaları yasaklandı, seçim ve kamuda çalışma hakları ellerinden alındı. Çocuklarının devlet okullarına devam etmeleri, Yahudilerin parkları, yüzme havuzlarını, kütüphaneleri, tiyatroları, sinemaları kullanmaları yasaklandı, sonunda kamuya açık yerlerde bulunma süreleri bir saatle kısıtlandı. Yahudiler adım adım birer "sosyal ölü"ye (Goldhagen) dönüştürüldüler.

"Cermenler"in Yahudilerden ve "adi ırklar" olarak sınıflandırılan diğer halklardan üstün olduğunu savunan nasyonal sosyalist ırk öğretisi, devlet doktrinine ve yaygın bir toplumsal mutabakata dönüştü. Daha Mart 1933'te Reich İçişleri Bakanlığı'nda "Irk Hijyeni" şubesi kuruldu. Okullarda ırk bilgisi ve nüfus siyaseti dersleri veriliyordu. Ders kitapları olarak Hitler'in, Alfred Rosenberg'in ve Theodor Fritsch'in kitapları okutuluyordu. Nazi örgütlerinin vurucu çetelerinin veya "sıradan" Almanların Yahudilere şiddet uygulaması, günlük hayatın bir parçası olmuştu.

Yabancı uyruklu Yahudilerin koşulları

Reich Almanyası'nda bulunan çok sayıda yabancı uyruklu Yahudi için özel bir durum ortaya çıkmıştı. Almanya vatandaşı olmayan Yahudiler ikili bir baskı altındaydılar; hem Yabancılar Kanunu ve hem de Yahudi karşıtı kanunların getirdiği ayırımcı kısıtlamalara tabiydiler. Buna karşın geldikleri ülkenin vatandaşı olarak uluslararası veya ikili anlaşmalarla –Türkiye örneğinde Türk-Alman Yerleşme Anlaşması gibi– güvence altına alınmış hukuksal bir himayeye sahip oldukları için, yabancı olmanın getirdiği hukuki durumlarından faydalanabiliyorlardı.

1933 yılında Almanya'da yaklaşık 100.000 yabancı uyruklu Yahudi yaşıyordu, bu da ülkedeki Yahudi nüfusun beşte biri-

ne karşılık geliyordu.[2] Alman olmayan Yahudilerin yarısından fazlası Polonya vatandaşıydı, yüzde yirmi kadarı da haymatlozdu. Yabancı uyruklu Yahudilerin neredeyse yüzde kırkı Almanya'da dünyaya gelmişti. Prensip olarak yabancı uyruklu Yahudiler nasyonal sosyalistler için ilk olarak Yahudi, ikinci olarak da yabancıydılar. Ancak Nazi rejimi kendisini dış siyaseti dikkate almak ve yabancı uyruklu Yahudileri bir dizi Yahudi karşıtı uygulamadan muaf tutmak zorunda hissediyordu.

Örneğin NSDAP yönetiminin 1 Nisan 1933 Yahudi boykotu günü nedeniyle yaptığı çağrıda şöyle deniyordu: "Eylem komitesi dinlerine, kökenlerine veya ırklarına bakmaksızın bütün yabancılar için en yüksek güvenliği sağlamak zorundadır. Bu boykot, sadece Almanya Yahudiliğine dönük salt bir savunma önlemidir."[3] Ancak pek çok yerde bu talimata uyulmadı. Yabancı uyruklu Yahudilere yönelik saldırılar ve tecavüzler, yabancı ülke temsilciliklerinin ağırlıklı olarak Dışişleri Bakanlığı'na verilen ve orada titiz bir şekilde arşivlenen bir dizi uyarısına ve diplomatik girişimine neden oldu.[4]

Yabancıların protestoları sadece Almanya'daki Yahudi takibatına yönelik değildi, kısmen genel olarak ırkçı siyasetle ilgiliydi. Arap ve Asyalı diplomatlar, "düşük değerli ırk" mensubu olarak sınıflandırılmayı protesto ediyorlardı.[5] Yahudi olmayan yabancılar da Nazi militanlarının ırkçı şiddet eylemlerinin kurbanı oluyorlardı. Temmuz 1935'te Nazi militanlarından oluşan çetelerin Berlin'de Yahudilere ve (Yahudi olan ve olmayan) yabancılara vahşice saldırmaları, yabancı ülke temsilciliklerinin yeniden çok sayıda diplomatik girişimde bulunmasına neden oldu.[6]

Bu tür diplomatik girişimler, yurt dışından boykot tehditleri

---

2 16.6.1933 tarihli nüfus sayımından alınan rakamlar, aktaran Maurer 1986, s. 189. Bunların 41.122'si Berlin'de yaşıyordu.

3 30.03.1933 tarihli *Völkischer Beobachter*.

4 PAAA, Dosya R 100161.

5 Ben Elissar 1969, s. 148. Reich İçişleri Bakanı Frick, "hükümetin niyetlerine dair endişelendirici söylentilere" karşı bir açıklama yapmak zorunda kalmıştı (5.12.1933 tarihli açıklama, AdG, 1933, s. 1180).

6 PAAA, R 100269.

ve dış siyasette izole olma tehlikesinden duyulan korku, 1933 ile 1939 yılları arasında çeşitli bakanlıklar ve parti organları arasında Yahudi karşıtı siyasetin dış siyaset üzerindeki etkilerine dair bazı tartışma ve görüşmelere neden oldu.

Kasım 1934'te Dışişleri Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı, NSDAP'nin Irk Siyaseti Dairesi ve başka mercilerin temsilcilerinin katılımıyla, "Almanya'nın izlediği ırk siyasetinin yabancı ülkelerle olan ilişkiler üzerindeki olumsuz etkilerinin" nasıl giderilebileceğine dair bir toplantı yapıldı. "Ari kanunlarından istisnanın (...) ancak dış siyasette meydana gelebilecek zararların, iç siyasetteki başarılardan hatırı sayılır bir şekilde fazla olduğu takdirde mümkün olabileceği" konusunda görüş birliğine varıldı. Bu tür istisnalar "genellikle Yahudilere uygulanmamalıydı".[7]

Dış siyaset dikkate alınarak, örneğin 1936 Berlin Yaz Olimpiyatları'nda veya Leipzig Fuarı esnasında, açık antisemitist eylemlerin yapılmaması için talimat verildi. Yabancı uyruklu Yahudiler çeşitli kısıtlamalardan muaf tutuluyorlardı.[8] Ancak kaide olarak bu istisnalar kanunlarda yer almıyordu. Hitler, Yahudi karşıtı kanunların ve yönetmeliklerin yabancı uyruklu Yahudiler lehine özel düzenlemeler içermemesini emretmişti.[9]

1938 ilkbaharında –Yahudilerin varlıklarına el konulmasının ilk adımı olarak– Yahudilerin servet beyanına dair kararname, farklı devletlerin çok sayıda protestosuna yol açtı. Bunun üzerine, yabancı uyruklu Yahudilerin servet kayıtları konusunda ne yapılacağına dair Ekonomi Bakanlığı ile Dışişleri Bakanlığı temsilcileri arasında 19 Mayıs 1938'de bir toplantı gerçek-

7 Burada asıl olarak nasyonal sosyalistlerin ırkçı dünya tasavvurunda "Ari olmayan" sınıfına sokulan (örneğin Asyalı ve Arap) ve hükümetleriyle olan siyasi ilişkilerinin bozulmasını istemedikleri halklar kastediliyordu. Dışişleri Bakanlığı'nın temsilcisi "Ari Kanunları"nın uygulanmasının sadece Yahudilerle sınırlandırılmasını istiyordu: ADAP içinde, Seri C, Cilt 3, 2, Belgeler 331, 458, 467, 486 ve Seri C / IV Belge 266.

8 Örneğin 1935 ve 1937 tarihli, Yahudilerin Alman üniversitelerinde doktora yapamayacaklarına dair yasak kararı. Ayrıca Yahudilerin binek otomobili ve ağır vasıta ehliyetlerinin geri alınması düzenlemesi, yabancı uyruklu Yahudileri kapsamıyordu.

9 Graml 1958, s. 85.

leşti. Dışişleri Bakanlığı'nın önerisi üzerine "tıpkı Irk Kanunları'nda olduğu gibi, yabancı ülke tabiiyetinde bulunan Yahudilerin elinde bulunan servetin kaydının mümkün olduğu kadar sessizce ve yayımlanan kanun metinlerinde öne çıkartılmadan gerçekleştirilmesi" üzerinde anlaşmaya varıldı. Yabancı ülke temsilcilerinin itirazlarına rağmen, sonunda ikametleri Almanya'da bulunan yabancı uyruklu Yahudiler de Almanya'da bulunan servetlerini beyan etmek zorunda kaldılar.

1938 Kasım pogromu,[10] Almanya Yahudilerinin haklarının ellerinden alınmasından, şiddet uygulaması ve sistematik takibata geçişe işaret etmektedir. 7-13 Kasım 1938 günleri arasında yaklaşık 400 insan öldürüldü veya intihar etti. 1.400'den fazla sinagog, ibadethane ve Yahudi derneklerine ait diğer mekânlarla, binlerce dükkân, ev ve Yahudi mezarlığı tahrip edildi. Yaklaşık 30.000 Yahudi Dachau, Buchenwald ve Sachsenhausen toplama kamplarına götürüldü, yüzlercesi buralarda öldürüldü. Tutuklanan Yahudilerin büyük kısmı, aradan birkaç ay geçtikten sonra, Almanya'yı terk edeceklerini ve servetlerini devlete devredeceklerini yazılı olarak taahhüt etmek koşuluyla serbest bırakılmışlardı. Ayrıca pogrom esnasında oluşan zararın karşılanması için, alay edercesine Yahudilere 1 milyar Reichsmark tutarında "tazminat" ödettiler.

Nazi liderliğinin tersine talimatlarına rağmen yabancı uyruklu Yahudiler ve mülkleri de olaylardan etkilenmiş, bu da çok sayıda devlet temsilciliğinin yeniden diplomatik girişimlerde bulunmasına neden olmuştu.[11] Dış siyasette daha fazla karışıklığa meydan vermemek için, söz konusu meblağ sa-

---

10 Bazı yayınlarda anlam ve ifadeyi yumuşatan bir şekilde "Kristal Gece" diye tanımlanır. Bu pogrom Nazi liderliği tarafından hazırlanmış ve planlanmıştı. Bahane olarak da Paris'te yaşayan Polonya Yahudisi Herschel Grynszpan'ın, aynı şehirde bulunan Alman diplomatı vom Rath'a düzenlediği suikast gösteriliyordu. Grynszpan'ın ebeveynleri, Almanya'dan sınır dışı edilen Polonya Yahudilerindendi.

11 Bu protestolar bir araya getirilmiş (PAAA dosyaları içinde, R 99300, R 99303-305 ve R 100269-272) ve Dışişleri Bakanlığı'nın D Şubesi'nde bir rapora dönüştürülmüştü. Protestolar bilhassa İtalya, Büyük Britanya, Hollanda, Macaristan, Brezilya, Litvanya, Sovyetler Birliği, Guatemala, Letonya, Finlandiya, Polonya ve ABD temsilciliklerinden geliyordu.

dece Almanya Yahudilerinden tahsil edilmişti. Adalet Bakanlığı tarafından yayımlanan ve pogrom nedeniyle oluşan zararlarıyla ilgili Yahudilerin her türlü hakkını ortadan kaldıran kararname de[12] kati olarak sadece Almanya vatandaşı Yahudilere yönelikti, yabancı devletlerin vatandaşı olan Yahudiler, diplomatik temsilcilikleri aracılığıyla girişimlerde bulunabiliyorlardı. 12 Kasım'da uygulamaya konularak Yahudilerin dükkân ve atölyelerinin kapatılmasını düzenleyen "Yahudilerin Almanya'nın Ekonomik Hayatından Soyutlanması Yönetmeliği", "Yahudi işyeri sahibinin yabancı bir devletin vatandaşı olması durumunda, kapatma işleminden şimdilik vazgeçilmesini" öngörüyordu.[13] Ancak bu tür "hassasiyet"lerin her halükârda geçici bir karaktere sahip olduğu, Hermann Göring'in bir konuşmasında net bir şekilde ortaya çıkıyordu: "Gerçekten de yabancı devletlerin vatandaşı olan ve bu durumlarını sürdüren Yahudiler, elbette söz konusu ülkeyle aramızda bulunan kanunlara göre muamele göreceklerdir. Ancak bu durumda olan Yahudilerin yumuşak veya daha sert baskılarla, usturuplu manevralarla bertaraf edilmeleri için gereken yapılmalıdır."[14]

Yabancı uyruklu Yahudilerin denetimi ve sınır dışı edilmeleri

Yabancı uyruklu Yahudiler başlangıçta antisemitist uygulamalara karşı çok da güçlü olmayan bir himaye altında bulunurken, özel olarak yabancı uyruklu Yahudilere yönelik bir dizi baskı da söz konusuydu. Nazi bürokrasisi bu meseleyi doğrudan Weimar Cumhuriyeti'nin muhafazakâr geleneklerine bağlayabiliyordu. Çünkü NSDAP'nin bir kurtuluş öğretisine dönüştürülmüş olan antisemitizmi genel olarak "Yahudilere" veya "dünya Yahudiliğine" yönelir ve bu esnada Almanya Yahudileri ile yabancı uyruklu Yahudiler arasında bir ayırım yap-

12 18 Mart 1939 tarihli yönetmelik, RGBL. I, 614, aktaran Hilberg 1994, s. 51.

13 Dışişleri Bakanlığı'nın yazısı W I 110, 25 Ocak 1939 tarihli (PAAA, Ankara Büyükelçiliği, 540).

14 Aktaran Graml 1958, s. 85.

mazken, muhafazakâr ve burjuva siyasi çevreler arasında 1933 öncesinde yabancı düşmanı, özellikle Doğu Avrupa Yahudilerine yönelen antisemitist bir hava vardı. Parlamentoda yapılan tartışmaların tutanakları, polisin veya çeşitli resmi dairelerin "Doğu Yahudileri meselesi"ne dair görüşleri, bu konuda güçlü örnekler teşkil etmektedir. Nasyonal sosyalistlerin iktidara gelmelerinden aylar önce, 3 Ekim 1932'de, Reich İçişleri Bakanı Freiherr von Gayl, "aşağı kültürlerin mensupları"nın vatandaşlığa alınmalarının önkoşulu olarak, ülkede yirmi yıllık ikamet zorunluluğu getirilmesini önermişti; bu önerinin hedefinde asıl olarak Polonya Yahudileri vardı. Yine 1933 yılında, ilk Yahudi karşıtı kanun önerileri, NSDAP'den değil, Alman milliyetçi-muhafazakâr siyasetçilerden gelmişti.[15]

Nasyonal sosyalistlerin iktidarı ele geçirmelerinden bir yıl önce uygulamaya konulan 27 Nisan 1932 tarihli Yabancılar Polisi Yönetmeliği, yabancıların ikametlerinin engellenmesi veya sınır dışı edilmeleri imkânını sağlıyordu.[16] Yabancı uyruklu Yahudiler (diğer yabancılar gibi) daha 1920'li yıllardan itibaren Yabancılar Kanunu'nun kayıt yükümlülüğü nedeniyle sıkı bir gözetim altındaydı. Himmler Temmuz 1936'da SS örgütünün ve Alman polisinin genel müdürü ilan edilince, devlet polisiyle nasyonal sosyalist baskı organlarının birleşmesi kurumsallaştırıldı. Bu andan itibaren yabancılar polisi, elinde bulunan yabancılara ait tüm kayıtlarla birlikte SS denetimine geçmişti. Yabancıların gözetim altında tutulmasına yönelik önlemler aslında genel olarak bütün yabancılara uygulanıyordu, fakat yabancı uyruklu Yahudiler hem yabancı hem de Yahudi olarak çifte gözetim altındaydılar.

Almanya vatandaşlığından çıkartılma

Temmuz 1933'te Nazi yönetimi "Vatandaşlığa Kabullerin İptal Edilmesine ve Almanya Vatandaşlığından Çıkartmaya Da-

15 Mart 1933'te İçişleri Bakanlığı'nda çoğunluğu NSDAP üyesi olmayan kişiler tarafından, Yahudilerin işten atılmasını, "karma evliliklerin" yasaklanmasını vs. öngören bir kanun tasarısı üzerinde çalışıldı.

16 Ayrıntılı olarak Lehmann 1984, s. 47 vd. Ağustos 1938'de yayımlanan bir ek kararnameyle, hükümler daha da sertleştirildi.

ir Kanun"u kabul etti. Bu kanun, yurt dışında sürgünde yaşayan çok sayıda Almanın vatandaşlıktan çıkartılmasına (ve varlıklarına el konulmasına) hizmet ediyordu. Aynı zamanda Weimar Cumhuriyeti döneminde gerçekleşmiş olan vatandaşlığa kabullerin iptalinin de yolunu açıyordu. Bu iptaller, Almanya vatandaşlığını, evlilik ya da vatandaşlığa kabul edilen kişilerin çocukları gibi, dolaylı olarak kazanmış olanları da kapsıyordu. Uygulama hükümlerinden, bu önlemin asıl olarak "Doğu Yahudileri"ne yönelik olduğu anlaşılıyordu. Ağırlıklı olarak Doğu Avrupa kökenli 10.000 kadar Yahudi, 1934 yazına kadar Alman vatandaşlığından çıkarılarak haymatloz oldu.

Türkiye kökenli bazı Yahudiler de mağdurlar arasındaydı. Örneğin 14 Ekim 1908 Hamburg doğumlu Harald Assaël de vatandaşlığını kaybedenler arasındaydı. Selanik kökenli bir tütün taciri olan babası Isidor Assaël, Almanya vatandaşlığına alınmak için üç kere boş yere başvuruda bulunmuştu.[17] Harald Assaël, 25 Kasım 1929'da vatandaşlığa kabul edilmişti. 6 Aralık 1934 tarihli kararnameyle de, yukarıda anılan kanuna dayanılarak "Reich" vatandaşlığından çıkartılmıştı.[18] Aynı şekilde, 1895 İstanbul doğumlu Rıfat Avigdor da, 1939'da Gestapo'nun talebiyle Almanya vatandaşlığından çıkartılmıştı.[19] Buna göre Türkiye kökenli başka Yahudilerin de vatandaşlıktan çıkartıldığı kabul edilebilir.

Artık haymatloz olan Yahudiler, rejimin takibat siyasetinin eline savunmasız bir halde düşmüşlerdi. Almanya Yahudileri için geçerli olan bütün ayırımcı hükümler, artık onlara da uygulanıyordu. 1935 ve 1936 yazında çok sayıda haymatloz Yahudi önemsiz suçlar yüzünden sınır dışı edildi. Hiçbir ülke de onları kabul etmek niyetinde olmadığı için, toplama kamplarına gönderildiler.[20]

Reich Almanyası'ndaki yabancı uyruklu Yahudilerin içinde

17 Vatandaşlığa alınmak için yaptığı başvurular 1908, 1912 ve 1914'te reddedildi. Hamburg Devlet Arşivi, Dosya 95733.

18 Hamburg Devlet Arşivi, Dosya B VI 1929, Nr. 384.

19 BLHA, Dosya Rep 36 A II, Nr. 1434.

20 Maurer 1986, s. 196.

bulunduğu somut durum, vatandaşı bulundukları devletin temsilciliğinin, maruz kaldıkları kısıtlayıcı veya ayırımcı uygulamalar karşısında ne tür diplomatik girişimlerde veya protestolarda bulunduğuyla yakından ilgiliydi. Uygulamada ise vatandaşı bulundukları ülke Nazilerin gözünde ne kadar güçlüyse, yabancı uyruklu Yahudiler de o derece güçlü korunuyorlardı.

Almanya'daki Türkiye Yahudileri

Türkiye Yahudileri Almanya'da sadece çok küçük bir grup oluşturuyorlardı. Ancak 1933 yılında Reich Almanyası'nda yaşayan ve büyük kısmı Berlin'de ikamet eden Türkiye vatandaşlarının neredeyse yarısının (yüzde 45) Yahudi olması (1.673 kişinin 753'ü) dikkate değerdir.[21] Fakat bu dönemde Türkiye Yahudilerinin bir kısmı muhtemelen vatandaşlıklarını yitirmişti. 1925'te Yahudiler Almanya'da yaşayan Türkiye vatandaşlarının yaklaşık yüzde 60'ını oluşturuyordu.[22]

Almanya'da yaşayan Türkiye Yahudileri, 1933'ten itibaren Yahudi karşıtı uygulamaların ve saldırıların potansiyel kurbanları haline geldiler. 27 Nisan 1933'te Berlin'deki Türkiye büyükelçiliği, Almanya Dışişleri Bakanlığı'na sözlü bir nota vererek, iki olayı protesto etti:[23] Berlin-Weißensee'de bir dükkân işleten Mahim Seidmann isminde bir Türkiye vatandaşı, iş ortağı Gnilka ve oğulları tarafından ortak işyerlerinden kovulmuştu. Polis de ona yardımcı olmamıştı. Bay Seidmann muhtemelen Nisan 1933'teki antisemitist boykot günlerinden yararlanan ortağının kurbanı olmuştu.[24]

Göttingen'de Naziler tarafından dövülen Türk öğrencilerin durumu daha fazla ilgi uyandırmıştı. Türk gazetelerinde çıkan

---

21 1933 Nüfus Sayımı sonuçları, Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich, Berlin 1935, s. 15.

22 Bunlar 862 kişiydi, krş. Silbergleit 1930, s. 42 vd.

23 Berlin'deki Türkiye Büyükelçiliği'nin sözlü notası, 27.4.1933, PAAA, R 100161.

24 Türkiye'nin her iki olay için verdiği sözlü notaya dair Prusya İçişleri Bakanlığı'nın 4.7.1933 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'na yaptığı açıklamada, Gnilka'nın "boykottan sonra Seidmann'la olan ortaklığını bitirdiği" belirtiliyordu.

haberlere göre, Türk öğrenciler kendilerinin Yahudi değil de Türk olduklarını, "Türklerle Yahudiler arasında herhangi bir ırksal bağın bulunmadığını" anlatmaya çalışmışlardı.[25] Türk basını, Almanya'da Yahudi olmayan Türklerin hakarete uğradığı ve Yahudi sanılarak antisemitist saldırılara maruz kaldığı başka olayların da haberlerini yayımlıyordu.[26]

Başka devletlerin Almanya'da kendi –Yahudi olan ve olmayan– vatandaşlarına yönelik saldırılara ve ayırımcılığa karşı çok sayıdaki diplomatik girişimlerine kıyasla, Türkiye'nin Yahudi vatandaşları için bu tür girişimleri yok denecek kadar azdır.[27] Bunun sebeplerinden biri, Isaak Benar'ın hatıratında da tasvir ettiği gibi, burada yaşayan Türkiyeli Yahudilerin büyük kısmının alt sosyal tabakalara mensup olması, bundan ötürü de getirilen meslek yasaklarından ve servet müsaderelerinden fazla etkilenmemiş olmalarıdır: "O zamana kadar [1938 yazı kastediliyor] Yahudilerle ilgili kısıtlamalar bize pek dokunmamıştı. Biz Beharlardan hiçbiri siyasette ve toplumda yüksek bir mevkii işgal etmiyordu. Babam bir hekim olmadığı gibi, bir avukat, hakim, noter veya öğretmen de değildi. Hiç birimiz üniversite okumayı ya da doktora yapmayı düşünmüyorduk. Hiç birimiz oyuncu, gazeteci veya yazar değildik. Tüm bu meslek yasaklamaları veya kısıtlamaları bizimle ilgili değildi. Hesabını vermek zorunda olduğumuz bir servetimiz de yoktu. Yurt içinde veya dışında 5.000 Reichsmark'tan fazla bir serveti bulunan dindaşlarımız, 1938'de bunu beyan etmek zorundaydılar. (...) Gerçi diğer Yahudilerin neler çektiğini, giderek daha fazla yoksulluğa, yalnızlığa ve ümitsizliğe sürüklendiklerini fark ediyor-

25 27.8.1933 tarihli *Haber* gazetesindeki haberin tercümesi (PAAA içinde, R100161).

26 Vgl. PAAA, R 100161.

27 Nasyonal sosyalist rejimin ilk yıllarında antisemitist kanunlara karşı uluslararası protestoları içeren Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nin (PAAA, R 98476-78) "Yahudi Meselesi"ne (yurt dışı başvuruları) dair kapsamlı dosyalarında Türkiye'den tek bir örnek bile bulunmamaktadır. Aynı şekilde, Gestapo'nun Arşivi'nde (GStAPK Rep. 90 P, Nr. 72) de, yabancı devletlerin Dışişleri Bakanlığı üzerinden Gestapo'ya havale edilen girişimlerine dair belgeler bulunmaktadır. Burada da Türkiye'nin herhangi bir girişimine dair bir belge mevcut değildir.

duk, ancak bütün bunlar bizi olması gerektiği kadar etkilemiyordu, çünkü hepsi yaşantımızın çok dışındaydı. Ayrıca Türkiye vatandaşı olmamız bizi hâlâ koruyordu. Bizim okulumuzda bile Yahudi çocuklarına bir kota konulduğunda bunun üzerine fazla düşünmedim, çünkü benimle ilgili değildi. Ben bu uygulamadan muaf tutulan üç grubun ilkinde yer alıyordum: yabancı çocuklar, imtiyazlı olarak anılan ve karma evliliklerden doğan çocuklar, Birinci Dünya Savaşı'nda cephelerde savaşmış olanların çocukları."[28]

Buna rağmen, "yabancı devletlerin 26.4.1938 tarihli Yahudilerin servet beyanı yönetmeliğinin uygulanmasına dair itirazları" dosyalarında ve 1938 Kasım pogromu protestolarında, Türkiye büyükelçiliğinin Türkiye Yahudileri lehine bir tek girişimini bile içermemesi çok şaşırtıcıdır.[29] Türkiye büyükelçiliği bu konudaki ilk girişimini, Kurfürstendamm'da Orak isimli bir şirketi bulunan ve Berlin'deki Almanya için Türk Ticaret Odası Yönetim Kurulu'nda bulunan Türk işadamı Mümtaz Taylan Fazlı için yapmıştı. Büyükelçilik, Fazlı'nın Yahudi değil de "Dönme" olmasından ötürü, işletmesinin "Yahudi işletmesi" olarak sınıflandırılmasını protesto etmişti. Nisan 1942 ile Haziran 1943 arasında çeşitli Nazi ve hükümet kurumları arasında yoğun bir yazışma gerçekleşmişti. Bu yazışmalara Reich Ekonomi Bakanlığı'ndan Dr. von Coelln, Dışişleri Bakanlığı'ndan Thadden ve Roeppke, Ankara'daki Almanya Büyükelçiliği'nden Papen ve Dönmelerin "ırksal aidiyet durumu" ile ilgili bir rapor yazan bir uzman katılmıştı.[30] Türk diplomatlarının Türkiye Yahudileri lehine diplomatik girişimlerde bulunduklarına dair dosyalarda bir belirti yoktur.

Yahudilerin Servet Beyanı Yönetmeliği'ne (1938) karşı diğer devletlerin girişimlerinin dosyalar doldurmasına karşın, Almanya'da ikamet eden ve bu uygulamaların mağduru olan Tür-

28 I. Behar 2002, s. 58-59.

29 D Şubesi, yabancıların pogroma yönelik tepkilerine dair, 20.12.1938'de protesto veren ülkelerin listesini içeren bir rapor düzenlemiştir. Türkiye, anılan devletlerin arasında bulunmamaktadır.

30 PAAA, R 99447. "Dönmelerin usturuplu bir şekilde ortadan kaldırılmasını" isteyen Papen'in cevabı dikkat çekicidir.

kiye Yahudilerinin sayısının, Guatemala veya Şili gibi bu yöndeki girişimleri belgelenmiş ülkelerden gelen Yahudilerin sayısından çok daha fazla olduğu bilinmektedir.[31] Örneğin Isaak Behar'ın babası da halı dükkânını kapatmak zorunda kalmıştı.[32] Ancak başka bazı Türkiye Yahudileri, Türkiye vatandaşı olmalarına atfen kendi girişimleriyle işletmelerini bir süre daha açık tutabilmişlerdi.[33]

30'lu yılların ortalarından itibaren Türkiye ile Almanya arasındaki ekonomik ilişkiler yoğunlaştı. Bir zamanlar Türkiye Yahudilerinin katılımıyla kurulmuş olan Berlin Türk Ticaret Odası'nın toplantılarına, 1938'den itibaren her iki devletin büyük bankaları, ayrıca çelik ve silah fabrikaları hakim olmaya başladı.[34] Almanya, muhtemelen bundan ötürü Türkiye vatandaşlarına daha özenli davranmaya yönelik bir dış politika izlemeye başladı. Bunun tam tersi, Türkiye'nin temsilciliklerinin Almanya siyasetine yakınlaştığı ve aralarındaki iyi ilişkileri Yahudiler nedeniyle bozmak istemedikleri de düşünülebilir.[35] Ticaret Odası'nın 10. Yılı münasebetiyle 1938'de çıkardığı broşür baştan sona Türk-Alman dostluğunu ele alıyor, coşkuyla her iki büyük adam (Hitler ve Atatürk) arasındaki "şaşılacak benzerliği" ve iki halkın tarihleri arasındaki paralellikleri anlatıyordu.

En geç 1938'de Türkiye Yahudileri de Nazi siyasetinin kurbanı oldular. Kasım pogromu çerçevesinde Stuttgart'ta İstan-

---

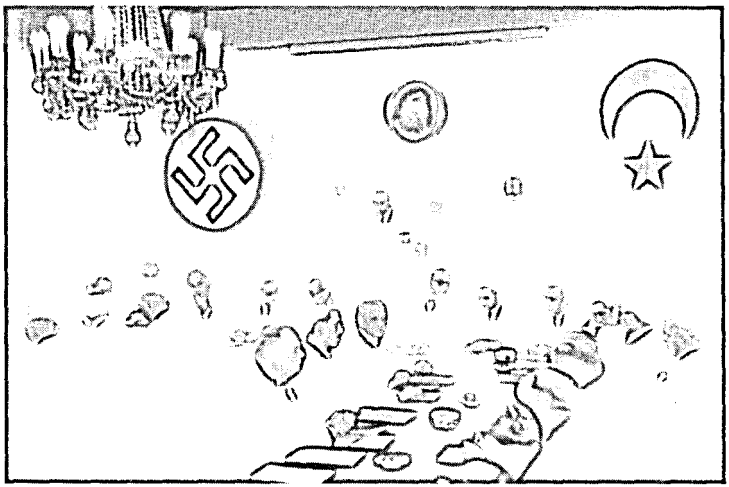
31 PAAA, R 99300 - R 99303 arası dosyalar.

32 I. Behar 2002, s. 72.

33 Bir şirkete katılım izni için Asriel & Co Firması'nın Berlin Asliye Mahkemesi'ne 26.11.1938'de yazdığı yazıda şöyle deniliyordu: "Firmamızın sahiplerinden biri olan Bay Davisco Jochanan her ne kadar bir Aryan değilse de, kendisi bir Türkiye vatandaşı, dolayısıyla da bir yabancıdır." Yazının üzerine el yazısıyla düşülen nota göre Asriel başarılı olmuş ve gerçekten de "izne tabi" olmadığı değerlendirmesinde bulunulmuştur. LAB, A Rep. 342-02, Nr. 14693.

34 1936 yılında Genel Kurul Toplantıları'nda Rheinmetall, Krupp, Dyckerhoff, Degea vb. firmaların yanı sıra, tümü Yahudi-Sefarad Cemiyeti üyesi olan I. Cohen, Alfandary, N. Zakouto, N. Behar, Asriel ve Farchy isimleri de göze çarpıyordu (28.2.1936 tarihli liste, LAB, B Rep. 042, Nr. 26815).

35 PAAA içinde, R 100272 (84-60) dosyası sadece Bernhard Bieberkraut isminde bir kişinin tazminat talebini içermektedir. Dışişleri Bakanlığı tarafından elle yazılan bir notta, bu kişinin Türkiye vatandaşlığı durumunun belirsiz olduğu, ayrıca Ocak 1939'da Fransa'ya göç ettiği belirtilmektedir.

Türk Ticaret Odası'nın genel kurul toplantısı, Berlin 1938 (Corry Guttstadt'ın Özel Arşivi'nden).

bul doğumlu Abraham Behar tutuklanarak Dachau Toplama Kampı'na, Berlin'de de Isaak Behar'ın aynı ismi taşıyan genç kuzeni Buchenwald Toplama Kampı'na gönderildi.[36] Henüz bir çocuk olan Isaak Behar'ın devlet okullarına devam etmesi yasaklandı.

Temmuz 1939'da Almanya'da yaşayan Yahudilerin kendi örgütleri dağıtılarak yerine, RSHA'nın (Reichssicherheitshauptamt - Reich Merkez Güvenlik Dairesi) doğrudan denetimi altında Almanya Yahudileri Reich Birliği (RVJD) kuruldu. Bütün Yahudiler bu örgüte üye olmak zorundaydı. Bu, Almanya çapında Yahudi dinine ait 1.600 derneği etkiliyordu. Yabancı ülkelerin vatandaşı olan Yahudiler için üyelik zorunlu değildi, ancak vatandaşlıktan çıkartılmış olan haymatloz Yahudiler, Almanya vatandaşı olan dindaşları gibi birliğe zorla üye edilmişlerdi. Bu konuda somut bilgiler olmamasına rağmen, Berlin Ya-

36 Abraham Behar'ın bundan sonra başına neler geldiği bilinmiyor. İsaak Behar'ın kuzeni serbest bırakıldıktan sonra İsveçlilerin düzenlediği bir Kindertransport ile Danimarka'ya götürüldü. Aynı şekilde İstanbul doğumlu Gustav Oppenheimer ise Frankfurt'tan önce Dachau Toplama Kampı'na, oradan da Lodz Toplama Kampı'na gönderildi ve burada 1942'de hayatını kaybetti.

hudi-Sefarad Cemiyeti'nin de diğerleriyle birlikte zorla dağıtılmış olduğu düşünülebilir.

Mayıs 1939 nüfus sayımı sonuçlarına göre bu tarihte Reich Almanyası'nda (ilhak edilmiş olan Avusturya'yla birlikte) sadece 263 Türkiye Yahudisi yaşıyordu, bunların 101'i Berlin'de bulunuyordu.[37] Dolayısıyla Berlin'deki Türkiye Yahudileri toplumu, 1933 öncesindeki sayısının dörtte birine inecek kadar küçülmüştü. 20'li yıllarda Berlin'de ikamet eden Türkiye Yahudilerinin bir kısmı ülke dışına kaçmıştı, ancak bu pek az kimsenin faydalanabileceği bir alternatifti.

Bu sayıdaki büyük düşüşün asıl nedeni, Türkiye'nin Almanya'da (ve Avusturya'da) yaşayan Türkiye Yahudilerinin büyük kısmını vatandaşlıktan çıkarması, dolayısıyla da bu kişilerin istatistiklerde haymatloz olarak görülmeleriydi. Türkiye Yahudilerinin vatandaşlıklarının sürmesi veya vatandaşlıktan çıkartılmaları soykırım esnasında hayatî önem taşıdığı için, müteakip bölümde Türkiye'nin bu zaman diliminde Yahudilere karşı yürüttüğü vatandaşlık siyaseti daha detaylı olarak ele alınacaktır.

37 *Statistik des Deutschen Reiches* dergisi, Cilt 552, Defter 4, s. 4/72, Berlin 1944. Bu 101 kişiden 94'ü Yahudi cemaatinin mensubuydu (Nazi makamlarının diliyle "Glaubensjuden"diler, yani dinleri Yahudilikti), diğerleri dini açıdan Yahudi değildi, ama ataları Yahudi olduğundan Naziler tarafından "Yahudi ırkına dahil" edilmişlerdi. Ayrıca 7 kişi "1. dereceden melez" olarak sınıflandırılmıştı ki, bunların 4'ü Yahudi dinine mensuptu.

4

Türkiye'nin, Yahudileri Vatandaşlıktan Çıkartması

1930'lu yıllar boyunca birçok Avrupa ülkesinde antisemitizm güçlendi, Yahudi karşıtı kanunlar çıkarıldı, Yahudi takibatı uygulamaları yürürlüğe kondu. İlk uygulamalar arasında pek çok yerde yabancı uyruklu Yahudilerin sınır dışı edilmesi (İtalya 1938, Bulgaristan 1939) veya Romanya'da (1934 ve 1938) olduğu gibi Yahudilerin vatandaşlıktan çıkarılması bulunuyordu. Önce İtalya (1938) sonra da Fransa gibi birçok devlet, ülkeye göçle gelen Yahudilerin vatandaşlıklarını iptal etti. 29 Ekim 1938'de Almanya'da yaşayan Polonya vatandaşı Yahudilerin pasaportlarını geçersiz sayan Polonya hükümetinin izlediği siyaset derin etkiler yarattı.[1] 28 Ekim'i 29 Ekim'e bağlayan gece, (artık haymatloz olan) 17.000 Polonya Yahudisi Almanya, Avusturya ve "Südet Bölgesi"nden sınır dışı edilmek üzere gözaltına alındı, polis ve SS askerlerince Polonya sınırına götürüldü. Polonya, sınır dışı edilen bu kişilerin çoğuna ülkeye gi-

1 Bu uygulamanın temelini, Polonya'da Mart 1938 tarihinde çıkarılan, yurt dışında yaşayan Polonya vatandaşlarını, 5 yıl boyunca Polonya'yla bir ilişki kurmadıkları takdirde, vatandaşlıktan çıkarma imkânı tanıyan bir kanun oluşturuyordu. Bu kanuna bağlı olarak, Nazi rejimi de Ağustos 1938 tarihinde çıkardığı Yabancılar Polisi Yönetmeliği'yle "ülkede yaşayan bir yabancının, vatandaşlığını değiştirmesi veya kaybetmesi halinde" ikamet izinlerini iptal etme yetkisi sağlamıştı.

riş izni vermediği için, binlerce Yahudi aile bir yıl sonra Polonya'nın işgaline kadar Zbaszyn kasabası yakınlarındaki sınır şeridinde yaşamak zorunda kaldı.[2]

Güneydoğu Avrupa'daki birçok devletin aksine, Türkiye nasyonal sosyalizm döneminde aleni antisemitist kanunlar çıkarmadı. Türkiye'deki siyasetçiler, bıkıp usanmadan Türkiye'de antisemitizm olmadığını anlatıyorlardı. Nice'teki *Colonie Turc*'ün başkanı Elie Eskenazi, İngiltere ziyareti esnasında Başbakan İnönü'ye, Türkiye'nin vatandaşlıktan çıkardığı, bundan ötürü de haymatloz olan Türkiye Yahudilerinin içinde bulunduğu hazin durumu anlattı. İnönü tasvir edilen bu sıkıntılı durumun yüreğine dokunduğunu, ancak bu uygulamaların özel olarak Yahudilere yönelik olduğunu düşünmediğini, çünkü Türkiye'de hangi dinden olursa olsun bütün vatandaşların yasalar karşısında eşit olduğunu söyledi.[3] Trakya olaylarından sonra olduğu gibi, hükümet konudan haberdar değilmiş gibi davranıyor ve kendi uygulamalarının sonuçlarından "sorumlu olmadığını" söylüyordu.

Türkiye, 30'lu yıllar boyunca yurt dışında yaşayan binlerce Türkiye vatandaşını vatandaşlıktan çıkarmıştı, 30'lu yılların sonlarına gelindiğinde bunların arasında çok sayıda Yahudi de bulunuyordu. Başlangıçta Kemalistlerin izlediği bu siyasetin –diğer Avrupa devletlerindeki vatandaşlıktan çıkarmaların aksine– Yahudi karşıtı bir yönelimi yoktu. Bu siyaset öncelikle Hıristiyan azınlıkları hedefliyordu.

Modern Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesiyle ve bir dizi uzun savaş sonucunda ortaya çıktığı için, cumhuriyetin kurulması vatandaşlık konusunun da yeniden düzenlenmesini gerektiriyordu. Eski Osmanlı İmparatorluğu'nun Arabistan

2 Herschel Grynszpan'ın ailesi de sınır dışı edilenlerin arasında bulunuyordu.

3 *Le Judaïsme Sépharadi*, Nr. 53, Mayıs 1937, s. 67. İnönü şöyle diyordu: "Bu anlattıklarınız kalbimi elemle doldurdu, ancak sanmayınız ki Türk hükümeti bu sert tedbirleri sadece Yahudilere karşı alıyor. Türkiye'de artık dinler arasında ayırım yapılmıyor; Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan Türkler eşit haklara sahip olarak yürürlükteki kanunlara saygı gösteriyorlar. Huzurun köklerini saygıda aramak gerekir. (..) Yahudiler bizim için değerlidir ve onları daima yanımızda görmek istiyoruz. Onlara iyi dileklerimi iletin, Fransa'da yaşayan Türkler'e anavatandan selamlarımı götürün."

ve Balkanlar'daki topraklarında yeni devletler oluşmuştu. Lozan Anlaşması'na uygun olarak, eski Osmanlı bölgelerinde yaşayan insanların ya yeni devletin vatandaşlığını kabul etmek ya da Türkiye vatandaşlığını muhafaza etmek gibi bir tercih yapma şansları vardı. İkametleri bu yeni devletlerden birinde bulunan insanlardan başka, uzun süren savaş dönemi boyunca pek çok insan da yurt dışına göç etmişti. Ancak bu göçlerin geçici olup olmadığı belli değildi.

Başbakanlık Arşivi'nde bulunan vatandaşlıktan çıkarma kararları, cumhuriyetin kurulduğu ilk yıllar itibarıyla ağırlıklı olarak yurt dışında –genellikle eski Osmanlı topraklarında– yaşayan, gittikleri yeni devletlerin vatandaşlığına geçmiş olan ya da geçmek için Türkiye vatandaşlığından çıkma dilekçesi vermiş kişilerle ilgiliydi.[4] Bundan ötürü bu vatandaşlıktan çıkarma kararları, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından kurulan yeni düzenin devlet siyaseti çerçevesinde idari birer işlem olarak kabul edilebilir.

Şekil itibarıyla Türkiye'nin 1924 Anayasası'nın 88. Maddesi, ülkenin bütün sakinlerini vatandaşlık temelinde Türk ilan etmiş ve hepsine eşit haklar tanımıştı. Ancak daha ayrıntılı bir araştırma, cumhuriyetin erken dönemlerinde Türkiye'nin izlediği vatandaşlık siyasetinin, o yılların genel siyaseti gibi "kurtuluş savaşı"yla kazanılan zaferi sağlamlaştırmaya ve nüfusun Türk-Müslüman unsurunun egemenliğini güvence altına almaya yönelik olduğunu ortaya koyacaktır.[5] Bu durum, metinleriyle olmasa bile içerikleriyle –Türkiye'nin azınlık siyasetinde sıkça görüleceği üzere– Gayrimüslimler'i hedef alan vatandaşlıkla ilgili en az beş ayrı kanun ve kararnamede yansımasını bulmaktadır.

Vatandaşlıktan çıkarmaların asıl amacı, görünüşe göre en azından cumhuriyetin ilk yıllarında ülkeden kovulan Ermenilerin veya Lozan Anlaşması uyarınca "mübadeleye" tabi tutu-

4 1312 sayılı Vatandaşlık Kanunu'nun 7. Maddesi'ne göre Türkiye vatandaşlığından çıkmak, özel bir izne tabiydi.

5 Krş. Böl. 2. Vatandaşlık siyasetine dair ayrıntılı olarak: Yeğen 2004; Çağaptay 2003-a, 2004; Toktaş 2005; Guttstadt-Görgü 2006.

Vatandaşlıktan Çıkarmayla İlgili Kanun ve Kararnameler

Cumhuriyetin kurulmasından önce 1922'de geçici hükümet tarafından çıkartılan *1514 ve 1745 sayılı kararnameler*, ülkeyi terk eden gayrimüslimlere pasaport veya vatandaşlık belgesi verilmemesini öngörüyordu.[1]

Mayıs 1927 tarih ve *1041 No'lu Kanun*, Bakanlar Kurulu'na "kurtuluş savaşı"na katılmamış olan ve bu kanunun yayımlanmasına kadar Türkiye'ye geri dönmemiş olan kişileri vatandaşlıktan çıkarma yetkisi veriyordu.

Oysa gayrimüslimlerin "kurtuluş savaşı"na katılmaları çoğu zaman mümkün bile değildi. "Kurtuluş ordusu" denen ordunun çekirdeği, kendisini bariz bir şekilde Müslüman olarak görüyordu. "Merkezi ordu"nun kurulmasından sonra azınlık mensupları da askere alınmış, ancak kendilerine silah verilmemiş ve amele taburlarına ayrılmışlardı.[2] Ayrıca, örneğin Yahudilerin çoğunun söz konusu dönemde Yunan (veya İtilaf Devletleri) işgali altında bulunan bölgelerde yaşadığı unutulmamalıdır. Başbakanlık Arşivi'nde taradığım dos-

1 10.8.1922 tarih ve 1745 sayılı Kararname: "16.4.1338 tarih ve 1514 nolu Kararname ile pasaport verilmemesi kararlaştırılan gayrimüslim Türk tebaasına tabiiyet varakası dahi verilmemesi" (BCA, 30..18.1.1/5.24..1).

2 Bu taburlara ayrılan gayrimüslimler, yol yapımı ve benzeri işlerde çalıştırılıyorlar, mahkûmlara yapıldığı gibi başlarında si ahlı Türk askerleri nöbet tutuyordu. Bu uygulama, Birinci Dünya Savaşı'ndan kalmaydı; Hıristiyanlar, o zaman da adına amele taburları denen bu taburlarda toplanıyordu. Leyla Neyzi'nin anlattığına göre, "Kurtuluş Savaşı"nda Hıristiyanlardan başka Yahudiler de bu taburlara konmuştu. Neyzi'nin anlatımları, esas olarak H. Al ukrek'in günlüklerine dayanmaktadır (Neyzi 2003). Kaç Yahudinin bu uygulamaya tabi tutulduğu henüz araşt rılmamıştır. Ama, Yahu ilerin "Kurtuluş Savaşı"na katıldıkları her halükârda tartışmasızdır.

lan Rumların geri dönüşünü engellemekti. Mayıs 1928'de kabul edilmiş olan 1312 No'lu Vatandaşlık Kanunu'nun 12. Maddesi, Türkiye vatandaşlığından çıkarılmış olanların Türkiye'ye dönmelerini yasaklıyordu.[6] Bu madde o kadar ileri gidiyordu

6 Ankara Büyükelçiliği'nin PAAA, 666 sayılı dosyasında Almanya vatandaşlığına geçen ve Alman bir turist olarak bile İstanbul'a gelmesi yasaklanan, İstanbul doğumlu Matakis isimli bir Rumun durumu anlatılmaktadır. Başka bir örnek ise Atina'da yaşayan ve Türkiye vatandaşlığından çıkarılmış olan Mavro-

yalarda, bir Müslümanın bu kanun uyarınca vatandaşlıktan çıkartıldığı tek bir vaka bile mevcut değildir.[3]

26 Aralık 1928 tarih ve *7559 No'lu Hükümet Kararnamesi*, "kurtuluş savaşı"na katılmamış olan kadınların bile vatandaşlıktan çıkartılmasını mümkün kılıyordu. Kadınlar için askerlik yükümlülüğü yoktu. Bundan ötürü, bu hükümler nüfusun istenmeyen kısımlarını Türkiye vatandaşlığından çıkarmakta kullanılacak bir gerekçe olarak tasarlanmıştı.

23 Mayıs 1928 tarih ve *1312 No'lu Vatandaşlık Kanunu*, Anayasa'nın 88. Maddesi uyarınca Türkiye'de doğan veya yurt dışında Türk anne-babadan doğan insanları Türkiye vatandaşı kabul ediyor, Türkiye'de doğmuş olan yabancılara da reşit olduklarında Türkiye vatandaşı olma hakkı tanıyordu. Buna karşın aynı kanunun 10. Maddesi Bakanlar Kurulu'na, örneğin asker kaçaklarını, askerliğini yapmamış olanları, "memalik-i ecnebîyeye kaçtıkları anlaşılıp da hîlafını ispat edemeyen" ve belirli bir süre zarfında geri dönmemiş olanları, Türkiye vatandaşı olup da 5 yıldan uzun bir süredir yurt dışında yaşayan ve ilgili Türkiye Konsolosluğu'na kaydını yaptırmamış olanları, ayrıca bunun gibi çok çeşitli nedenlerle insanları Türkiye vatandaşlığından çıkarma yetkisi veriyordu. Bu kanun da pratikte Gayrimüslimleri vatandaşlıktan çıkarmaya yarıyordu.

1935 tarih ve 2848 No'lu Kanun'un 7. Maddesi, Bakanlar Kurulu'na "ait olduğu kültür bakımından kimlerin Türk sayılacağını" belirleme yetkisi veriyordu. Hükümet Türklük'e uygun bulmadığı insanları vatandaşlıktan çıkartabilirdi.

3 Bu konuda bildiğim tek örnek, 1917'den bu yana Almanya'da yaşayan Türk kunduracı Ahmed Talib'dir. İlgili belgeler için Talib 1997'ye bakılabilir. Ahmet Talib'le ilgili belgeler PAAA, R 45553'te bulunmaktadır.

ki, kendi isteğiyle Türkiye vatandaşlığından ayrılmış kişilerin bile bir daha Türkiye toprağına asla ayak basmamasını öngörüyordu.[7]

kordato isimli İstanbullu bir Rumun kızının durumuyla ilgilidir. (PAAA, Ankara Büyükelçiliği, Dosya 676).

7 Berlin'de Türkiye vatandaşı olarak dünyaya gelen Rudolf Levy, 1926 yılında Türkiye vatandaşlığından çıkma talebinde bulunur. Başvurusuna cevap olarak Türkiye Berlin Büyükelçiliği on(lar)a "bir daha asla Türkiye'ye döneme-

Bu kanunların oluşturulmasının önemli nedenlerinden birinin, vatandaşlıktan çıkartılanların mal varlıklarını "Türkleştirmek" olduğu düşünülebilir.[8] 1312 No'lu Kanun'un 12. Maddesi uyarınca vatandaşlıktan çıkartılan kişilerin mal varlığı Türkiye devletine geçiyordu. 8. Madde, vatandaşlıktan çıkanların bir sene zarfında Türkiye'deki tüm varlıklarını tasfiye etmelerini öngörüyordu. Bir yıllık süre zarfında bunu başaramadıkları takdirde, "satışı hükümet gerçekleştiriyordu".

Bir ceza olarak vatandaşlıktan çıkarma

Türkiye siyaseti vatandaşlıktan çıkarmayı aynı zamanda kendi içindeki siyasi muhaliflerine karşı bir baskı aracı olarak da kullanıyordu. Bu muhalifler, Kemalist liderlerin bir dönemler mücadele arkadaşları, Nâzım Hikmet gibi komünistler, "Türkleştirilemeyen" Kürtler ve başka "istenmeyen" kişilerdi.

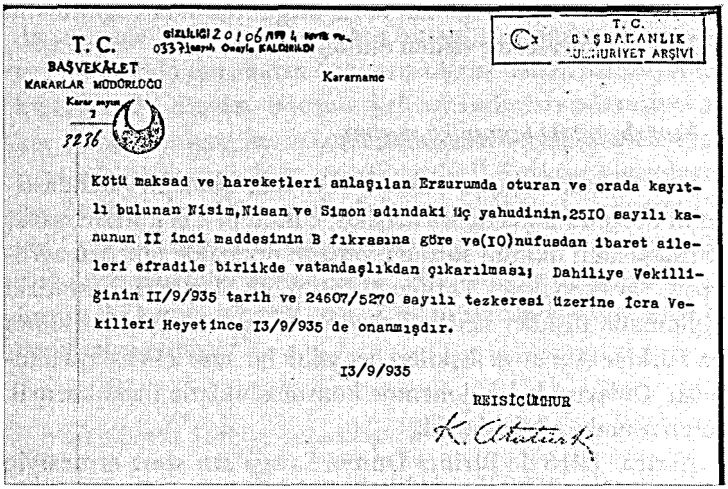
Yahudilerin durumu ise çelişkiliydi: Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Yahudiler vatandaşlığa alınma konusunda Müslümanlarla eşit haklara sahiptiler ve "kurtuluş savaşı" esnasında Hıristiyan azınlıklara kıyasla ayırımcılığa daha az hedef olmuşlardı. Ancak Avner Levi, savaş döneminde yasal olarak Türkiye'den çıkan ve cumhuriyetin kurulmasından sonra tekrar Türkiye'ye dönmek isteyen bazı Yahudilerin ülkeye giriş izni almakta zorluk çektiklerini, Türkiye'de yaşayan Yahudilerin de cumhuriyetin ilk yıllarında kimlik belgesi almakta sıkıntı yaşadıklarını anlatmaktadır.[9] Daha cumhuriyet kurulmadan önce, 1922 yılında, geçici Kemalist hükümetin yaptığı düzenlemeye göre, ülkeden ayrılan gayrimüslimlere ne pasaport, ne de vatandaşlık belgesi veriliyordu.

---

yeceklerini, aksi takdirde Türk polisi tarafından sınır dışı edileceklerini" bildirir (BAL, R 09.01, Nr. 31739).

8 "Kurtuluş savaşı" zaferinden sonra kabul edilen ilk Türk kanunlarından biri, İstanbul Hükümeti'nin 8.1.1920 tarihinde kabul ettiği, savaş ve tehcir esnasında çalınan malların sahiplerine iade edilmesini öngören kanunu ortadan kaldırıyordu. Dolayısıyla bu yeni kanun, Ermenilerin mülksüzleştirilmelerini onaylıyordu (Akçam 1996, s. 131).

9 A. Levi 1998, s. 38.

T. C.
BAŞVEKÂLET
KARARLAR MÜDÜRLÜĞÜ
Karar sayısı
7
3276

GİZLİLİĞİ 2 0 1 0 6 /1934 sayılı ve 0337 sayılı Onayla KALDIRILDI

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Kararname

Kötü maksad ve hareketleri anlaşılan Erzurumda oturan ve orada kayıtlı bulunan Nisim,Nisan ve Simon adındaki üç yahudinin,2510 sayılı kanunun II inci maddesinin B fıkrasına göre ve(10)nufusdan ibaret aileleri efradile birlikde vatandaşlıkdan çıkarılması; Dahiliye Vekilliğinin II/9/935 tarih ve 24607/5270 sayılı tezkeresi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 13/9/935 de onanmışdır.

13/9/935

REISİCÜMHUR

K. Atatürk

1935 yılında Türk hükümeti, Erzurum'da yaşayan üç Yahudi aileyi "kötü maksat ve hareketleri olduğu" gerekçesiyle vatandaşlıktan çıkardı.

Hatta bazı vakalarda Türkiye'de yaşayan Yahudiler vatandaşlıktan bile çıkartılıyordu. İstanbul doğumlu, Nesim oğlu İlya Ferman isminde bir Yahudi, 1917 yılında ülkeden ayrıldıktan ve tekrar geri döndükten sonra, 1933 yılında, gerekli meziyetlere haiz olmadığı gerekçesiyle vatandaşlıktan çıkartılmıştı.[10] Türk hükümeti, Erzurum'da yaşayan üç Yahudi aileyi "kötü maksat ve hareketleri olduğu" gerekçesiyle 1935 yılında vatandaşlıktan çıkardı.[11] Ocak 1940'ta, vatandaşlıktan çıkarma belgesinde ikamet ettikleri yer Edirne olarak belirtilmiş olan 30 Yahudi vatandaşlıktan çıkartıldı.[12] "Kurtuluş savaşına katılmamayla" ilgili 1041 No'lu Kanun uyarınca vatandaşlıktan çıkartılan insanların birçoğu, savaş döneminde henüz askerlik çağında bile değildi. İçlerinden biri 1938 yılında vatandaşlıktan çıkarılma işleminin iptali için dava açtı ve kazandı.[13] Bilgisizlik ve

10 BCA, 26.11.1933 tarih ve 15357 sayılı karar, 30..18.1.2/41.84..15.

11 "Kötü maksat ve hareketleri görülen Erzurumlu üç Yahudi ailenin vatandaşlıktan çıkarılması", BCA, 13.9.1935 tarih ve 2/3236 sayılı karar, 30..18.1.2/02.58.72.12.

12 BCA, 8.1.1940 tarihli ve 2/12620 sayılı karar, 30..18.1.2/89.124..12.

13 BCA, 26.4.1938 tarihli ve 4/2729 sayılı karar, 030.10/124.887.2.

ortama hakim olan tehditkâr hava, mağdurların birçoğunun bu yola yönelememesine neden olmuş olabilir.

Yurt dışındaki komplike durum

Yurt dışında yaşayan Türkiye veya eski Osmanlı vatandaşlarının durumu bilhassa karmaşıktı, çünkü pek çok insan, savaş karmaşasının hüküm sürdüğü o uzun dönemde ülkeden ayrılmıştı. Savaş boyunca Türkiye ile Müttefik Devletler arasındaki diplomatik ilişkiler kesilmiş, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da Türkiye-Almanya ilişkileri beş yıllık bir süre için askıya alınmıştı. Dolayısıyla bu dönemde konsolosluklarla ilişki kurmak zaten mümkün bile değildi.

Ayrıca, 1918'de Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması arasında kalan dönemde Müttefik Devletler'in oluşturduğu uluslararası komisyonun, İstanbul'daki padişah hükümetinin ve Ankara'daki karşı hükümetin yan yana var olmaları, durumu daha da karmaşıklaştırıyordu. Bu "çifte devletlilik" durumu, bu devletlerden her birinin yetkili kurumları tarafından düzenlenen belgelerin geçerliliği üzerinde etkili oluyordu. Berlin Federal Arşivi'nde bulunan çok sayıdaki dosya, yurt dışında yaşayan Türklerin vatandaşlıkla ilgili karmaşık durumlarına ışık tutuyor.[14] Örneğin, Münih Emniyet Müdürlüğü, 1929'da Türkiye Konsolosluğu'na 1895 İstanbul doğumlu Rachel Oved'in pasaportunu ne zaman alabileceğini soruyor, konsolosluğun verdiği cevapta, "bunun için bir tarih verilemeyeceği, bu gibi taleplerin genellikle Ankara'da yapılan uzun süreli tetkikler sonucunda cevaplandırılabildiği" söyleniyordu.[15]

Almanya vatandaşlığına geçmek isteyen ve bunun için kendi hükümetlerinden "Türk vatandaşlığından çıkarılma"larına dair aldıkları belgeleri ibraz etmeleri gereken düzinelerce Türkiye vatandaşının Almanya'nın çeşitli arşivlerinde bulunan dosyalarının da ortaya koyduğu üzere, vatandaşlık durumlarıyla

14 BAL, R 901/25579-25580; R 901/31739- 31740.

15 28.1.1929 tarihli yazı, BAL, R 901-25580.

ilgili belgeleri ve kararları Türkiye'den getirtmek, yurt dışında yaşayan Türkiye (veya eski Osmanlı) vatandaşları için savaştan sonraki durumdan bağımsız olarak daima bir sorun teşkil ediyordu. Devlet, bütün erkek vatandaşları potansiyel asker olarak görüyor, bu vatandaşlara askerlik yapmamaları için para ödeme zorunluluğu getiriliyordu.[16] Türkiye konsolosluğu, Berlin Sefarad Cemaati'nde hazan olarak görev yapan David Cohen'in Almanya vatandaşlığına geçmek için ihtiyaç duyduğu izin belgesini vermek için, 1930 yılında ondan aylık gelirinin iki katına tekabül eden 1.400 Reichsmark tutarında bir ücret talep etmişti.[17]

Yurt dışında Türkiye vatandaşlığının kontrolü

Türkiye'nin yurt dışı temsilcilikleri, 1920'li yılların sonundan itibaren yurt dışında yaşayan Türkiye veya eski Osmanlı vatandaşlarının durumuna dair genel bir inceleme başlattı. Türkiye Hamburg Başkonsolosluğu'nun Kiel Emniyet Müdürlüğü'ne yazdığı 9 Haziran 1928 tarihli bir yazıda şöyle deniyordu: "Türkiye Hükümeti'nin aldığı kararlara göre, yabancı bir ülkede 6 aydan uzun bir süre ikamet eden her Türk pasaportunu ilgili Türk konsolosluğuna teslim etmek ve yerine bir kimlik belgesi almak zorundadır."[18] Almanya'daki dosyalarda bulunan çok sayıda örneğin ortaya koyduğu gibi, bu Müslüman Türkler için de geçerliydi.[19] Türkiye Büyükelçiliği'nin 2 Nisan 1928 tarihli bir yazısında, bu uygulama, Almanya'da yaşayan işçilerin ve öğrencilerin pasaportlarının her yıl yenilen-

16 Örneğin 1884 Romanya doğumlu Türkiye vatandaşı Dr. Herscu Albert'le ilgili bir yazışmada, "Türk hükümetinin bu izin için [vatandaşlıktan çıkma] çok yüksek bir meblağ talep ettiği ve önce Türkiye'de askerlik görevini yerine getirmesi gerektiği için, 13 yaşındaki oğluna bu izni kesinlikle vermek istemediği" belirtilmekteydi. Berlin Emniyet Müdürlüğü'nün 4.6.1931tarihli yazısı, BAL, R 901-31740.

17 Prusya İçişleri Bakanlığı'nın 16.12.1930 tarihli yazısı, BAL, R 901-31740.

18 BAL, R 901-25580. Yabancıların Almanya'da kimliklerini bir pasaport ile ispat etmek zorunda olmaları yüzünden, bu uygulama, dosyada anılan çeşitli Alman makamları arasında sayısız yazışmaya neden olmuştur.

19 Krş. Mustafa Tahsin ve Fuat Mehmet vakaları, BAL, R 901-25580.

mesinin onlara "gereksiz masraf" çıkartacağı gerekçesiyle izah ediliyordu.[20]

Bu uygulamanın gerçekten de yurt dışında yaşayan vatandaşların maddi durumlarının dikkate alınması nedeniyle mi başlatıldığı konusunu bir kenara bırakalım. Ama burada en azından, bu uygulamanın, yurt dışında yaşayan Türkiye vatandaşlarının durumlarının incelenmesinin, azınlık mensuplarının birçoğunun vatandaşlıktan çıkarılmasıyla sonuçlandığı döneme denk geldiğini görüyoruz. Örnek olarak, o dönemde iki kuşaktan beri Almanya'da yaşamakta olan Türkiye Yahudisi Russo ailesi verilebilir. Russo Kardeşler'den biri Wernigerode'de fabrikatör, diğeri Berlin'de borsa simsarı, üçüncüsü de ressam Alfred Russo'ydu. Şubat 1930'da ailenin bir üyesi, Berlin Dışişleri Bakanlığı'na bir yazı yazarak yardım istedi. Russo Ailesi'nin bu ferdi yazısında, aile bireylerinin pasaportlarının o güne dek düzenli olarak yenilendiğini, ancak o tarihte "kendisine söylendiğine göre Ankara'dan gelen bir talimat üzerine pasaportların kendilerinden alındığını ve bir daha da geri verilmediğini, yeni pasaport taleplerinin de (...) geri çevrilmiş" olduğunu belirtiyordu.[21]

Russo Ailesi bu konudaki tek örnek değildir. Ankara'daki Başbakanlık Arşivi'nde incelediğim dosyalardan, 1928'e kadar verilen vatandaşlıktan çıkarılma kararlarının başka bireyleri de kapsadığı anlaşılmaktadır.[22] Kitlesel vatandaşlıktan çıkarma işlemi, ilk defa 1929'da başladı: Kasım 1929'da alınan beş kararla yurt dışında yaşayan 497 kişi kurtuluş savaşına katılmadıkları ve dört yıldan beri Türkiye'ye geri dönmedikleri gerekçesiyle 1041 No'lu Kanun'un hükümleriyle vatandaşlıktan çıkarıldı. Kasım 1930'da Türk makamları Seyr-ü Sefer Talimatnamesi'nin yeni düzenlenmiş halini yayımladı.[23] Yurt dışında ya-

20 Türkiye Berlin Büyükelçiliği'nin Berlin 2.4.1928 tarih ve 5541/38 sayılı yazısı, BAL, R 901-25580.

21 Russo Ailesi'nden Benno Marcus'un 24.2.1930 tarihli yazısı (BAL, R 901-25580).

22 1928 yılına ait kayıtlarda toplam sadece 43 vatandaşlıktan çıkarma kararı vardır.

23 1930 yılında yayımlanan bu talimatname, 1924'te çıkarılan ve eski Osmanlı/Türkiye vatandaşlarının Türkiye'ye dönüşü meselesini düzenleyen kararnamenin yenileştirilmiş versiyonuydu.

şayan ve pasaportlarını beş yıldan beri yeniletmemiş olan Türkiye vatandaşları, bu şekilde vatandaşlıkla ilgili durumlarını açıklığa kavuşturma imkânına erişiyordu. O yıllarda çıkmakta olan *Almanya İçin Türk Ticaret Odası Mecmuası*'nda da açıklandığı üzere Müslümanlar, Ermeniler, Rumlar ve Yahudilerin her biri için farklı kararlar vardı. Müslümanlar, Osmanlı döneminden kalma eski yazı bir pasaporta sahip olsalar bile kolaylıkla yeni bir pasaport alabiliyor, Ermeniler ise, ancak "yeni Türk hükümetinin verdiği pasaportla yurt dışına gittikleri ve Türkiye vatandaşlığını kaybetmedikleri" takdirde yeni bir pasaport alabiliyor ve Türkiye'ye dönebiliyorlardı. Diğer gayrimüslimlere kıyasla 1930'da Yahudiler az da olsa daha iyi bir pozisyona sahiptiler: Yeni hükümetin pasaportu olmadan yurt dışına çıktıkları takdirde, durumlarının incelenmesini isteyebiliyorlardı.[24] Paris'ten Bay Yakar isimli bir şahsın 1943 yılında Türkiye başbakanına yazdığı bir mektup, mağdurların genellikle yeni mevzuattan haberdar olmadıklarını ortaya koymaktadır. Bu yüzden pek çok Türkiye Yahudisi kendilerini Fransa'da usulüne uygun bir şekilde kaydettirememişlerdi.

Yahudilerin vatandaşlıktan çıkarılması

1929'da başlamış olan kitlesel vatandaşlıktan çıkarma işlemleri 30'lu yıllarda düzenli olarak sürdürülmüştü. Sadece 1931 yılında 13 ayrı Bakanlar Kurulu kararıyla toplam 1.152 kişi, 1932-1937 zaman dilimindeyse neredeyse 3.000 kişi vatandaşlıktan çıkarılmıştı.[25] Başka bir ülkenin vatandaşlığına geçmiş oldukları ya da vatandaşlıktan çıkmak istedikleri için vatandaş-

24 *Zeitschrift der Türkischen Handelskammer in Deutschland* (Almanya İçin Türk Ticaret Odası Mecmuası), No. 12, Aralık 1930, s. 13. Bu mecmua Berlin'deki Türkiye Büyükelçiliği'nin katılımıyla yayımlandığı için, yarı resmi bir kaynak olarak değerlendirilebilir. Amerika'da yaşayan ve eskiden Osmanlı vatandaşı olan Ermenilerin ve Rumların protestoları yüzünden, Amerikan Dışişleri Bakanlığı da bu meseleyle ilgileniyordu; NARA'da bulunan çeşitli belgeler, 867.012/39 ve takip edenler, ayrıca 867.4016; krş. ayrıca Amerikan dosyalarının bir kısmını değerlendirmiş olan Çağaptay 2003-a, s. 607 vd.

25 Bu kararlarla ilgili isim listeleri bugüne dek değerlendirilmediği için, mağdurların etnik-dini aidiyetleri ve yaşadıkları ülkeler hakkında bilgiye sahip değiliz.

lıktan çıkarılanlar bu sayıya dahil değildir. Mayıs 1933 tarihinde hükümetin yayımladığı bir kararnamede, vatandaşlıktan çıkarılanların mal varlıklarının Türkiye hazinesine devredileceği teyit ediliyordu.[26]

1935'ten itibaren vatandaşlıktan çıkartma siyaseti hızlandırıldı. Hamburg'daki Türk Konsolosluğu Nisan 1935'te Berlin'deki Prusya İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir yazıda, "Prusya vilayetlerinde" ikamet eden Türkiye vatandaşlarının isim ve adreslerini rica ediyordu. Bu şekilde muhtemelen vatandaşlık durumlarının incelenmesini kendiliklerinden talep etmeyen kişilerin de kayıt altına alınması amaçlanıyordu. Ancak bu istek Alman makamları tarafından geri çevrildi.[27] 1945'te Belçika'da yayımlanan bir raporda, 1935-36'dan itibaren yurt dışında yaşayan Türkiye Yahudilerinin pasaportlarının ellerinden alındığı yazmaktadır.[28] Mağdurlara genellikle vatandaşlıktan çıkarıldıklarına dair bir belge bile verilmediği için, hukuki olarak itiraz etme imkânı da bulunmuyordu. Bu durum ayrıca, mağdurların bulundukları ülkenin vatandaşlığına geçmelerini de zorlaştırıyordu, çünkü bunun için önce Türkiye vatandaşlığından çıktıklarını ispat etmeleri gerekiyordu.

Çok sayıdaki yayında, "vatandaşlıktan çıkarılmaların Türkiye Vatandaşlık Kanunu'nun 1935 yılında çıkarılmış bir müzeyyel kanuna dayandırıldığı" iddiası yer almaktadır.[29] Bu doğru değildir. 1928 tarihli Vatandaşlık Kanunu, ilk olarak 1946'da yenilenmiştir. Türkiye devletinin kanunları ve hükümet kararlarını yayınladığı resmi organlarında (*Resmi Gazete* ve *Düstur*) 1935 yılına ait bu yönde bir karar yoktur. Ancak yürütülen bu siyasetin gayrı resmi bir hükümet kararına dayandığı tahmin edilebilir. Hükümetin vatandaşlıktan çıkarma kararlarının çok büyük bir kısmının –yasada öngörüldüğü şekliyle– *Resmi Ga-*

26 BCA, 23.5.1933 tarih ve 14452 sayılı karar, 30..18.1.2/36.39..14.

27 29.4.1935 tarihli yazı, BAL, R 901-47052.

28 *Ofipresse*, Nr. 27, Kasım 1945, s. 2-4. Makalenin İngilizce versiyonu AJA içinde, H 332-9.

29 Shaw 1993, s. 48; Benbassa/Rodrigue 1993; Schmidt 2000, s. 40 ve 156. Bu iddialara Yahudi örgütlerinin İkinci Dünya Savaşı döneminden kalma belgelerinde de yer verilmektedir.

zete'de yayınlanmadığı gerçeği, bu uygulamaların yarı legal karakterinin altını çizmektedir.

Çok sayıda belge, 30'lu yılların sonundan itibaren alınan vatandaşlıktan çıkarma kararlarının tesadüfen değil, bilinçli olarak Yahudilere uygulandığı tahminini güçlendirmektedir. Örneğin, Başbakanlık Özel Kalemi'nin Nisan 1939'da el yazısıyla yazdığı bir yazısında Yahudi kelimesinin altında, müteakip yıllarda Yahudileri kitlesel olarak vatandaşlıktan çıkarmakta kullanılan üç kanun not edilmişti (1041, 1312, 2848).[30] Almanya'nın İstanbul Başkonsolosluğu, Ağustos 1937'de Almanya Ankara Büyükelçiliği'ne Türk hükümetinin yurt dışında yaşayan ve "Türklerin anavatanıyla ortak bağları olmayan (...) Türkiye vatandaşlarını vatandaşlıktan çıkaracağını, bunların çoğunun Yahudiler olduğunu" bildirir. Konsolosluklar bu arada bu kişilerin birçoğunun pasaportlarını ellerinden almış bulunmaktadır. Türkiye Berlin Büyükelçisi'nin bazı istisnalar sağlamak için Ankara'da İçişleri Bakanlığı nezdinde başlattığı girişimler, "söz konusu kişilerin bir kısmının bu güne dek vergi ve benzeri yükümlülüklerini eksiksiz yerine getirmiş olmalarına rağmen" bir sonuca ulaşamamıştır.[31] Böylece, Berlin'de Türk Ticaret Odası üyesi olan ve Türkiye Büyükelçiliği'yle düzenli ilişkiler içinde bulunan Türkiye Yahudileri de vatandaşlıktan çıkartılmış oldu.[32]

Bunlardan biri, eski halı tamircisi, artık kendisine ait bir halı dükkânı bulunan, Ticaret Odası üyesi Nissim Behar'dı. Oğlu Isaak, vatandaşlıktan çıkartılmayı şöyle anlatıyor: "1939'un Nisan ayının bir öğleden sonrasında eve geldiğimde, içeride çok hazin bir hava hakimdi. Annem bana bir yazı uzattı: İstanbul'daki hükümet, bizden Türkiye vatandaşlığımızı kontrol ettirmemizi istiyordu. Bunun çok kötü bir durum olduğunu, çünkü pasaportlarımızın 'kontrol' maksadıyla ellerimizden alınacağını derhal anlamıştık. Başka Türkiyeli Yahudiler bize pasaportlarını bir daha asla göremediklerini anlatmışlardı. Böylelikle içi-

30 BCA, Dosya 94C45, 30..10.0.0/110.736..5.

31 6.8.1937 tarihli yazı, PAAA, Ankara Büyükelçiliği, 681.

32 Tüzük gereği büyükelçi ve ticaret ataşesi, Ticaret Odası'nın yönetim kurulundaydılar.

mizde kötü bir hisle Burgstraße'de bulunan Yabancılar Polisi'ne doğru yola koyulduk. Orada korktuğumuz başımıza geldi ve pasaportlarımıza hemen el kondu. Elbette ki babam vatandaşlığımızın korunması için gereken başvuruların hepsini hemen yaptı. Ona Türkiye'de bu tür meselelere dair muamelelerin yıllarca sürdüğünü söylediler. Sonra bize içinde 'Türkiye Vatandaşı' ibaresi bulunan bir Almanya Yabancılar Pasaportu verdiler. Bir süre sonra bu ibare önce 'Vatandaşlık Durumu Belirsizdir', sonra da 'haymatloz' oldu. Böylece son güvencemizi de yitirmiştik."[33]

İdari yardım

Behar'ın tasvirlerinden de anlaşıldığı üzere, Türkiye Yahudi vatandaşlarını vatandaşlıktan çıkartırken, Alman Nazi makamlarının idari yardımına başvuruyordu. Berlin'de ve daha sonra işgal altındaki Prag'da Türkiye Yahudileri mahkemeye çağrılıyor, sorgulanıyor, sonra da kendilerine "vatandaşlıktan çıkarılma tezkeresi tebliğ" ediliyordu. Bütün bunlar, en geç 1937'den itibaren Gestapo'ya bağlı olan Yabancılar Polisi tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu, Berlin'de ikamet eden başka bir Türkiyeli Yahudi için Berlin Emniyet Müdürlüğü'ne başvuruda bulunan Berlin Türkiye Konsolosluğu'nun 22 Kasım 1936 tarihli yazısından da belli oluyor: Konsolos, Berlin polisinden "yukarıda ismi belirtilen kişiye ekteki onayı [vatandaşlıktan çıkarılma tezkeresini] imzalatmasını ve ardından kendilerine gönderilmesini rica ediyordu".[34] Nazi makamları bu şekilde hangi kişilerin Türkiye'nin himayesinden mahrum kaldığını ve bir haymatloz olarak herhangi bir hakka sahip olmadan ellerine düştüğünü hemen öğreniyordu.

Ülkeye giriş yasağı

Aynı zamanda Haziran 1938'de kabul edilen yeni Pasaport Kanunu'yla ülkeye geri dönüş yasağı sertleştiriliyor ve geniş-

33 I. Behar 2002, s. 74.

34 LAB, Elia Behar dosyası, Pr.Br.Rep.30 Berlin C Tit. 170-18035.

letiliyordu: 4. Madde uyarınca Türkiye vatandaşlığından çıkarılmış olan kişilerin, başka bir ülke tarafından verilmiş geçerli pasaportlara veya kimlik belgelerine sahip olmaları durumunda bile Türkiye'ye girişleri yasaklanıyordu.[35] Dolayısıyla vatandaşlıklarını yitirmiş veya değiştirmiş olan Türkiye Yahudilerinin bir "mülteci" olarak Türkiye'ye sığınmalarına bile izin verilmiyordu.

Bu bağlamda Türkiye'nin İçişleri Bakanı Faik Öztrak'ın Şubat 1939'da verdiği bir nota anılmaya değerdir. Öztrak, bu notada başbakana ve dışişleri bakanına "Türk vatandaşı olup muntazam ve kanunen muteber vesaikle seyahat eden Yahudilerin memleketimize gelmelerine mümanaat olunmaması için U. Müfettişliklerle Vilâyetlere talimat verilmiştir"[36] bilgisini aktarmaktadır. Bir devletin her şeyi yasalara uygun olan bir vatandaşına, usulüne uygun bir şekilde davranılması için bir bakanlık emrinin gerekiyor olması, o yıllarda Yahudilere karşı esen siyasi havayı göstermektedir. Burada, asli görevleri ülkeye Yahudi mültecilerin girmesine engel olmak olan sınır görevlilerinin, muhtemelen yanlışlıkla "muntazam" Türkiye Yahudilerinin de ülkeye girmesine izin vermemiş olmalarını varsaymak mümkündür. Bunun somut nedenlerinden birini, 1939 yılı başlarında Bulgar hükümetinin yabancı uyruklu Yahudileri sınır dışı etmeye başlaması oluşturabilir.[37] Ancak bu bilgi sı-

35 Türkiye kökenli olmalarına rağmen Almanya vatandaşlığına geçmiş olan tek tük Yahudiye, Türkiye'ye dönme izni veriliyordu. Bu, örneğin 1891 İstanbul doğumlu olup Berlin'de yaşayan Daniel Caraco ailesi ve Duisburg'da yaşayan İstanbul kökenli Sasson ailesi için geçerliydi (Aktives Museum Derneği'nin veri bankasından alınan bilgilere göre). Bu katı düzenleme, ancak Mart 1950'de 3519 sayılı Pasaport Kanunu'na müzeyyel 5654 sayılı Kanun'la kaldırıldı. Yeni kanun uyarınca, Türkiye vatandaşlığından çıkarılmış olan kişiler, Türkiye'nin ekonomik menfaatleri gerektirdiği takdirde yeni pasaportlarıyla turist olarak Türkiye'ye girebiliyorlardı.

36 BCA, Dosya 94C47, 30.10.00/110.736.7.

37 Bulgaristan hükümeti, Şubat 1939'da yabancı tebaadan 6.000 Yahudiyi kendilerine 14 gün süre tanıyarak bu süre sonunda sınır dışı etti. Bu kararname Eylül 1939'da yenilendi, Yunanistanlı ve Türkiyeli Yahudiler gözetim altında sınıra götürüldüler (Hoppe 1996, s. 279). Türkiye, kendi vatandaşı olan Yahudilere ülkeye giriş izni verdi, Almanya veya diğer ülkelerin vatandaşı olan Yahudiler ise, herhangi bir seyahat imkânı buluncaya kadar Varna'da tutuldular.

nır görevlilerine ve polise yönelik, ülkeye sadece "muntazam ve kanunen muteber" Türkiye Yahudilerini kabul etmeleri yolunda bir talimat olarak da anlaşılabilir, yani diğer Yahudilerin tümünün geri çevrileceği şeklinde de anlaşılabilir.

Başlangıçta Türkiye Cumhuriyeti'nin vatandaşlığa kabul veya vatandaşlıktan çıkartma siyasetinin, nasyonal sosyalistlerin Yahudi takibatıyla en küçük bir ilgisi yoktu. Yurt dışında yaşayan insanların kitlesel olarak vatandaşlıktan çıkartılması 1933 yılından önce başlamıştı. Ancak 30'lu yılların sonunda ve 40'lı yılların başında vatandaşlıktan çıkarmalar asıl olarak Avrupa'da yaşayan Yahudilere uygulanmış, bu şekilde Nazi rejiminin takibatına karşı sahip oldukları himayeden mahrum bırakılmışlardı. Bu uygulamadan ilk etkilenenler, Almanya'da yaşayan Türkiye Yahudileri olmuştu. Bunların birçoğu 1939 yazından itibaren Türkiye vatandaşlığından çıkartılmışlardı. Almanya'da yaşayan Türkiye Yahudileri Ağustos 1939'da HICEM[38] tarafından Paris'te örgütlenen Yahudi Mültecileri Sorunu Konferansı'nda içinde bulundukları çaresiz duruma dikkat çekmiş ve bilhassa Türk makamlarına bir çözüm bulmaları çağrısı yapmışlardı:

> Memorandum[39]
>
> Almanya'da halen Türkiye uyruklu 150 kadar aile yaşıyor, ancak Türkiye konsoloslukları 1041 No'lu kanuna dayanarak bu insanlara vatandaşlık durumlarını belirtir belgeler (nüfus tezkereleri) ve yeni pasaportlar vermeyi reddediyor.
>
> Bu uygulamaya tabi tutulan kişilerin yüzde 97'si Sefarad Yahudisi olup, bu suretle bilhassa zor bir duruma düşmüşlerdir. Artık haymatloz, yani hiçbir ülkenin vatandaşı olmama tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyorlar ve aynı anda her türlü göç imkânlarını da yitiriyorlar. Hiçbir yerde yeni bir yaşam kurmaları mümkün değil, ayrıca anavatanları Türkiye'ye dönme im-

38 HICEM, Yahudi göçmenlere ait üç örgütün bir araya gelmesiyle kurulan çatı örgütüydü ve 1940'a kadar merkezi Paris'teydi.

39 Bu belge, HICEM tarafından Paris'te örgütlenen konferansta sunulan başka kâğıtların arasında bulunmuştur. Bulunduğu yer: OSOBI Arşivi, Moskova, Ф116 k, Onuc 65 б 42.

kânları da yok. Hiçbir ülkenin vatandaşı olmadıkları için hiçbir devlet onlara topraklarına girme izni vermeyecektir.

Bu kişilerin birçoğu savaşa katılmış, diğerleri ise savaşta dul ve yetim kalan kişilerdir. Bu kişilerin hiç biri asla anavatanları aleyhine çalışmamış, Türkiye vatandaşı olmaktan daima gurur duymuş ve Türkiye'nin yurt dışında tanınması için ellerinden geleni yapmışlardır.

Bu gerçekleri Türk heyetine de anlattık, bu kişilerin geçerli bir pasaporta sahip olabilmeleri, hiçbir ülkenin vatandaşı olamama tehlikesini atlatarak birer Türkiye vatandaşı olarak anavatanlarına dönebilmeleri için vatandaşlık sorunlarına bir çözüm getirmelerini rica ettik.[40]

Bu memorandumun sunulduğu konferans 22 ve 23 Ağustos 1939 tarihinde Paris'te gerçekleşmişti. Sekiz gün sonra, Almanya'nın Polonya'ya saldırmasıyla birlikte İkinci Dünya Savaşı başladı.

40 Metinde vatandaşlıktan çıkartılan [150 aileye karşılık gelen] 500 kişiden söz edilmektedir. Memorandum, vatandaşlıktan çıkartmaların 1041 sayılı kanun uyarınca gerçekleştiğini, ancak burada vatandaşlıktan çıkarmanın zorunlu tutulmadığını, gerektiği takdirde yapılabileceğini belirtiyordu. Berlin'deki Türkiye Konsolosluğu genel olarak nüfus cüzdanı veya pasaport vermeyi reddederken, Viyana Konsolosluğu daha toleranslı davranıyordu. Almanya'da yaşayan Türkiye Yahudilerinin vatandaşlıktan çıkarılmalarına dair birkaç örnek Başbakanlık Arşivi'nde bulunmaktadır: Buna göre Haziran 1939'da Bakanlar Kurulu'nun 2/9528 sayılı kararıyla Berlin'de yaşayan Aron Vaks ve Eylül 1939'da 2/12051 sayılı kararla aynı şekilde Berlin'de yaşayan bir grup Türkiye Yahudisi vatandaşlıktan çıkartılmıştı: Leopold Leip, Elli Leon, Hanri Hayim, Margerit Levi (Sefarad Cemaati kurucularından Heinrich Levi'nin karısı), Filiks Levi, Erna Karlman, Rezina Berköl.

5

Türkiye Yahudileri ve Holokost

Alman Nazi rejimi, 1 Eylül 1939'da Polonya'ya saldırdıktan sonra Yahudi karşıtı siyasetini daha da radikalleştirdi. Hitler, Ocak 1939'da Reichstag'da yaptığı bir konuşmada, bir dünya savaşı durumunda "Avrupa'daki Yahudi ırkını ortadan kaldıracağı" tehdidinde bulunmuştu. Alman işgal güçleri, işgal ve ilhak ettiği tüm devletlerde Almanya'da yürürlükte olan Yahudi karşıtı uygulamaları hiç zaman kaybetmeden yürürlüğe koyuyordu. Böylece bu devletlerde yaşayan Yahudilerin durumu hızla dramatik bir şekilde kötüleşiyordu. Polonya'da, Yahudilerin kapatıldığı gettolar kuruldu ve Yahudilerin işaretlenmesi ilk kez burada başlatıldı.

Nazi Almanyası'nın Sovyetler Birliği'ne yaptığı saldırı ise, o zamana dek şiddetle uygulanan Yahudi takibatının sistematik soykırıma dönüşmesinin başlangıcı oldu. SS Einsatzgruppen (mobilize katliam birlikleri) birkaç ay gibi kısa bir sürede –kısmen ordu birlikleri tarafından da desteklenerek– yüz binlerce Yahudiyi öldürdü. Ekim 1941'de, Almanya ve Avusturya'da yaşayan Yahudilerin Polonya ve Beyaz Rusya'ya tehcir edilmeleri başlatıldı. Kasım 1941'de, Almanya'dan getirilen Yahudiler Riga'da kitleler halinde kurşuna dizildiler. Ocak 1942'de, Reinhard Heydrich'in daveti üzerine en önemli ba-

kanlıkların ve Nazi kurumlarının katılımıyla toplanan Wannsee Konferansı'nda soykırımın bundan sonra nasıl uygulanacağı ve koordine edileceği planlandı.

Wannsee Konferansı'nın tutanaklarından, Nazilerin "nihai çözüm"e dair planlarının, tarafsız ve müttefik devletlerde yaşayanlar da dahil olmak üzere, Avrupa'daki tüm Yahudilerin öldürülmesi olduğu anlaşılmaktadır. Tutanaklarda bulunan ve Avrupa devletlerinde yaşayan Yahudilerin sayısını gösteren bir listede, Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarında 55.500 Yahudinin yaşadığı belirtiliyordu.[1] Ama Türkiye hükümeti ülkesini savaşın dışında tutmayı başardı. 1941'den sonra Türkiye'nin Alman birlikleri tarafından işgal edileceğine dair ciddiye alınabilecek bir tehdit de kalmamıştı. Zaten Türkiye de açık bir antisemitist mevzuat oluşturmamıştı.[2]

Ancak Avrupa'da yaşayan 20.000 ila 25.000 kadar Türkiyeli Yahudi, Nazilerin orada uyguladığı Yahudi takibatına uğradı, binlercesi tutuklandı, toplama kamplarına gönderildi, büyük kısmı öldürüldü. Türkiye Yahudilerinin Avrupa ülkelerindeki dağılımı çok farklıydı, en büyük bölümü Fransa'da yaşıyordu. Pek çok ülkede Nazi makamlarının gerçekleştirdiği yabancı tabiiyetli Yahudilerin sayımında "Türkler" üçüncü veya dördüncü sırada yer alıyordu. Türkiye Yahudileri hakkındaki bilgilere genellikle diğer Yahudilerin soykırıma ilişkin anlatımlarında tesadüf ediyoruz.[3] Türkiye Yahudilerinin, Avrupa'da önemli bir grup teşkil etmelerine rağmen, soykırım esnasındaki akıbetleri bugüne dek araştırılmamıştır. Bu konuda ne bir tarihsel araştırma, ne de bir anı kitabı mevcuttur. Türkiye bugüne dek ne Yahudi vatandaşlarının başına gelenlerle ne de Nazi rejimi-

---

1 Tutanak, Döscher 1987 içinde, s. 6'da basılmıştır. Burada diğer tarafsız devletlerdeki (Portekiz, Ispanya, İsveç) Yahudi nüfusu da verilmektedir.

2 Almanya'nın Türk hükümetinden ülkede yaşayan Yahudilerin teslimini talep ettiği iddiaları belgelenememiştir ve muhtemelen Türkiye Yahudileri arasında yayılan, İstanbul'da insan yakma fırınlarının inşa edildiği söylentileri gibi asılsızdır.

3 Örneğin, Hollanda Yahudilerinden Mechanicus ve Presser'in Hollanda'daki soykırıma dair anlattıkları veya Nissim Calef'in Drancy Kampı'na dair yazdıkları.

nin diğer kurbanlarıyla ilgilenmiştir.[4] Bu çalışma da yalnızca geçici bir sonuç olarak değerlendirilmelidir, çünkü Türkiye Dışişleri Bakanlığı arşivleri hâlâ araştırmacılara kapalıdır.

Alman aktörler: Soykırım bürokrasisi

Nasyonal sosyalistlerin Yahudilere uyguladığı holokostu diğer soykırımlardan "Almanlara has bir insanlık suçu" olarak ayıran özelliklerinden biri, takibata veya soykırıma uğratılan Yahudilerin tek tek sayımı, kaydı ve farklı kriterlere göre sınıflandırılması konusunda gösterilen bürokratik titizliktir. Reich Almanyası'nın kapsadığı bölgelerde geçerli olan 2.000'den fazla Yahudi karşıtı kanun ve yönetmelik çıkarıldı ve bu kanunlar, adaletsiz, haksız ve absürd bir hukuksuzluğa "adil bir hukuk" görüntüsü vermekte kullanıldı. On binlerce memur, idari kadrolarda bulunan görevli ve onların altında çalışanlardan oluşan bir ordu, bu kanun ve yönetmeliklerin hükümlerini istekle uyguladı, Yahudilerin önce dışlanmasına, sonra da imhasına ve mal varlıklarının el değiştirmesine genellikle hiç itiraz etmeden katıldı. Çeşitli "Irk Araştırma Daireleri" Yahudilerin ırkçı yaklaşımlarla sınıflandırılması üzerinde çalıştı. Bu "Irk Araştırmacıları" Şarkiyatçıların ve diplomatların da desteğiyle, örneğin Karaimler ya da 300 yıl önce İslâm dinine geçmiş Dönmeler (Sabetayistler) gibi Şark Yahudilerinin belirli akımlarının "ırk siyaseti açısından" nasıl değerlendirilmeleri gerektiğini araştırdılar.[5]

Almanya'da su, elektrik ve gaz idareleri, toplama kamplarına gönderilen Yahudilerin faturalarını talep etmek için matbu formlar bastırmıştı. Bu idareler, bu formları doldurarak Vergi Dairesi Yüksek Başkanlığı'na gönderiyordu; bu başkanlık ise,

---

4 Bir istisna *Sabah* gazetesinde Mayıs 2000'de yayımlanan Ahmet Özay'ın "Korkulu Yıllar" başlıklı yazı dizisidir.

5 NSDAP'nin, SS'in ve bazı bakanlıkların kendi "uzmanları" vardı. Karaimlerin Yahudi olarak kabul edilip edilmeyecekleri ve buna bağlı olarak öldürülüp öldürülmeyecekleri konusu, Mart 1945'e kadar "ırk araştırmacıları" ve Şarkiyatçılar arasında yoğun bir şekilde tartışılıyordu. Bu konudaki bilirkişi raporları, Reichssippenamt (Reich Soy Dairesi) dosyalarında bulunmaktadır, BAL içinde R 39/152.

Yahudilerin mal varlığına el koyan, yani bunları yağmalayan resmi daireydi. Soykırım bürokrasisi, Yahudilerin katledilmesinin esas planlayıcısı olan Berlin'deki RSHA'dan (Reich Merkez Güvenlik Dairesi), işgal edilen devletlerdeki yerel Sipo ve SD[6] birimlerine, oradan –her ülkede farklılık gösteren– askeri ve sivil Alman işgal güçlerine ve yerel bürokratlara kadar uzanıyordu. Bunlar holokosta dair temel eserlerde yeterince tasvir edilmiştir. Bundan sonraki bölümlerde yabancı uyruklu Yahudilerin muamelesi konusunda merkezi bir rol oynayan Dışişleri Bakanlığı ele alınacaktır. Daha sonra, Ankara'nın Avrupa'da yaşayan Yahudi vatandaşlarına karşı izlediği siyaset incelenecektir. Bir sonraki bölümde de, Nazilerin egemen olduğu alanlarda bulunan devletlerde yaşayan Türkiye Yahudilerinin akıbetleri devletler ayrı ayrı ele alınarak değerlendirilecektir.

Dışişleri Bakanlığı ve D Dairesi

Yabancı uyruklu Yahudilere karşı uygulanan siyasette Dışişleri Bakanlığı merkezi bir rol oynuyordu.[7] Dışişleri Bakanlığı 1933 yılında doğrudan Nazi rejiminin Yahudi karşıtı siyasetine geçiş yapmış ve savaş öncesi dönemden başlayarak pek çok kez uzlaşmaz bir tutum içine girmişti. Bu tutum, Joachim von Ribbentrop'un 1938'de bakanlığa gelmesiyle ve yanında getirdiği çok sayıda SS mensubuyla birlikte Wilhelmstraße'de bulunan Bakanlığa yerleşmesiyle değil, daha –1937 yılına kadar NSDAP üyesi bile olmayan– Dışişleri Bakanı Konstantin von Neurath döneminde başlamıştı. Bakanlığın, o zaman henüz bir bölüm statüsünde olan D Bölümü, 1933 ilkbaharında Yahudi karşıtı propaganda faaliyetleriyle görevlendirildi.

---

6 1939 yılında kurulmuş olan RSHA (Reichssicherheitshauptamt/Reich Merkez Güvenlik Dairesi) ana organ olarak Nazi rejiminin takibatlarını ve kitlesel katliamlarını yönetiyordu. IV. Daire olan Gestapo'nun Eichmann yönetimindeki IV B 4 Şubesi, Yahudilerin tehcirini ve öldürülmesini örgütlüyordu. İşgal edilen devletlerde genellikle her biri bir BdS'ye –Sipo (Güvenlik Polisi) ve SD (Güvenlik Dairesi) amirine– bağlı olan benzer yapılar kuruluyordu.

7 Dışişleri Bakanlığı'nın holokost esnasında oynadığı rol için bkz. Ben Elissar 1969; Browning 1978; Döscher 1987.

Ribbentrop'un iltimaslısı olan Martin Luther, 1938'de artık bir Daire konumuna yükseltilmiş olan D Dairesi'nin yönetimine getirildi.[8] "Yahudi meselesi"nden D Dairesi bünyesinde bulunan III. Şube sorumluydu, başkanlığına 1940 yılında Franz Rademacher getirilmişti.[9] Luther ile Rademacher'in faaliyetleri, Dışişleri Bakanlığı'nın güttüğü Yahudi karşıtı siyasetin radikalleşmesinde önemli bir itici güç rolü oynamaya başladı.[10] Wannsee'de Ocak 1942'de toplanan "Nihai Çözüm Konferansı"nda da Müsteşar Luther, "Avrupa'daki Yahudi Sorunu'nun Öngörülen Nihai Çözümüne Dair Dışişleri Bakanlığı'nın İstek ve Düşünceleri" başlıklı, kendisi tarafından kaleme alınmış bir bildirge bile sunmuştu.[11]

Dışişleri Bakanlığı, Wannsee Konferansı'nda her ne kadar sadece bir müsteşar tarafından temsil edildiyse de, Dışişleri Bakanlığı'nın Yahudi takibatına ve soykırımın örgütlenmesine aktif katılımı sadece D Dairesi'yle sınırlı kalmıyor, aksine bizzat Dışişleri Bakanı'ndan Wilhelmstraße'de bulunan binanın çeşitli çalışanlarına, diplomatik temsilciliklere ve Dışişleri Bakanlığı'nın yurt dışı birimlerine kadar uzanıyordu.

Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Yahudi takibatına savaşın başlamasından sonra daha güçlü bir şekilde dahil olmasının sebeplerinden biri, Batı Avrupa devletlerinin işgaliyle birlikte çeşitli devletlerin vatandaşı olan Yahudilerin Nazilerin kontrolüne girmiş olmasıydı. Fransa'da 300.000 Yahudinin neredeyse yarısını oraya başka ülkelerden göç etmiş Yahudiler oluşturuyor-

8 D (= Deutschland/Almanya) Bölümü Weimar Cumhuriyeti döneminde kurulmuştu ve başlangıçta Reichstag (Parlamento) ile Dışişleri Bakanlığı arasındaki bağlantıyı sağlamakla görevliydi. D Bölümü ve Luther'in kişiliğine dair detaylı bilgi için bkz. Hilberg 1994, s. 575 vd.; ayrıca Döscher 1987, s. 203-262.

9 Rademacher Yahudilerin imhasının sadece coşkulu bir planlayıcısı ve bürokratı değildi: Ekim 1941'de Belgrad'da birkaç bin Yahudinin öldürülmesini bizzat olay yerinde hazır bulunarak yönetti.

10 Luther, Büyükelçi von Rintelen'e gönderdiği 21.8.1942 tarihli birkaç sayfalık uzun bir telgrafta, Dışişleri Bakanlığı'nın "nihai çözüm" hazırlıklarına katkısını ayrıntılı bir şekilde anlatıyordu. Telgraf No. 2330/Az D III 4991, PAAA, R 99402, Fiş 5590.

11 Hilberg 1994, s. 422. Bu belge Rademacher'in bir çalışanı tarafından hazırlanmıştı ve ilk önce hangi ülkelerin Yahudilerinin tehcir edileceklerinin bir listesini de içeriyordu.

du. Belçika'da ise, bunların Yahudi nüfus içindeki oranları daha da yüksekti. Birer yabancı olarak hukuksal konumları oldukça karmaşıktı. Milletler hukuku, askeri işgal bölgelerindeki tarafsız devlet vatandaşlarının can ve mal güvenliğini garanti altına alıyordu. Fransa'da antisemitist uygulamalarla birlikte pek çok devletin diplomatları vatandaşlarının zarar görmesine karşı girişimlerde bulunmaya başlamıştı. Böylece 1933 yılından beri yabancı devletlerin Yahudi karşıtı uygulamalara yönelik girişimleriyle ilgilenen Dışişleri Bakanlığı, "Yahudi takibatının diplomatik boyutu"yla ilgilenme yetkisini de üstlenmişti (Rother).

RSHA ile Dışişleri Bakanlığı arasındaki işbirliği

Dışişleri Bakanlığı, Yahudilerin tehcirinin başlamasından önce yabancı uyruklu Yahudilere karşı alınacak önlemlerin onaylanması hakkının kendisinde bulunduğunu belirtmişti.[12] Luther, Wannsee Konferansı'nda nasyonal sosyalistlerin egemenlik alanlarında yaşayan yabancı uyruklu Yahudilere uygulanacak muamele konusunda yetkinin kendi kurumuna verilmesini bir kez daha istemişti. Yabancı uyruklu Yahudiler, Dışişleri Bakanlığı'nın bilgisi ve onayı olmadan tehcir edilmemeliydi. Böylelikle RSHA ile Dışişleri Bakanlığı arasında bundan sonra gelişecek işbirliği ve görev dağılımı konusunda son derece belirleyici bir karar alınmış olunuyordu. Luther, 21 Ağustos 1942 tarihli bir yazısında, RSHA'nın şefi Heydrich'in her zaman bu anlaşmaya sadık kaldığını ve "RSHA'nın Yahudi meselesinden sorumlu olan tüm birimlerinin baştan beri genellikle bütün uygulamaları Dışişleri Bakanlığı'yla kusursuz bir işbirliği içinde sürdürdüklerinden" övgüyle söz ediyordu.[13]

Luther'in 1943 yılında eski hamisi ve şefi Ribbentrop'u devir-

12 Hilberg 1994, s. 466. 1.3.1941 tarihinde Dışişleri Bakanlığı Siyasi Bölüm Başkanı Woermann, yabancı uyruklu Yahudilere karşı alınacak tedbirlerin mutlaka önceden Dışişleri Bakanlığı'nın onayı alınarak uygulanması gerektiğini söylüyordu (ADAP, Seri D, Cilt XII.1, Belge 116). RSHA, bunun yapılacağına dair güvence verdi (Rother 2001, s. 88).

13 Luther'in 21.8.1942 tarihli gizli kayıtları (Pätzold/Schwarz 1992, s. 127 vd).

mek için yaptığı başarısız girişimden sonra,[14] D Dairesi Horst Wagner'in yönetiminde Inland (Yurt içi) Dairesi olarak yeniden yapılandırıldı. "Yahudi meselesi"ni Eberhard von Thadden (Yurt içi II) üstlendi ve böylece Rademacher'in halefi konumuna geldi. Bu şubenin fonksiyonu çalışma planında şu şekilde tanımlanıyordu: "Yahudilere karşı alınacak önlemlerin RSHA'nın ve büyükelçilerin kesintisiz onayıyla (...) ve dış siyaset meselelerinin dikkate alınması suretiyle desteklenmesi."[15] Yani D III Dairesi'nin (1943'ten itibaren: Inland II) görevi, hem RSHA hem de çeşitli yurt dışı temsilcilikleriyle sürekli iletişim halinde olmak kaydıyla, Yahudi katliamının mümkün olduğu kadar sorunsuz ve dış siyasete büyük zararlar vermeden gerçekleştirilmesini sağlamaktı.

Luther, kendisini güvenceye almak için Yahudi karşıtı uygulamalara dair alınacak tüm kararların Siyasi Bölüm –genellikle ilgili ülkeden sorumlu şube – tarafından da imzalanmasını istiyordu.[16] Türkiye için bu kişi Yakındoğu Şubesi Başkanı Dr. Wilhelm Melchers (Pol VII Şube Başkanı) idi.

Wilhelm Melchers hakkında pek az bilgi bulunmaktadır. Diplomatik göreve 1925'te başlamış ve 1939'da Dışişleri Bakanlığı'na girmişti. Melchers, NSDAP'ye Eylül 1939'da katılmıştı ve başka bir Nazi örgütüne üye değildi.[17] Ancak bu onu bir antifaşist yapmıyordu. Yine de Türkiye Yahudileri söz konusu olduğunda, Türkiye-Almanya ilişkilerinin bozulabileceğine atıfta bulunarak, Türkiye Yahudilerinin tehcir edilmesine onay vermekten her defasında imtina ediyordu. Yukarıda belirtilen ve Luther tarafından uygulamaya konulan hükümler nedeniyle ne

14 Luther'in darbe girişimine ve sonraki düşüşüne dair: Döscher 1987, s. 256-262.

15 "Inland (Yurt içi) II Grubu'nun Görevlerine Genel Bakış", Ocak 1945, PAAA içinde, R 100673, Fiş 1700. Thadden'in kişiliğine ve kariyerine dair: Döscher 1987, s. 276-281.

16 Dışişleri Bakanlığı'nın ilk çalışanlarından biri olarak, Luther de tıpkı Rademacher gibi "Doğu'ya" yapılacak tehcirlerin pek çok vakada katliam anlamına geldiğini bilmiyor olmaları imkânsızdı. Bundan ötürü, açıkça görüldüğü üzere sorumluluğu sadece Dışişleri Bakanlığı'nın üzerinden alıp, mümkün olduğu kadar fazla kişiye dağıtmaya gayret ediyordu (krş. Browning 1978, s. 67).

17 PAAA, H Dosyaları 009762, Cilt 1, Rep IV Personalia, No. 436, Melchers.

Rademacher ne de halefi Thadden uzun süre Melchers'in itirazlarına karşı gelmemişlerdi.

Bu sayede hem Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı çalışanları hem de diplomatlar için Türkiye kökenli (ve diğer yabancı devlet vatandaşı) Yahudilere karşı takibat kurallarını uygulamama veya en azından geciktirme imkânı doğmuştu. Ancak, Melchers dışında hiç kimse eline geçen bu fırsatı kullanmıyordu. Bütün savaş boyunca Almanya'nın Ankara Büyükelçisi olan Franz von Papen, hem Nürnberg Mahkemeleri'nde hem de *Der Wahrheit eine Gasse* (Gerçeğe Giden Yol) başlıklı anılarında Türkiye Yahudilerini öldürülmekten kurtardığını iddia etmiştir.[18] Oysa elde bulunan çok geniş kapsamlı dosyalardan anlaşılacağı üzere, Papen, işgal altındaki çeşitli Avrupa ülkelerinde yaşayan Türkiye Yahudilerinin tehcirini engellemek için en küçük bir girişimde dahi bulunmamıştır. Aksine Türkiye Yahudilerinin tehcir edilmesinin Türkiye hükümeti tarafından anlayışla karşılanması için elinden gelen gayreti göstermiştir. Papen yalnızca zaman zaman daha mahir bir yöntem izlenmesini önermekle yetinmiştir.[19] Dışişleri Bakanlığı'nın Hukuk İşleri Bölümü'nde çalışan ve Türkiye Yahudilerinin maruz bırakıldığı Yahudi karşıtı uygulamalara edilen itirazlarla ilgilenen Albrecht ve Rödiger isimli hukukçular da, bu itirazları çoğunlukla kabul etmemiş, aksine mevcut hükümlerin en uygun şekilde nasıl kullanılabileceğine dair önerilerde bulunmuşlardır. Almanya'nın Paris Büyükelçisi Otto Abetz ve Den Haag [Lahey] Büyükelçisi Otto Bene gibi işgal edilen devletlerdeki diplomatlar ve Dışişleri Bakanlığı temsilcileri, Yahudi takibatında bilhassa sert bir siyaset izliyorlardı.

Dış siyasete uygun Yahudi katliamı

Dışişleri Bakanlığı'nın yabancı uyruklu Yahudilere yapılacak "muamele" konusundaki görüşleri zaman içinde değişikli-

18 Papen 1952, s. 593 vd. krş. Verein Aktives Museum 2000 içinde, s. 160 vd.

19 Örneğin Papen, "Alman firmalarının temsilciliğini yapan Dönmeler'in mümkün olduğunca sorunsuz bir şekilde ortadan kaldırılması için, tazminat taleplerini engellemek maksadıyla işten çıkarılma ihbar sürelerine uyulmasını" tavsiye ediyordu. Papen'in yazısı, 15.4.1942: PAAA, R 99447, Fiş 5704.

ğe uğradı. Görüşlerin farklılığı, Bakanlık içinde de sık sık tartışmalara neden oluyordu.[20] Dışişleri Bakanı Ribbentrop'un ve Siyasi Bölüm Başkanı Ernst Woermann'ın beyanatları, başlangıçta yabancı devletleri dikkate almaya gerek olmadığı yönündeydi.[21] Ancak yabancı devlet temsilciliklerinin müdahaleleri ve Almanya'nın çıkarlarını olumsuz etkileyeceğine yönelik endişeler, Dışişleri Bakanlığı'nı yabancı uyruklu Yahudilere hangi muamelenin uygulanacağına dair farklı düşünceler üretmeye ve Yahudileri geldikleri ülkeye ve özel durumlarına göre tasnif ederek her duruma uygun "takip hiyerarşileri" oluşturmaya yöneltti. Bununla birlikte Nazilerin kendi egemenlik alanlarında bulunan yabancı uyruklu Yahudilere yönelik somut uygulamaları, Avrupa'daki tüm Yahudilerin önce kovulması, sonra da öldürülmesi yolundaki genel kararlarıyla, yabancı hükümetlerin veya Dışişleri Bakanlığı çalışanlarının talebi durumunda "dış siyaseti dikkate alma" düşüncesi arasında gidip geliyordu. Bu arada somut durumu etkileyen pek çok faktör vardı:

Dışişleri Bakanlığı'nın kararlarında etkili olan önemli kriterlerden biri, kendi vatandaşı olan Yahudilerin Yahudi karşıtı uygulamaların kurbanı olduğunda, söz konusu yabancı devletin hükümetinden nasıl bir tepki ve hangi karşı önlemlerin gelebileceği hesabıydı. Dışişleri Bakanlığı 1933'ten itibaren hangi devletlerin Almanya'nın Yahudi karşıtı siyasetini protesto ettiği ve diplomatlarının kendi tabiiyetlerinde bulunan Yahudiler için girişimlerde bulunduğunu titizlikle kaydediyordu. Özellikle söz konusu devletlerde uygulanacak "karşı tedbirlerden" etkilenebilecek Almanya vatandaşlarının yaşaması durumunda, konuya özel bir ihtimam gösteriliyordu. Bu argüman Dışişleri Bakanlığı'nda Arjantin, ABD ve Türkiye Yahudileriyle ilgili olarak birçok defa dile getirildi: Türkiye'de 2.000'den fazla "Reich Almanı" yaşıyordu. Bu meselede bir başka kriter de, söz konusu ülkelerin Yahudi karşıtı kanunlar çıkarıp çıkarmadıkla-

20 Dışişleri Bakanlığı'nda yaşanan anlaşmazlıklara dair: Rother 2001, s. 87 vd.

21 Ribbentrop, Kasım 1941'de Bulgar mevkidaşı Popoff'a "yabancı tabiiyetten Yahudilere yönelik protestoların fazla ciddiye alınmaması gerektiğini" söylüyordu (ADAP, Seri D, Cilt XIII, Belge 504).

rıydı. Örneğin Romanya, Bulgaristan veya Slovakya gibi antisemitist kanunlar koyan devletlerin, yurt dışında yaşayan Yahudi vatandaşlarının takibata uğramalarına ses çıkartmayacaklarından yola çıkılıyordu.[22]

Nazi Almanyası'nın farklı devletlerin vatandaşı olan Yahudilere karşı izleyeceği siyasette belirleyici olan bir diğer kriter, söz konusu milletin nasyonal sosyalistlerin ırk siyaseti konseptinde nasıl bir yer aldığıydı: "Cermen" olarak sınıflandırılan Danimarka'ya yapılan muamele, "Slav" olarak sınıflandırılan ülkelere yapılan muameleden farklıydı. Danimarka –işgal edilmiş olmasına rağmen– 1943 sonbaharına kadar yurt dışında yaşayan Danimarkalı Yahudiler bakımından tarafsız bir ülke muamelesi görmüştü.

Almanya'nın gösterdiği bu farklı tutumlarda ticaret veya savaşla ilgili dış siyaset menfaatleri de rol oynamaktaydı. Bu, bilhassa Ankara için geçerliydi. Türkiye, Alman silah sanayine savaş için büyük önem taşıyan krom cevheri satıyor ve Almanya'nın savaşı sürdürmesi için Türkiye'nin "Almanya yanlısı tarafsızlığı" büyük önem taşıyordu. Bundan ötürü, özellikle de müttefik devletlerin 1943'ten itibaren Türkiye'nin rotasını değiştirmeye çalıştıkları bir ortamda, Berlin'de Almanya ile Türkiye arasındaki hassas ilişkilere zarar verebilecek her şeyden özellikle kaçınılıyordu. Daha önce sözünü etmiş olduğumuz Yakındoğu Şubesi Başkanı Melchers, bu argümanı birçok kez başarıyla kullanmıştı.

Yukarıda belirtilen bu kriterler, kısmen birbirleriyle çelişen "özenli tutum"a neden oluyordu. Örneğin Dışişleri Bakanı Ribbentrop, 1940 sonbaharında, işgal altındaki Fransa'ya hükmeden Alman askeri komutanının, Yahudi karşıtı yönetmelik hükümlerinden sadece ABD vatandaşı Yahudileri muaf tutmasını,

22 1943'ten itibaren Inland II Dairesi'ne dönüşecek olan D Çalışma Grubu, tarafsız, müttefik veya kukla devletlerin hangilerinde Yahudi karşıtı kanunların bulunduğuna dair, örneğin "Yabancı hükümetlerle Almanya'nın Yahudi önlemlerinin yabancı devlet vatandaşlarına nasıl uygulanacağına dair varılan anlaşmaların 20.4.1943 tarihi itibariyle durumunu gösterir çizelge" (PAAA, R 100855, Fiş 2198) gibi çizelgeler hazırlamıştı. Bunlarda Türkiye'nin antisemitist kanunları olmadığı belirtiliyordu.

buna karşılık dost devletlerin itirazlarını reddetmesini protesto ediyordu.[23] İşgal altındaki devletlerin –örneğin Vichy rejimi gibi– işbirlikçi ve kukla hükümetleri, yabancı tabiiyetten Yahudileri Almanlara teslim ederek kendi vatandaşları olan Yahudileri koruyabilecekleri gibi büyük bir yanılgıya düşüyorlardı. Bu yabancı uyruklu Yahudilerin bir kısmı tarafsız devletlerin, bir kısmı da Türkiye veya İtalya gibi Almanya'nın ittifak halinde olduğu ve bu yüzden de Berlin'in ihtimam göstermek istediği devletlerin vatandaşlarıydı.

Takibat altındaki Yahudiler için hangi ülkenin vatandaşı oldukları her geçen gün daha büyük bir önem kazanıyor, hatta hayatta kalıp kalmayacaklarını belirliyordu, çünkü sahip oldukları görece "korunma", pasaportunu taşıdıkları ülkeyle Nazi Almanyası arasındaki özel ilişkilere ve o anki güç dengesine bağlıydı. Tartışmalar genel olarak tarafsız, müttefik ve düşman devletlerin Yahudi vatandaşlarına yönelik istisnai düzenlemelerle ilgiliydi. Haymatloz Yahudiler tümüyle korumasızdılar. Takibatın her basamağının ilk kurbanı onlardı. Bu, hem Almanlar tarafından işgal edilmiş olan devletlerde hem de Çekoslovakya'nın Çek kısmı ile Polonya gibi Almanlara göre "var olmayan" devletlerde yaşayan Yahudiler için geçerliydi.[24] Hem bu devletlerde yaşayan hem de haymatloz Yahudilere karşı uygulanacak takibat kurallarına, Dışişleri Bakanlığı'nın onayına ihtiyaç duymadan tek başına RSHA karar veriyordu. Türkiye'nin izlediği vatandaşlıktan çıkarma siyaseti nedeniyle 30'lu yıllarda binlerce Türkiye Yahudisi haymatloz olmuştu. Türkiye hükümeti, holokost yılları boyunca da bu siyasetini sürdürdü. Vatandaşlıklarının ellerinden alınmasıyla birlikte bu Yahudiler tarafsız bir devletin vatandaşı olmanın sağladığı görece himayeyi yitirerek, haymatlozların içinde bulunduğu bütünüyle savunmasız duruma düşmüşlerdi.

23 Rother 2001, s. 87.

24 Nazi belgelerinde bu devletler "eski Polonya", "eski Litvanya" vb. olarak tanımlanıyordu.

Almanya suç ortağı arıyor

Değişen savaş birliktelikleri çeşitli dış siyaset meselelerinin önemini de değiştiriyordu. Sovyetler Birliği, İtalya ve Macaristan gibi Nazi Almanyası'yla ittifak içindeki ülkelerde yaşayan Yahudilerin durumu, Almanya'nın bu devletlerden birine saldırmasıyla veya işgal etmesiyle birlikte bir çırpıda değişiyordu. Dışişleri Bakanlığı, Yahudi karşıtı kanunların yabancı uyruklu Yahudilere uygulanmasının, onların "sadece" tüm haklarının ellerinden alınması ve mal varlıklarının gasp edilmesi ya da katl ve imha edilmeleriyle sonuçlanması arasında bir fark olduğunun tümüyle bilincindeydi.[25] Dışişleri Bakanlığı Hukuk Bölümü, Kasım 1941'de –yani Sovyetler Birliği'ndeki Yahudilerin sistematik olarak öldürülmeye başlanmasından sonra– "Ostland Reich Komiserliği"nin bu bölgelerde bulunan yabancı uyruklu Yahudilerin tehcire dahil edilip edilemeyeceğine yönelik bir sorusunu, söz konusu bölgedeki yabancı uyruklu Yahudilerin Milletler Hukuku'nun himayesi altında bulunduğu yorumunu yapmak suretiyle cevaplandırmıştı.[26]

Ancak, soykırım bürokratları için insan yaşamı, Dışişleri Bakanlığı Hukuk Bölümü'nün Nisan 1944 tarihinde verdiği bir bilirkişi raporunda da görüldüğü gibi, mülkiyetten daha üstün tutulması gereken bir hukuki değer değildi. Bu değerlendirmeye göre Sovyet Yahudilerinin mal varlıklarına el sürülmemesi gerekiyordu. Bu bilirkişi raporunun hazırlandığı dönemde Almanlar yüz binlerce Sovyet Yahudisini öldürmüşlerdi bi-

25 Dışişleri Bakanlığı'nın hangi birimlerinin ve çalışanlarının Yahudilerin katline dair ne zaman ve ne kadar bilgiye sahip oldukları sorusuna dair: Döscher 1987, s. 243-255; Browning 1978, s. 72-74. Heydrich'in "Einsatzgruppe"lerin faaliyetlerine dair yazdığı ve bütün bakanlığı dolaşan kapsamlı raporları sayesinde, Dışişleri Bakanlığı'nın bütün sorumluları Yahudilerin sistematik katline dair bilgi sahibiydiler ve o dehşet verici "Yahudi sorununun nihai çözümü" kavramının ne anlama geldiğini biliyorlardı (*Enzyklopädie des Holocaust* 1989, Cilt 1, s. 140).

26 Krş. Rother 2001, s. 90. Rother'e göre Hukuk Bölümü'nün bu yorumu Dışişleri Bakanlığı'nda "farklı düşüncelerin" önünü açmış ve yabancı uyruklu Yahudilerin oluşturduğu çeşitli grupların farklı muamelelere tabi tutulmalarına neden olmuştu.

le.[27] Türkiye Yahudilerinin durumuyla doğrudan bağlantılı olmayan bu örneği burada, Almanya'nın farklı resmi kurumları arasında müzakere edilen "Soykırım Kuralları"nın akıldışılığını vurgulamak maksadıyla verilmiştir. "İstisnalardan" ve "geçici muafiyetlerden" oluşan bu karmaşık sistemi anlamak isteyen her türlü yaklaşım, bu mantığı doğal karşılama, Nazi bürokratlarının acımasızlığını ve hilekârlığını önemsememe, hafife alma tehlikesini de beraberinde getirmektedir. Bu "istisnai düzenlemeler" ne herhangi bir iyi niyetten ne de insancıllıktan kaynaklanıyordu, tam tersine Yahudilerin imhasının olabildiğince sorunsuz uygulanmasını amaçlıyordu.

Dışişleri Bakanlığı'nın izlediği siyaset, Yahudi karşıtı kuralları yabancı uyruklu Yahudilere de uygulamayı, nihayetinde de vatandaşı oldukları devletin onayıyla onları tehcire tabi tutmayı, yani bu devletleri Almanların suç ortağı yapmayı amaçlıyordu.[28] İlk olarak müttefik devletlerin hükümetlerine Yahudi vatandaşlarının Reich Almanyası'ndan ve Almanlar tarafından işgal edilmiş topraklardan tehcir edilmelerine onay verip vermedikleri soruldu. Bu devletlerden Slovakya, Hırvatistan ve Romanya, daha sonra da Bulgaristan beklenen onayı verdiler.[29] İtalya ve Macaristan ise, Yahudi vatandaşlarını ele vermediler. Bundan ötürü Alman birlikleri tarafından işgal edilinceye kadar (İtalya Eylül 1943'te, Macaristan Mart 1944'te) bu iki devletin Yahudileri tarafsız devletlerin Yahudileriyle aynı konuma sahipti.[30] Yahudilerin tehciriyle birlikte, varlıkları da gasp ediliyordu. Alman makamları, bu uygulamaları da söz konusu devletlerle birlikte yapabilmek için, bu devletlere çeşitli "paylaşım yöntemleri"yle Yahudilerin gasp edilen mal varlıklarını paylaşmayı öneriyordu.

27 Ayrıntılar için bkz. Rother 2001, s. 102 vd.

28 Luther Aralık 1941'de yabancı tabiiyetten "Yahudilerle yaşanan sıkıntılara" dair düşüncelerini "Almanya'nın Yahudi mevzuatını kabul etmeleri için (...) bütün Avrupa devletlerine etki etmek" şeklinde not almıştı (Luther'in 30.12.1941 tarihli kayıtları, ADAP, Seri E, Cilt 1, Belge 72).

29 Romanya, imzaladığı iddia edilen muvafakat taahhütnamesini sonradan geri çekmişti. Avrupa'nın pek çok devletinde Romanyalı diplomatlar Romanyalı Yahudilerin tutuklanmasını ve tehcir edilmelerini protesto etmişti. 4.8.1942 tarihli kayıt, PAAA içinde, R 100851, Fiş 2185.

30 Hilberg 1994, s. 467.

Koşullu istisnalar

Tarafsız devletlerin, bazı düşman devletlerin ve ayrıca kendi Yahudilerini teslim etmeye yanaşmayan müttefik devletlerin Yahudileri, başlangıçta Yahudi karşıtı uygulamalardan muaf tutulmuşlardı. Ne yazık ki bu istisnalar geçici nitelikteydi ve kalıcı olacaklarının hiçbir garantisi yoktu. Berlin bu "özel düzenlemeleri" yazılı olarak veya bir sözleşmeyle tespit etmemek için büyük özen gösteriyordu. Luther'in 11 Eylül 1941 tarihli bir raporunda şöyle deniyordu: "Bugüne kadar Yahudilerle ilgili bütün kanunlarda vatandaşlık durumu dikkate alınmadan sadece 'Yahudi' kavramı kullanıldığı için, kanun metninde yabancı uyruklu Yahudilerle ilgili bir istisna da getirilmemiştir. Reichsführer SS [burada kastedilen Heinrich Himmler'dir] yabancı devlet vatandaşı olan belirli Yahudi gruplarını yönetmeliklerle ayrı tutabilir."[31] Alman makamları, işgal edilmiş devletlerde bulunan tarafsız ve müttefik devletlerin Yahudilerine getirilen "istisnaları" yazılı olarak kaydetmemeye büyük özen gösteriyordu. Yabancı uyruklu Yahudilerin temsilcileri bu "istisnai düzenlemelere" dayanarak itirazda bulundukları takdirde, Dışişleri Bakanlığı Hukuk Bölümü'nün Almanya'nın Paris Büyükelçiliği'nin bir başvurusuna bildirdiği görüşte olduğu gibi, bu düzenlemelerin varlığı inkâr ediliyordu. Fransız bir avukat, bir Türkiye Yahudisi olan müvekkili için "Almanya ile Türkiye arasında varılan bir anlaşmaya göre" Almanya'da yaşayan Türkiye Yahudilerinin Yahudi karşıtı "Aryanlaştırma Kanunları"na tabi tutulamayacağını öne sürüyordu. Dışişleri Bakanlığı Hukuk Bölümü'nden Dr. Roediger, Paris Büyükelçiliği'ne o avukata ya hiç cevap vermemeyi ya da "anılan meseleyle ilgili olarak Almanya ile Türkiye arasında özel bir anlaşma bulunmadığını" bildirmeyi tavsiye etmişti.[32]

31 11.9.1941 tarihinde Reich Dışişleri Bakanı'yla "Yahudi yıldızı"nın takılması zorunluluğunun getirilmesiyle ilgili olarak İçişleri Bakanlığı'nda yapılan bir toplantıya ilişkin Luther'in konuşma notu, PAAA, R 100851. Yabancı uyruklu Yahudilere getirilen istisnai düzenlemeleri yazılı olarak tespit etmeme kuralı, çok sayıda belgede görülebilmektedir.

32 Almanya Paris Büyükelçiliği, 26.2.1943; Hukuk Bölümü'nün 17.3.1943 tarihli görüşü, her ikisi de PAAA içinde, R 99303.

Bir Türkiye Yahudisinin Viyana civarındaki bir arsasına el konması teşebbüsüyle ilgili benzer bir vakada, daha önceden burada adı geçen Dr. Melchers "amaçlanan zorunlu Aryanlaştırma konusunda tereddütlerim var. (...) Türkiye'yle olan ilişkilerimiz içinde bulunduğumuz bu dönemde bu tür meselelere gayet dikkatle yaklaşılmasını zorunlu kılıyor" cevabını veriyordu.[33]

"Yetkili" merci Inland (Yurt içi) II'nin genel görevi ise, yetki tanımında da belirtildiği üzere, "Almanya'nın Yahudi uygulamalarını yabancı devletlerin itiraz ve müdahalelerine karşı tamamen korumak"tı. Bunun anlamı somut olarak "tarafsız devletlerin (...) işgal altındaki bölgelerdeki Yahudilere dair haksız girişimlerinin mütemadiyen geri çevrilmesi"ydi.[34] Böylece yabancı diplomatların girişimleri kısmen görmezden geliniyor veya sürüncemede bırakılıyor, Dışişleri Bakanlığı'nın söylemiyle "gecikmeli muamele" görüyordu. 1943 yazında Fransa'daki İtalyan Büyükelçiliği'nin İtalya Yahudilerinin ülkelerine geri gönderilmesi için verdiği dilekçe o kadar uzun bir süre geciktirilmişti ki, sonunda Almanların İtalya'ya saldırısı gerçekleşmiş ve İtalya'yı "dikkate almaya" artık gerek kalmamıştı.[35] Nazi makamları duruma göre, örneğin bir sonraki sevkiyatın tamamen doluluğunu sağlamak için veya komutanların özel ihtirasları nedeniyle ya da yönetimlerindeki bölgeleri çabucak "Yahudisizleştirmek" veya yerel SS dairelerinin RSHA ile Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı arasındaki anlaşmayı görmezden gelmelerinden ötürü, çeşitli konuları "dikkate alma" kurallarını ihlal edebiliyorlardı. Tarafsız devletlerin vatandaşı olan Yahudilerin RSHA ile Dışişleri Bakanlığı arasındaki anlaşma uya-

33 Reich Gıda ve Tarım Bakanlığı'nın 7.5.1943 tarihli, ekinde Viyana Reich Valisi'nin 28.4.1943 tarihli yazısı bulunan sorusu ve Melchers'in görüşü, Pol VII, 2.6.1943 tarihli, PAAA, R 99303.

34 Inland II Grubu'nun Görevlerine Genel Bakış, Ocak 1945, PAAA, R 100673, Fiş 1700.

35 Paris'teki Almanya Paris Büyükelçiliği'nin Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'na 23.9.1943 tarihinde yazdığı yazı: "Yabancı devlet vatandaşı Yahudilerin geri gönderilmesi (...) birkaç gecikmeli durum dışında tamamlandı." 50 İtalya Yahudisi için yapılan başvuru SD tarafından kasıtlı olarak "yavaş muamele görmüş" ve sonra da reddedilmişti (PAAA, R 100889, Fiş 2273).

rınca istisna teşkil ettikleri dönemde bile, sık sık tutuklandıkları oluyordu. İlgili devletin konsolosluğundan bir itiraz geldiği takdirde de başka tutuklama gerekçeleri yaratılıyor, örneğin tutuklanan kişi "devlet düşmanı" ilan ediliveriyordu. Polonya'nın ve Sovyetler Birliği'nin işgal edilen topraklarında ise, oradaki güvenlik durumu ile gerekçelendirilerek Berlin'de üzerinde uzlaşılmış olan "dikkate alma" kuralları genel olarak geçerli sayılmıyordu.[36]

Yabancı uyruklu Yahudiler, örneğin işaretlenme zorunluluğu ("Yahudi yıldızı"nı takma mecburiyeti) veya evden çıkma yasağı gibi birtakım Yahudi karşıtı uygulamalardan muaftı. Ama kayıt zorunluluğu ("Yahudi sayımı"), devlet okullarına veya üniversitelerine devam etme yasağı, iş ve meslek hayatlarından zorla uzaklaştırılma gibi bir dizi başka ayırımcılığa uğruyorlardı. Bu arada NS nüfuz alanında bulunan çeşitli ülkelerin (örneğin Fransa ve İtalya) durumu, Almanların düzenlemelerinin birbirlerinden ayrılması ve her bir ülkenin kendi antisemitist kanunlarıyla Alman yönetmeliklerinin birlikte uygulanması nedeniyle farklılık gösterebiliyordu. Türkiye Yahudileri söz konusu olduğunda, Türkiye'nin diplomatik temsilciliklerinin ülkeden ülkeye farklılık gösteren tavırları da durumlarını etkiliyordu.

Ültimatom: Sınır dışı edilerek yurda geri götürülme

Yabancı uyruklu Yahudilerden oluşan belirli grupların tehcirden geçici olarak muaf tutulmaları, hiçbir şekilde Nazi devletinin onları öldürmekten vazgeçtiği anlamına gelmiyordu. Bu, sadece belli diğer bazı Yahudi grupları (Yahudi olmayan kadınlarla evli olanlar, savaş gazileri vs.) için geçerli olduğu türden, ileri bir tarihe ertelenmesinden başka bir şey değildi.[37]

36 Sovyetler Birliği'nin ve Baltık devletlerinin işgal edilen topraklarında çok sayıda Türkiye Yahudisinin yaşıyor olması mümkün değildir. Türkiye'nin Polonya Büyükelçiliği Aralık 1939'da Polonya'da yaşayan 800 Türkiye vatandaşının ülkeden ayrılmasını organize etti (Müsteşar Weizsäcker'in 20.12.1939 tarihli notu, PAAA, R 29830).

37 Farklı gruplara ve "tecil" sıralamalarına dair bkz. Hilberg 1994, s. 436-475.

Yabancı uyruklu Yahudilerin de diğer Yahudiler gibi en azından Almanların egemen olduğu alanlardan daimi olarak uzaklaştırılmaları öngörülüyordu. Almanya'nın ittifak halinde olduğu veya savaşta tarafsız kalan devletler, 1942 sonbaharıyla birlikte Almanya'nın egemen olduğu topraklarda yaşayan Yahudi vatandaşlarının, Nazilerin adlandırmasıyla "Yurda Geri Gönderilme" olarak tanımlanan eylemi gerçekleştirerek ülkelerine iadelerini sağlamaları gerektiğini bildirir bir ültimatom aldılar. Aksi takdirde kendi vatandaşları olan Yahudilere de "genel Yahudi kuralları" uygulanacaktı, bu da onların tehcire tabi tutulacağı ve sonuçta öldürüleceği anlamına geliyordu. İlk olarak, İspanya ve Portekiz'e kıyasla daha az direnişin beklendiği Macaristan, İsviçre ve Türkiye hükümetleriyle ilişkiye geçildi.[38] Bu devletlere önce 31 Aralık 1942 tarihine kadar süre tanındı, sonra söz konusu devletlerin bir kısmı cevap vermediği için bu süre Ocak sonuna, ardından 31 Mart 1943'e, nihayetinde de Temmuz sonuna kadar uzatıldı. Türk makamlarının verdiği tepkiye, Türkiye Yahudilerinin Türkiye'ye iadelerine ve tutuklanmalarına bir sonraki bölümde değineceğiz.

Teklif edilen "Yurda Geri Gönderilme" –bugünkü tarih bilgimizle ele alındığında– söz konusu devletlerin Yahudilerini tehcirden ve büyük ihtimalle ölümden kurtarmış olacağından, bu devletlerin ilgisizliği bugünkü bakış açısıyla yanlış yorumlanabilir. 1942-43 kışında bunun böyle olacağını ne ilgili devletlerin hükümetlerinin ne de Yahudilerin kendilerinin bilmesine olanak vardı. Hem müttefik devletlerin hükümetleri hem de Yahudi örgütlerinin, toplu katliamlardan epeyce çabuk haberleri olmuştu. İmha kamplarının varlıklarından 1942 yazının sonlarında bilgi sahibi olmuşlardı. Ama, imha kamplarından gelen haberlere inanılması yine de birkaç ay sürdü. Almanların insanları kitlesel olarak katletmek için fabrikalar inşa ettikleri, tasavvur dahi edilemeyecek bir gerçekti. Alman makamları, "genel Yahudi kurallarının uygulanması" gibi müphem bir ifadenin ne anlama geldiğini yabancı devlet temsilcilerine açık-

38 Luther'in 20.1.1943 tarihli raporu, ADAP, Seri E, Cilt V, Belge 64.

lamaktan mümkün olduğunca kaçınıyorlardı. İlgili Yahudiler içinse, Almanların bu ültimatomu Avrupa'da yaşadıkları ülkelerde yarattıkları ekonomik varlıklarını yitirecekleri zorunlu bir sınır dışı anlamına geliyordu. Bu durum, vatandaşı oldukları ülkelere gitmek için başvuruda bulunan Yahudilerin sayısının başlangıçta neden az olduğunu açıklamaktadır.

Bunun ötesinde Dışişleri Bakanlığı, büyük bir acımasızlıkla, vatandaşı oldukları devlet tarafından geri çağrılacak Yahudilerin mal varlıklarına "Reich yararına" el koymayı ya da söz konusu devletin hükümetiyle paylaşmayı planlıyordu.[39] "Yurda Geri Gönderilme" adı verilen bu olay, mağdur Yahudiler için hukukun ayaklar altına alınması anlamına geliyordu.

Kayıt altına alma

Anlaşılan oydu ki, Dışişleri Bakanlığı, verdiği ültimatomun dikkate alınmamasının ilgili hükümetin kendi vatandaşı olan Yahudilerin öldürülmesine onay vermesi olarak yorumlanmasının getireceği risklerin farkındaydı. Aralarında Türkiye'nin de bulunduğu birçok ülkenin kendi vatandaşı olan Yahudileri yurtlarına geri götürmek için herhangi bir adım atmaması üzerine, D III Dairesi'nden Fritz Gebhard von Halın Şubat 1943 ortalarında RSHA'dan Nazilerin nüfuz bölgesinde yaşayan yabancı uyruklu Yahudilerin isim listelerini hazırlamasını istedi. Bununla sadece "Yurda Geri Götürülme" işleminin hızlandırılması değil, genel olarak yabancı uyruklu Yahudilerin ayrı ayrı "kayıt altına alınması" da amaçlanıyordu.[40] Özel olarak

39 Hahn'ın yazısı, 13.2.1943, PAAA içinde, R 100855, Fiş 2195. Vatandaşı oldukları ülkeye geri gönderilen Yahudilerin varlıklarına el konmasından D III Dairesi'nin 6.3.1943 tarihinde Müsteşar Weizsäcker'e yazdığı bir yazıda da söz edilmektedir (PAAA, R 99402, Fiş 5591).

40 Hahn'ın RSHA'ya 17.2.1943 tarihinde gönderdiği ekspres mektup: "Bu (...) vatandaşlarının listeleri Alman makamları tarafından oluşturulduğu takdirde, bu, Almanya'nın egemenlik alanında ikametleri arzu edilmeyen bütün kişilerin kayıt altına alınması gibi büyük bir avantaj sağlayacaktır. Ayrıca planladığımız eylemi bu durumda istediğimiz hızla gerçekleştirebiliriz ve yabancı ülke misyonlarının (...) yaratacağı sıkıntıları dikkate almak zorunda kalmayız." Halın, Alman SD makamları tarafından gerçekleştirilecek bu "kayıt altına al-

bu işle görevlendirilen Eichmann, bu görevi önce reddettiğinde, Hahn talebinde ısrar etti: "Dışişleri Bakanlığı, planlanan Yahudi uygulamalarının dış siyaset komplikasyonlarına neden olmamasına dikkat etmelidir."[41] Bu amaçla, Bakanlık, yabancı devlet temsilciliklerine, en azından kâğıt üzerinde Yahudi vatandaşlarını ülkelerine geri götürme imkânı tanımak için isim listeleri vermeye başladı. Sonunda RHSA bu görevi üstlenmeyi kabul etti.[42] Dışişleri Bakanlığı'nın bu girişimi, işgal altındaki bölgelerde faaliyet gösteren Gestapo veya SS bürolarının bulundukları yerde yaşayan yabancı devlet vatandaşı Yahudilerin isim listelerini oluşturarak, bunları ilgili devlet temsilciliklerine ülkelerine götürmek istedikleri Yahudileri seçmeleri talebiyle ulaştırmalarıyla sonuçlandı. Hatta pek çok durumda konsolosluklara hâlihazırda tutuklu bulunan Yahudilerin isim listelerini göndererek, "ilgi duyduklarını seçme" imkânı tanındı. Bu yöntemle Alman makamları kendilerini güvenceye almak ve yabancı hükümetleri suç ortakları haline getirmek istiyorlardı. Yahudi vatandaşlarını tahliye etmeyi isteyip istemediği sorulan bazı devletlerin isteksizliği, Berlin'e bunu propaganda amacıyla kullanma imkânı verdi. Zaten pek çok durumda hükümetlerinin ülkeden çıkmalarına yardım etmek istemelerine rağmen, yabancı uyruklu Yahudiler tutuklanıyor ve tehcir ediliyordu.

Burada belirtilen bütün çekincelere rağmen, Alman makamlarının bu tutumu tarafsız devletlerin hükümetlerine, onlar için girişimlerde bulunmaya istekli olmaları durumunda kendi Yahudilerini kurtarma imkânı tanıyordu. Sonradan göreceğimiz üzere, 1941 yılından itibaren Türkiye'nin büyükelçiliğinin bile bulunmadığı Belçika'da Türkiye Yahudileri tarafından kurulan

---

ma" işleminin bir başka avantajını, ilgili ülkelerin diplomatik temsilciliklerinin resmen tahliye çağrısı yapmalarının, yani "geri dönmelerini hiçbir hükümetin istemediği Yahudilerin de iadelerinin" önüne geçilebilme imkânı olarak dile getiriyordu" (PAAA, R 99402, Fiş 5591).

41 Hahn'ın 25.2.1943 tarihli yazısı, PAAA, R 99402, Fiş 5591.

42 Eichmann, Hahn'ın yazısına istinaden 27.3.1943 tarihinde "Eski Reich Bölgesi ve Südet Bölgesi"nde yaşayan yabancı ülke vatandaşı Yahudilerin isimlerinin bir listesini gönderir (PAAA, R 99402, Fiş 5591).

bir komite, birkaç kez tutuklu Türkiye Yahudilerinden bazılarını kurtarmayı başardı. İşgal altındaki bölgelerde herhangi bir Türk kimliği uzun zaman boyunca oldukça geniş kapsamlı bir koruma sağlıyordu. Bu, bazı sınırlamalarla tarafsız bir devletin kazanılmış vatandaşlığı için de geçerliydi. Gerçi Nazilerin baskıcı organları, Yahudilerin tarafsız bir devletin koruyucu vatandaşlığına geçmelerini engellemeye çalışıyorlardı. Ancak vatandaşlığa kabul işlemi sona erdikten sonra, Berlin zorunlu olarak bunu kabul ediyordu.[43] Aşağıda Türk makamlarının kısa süreli bu hareket serbestliğini kullanıp kullanmadığını, kullandığı takdirde bunu nasıl yaptığını inceleyeceğiz.

Türkiye'nin tutumu

Türkiye'nin Avrupa'nın Naziler tarafından işgal edilmiş bölgelerinde yaşayan Yahudi vatandaşlarına karşı nasıl bir siyaset izlediğine dair yapılan araştırmalar için, Türkiye'nin Dışişleri Bakanlığı arşivlerinin bağımsız araştırmalara hâlâ kapalı olması önemli bir eksikliktir.[44] Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri'nde Avrupa'da yaşayan Türkiyeli Yahudilerin durumuna ve geri dönme meselelerine dair pek az sayıda belge bulunmaktadır. Bu nedenle, ne Türkiye'nin çeşitli resmi kurumları arasında ne tür tartışmalar yaşandığına, ne de Türkiye'nin Avrupa'daki diplomatik temsilciliklerine Ankara'dan hangi talimatların gittiğine dair bilgi sahibiyiz. Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi'nde, Türkiye Yahudilerinin gördüğü muameleye ve Türkiye'nin tutumuna dair çok sayıda belge bulunmaktadır. Ancak bu yazıların birçoğu, Alman makamları tarafından yazılan ve Türk muhataplarının bildirdikleri görüşleri dolaylı olarak veren raporlardan oluşmaktadır. Almanya'nın Paris Büyükelçiliği'nin PAAA'daki belgeleri, Türkiye Yahudilerinin büyük çoğunluğunun Fransa'da yaşamış olduğu için büyük öne-

43 Bu Eichmann tarafından Dışişleri Bakanlığı'nca da doğrulanmıştır. Buna dair temel teşkil eden bir görüşü Thadden 17.6.1943 tarihli bir yazısında belirtmiştir: PAAA içinde, R 99447, Fiş 5705.

44 Yalnızca, Stanford Shaw gibi bazı "seçkin" tarihçilere arşive giriş imkânı tanınmıştır.

me sahip olmalarına rağmen çok eksiktir. Türkiye Yahudilerini destekleyen ve Türk hükümeti nezdinde onlar için girişimlerde bulunan Yahudi ve uluslararası yardım kuruluşlarının arşivlerinde de önemli bilgiler bulunmaktadır.[45] Türk siyasetçilerinin ve diplomatlarının o döneme ait anıları son derece azdır ve Türkiye Yahudileri meselesine değinmezler.[46]

Konuya dair tek bilimsel monografi, Stanford Shaw'ın 1993 yılında yayımlanan *Turkey and the Holocaust* adlı eseridir. Bu eserde savunulan, Türk diplomatlarının himayesi altına aldıkları Yahudiler için "insanüstü kurtarma faaliyetlerinde" bulundukları görüşü, çok sayıda toplu eserde ve internette özet olarak yeniden yayımlanmak suretiyle konuyla ilgili tarihsel kanıyı geniş ölçüde şekillendirmiştir. Çok sayıda Türk yazarı bu eserde sunulan versiyonu büyük bir yaratıcılıkla geliştirmiş, sözde kurtarılan Yahudilerin sayısı yayından yayına katlanarak artmıştır. Bu eserlerde, Türkiye Yahudileri sadece Türk diplomatların "kahramanlıkları"nın figüranı olmalarına ve bu iddialara dair elde pek az belge bulunmasına rağmen, bu efsane Türk-Yahudi tarih yazımının değişmez bir parçasını oluşturmaktadır.

Türk diplomatların NS nüfuz alanı içinde yaşayan Türkiye vatandaşı Yahudileri korumak için bulundukları girişimler, Yahudi karşıtı Nazi kanunlarının uygulanmasına yönelik protestolarda bulunmaktan, tutuklu Türkiye Yahudilerinin serbest bırakılması ve Türkiye'ye geri götürülmelerinin ("Yurda Geri Gönderilme") örgütlenmesi için çaba harcamaya kadar uzanmaktadır. Türk makamlarının bu konuda gösterdikleri somut gayret, ülkeden ülkeye çok farklı olmuştur. Tek tek ülkelerde yaşanan olaylar, müteakip bölümde ayrı ayrı incelenecektir. Burada bizi öncelikle Türkiye hükümetinin siyaseti ilgilendirmektedir. Son karar mercii olarak NS nüfuz alanındaki Türkiye

45 American Jewish Joint Distribution Committee (AJJDC), Jewish Agency, World Jewish Congress (American Jewish Archives içinde *WJC* , AJA) Uluslararası Kızılhaç Örgütü arşivleri.

46 Türk diplomatları arasında Erkin (Feridun Cemal, 1980), Karaosmanoğlu (1984) ile Gerede'nin (1994) anıları yayımlanmıştır. Behiç Erkin'in (1959, tamamlanmamış) yayımlanmamış anıları dijital ortamda USHMM arşivinde görülebilir.

Yahudilerinin geri dönüş hakkı ve ülkeye getirilmeleri kararını Türk hükümeti veriyordu.[47] Türkiye Yahudileri için çok daha belirleyici olan Türkiye vatandaşlıklarının kabulü veya reddi gibi kararları da Ankara'da İçişleri Bakanlığı'na bağlı bir komisyon veriyordu.

Yahudilerin yurda geri götürülmesi ültimatomuna Türkiye'nin tepkisi

1942 yılı Ekim ayı ortalarına doğru Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği, Türkiye hükümetinden işgal altındaki Batı Avrupa'da yaşayan Yahudi vatandaşlarını Türkiye'ye getirmesini talep etti. Almanya Dışişleri Bakanlığı'ndan Müsteşar Luther, Almanya Büyükelçiliği'ni Türkiye hükümetini Fransa, Belçika ve Hollanda'nın işgal edilen bölgelerinde yaşayan Türkiye Yahudilerinin Ocak 1943'ten başlayarak "uygulamaların tümüne" (işaretleme, tecrit ve daha sonra sınır dışı etme) tabi tutulacağı konusunda bilgilendirmekle görevlendirmişti. Ayrıca, elçilikten, Türk hükümetine, bu bilginin erken verilmesinin kendilerine yönelik özel bir imtiyaz olduğunun, Türkiye vatandaşı Yahudileri yıl sonuna kadar işgal altındaki bölgelerden tahliye etme imkânı sunmak istediklerinin özel olarak vurgulanması isteniyordu.[48]

Türkiye'nin verdiği tepkiye dair elimizde iki rapor bulunuyor. Türkiye Başbakanlık Arşivi'nde, Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nun Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nu Almanların Türkiye Yahudilerinin tahliye edilmesi talebi hakkında bilgilendirdiği 20 Ekim 1942 tarihli bir yazısı bulunmaktadır.[49]

Bu yazı, Türkiye'nin Dışişleri Bakanı'nın en geç 1942 sonbaharı sonlarına doğru Avrupa'daki Türkiye Yahudileri meselesiyle ilgilendiğini ve Başbakan'ın Almanya'nın verdiği ültimatom hakkında bilgi sahibi olduğunu belgelemektedir.

---

47 Türkiye Berlin Büyükelçiliği'nin de merkezi yetkisi vardı (Hahn'ın notu, 17.2 43, PAAA, R 99446, Fiş 5703).

48 Luther'in yazısı, 12.10.1942, PAAA, R 100889, Fiş 2272.

49 BCA, Dosya 420264, 30..10.0.0/232.562.20.

T.C. Hariciye Vekâleti
Konsolosluk ve Muhtelif Hukuk D.U.M. Ankara, 20 Ekim 1942

Yüksek Başvekâlete

Almanya Büyük Elçiliği Vekâletimize müracaatla, işgal altında bulunan Hollanda, Belçika ve Fransa arazisindeki ecnebi Yahudilerin türlü vesilelerle tesbit edildiği veçhile Almanya aleyhinde çalışmakta olduklarından bahisle Reich Hükûmetinin bu meşgul arazide ikamet eden Yahudi ırkına mensub bilcümle yabancı Devletler tebasını, 1 Sonkânun 1943 de tahliyeye karar verdiğini, bu karardan başka Devletlere henüz haber verilmiş olmayıp yalnız oradaki Yahudi tebaamızın vaktinde işlerini tasfiye ederek kendiliklerinden memleketlerine mevzuubahis tarihten evvel dönmelerini temin için ve sırf Türkiye Cumhuriyeti Hükûmetine bir cemile olmak üzere, daha evvelden keyfiyeti ihbar ettiklerini, bu Yahudiler anılan tarihe kadar çıkmadıkları takdirde 1 Sonkânun 1943 te umum meyânında mecburi tahliyeye tabi tutulacaklarını, Reich Hükûmetinin bu tedbiri askeri sebeplerden dolayı ittihaz ettiğini ve yalnız bunun Türk tebaasına münhasır olmayıp bilcümle ecnebi devletler Yahudi tebaalarına şamil bulunduğunu şifahen tebliğ ederek tarafımızdan gereken tedbirlerin ittihazile bu hususda alâkadar Elçilik ve Konsolosluklarımıza tebligat yapılmasını iltimas eylemiştir.

Almanya sefareti tebligatına ilave olarak Musevî ırkından olan tebaamızın anılan meşgul araziyi terk ettikleri takdirde muntazam pasaportla müracaatları ve memleketlerine avdet edeceklerini beyan etmeleri üzerine kendilerine derhal vize verilerek Alman arazisinden geçişlerinde mümkün olan kolaylıkların da gösterileceğini ifade etmiştir.

Fransanın meşgul arazisinde oturan Yahudi ırkına mensup tebaamızdan durumları muntazam olanların adedi tahminen üç bin beş yüz kadar ve durumları muntazam olmıyanlar da on bine baliğ bulunmaktadır.

Bu hususda ittihaz buyurulacak olan emir ve işarına müsaadelerini saygılarımla arz ederim.

Hariciye Vekili
[İmza]
Menemencioğlu

Altında el yazısıyla düşülen kayıt:
21.10.1942'de arzedildi
(Bulunduğu yer: BCA, Dosya: 420264, 30..10.0.0/232.562.20)

Luther'in talimatlarına uygun olarak, Türkiye Dışişleri Bakanı'na Türkiye Yahudilerinin geri götürülmesi talebinin Almanya'nın Türkiye'ye "özel bir iltiması" olduğu, diğer ülkelere böyle bir uyarıda bulunulmadığı süsü verilmişti. Yazısının içeriğinden anlaşıldığı kadarıyla, Menemencioğlu Almanların kullandığı "sınır dışı etme" kavramının ne anlama geldiği konusuyla fazla ilgilenmemişti. Türkiye Dışişleri Bakanı, Alman makamlarına cevap verip vermediğini, verdiyse ne dediğini bildirmiyor, sadece hükümetinin başkanından bu konuya dair talimatlarını rica ediyordu. Başbakanlık Arşivi'nde, Başbakan'ın Dışişleri Bakanı'na verdiği bir cevaba veya hükümetin bu meseleyle ilgili verdiği bir karar kaydına rastlanmamaktadır.

Almanya Ankara Büyükelçiliği Kâtibi Hans Kroll da, 20 Ekim'de Menemencioğlu'yla yapılan görüşme hakkında bilgi veriyor, ancak konuşmanın içeriğini tümüyle farklı bir şekilde aktarıyordu: "Türkiye Dışişleri Bakanlığı'na, yabancı uyruklu Yahudilere yönelik planlanan tedbirlere dair bilgi verildi. İsimleri anılan işgal altındaki bölgelerde bulunan Türkiye Konsolosluklarına, Türkiye Yahudilerinin 1 Ocak'tan önce gönüllü olarak Türkiye'ye dönmelerini sağlamaları talimatı verilecek. Dışişleri Bakanlığı, gerektiği takdirde zorluk çıkartılmadan gereken kişilere Alman geçiş vizesi verilmesini rica ediyor. Bu Yahudilerin bir kısmının 1 Ocak'a kadar Türkiye vatandaşlıklarını yitirmeleri de söz konusu olabilir, çünkü kanun uyarınca beş yıldan uzun bir süreyi kesintisiz olarak yurt dışında geçiren Türkler vatandaşlıktan çıkartılabiliyor."[50]

Menemencioğlu'nun yazısında, Almanlara Türkiye Yahudilerinin geri getirilmesine söz verdiğine dair tek kelime bile bulunmamaktadır. Dolayısıyla Menemencioğlu'nun ağzından çıktığı iddia edilen bu ifadenin Kroll'un bir yorumu olup olmadığını kesin olarak bilemiyoruz. Türkiye Dışişleri Bakanı ayrıca Alman muhatabı Kroll'a, Türkiye Yahudilerinin vatandaşlıktan

50 Kroll'un telgrafı, Almanya Ankara Büyükelçiliği, 16.10.1942 tarihli, PAAA, R 100889, Fiş 2272. Her iki yazının da aynı görüşmeye dayandığı kabul edilebilir, çünkü o sıkıntılı dönemde Almanya ile Türkiye arasında başka bir görüşmenin daha yapıldığına dair herhangi bir işaret yoktur.

çıkartılabileceğine dair bir şey de söylememiştir. Ancak bu son noktada, Türk devletinin uygulamaları, Kroll'un telgrafının görüşmenin içeriğine uygun olduğunu ortaya koyacaktır.

Ne Ankara Hükümeti ne de Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği bu ültimatoma herhangi bir tepki vermedi. Sadece Aralık 1942'de, Türkiye Paris Başkonsolosluğu yine Paris'te bulunan Almanya Büyükelçiliği'nden Türkiye'ye seyahat edebilmeleri için yaklaşık 100 kişilik transit vizesi talep etti. Paris Konsolosu, Mart 1943'te Alman makamları tarafından kendisine sunulan ve binlerce Türkiye Yahudisinin isminden oluşan bir listenin içinden sadece 631 kişiyi Türkiye vatandaşı olarak tespit etti, ancak vatandaşlığını onayladığı geriye kalanlar için vize başvurusunda bulunmadı. Türkiye Başkonsolosu, hükümetinden Yahudilerin iadesi yolunda herhangi bir talimat almadığını söylüyordu.[51] Bu dönemde Türk makamları, Nazi nüfuz alanında bulunan başka hiçbir ülkede Türkiye Yahudilerinin iadesi için hiçbir girişimde bulunmadı.

Almanya'nın yorumları

Menemencioğlu'nun Kroll tarafından Berlin'e iletilen ifadeleri, Dışişleri Bakanlığınca birçok yazıda Türkiye hükümetinin Yahudi vatandaşlarını 31.12.1942 tarihine kadar tahliye edeceğine dair bir "niyet beyanı", sonradan da "kesin onay" olarak değerlendirildi.[52] Türkiye Paris Büyükelçiliği'nin Yahudi vatandaşlarının geri götürülmesine dair kendi hükümetinin verdiği sözde talimattan haberdar olmadığının ortaya çıkması üzerine, Luther bunu "geciktirme taktiği" olarak değerlendirdi ve muhtemelen sadece Kroll'un telgrafına dayanarak "Türk hükümetiyle varılan uzlaşmanın çok açık" olduğunu belirtti.[53] An-

51 Almanya Paris Büyükelçiliği'nin Berlin'e 16.2.1943 tarihli telgrafı, PAAA, R 99446, Fiş 5702. Buna dair daha ayrıntılı bilgi Fransa bölümünde bulunmaktadır.

52 Luther'in 20.1.1943 tarihli raporu, ADAP, Seri E, cilt V, Dok. 64; Klingenfuß'un raporu, 1943 Ocak sonu, PAAA, R 99402.

53 Luther'in Almanya Ankara Büyükelçiliği'ne 21.1.1943 tarihli yazısı, PAAA, R 100899, Fiş 2272. D Bölümü çalışanlarının antisemitist düşüncelerine dair bir

cak Papen de Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nda müsteşar yardımcısıyla yaptığı bir görüşmeden sonra, Ocak 1943'te Yahudilerin iadesine ilişkin verilmiş bir talimattan Dışişleri Bakanlığı'nda kimsenin haberdar olmadığı bilgisiyle Berlin'e geri döndü. Papen'in söylediğine göre, Almanların söyledikleri "özel bir ilgi gösterilmeden" dinlenmişti.[54]

Türkiye'nin ve (diğer devletlerin) bu pasif tutumu, Berlin'de hükümet(ler)in kendi vatandaşı olan Yahudilerin tehcirine onay verdiği şeklinde değerlendirilmek isteniyordu. RSHA, Ocak ayında Nazilerin tüm egemenlik alanlarında yaşayan tarafsız veya müttefik devlet vatandaşı Yahudilerin de "halen uygulanan veya uygulanacak olan Yahudi tedbirlerine" tabi tutulacaklarına dair bir talimat hazırlıyordu. Macaristan ve Türkiye'nin kendi vatandaşı olan Yahudilerin geri gelmelerine izin verdiğine atıfta bulunan RSHA, Fransa, Belçika ve Hollanda'da yaşayan Türkiye Yahudilerinin tehcir edilmesi emrini vermek istiyordu.[55] Ancak imzacılardan biri olan Dışişleri Bakanlığı bu kararnameye onay vermeyi reddetti ve Türkiye (ve Macaristan) Yahudileriyle ilgili olan kısmı şu şekilde düzeltti: "İşgal altındaki Batı bölgelerinde yaşayan Yahudi vatandaşlarının tahliyesi için Türkiye'ye (...) verilen süre dolmuştur, ancak buna rağmen Batı bölgelerinde yaşayan Macaristan ve Türkiye Yahudilerine ikinci bir emre kadar Yahudi tedbirleri uygulanmayacaktır. Aynı şey gelecekte dolacak olan süreler için de geçerlidir."[56] Ancak metnin içeriğine göre bu yürütmeyi durdurma kararı sa-

izlenimi Karl Klingenfuß'un amiri Rademacher'e yazdığı bir not vermektedir. Klingenfuß, Türkiye Paris Konsolosu'nun konuya dair bilgisizliğini, "Türkiye Başkonsolosu, Yahudilere servetlerinin mümkün olduğu kadar büyük bir kısmını kaçırabilmeleri için zaman kazandırmaya, böylece bizi aldatmaya çalışmaktadır" şeklinde değerlendiriyordu. Klingenfuß 1943'ten itibaren Paris Büyükelçiliği'nde görev yapıyordu.

54 Papen'in Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 123 no'lu ve 26.1.1943 tarihli telgrafı, PAAA, R 100899, Fiş 2273.

55 Eichmann/Hunsche taslağı, Ocak 1943 (gün belirtilmemiştir), IV B 4 b-2686/42, PAAA, R 1008576, Fiş 2203. Macaristan Yahudilerinin de tehcirden şimdilik muaf tutuluyor olmalarını, Fransa'daki Macar diplomatların yoğun protestolarına bağlamak gerekmektedir.

56 D III 136 g,'nin RSHA'ya 8.2.1943 tarihli yazısı, Halın imzalı, PAAA içinde, R 1008576, Fiş 2203.

dece Türkiye vatandaşı olan Yahudiler için geçerliydi. Bu nedenle Paris Büyükelçiliği ve SD, vatandaşlıkları Türkiye konsoloslukları tarafından artık tanınmayan 2.400'den fazla Türkiye Yahudisini derhal tehcire tabi tutma "hakkını" kendisinde görüyordu.

Bu girişim, ancak böyle bir hareketin Türkiye-Almanya ilişkilerine vereceği olumsuz etkileri ayrıntılı olarak ortaya koyan ve müttefik devletlerin Türkiye'yi kendi saflarına çekmek için harcadıkları çabalara işaret eden Dışişleri Bakanlığı Siyasi Bölüm Yakındoğu Şubesi Başkanı Melchers'in çabalarıyla engellenebildi.[57]

Böylelikle Türkiye Yahudilerinin tehciri şimdilik durdurulmuş ve Yahudileri Türkiye'ye geri götürme için tanınan süre Ekim 1943'e kadar birçok kez uzatılmıştı. Alman Dışişleri Bakanlığı ise tüm çabalarını Türk makamlarından kendi vatandaşı olan Yahudilere duyduğu "ilgisizliğe" dair resmi bir beyan elde ederek, bunu tehciri kabul beyannamesi olarak değerlendirmek üzerinde yoğunlaştırmıştı.

Türkiye'ye "rıza beyanı" baskısı

1 Şubat 1943 tarihinde, ülkelerine geri dönecek Yahudilerin isimlerinin belirlenmesi için verilen sürenin dolması ve Türk makamlarından ses çıkmaması üzerine, Dışişleri Bakanlığı Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nden Almanya'nın egemenlik alanında "kalmış olan Türkiye vatandaşı Yahudilerle ilgilenmediğine" ilişkin "bir onayı en kısa zamanda kendilerine ulaştırmalarını" istedi.[58] Dışişleri Bakanlığı Siyasi Bölüm Başkanı Ernst Woermann da altı gün sonra Türkiye'nin Paris Büyükelçiliği'nin "[Türkiye Yahudilerinin hayatlarına] il-

57 Pol VII'nin 19.2.1943 tarihli yazısı, PAAA, R 99446, Fiş 5703. Almanya Paris Büyükelçiliği'nin 12.3.1943 tarihli (R 99446, Fiş 5702) bir yazısında, Dışişleri Bakanlığı'nın 5.3.1943 tarihli ve "işgal altındaki Batı bölgelerinde Türkiye vatandaşlarına Yahudi tedbirlerinin uygulanmasından şimdilik vazgeçilmesini" öngören bir kararnamesinden bir alıntı vardır. 5.3.43 tarihli kararnamenin aslı bugüne dek bulunamamıştır.

58 17.2.1943 tarihli sözlü nota; PAAA, R 99446, Fiş 5702.

gi duymadığını" açık bir şekilde ifade etmesinin sağlanmasını istedi.[59]

Buna paralel olarak işgal edilmiş olan ülkelerde bulunan Türkiye konsolosluklarına, her bir ülkede tespit edilmiş olan Türkiye Yahudilerinin listeleri, bunların Türkiye'ye iadeleri talebiyle birlikte verilmişti. Mart ayında D III Dairesi çalışanlarından von Hahn hem Almanya'nın Paris Büyükelçiliği'ne hem de Brüksel, Den Haag ve Prag'daki Dışişleri Bakanlığı dairelerine Türkiye'nin ilgili makamlarının Türkiye Yahudilerinin "isimlerini geri dönüş amacıyla bildirip bildirmediğini" sormuştu.[60] Paris Almanya Büyükelçiliği aynı gün çektiği telgrafta, Paris Türkiye Konsolosluğu'ndan 31 Mart'a kadar diğer 5.000 Yahudinin de iadesinin sağlanmasını ve Fransa'daki diğer Türkiye Yahudileriyle ilgili olarak "Türkiye'ye geri dönmeleriyle ilgilenmediğini" onaylamasını talep ettiğini belirtmişti. Türkiye Konsolosluğu, Ankara'dan gelecek talimatları beklediklerini söylemişti.[61] Papen de bir kez daha Ankara'da Türkiye hükümetine başvurmuştu.[62]

23 Haziran 1943'te Paris Almanya Büyükelçiliği, Almanlar tarafından sunulan listedeki diğer Yahudilerin Türkiye'ye geri dönmelerine ilgi duymadıklarına dair resmi bir yazıyı Türkiye Başkonsolosluğu'ndan boş yere talep ettiklerini bildirdi. Daha önce Almanlar Türkiye temsilciliğinden "bu kişilere karşı uygulanacak muhtemel yaptırımlarla ilgilenmediklerine" dair bir kesin taahhütname istemişlerdi. Türkiye Başkonsolosluğu "birden fazla yazılı uyarı"ya rağmen o zamana dek cevap vermemişti. Türkiye Başkonsolosu sözlü olarak, "Türkiye hükümetinin bu soruya cevap veremeyeceğini, çünkü Yahudi veya diğer ırklardan Türkiye vatandaşları arasında resmen bir ayırım yapmadığını" belirtmişti.[63]

---

59 Woermann'ın 23.2.1943 tarihli yazısı, PAAA, R 99446, Fiş 5703.

60 Hahn'ın 12.3.1943 tarihli yazısı, PAAA, R 99446, Fiş 5702.

61 PAAA, R 99446, Fiş 5702.

62 Ankara Büyükelçiliği, Papen, 11.3.1943, PAAA, R 100855, Fiş 2195.

63 Paris Almanya Büyükelçiliği'nin Dışişleri Bakanlığı'na yazısı, 23.6.1943, PAAA, R 99446, Fiş 5703.

Sadece Almanya Büyükelçiliği'nin raporunda yer alan ve bu nedenle dolaylı olarak öğrendiğimiz Türkiye Başkonsolosluğu'nun ifadesi iki farklı biçimde yorumlanabilir. Türkiye Büyükelçisi, Türkiye Anayasası'na dayanarak Alman tarafının arzu ettiği türden Yahudilere karşı ayırımcılık içeren özel bir anlaşmaya karşı çıkmıştı. Ancak bu ifade, bir diğer ihtimalle Türkiye'nin pratikte gösterdiği "ilgisizliğin" ve himaye yükümlülüğünü yerine getirmeyişinin doğrudan Yahudilerle ilgili olduğu, fakat Türkiye hükümetinin bunu yazılı olarak belgelemek istemediği anlamına geliyordu. Bu, Yahudilere ve diğer azınlıklara karşı ayırımcılığı genellikle gayri resmi olarak uygulayan Türkiye siyasetine de uygun düşüyordu.

Berlin, Türkiye'nin Nazi Almanya'sıyla ittifak halinde olan devletlerin yaptığı gibi antisemitist kanunlar kabul etmemiş olduğunun gayet iyi farkındaydı.[64] Ankara'daki Almanya Büyükelçisi Franz von Papen, Yahudilerden gasp edilen servetin paylaşımı için Berlin tarafından önerilen alternatif "mahsuplaşma yöntemlerini" Ankara hükümetine hiç iletmemişti bile, çünkü Türkiye hükümetinin Türkiye'de yaşayan Almanya (veya Almanya'nın vatandaşlıktan çıkardığı) Yahudilerinin servetlerine el koyacağını düşünmüyordu.[65] Ancak Türkiye'nin sonraki dönemlerde izleyeceği siyaset, Ankara'nın Avrupa'da yaşayan Yahudilerle ilgili hareketsizliğinin hesaplı olduğunu ortaya koyacaktı.

"Yahudilerin kitlesel dönüşü engellenmelidir"

Türkiye, Almanya'nın verdiği ültimatomları sessiz kalmakla karşılayan, ültimatomların 1943 yazına kadar birçok kez uzatılmalarına neden olan tek ülke değildi. RSHA nihayet sabırsızlanmaya başladı. 5 Temmuz'da Eichmann Dışişleri Bakanlığı'nın yeni "Yahudi uzmanı" Eberhard von Thadden'den, yabancı uy-

64 "20.4.1943 itibarıyla Almanya'nın Yahudi tedbirlerinin yabancı devlet vatandaşlarına uygulanışıyla ilgili olarak [okunaksız] yabancı hükümetlerle varılan uzlaşıların güncel durumu", PAAA, R 100855, Fiş 2198.

65 Papen'in 11.3.1943 tarihli telgrafı, PAAA, R 100855, Fiş 2195.

ruklu Yahudilerin vatandaşları oldukları ülkelere geri gönderilmeleri için son tarihin 31 Temmuz 1943 olarak belirlenmesini talep etti.[66] Bu "son ültimatom" İtalya, İsviçre, İspanya, Portekiz, Danimarka, İsveç, Finlandiya, Macaristan, Romanya ve Türkiye'den oluşan on ülke için geçerliydi. Dışişleri Bakanlığı bu talimata boyun eğdiyse de, süreyi bir kez daha Ağustos sonuna, Türkiye ve Portekiz için ise 10 Eylül'e kadar uzattı.[67] 12 Ağustos'ta Almanya Ankara Büyükelçiliği, "sürenin dolmasıyla birlikte Almanya'nın egemenlik alanında yaşayan yabancı uyruklu Yahudilerin genel Yahudi tedbirleri bakımından Almanya Yahudileri gibi muamele göreceklerini" bildirdi. İstisnalar sadece yurtlarına geri gönderilmeleri amaçlanan, ancak önemli sebepler yüzünden gerçekleştirilemeyen kişilere uygulanacaktı.[68]

Yurt dışına çıkış imkânının sona ermesinden bir gün önce, 9 Eylül 1943 tarihinde Türkiye Berlin Büyükelçiliği Kâtibi Kemal Koç, Dışişleri Bakanlığı'nda von Thadden'i ziyaret etti ve bir gün önce hükümetinden talimat aldığını belirterek sürenin uzatılmasını istedi.[69] Koç'un talebi uygun görüldü ve Türkiye'ye on günlük ek bir süre daha verildi. On iki gün sonra Koç bir kez daha von Thadden'i ziyaret etti. "[Koç], Türkiye'nin bütün dış temsilciliklerinin hükümetten talimat aldığını, buna göre Türkiye vatandaşı olan ve Türkiye'ye dönmek isteyen Yahudilerin her birinin durumunun ayrı ayrı ele alınması gerektiğini söyledi. Bununla özellikle usulüne uygun bir şekilde tanzim edilmiş Türk belgelerine sahip olan, ancak on yıllardır Türkiye'yle bir ilişkisi kalmamış olan Yahudilerin ülkeye kitle-

66 Eichmann'dan Thadden'e, 5.7.1943, aktaran Hilberg 1994, s. 467.

67 Wagner'in yazısı, Inland II 1947 g, 12.8.1943, ilgili on devlette bulunan Almanya diplomatik temsilciliklerine, PAAA, R 99446, Fiş 5702.

68 Aşağı yukarı aynı içerikteki yazılar İsviçre, İspanya, Danimarka, İsveç, Finlandiya, İtalya, Portekiz, Macaristan ve Romanya'da bulunan Almanya Büyükelçiliklerine, söz konusu ülkelerin hükümetlerinin bilgilendirilmesi maksadıyla gönderiliyor, ancak süreler arasında küçük farklılıklar görülebiliyordu. (12.8.1943: Inl II 1947 g, PAAA, R 99446, Fiş 5702).

69 Thadden'in RSHA Eichmann'a 9.9.1943 tarihli ekspres mektubu, PAAA, R 99446, Fiş 5703. Ankara hükümetinin bu kararına veya Avrupa'daki diplomatik temsilciliklere nasıl bir talimatın gittiğine dair yazılı belgeler bugüne dek bulunamamıştır.

sel bir şekilde göç etmeleri engellenmeye çalışılıyordu."[70] Koç, Türkiye makamlarının bu yeni süreye (bu arada süre 10 Ekim 1943'e kadar uzatılmıştı) uymaya çalışacaklarını, ancak bunun zor olduğunu bildirdi.

Thadden, ona sürenin dolmasıyla birlikte Türkiye Yahudilerine artık Almanya Yahudileriyle "eşit muamele" yapılacağını bildirdi, ki bu Nazi lisanında Türkiye Yahudilerinin de Yahudi karşıtı bütün uygulamalara tabi tutulacakları, yani tutuklanacakları ve tehcir edilecekleri anlamına geliyordu. Ancak Thadden Dışişleri Bakanlığı'nın gerektiği takdirde sürenin dolmasından sonra da "Türkiye'nin özel ilgi duyduğu bazı vakaları Türkiye Büyükelçiliği'ne bildirmeye" ve "toplama kamplarına getirilmiş Türkiye vatandaşı Yahudilerin" yurt dışına çıkışlarına izin vermeye hazır olduğunu bildirmeyi de ihmal etmemişti. Thadden "geri dönen bu Yahudilerin gördükleri zulüm hakkında yapabilecekleri yalan propagandanın" en etkili bir şekilde engellenmesini Türk tarafından talep etmiş, Koç da Türkiye hükümetinin de geri dönen Yahudilerin yapabileceği olumsuz propagandayı engelleyeceklerini taahhüt etmişti.[71]

Türkiye, Koç'la yapılan görüşmeden ve yurt dışına çıkış süresinin 10 Ekim'e kadar uzatılmasından dört hafta sonra, ülkeye götürmek için herhangi bir Yahudi ismi bildirmedi.[72] 23 Eylül 1943 tarihinde RSHA, Dışişleri Bakanlığı'nın da onayıyla Türkiye Yahudilerinin 20 Ekim'den itibaren –en son ültimatomdan on gün sonra– tutuklanması emrini verdi. Thadden'in Koç'a verdiği söze bağlı kalınarak, tutuklanan Türkiye Yahudileri şimdilik –"Doğu'daki"– imha kamplarında değil, Almanya'daki toplama kamplarında tecrit edilecek, erkekler Buchenwald'da, kadınlar ve çocuklar Ravensbrück'te toplanacaktı.[73] Türkiye Yahudilerinin 20 Ekim 1943'ten başlayarak

70 Thadden'in dosya notları, Inl. II A v. 22.9.1943, PAAA, R 99446, Fiş 5703.

71 *A.g.y.*

72 Nisan 1943'te Atina'daki Türkiye Konsolosu'nun Selanik bölgesinden bildirdiği birkaç Türkiye Yahudisi ve Mart 1943'te Paris'te yukarıda belirtilen birkaç kimse dışında.

73 RSHA'nın 23.9.1943 tarihli yazısı: "Dış siyasete bağlı nedenlerinden ötürü bu Yahudilerin Doğu'ya gönderilmesi şimdilik gerçekleşemiyorsa da, 14 yaşının

her bir ülkede ayrı ayrı tutuklanmaları ve başlarına neler geldiği, bundan sonraki bölümlerde ele alınacaktır. Türkiye hükümeti, Yahudi vatandaşlarının Berlin, Viyana, Prag, Hollanda ve Belçika'da çok kısa bir zaman zarfında arka arkaya tutuklanmalarını protesto etmedi.[74] 26 Ekim 1943 tarihinde, yani Yahudilerin iadesi için tanınan sürenin sona ermesinin üzerinden iki hafta geçtikten sonra, Almanya'nın Paris Büyükelçiliği Berlin'e bir telgraf çekerek Paris'teki Türkiye Başkonsolosu'nun "Türkiye'ye gerçekleştirdiği bir tatil seyahatinden" geri döndüğünü ve "Türkiye Yahudilerinin geri götürülmelerini hızlandırmak için ne gerekiyorsa yapacağı" sözünü verdiğini bildirdi.[75] Bunun üzerine Yahudileri Türkiye'ye götürme işlemini organize etmeleri için Paris'teki Türk makamlarına önce Ocak 1944 sonuna kadar yeni bir süre tanındı, bu süre daha sonra Mayıs 1944 sonuna kadar uzatıldı. Ancak bazı diplomatların yerinde yaptıkları faaliyetlere rağmen Türkiye hükümeti pasif tutumunu sürdürdü. 28 Ekim 1943 tarihinde –pek çok ülkede Türkiye Yahudilerinin tutuklanmasından sonra– von Papen Ankara'dan Türkiye hükümetinin "Türkiye vatandaşlığı Türkiye İçişleri Bakanlığı'nca şüpheye mahal vermeyecek bir şekilde tespit edilen Yahudilerle ilgilenileceğini" belirttiğini bildirdi. Papen'in telgrafından, olası bir geri gönderilme amacıyla yapılacak vatandaşlık kontrolünün, Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği tarafından isimleri bildirilen [Orta ve Batı Avrupa'nın çeşitli devletlerinde yaşayan] yalnızca 330 kadar Yahudiyi kapsadığı anlaşılmaktadır.[76] Oysa o dönemde Nazilerin egemenlik alanında ya-

---

üzerindeki erkek Yahudilerin Buchenwald, kadın ve çocuk Yahudilerin de Ravensbrück toplama kamplarında geçici olarak barındırılmasına karar verilmiştir" (NIOD, Arch. 77, Sign. 1850). Aynı şekilde Thadden'in Almanya Paris Büyükelçiliği'ne gönderdiği 24.9.1943 tarihli telgraf, PAAA, R 100889, Fiş 2273.

74 Bazı ülkelerde birkaç konsolos bulundukları yerde aktif oldular; buna sonraki bölümlerde değinilecektir.

75 Almanya Paris Büyükelçiliği'nin telgrafı (Schleier), No. 6900, 26.10.43, PAAA, R 100889, Fiş 2273.

76 "Dışişleri Bakanlığı, Türkiye Berlin Büyükelçiliği'nin verilerine göre Yahudi tedbirlerine tabi olan Türkiye vatandaşlarının sayısını Almanya için 1, Hollanda için 28 (liste), Fransa için 300 (3 liste) ve Letonya/Estonya için 0 olarak

şayan ve Türkiye vatandaşlığına sahip olan Yahudilerin sayısının beş ila on bin arasında olduğu söylenebilir.[77]

Türkiye Yahudileri vatandaşlıktan çıkarıyor

Türkiye hükümeti pasif kalmak suretiyle yalnızca bu insanlara ilgisiz olduğunu belirtmekle ve bu şekilde kendi vatandaşı olan insanları himaye etme yükümlülüğünü zedelemekle kalmadı. Türkiye hükümeti, aynı zamanda "kitlesel bir Yahudi göçünü" engellemek için önemli bir araç olarak vatandaşlıktan çıkarma siyasetini sürdürdü. Berlin, Prag, Brüksel ve Paris'te yaptığım arşiv çalışmaları, Türkiye Yahudilerinin, Almanların söz konusu ülkelerdeki Yahudi uygulamalarını arttırmalarına bağlı olarak, ülkelerinin diplomatik temsilciliklerinin yardımına acilen ihtiyaç duydukları ve Türkiye'ye geri dönüş "tehlikesi"nin bulunduğu dönemlerde, yoğun olarak vatandaşlıktan çıkarıldıklarını ortaya koymaktadır. Almanya ve Avusturya'da yaşayan Türkiye Yahudileri ise daha 30'lu yıllarda vatandaşlıktan çıkarılmışlardı. "Yurda Geri Gönderme" için Almanlar tarafından verilen ültimatomların ardından kitlesel vatandaşlıktan çıkarmalar Fransa ve işgal altındaki diğer ülkelerde yaşayan Yahudiler için geçerli olmuştu. Bunlar 1942 ile 1944 arasında toplam 2.600 kişiden fazlaydı, sadece 1943 yılında, Almanya'nın peş peşe gelen ültimatomlarının ardından 1.239 kişi vatandaşlıktan çıkarılmıştı.[78] BCA'da incelenmesi mümkün olan isim listelerine göre bu dönemde vatandaşlıktan çıkarılanların yüzde 90'ı Yahudiydi, bunların da yüzde 90'ı Fransa'da yaşıyordu.[79]

---

bildirmektedir." Ankara'da bulunan Papen'den 28.10.1943 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'na, PAAA, 100889, Fiş 2273.

77 İşgal altındaki devletlerin her birindeki Türkiye Yahudilerinin tahmini sayısı, müteakip bölümlerde verilecektir.

78 Yaşadıkları ülkelerin vatandaşlığına geçen kişiler, bu sayıların içinde bulunmamaktadır. Vatandaşlıktan çıkarmalar "Kurtuluş Savaşı'na katılmamakla" veya ilgili kişilerin beş yıl boyunca konsolosluklara kayıt olmamasıyla gerekçelendiriliyordu (1312 sayılı Kanun, 10. Madde).

79 1943 yılı için kararların sadece yarısında vatandaşlıktan çıkarılan kişilerin isimleri ve yaşadıkları ülke belirtilmektedir. 1944 yılı için sekiz isim listesinden biri eksiktir.

Kaynaklarda sık sık iddia edilenin aksine, Türkiye'nin vatandaşlıktan çıkardığı insanlar kesinlikle sadece "Alman işgalinden sonra Osmanlı pasaportlarını hatırlayan" ve Türk makamlarıyla hiçbir şekilde bağlantı kurmayan[80] ya da Fransa vatandaşlığına geçen ve Vichy rejiminin vatandaşlıktan çıkarma siyasetinin kurbanı olan kişilerle sınırlı değildi. Vatandaşlıktan çıkarılanlar arasında, örneğin Türkiye büyükelçisiyle birlikte Berlin Türk Ticaret Odası'na kayıtlı çok sayıda Yahudi gibi, Türkiye'nin resmi temsilcilikleriyle yakın ilişkiler içinde bulunan insanlar da vardı. Nissim Zakouto Berlin'den kaçışına kadar Ticaret Odası'nın yönetim kurulundaydı, daha önceleri de Jön Türklerle dostluk kurmuştu. Marsilya'da Türkiye konsolosluğuna başvurduğunda, ona yardım etmekten imtina edildi.[81] Avrupa ülkelerinin birçoğunda ikamet izni alabilmek veya uzattırabilmek için, vatandaşı olunan ülkenin geçerli bir pasaportu gerekiyordu. Mağdurların anlattığına göre, pasaportlarını o güne dek düzenli olarak uzattırmış ve sonra bu talepleri aniden geri çevrilmiş olan kişiler de vatandaşlıktan çıkarılmıştı.[82] 1944 yılında "Kurtuluş Savaşı'na katılmamaktan" ötürü vatandaşlıktan çıkarılanlar arasında en az 53 kadın vardı.[83] Üstelik Ankara'da vatandaşlıktan çıkarmayla ilgili çok sayıda kanun ve yönetmeliğin sağladığı geniş hareket alanıyla da yetinilmiyor, kendi yaptıkları kanunlar bile çiğneniyordu. Örneğin, Türk olmayan biriyle evlenerek kocasının tabiiyetine geçen kadınlar, boşanmadan veya kocanın ölümünden sonra Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun öngördüğü şekilde tekrar Türkiye tabiiyetine kabul edilmiyorlardı.[84] Ayrıca Naziler tarafından işgal edilmiş Avrupa'nın pek çok bölgesinde yaşayan Yahudilerin, işgal koşulları nedeniyle Türkiye konsolosluklarıyla düzenli ilişki halinde bulunmaları mümkün değildi. Hollanda ve Belçi-

80 Örneğin Kıvırcık 2007 içinde, s. 20 ve 37.

81 Fred Zacouto ile 8.11.2004 tarihinde Paris'te yapılan görüşme. Fred Zacouto, babasının 1936 yılına kadar Türkiye koruması altında SS mensuplarıyla tartışmaktan çekinmediğini belirtiyor. 1936'da aile Berlin'den Fransa'ya kaçmıştı.

82 Claire Venturero ile 25.1.2004 tarihinde yapılan görüşme.

83 BCA, Karar No. 3/1849; No. 3/723 ve 3/558, hepsi Fon 30..18.1.2.

84 Örneğin Hollanda'da Luna Yohai.

ka'daki Türkiye büyükelçilikleri, ayrıca Fransa'nın Batı bölgelerindeki konsolosluklar 1941 itibarıyla kapatılmış, seyahat özgürlüğü özellikle Yahudiler için kaldırılmış veya çok ciddi bir şekilde sınırlandırılmıştı.

Ankara'da holokost hakkında ne biliniyordu?

Türkiye'nin Avrupa'da yaşayan Yahudi vatandaşlarına karşı tutumunun değerlendirilebilmesi için önce Ankara'nın Almanlar tarafından Avrupa Yahudilerine yönelik olarak gerçekleştirilen soykırım hakkında ne kadar bilgiye sahip olduğunun ve "Doğu'ya gönderme" denen o müphem kavramın ne anlama geldiğini tasavvur edip edemediğinin araştırılması gerekir. Hangi uluslararası kuruluşların hangi dönemde ne kesinlikte bilgi sahibi oldukları, holokost araştırmalarında birçok kez tartışılmıştır.[85] Sovyetler Birliği'ne yapılan saldırıyla birlikte, Yahudilerin ve Rus halkının toplu katliamlara uğratıldıkları, uluslararası gazetelerde 1941'in sonbaharından itibaren yer almıştı. İmha kamplarının varlıkları ise, ilk defa 1942 yaz sonunda haber alınmıştı. Jewish Agency, Yahudilerin Almanlar tarafından sistematik olarak katledilmelerine ilişkin bildiklerini Kasım 1942'de, İngiliz BBC ve Fransız yer altı basını da, "Doğu'daki" ölüm kamplarını 1942 sonbaharında kamuoyuna bildirmişlerdir.

Türkiye'de akredite olan gazeteciler, kendi ülkelerine Yahudilerin Romanya'da "Hareket Grupları" tarafından sistematik olarak öldürüldükleri haberini Türkiye'den bildirmişlerdir. Toplama kamplarından veya Doğu Avrupa'da oluşturulan gettolardan kurtulmayı ve İstanbul'a ulaşmayı başaran Yahudilere burada faaliyette bulunan yardım komiteleri yardım ediyor ve onlardan bilgi alıyordu. Yazdıkları raporlar da dünyanın her yerindeki diğer kuruluşlara aktarılıyordu. Jewish Agency'nin resmen akredite temsilcileri de işlenen cinayetleri anlatarak, Türk makamlarının izledikleri sert mülteci siyasetini gevşetmesini sağlamaya çalışıyorlardı. Mart 1943'te –Alman makamları

85 Krş. Y. Bauer 1989, s. 52 vd., Breitman 1998, Bajohr/Pohl 2006.

Yahudilerin Türkiye'ye iadesi için verdikleri ültimatomu tekrarlarken– hükümetin yayımlattığı *Ayın Tarihi* mecmuası, Britanya Dışişleri Bakanı Eden'in konuşmasından "Polonya'da Yahudilerin imhasının sürdüğü" ifadesini alıntılıyordu.[86] Londra'da yayımlanan Polonya gazetesi *Dziennik Polski*, 19 Şubat 1943 tarihli nüshasında, İstanbul'da yayımlanan *Réalité* gazetesinin manşetten verdiği, Polonya'da Yahudilerin kitlesel olarak katledildikleri haberine dayanarak bu haberi yineliyordu.[87] Dolayısıyla Türkiye hükümetinin en geç 1943 ilkbaharında Yahudilerin Almanlar tarafından kitlesel olarak katledildiğini bildiğinden yola çıkabiliriz.

Türkiye'nin Almanya'da ve Almanya'nın işgal ettiği bölgelerde bulunan temsilcilikleri, Yahudi takibatına en başından beri şahit olmuşlardı. Hamburg'daki Türkiye Konsolosluğu Rothenbaumchaussee No 157 adresinde bulunuyordu, konsoloslar ve çalışanları da genellikle konsolosluğun yakınlarında oturuyorlardı.[88] Dolayısıyla Hamburg'un Grindel/Rothenbaum adındaki Yahudi mahallesinin tam ortasında bulunuyorlardı. Yahudi karşıtı uygulamalar, tutuklamalar ve tehcir, Türk diplomatların gözlerinin önünde cereyan ediyordu: Gestapo'nun Yahudi Dairesi, Rothenbaumchaussee No 38'de, Alman-Yahudi Cemaati'nin el konulan binasında bulunuyordu. Tehcir için toplanma yeri Moorweidenstraße'deki Logenhaus'un önündeydi. 1926'dan itibaren Türkiye adına fahri konsolos olarak görev yapan ve Şubat 1938'de antisemitist takibatın baskısıyla intihar eden meslektaşları Eduard Wolf nedeniyle, Hamburg'daki Türk diplomatları nasyonal sosyalist Yahudi takibatının sonuçlarıyla karşı karşıya kalmışlardı. Ancak elde bulunan kaynaklardan Hamburg'daki veya genel olarak Almanya'daki Türk diplomatlarının bilgilerini Ankara'daki hükümet kurumlarıyla paylaşıp paylaşmadıkları anlaşılamamaktadır.

---

86 *Ayın Tarihi*, No. 112, Mart 1943, s. 251.

87 *Dziennik Polski*, 19.2.1943, s. 2; *Dziennik Polski* Sürgündeki Polonya Hükümeti'nin Londra'da çıkarttığı gazeteydi. Fransızca olarak çıkan *Réalité* 1941'den itibaren İstanbul'da İngiltere Büyükelçiliğince çıkarılmıştır.

88 Hamburg Devlet Arşivi: 132-1: II 1 A 2 c 14, Cilt 9 ve 132-1: II, Dosya 549.

Dönemin Türk basınından anlaşıldığı kadarıyla, Ankara'da yürütülen siyasi tartışmalarda genel savaş olaylarına kıyasla Yahudilerin durumu pek küçük bir rol oynuyordu. Bu, o dönemde Avrupa'da faaliyet gösteren Türk diplomatlarının yayımlanmış olan az sayıdaki hatıratları için de geçerlidir. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Türkiye büyükelçisi olarak önce Almanların Çekoslovakya'ya girişini, bir yıl kadar sonra da Lahey Büyükelçisi olarak Hollanda'nın işgalini yaşamıştı. Karaosmanoğlu, nasyonal sosyalizm aleyhine düşüncelere sahip olmasına rağmen, Yahudi takibatından tek kelimeyle bile söz etmiyordu.[89] Feridun Cemal Erkin, 1934 yılında müsteşar, 1938 yılında da başkonsolos olarak birer yıllığına Berlin'de görevli olarak bulunmuştu. Nazi rejimini "Yahudilere, entelektüellere ve liberal düşüncelilere düşman" şeklinde karakterize etmişti. Yahudi düşmanlığının doruğa çıktığı Kasım Pogromları'nda Almanya'da bulunmuş olmasına rağmen, hatıratında Almanya Yahudilerinin içinde yaşadıkları koşullar hakkında hiçbir şey yazmamaktadır.[90] Nazilere karşı olan sempatisiyle tanınan Hüsrev Gerede her ne kadar hatıratında Alman Nazi siyasetçilerinin antisemitist görüşlerini oldukça ayrıntılı bir şekilde aktarıyorsa da, görev yaptığı süre esnasında (Temmuz 1942) Reich Almanyası'nda takibata maruz kalan Türkiye Yahudilerinin akıbetiyle aynı şekilde hiç ilgilenmiyordu.[91]

Yardım çağrıları ve Türkiye'ye uluslararası baskı

Bu arada, Türkiye Yahudilerinin büyük bir çaresizlikle kaleme alarak yardım dilediği birkaç mektup, Türkiye cumhurbaş-

89 Karaosmanoğlu 1984. Hollanda'da Türkiye Büyükelçiliği'nin lağvından sonra Karaosmanoğlu İsviçre'deki Türkiye Büyükelçiliği'nin yönetimini üstlenmişti. Bazı Yahudi yardım kuruluşlarının orada büroları vardı; Cenevre ve Lozan'da yaşayan bazı Türkiye Yahudileri Fransa'daki yakınlarına yardım etmeye çalışıyorlardı. Sonunda da Ağustos 1944'te Almanya ile Türkiye arasındaki siyasi ilişkilerin kopmasından sonra İsviçre bu iki devleti de karşılıklı temsil etmeye başlamıştı. Oradaki Yahudi örgütlerinin arşivlerinde, Karaosmanoğlu'nun komşu ülke Fransa'daki Türk Yahudileri için çaba sarfetmiş olduğunu gösteren herhangi bir not veya başka bir gösterge bulunmamaktadır.

90 Erkin, F.C. 1980.

91 Gerede 1994.

kanına ve TBMM'ye ulaşmıştı.[92] Türk makamlarının bu konuda hiçbir şey yapmaması, 1943-44 kışında Yahudi çevrelerinin dünya çapında dayanışma faaliyetleri düzenlemesine neden oldu. Bu harekete önayak olan, Dünya Yahudi Kongresi'nin Portekiz temsilcisi olan Isaac Weissmann'dı. Polonya tabiiyetinden olan Weissmann, Türkiye'de doğmuştu veya Türkiye vatandaşlığına sahip olarak doğmuştu, Berlin'de öğrenim görmüştü, 30'lu yıllarda Nazi Almanyası'na karşı boykot eylemlerinin düzenlenmesine katıldığı Fransa'da muhtemelen mülteci olarak yaşamıştı. Fransa'dan Portekiz'e geçmiş, burada Fransa'dan gelen Yahudi mültecilerin gayri resmi başvuru mercii olarak faaliyette bulunmuş, bu kişilerin anlattıklarını Londra ve ABD'deki Dünya Yahudi Kongresi bürolarına aktarmıştı.[93] Aralık 1943'ten itibaren Isaac Weissmann çektiği sayısız telgrafla, Türkiye'nin izlediği siyaset nedeniyle haymatloz olan ve her an tehcir edilme tehlikesiyle karşı karşıya bulunan Türkiye Yahudilerinin kötü durumuna dair WJC'nin ve Jewish Agency'nin çeşitli bürolarını alarma geçiriyordu. Weissmann vatandaşlıktan çıkarılan Türkiye Yahudilerinin durumunu 1938 yılında Almanya'daki Polonya Yahudilerinin yaşadıklarına benzetiyor ve tüm bu insanların pek çoğunun İstanbul veya İzmir'de, yani gerçekten Türkiye'de doğmuş olduklarını, aralarında pek çok savaş gazisinin bulunduğunu vurguluyordu.[94] Daha sonraki haftalar ve aylar boyunca İstanbul'dan Ankara'ya, Londra'dan Kuzey ve Güney Amerika'ya kadar Yahudilerin bütün temsilcileri ve örgütleri, ayrıca müttefik devletlerin siyasetçileri Türk makamlarına başvurarak vatandaşlıktan çıkarmaların iptal edilmesini ya da en azından bu kişilerin insanî neden-

92 Paris'ten Bay Yakar'ın mektubunun Fransa'yla ilgili bölümü ve Amsterdam'dan Avram Beşuşes'in mektubunun Hollanda'yla ilgili bölümü.

93 Weissmann faaliyetleri nedeniyle Portekiz'de kısa süreli tutuklandığında, WJC çalışanları onun hakkında şunları yazıyorlardı: "Isaac Weissman, Turkish born on march 5, 1889, his wife, Lilli Weissman, née Dattel, in Poland, both are polish citizens. Mr. Isaac Weissman was a leading figure in the anti-Naziboykott Movement in France" (AJA, H 295-6).

94 Weissmann'ın 13.12.1943'te WJC'ye ve 20.12.1943'te Haim Barlas'a çektiği telgraflar, AJA, H 296-1.

lerden ötürü geçici olarak vatandaşlığa kabul edilmelerini talep etmeye başladılar. Türkiye'nin Şubat ile Mayıs 1944 arasında nihayet birkaç yüz Türkiye Yahudisinin Fransa'dan Türkiye'ye dönmesine izin vermesine, muhtemelen bu yoğun uluslararası baskı neden olmuştu. Ancak bu girişimler de Türkiye'nin temel siyasi tutumunu köklü bir şekilde değiştirmemişti.

Almanya'daki Türkiye Yahudilerinin akıbeti

Almanya'da yaşayan Türkiye Yahudileri 1933 yılından itibaren nasyonal sosyalist takibat uygulamalarıyla karşı karşıya kalmışlardı. Onların akıbeti, diğer Avrupa devletlerinde yaşayan Türkiye Yahudilerine kıyasla birkaç kat daha ağırdı. Nazi bürokrasisinin en mükemmel örgütlendiği yer doğal olarak Almanya'ydı; bu bürokrasiyi çizgiye sadık memurlar, başka çalışanlar, antisemitist eğilimli "sıradan Almanlar" yürütüyordu. İleride Almanlar tarafından işgal edilecek olan ülkelerdeki durumun aksine, Almanya'da yaşayan Yahudiler için Yabancılar Şubesi'nde veya poliste belki insanî duygular, belki de sadece ilgisizlikten ötürü onları görmezden gelecek birilerini bulma umudu yok denecek kadar azdı. Antifaşist direniş, Nazi iktidarının daha ilk yıllarında neredeyse tümüyle kırılmıştı. Fransa'daki Résistance ya da Yunanistan ve İtalya'daki antifaşist direniş hareketleriyle kıyaslanabilecek bir güç mevcut değildi. Türkiye Yahudilerinin çok büyük çoğunluğu da Berlin'de yaşıyordu. İçlerinden pek azı büyük şehrin kalabalığında yeraltına inerek hayatta kalmayı başardı.[95] Ancak genel olarak Yahudi takibatı Berlin'de özellikle acımasızdı. Aralık 1938'de Berlin'in pek çok semtinde ilan edilen "Yahudilere ikamet yasağı" gibi yönetmelikler henüz uygun bir kanun bile kabul edilmeden uygulanmaya başlanıyor, 1940 ilkbaharında kiracılık sıfatlarının kaldırılmasıyla Yahudiler evlerinden atılıyor veya alışveriş yapabilecekleri süre bir saatle sınırlandırılıyordu. Goebbels daha 1938'de "Yahudilerden arındırılmış bir Berlin" hedefini ilan etmişti.

95 Bkz. Isaak Behar otobiyografisi, 2002.

Bundan başka, Reich Almanyası'nda akredite olan Türk diplomatları, genel olarak Nazi rejimine yakınlık duyuyorlardı.[96] Bu bilhassa Ağustos 1942'ye kadar Berlin Büyükelçisi olan Hüsrev Gerede ve daha sonraki tarihlerde de konsolosluk meselelerinden sorumlu olan elçilik kâtibi Koç için geçerliydi.

Türk makamlarının ilgisizliği

Bu tutum, daha 30'lu yıllarda Türk diplomatlarının Almanya'da korumakla yükümlü bulundukları Yahudilerin durumlarına gösterdikleri kayıtsızlıkta da kendini göstermektedir. Bu durum, daha önce İstanbul'da kitapçılıkla uğraşan Alman Erich Kalis'in tutuklanmasına tepki olarak, Berlin Polisi'nin Ağustos 1940'ta beş Türkiye vatandaşını tutuklaması olayında da belirginleşmiştir. Türkiye'nin Büyük Britanya ve Fransa'yla "tek taraflı" ittifak yaptığı dönemde yaşanan olaylar Almanya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin ciddi bir şekilde zarar görmesine neden olmuş ve her iki tarafça da en üst seviyede ele alınmıştı. Dönemin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede, anılarında Türklerin "misilleme" olarak tutuklanmasının Ribbentrop'un emriyle gerçekleştiğini yazmaktadır.[97] Berlin'de tutuklanan beş kişi arasında Berlin Sefarad Cemaati'nin son Yönetim Kurulu Başkanı Davisco Asriel de bulunuyordu.[98] Türkiye'nin Berlin Konsolosluğu diğer dört kişinin serbest bırakılması için girişimlerde bulunurken, Davisco Asriel'le ilgili olarak hiçbir şey yapmamıştı. Oysa Asriel sadece bir Türk vatandaşı olmakla kalmayıp, aynı zamanda Almanya İçin Türk Ticaret Odası'nın aktif bir üyesiydi. Ticaret Odası'nın oturum tutanaklarında Asriel'in imzası, Türkiye Büyükelçiliği temsilcilerinin imzalarının yanında yer alıyordu. Asriel'in Türkiye Büyükelçiliği tarafından serbest

96 Bu, Türkiye'nin izlediği dış siyasetin gözettiği "denge" durumuna uygundur. Büyük Britanya'da akredite olan diplomat, Britanya yanlısı tutumuyla tanınıyordu.

97 Gerede 1994, s.100-102.

98 Tutuklanan diğer dört kişi Dr. Ömer Faruk, aynı şekilde Türk Ticaret Odası üyesi olan Kemal Kumbaracılar, gazeteci Emrullah Gün ve öğrenci Fethi Ülgen'di. Sonuncusu serbest bırakıldıktan sonra Almanya'dan sınır dışı edilmişti (Dışişleri Bakanlığı Hukuk Bölümü dosyaları, PAAA, R 50 886).

bırakılması talep edilmeyen tek tutuklu olduğu gerçeği, Dışişleri Bakanlığı Hukuk Bölümü tarafından haklı olarak Asriel'in Yahudi olmasına bağlanmıştı. Ancak krizin aşılmasından sonra diğer dört Türkle birlikte Asriel de salıverilmişti.[99]

Vatandaşlıktan çıkarılan Türkiye Yahudilerinin akıbeti

Davisco Asriel'in en azından 1940 yılında hâlâ Türkiye vatandaşlığına sahip olduğunu biliyoruz.[100] Türkiye, Reich Almanyası'nda yaşayan Türkiye Yahudilerinin birçoğunu daha 30'lu yıllarda vatandaşlıktan çıkarmış bulunduğu için, 1939'da Berlin'de yaşayan yalnızca 100 Yahudi, Türkiye vatandaşı olarak kabul ediliyordu.[101] Alman makamlarına da bildirdiği gibi, Türkiye bu siyasetini 40'lı yıllarda da sürdürdü.

Artık birer haymatloz olan eski Türkiye vatandaşı Yahudiler, tehcirle ölüme gönderilen ilk kurbanlar oluyordu.[102] 24 Ekim 1941'de Berlin'den ikinci sevkiyatla İstanbullu Sara Cohen (doğ. Pinto), çocukları Ruben, Sultana, Victoria ve üç yaşındaki Gabriel ile Lodz'a gönderildi ve daha sonra öldürüldü. Aynı sevkiyatla Lisa, Rebeka, Rachel, Rosa ve Albert Meschoulam, ayrıca Esther, Perla ve Lea Jahisch (doğ. Meschulam) da tehcir edildi. Bunların hepsi Kreuzberg'de Ohmstraße No. 1'de oturuyordu ve hiçbiri geri dönmedi.[103]

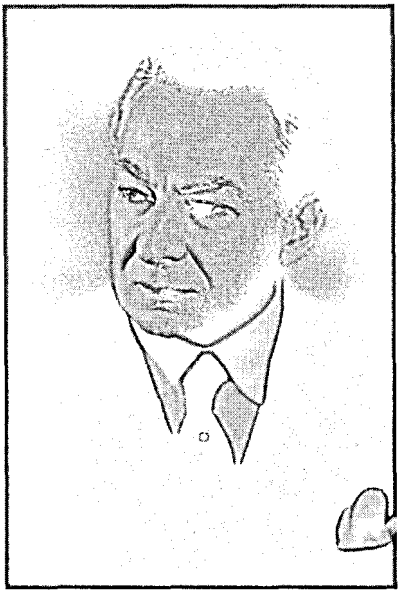
99 Bu, Asriel'in en geç 1940-41 kışında tekrar serbest kaldığı gerçeğinden ortaya çıkmaktadır. Tutuklanan kişilerden diğer ikisi sınır dışı edilmişti: 1944 yılında Budapeşte'de "Alman karşıtı" haberler yaptığı gerekçesiyle tutuklanan ve Dachau Toplama Kampı'na gönderilen gazeteci Emrullah Gün ile Türkiye'ye geri dönen Fethi Ülgen.

100 Krş. Berlin Sanayi ve Ticaret Odası'nın 22. 1. 1940 tarihinde Berlin Asliye Mahkemesi'ne yazdığı yazı (LAB, A Rep. 342-02, Nr. 23430).

101 Türkiye'nin vatandaşlıktan çıkardığı Almanya'da ikamet eden Yahudilerin memorandumu için bkz. Bölüm 4.

102 14.10.1941 tarihli emirle Reich Almanyası'nın elinde bulunan bölgelerde yaşayan Yahudiler Lodz, Minsk ve Riga gettolarına, daha sonra da buralardan öldürülecekleri başka yerlere gönderildiler. Tehcir trenlerinden bazıları Yahudileri 1941'de doğrudan ölüme götürdü: Örneğin, 27 Kasım'da Berlin'den trene bindirilen Yahudiler, Riga'ya gelir gelmez kurşuna dizilerek öldürüldü.

103 Meschoulamlar muhtemelen kardeşti. Bu ismin Meschoulam/Meschulam ve Mechoulam şeklinde farklı yazılışları mevcut.

Berlin Türkiye Sefaradı Cemaati'nin son başkanı Davisco Asriel (Jochanan Asriel'in Özel Arşivi'nden).

Ocak 1942'de Davisco Asriel ile karısı Helene onuncu "Doğu Sevkiyatı"yla Riga'ya gönderildi ve öldürüldü. Asriel, Tevrat rulolarını ve cemaatin bazı dini eşyalarını Nazilerden korumak için evinde saklamaya çalışmıştı.[104]

Isaak Behar'ın ailesi, ebeveynleri Nissim ve Lea Behar, ayrıca kız kardeşleri Alegrina ve Jeanne da Riga'ya gönderildiler ve orada öldürüldüler. Elia Behar ve karısı Lea 13 Haziran 1942'de Majdanek'e, çocukları Simcha ve Jacob 1 Mart 1943'te Auschwitz'e gönderildiler.

Berlin'den tehcir edilen ve öldürülen Türkiye kökenli diğer Yahudiler şunlardı:[105]

Edmond Adout; Reisel Auguli (muhtemelen "Anghouli"); Aron Bitran, David Cohen (doğ. Kudüs, 1941 Berlin Yahudi Cemaati vaizi) ve aynı şekilde Kudüs doğumlu olan karısı Sara Cohen; Raphael Cohen ve karısı Sol (doğ. Sid), çocukları Josef ve Sara; Sarina Djuk, Sidonie Friedler, Max Gusyk, Lydia Gusyk, İsrael Haco; Balzewa Haco (doğ. Jontoff) ve kızı Jontof (?) Haco; Wiliam Jannowitz; Bernhard Kaiser ve Jenna (Lea) Kaiser; Kadun Sol Karpmann (doğ. Vitalis) ve Salomon Karpmann; Lina Lenz, Sara Levi (doğ. Sion), Bernhard Löwy, Anna

104 Asriel'in Gestapo tarafından tabi tutulduğu sorgunun tutanağı ve defterdarlığın "mal varlığı" belgeleri (BLHA, Rep. 36 A II Nr. 1296).

105 İsimler, Berlin Anı Defteri, Berlin Eyalet Arşivi Veri Bankası (LAB), Berlin-Lichterfelde Federal Arşivi'nde (BAL) Anı Defteri Veri Bankası, Buchenwald Hafıza Müzesi Arşivi ve Berlin Centrum Judaicum Arşivi'nin 28.2.2005 tarihinde tarafıma gönderdiği yazıdan.

de Majo (Viyana doğumlu), Michon Menahişi (Edirne doğumlu), Jaco Menase, Rifka Menase,[106] Josef Mentesch, Lisa Meschulam, Jakob Peretz, Margot Peretz, Mary Peretz, Emil Rosenthal, Dudu Profetta, Tschelebon Profetta, Hermann Samuel, Sabetay Savariego, Sol Savariego (doğ. Cohen), Bela Schiffmann, Meta Schneider (doğ. Singer); Kalon Spiryel (doğ. Mechulam), Mordo Spiryel ve çocuğu Moses Spiryel; Josef Uziel; Abraham Zion Zawaro, karısı Victoria (doğ. Spiryel) ile çocukları Aron, Rebekka, Mois ve Dora. Bu isimler ya Türkiye Cumhuriyeti topraklarında (genellikle İstanbul'da) doğmuş olan veya Nazi bürokratlarının tehcir listelerinde "haymatloz - eskiden Türkiye vatandaşı" notu düşülmüş kişilerden oluşuyordu.[107]

Tehcir edilenlerin isim listeleri Vergi Üst Dairesi (Oberfinanzdirektion) dosyalarında bulunmaktadır. Bu kurum, Alman işgali altındaki ülkelerde tehcir edilen Yahudilerin mal varlıklarının gaspıyla görevliydi.[108] Bundan ötürü bu dosyalar, bu insanların tehcirden önceki son yaşam belirtileri olarak, o esnada sahip oldukları az sayıdaki ev eşyasına el koymak için gönderilen el koyma ihbarlarıyla dolu. Adres olarak genellikle "Yahudi evleri", Hamburger Straße'deki Berlin Toplama Yeri ya da Levetzowstraße'deki eski sinagog kullanılıyor; yani bu insanların tehcir öncesi yaşamlarının son durağı olan yerler.

Yahudi kiracıların evlerinden alınmalarından ya da tehcir hazırlığı olarak bir toplama yerine gönderilmelerinden sonra elektrik, gaz ve su idareleriyle ev sahipleri harekete geçiyor, açık hesaplar veya kiralar için Yahudilerin el konulan mal varlıklarından "paylarını" almak için vergi dairesine başvuruyor-

106 Kapyalı 2000, s. 115-120.

107 Bazen göze çarpan "Eski Türkiye vatandaşı - Yabancı Pasaportu No. 87/41" gibi kayıtlar, vatandaşlıktan çıkartılmanın ne zaman gerçekleştiğine dair (bu durumda 1941) sonuçlara ulaşmamızı da sağlıyor.

108 Kasım 1941 tarihli Almanya Reich Vatandaşlık Kanunu'nun 11. Yönetmeliği uyarınca yurt dışına göç eden veya tehcir edilen Yahudiler vatandaşlıktan çıkartılıyorlardı; servetleri de Reich Almanyasına geçiyordu. Bu karar, önceden bir başka ülkenin vatandaşlığına sahip olan haymatloz Yahudilere de uygulanıyordu. Tehcir edilmeyi beklerken bile bu insanların ellerinde kalan her şey gasp edilmişti.

Berliner Gaswerke
Hauptverwaltung

An den Herrn
Oberfinanzpräsidenten Berlin-Brandenburg,
Vermögensverwertungsstelle,

Berlin. N. W. 40.

Ihre Zeichen: 0 5205 Erm.6590
Ihre Nachricht vom:
Unsere Nachricht vom:
Unser Hausruf: 476
Unser Zeichen: Ez-Kau 2202
Berlin E2, 9.9.44.
Neue Friedrichstraße 129

Betreff:

Es handelt sich nicht um den Juden Nahaun, sondern Jacques Israel Nahoum, 23.9.99 geb.
Berlin-Schöneberg, Schwäbischestr. 3.
Nach unseren neuesten Ermittlungen wurde derselbe im Sommer 1943 evakuiert; die Möbel und das Vermögen wurden beschlagnahmt.
Falls Vermögenswerte zurückgelassen, bitten wir um Erstattung unserer Forderung für Gasverbrauch in Höhe von RM. 10.02 und Ueberweisung auf das Postscheck-Konto Berlin 42209 unserer Geschäftsstelle Südwest zum Zeichen 4648/37.

Berliner Gaswerke
Einziehungsabteilung

Fernruf: 521013
Bankkonto: Girokonto Nr. 498 bei der Girozentrale der Stadt Berlin
Postscheckkonto: Berlin 26208

Alman soykırım bürokrasisi: Berlin Gaz Dağıtım Şirketi, Yahudilerin varlığına el koyan Vergi Dairesi Yüksek Başkanlığından 1943'de tehcir edilen Jacques Nahoum'un ödenmemiş gaz faturası için 10 marklık meblağı talep etti (BLHA, Rep. 36 A II, Nr. 27853).

lardı. Berlin'deki "Reich Ev ve Arsa Sahipleri Birliği" tarafından hazırlanan "Tahliye edilen Yahudilerin tadilat yükümlülüğü" başlıklı matbu formla, "bakım ve temel onarım" maliyetlerinin, evlerinden alınıp tehcir edilen Yahudilerin geride bıraktıkları mallarından alınması talep edilebiliyordu.

Göç ve geri dönme girişimleri

Nazi makamları 1942 sonlarında vatandaşı olan Yahudileri geri alması için Türkiye'ye baskı yaparken, artık haymatloz olmuş olan Türkiye kökenli Yahudilerin büyük kısmı tehcir edilmişti. Almanya'da kalmış olan Türkiye Yahudilerinin düzenli bir şekilde geri götürüldüğüne dair herhangi bir bilgi, incelenen arşivlerin hiçbirinde bulunamadı. İçlerinden birkaçı 1941'de büyük miktarda paralar ödeyerek Türkiye vatandaşlığını geri almak ve Türkiye'ye geri dönmek için boş yere uğraştı. Bu, Davisco Asriel'in tehcir edilmesinden hemen önce, 20

Ocak 1942'de Gestapo tarafından yapılan sorgusunun tutanaklarında da ortaya çıkmaktadır. Bu arada Asriel de vatandaşlıktan çıkarılmıştı.[109]

Tehcirlerin başlamasından önce yaklaşık 30 Türkiye Yahudisi yabancı ülkelere göç etmeyi başarmıştı. Nazi takibatından kaçan Türkiye Yahudisi aileler, Berlin'den Latin Amerika'daki Brezilya veya Bolivya'ya, Fas'ın Tanger şehrine veya Şanghay'a kadar savrulmuşlardı. Tüccar Calef Hayon ancak 1942 sonlarında, yani Almanya Yahudilerinin ve haymatloz Yahudilerin Reich topraklarını terk etmelerinin yasaklanmasından bir sene sonra Küba'ya göç etmişti. Hayon, taşınacak eşyalarını Berlinli nakliyat firması Hamacher'e teslim etmişti. Firma eşyaları adresine teslim edeceği yerde "görevi gereği (...) gönderiyi Yahudi serveti" olarak Gestapo'ya bildirmişti.[110] Bu "vazifeşinas" Alman nakliyat firması, önce 1.000 Mark tutarında sözde depolama gideri bulunduğunu, sonra da Hayon'un bütün eşyalarının "düşman saldırıları sonucu imha olduğu"nu çok sayıda yazışmayla ispat etmeye çalışarak, Hayon'un eşyalarına el koymaya çalışmıştı. Nisan 1944'te ise Vergi Dairesi, Hamacher'e, Hayon'un Türkiye vatandaşı olduğunu, dolayısıyla eşyalarına el konulamayacağını bildiriyordu.

Aynı şekilde Türk Ticaret Odası'nın üyelerinden biri ve Berlin'deki "Resmi Türk Tütün Rejisi"nin temsilcisi olan Wiliam Jannowitz'in talep ettiği Küba vizesinin onayı çok geç gelmişti. O da 5. Sevkiyat'la 14 Kasım 1941'de Minsk'e gönderildi ve öldürüldü.

Özellikle fakirler için kaçış alternatifi olarak sadece Avrupalı komşu ülkeler Fransa, Hollanda ve Belçika bulunuyordu, an-

---

109 Asriel beş ailenin isimlerini vermektedir. İfadesine göre her aile 4.000 Mark ve yolculuk masraflarını ödemek zorundaydı. Söz konusu bu meblağın ne kadarının Türk makamlarına, ne kadarının muhtemel aracılara ödeneceği kısmen korunabilmiş tutanaktan maalesef anlaşılamamaktadır. Türk kimliği satın alabilme umudu gerçekleşmedi, tutanakta isimleri geçen beş aile de ertesi yıl Berlin'den tehcir edildi (BLHA, Rep. 36 A II, Nr. 1296).

110 Nakliyat firmasının 17.12.1942 tarihli yazısı (BLHA, Rep. 36 A (II), Nr. 14052). Öte yandan, yazıda şöyle de deniyordu: "Söz konusu [eşyalar] düşmana ait mal varlığı olarak değerlendirilmiş ve bu yüzden Vergi Dairesi Müdürü tarafından (...) dosya numarasıyla kaydedilmiştir."

cak birkaç yıl sonra Hitler'in cellatları tarafından buralardan da alındılar. Türkiye'ye geri dönüşün ise sadece çok azı için söz konusu olabildiği kayda değerdir. İncelenen çok sayıda kaynakta Türkiye'ye göç eden sadece üç kişi veya aileye dair işaretler bulunabilmiştir.[111]

Ekim 1943'te "muntazam" Türkiye Yahudilerinin tutuklanması

Birçok kere uzatıldıktan sonra, Türkiye Yahudilerinin Almanya'dan ayrılabileceği son tarih Dışişleri Bakanlığı ile RSHA arasında yapılan görüşmelerden sonra 10 Ekim 1943 olarak belirlenmişti. RSHA, 20 Ekim tarihinde –yurda götürme eyleminin sona ermesiyle birlikte– Nazilerin egemenlik alanında kalan bütün yabancı uyruklu Yahudilerin tutuklanmasını emretti. Berlin'deki tutuklamaların zamanı ve uygulaması hakkında bilgi sahibi değiliz. 26 Ekim 1943'te Türkiye Yahudisi on iki kadın ve sekiz yaşından daha küçük üç çocuk, Berlin'den Ravensbrück Toplama Kampı'na gönderildi. Aynı zamanda çoğunluğu tehcir edilen bu kadınların aile mensubu veya eşleri olan Türkiye Yahudisi dokuz erkek de Buchenwald Toplama Kampı'na gönderildi.

Ravensbrück Toplama Kampı'nda Türkiye Yahudisi kadınlar ve çocuklar:[112]

---

111 Fransa'dan Türkiye'ye dönen Türkiye Yahudileriyle İstanbul'da ilgilenen AJJDC'nin dosyalarında, tahminen 1940 dolaylarında Berlin'den İstanbul'a geri dönen Türkiye Yahudisi bir kitapçıya dair notlar vardır. Aktives Museum Derneği'nin veri bankasına göre İstanbul doğumlu A. Sasson 1933 yılında ailesiyle birlikte Duisburg'dan Türkiye'ye döndü ve Müslüman oldu. Geriye dönen bir başka göçmen, 1934 yılında ailesiyle birlikte Türkiye'ye dönen İstanbullu Daniel Caraco'ydu. Caraco ve Sasson, Almanya vatandaşlığına geçmişlerdi. Türkiye bu erken dönemde geri dönüşlere henüz izin veriyordu. Aktives Museum Derneği'nin bilgilerine göre Caraco, 1938 yılında Türkiye'den sınır dışı edildi.

112 Bu isimler Ravensbrück Hafıza Müzesi'nin arşivindeki giriş kayıtlarıından ve Buchenwald Hafıza Müzesi'nden yazara gelen yazılı bilgilerden alınmıştır. Rachel Bohor'a ilişkin yazılı bilgi AJJDC Arşivi, İst 2/14'ten alınmıştır . Centrum Judaicum Berlin arşivinden yazara gelen yazıya göre, Moses Jacobsohn ve Fritz Singer de Buchenwald'da ölmüşlerdir.

Emma Blum[113] (doğ. 17.6.1908), kızları Hella (doğ. 1935) ve Rose (doğ. 1933) ile birlikte; Marie Dingenthal (doğ. 30.8. 1888), Ella Sara Eskenasy (doğ. 25.10.1889), Sophie Goldenberg (doğ. 12.08.1903), Ruth Jacobsohn (doğ. 10.04.1919), Sida Jacobsohn (doğ. 7.4.1894), Thea Kepmann-Karo (doğ. 6.3.1900), Melitta Nahoum (doğ. 20.7.1904) ve on iki yaşındaki kızı Rachel (doğ. 1941), Marion Singer (doğ. 20.9. 1922), Rosalie Singer (doğ. 9.3.1889) Helena Vitalis (doğ. 22.12. 1894), Susi Vitalis (doğ. 12.4.1912) ve Rachel Bohor (doğ. 1.10.1910).

Ravensbrück Toplama Kampı Hafıza Müzesi arşivinde, Türkiye Yahudisi bu kadınların ve çocukların akıbetlerine dair başka bilgi bulunmuyor. Sadece içlerinden onunun Mart 1945'te Türkiye ile Almanya arasındaki sivil tutsak değişimine dahil olduklarını ve Türkiye'ye ulaşabildiklerini biliyoruz.

Buchenwald Toplama Kampı'nda Berlinli Türkiye Yahudileri:

Rudolf Eskenasy, doğ. 9.3.1873 Viyana, ölümü 16.7.1944 Buchenwald; Moses Jakobsohn, doğ. 7.4.1890 Yafa, ölümü Gestapo Berlin'e "teslim edilmesi"nden sonra; Paul Kaiser, doğ. 9.5.1905 Berlin, ölümü 7.12.1944 Buchenwald; Wolf Kepmann, doğ. 8.12.1899 İstanbul; Albert Leon, doğ. 10.8.1914 İstanbul; Fritz Singer, doğ. 8.2.1887 Prag, ölümü Buchenwald (tarihi bilinmiyor); Rolf Vitalis, doğ. 2.2.1920 Berlin; Haim-Cohen Vitalis, doğ. 25.1.1890 İstanbul, ölümü 19.3.1944 Buchenwald; Mayer Namias, doğ. 23.9.1899 Selanik.

Buchenwald ve Ravensbrück Toplama Kampları imha amaçlı değildi ve bu iki kampta bulunan tutukluların çoğu da Yahudi değildi. Ancak tutukluluk koşulları buralarda da ölümcüldü. Berlin'den Buchenwald Toplama Kampı'na gönderilen sekiz Yahudiden beşi toplama kampında hayatını kaybetti.

Bu tutuklular Türkiye vatandaşlıklarını henüz yitirmemişlerdi; Türkiye isteseydi Dışişleri Bakanlığı'nın verdiği bilgiden

113 Emma Blum ve iki kızı, 4.3.1943 tarihinde Berlin'de vefat eden ve Weißensee Yahudi Mezarlığı'na defnedilen tütün işçisi Abraham Blum'un ailesidir.

sonra tutuklananların serbest bırakılmasını talep edebilirdi,[114] ancak ne Dışişleri Bakanlığı'nın dosyalarında ne de toplama kamplarının arşivlerinde Türk diplomatlarının vatandaşları için yürüttüğü böyle bir faaliyete dair herhangi bir bilgiye rastlanmaktadır. Bu kişilerin Türkiye vatandaşı olmaları dikkate alınarak, mal varlıklarına el konulmadı. Ancak Emma Blum Türkiye vatandaşı olmasına rağmen Ravensbrück'e gönderilmeden önce Berlin'de zorunlu çalışmaya tabi tutulmuştu.[115] Bu kişilerin toplama kamplarına gönderilmesinden iki gün, yani tutuklanmalarının üzerinden tahminen bir hafta geçtikten sonra, von Papen Ankara'dan "Türkiye Berlin Büyükelçiliği'nin verilerine göre" Almanya'da "Türkiye vatandaşı olarak" Yahudi karşıtı uygulamalardan sadece bir kişinin etkilenmiş olduğunu bildirdi.[116]

Türkiye'nin aslında pekâlâ insanları koruyabilecek, hatta gerektiği takdirde ihtiyaca uygun belgeler bile düzenleyebilecek durumda olduğunu, Dr. Max Naphtali ve Gertrud Naphtali (doğ. Friedenstein) çiftinin durumu ortaya koymaktadır. Bu çift Türkiye Büyükelçiliği için çalışıyordu ve Büyükelçilik her ikisinin de Almanya'dan ayrılmalarını sağladı. Türkiye Bakanlar Kurulu, Filistin sertifikalarına sahip oldukları takdirde, Naphtali çiftine Türkiye vizesi verilebileceği kararını almıştı. Bu dönemde (1942-43) Almanya Yahudilerinin Reich topraklarından ayrılmaları yasak olduğundan, Berlin'deki Türkiye Konsolosluğu, hükümet kararıyla, bu çalışanlarına Almanya'dan ayrılabilmelerini sağlayacak Türkiye kimlik belgeleri verdi. Ancak Türkiye vizesi sadece Filistin'e gitmeyi sağlayacak bir transit vizesiydi.[117]

---

114 Thadden'in dosya notları, 22.9.1943, PAAA, R 99446.

115 Drottningholm gemisiyle değiş tokuş edilen Emma Blum'un ve diğer Türkiye Yahudilerinin anıları, Göteborg. Bergen-Belsen Hafıza Müzesi Arşivi, BA 433 YA1.

116 Papen'in Ankara'dan çektiği 28.10.43 tarihli telgraf, PAAA, R 100889, Fiş 2273.

117 Thadden'in yazısı, 17.6.1943, PAAA, R 99447 ve Centrum Judaicum Berlin Arşivi'nin yazara verdiği bilgi, ayrıca BCA, Karar No. 2/19069, 27.11.1942, 30..18.1.2/100.98..20.

Türkiye vatandaşı olmayı sürdüren bazı yaşlı Yahudiler, "yaşlı sevkiyatı" ile Berlin'den Terezin'deki gettoya gönderildiler. Bunların arasında üçü de İstanbul doğumlu olan Jacques Nahoum (1864), Nissim Vitalis (1864) ve Sarina Djuk, Odessa doğumlu Anna Peretz (1889) ile kızı Marie, ayrıca Benno ve Clara Russo (doğ. Yafa) da bulunuyordu. Birçoğu Terezin'deki tutukluluk döneminden sağ çıkamadı. Anna ve Marie Peretz ile Jacques Nahoum 1944 sonbaharında Bergen-Belsen Toplama Kampı'na, Mart 1945'te de Almanya ile Türkiye arasında gerçekleşen sivil tutsak değişimi çerçevesinde Drottningholm gemisiyle Türkiye'ye gönderildiler.

Hamburglu Sefarad Yahudileri

Hamburg'daki Portekiz-Yahudi Cemaati de Reich Almanyası'ndaki bütün cemaatler gibi Temmuz 1939 yönetmeliğiyle bağımsızlığını yitirmiş ve İçişleri Bakanlığı'na, dolayısıyla da pratikte RSHA'ya bağlı olan Almanya Yahudileri Reich Birliği'ne zorunlu üye yapılmıştı.

Hamburglu Türkiye Yahudilerinin akıbetlerine dair elimizde sadece birkaç bilgi kırıntısı bulunmaktadır.[118] Bu cemaatin birçok üyesi buraya 30'lu yıllarda göç etmişti. Örneğin, ailesi ve kardeşi Amar'la birlikte İstanbul'dan Hamburg'a göç eden halı tüccarı Bessoudu gibi. Hamburg Cemaati'nin yönetiminde yer alan İzmirli Rafael Cori, 1935'te kızı Blanche Bela'yla birlikte İspanya'ya gitmişti. Oğlu Edgar Cori 1944'te Hollanda'dan Buchenwald'a gönderildi ve 10 Mayıs 1944'te orada hayatını kaybetti. Edgar Cori, Nazi makamlarının belgelerinde İspanya vatandaşı olarak gösteriliyordu.[119] Cori'nin ismi, nasyonal sosyalizm döneminde takip edilen, sürülen, tehcir edilen ve katledilen 60 öğrenci ve öğretmenle birlikte, Frankfurt Helmholtzschule'deki bir anı levhasında bulunmaktadır.

Cemaat yöneticilerinden biri olan İzmir kökenli David Benez-

118 Nasyonal Sosyalizmin Hamburglu Yahudi Kurbanları Anı Kitabı ve Hamburg Devlet Arşivi'nden Bay Sielemann'ın yazara gönderdiği 7.1.2004 tarihli yazı.

119 Ayala / Halévy 2005, s. 50; NIOD, Arch. 77, Signatur 1286.

1941 Aralık ayında Hamburg'dan Riga'ya tehcir edilen ve öldürülen Alegra Benezra için Hamburg'da oturduğu evin önüne döşenen tökezleme taşı (Fotoğraf: Corry Guttstadt).

ra'nın kızı piyano öğretmeni Alegra Benezra (doğ. 15.9.1893) 1940'ta Hamburg'da bulunan Fuhlsbüttel Toplama Kampı'na kondu, ardından 6.12.1941'de Riga'ya tehcir edildi ve öldürüldü. Hamburg doğumlu olan annesi Johanna 1942'de Terezin Gettosu'na tehcir edildi.[120]

Yine İstanbul kökenli Rifka Moses, (doğ. Grünberg, doğumu 17.5.1896) kocası ve kızıyla birlikte Hamburg'dan tehcir edilerek ölüme gönderildi. Grindelallee 116 adresinde bir "Tökezleme Taşı" bu aileyi hatırlatmaktadır.

Almanya'nın diğer şehirlerindeki Türkiye Yahudisi kurbanlar Köln'de yaşayan Salomon Freud (1884 İstanbul doğumlu), karısı Hedwig (doğ. Blumenrath) ve oğlu Alfred; Wiesba-

120 Krş. www.stolpersteine-hamburg.de adresinde Beate Meyer'in biyografik kaydı.

den'den tehcir edilen Rachel Stein (doğ. Behar) ve Frankfurt'ta yaşamış olan Toni Oppenheimer (1892 İstanbul doğumlu) idi. Frankfurt, Münih ve Chemnitz'e yerleşmiş olan diğer Türkiye kökenli Yahudilerin akıbeti hakkında bilgi edinmek maalesef mümkün olmadı.

Avusturya

Viyana Türkiye Yahudileri Cemaati daha holokost öncesinde de oldukça küçülmüştü, bu nedenle Avusturya'nın Almanya tarafından ilhakından önceki yıllarda bile ayinler düzensiz aralıklarla gerçekleştirilebiliyordu. İki dünya savaşı arasındaki dönemde diğer Avrupa metropollerine giden Türkiye Yahudileri az değildi; ticaretle uğraşanlar ticarethanelerinin merkezlerini Balkanlar'a, Berlin'e veya İstanbul'a taşımışlardı.

Viyana'daki Sefarad Yahudilerinin kaçının 1938'e kadar Türkiye vatandaşlığını koruduklarına dair bilgi mevcut değildir. Christina Kaul, cemaat üyesi Robert de Majo'yla yaptığı bir konuşmaya dayanarak, Türkiye tarafından vatandaşlıktan çıkartılan bazı Yahudilerin Avusturya'da haymatloz olarak halen Türkiye Büyükelçiliği'ne tabi olduklarını yazmaktadır.[121] İlhaktan sonra Avusturya vatandaşlarını da kapsayan 17 Mayıs 1939 tarihli nüfus sayımının sonuçlarına göre, Viyana şehrinde 121 Türkiye Yahudisi yaşıyordu.[122] Türkiye'nin vatandaşlıktan çıkardığı diğer Yahudiler ise, haymatloz Yahudiler kapsamında bulunuyordu ve bunların sayısı sadece Viyana için 5.885 olarak veriliyordu.

Mayıs 1939'da yapılan nüfus sayımı esnasında –yani ilhaktan bir yıl kadar sonra– aralarında Sefaradların da bulunduğu Avusturya Yahudilerinin büyük kısmı ülkeyi terk etmişti. 1938'den ülkeyi terk etmenin yasaklandığı Ekim 1941 tarihine kadar Avusturya'dan toplam 128.500 Yahudi kaçmıştı. Bun-

121 Kaul 1989, s. 201.

122 *Statistik des Deutschen Reiches*, Berlin, 1944, Cilt 552, Defter 4, s. 73. Bunlardan 108 kişi Yahudi cemaatinin üyesiydi, geri kalanları ise Naziler tarafından Yahudi olarak sınıflandırılmıştı. Ayrıca 6 kişi de melez olarak kayıt edilmişti.

ların 150'si Türkiye'ye gitmişti. Bunların bazıları muhtemelen Türkiye vatandaşlığına sahip Sefarad Yahudileriydi. Latin Amerika'ya giden 11.850 Yahudi arasında da muhtemelen çok sayıda Sefarad bulunuyordu, çünkü dil bilgileri nedeniyle Latin Amerika onlar için uygun bir iltica bölgesiydi.

"Nihai çözüm modeli" olarak Viyana

Alman birliklerinin Viyana'ya girecekleri gece başlayan ve Nazi Almanyası ile Avusturya'nın birleşmesini kutlayan "İlhak Pogromu" esnasında, Avusturya'nın Yahudi nüfusu bilhassa zalim ve ayırımcı uygulamaların kurbanı olmuştu. Almanya'da o güne dek kabul edilmiş ne kadar Yahudi karşıtı yasa ve yönetmelik varsa, ilhaktan sonra Avusturya'da da yürürlüğe konuldu. Bilhassa Viyana'da Yahudilerin takibatı ve açıkça aşağılanması, Almanya'dakinden daha radikal ve sadistçeydi. Adolf Eichmann ve ona bağlı "Yahudi Göçü Merkez Birimi" isimli Yahudilerin tehcirini örgütleyen kurumun yönetiminde, Viyana bir laboratuvara ve "nihai çözüm modeli"ne dönüştürüldü.[123]

1938 Kasım Pogromu esnasında Viyana'daki görkemli Sefarad sinagogu da diğerleri gibi yakıldı, yağmalandı ve harap edildi. "O vahşice yıkımı gerçekleştirebilmek için patlayıcı kullanmak zorunda kaldıklarını duydum, çünkü sadece yangın o sağlam binayı asla tümüyle harap etmezdi" diye yazıyordu Nissim Ovadia'nın gidişinden sonra haham olarak görev yapan Manfred Papo. "Viyana Sefarad Cemaati'nin gururu olan bu güzel mabed barbarlar tarafından yıkıldı; artık ondan geriye bir avuç harabe var. Keşke günün birinde Tanrı'nın ilahi adaleti ve amansız gazabıyla intikam alınabilse!"[124]

Ertesi gün Papo ve cemaatin tanınan üyelerinin büyük bir kısmı tutuklandı ve Dachau Toplama Kampı'na tehcir edildi; Papo'nun tasvirine göre yabancı tabiiyetten Yahudiler tutuklamalardan muaf tutulmuşlardı. Dachau Toplama Kampı Hafıza Müzesi'nin arşivinden anlaşıldığına göre, Kasım Pogromu'nun

123 Friedländer 2000, s. 262; Safrian 1993, s. 28-31.

124 M. Papo 1967, s. 346.

ardından Stefan de Mayo (16.1.1901 Viyana doğumlu) ve İstanbul doğumlu Alfred Grünberg Viyana'dan Dachau Toplama Kampı'na gönderildiler. Alfred Grünberg üç ay tutuklu kaldıktan sonra 2 Şubat 1939'da Dachau'da öldü.[125] Dachau'dan serbest bırakıldıktan sonra Manfred Papo ile Türkiye Yahudileri Cemaati'nin son hazanı Isaac Asseo, ABD'ye kaçmayı başardı. Cemaatin son başkanı Sigmund Heskia da İngiltere'ye kaçtı.

Türkiye'nin vatandaşlıktan çıkardığı Türkiye Yahudileri, Almanya'da olduğu gibi Avusturya'da da Nazilerin cinayet siyasetlerinin ilk kurbanı oluyordu. 30 Eylül 1939'da Richard ve Regina Russo Türkiye tarafından vatandaşlıktan çıkarıldılar.[126] Russo Ailesi'nin diğer on altı ferdi gibi tehcir edilip öldürüldüler. 1899 İzmir doğumlu Maximilian Schiffmann 9 Eylül 1939'da Viyana'dan önce Dachau'a, oradan da hayatını kaybedeceği Avusturya'daki Mauthausen Toplama Kampı'na gönderildi.

Görünüşe göre, Avusturya'daki Türkiye temsilcilikleri, Nazi makamları tarafından Yahudi vatandaşlarının "yurda götürülme"leri için 1942 ve 1943'te verilen ültimatomlara aynı Almanya'daki temsilcilikleri gibi pek bir tepki vermemişler. Türkiye Yahudileri ve Türk diplomatlarının girişimleriyle ilgili olarak, Almanya ve Avusturya arşivlerinde, örgütlü bir Türkiye'ye götürme faaliyetinin izine rastlanmamaktadır. RSHA'nın talebi üzerine hazırlanan ve Viyana Yahudilerinin tabiiyetlerine göre dağılımını gösteren bir listede, 54 Yahudinin Türkiye vatandaşı olduğu belirtiliyor.[127] Ekim sonunda Viyana'da –muhtemelen Berlin, Hollanda ve Belçika'da gerçekleştirilen tutuklamalara paralel olarak– kadın ve erkek 30 Türkiye Yahu-

125 Dachau Toplama Kampı Arşivi. Mayo'ların başına daha sonra neler geldiğine dair bilgi mevcut değildir. Pogromdan sonraki günlerde 1.898 Yahudi Avusturya'dan Dachau'a tehcir edildi.

126 BCA, Karar 2/12051, 30.18.1.2/No: 88.95.13.

127 RSHA'nın Berlin Dışişleri Bakanlığı'na 27.3.1943 tarihli yazısı. Bu yazı, D III Dairesi tarafından yabancı tabiiyetten Yahudilerin "kayıtlarının listelenmesi" talebi üzerine hazırlanmıştı. Bu yazıya göre, bu liste "sadece Yahudi Reich Birliği'nden önce nüfus ve tapu kayıtları" bulunan Yahudileri içeriyordu. PAAA, R 99402, Fiş 5591.

disi tutuklandı, 5 Kasım 1943'te Buchenwald ve Ravensbrück toplama kamplarına tehcir edildi.

Viyana'dan Buchenwald'a tehcir edilen Türkiye Yahudisi erkekler:[128]

Jakob Alastraky (doğ. 14.2.1900), Moritz Alastraky (doğ. 1.11.1896), Nessin Alfandari (doğ. 15.4.1874, 20.12.1943'te Buchenwald'da öldü), Friedrich Blum (doğ. 6.3.1861, 20.11. 1943'te Buchenwald'da öldü), Haim Cohen (doğ. 21.3.1888), Richard Cohen (doğ. Eylül 1903), Jacques de Majo (doğ. 3.12. 1865, 21.11.1943'te Buchenwald'da öldü), Karl de Majo (doğ. 22.9.1903, 15.12.1943'te Buchenwald'da öldü), Siegfried de Majo (doğ. 17.6.1871, 21.12.1943'te Buchenwald'da öldü), Otto Farchy (doğ. 22.9.1870, 5.1.1944'te Buchenwald'da öldü), Moses Sarfati (doğ. 26.8.1877, 30.1.1945'te Bergen-Belsen'e götürüldü, sonraki akıbeti bilinmiyor), Ernst Sussin (doğ. 11.1. 1911), Heinrich Sussin (doğ. 29.7.1898, 27.12.1943'te Buchenwald'da öldü), İsrael Sussin (doğ. 11.8.1881, 13.1.1944'te Buchenwald'da öldü), Otto Sussin (doğ. 12.4.1900).

Buchenwald'a tehcir edilen on beş erkekten sekizi burada hayatını kaybetti.

Viyana'dan Ravensbrück'e tehcir edilen Türkiye Yahudisi kadınlar:[129]

Gisela Adutt (Rosenheck, doğ. 17.8.1883), Melanie Alfandarie (Russo, doğ. 10.8.1887), Luise Asseo (doğ. 21.5.1890), Helene Cohen (Löwy, doğ. 23.11.1886), Jenny Danon (Russo, doğ. 28.1.1874, 22.11.1943'te Ravensbrück'te öldü), Angelika Elias (doğ. 25.9.1882), Anna Ellmann (Grünberg, doğ. 20.3.1874, 10.11.1943'te Ravensbrück'te öldü), Elsa Farchy (Schlesinger, doğ. 1.6.1879), Sara Gabay (Ojalvo, doğ. 20.9.1885), Sultana Gabay (doğ. 19.10.1910), İda de Majo (Müller, doğ. 2.9.1876),

128 Buchenwald Toplama Kampı Hafıza Müzesi'nden Dr. Harry Stein'in Aralık 2003'te yazara verdiği bilgi. Viyana'dan tehcir edilen Türkiye Yahudilerinin sekizinin ölüm tarihi mevcuttur, diğerlerinin akıbetleri hakkında bilgi yoktur.

129 Ravensbrück Toplama Kampı Hafıza Müzesi Arşivi.

Johanna de Majo (Manahrt, doğ. 15.12.1881), Frieda Sarfati (Schey, doğ. 25.2.1897), Helene Halfon (Sonnenfeld, doğ. 7.2.1867), Ernestine Koimziolu (doğ. 29.2.1892).

"Viyana Reich Valisi"nin 8 Aralık 1943 tarihli bir yazıyla Gestapo'ya bildirdiği üzere, Viyana'daki Türkiye Başkonsolosluğu, 22 Kasım tarihli –tutuklanmasından iki hafta sonra– bir yazıyla tüberküloz hastası Türkiye vatandaşı Anna Ellmann'ın "Türkiye'ye götürülmesi için hazırlıkların tamamlandığını" haber veriyordu.[130] Ancak konsolosun yazıyı kaleme aldığında Anna Ellmann çoktan ölmüştü. Ravensbrück'e gelişinden beş gün sonra hayatını kaybetmişti. Bunun dışında Türk diplomatlarının Viyana'dan Ravensbrück, Buchenwald veya başka toplama kamplarına gönderilen Yahudi vatandaşları lehine bir girişimde bulunduklarına dair bir bilgiye bu araştırma kapsamında ne Almanya ne de Avusturya'daki toplama kamplarının arşivlerinde rastlanmıştır.

Türk diplomatlarının girişimleri

Türk diplomatlarının pekâlâ Yahudi vatandaşlarını koruyacak durumda bulundukları, Dışişleri Bakanlığı'nın dosyalarında belgelenmiştir. Viyanalı bir sanat eserleri tüccarı olan Bertold M. Löwenstein ve karısı Stefanie için yapılan ve iki yıl boyunca süren yazışmalar, bunun gayet iyi bir örneğidir. Babası Türkiye vatandaşı olan Löwenstein 1928 yılında kendi isteğiyle Türkiye vatandaşlığından ayrılmıştı ve şimdi yeniden Türkiye vatandaşlığına geçmek istiyordu. Löwenstein Protestanlığa geçmişti.[131]

---

130 DÖW, Signatur 19400/23 (Orijinali Avusturya Devlet Arşivi'nde, AVA, Reichsstatthalter a Pol KJ, Türkei 1943).

131 Viyana Reich Valisi'nin 1.12.1941 tarihinde Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı yazı, PAAA, R 99447, Fiş 5705. Valinin Gestapo'dan aldığı bilgilere dayanarak bildirdiği gibi, Löwenstein 1938'de Türkiye vatandaşlığına kabul edilmişti. Türkiye Başbakanlık Arşivi'nde Viyana'da yaşayan ve 1928 yılında vatandaşlıktan ayrılma talebinde bulunan "Bernold Ledenştayn"la ilgili bir kayıt, muhtemelen B. Löwenstein'ı kastetmektedir (BCA, 30..18.1.1/27.78..20).

Viyana Emniyet Müdürü, Aralık 1941'de Löwenstein ve karısına "ikamet yasağı" getirdi. Bunun gerekçesi ise, "1938'den itibaren Türkiye vatandaşı olduğu"nun tahmin edilmesiydi.[132] Bu "ikamet yasağı"nın uygulanması Löwenstein için ölüme tehcir edilmek anlamına geliyordu. 1941-42 kış aylarında yaklaşık 10.000 Yahudi, Avusturya'dan daha vardıkları anda neredeyse istisnasız hepsinin Einsatzgruppen tarafından öldürüldüğü Riga ve Minsk'e tehcir edildi. Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'nda von Thadden, Löwenstein'ların tehcirine genel olarak "itirazı" bulunmamasına rağmen, Türk makamları tarafından vatandaşlık durumlarının açıklığa kavuşturulmasının beklenmesini istedi.[133] Türkiye'nin Viyana Başkonsolosluğu Löwenstein'a Mart 1941'de, Ankara'dan cevap gelmeden ona pasaport veremeyeceklerini, ama o zamana kadar Türkiye vatandaşı olarak kabul edileceğini söylemişti.

Löwenstein Gestapo tarafından Mayıs 1943'te –yani Türkiye'ye verilen kendi vatandaşlarını ülkeye geri götürme ültimatomunun süresi dolmadan– Viyana'daki evinde tutuklandı ve doğrudan bir tehcir trenine götürüldü. Türkiye Başkonsolosluğu'nun girişimi, Löwenstein ile karısının sevkiyata dahil edilmeden serbest bırakılmalarını sağladı.[134]

Löwenstein 1942'den beri, Viyana Başkonsolosluğu'nda çalışıyordu veya Almanlara Başkonsolosluğun bir çalışanı olarak gösteriliyordu. Berlin ve Viyana'daki çeşitli Nazi ve Türk makamlarının arasında Löwenstein konusunda yaşanan diplomatik güç yarışı 1944 yazına, yani diplomatik ilişkilerin kesilmesine kadar sürdü. Türkiye Berlin Büyükelçiliği, Viyana Başkonsolosluğuna Löwenstein'ı işten çıkarması ve böylece Almanlara teslim etmesi için baskı üzerine baskı yaparken, Viyana Başkonsolosu Löwenstein'ın konsolosluk binasında ikamet etmesine izin vermek suretiyle etrafındaki koruma ağını daha da

132 Viyana Reich Valisi'nin 1.12.1941 tarihinde Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı yazı, PAAA, R 99447.

133 Thadden'in 19.12.1941'de yazdığı yazı (el yazısı konseptiyle), PAAA, R 99447.

134 Reich Viyana Valisi'nin Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'na 25.5.1943 tarihli yazısı.

güçlendiriyordu. Nazi makamlarının raporlarına göre, Viyana'daki Başkonsolos Löwenstein'a "Aslankaya" (Löwenstein'ın Türkçedeki anlamı) adına düzenlenmiş kimlik belgeleri bile hazırlatmıştı. Dışişleri Bakanlığı'nın Yakındoğu Şubesi Başkanı Dr. Melchers de, birçok kez Türk makamlarıyla kesinlikle tatsızlık yaşanmaması uyarısında bulunarak, bu himayeyi desteklemişti.

Tabii Türkiye'nin Viyana Başkonsolosu'nun Löwenstein'i kendi çıkarlarını düşünerek koruma altına alıp almadığı da ayrı bir meseledir. Çünkü Löwenstein sanat eserleri ticareti yapıyor ve Türkiye Başkonsolosu Behçet Özdoğancı'ya sanat eserleri alımında danışmanlık yapıyordu.[135] Her halükârda başkonsolosun sağladığı bu koruma, Löwenstein'ın hayatını kurtarmıştı. Löwenstein Mart 1945'te Türkiye ile Almanya arasında bir sivil değiş tokuşu esnasında İstanbul'a gelmeyi başardı, ancak ülkeye girmesine izin verilmedi.

Turkhof ailesinin yaşadıkları da Dışişleri Bakanlığı'nın dosyalarında belgelenmiştir.[136] Turkhof ailesinin çocukları Harry ve Renée, Ekim 1943'te Türkiye'ye gidebilmek için Türkiye'nin Viyana Başkonsolosluğu'ndan pasaportlarını aldılar. Ancak Turkhof'ların evi birkaç gün sonra Gestapo tarafından mühürlendi. Alman makamlarının aslında Turkhof ailesinin Türkiye vatandaşı olduğunu tahmin edebilecekleri halde, sahip oldukları her şeye el kondu, hatta Gestapo ve Reich Maliye Bakanlığı tarafından icat edilen ve Nazi dilinde insanların mal varlıklarının gasp edilmesi anlamına gelen "vergi borçları-

135 Behçet Özdoğancı, 1942 yazından itibaren Türkiye'nin Paris Başkonsolosu olarak görev yapan Fikret Şefik Özdoğancı'nın kardeşiydi. Gestapo'nun bir raporuna göre Özdoğancı'nın ayrılmasından sonra onun yerine gelen Başkonsolos Okday da Löwenstein'ı korumaya devam etmişti. Her ikisi de Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'ndeki amirlerinin emirlerinin hilafına hareket ediyorlardı. Löwenstein resmen konsolosluk çalışanı değildi ve maaş almıyordu, ancak konsolosluk binasında yaşıyor ve konsolosluk mensupları için sanat eserleri ticareti yapıyordu. Gestapo'nun (IV B 4) 1.2.1944 tarihli yazısı, PAAA, R 99447, Fiş 5705.

136 Turkhoff, Tourkof olarak da yazılıyordu. Dışişleri Bakanlığı Inl. II A Bölümü, RSHA ve Türkiye Berlin Büyükelçiliği arasında Ekim 1943'ten başlayarak Şubat 1944'e kadar süren yazışmalar, PAAA, R 99447, Fiş 5704.

nı" ödemelerinden sonra bile ailenin büyüklerine ülkeden ayrılma izni verilmedi. Türkiye Viyana Başkonsolosu'nun girişimiyle, iki çocuğun Türkiye'ye gidebilmesi için Türkiye Berlin Büyükelçiliği araya girdi. Anneyle baba konusundaysa, Türkiye Berlin Büyükelçiliği Alman makamlarına bu kişilerin vatandaşlığının "tartışmalı" olduğunu ve Türk hükümetinden onlar için girişimde bulunmama talimatı aldıklarını bildirdi.[137] Buna bağlı olarak Thadden 13 Aralık 1943 tarihinde RSHA'ya iki gençle ilgili olarak "çok kısa süreli son bir kolaylık göstermenin siyasi bir zorunluluk olduğunu", ebeveynlerin ise tehcir edilebileceğini yazıyordu.[138] Ebeveynlerin bundan sonraki akıbetleri belirsizdir. Harry Turkhof'un pasaportundaki damgalardan, Nisan 1944'te gerçekten de Türkiye'ye ulaştığı anlaşılmaktadır.[139] 1922 doğumlu André Asriel de Büyük Britanya'ya gitmesini sağlayan bir Türkiye pasaportu alırken, annesi Paula Asriel'e Türk makamları pasaport vermekten imtina ediyordu.[140]

Viyana'dan sayıları yüzün çok üzerinde Sefarad Yahudisi imha kamplarına tehcir edildiler ve öldürüldüler. Kurbanlar arasında Türkiye Yahudileri Cemaati'nin bir parçası olan şu ailelerin üyeleri vardı: Adult, Albachry, Albala, Alfandary, Amar, Asiel, Askenasy, Askonas, Asriel, Bruch, Canetti, Farchy, Halfon, Heskia, Majo, De Majo, Mazliach, Papo, Pereira, Russo, Sarfati, Semo ve Sussin.[141]

Avusturya'daki Türkiye vatandaşlarının miraslarının ne olacağı meselesi nedeniyle Dışişleri Bakanlığı ile yapılan yazışmalar, tehcir edilenlerden bazılarının en azından Alman makam-

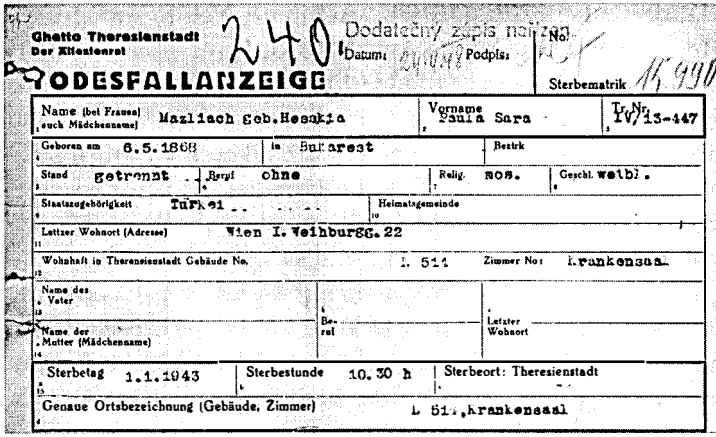
137 Thadden'in Eichmann'a 27.10.43 tarihli notu ve Thadden'in Pol VII'ye (Melchers'in bürosu) 13.12.1943 tarihli yazısı.

138 Inland II a 1046'nın RSHA'ya 13.12.1943 tarihli yazısı.

139 Pasaportun kopyasını almama izin verdiği için Viyana DÖW'e teşekkür ederim. Türk makamlarının çocuklara pasaport vermesindeki nedenlerden biri, Harry Turkhof'un askerlik çağına gelmiş olması olabilir.

140 André Asriel ile Temmuz 2007'de Berlin'de yapılan görüşme. Paula Asriel tehcir edilmektense intiharı tercih etti.

141 DÖW'ün DVD'sine göre: Holokost'un Avusturyalı kurbanları, Viyana 2001 ile Viyana Belediye ve Eyalet Arşivleri'nde bulunan cemaat defterleri.

Ghetto Theresienstadt
Der Ältestenrat

240

Dodatečný zápis matriky

Datum: 24.04.43 Podpis:

Sterbematrik No. 15 990

TODESFALLANZEIGE

Name (bei Frauen auch Mädchenname) Mazliach geb. Hesekia		Vorname Paula Sara	Tr.Nr. IV/13-447
Geboren am 6.5.1868	in Bukarest		Bezirk
Stand getrennt	Beruf ohne	Relig. mos.	Geschl. weibl.
Staatszugehörigkeit Türkei		Heimatsgemeinde	
Letzter Wohnort (Adresse) Wien I. Veihburgg. 22			
Wohnhaft in Theresienstadt Gebäude No.	I. 511	Zimmer No:	Krankensaal
Name des Vaters			
Name der Mutter (Mädchenname)	Beruf	Letzter Wohnort	
Sterbetag 1.1.1943	Sterbestunde 10.30 h	Sterbeort: Theresienstadt	
Genaue Ortsbezeichnung (Gebäude, Zimmer)		I. 511, Krankensaal	

Paula Mazliach'ın Terezin'deki ölüm belgesinden bir kesit (Theresienstädter Initiative).

ları tarafından Türkiye vatandaşı olarak kabul edildiğini ortaya koymaktadır.[142]

Avusturya'da kurulan Mauthausen Toplama Kampı'nda da tutuklu Türkiye Yahudileri bulunuyordu. Mauthausen bütün toplama kampları sistemi içerisinde en çok korkulanlardan biriydi. Bir imha kampı olmamasına rağmen, Yahudi tutukluların Mauthausen'de hayatta kalma şansları son derece düşüktü: 1942'nin sonundan 1943'ün sonuna kadar hiçbir Yahudi burada bir aydan uzun bir süre hayatta kalamadı.[143] Mauthausen Hafıza Müzesi'nin veritabanına göre, bu toplama kampında en az 14 Türkiye Yahudisi (ve Yahudi olmayan üç Türk) bulunuyordu. İçlerinden bir kısmı Ocak 1945'te tahliye sevkiyatlarıyla Auschwitz'den Mauthausen'e gönderilmişti. Diğerleri Mauthausen'e muhtemelen doğrudan Viyana'dan tehcir edilmişti. Mauthausen'deki Türkiye Yahudilerinden biri 1902 Viyana doğumlu Friedrich Marcus'du.

Mauthausen'de hayatını kaybedenlerin isimleri şöyleydi:

142 12.3.1943 tarihli yazı. Mayıs 1943 tarihinde yapılan yazışmaların birçoğu, Viyanalı Türkiye vatandaşı Paul Halfon'un bir arsasının "Aryanlaştırılmasının" mümkün olup olmadığı, şayet mümkünse bunun nasıl yapılacağı meselesini ele almaktadır. Her ikisi de PAAA, R 99303.

143 Maršalek 1980, s. 140 vd.

Maurice Eskenazi (doğ. 1902, İstanbul), Nissim Amouraben (1893, İstanbul), Abramo Amiel (1893, İzmir), Davide Amiel (1904, İzmir), Nathan Sarfati (1905, doğum yeri belirsiz) Rifat Sevi (1896, İstanbul).

Viyana Türkiye Yahudileri Cemaati, ülkenin kurtuluşundan sonra tekrar kurulmadı. Cemaatin hayatta kalan az sayıda üyesi Esperanza Topluluğu'nu kurdular. Ancak topluluk kısa bir süre sonra dağıldı.

Sinagogla ve tarihsel belgelerle birlikte nasyonal sosyalistler cemaatin mirasını da yok etmişlerdi. Yahudi mezarlığında bulunan Sefaradlara ait birkaç mezar taşı, Viyana'nın bir zamanlar çok saygın olan Türkiye Yahudileri Cemaati'nden geriye kalan tek şahittir.

Prag

Çekoslovakya'nın Mart 1939'da Almanlar tarafından işgal edilmesiyle birlikte, Reich Almanyası'nın Yahudi karşıtı mevzuatının tümü burada da yürürlüğe girdi. 1941 sonbaharından itibaren "Bohemya ve Moravya Protektorası"nda yaşayan Yahudiler Polonya'daki Lotz gettosuna tehcir edilmeye başlandı. Prag'dan 60 km uzaklıktaki Habsburglar döneminden kalma küçük bir garnizon şehri olan Terezin'e Kasım 1941'de, ilk Yahudiler gönderildi. Yerli halk evlerinden ayrılmaya zorlandı ve şehir müteakip yıllar boyunca 140.000 Yahudinin tehcir edildiği bir Yahudi gettosuna dönüştürüldü. Nazilerin toplama kampı sistemi içinde Terezin ikili bir işleve sahipti. Bir yandan sözde bir "yaşlı gettosu" olarak propaganda amaçlarına hizmet ediyor ve böylece uluslararası kamuoyunu aldatmaya yarıyordu.[144] Ancak Terezin asıl olarak bir toplama ve geçiş kampıydı: Yaklaşık 88.000 Yahudi buradan imha kamplarına tehcir edildi.

144 Uluslararası Kızılhaç'tan gelen bir heyetin ziyareti için Terezin Yahudilere mahsus uyumlu bir yaşlılar yurdu olarak hazırlandı ve bu propaganda yalanı "Führer Yahudilere bir şehir hediye ediyor" filminde de ele alındı ve yaygınlaştırıldı.

Türkiye Yahudileri

Çekoslovakya'da az sayıda bulunan Türkiye Yahudileri ağırlıklı olarak Prag'da yaşıyordu. Edirne doğumlu olan ve 1926'da Çekoslovakya'ya gelen Nesim Çiprut Türkiye'den hayvan bağırsağı ithal ediyordu; Avram Konfino İstanbul kökenliydi ve 1930'ların başından beri Prag'da halı ticareti yapıyordu. Walter Markus ve Jacques Mazliach, Viyana Türkiye Yahudileri Cemaati kökenliydiler. İki dünya savaşı arasındaki dönemde Prag'a göç etmişler, Gabriel Mazliach da sonradan kardeşini takip etmişti. Aynı şekilde Türkiye vatandaşı olan Otto Dillbarth, Çekoslovakya'da gezici tiyatro oyuncusu olarak çalışıyordu.[145]

Türkiye'deki mevzuat değişikliklerinden habersiz oldukları için, vatandaşlıktan çıkartmalar Prag'da yaşayan Yahudileri de hiç beklemedikleri bir anda yakalamıştı. Walter Markus, Nesim Çiprut ile Avram Konfino'nun dosyalarından, bu kişilerin en azından Çekoslovakya'nın Almanya tarafından işgaline kadar ikamet izni başvurusunda bulunurken Türkiye'nin Prag Başkonsolosluğu tarafından düzenlenmiş geçerli pasaportlar ibraz ettikleri anlaşılmaktadır.[146] Jacques Mazliach ve Otto Dillbarth 1935 yılında Türkiye vatandaşlığını kaybetmişlerdi.[147]

Çekoslovakya'nın Alman birlikleri tarafından işgalinden sonra yerel resmi daireler, en başta polis ve içişleri daireleri, Nazi aygıtına bağlandı. Ocak 1942'de Prag Emniyet Müdürlü-

---

145 Otto Dillbarth 1914'te Jablonec nad Niscou'da doğmuştu, ancak doğum belgesine göre bağlı olduğu asıl cemaat İstanbul'du (Terezin İnisiyatifi'nden Michel Frankl'ın Mart 2005'te yazara gönderdiği bilgiler).

146 Prag Merkezi Devlet Arşivi, Dosya PŘ 1941-51, ka 7098, sg. M 1123/1; PŘ 1941-51, ka 1347, sg. Ciprut C 1202/3 ve PŘ 1941-51 ka 5511, sg. Konfino K.3608/1; Tanzim tarihleri ve pasaport numaraları ayrı ayrı belirtilmiştir.

147 Bobeck/Pitha Avukatlık Bürosu'nun Mazliach'ın ikamet izniyle ilgili olarak 20.12.1935 tarihinde Prag Emniyet Müdürlüğü'ne gönderdiği bir yazı, Mazliach'ın çalıştığı firma tarafından Viyana'dan Prag'a gönderildiğini ve sahip olduğu Türkiye pasaportunu Prag'a gitmeden önce Viyana Türkiye Konsolosluğu'nda düzenli olarak uzattığını ortaya koymaktadır. Ancak Mazliach Türkiye'deki yeni kanunlar hakkında bilgilendirilmedi ve on yıldan uzun bir süredir Türkiye'ye giriş yapmadığı için vatandaşlıktan çıkartıldı. Prag Merkezi Devlet Arşivi, Dosya PŘ (Emniyet Müdürlüğü) 1941-51, ka. 7278, sg. Mazliach M 1796/3.

ğü'nün Yabancılar Şubesi, Türkiye Konsolosluğu'na başvurarak, burada yaşayan Türkiye Yahudilerini vatandaşları olarak kabul edip etmediklerini sordu. Türkiye Konsolosu, 28 Ocak 1942 tarihli cevap yazısında, Prag'da yerleşik Türkiye vatandaşları Jak Mazliach, Walter Markus, Avram Konfino ve Nesim Çiprut'un durumlarının "inceleme ve sonuçlandırma maksadıyla merkezdeki makamlara havale edildiğini" belirtiyordu. Cevap gelinceye dek Konsolosluk yukarıda isimleri anılan kişileri Türkiye vatandaşı olarak kabul edecekti. Gerçi bu durum belgelerin veya pasaportların uzatılmasını veya yenilenmesini mümkün kılmıyordu, ancak Konsolos bu dört kişinin Prag Emniyet Müdürlüğü tarafından Türkiye vatandaşı olarak kabul edilmelerini, yıldız takma zorunluluğu veya zorunlu çalıştırma gibi Yahudi karşıtı uygulamalara tabi tutulmamaları konusunda ısrar ediyordu.[148]

Bu yazıyla Konsolosluk bu dört Türkiye Yahudisini koruma altına almıştı. Vatandaşlık durumlarının incelenmesini ise Türk makamları, Avram Konfino'nun 13 Aralık 1941 tarihli dosyasında bulunan bir yazıdan da anlaşılacağı üzere, polisin başvurusundan önce başlatmışlardı.[149]

Vatandaşlık durumlarıyla ilgili yapılan bu başvurudan yaklaşık bir yıl sonra, 9 Aralık 1942 tarihinde Türkiye Konsolosluğu Emniyet Müdürlüğü Yabancılar Şubesi'ne ve Prag'daki Alman makamlarına Mazliach, Konfino ve Çiprut'un "1942 yılında Bakanlar Kurulu kararıyla Türkiye vatandaşlığından çıkartıldığını" ve bundan ötürü "haymatloz olarak değerlendirilmeleri gerektiğini" bildirdi.[150] Walter Markus'la ilgili veril-

148 Bu yazının birer kopyası yukarıda belirtilen dosyaların dördünde de bulunmaktadır.

149 Türkiye Prag Konsolosluğu, Konfino'ya "(...) tarafınızca doldurulmuş olan soru kâğıdının incelenmesi için merkezdeki makamlara iletilmiş olduğu" bilgisini verdi. Cevabî yazının gelmesinden sonra da "Türkiye vatandaşlığını korumaya devam edebileceği" hususunda bilgilendirildi. Prag Merkezi Devlet Arşivi, PŘ 1941-51, ka. 5511, sg. Konfino K.3608/1 Prag Konsolosluğu Zl. 625/1942.

150 Prag Merkezi Devlet Arşivi, PŘ 1941-51 ka 5511, sg. Konfino K.3608/1 Zl. 912/1942 (Prag Emniyet Müdürlüğü'nün 4.1.1943 tarihli resmi notunda ve PAAA, R 99446, Fiş 5702, 24.2.1943 tarihli AZ 5836/3 D Pol 3, Nr. 5'te aktarılmıştır).

miş bir karar henüz mevcut olmadığı, Konsolos'un Markus'un tutuklanmış ve Terezin'e götürülmüş olduğunu tahmin ettiği de yazılıydı.[151]

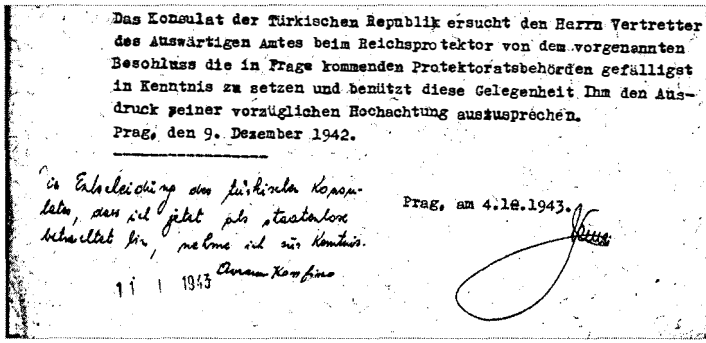
Başvuru Ocak 1942'de yapıldığına göre, Çiprut ve Mazliach başvurunun Türk makamlarına ulaşmasından sonra vatandaşlıktan çıkartılmış olmalıydılar. Özellikle Konsolos'un Walter Markus'un tehcir edilmiş olabileceğine dair lakayt cevabı, son derece şaşırtıcıdır. Konsolos, Markus'un serbest bırakılmasını talep bile etmiyordu. Oysa Konsolos Ocak 1942 tarihli yazısında, Ankara'dan bir cevap gelinceye kadar bu dört kişiye Türkiye vatandaşı muamelesi yapılmasını ve Yahudi karşıtı uygulamalara tabi tutulmamalarını istemişti.

Öte yandan Konsolos'un vatandaşlıktan çıkarılma kararlarını ilk olarak ilgili kişilerin kendilerine ibraz etmemesi hayati sonuçları olan davranıştı. Bunu yapsaydı, birer haymatloz olarak en büyük tehlikeyle karşı karşıya bulunan bu insanlar, en azından yeraltına geçme veya kaçma girişiminde bulunabilirlerdi. Konsolos ise, bu görevi kendi yapmak yerine –Berlin'de olduğu gibi– Prag Polisi'nin Gestapo'ya bağlı olan Yabancılar Şubesi'ne havale etmişti. Söz konusu kişiler, Ocak ayının başında aşağıdaki metni içeren bir tebligatı imzalamak zorunda bırakıldılar: "Türkiye Prag Konsolosluğu'nun artık haymatloz olarak görüldüğüm yolundaki kararını tebellüğ ettim."[152]

Birkaç hafta sonra bu kişilerin dördü birden ilk olarak Prag'ın 60 km. uzağındaki getto ve toplama kampı Terezin'e tehcir edildiler: Walter Markus 19 Şubat 1943'te, Jacques Mazliach ve Avram Konfino 22 Mart 1943'te, Nesim Çiprut da 9 Nisan 1943'te. Konsolos'un söz konusu yazıyı gönderdiği esnada Markus Prag'da değildi ve henüz tutuklanmamıştı. 18 Şubat 1943'te tehcir tebliğini aldığında büyük bir dehşetle Türkiye Konsolosluğu'na gitti, ancak oturduğu binanın işleriyle ilgile-

151 Dışişleri Bakanlığı'nın Bohemya ve Moravya Reich Protektorası'ndaki temsilcisinin Prag'daki "Güvenlik Polisi ve SD komutanlığına" 24.2.1943 tarihli yazısı, AZ 5836/3 D Pol 3, Nr. 5, PAAA, R 99446. Türkiye Konsolosu'nun yazısı burada aktarılmaktadır.

152 4.1.1943 tarihli yazı üzerine el yazısıyla düşülen not: Prag Merkezi Devlet Arşivi içinde, Dosya PŘ 1941-51 ka 1347, sg. Çiprut C 1202/3.

Das Konsulat der Türkischen Republik ersucht den Herrn Vertretter des Auswärtigen Amtes beim Reichsprotektor von dem vorgenannten Beschluss die in Frage kommenden Protektoratsbehörden gefälligst in Kenntnis zu setzen und benützt diese Gelegenheit Ihm den Ausdruck seiner vorzüglichen Hochachtung auszusprechen.
Prag, den 9. Dezember 1942.

Prag, am 4.12.1943.

Avram Confino Prag polisince şu tebligatı imzalamaya mecbur bırakıldı: "Türkiye Prag Konsolosluğu'nun artık haymatloz olarak görüldüğüm yolundaki kararını tebellüğ ettim."

nen kadının daha sonra verdiği ifadeden anlaşıldığı üzere, konsolosluk ona yardım etmeyi reddetti.[153]

Avram Konfino ve Jacques Mazliach 15 Aralık 1943 ve 18 Mayıs 1944 tarihlerinde Terezin'den Auschwitz'e tehcir edildiler ve öldürüldüler.[154] 1941'den bu yana kardeşi Jacques'la beraber yaşayan Gabriel Mazliach Yahudi olmayan bir kadınla evliydi, bu durum muhtemelen onu 1942'nin büyük tehcirlerinden korumuştu. Sonradan bugüne kadar aydınlatılamamış nedenlerden ötürü tutuklandı ve 24 Kasım 1944'te Küçük Terezin Kalesi'ndeki hapishanede öldü.[155]

Otto Dillbarth bir haymatloz olarak 16 Ekim 1941'de ilk sevkiyatla Prag'dan Lodz'a tehcir edilmişti, ölüm yeri belli değildir.

Walter Markus ve Nesim Çiprut 27 Eylül 1944'te Terezin'-

153 Markus'un kayıp olduğunu ve arandığını bildiren duyurusundan ötürü Prag polisinin 25.2.1943 tarihli kaydı. Oturduğu binanın işleriyle ilgilenen kadın Markus'un intihar etmiş olabileceğinden korkuyordu (Prag Merkezi Devlet Arşivi, PŘ 1941-51 ka 7098, sg. M 1123/1).

154 Terezin Anı Defteri, Cilt II, s. 1190 (Terezin İnisiyatifi'nin 24.3.2004 tarihinde yazara gönderdiği yazı).

155 "Küçük Terezin Kalesi" bağımsız bir kamptı ve Çekoslovakya'nın işgalinden sonra Gestapo'nun hapishanesi olmuştu. Gabriel'in ismi Prag'daki Yahudi Müzesi'nde Prag'dan tehcir edilen ve öldürülen Yahudilerin isim listesinde de bulunmaktadır.

den Bergen-Belsen Toplama Kampı'na getirildiler ve Mart ayında değiş tokuş için Drottningholm gemisi ile Türkiye'ye gönderildiler.

Otto Dillbarth'un vesikalık resmi (Theresienstädter Initiative).

Türk makamlarının 1943 ilkbaharında Yahudi vatandaşlarını kurtarma imkânına pekâlâ sahip oldukları, Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı D Dairesi'nin 10 Mart 1943'te Bohemya ve Moravya Reich Protektorası'ndaki Dışişleri Bakanlığı Prag temsilcisine gönderdiği bir yazıdan da anlaşılmaktadır. Yazıda şöyle deniyordu: "Türkiye vatandaşı olan Yahudilerin Türkiye'ye geri dönmelerinin önünde hukuki bir engel bulunmamaktadır."[156] Prag'da yaşayan bir başka Yahudinin Türkiye vatandaşlığı, Türkiye Konsolosluğu tarafından 4 Mart 1943 tarihli yazıyla kabul edilmişti. Söz konusu kişi, Türkiye vatandaşlığını (Yahudi olmayan biriyle) evlenmek suretiyle kazanmış olan Mimi Rüştü Sehbal'dı. Yazışmalardan çıkan sonuca göre, Sehbal 1943'te Türkiye'ye gidebilmişti.[157]

Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'nın dosyalarında, Olga Halın isimli bir Yahudinin Türkiye Prag Konsolosu'nun himayesi altında olduğu anlaşılmaktadır. Halın, 1940 yılından bu yana konsolosun evinde çocuk bakıcısı olarak çalışıyordu. 1942'den itibaren Alman makamları Olga Hahn'ı tehcirle tehdit etmeye başladılar, ancak bu tehlike konsolosun himayesi sayesinde atlatıldı. RSHA, Dışişleri Bakanlığı üzerinden Türkiye Berlin Büyükelçiliği'ne baskı yaparak, Prag'da konsolosun değişmesin-

156 PAAA, R 99446.

157 Prag Merkezi Devlet Arşivi, PŘ 1941-51 ka 9939 ve Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı (Inl II A) ile Prag'daki resmi makamlar arasında 1943 ilkbaharında yapılan yazışmalar: PAAA içinde, R 99446.

den sonra Hahn üzerindeki himayeyi kaldırmak için boş yere uğraştı.[158] Türkiye Ağustos 1944'te Reich Almanyası'yla diplomatik ilişkilerini kestiğinde, konsolos Olga Hahn'ı diğer konsolosluk çalışanlarıyla birlikte sivil değiş tokuşu için hazırlanan isim listesine dahil etmeyi başardı. Hahn, bir müddet sonra Drottningholm gemisinin yolcuları arasında yerini aldı.[159] Türkiye Konsolosu'nun himayesi onu tehcirden kurtarmıştı.

Fransa

1940 ilkbaharında Fransa'nın işgaliyle, Türkiye Yahudilerinin Batı Avrupa'daki açık arayla en büyük cemaatleri Nazi barbarlarının hâkimiyetine girdi. Savaşın arifesinde Fransa'da yaşayan Türkiye-Osmanlı kökenli Yahudilerin sayısının 20.000 ilâ 30.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir. 1933 veya 1938'den itibaren Almanya veya Avusturya'dan Fransa'ya kaçan çok sayıda Türkiye Yahudisi de böylelikle Nazi canilerine yakalanmış oluyordu. 1942-1944 yılları arasında yaklaşık 76.000 Yahudi Fransa'dan ölüm kamplarına tehcir edildi, bunların arasında 2.000'den fazlası Türkiye kökenli Yahudilerdi.

Alman işgali altındaki Fransa – 1940-42 yılları[160]

Alman silahlı kuvvetleri 10 Mayıs 1940'ta geniş çaplı bir taarruzla Fransa'ya saldırdı; beş hafta sonra da Paris'e girdiler. Başta Yahudiler olmak üzere, milyonlarca insan panik halinde gü-

158 PAAA, R 99447 Şubat-Ağustos 1944 arasında yapılan çok sayıda yazışma.

159 Bkz. Bu kitabın 5.11 Bölümü. RSHA, haymatloz olduğu gerekçesiyle "Türklerin Yahudi Olga Hahn'ı Türkiye'ye götürme talebine karşı çıkmıştı" (Thadden'in 21.8.1944 tarihli notu). Ancak Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'nın bir dairesi, Prag'daki Dışişleri Bakanlığı temsilcisine Olga Hahn'ın Türkiye'ye gitmesine izin verilmesi emrini verdi. Mevcut belgelerden, Olga Hahn'ın Ağustos 1944 ile Mart 1945'teki değiş tokuşa kadar geçen süre zarfında nerede bulunduğu anlaşılamamaktadır. Görünüşe göre Terezin'e tehcir edilerek oradan değiş tokuşa tabi tutulmamış, aksine "göz hapsinde sivil Türk" muamelesi görmüştür.

160 Aksi belirtilmediği müddetçe, bundan sonra burada belirtilen veriler Klarsfeld 1989 ve 1993, A. Meyer 2000 ve 2005 kaynaklarına dayanmaktadır.

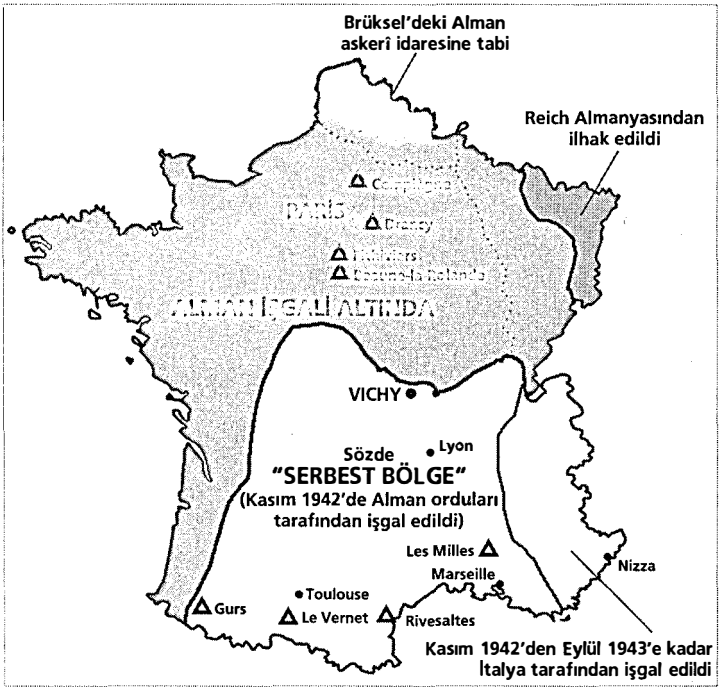
neye doğru kaçtı.[161] Fransız hükümeti istifa etti. Mareşal Pétain yeni bir kabine kurarak, 22 Haziran 1940'ta Almanlarla bir ateşkes anlaşması imzaladı. Fransa'nın kuzeyiyle birlikte Manş Denizi sahili ve Atlantik sahili boyunca uzanan geniş bir kara şeridi Alman askeri idaresine bırakıldı, ülkenin daha küçük olan güney kesimi Kasım 1942'ye kadar işgal edilmedi ve Vichy adlı kaplıcalarıyla ünlü küçük bir şehirde bulunan Fransız hükümeti tarafından yönetildi.[162] Bu hükümet şeklen bağımsızdı ve resmi olarak Fransa'nın her yerindeki devlet kurumları üzerindeki otoritesini koruyordu, ancak ateşkes anlaşması hükümlerine göre, işgalcilerle işbirliği yapmak zorundaydı. Vichy Hükümeti tarafından çıkartılan kanunlar bütün Fransa topraklarında geçerliydi, fakat Alman askeri komutanlığı tarafından onaylanmaları gerekiyordu. Bu durum kısa bir süre sonra Fransız makamlarının kanunları hazırlarken Almanların taleplerini dikkate almaya başlamalarına neden oldu. Alman askeri idaresi, işgal bölgesi için, Fransız Hükümeti'nin koyduğu kanunların üstünde bulunan kendi kanunlarını çıkarıyordu.

Yan yana var olan işgal organları ve Vichy Hükümeti, buna ilaveten Alman makamları arasındaki yetki rekabeti, bürokratik işleyişi karmakarışık bir hale getirmekte gecikmedi.[163] Bu makamlar işgal güçlerinin en yüksek organı olarak, 1942'ye kadar Fransa'da Yahudi takibatının da resmi sorumlusu olan askeri idare, Almanya büyükelçiliği ve SS organları olan Sipo/SD (Güvenlik Polisi/Güvenlik Dairesi) idi. Alman işgali altında bu-

161 Alman birlikleri yaklaşırken Paris halkının üçte ikisi şehri terk etti. Yaklaşık 8 milyon insan kaçıyordu. Yol boyunca Alman savaş uçakları tarafından bombalanıyorlardı. Lyon Türkiye Seferadları Cemaati kurucularından Rafael Catarivas, kaçış sırasında 18.6.1940 tarihinde Almanların açtığı ateşle vurularak hayatını kaybetti.

162 Kuzeyde Alman işgali altındaki bölgeyle güneydeki "özgür bölge"nin yanı sıra, ülkenin güneydoğusunda bir de İtalyan bölgesi kurulmuştu. Belçika sınırındaki kuzey departmanları, Brüksel'deki Alman askeri idaresine tabiydi. Elsass-Lothringen ve Mosel departmanları Reich Almanyası tarafından ilhak edilmişti. Belirtilen tüm bu bölgelerdeki idari yapılar farklılıklar gösteriyordu. Halkın bölgeler arasında işaretlenmiş hatları geçmesi yasaktı ve ihlaller cezalandırılıyordu.

163 Ahlrich Meyer bir "rekabet içindeki yetkiler labirenti"nden söz ediyor (A. Meyer 2005, s. 20 vd. ve 43).

Fransa haritası (Klaus Viehmann).

lunan diğer ülkelerde olduğu gibi, burada da Yahudilerin mal varlıklarını ve Yahudi kültür eserlerini gasp etme görevini üstlenmiş olan Einsatzstab Rosenberg [Rosenberg mobilize kargâhı], geniş ölçüde bağımsız hareket ediyordu.

Aralarındaki çelişkilere ve rekabete rağmen farklı Alman makamları arasında Yahudi takibatı konusunda temel bir uzlaşma mevcuttu. Somut takibat uygulamalarını mümkün olduğu kadar Fransız makamlarının üstüne yıkma hususunda da görüş birliği bulunuyordu. Yahudi karşıtı uygulamalar için emir ve talimatlar genellikle en ince ayrıntısına kadar Alman makamlarınca hazırlanıyordu. Ancak uygulama büyük ölçüde Fransız resmi makamları tarafından yürütülecek olduğundan, Almanlar Yahudi takibatının her adımı konusunda ilk olarak Vi-

chy Hükümeti'yle görüşmek zorunda kalıyorlardı. Vichy Hükümeti, haymatloz ve yabancı uyruklu Yahudileri takibata kurban etmeye hazırdı. Fransa'dan ölüm kamplarına tehcir edilen 76.000 Yahudinin üçte ikisi yabancıydı. Tehcir edilen Fransız Yahudilerinin 8.000'i daha önce vatandaşlığa kabul edilmiş olan göçmenlerdi, tehcir edilen 8.000 çocuk ise Fransa'da doğmuş göçmen çocuklarıydı. Dolayısıyla Fransa'dan tehcir edilen veya Fransa'da öldürülen Yahudilerin içinde göçmenlerin ve çocuklarının oranı yüzde 90'ı buluyordu.[164]

1940: Yahudilerin kayıt altına alınmaları ve haklarının ellerinden alınması

Fransa'nın teslim olmasından üç buçuk ay sonra, 27 Eylül 1940 tarihinde, Fransa'daki işgal güçlerinin askeri komutanlığı, işgal bölgesinde yaşayan Yahudilerin kayıt altına alınmasını, Yahudilere ait işyeri ve dükkânların "Yahudi işletmesi" levhalarıyla işaretlenmesini öngören ilk Yahudi karşıtı yönetmeliğini yayımladı. "Özgür bölge"ye kaçmış olan Yahudilerin işgal bölgesine dönmeleri yasaklandı. 13 Ekim günü bunu işgal bölgesindeki Yahudilerin kimlik belgelerine kırmızı renkte büyük bir "J" damgalatmak zorunda olduklarını emreden yeni bir kararname takip etti. 1942 ilkbaharına kadar Fransa Yahudilerini toplumdan kesin olarak soyutlayan, mal varlıklarını gasp eden ve haklarını tümüyle elinden alan Alman yönetmelikleri hızla birbirini izledi. Öyle ki, Almanya Yahudilerinin durumu 1933 ilâ 1941 arasındaki dokuz yılda ne hale geldiyse, Fransa Yahudilerinin durumu yirmi ay zarfında aynı şekilde kötüleşti.

Bu kuralların uygulanması esnasında Alman işgalciler genel olarak Fransız devlet aygıtına dayandılar. Yahudilerin kayıt altına alınması Fransız polis komiserlikleri tarafından gerçekleştirildi. Bu şekilde oluşturulan Yahudi sicili, Yahudilerin mal varlıklarının gasp edilmesini ("Aryanlaştırılmasını") sağladı ve ileride Yahudilerin tutuklanarak tehcir edilmeleri için önemli bir altyapı teşkil etti.

164 A. Meyer 2000, s. 34.

Sözde "özgür" bölgede de Yahudiler adım adım haklarından mahrum edildiler, toplumdan soyutlandılar ve hatta Alman işgalcilere teslim edildiler.[165] Vichy Hükümeti'nin Fransa'nın bütününde geçerli olan Yahudi karşıtı kanunları, Alman yönetmeliklerini örnek alıyordu. Ancak Fransız hükümeti bunun ötesinde 30'lu yılların zenofobik havasına, bilhassa da Yahudi göçmenlere yönelik bir antisemitizme bağlanabilecek yabancı düşmanı ve antisemitist bir dizi kararı kendi iradesiyle aldı.[166] Vichy'nin çıkardığı ve bilhassa yabancı uyruklu Yahudilerin vatandaşlıktan çıkarılmalarına ve tecrit edilmelerine ilişkin kanunlar son derece hayatiydi.

Vichy rejimi vatandaşlıktan çıkarıyor ve tecrit ediyor

22 Temmuz 1940'ta, yani Almanların ilk Yahudi karşıtı yönetmeliği yayımlamalarından önce, Vichy Hükümeti "Yeni Düzen için tehlike oluşturabilecek unsurları milli toplumdan uzak tutabilmek için" 1927'den bu yana Fransa vatandaşlığına geçenlerin gözden geçirilmesini öngören bir kanun çıkardı.[167] Resmi olarak bu yasa sadece Yahudilere yönelik değildi. Ancak 1927 yılından bu yana Fransa'da vatandaşlığa kabul edilen kişilerin sadece yüzde 7,5 kadarının Yahudi olmasına rağmen, vatandaşlıktan çıkarılanların neredeyse yüzde 40'ını (yaklaşık 6.000 kişi) Yahudiler oluşturuyordu. Vatandaşlıktan çıkarılanlar ise, artık birer haymatloz olarak Yahudi takibatının tercih edilen kurbanlarına dönüşüveriyorlardı.

Yabancı uyruklu Yahudilerin tecrit edilmesini öngören 4 Ekim 1940 tarihli Vichy kanunu da son derece yıkıcı etkilere sahipti. Fransa'nın güneyindeki ilk kamplar daha 1938 yılında İspanya'dan gelen cumhuriyetçi kaçakların tecrit edilmesi için hazırlanmıştı. Eylül 1939'da savaşın başlamasıyla birlik-

165 Vichy Hükümeti, Ekim 1940 ilâ Aralık 1941 arasında 109 Yahudi karşıtı kanun ve kararname yayımladı.

166 Krş. Ph. Landau 1992, s. 21; Amipaz 1995, s. 5.

167 Amipaz 1995, s. 24. 1927 tarihli kanun Fransa vatandaşlığına geçmeyi kolaylaştırmıştı.

te Almanya ve Avusturya'dan gelen binlerce siyasi veya Yahudi mülteci "düşman yabancılar" olarak bu kamplara kapatıldılar. 1940 sonbaharından itibaren onları Nazi rejimi tarafından Güney Almanya'dan Fransa'ya sınır dışı edilen 6.500 Yahudi, Belçika ve Fransa'dan kaçan veya sınır dışı edilen Yahudiler, nihayetinde de Hitler'in birliklerine karşı savaşmak için 1939'dan itibaren Fransız ordusuna gönüllü yazılan, ancak artık terhis edilmiş olan yabancı uyruklu Yahudiler izledi.[168] Şubat 1941'de Gurs, Rivesaltes, Les Milles, Vernet ve diğer Fransız kamplarında toplam 40.000 yabancı uyruklu Yahudi bulunuyordu. Aşırı kalabalık kamplarda çok kötü koşullarla ve sürekli olarak yetersiz beslenmeyle karşı karşıyaydılar.[169] Binlerce Yahudi için bu Fransız kampları, ölüm kamplarına tehcirden önceki son durak olan Drancy'ye gitmeden önce bulundukları "bekleme salonu"ydu.

Vichy kamplarında tecrit edilen yabancı ve haymatloz Yahudilerin büyük çoğunluğu eskiden Almanya, Avusturya ve Polonya vatandaşı olanlardı. Bu kampları ziyaret etmiş olan Uluslararası Kızılhaç heyetlerinin veya İsviçreli diplomatların yazdığı çok sayıdaki rapor, tecrit edilenler arasında bazı Türkiye vatandaşlarının da bulunduğunu belirtmektedir.[170]

1941: Yabancı uyruklu Yahudi avı

1941 yılında Alman işgalciler Vichy Hükümeti'nden işgal altındaki bölgede de yabancı uyruklu Yahudilerin tecrit edilme-

168 Yaklaşık 30.000 ilâ 40.000 arasında yabancı uyruklu Yahudi, 1939'dan itibaren Fransız ordusuna gönüllü yazılmıştı (Ph. Landau 1992; Grynberg 1991, s. 66 vd.), bunların arasında çok sayıda Türkiye kökenli Yahudi de bulunuyordu.

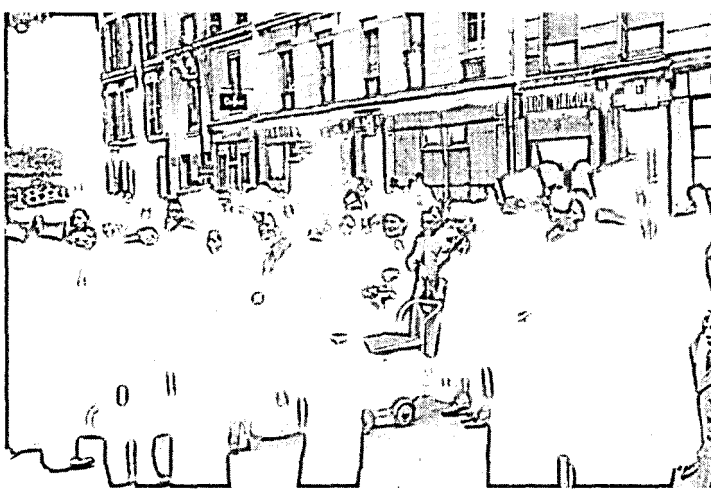
169 1940-42 arasında Vichy kamplarında yaklaşık 3.000 Yahudi öldü (Amipaz 1995, s. 65; Klarsfeld 1999-a, Önsöz).

170 ICRC'den Dr. A. Cramer, Toulouse'un güneyindeki Vernet kampında 26 Türkün bulunduğundan söz eder (Klarsfeld 1999-a, s. 266). Mayıs 1944'te ICRC karma komisyonu, Vernet'de enterne edilen 600 kişi arasında 12 Türkün bulunduğunu tespit eder (Klarsfeld 1999-b, s. 903). 22.5.1944 tarihinde Vernet'den gelen 4 Türkiye Yahudisi, oradan da muhtemelen Auschwitz'e tehcir edilecekleri Drancy'ye gönderilir. Enterne edilen yabancılarla ilgilenen İsviçreli Konsolos, Kasım 1943'te "Centre d'acceuil de Douadic" kampında tutsaklar arasında 2 Türkün bulunduğunu belirtir. (Klarsfeld 1999-b, s. 853).

si için kamplar oluşturulmasını istediler. Demagojik olarak güney bölgesindeki mevcut kamplara atıfta bulunuyor ve 4 Ekim 1940 tarihli kanunun "harfiyen uygulanması" için Vichy makamlarını uyarıyorlardı. Bunun üzerine Vichy Hükümeti Orléans yakınlarında, 1941 ile 1943 arasında 18.000'den fazla Yahudinin tecrit edileceği Beaune-la-Rolande ve Pithiviers kamplarını kurdu.

Mayıs 1941'de yabancı uyruklu Yahudi avı başladı. İlk kitlesel tutuklama, 14 Mayıs 1941'de gerçekleşti. Paris'te hepsi erkek 3.700 yabancı uyruklu Yahudi tutuklanarak Beaune-la-Rolande ve Pithiviers kamplarına gönderildi. Bu Yahudilerin büyük kısmı Polonya vatandaşıydı, aralarında Çekoslovakya vatandaşları ve haymatloz Yahudiler de bulunuyordu.

Ağustos 1941 sonlarında Paris'te yaşayan yabancı uyruklu Yahudilere yönelik tam beş gün süren büyük bir operasyon gerçekleştirildi. Operasyon 20 Ağustos'ta çok sayıda Sefaradın ve Türkiye kökenli Yahudinin yaşadığı Paris'in XI. Arrondissement'ında başladı. Sabaha karşı 5.30 sularında bütün mahalle kuşatıldı, yollar tutuldu, metro istasyonları kapatıldı. Operasyona Alman askeri polisi nezaretinde 2.400 Fransız polisi de katılmıştı.

20 Ağustos 1941'de Paris'in XI. Arrondissement'ında operasyon (Serge Klarsfeld'in Özel Arşivi'nden).

Emniyet Müdürlüğü'nün "Yahudi sicili" sayesinde Almanlar 5.784 Yahudiyi tutuklamayı kararlaştırmışlardı. Daha ilk günde XI. Arrondissement'da 3.022 Yahudi tutuklandı. 25 Ağustos'a kadar operasyon diğer mahallelere de yayıldı; toplam 4.230 Yahudi tutuklandı ve Paris'in kuzeyindeki Drancy'ye götürüldü.

U biçiminde dev bir sosyal konut olarak inşa edilen Drancy, Fransa'nın işgalinden sonra Almanlar tarafından başlangıçta savaş tutsaklarının yerleştirildiği bir kamp olarak kullanılmıştı. Ağustos 1941 operasyonundan sonra Yahudi erkeklerin tecrit edildiği bir kampa dönüştürüldü. Kampta mahkûmlara sistematik bir şekilde uygulanan yetersiz beslenme, Drancy'de çok sayıda mahkûmun ölmesine neden oldu.

Drancy ve Açlık

Drancy'deki durumun ne olduğunu bizlere Jacques Angel aktarıyor.[1] Jacques'ın babası David Angel ve annesi Louise Valero Türkiye doğumluydu. Ancak babası önce Uruguay'a gitmiş ve bu ülkenin vatandaşlığına geçmişti. 1922'de ailesiyle birlikte Jacques ve kardeşlerinin dünyaya geldiği Fransa'ya göç etti. Aile, soykırımdan Uruguay vatandaşı olmaları sayesinde kurtuldu.

Angel'in ve diğer Yahudilerin Drancy'deki koşullara dair anlattıklarında, sürekli olarak mahkûmların çektiği korkunç açlıkla karşılaşıyoruz:

> "Uyandığımdan bu yana karnım aç; 24 saattir hiçbir şey yemedim. (...) Çorba adı verilen çok hafif renkli, içinde en küçük bir sebze bile olmayan ılık bir sıvıdan bir kepçenin üçte biri kadarını içme hakkım var. Bu benim ilk yemeğimdi. Aynı şey öğleden sonraları 'akşam' çorbasında tekrarlanıyor. Karnım giderek daha ciddi bir şekilde acıkıyor. (...)
>
> Tutsaklığımızın başından beri ve daha sonraki günlerinde de hepimiz dehşetli bir açlık çekiyorduk. Açlığımız arttıkça, daha da fazla yemeklerden konuşuyorduk.(...) Kelimenin tam anlamıyla açlıktan ölüyorduk. (...)

1 Jacques Angel: "Drancy: les premiers mois, témoignage", *Revue d'histoire de la Shoah*, Nr. 165, s. 185-207, Paris 1999.

Açlık hepimizi sürekli kemiriyor. Başka hiçbir şey düşünemiyoruz. Yorgunluk etkisini gösteriyor; insanlar giderek daha az konuşuyorlar. Sarsılmaz bir moral sahibi olan insanlar bile suskunlaştılar. Söylentiler. Sonu gelmez söylentiler. Daima olumsuz söylentiler. (...) Öte yandan daima karnımız aç. (...)

Hep açlık... Gün geçmiyor ki, bir veya daha fazla tutsak arkadaşımızın ölüm haberini duymayalım. (...)

Bütün o aşağılamalar, her gün küçük düşürülüşümüz, uğradığımız adaletsizlikler, saatlerce süren sayımlar için meydanda sıraya girmelerimiz, bütün o eziyetler, hepsinden önce de asla yakamızı bırakmayan açlık."

1942 yılı sonuna kadar Drancy kampında 5 Türkiye Yahudisi hayatını kaybetti. Jacques Angel bir başka bölümde, Drancy'deki tutsaklığı esnasında yaşanan bir olayı şöyle anlatır:

"Bir grup tutuklu birkaç muhafızla konuşuyordu. Tutuklular bir grup iyi giyimli, kravatlı adamdı. Şikâyetlerini sessizce ve kibarca dile getiriyorlardı: 'Burada neler oluyor? Bizi öldürmek mi istiyorsunuz?' Avluda yaklaşık 150 Yahudi vardı. Alman muhafızlardan biri, bu konuşmayı seyreden tutsaklar arasında duran ve yakasında bir Alman askeri nişanı taşıyan Türkiye kökenli bir Yahudi'yi fark etti. Bu nişan ona Almanya ile Türkiye'nin müttefik olduğu Birinci Dünya Savaşı'ndaki askeri hizmetlerinden dolayı verilmişti. Alman muhafız adamı yakaladı ve nişanın takılı olduğu yakayı kelimenin tam anlamıyla çekip kopardı. Sonra adamı yere fırlattı ve vücudunun her yerini tekmelemeye başladı. Fransız muhafızlar sonunda araya girip, muhafızı geri çekmeseydiler Alman, adamı kesinlikle öldürecekti. Adamın vücudunun her tarafı kan içinde kalmıştı."[2]

2 Amipaz'ın anlattıklarını aktararak 1995, s. 57.

1942 yazından itibaren, sonraki iki sene boyunca ölüme tehcirden önce bekleme salonu görevini gören kampa kadınlar ve aileler de getirilmeye başlandı. Fransa'dan imha kamplarına gönderilen Yahudilerin yüzde 90'ı Drancy'den geçiyordu. Kamp resmi olarak 1943 yazına kadar Fransız Emniyet Müdürlüğü'ne bağlıydı. Ancak kimlerin tecrit edileceğine veya serbest

bırakılacağına pratikte Paris Alman askeri komutanı Ernst Schaumburg ve Gestapo'nun Theodor Dannecker tarafından yönetilen "Yahudi Dairesi" karar veriyordu.

1942 yılında Paris'te gerçekleşen üçüncü büyük tutuklama operasyonu, 12 Aralık'ta yapıldı. Fransa askeri komutanı Otto von Stülpnagel'in talimatı uyarınca, Fransız solunun gösterdiği direnişin "bedeli olarak" 1.000 "saygın Fransız Yahudisi" tehcir edilecek ve 100 Yahudi kurşuna dizilecekti. Toplam 743 Yahudi tutuklandı ve Compiègne kampına götürüldü. Tutuklananların büyük kısmı Fransa vatandaşıydı, aralarında çok sayıda tanınmış kişi de vardı.

1942: Fransa Yahudilerinin tarihindeki en kara sayfa

Aralık ayında yapılan operasyonun kurbanları, 27 Mart 1942'de Auschwitz'e tehcir edildiler. Askerlerin talep ettiği 1.000 sayısına ulaşmak için Drancy'de tecrit edilmiş olan yüzlerce Yahudi sevkiyata ilave edildi. Diğer Batı Avrupa ülkelerindeki tehcirin başlamasından dört ay önce gerçekleşen bu tehcir Gestapo'nun değil, askeri idarenin inisiyatifi doğrultusunda gerçekleşmişti. O dönemde henüz gaz odalarının bulunmamasına rağmen, tehcir edilen 1.112 kişinin 1.000'den fazlası Auschwitz'teki ilk beş ayda öldü.

Wannsee Konferansı'ndan birkaç hafta sonra, 4 Mart 1942'de, Gestapo'nun Paris, Brüksel ve Den Haag'daki Yahudi şubeleri, işgal edilmiş olan Batı Avrupa devletlerinde "Yahudi meselesinin nihai çözümünü" planlamak üzere Berlin RSHA'da Eichmann'la bir araya geldiler.

Aynı yılın başından beri Almanlar Yahudi karşıtı çeşitli ek uygulamalarla işgal bölgesindeki Yahudilerin tutuklanmasının ve tehcirinin hazırlığını yapmışlardı. Şubat ayından itibaren Yahudilerin ikametgâhlarını değiştirmeleri ve geceleri evlerini terk etmeleri yasaklanmıştı. Mayıs 1942'de Fransa'ya bir "Yüksek SS ve Polis Şefi" (Karl Oberg) atanmıştı. Böylece, Fransa'da emniyet teşkilatına ait yürütme yetkisi askeri idareden SS'lere aktarılmıştı; ülkenin her yerinde Sipo/SD dairelerinden oluşan

bir ağ oluşturulmuştu. Haziran ayında Fransa'nın işgal atındaki topraklarında "Yahudi yıldızı" uygulaması getirildi.

5 Haziran 1942'de Fransa'dan kalkan ikinci tehcir treniyle, Yahudilerin Fransa'dan sistematik olarak tehcir edilmesine başlandı. Eichmann'ın Haziran 1942'de Dışişleri Bakanlığı'na bildirdiği planlarına uygun olarak "başlangıçta her gün hareket edecek özel trenlerle günde 1.000 kişi" olmak üzere, Fransa'nın işgal altındaki bölgesinden 40.000 Yahudi tehcir edilecekti.

Alman işgalciler ölüm programlarını uygulamak için Temmuz başlarında Vichy Hükümeti'yle bir uzlaşmaya vardılar. Fransız polisi Yahudilerin tutuklanması işini üstlenecekti; Vichy Hükümeti bunun karşılığında Alman makamlarından, ilk olarak yalnızca yabancı veya haymatloz Yahudilerin tehcir edileceği güvencesini almıştı. Ayrıca, Fransız polisi "özgür" bölgeden 10.000 yabancı veya haymatloz Yahudiyi de Almanlara teslim edecekti.

Bu anlaşmaya uygun olarak 1942 yılının yaz ayları boyunca hem işgal altındaki, hem de "özgür" bölgelerde yabancı uyruklu Yahudilere yönelik muazzam boyutlarda yapılan operasyonlarla bir av başlatıldı. Bu operasyonların en büyüğü 16 ve 17 Temmuz'da Paris'te gerçekleşti: 12.884 yabancı ve haymatloz Yahudi tutuklandı, bu tutukluların binlercesi tecrit kamplarına dağıtılıncaya kadar Paris'in kuzeyindeki Vélodrome d'hiver isimli bir bisiklet yarışı stadyumuna kapatıldı.

Yine Temmuz ayından itibaren Bordeaux, Angers, Rouen, Orléans ve Alman bölgesinin diğer şehirlerinde de Almanların yönettiği operasyonlar yapıldı. Vichy Hükümeti işgalcilerle yaptığı anlaşmaya uygun olarak, "özgür" bölgedeki kamplarda bulunan binlerce Yahudiyi Ağustos ayında Almanlara teslim etmeye başladı. Paris'teki operasyondan beş hafta sonra, 26 ve 27 Ağustos'ta, Fransız polisi "özgür" bölgenin çeşitli departmanlarında büyük bir operasyon gerçekleştirdi, yaklaşık 7.000 yabancı ve haymatloz Yahudiyi gözaltına aldı. 1942 yılının Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında Fransa'dan yola çıkan 34 tehcir treni, 33.000'den fazla Yahudiyi Auschwitz'e götürdü. Aynı

yılın Kasım ayına kadar bunu 10 sevkiyat daha izledi. Sadece 1942'de Fransa'dan toplam 40.000 Yahudi, yani bütün Alman işgali boyunca Fransa'dan tehcir edilenlerin yarısından fazlası imha kamplarına sevk edildi.

Türkiye Yahudilerinin geçici olarak korunması

Fransa'da çok sayıda yabancı uyruklu Yahudinin yaşıyor olması nedeniyle, Yahudi karşıtı uygulamalar başladığından beri Yahudi vatandaşlarının haklarının ihlal edildiği gerekçesiyle yabancı devlet temsilciliklerinin protestolarına yol açmıştı. Türk diplomatları da Yahudi vatandaşları için farklı düzlemlerde girişimlerde bulundular.

Protestolar başlangıçta bilhassa Türkiye Yahudilerinin Fransa'daki işletmelerinin kayıt altına alınması ve bunlara el konulması nedeniyle gerçekleşiyordu. Türkiye Paris Başkonsolosluğu, 28 Aralık 1940 tarihli yazısıyla Yahudiler tarafından çalıştırılan işletmelerin kayıt altına alınmasına ve geçici kayyumların atanmasına ilişkin yönetmeliğin uygulanmasını Almanya Büyükelçiliği nezdinde protesto etti. Bunu, Türkiye anayasasının farklı dinlerdeki vatandaşlar arasında ayırım yapmadığına dayandırıyordu.[171] Konsolosluk, aynı gerekçeyle çok sayıda Türkiye Yahudisi işletme sahibi lehine girişimlerde bulundu.[172] Almanya Büyükelçiliği cevabi yazısında her ne kadar yönetmeliğin istisnalara izin vermediğini vurguluyorsa da, "Türkiye vatandaşlarıyla ilgili olduğu takdirde Yahudi işletmelerin

171 Türkiye Paris Başkonsolosluğu'nun 28.12.1940 tarihli yazısı (Kopyası USHMM, A-00-2373, Sign. 1995, A 1202). Stanford Shaw, Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nda ve Türkiye'nin Vichy, Paris ve Marsilya diplomatik temsilciliklerinde incelediği dosyaların bir kısmının kopyasını Washington'daki Birleşik Devletler Holokost Anma Müzesi'ne (United States Holocaust Memorial Museum /USHMM) vermiştir. Ne yazık ki Shaw bu dosyaları genellikle eksik ve belirli bir düzen içinde olmadan saklamıştır. Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın arşivleri araştırmacılara açık olmadığı için, belirtilen bu duruma rağmen bu dosyaların kopyaları kullanılmıştır.

172 Türkiye Paris Başkonsolosluğu'nun I. Castoriano, Castro & Nergin ve bir başka kişiyle ilgili olarak gönderdiği yazı: Aralık 1940-Ocak 1941 (CDJC, Belgeler XXXVI-91a ve XXXVI-92a).

kayyuma devri veya satılması hususlarında Türkiye Başkonsolosluğu'nun isteklerinin bazılarını desteklemeye hazır olduğunu" da belirtiyordu.[173]

Türk ile Alman makamları arasında yazılı görüşmeler henüz sürerken, Fransız Hükümeti 1941 yazında, henüz işgal edilmemiş bölgedeki Yahudi işletmelerinin ve gayrimenkullerinin 22 Temmuz 1941 tarihli kanuna dayanarak Fransız kayyumlar tarafından devralınmasını emretti.

Türkiye Büyükelçisi bir kez daha Türkiye anayasasına dayanarak Türkiye Yahudilerinin bu ayırımcı kanunlara tabi tutulmasını protesto etti.[174] Vichy Hükümeti'nin Dışişleri Bakanlığı, buna Türkiye Yahudilerinin Fransa'da birer yabancı olarak misafiri bulundukları ülkenin kanunlarına tabi olduklarını ve bunun hangi milletten olursa olsun tüm Yahudiler için geçerli olduğu cevabını verdi.[175] Ancak daha sonra hem Alman makamları hem de Vichy Hükümeti, Türkiye Yahudilerinin işletmelerinin –bu düzenlemeye daha sonra mal varlıkları ve gayrimenkulleri de dahil edilecekti– konsolosluk tarafından atanmış Türk kayyumlara devrini öngören bir düzenlemeyi kabul etti.[176] Kaynağı muhtemelen Türkiye Paris Başkonsolosluğu'nun dosyaları olan bir liste, sadece Paris bölgesinde Türkiye Yahudilerinin sahip olduğu yaklaşık 50 işletmeyi kayyum olarak devralacak 9 Türkün ismini bildirmektedir.[177] Fransız Yahudi İşleri Genel Komiserliği'nin (CGQJ) hazırladığı bir liste, Paris bölgesinde muhtemelen bu düzenlemeye tabi olan Türkiye Ya-

---

173 Almanya Büyükelçiliği'nin Türkiye Başkonsolosluğu'na yazdığı 28.2.1941 tarihli yazı, USHMM, A-00-2373, Sign. 1995, A 1202.

174 Türkiye Büyükelçiliği'nin Fransa Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı yazı, 31.7.1941, Shaw'da tıpkıbasım olarak 1993, s. 81.

175 Fransa Dışişleri Bakanlığı'nın 8.8.1941 tarihli yazısı (Shaw 1993, s. 82) ve "Yahudi İşleri Genel Komiserliği"nin yazısı, CGQJ, (CDJC-Sign.: CXCV-161). Türk makamları başka yazışmalarda Türkiye ile Fransa arasındaki ikili anlaşmalara da atıfta bulunmaktadır.

176 Fransa Askeri Komutanlığı'nın Türkiye Paris Başkonsolosluğu'na (MBF) [gün tarihi okunmuyor] 12.1941 tarih ve 9241/41 no'lu yazısı (USHMM, A-00-2372, Sign. 1995, A1202, ayrıca Shaw 1993, s. 119 vd).

177 Hitap veya mektup başlığı bulunmayan liste, USHMM, A-00-2372, Sign. 1995, A1202.

hudilerine ait 370 işletme olduğunu göstermektedir.[178] Çok sayıda belgeden anlaşıldığına göre, Fransız ve Alman makamları 1942'den itibaren en azından büyük şehirlerde Türk bir kayyum atanması gereken Türkiye Yahudisi işletmelerin listesini Türkiye Konsolosluklarına gönderiyorlardı. Shaw, dönemin Konsolos Yardımcısı Namık Kemal Yolga'nın bir raporuna dayanarak, bu Türk kayyumların sadece formalite icabı atandıklarını, işletmelerin gerçekte asıl sahipleri tarafından yönetilmeye devam edildiğini yazmaktadır.[179]

Türk diplomatlarının Türkiye Yahudilerinin serbest bırakılması için girişimleri (1941)

Öte yandan Türk diplomatları 1941 operasyonları esnasında tutuklanan Türkiye Yahudilerinin serbest bırakılması için de birçok kez başarılı girişimlerde bulundular. Shaw, Türkiye Başkonsolosu Cevdet Dülger'in Paris'teki yabancı uyruklu Yahudilere yönelik ilk kitlesel tutuklamalardan bir gün sonraki, yani 15 Mayıs 1941 tarihli bir yazısını aktarmaktadır. Dülger, Vichy'deki Türkiye Büyükelçisine tutuklananlar arasında birkaç Türkiye Yahudisinin de bulunduğunu, polis müdürüne telefon etmek suretiyle bunların serbest bırakılmasını sağladığını bildirir.[180]

XI. Arrondissement'daki operasyondan bir gün sonra, 21 Ağustos 1941 tarihinde Türkiye Paris Konsolosu Almanya Büyükelçiliğine bir yazı yazarak, operasyon esnasında tutuklanmış olan 16 Türkiye Yahudisinin serbest bırakılmasını istemişti.[181] Bu kişiler ancak Konsolosun 5 ve 25 Eylül 1941 tarihlerinde birer yazı daha yazmasından sonra serbest bırakılmışlardır.

178 CJDC: XXXVI-111d.

179 Shaw 1993, s. 120.

180 Shaw 1993, s. 91.

181 Tutuklananlar şunlardı: Sadi Moiz, Bensiyon Elmaleh, İzak Mizrahi, Yuda Alkabes, İsak (İsaac) Bitran, Avram Namar, Liyazar Baruh, Yuda Levi, Aron Esperan, Yoda [Yuda] Franses, Yak Franses, Nisim Pinhas, İzak Fredenberg, Albert Melik, Nesim Barfi. Türkiye Başkonsolosluğu'nun yazısı, 21.8.1941, USHMM, A-00-2372, Sign. 1995, A1202.

Türk gazetelerinde, Lazar Rousso ve Albert Saül'ün yaşadıkları, Türk makamlarının başarılı girişim örneklerinin üçüncüsü olarak haber yapıldı.[182] Rousso ve Saül, 12 Aralık 1941 tarihinde yapılan operasyonlar esnasında birbirinden bağımsız bir yol kontrolüne denk gelmiş, tutuklanarak Compiègne'ye götürülmüşlerdi. Hem Rousso hem de Saül anlatımlarında Compiègne'de 12 Aralık 1941 ile 2 Nisan 1942 arasında 32 tutuklu Yahudinin ölümüne yol açan insanlık dışı koşullara dikkat çekmişlerdi. Saül ile Rousso'nun anlattıklarına göre, aile fertlerinin Türkiye Paris Konsolosluğuna haber vermeleri üzerine Türk makamları bu kişilerin serbest kalmasını sağlayarak hayatlarını kurtarmışlardı.[183] 12 Aralık 1941 operasyonunda tutuklananlar 27 Mart 1942 tarihinde Fransa'daki Yahudilerin ilk sevkiyatıyla Auschwitz'e tehcir edildiler, içlerinden sadece 23'ü hayatta kaldı.

Takibata uğrayanların hiyerarşik sınıflandırılmaları

Türkiye, Fransa'da Yahudi vatandaşlarının haklarının ihlal edilmesi nedeniyle girişimlerde bulunan tek devlet değildi. Yahudi vatandaşlarının tutuklandığı Ağustos 1941 operasyonları, 30'dan fazla yabancı devletin çok sayıdaki diplomatlarının yoğun girişimlerde bulunmasına neden oldu; bundan ötürü Paris ve Berlin'de bulunan çeşitli Nazi makamları arasında farklı yabancı uyruklu Yahudi grupları için "istisnai düzenlemeler" yapıldı.

---

182 Rousso'nun detaylı anlatımları: 5.7.1992 tarihli *Milliyet*, A. Saül, *Milliyet*, 5-9.8.1992.

183 Bu anlatılanları onaylayan, bir Türk diplomatının girişimde bulunduğunu kanıtlayan bir belgeyi ne Fransa ne de Almanya arşivlerinde bulmak mümkün oldu. Öte yandan Rousso'nun ismi, Compiègne'de tutuklu bulunan ve kendilerine bir doktor tarafından "çalışamaz" raporu verilmiş Yahudi mahkûmların dökümünün yapıldığı, 1.1.1942 tarihli bir listede bulunmaktadır. Rousso'nun serbest kalmasını sağlayan nedenin gerçekte bu rapor olması muhtemeldir. (CDJC, XXVI-6) Şubat ayı sonlarında, Fransa'dan sorumlu Alman askeri komutanlığı, Compiègne'de bulunan tarafsız devlet vatandaşı olan bütün tutukluların serbest bırakılması emrini verdi. (CDJC, IV-182) Serbest bırakılacakların listesinde Albert Saül'ün ismi de bulunuyordu.

Bu düzenlemelere göre Türkiye Yahudileri de, tarafsız veya Nazi Almanya'sının müttefiki olan devletlerin vatandaşları gibi görece "korunan", yani çeşitli Yahudi karşıtı uygulamaların ve "Yahudi yıldızı" takma zorunluluğunun uygulanmadığı, bu yüzden de Nazi jargonunda "Yıldız Takmayanlar" olarak nitelendirilen bir grubu teşkil ediyordu. 1942 tehcirlerinin başlamasıyla birlikte takibat hiyerarşileri de mükemmelleştirildi: Belirli yaş gruplarından ve milletlerden Yahudiler, Berlin'in söz konusu devletlerin "kendi" Yahudilerinin tehcirine onay vermelerini beklemesi nedeniyle "tehcire (henüz) uygun olmayanlar" şeklinde sınıflandırıldılar.

Bu istisnalar Türkiye Yahudilerine ve diğer "Yıldız Takmayanlar"a görece bir koruma ve serbest hareket alanı sağlıyordu. Ancak, vatandaşı oldukları ülkeden bağımsız olarak, çok sayıda ayırımcı ve kısıtlayıcı hüküm bütün Yahudiler için geçerliydi. Kaynaklarda ve görgü tanıklarının anlattıklarında bu duruma dair ifadeler çelişkilidir. Yabancı uyruklu Yahudilerin, Yahudi karşıtı kanunlara tabi olup olmadıkları, tabi iseler bunların hangileri olduğu çeşitli faktörlere bağlıydı. Ayrıca hem Almanlar ve Fransızlar, hem de Alman makamları arasında yaşanan yetki karmaşası nedeniyle çelişkili olarak uygulanıyordu. Gestapo ve yerel SS çok kereler bu "dikkat edilmesi gereken konulara" riayet etmiyordu. Küçük şehirlerde ve kırsal alanda bu "istisnai düzenlemeler" genellikle dikkate alınmıyordu, muhtemelen ne baskıyı uygulayan organlar, ne de Türkiye Yahudileri bu düzenlemelerden haberdardılar. Berlin tarafından dış siyaset açısından bu konulara dikkat edilmesi emredilirken, Fransa Yahudilerini korumak isteyen Vichy Hükümeti, yabancı uyruklu Yahudileri kurban etmeye hazırdı. Ne Alman, ne de Vichy makamları bu "istisnai düzenlemeleri" yazılı hale getirmeye veya uygulanmalarını garanti altına almaya niyetliydi. Bundan ötürü yabancı devletlerin diplomatik temsilciliklerinin tutumları, Yahudi vatandaşlarının durumu için çok büyük önem taşıyordu.

Yahudilerin "yıldız taşıyan" veya "yıldız taşımayan" ya da "tehcir edilebilir" veya "tehcir edilemez" olarak sınıflandırılmalarındaki en önemli kriter vatandaşlık durumuydu. Türkiye kökenli Yahudiler –bazı durumlarda aynı aile içinde olsalar bile– farklı vatandaşlıklara sahip olduklarından farklı kategorilerde yer alıyorlardı.

İçlerinden binlercesi Fransa vatandaşlığına geçmişti. Türkiye Yahudilerinin Fransa'da doğan çocukları genellikle Fransa vatandaşlığına sahipti.[184] Bundan ötürü pek çok ailede Türkiye vatandaşı olan ebeveynlerinin aksine, çocuklar "Yahudi yıldızı" takmak zorundaydı. Vichy Hükümeti tarafından Temmuz 1940 tarihinde kabul edilen kanuna göre, Fransa'da vatandaşlığa kabul edilmiş olan yaklaşık 300 Türkiye Yahudisinin Fransa vatandaşlığı iptal edilmişti.[185]

1940 sonrasında Türkiye vatandaşlığını koruyan Yahudilerin sayısını tespit etmek pek kolay değildir. Ankara Hükümeti 30'lu yılların ortalarından itibaren Fransa'da yaşayan birçok Yahudiyi Türkiye vatandaşlığından çıkarmıştı. Bu siyaset, Alman işgalinden sonra hızlandı. Shaw, Türkiye vatandaşlığına sahip olan Yahudilerin sayısını 10.000 olarak vermekte, ancak kaynak belirtmemektedir.[186] Paris Gestaposu "Yahudi Dairesi" Başkanı Dannecker, 1941 yazında "Yahudi Sayımları"na dayanarak sadece Paris Büyükşehir Bölgesi'nde yaşayan Türkiye vatandaşı aile reislerinin sayısını 1.859 olarak vermektedir. Bu-

184 Fransız mevzuatına göre Fransa'da doğan her çocuk Fransa vatandaşlığına hak kazanıyordu, Türkiye mevzuatına göre ise, Türkiye vatandaşı ebeveynlerin yurt dışında doğan çocukları Türkiye vatandaşlığına hak kazanıyordu.

185 1940 yılına kadar Fransa'da Fransız vatandaşlığına geçen Türkiye vatandaşlarının sayısı 9.113'tü; 1940 sonrasında vatandaşlıktan çıkarılanların 629'u eski Türkiye vatandaşlarıydı. Her iki rakam Müslüman Türkleri ve Hıristiyanları (Ermeniler, Rumlar) da kapsamaktadır (Laguerre 1988, s. 10). Laguerre tarafından vatandaşlıktan çıkartılan kişiler arasında yüzde 40 olarak hesaplanan Yahudi oranı baz alındığında, buradan Türkiye kökenli yaklaşık 300 Yahudinin Fransa tarafından vatandaşlıktan çıkartıldığı sonucuna ulaşılabilir. Bu sayı kaynaklarda belirtilen tahminlerin çok altındadır.

186 Shaw 1993, s. 46, dipnot 89.

nun tahmini 3,5 faktörüyle çarpımı, banliyöleriyle birlikte Paris'te 6.500 Türkiye Yahudisinin yaşadığını ortaya koymaktadır.[187] Alman birliklerinin önünden kaçan ve Paris'e (henüz) geri dönmemiş olanlarla, 1939 yılında Fransız ordusuna gönüllü yazılıp Almanlara esir düşen veya Vichy kamplarının birinde tecrit edilen Türkiye Yahudileri bu sayıya dahil değildir. Kendilerini kaydettirmeyen Türkiye Yahudilerinin sayısını tahmin etmek de oldukça güçtür.

Nazi makamları 1942 sonlarında ve 1943 yılı boyunca "Yurda Götürme" ültimatomuyla ilişkili olarak, (16 yaşından büyük) Türkiye Yahudilerinin sayısını bazı yerlerde 3.046, bazı yerlerde 5.000 olarak vermektedirler.[188] Güney Bölgesi, Nice, Marsilya, Lyon vb. yerlerdeki cemaatlerin Türkiye Yahudileri bu sayılara dahil değildir, sadece Marsilya'da 1941 yılında 1.500'den fazla Türkiye Yahudisi kaydedilmişti. Fransa'nın çeşitli bölgelerinde yapılan sayımların sonuçları, küçük şehirlerde ve kırsal alanlarda da Türkiye Yahudilerinin yaşadığını ortaya koyuyordu. Fransa'nın Almanlar tarafından işgalinin başlangıcında Türkiye vatandaşı olarak kaydedilen Yahudilerin toplam sayısı 7.000 ile 10.000 arasında bulunuyor olmalıydı. Türkiye ve Fransa tarafından vatandaşlıktan çıkartılan Yahudilerin de arasında bulunduğu tümüyle korumasız haymatlozlar grubu, Nazi ve Vichy makamları tarafından ayrı bir kategoriye kaydediliyordu. Ancak haymatloz olarak kaydedilen bu Yahudilerin kaçının eskiden Türkiye vatandaşı olduğunu bilemiyoruz. Bunun dışın-

187 Dannecker "Yahudi Sayımları"na dayanarak Seine Departmanı'nın Yahudi nüfusunu ikamet, cinsiyet, yaş, vatandaşlık vb. kriterlerine göre sınıflandırdığı 76 sayfalık bir rapor yazmıştı (USHMM: UGIF RG 43.005 M, 6. film rulosu; bazı bölümleri için bkz. Klarsfeld, 1993, s. 95 vd). Hesap işleminde kullandığım 3,5 katsayısı Kaspi 1997, s. 88'den alınmıştır.

188 Abetz'in Paris Büyükşehir Bölgesi'nde yaşayan Türkiye Yahudileri için verdiği 3.046 sayısı, başta Roblin 1952, s. 184 vd. olmak üzere çok sayıda yayında aktarılmaktadır. Almanya Paris Büyükelçiliği'nde görevli Schleier, işgal bölgesindeki Türkiye Yahudilerinin sayısını Aralık 1942 için 3.500 olarak vermekte, Mart 1943'te ise "yaklaşık 5.000 Türkiye Yahudisi"nden söz etmektedir (Schleier'in telgrafı 11.12.1942, PAAA F 100867; Almanya Paris Büyükelçiliği'nin telgrafı, 12.3.1943, PAAA, R 99446). Abetz tarafından verilen sayı sadece Seine Departmanı için geçerliyken, Schleier'in verileri işgal altındaki bütün bölgeyi ("Kuzey Bölgesi") kapsamaktadır.

da Türkiye kökenli Yahudiler arasında İspanya, İtalya, Bulgaristan ve Yunanistan vatandaşı olanlar da vardı.[189]

Türkiye vatandaşlığı sorunu: "Muntazam" ve "gayri muntazam" vatandaşlık

Türk makamlarının, Vichy veya Nazi makamları tarafından Türkiye Yahudisi olarak kaydedilen kişilerin çok az bir kısmını kendi vatandaşları olarak tanıması, hayati bir sorun oluşturuyordu. Alman işgali döneminde Ankara Hükümeti Fransa'da yaşayan 2.000 ilâ 3.000 kişiyi Türkiye vatandaşlığından çıkardı.

Fransa'daki Türkiye Yahudilerinin bu durumdan fazlasıyla mağdur olmalarının nedeni yalnızca sayılarının yüksek olmasından kaynaklanmıyordu; o dönemde yaşayan tanıkların anlattıklarından da anlaşıldığı gibi, Türk kanunlarında yapılan ve bu kitlesel vatandaşlıktan çıkarmaların önünü açan yeni düzenlemeler, konsolosluklar tarafından Yahudilere yetersiz bir şekilde duyurulmuş veya hiç duyurulmamıştı. Yardım istemek için Türkiye temsilciliklerine başvuranların birçoğu, aniden vatandaşlıktan çıkarıldıklarını öğrenmişlerdi. Bu durum, Vichy Hükümeti'nin ve Alman işgal makamlarının "Türk" olarak kaydettiği binlerce Yahudinin başına gelmişti.

Göçmenler Fransa'daki günlük yaşamlarında kendi ülkelerinin pasaportunu değil de ülkede yerleşik olan yabancılara verilen Fransız kimliği Carte d'étranger'ı kullandıkları için, Fransa'da yaşayan Türkiye Yahudilerinin birçoğu sahip oldukları Türk belgelerini düzenli olarak yeniletmeye muhtemelen gerek görmüyorlardı. Zaten Ekim 1940'ta (ve Haziran 1941'de "özgür" bölgede) yapılan "Yahudi sayımı"nda, ayrıca tutuklamalarda da vatandaşlığa dair verilerin Carte d'étranger'dan alınmış olduğunu gösteren pek çok ipucu vardır. Bu durum, Vichy ve Almanlar tarafından Türkiye Yahudisi olarak kaydedilenle-

189 Tehcir listelerinin bir değerlendirmesi, Türkiye doğumlu bazı Yahudilerin Polonya veya Rusya vatandaşı olduklarını ortaya koymaktadır. Öte yandan eskiden Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Yunanistan, Bulgaristan veya Filistin doğumlu kişilerin birçoğu Türkiye vatandaşlığına sahipti.

Türkiye Yahudilerinin Alman İşgali Altındaki Günlük Yaşamları

Elvira Ovadya (doğ. Profetta), Alman işgalini çocukken yaşamıştı. Anılarını şöyle anlatıyor:

"Babam Birinci Dünya Savaşı'nda askermiş. 1918'de, savaştan hemen sonra Türkiye'den Fransa'ya gitmiş, annem de biraz daha sonra. Birbirleriyle orada tanışmışlar. Ben 1929'da orada, Paris'te doğmuşum. İki kardeştik, erkek kardeşim ve ben.

1940'ta Almanlar yaklaştığında, Paris'in işgalinden önce, insanlar şehirden kaçtılar. Annem, kuzenim ve ben de kaçanlar arasındaydık. Babamın patronu bizi Loire yakınlarındaki bir akrabasına götürmüştü. Almanlar daha da yaklaştıklarında, biz bir yük treniyle kaçmaya devam ettik. Ama çok fazla ilerleyemedik. Tren kırların ortasında durdu. Annemin babasının ona hediye ettiği bir *Kemer*'i (üzerinde İbranice yazılı bir kolye ucu) vardı. Üzerimizi aradıkları takdirde bulabilecekleri korkusuyla onu gömdü, daha dün gibi gözlerimin önünde. Bir hafta boyunca bu trende kaldık.

Trenlerin işlemeleri tekrar mümkün olduğunda Paris'e geri döndük ve hayat orada devam etti, ben tekrar okula gitmeye başladım.

Günün birinde Almanlar kendimizi kaydettirmemizi emrettiler ve gıda karnelerinin üzerine Juif (Yahudi) yazıldı. Annemle babam Türk oldukları için karnelerine bu damga basılmadı, Türk olduklarını ispat edenlere katlanabilir birer Carte d'étranger alabildiler. Daha sonra sarı yıldız taşınmasını emrettiler. Ama bu da sadece Fransızlar, haymatlozlar ve bazı yabancılar için geçerliydi, Türkler için değil. Annemle babam Türktü, ama ben Fransızdım ve sarı yıldızı takıyordum. Okulda çok yakın olduğum bir kız arkadaşım vardı. Ona Yahudi olduğumu hiç söylememiştim, bunu kimse bilmiyordu. Fakat pazartesi günü sarı yıldızla okula geldiğimde benimle bir daha konuşmadı. Kardeşimde ise durum tam aksiydi. Onun Katolik sınıf arkadaşları vardı, kardeşim sarı yıldız takmak zorunda kaldığında, protesto etmek ve dayanışma göstermek için onlar da birer yıldız taktılar. Bu türden pek çok emir vardı: Artık metroyu kullanamıyorduk, sadece en arka vagona binebiliyorduk, akşamları saat 20'den sonra dışarı çıkamıyorduk, gündüzleri de sadece saat 12 ilâ 13 arasında alışveriş yapabiliyorduk.

Rue du Faubourg du Temple'de, X. ve XI. Arrondissement'nın sınırında oturuyorduk, bizim taraf X. Arrondissement'daydı, caddenin karşı tarafı da XI.'di. XI.'deki büyük operasyon yapıldığında, biz bundan etkilenmedik. Operasyonu karanlıkta pencereden seyrettik, caddenin karşı tarafında oturan Polonyalı Yahudiler tutuklanıyordu. Bu operasyonda benim amcamı da tutukladılar. Sonra yaşlı olduğunu söylediler ve tekrar serbest bıraktılar.

Babam Türk Konsolosuna gitti. Onların Yahudileri kurtardığı söylenir daima. Ama babam Konsolosluğa gittiğinde ona dediler ki: 'Konsolosluğa başvurmak şimdi mi aklınıza geldi? Bunca zamandır hiç uğramadınız!' Oraya gitmek hiç akıllarına gelmemişti. Annemle babama yardım etmek yerine, ellerine Türkiye vatandaşlığından çıkartıldıklarına dair birer belge tutuşturdular. Babamın Atatürklü bir rozeti vardı, onu bile elinden aldılar. Sonra babam tanıdığı bir Fransız polis komiserine gitti. Bu komiser babamın 'Türk' olduğunu ispatlayan Carte d'étranger'ın süresini uzattı. Yaptığı bu iyilik için babamın ne kadar para ödemesi gerektiğini bilmiyorum, ama komiser kâğıdı damgaladı."

(Elvira Ovadya-Profetta ile 20.3.2004'te İstanbul'da yaptığım görüşmeden bir bölüm)

rin sayısıyla Türkiye tarafından vatandaş olarak kabul edilenlerin sayısı arasındaki büyük farkın nedenini açıklayabilir.

Konuyla ilgili bazı yayınlar, vatandaşlıkları onaylanmamış "Gayri Muntazam" Türkiye Yahudilerinin[190] çoğunlukla Fransa vatandaşlığına geçen ve Vichy Hükümeti tarafından vatandaşlıktan çıkartıldıktan sonra tekrar Türkiye vatandaşlığına alınmak için başvuruda bulunan kişiler[191] ya da "kuşaklar boyunca" Fransa'da yerleşik olan ve Nazi takibatının baskısıyla eski Osmanlı veya Türkiye vatandaşlıklarını hatırlayan kişiler olduğunu öne sürmektedir.[192] Bu iddialar, yanıltıcıdır.

Türkiye Yahudilerinin Fransa'ya kitlesel göçleri 1920'li ve

190 Türk kaynaklarında vatandaşlıkları kabul edilen Türkiye Yahudileri "Muntazam", diğerleri "Gayri Muntazam" olarak nitelendiriliyordu.

191 Schmidt 1998, s. 110; Shaw 1993, s. 61.

192 Kıvırcık 2007, s. 21; Shaw 1993, s. 60.

1930'lu yıllarda gerçekleşti. Türk makamları tarafından geri çevrilen, vatandaşlıktan çıkarılanlar Fransa'da yalnızca bir kuşaktan beri yaşayan Yahudilerdi. Yani kısa bir süre önce oraya göç etmişlerdi. Ancak bu göçmenlerin büyük çoğunluğu alt sosyal sınıfa aitti. Pek çoğu bilgisizlikten veya maddi imkânlarının yetersizliğinden sahip oldukları Türk belgelerini düzenli olarak yeniletmeyi veya askerliklerini yapmayı ihmal etmişlerdi. Daha iyi durumdaki Türkiye Yahudisi işadamlarının mesleki faaliyetleri çerçevesinde Konsolosluk makamlarıyla zaten ilişkileri vardı, daha bilgiliydiler ve isteklerini kabul ettirebilecek pozisyondaydılar. Türkiye Yahudilerinin (onaylanmış veya onaylanmamış) Türkiye vatandaşlıklarına dair konumları, genellikle sosyal statülerini yansıtıyordu.

Takibat döneminde bürokrasi

Hem işgal hem de uğratıldıkları takibatın getirdiği zor koşullar nedeniyle belgelerini düzenli olarak yeniletmek, Yahudilerin birçoğu için mümkün değildi. Bordeaux, Cherbourg ve Le Havre'daki Türkiye Konsoloslukları (her üçü de işgal bölgesinde bulunuyordu) Eylül 1941'de kapanmış ve görevlerini Paris Başkonsolosluğu'na devretmişlerdi.[193] Yahudi karşıtı kanunlar Yahudilerin serbest dolaşım hakkını ellerinden almış, bundan ötürü Paris veya Marsilya'dan başka yerlerde yaşayan Türkiye Yahudilerinin temsilciliklere ulaşmaları neredeyse imkânsızlaşmıştı. Örneğin, Fransız makamları 1942 sonlarında Isaac Castoriano'ya yaşadığı yer olan St. Jean du Bruel'den (Pireneler bölgesinde) Marsilya'daki yetkili Türkiye Konsolosluğu'na gitme izni vermemişlerdi.[194] Ayrıca, Türkiye Konsoloslukların

193 Türkiye, Fransa'nın işgalinden sonra Büyükelçiliğini Vichy'ye nakletmiş, Başkonsolosluğu VIII. Arrondissement'daki Haussmann Bulvarı'na taşımıştı. Güney bölgesinin de işgal edilmesinden sonra Konsolosluk Marsilya'dan Grenoble'a taşınmıştı. Lyon'da bir Fahri Konsolos vardı. Diğer bütün temsilcilikler kapatılmıştı.

194 Castoriano, karısının da Türkiye vatandaşlığını kazanabilmesi için evliliğini kaydettirmek istiyordu. Castoriano dosyası, USHMM, A-00-2372, Sign. 1995, A1202.

"normal bürokrasisinin" sebep olduğu gecikmeler de, Nazilerin yarattığı takibat koşullarında mağdurlar için içinde bulundukları tehlikenin daha da büyümesini ifade ediyordu.[195] Türk makamları bir kişi için harekete geçmeden önce, onun vatandaşlık durumunu inceliyorlardı. Çok sayıda Türkiye Yahudisi, Alman işgali esnasında Kuzey Fransa'dan kaçtığı ve inceleme için kişinin kaçışından önce bağlı bulunduğu Konsolosluğa yazı yazılması gerektiği için bu inceleme işlemi haftalar, hatta aylar alabiliyordu. Bazı Türk memurları da genel olarak Yahudilerin asker kaçağı veya vatandaşlıktan çıkartılmış olduklarını kabul etme eğilimindeydiler.

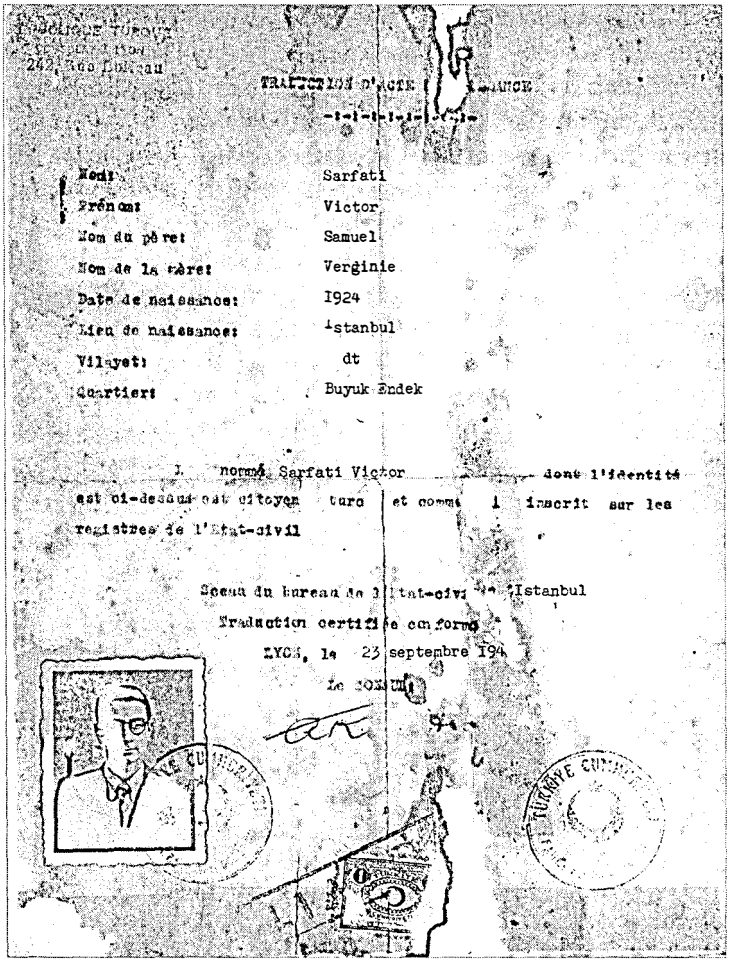
Türk belgelerinin sağladığı himaye

Anlatılan tüm kısıtlamalara rağmen Yahudilerin "Türk" olduğunu ispatlayan herhangi bir belge, onları uzun bir zaman boyunca belli bir ölçüde korudu. Türkiye'nin vatandaşlıktan çıkarmış olduğu kişiler bile, bir süre daha Carte d'étranger'larının üzerindeki "Türkiye vatandaşı" ibaresi olduğu için korundu. Birçokları ise, karaborsada satın alınabilen sahte Türk kimliğiyle hayatta kalabildiler. Röportaj yaptığım kişilerden biri olan Annie Benveniste'nin de anlattığı gibi, Paris'teki bir caminin imamı da Türkiye Yahudilerine gerekli belgeleri hazırlıyordu.[196]

Bir süre sonra Gestapo ve Vichy polisi de Türkiye Yahudilerinin sadece küçük bir kısmının Konsolosluklar tarafından tanındığını ve himaye edildiğini anladı. Ocak 1943'te Marsilya Türkiye Konsolosu, konuyla ilgili bir soru üzerine, Fransız Yahudi İşleri Genel Komiserliği'ne (Commissariat général aux

195 Yuda Farhi, vatandaşlık ilmühaberinin kendisine geri gönderilmesi için altı haftadan uzun bir süre beklemek zorunda kalmıştı. Bu belge eline geçemeden tutuklandı (Shaw 1993, s. 229-250). Refca Yeruşalmy, belgeleri Grenoble Konsolosluğu'nda temdit edilmeyi beklerken tutuklandı. Kardeşleri haftalar boyunca Türk makamlarının Yeruşalmy'nin belgelerini Drancy'ye göndermesi için uğraştılar. Paris Başkonsolosu nihayet Yeruşamly'nin serbest bırakılması için girişimlerde bulunduğunda, Yeruşamly çoktan tehcir edilmişti (Yeruşalmy dosyası, USHMM, A-00-2372, Sign. 1995, A1202).

196 Benveniste 1989, s. 151.

TRADUCTION D'ACTE [illegible] FRANCE

Nom:	Sarfati
Prénom:	Victor
Nom du père:	Samuel
Nom de la mère:	Verginie
Date de naissance:	1924
Lieu de naissance:	Istanbul
Vilayet:	dt
Quartier:	Buyuk Endek

J. nommé Sarfati Victor dont l'identité est ci-dessus est citoyen turc et comme tel inscrit sur les registres de l'Etat-civil

Sceau du Bureau de l'Etat-civil de Istanbul

Traduction certifiée conforme

LYON, le 23 septembre 194[illegible]

Le Consul

Victor Sarfati karaborsadan satın aldığı bu sahte belgeyle hayatta kalmayı başardı (Victor Sarfati'nin Arşivi'nden).

questions juives / CGQJ) sadece Konsolosluk tarafından düzenlenmiş fotoğraflı kimlik belgeleri bulunan kişilerin Türkiye Yahudisi olarak kabul edileceğini bildirdi.[197]

Türk diplomatlarının Fransa'da artık Türkiye vatandaşı olmayan Türkiye-Osmanlı kökenli Yahudileri de koruduklarını iddiaları gerçeğe uygun değildir. Örneğin Kıvırcık, o zamanlar Fransa'daki Türkiye Büyükelçisi olan büyükbabası Behiç Erkin'in "Vatandaşlık İlmühaberi" verilmesini sağlamak suretiyle 20.000 Yahudiyi kurtardığını yazmaktadır. Kıvırcık'a göre, Türkiye Konsoloslukları, bu ilmühaberleri "kuşaklardan bu yana" Türkiye'yle ilgisi kalmamış olan kişilere de cömertçe vermiş, böylece onları da en azından geçici olarak Konsolosluk himayesine almışlardı.[198] Shaw'ın ve Kıvırcık'ın anlatımları, bu vatandaşlık ilmühaberlerinin Yahudilerin nasyonal sosyalistler tarafından takibata uğramaları karşısında onları korumak için verildiği izlenimini uyandırmaya çalışmaktadır. Bu doğru değildir. Çünkü Konsolosluklar bu belgeleri, yurt dışında altı aydan fazla kalan Türkiye vatandaşlarına pasaportlarının yerine veriyordu. Ancak, Yahudi takibatının Fransa'da da başlamasından sonra, bazı Türkiye Konsolosluklarının Fransızca olarak doldurulmuş olan vatandaşlık ilmühaberlerinin üzerine, bu belgelerin sahiplerinin Yahudi olarak uluslararası hukuka göre ayırımcılığa tabi tutulamayacakları notunu düşmeleri elbette ki çok olumluydu.[199]

Alman işgali esnasında Fransa'da bu tür sertifikaların bazı "gayri muntazam" Yahudilere verilmiş ve satılmış olması mümkündür. Vatandaşlıktan çıkartılmış olan Türkiye kökenli Ya-

197 CGQJ'nin 23.1.1943 tarihinde Türkiye Başkonsolosluğu'ndan aldığı bilgiyle ilişkin gönderdiği talimat (CDJC, Sign. XVIIa, 43(227)); CGQJ 18.1.1943 tarihinde Türk olduklarını söyleyen Yahudilerin kontrolüne özel bir özen gösterilmesi gerektiğini, çünkü birçoğunun belgelerinin geçerli olmadığını belirten bir talimat yayınlamıştı (CDJC-Sign: XVIIa, 43(231)).

198 Kıvırcık 2007, s. 10. Benzer açıklamalar Shaw'ın kitabında da bulunmaktadır, 1993, s. 127 vd.

199 Marsilya'daki Konsolos Yardımcısı, bu tür tezkereleri Şubat 1943'te örneğin Luiza ve Salomon Karel için tanzim etmişti. Bu cümle daha önce kullanılan vatandaşlık ilmühaberlerinde bulunmuyordu. Kopyalarını bana verdiği için Serge Klarsfeld'e teşekkür ederim.

hudilere belge tanzim etmiş olan Lyon Fahri Konsolosu Albert Routier'nin bunu yaptığı belgelenmiştir.[200] O dönemde Türkiye'nin Vichy Büyükelçisi olan Behiç Erkin, anılarında yazdığı gibi, kendisi bu olayları Ankara hükümetine bildirmiş ve Marsilya Başkonsolosu Bedî Arbel'i de gerekli soruşturmayı yürütmekle görevlendirmişti. Soruşturma sonucunda Fahri Konsolos Routier'nin "sırf insânî bir fikirle hareket ettiği"nin anlaşıldığı kararına varılmış ve "bundan sonra bir daha böyle usûlsüz hareketlerde bulunmamak şartı ile" görevini sürdürmesine izin verilmişti. Erkin her ne kadar Fahri Konsolos Routier'nin bu "insani" davranışı sonucunda "Mûsevîlerin kendilerinin Türk olduklarını ispat ederek Yahûdiler hakkındaki bazı kararlardan kurtulduklarını" hoşnut bir şekilde anlatıyorsa da, gösterilen tepkiden Routier'nin davranışının ne Ankara tarafından izlenmesi emredilen siyasetle, ne de diğer Türkiye Konsoloslukları-nın uygulamalarıyla örtüştüğü anlaşılmaktadır.

c. Lyon fahrî konsolosumuz Routier'nin, Türkiye'de doğmuş bâzı Yahûdilerin mürâcaatı üzerine, bunların eski nüfus tezkerelerini tercüme ve tasdîk ettiğini ve bunu elde eden Mûsevîlerin kendilerinin Türk olduklarını ispat ile Yahûdiler hakkındaki bazı kararlardan kurtulduklarını Marsilya Başkonsolosu Bedi Arbel bana bildirmişti. Meseleyi bakanlığa yazmakla berâber, bu işin tahkîkine Arbel'i memur ettim. Tahkîkat netîcesinde Konsolos Routier'nin bu işte hiçbir sûiistimâli olmadığı ve sırf insânî bir fikirle hareket ettiği anlaşıldı. Bundan sonra bir daha böyle usûlsüz hareketlerde bulunmamak şartı ile, vazîfesine devâm edebileceği teblîğ edildi. Esâsen zengin bir müteahhit olan bu adamın, böyle küçük sûiistimâller yapacağına ihtimâl vermemiştim.

(Dönemin Büyükelçisi Behiç Erkin'in yayınlanmamış hatıratından, 1959, s. 542.)

200 Routier, Yahudilerin Türkçe doğum belgelerinin tercümesinden sonra bunları tasdik ediyordu (Erkin 1959, s. 542). Amipaz, Routier'nin Cezayir kökenli Haham Benjamin Assouline'e ve karısına Ahmet Elma adıyla sahte belgeler tanzim ettiğini belirtmektedir (Amipaz 1995, s. 19 ve 21).

Çok sayıda rapor ve doküman, Türkiye Konsolosluğu'nun "gayri muntazam" Yahudileri sadece korumak için bile en küçük bir adım dahi atmadığını ortaya koymaktadır.[201]

Türkiye Paris Büyükelçisi İlter Türkmen, Türkiye Paris Büyükelçiliği'nde İkinci Dünya Savaşı'ndan kalma belgeleri inceledikten sonra, usulüne uygun bir şekilde kaydedilmemiş Yahudilerin de Türkiye Konsoloslukları tarafından himaye edildiğine dair bir belge bulunmadığını Ağustos 1988'de beyan etmişti.[202]

Dönemin Paris Konsolos Yardımcısı Namık Kemal Yolga'nın Shaw'ın kitabında hararetle anlattığı ve "resmen kayıtlı olmayan" Yahudilere verildiğini söylediği formlar, bu kişilerin 30'lu yıllarda geçerli olan kanunlara göre durumlarının yeniden düzenlenmesini talep eden, ancak çoğunun vatandaşlıktan kesin olarak çıkartılmalarına yol açan belgeler olsa gerek.[203] Yakar isimli Parisli bir Yahudi, 1942-43 kışında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye yazdığı mektupta, Yahudilerin başvurularının incelenmesi sürecinde dahi kendilerine geçici bir himaye sağlanmadığından şikâyet ediyordu.[204]

Bay Yakar'ın bu yardım çağrısının Türkiye'de yetkili makamlar tarafından nasıl karşılandığı, Başbakanlık Arşivi'nde bulunan mektubunun altına düşülmüş nottan anlaşılıyor: "Yakar adındaki bir Yahudinin, Fransa'da yaşayan, vatana hıyanetten suçlu Türk uyruklu Musevilerin Türkiye'ye geri dönme isteğini bildiren mektubu."[205] Türk makamları tarafından Yakar'a ve-

201 Örneğin, Yahudi İşleri Genel Komiserliği (CGQJ) Şahıs Sicili Şefi E. Boutmy'nin, aslında 1902 Ortaköy/Istanbul doğumlu bir Türkiye Yahudisi olan, ancak kendisini Rum-Ortodoks bir Türkiye vatandaşı olarak tanıtan Vitalis Behar hakkında sorduğu soruya dair düştüğü not. Bu soru üzerine Marsilya Konsolosluğu Behar'ın sadece Konsolosluğa kayıtlı olmadığı cevabını vermekle kalmamış, aynı zamanda onun kesinlikle bir Yahudi olduğunu da ilave etmişti ki, bu bir idam fermanına karşılık geliyordu (CJDC, XXXII 152ter).

202 Shaw'ın kendisi Türkmen'in 5.8.1988 tarihli yazısını belgelemektedir (Shaw 1993, s. 334 vd).

203 Shaw 1993, s. 339.

204 Dosya: 94C52/Fon Kodu: 30..10.0.0/Yer No: 110.736..12.

205 Mektuba tarih atılmamıştır, büyük ihtimalle Ekim 1942'de yazılmıştır. Yakar'ın, mektubunu gerekli yerlere ilettiği için Büyükelçi Erkin'e gönderdi-

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Milli Şefimiz Muaffak babamız,

Seyrusefer kanunumun muhalif Türk konsoloslukları tarafından vaktu zamanında âdemi ilânından ileri gelen cehil ve ihmâl dolayisile konsolosluklarda muameleği kaydiyeleri"Gayrimuntazam " olan Fransada sakin bir çok sadik Musevi Türk tabaası,konsolosluk-larin himayesinden mahrumiyetlerinden doleyi ahvali hazirai fevkeladede azzaplar içinde yaşayorlar.

Türkiyeyi felaketi harpten kurtarmak için dehayi seyasetine cümle alemin hayran ve senahan olduğu Hukûmeti Cumhuriyemizin,biz bedbaht "Gayrimuntazamlilar" Musevi Türk tebaasini"bilâ himaye birakmak hakkindaki kararinin esbabini anlamaktan aciz kaliyoruz.

Seyrusefer kanununda biz Gayrimuntazamlilara vaziyetimizi düzeltmek için beyanname ile Merkezi Hukûmete muracaatimiza musade edildigine nazaren,pek uzun sürmesi lazimgelen âmik dosiye tahkikati ve kararlarin ve mudafaalarimizin neticesine kadar himayei hukûmetten mahrum kalamayacaginiz bedihidir;bu itibarle himayesizligimizin esbabini"Şiddeti Kanuniyeye" atfedemeyo uz.

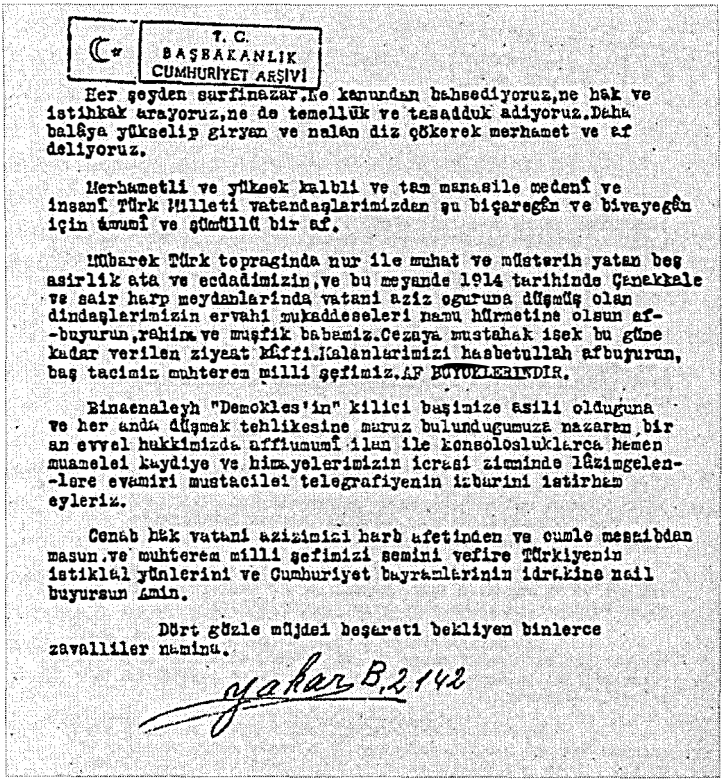
Pederane ve idârî bir'dersi tedipten'ibaretse , terbiye ve ıslahi nefs için kullanilan bir tedbiri tedibin,evladin itlaf ve imhasina kadar vardirilmiyacagi tabiidir.

Himayesizligimize sebep "Vatana hiyanet" cürmünün tühmeti ise bu zavalli masum ve sadik tebaa mayanında hiyaneti vataniye ile ittiham edilecek tek bir ferde ne tesadüf ne de tahayyül ediyoruz.

Ecdadimizi Enkizisiyon mezalimiden kurtarip beş asirdan beri bizi eğuşi şefkat ve himayesine almiş ve refah ve saadet içinde yaşatmiş olan ve en son nimeti uzma olmak üzere, bilâ tefriki cinsu mezhap,esasine mübteni "Türkiye Cümhuriyeti"nin ilânile,bize hukkuk ve musavati tamme bahşeylemiş bulunan necip ve alicenap Türk Milletine sadakat,merbutiyet ve minnettarligimizi aslâ onutmadik ve kat-iyen onutamayiz.Her halu kârde ve her zamanu mekânde bu cevheri sadakati,bu"Sadik Musevi milleti" şerefli ünvanini daima beraber taşidik ve aleme her vesilede müftehirane ilân eyledik.

Imdi himayesizligimizin esbabini anlamak için bundan fazla tamimi muhakeme edemiyoruz . Her halde Ana Vatandan uzak bulunmak dolayisile masuniyetimiz hakkindaki esbabi mudafaamizin serdu ityanine ne mekân musait ne zaman.

Yakar isimli Parisli bir yahudinin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye yazdığı mektup
(BCA: Fon 030.10.00/Yer: 110.736.12

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Her şeyden sarfınazar,ne kanundan bahsediyoruz,ne hak ve istihkak arayoruz,ne de temellük ve tesaduk adiyoruz.Daha balâya yükselip giryan ve nalan diz çökerek merhamet ve af deliyoruz.

Merhametli ve yüksek kalbli ve tam manasile medenî ve insanî Türk Milleti vatandaşlarimizden şu biçareğân ve biveyeğân için âmmî ve gönüllü bir af.

Mübarek Türk toprağında nur ile muhat ve müsterih yatan beş asirlik ata ve ecdadimizin,ve bu meyanda 1914 tarihinde Çanakkale ve sair harp meydanlarinda vatani aziz oğuruna düşmüş olan dindaşlarimizin ervahi mukaddeseleri namu hürmetine olsun af-buyurun,rahim ve müşfik babamiz.Cezaya müstahak isek bu güne kadar verilen ziyaat kâffi.Kalanlarimizi hasbetullah afbuyurun, baş tacimiz muhteren milli şefimiz.AF BÜYÜKLERİNDİR.

Binaenaleyh "Demokles'in" kilici başimize asili olduğuna ve her anda düşmek tehlikesine maruz bulunduğumuza nazaren,bir an evvel hakkimizda affiumumî ilan ile konsolosluklarca hemen muamelei kaydiye ve himayelerimizin icrasi zimninde lâzimgelen-lere evamiri mustacilei telegrafiyenin izburini istirham eyleriz.

Cenab hak vatani azizimizi harb afetinden ve cumle mesaibden masun,ve muhterem milli şefimizi semini vefire Türkiyenin istiklal yüklerini ve Cumhuriyet bayraklarinin idrakine nail buyursun Amin.

Dört gözle müjdei beşareti bekliyen binlerce zavallilar namina.

Yakar B.2142

rilmiş bir cevap ya da gösterilmiş başka bir tepki olup olmadığı belli değildir.

Almanya Paris Büyükelçiliğinin bir telgrafından anlaşıldığı üzere, Yahudilere, Türkiye'ye geri dönmek için verdikleri dilekçeler Türk makamları tarafından incelendikten sonra ancak Ekim 1943'te, üç ay geçerli ilmühaberler verilmiştir.[206]

ği bir teşekkür yazısı 30.10.1942 tarihlidir (Kıvırcık 2007, s. 218). Mektup 17.2.1943 tarihinde Dışişleri Bakanlığı tarafından Başbakanlığa ve Cumhurbaşkanlığına gönderilmiştir.

206 Schleier'in 26.10.1943 tarihli telgrafı (PAAA, R 100889, Fiş 2273).

Türkiye Yahudilerinin tehciri: Mart 1942 - Şubat 1943

Daha 1942 yazında yüzlerce Türkiye Yahudisi Fransa'dan Auschwitz'e tehcir edilmiştir; bu da Türkiye Yahudilerinin ne kadar tehlikede olduğunu ortaya koymaktadır. 27 Mart 1942 tarihinde hareket eden ilk tehcir treninde bulunanlar arasında Türkiye doğumlu 19 Yahudi ile –Lucie Eskenazi'nin yazısından anlaşıldığına göre– Türkiye vatandaşı olan Bulgaristan doğumlu Preciado ve René Eskenazi de bulunuyordu.[207] Türkiye doğumlu 19 Yahudinin 7'si Fransız vatandaşlığına sahipti, diğerlerinin vatandaşlık durumu "belirsizdi" ya da haklarında bilgi yoktu. Bu sevkiyatta tehcir edilenlerin biri de 1916 İstanbul doğumlu Maurice (Mordka) Saranga'ydı. Auschwitz'teki tutuklu numarası 28431'di. Maurice Saranga 25 Nisan 1942'de, Auschwitz'e gelişinin üzerinden dört hafta geçmeden öldü. Ölüm belgesine ölüm nedeni olarak alay edercesine "kalp yetmezliği" yazmışlardı.[208]

Fransa'dan 5 Haziran 1942 tarihinde yapılan ikinci sevkiyat, tehcir listesinde Türkiye vatandaşı oldukları belirtilen İstanbul, Bursa, İzmir ve Babaeski doğumlu 10 Yahudiyi Auschwitz'e götürdü. Fransa'dan 19 Temmuz 1942 tarihinde Auschwitz'e giden yedinci tren, varış noktasında "eleme" yapılan ilk trendi. Auschwitz'te Yahudilerin gaz odasında öldürülmelerine başlanmıştı. Bu trenle tehcir edilenlerin 17'si Türkiye doğumluydu veya tehcir listesine göre Türkiye vatandaşıydılar.[209]

Yaz aylarındaki 37 tehcir treniyle birlikte Eylül 1942 sonuna kadar 500'den fazla Türkiye Yahudisi Fransa'dan Aus-

207 Bayan Lucie Eskenazi, Türkiye Vichy Büyükelçiliği, Paris ve Marsilya Konsoloslukları arasında Ekim 1942 ile Ocak 1943 arasında sürmüş olan yazışmalar (USHMM, A-00-2372, Sign. 1995, A1202). Türk makamları, Bayan Eskenazi'ye kocasının ve oğlunun vatandaşlıktan çıkartıldığını yazmışlardı. Her ikisi de bu yazışmalar esnasında tehcir edilmişti.

208 Auschwitz-Birkenau Hafıza Müzesi Arşivi.

209 Tehcir edilen 14 kişinin doğum yerleri İstanbul, İzmir, Edirne, Aydın ve Bursa'ydı; bunların 7'si Türk vatandaşı olarak diğer 7'si ise "vatandaşlığı belirsiz" olarak kayıt edilmişti; ayrıca Selanik doğumlu olan 3 kişi daha Türk vatandaşlığına sahipti (Klarsfeld 1978-a).

chwitz'e gönderildi. Tehcir listelerine göre bunların yarısından fazlası (262 kişi) Türkiye vatandaşıydı, 50'si yaşadıkları ülkenin vatandaşlığını almıştı, 80 kişinin vatandaşlık durumu "belirsiz"di. Kasım 1942'de 39. ve 40. trenlerde Türkiye kökenli 76 Yahudi (23'ü Türkiye vatandaşı) daha vardı. Şubat 1943'te ise Türkiye kökenli 125 Yahudi daha tehcir edildi ve tehcir listelerine göre bunların 50'si "Türk milletinden"di.[210]

Mart 1942-Şubat 1943 sonu arasında gerçekleştirilen 48 sevkiyatla Türkiye kökenli 704 Yahudi tehcir edildi, bunların 335'i Türkiye vatandaşıydı.

Tarafsız devletlerin vatandaşı olan Yahudiler için üzerinde anlaşmaya varılan istisnalar olmasına rağmen, neden bu kadar fazla sayıda Türkiye Yahudisi tehcirle ölüme gönderilmişti? Alman Yahudi katilleri kendi kurallarını ve takibat hiyerarşilerini canlarının istediği şekilde ihlal edebiliyorlardı. İlgili komutan için her sevkiyatta öngörülen 1.000 Yahudi sayısına ulaşmak daha önemliyse, o zaman topladıkları Yahudilerin tarafsız bir devletin vatandaşı olmalarını görmezden geliyordu.[211] Bu yüzden Vichy Hükümeti'yle 1942 yazında karşılıklı varılan anlaşmaya rağmen, Fransa Yahudileri de kitlesel olarak tutuklanıyor ve tehcir ediliyordu. Ağustos 1942'den itibaren tehcirleri "işgücü istihdamı" olarak kamufle eden bütün yönergeler yürürlükten kaldırıldı. Bölgede yapılan operasyonlarda Gestapo'nun öngördüğünden çok daha az sayıda tutuklama gerçekleştiğinden, sevkiyatları doldurmak için kadınlar, çocuklar ve yaşlılar da kitlesel olarak tehcir edildi.[212] 17 Ağustos tarihli 20 no'lu tren

210 11.11.1942 tarihinden Şubat 1943'e kadar sevkiyat gerçekleşmedi. Fransa'dan tehcir edilen Türkiye Yahudileriyle ilgili olarak verilen tüm sayılar, Vatandaşlık ve Doğum Yeri Bilgileri *Memorial de la deportation des Juifs de France* (Klarsfeld 1978-a) isimli anma kitabında yer almaktadır. Klarsfeld her bir tehcir trenindeki isim listelerini yeniden oluşturmuştur. Bazı münferit durumlarda çeşitli belgelerde verilen vatandaşlık bilgileri birbiriyle çelişmektedir. Tarafımdan "Türkiye kökenli" Yahudiler için verilmiş olan sayılar Türkiye doğumlu ya da Türkiye vatandaşı olarak tanımlanan kişilerle, bunların reşit olmayan çocuklarından oluşmaktadır.

211 Krş. Amipaz 1995, s. 258.

212 20 Temmuz tarihinde Anger'den yapılan 8. sevkiyat, aslında Danecker'in "bölgeden" yapılmasını planladığı sevkiyatlardan gerçekleşebilen tek sevkiyattı. Tehcir edilenlerin neredeyse dörtte biri Fransa vatandaşıydı, ayrıca di-

bir çocuk sevkiyatıydı. 500'den fazla çocuğu ölüme götürdü.[213] Bu trenle tehcir edilen insanlar arasında 1885 İstanbul doğumlu Cadoum Frajman, 1935 Paris doğumlu yedi yaşındaki Rachel Frajman ve 1896 İstanbul doğumlu, 1925-1930 arasında Paris'te doğan üç kızı bulunan Lea Frandji de vardı.

Sayımda belirtilen adresten başka bir yerde ikamet etmek veya kayıt yaptırmamak gibi Yahudi karşıtı kanunların küçük ihlalleri bile "himaye edilen" Yahudilerin tutuklanmasına neden olabiliyordu. Temmuz 1943'te Menahem ve Samuel Hatem kardeşler, eşleri Lisa ve Sol ile kızları Lisa, Almanların Yahudi karşıtı hükümleri nedeniyle yasaklanmış olmasına rağmen bir telefonları olduğu gerekçesiyle tutuklandılar. Türk makamları ancak aylar sonra Hatem ailesinin serbest bırakılmasını sağlayabildi.[214]

Isaac Bitran 1 Ekim 1942 tarihinde Rue Sedaine caddesindeki evinde tutuklandı. Gestapo kendisini "Alman düşmanı davranışlar" içinde olmakla suçluyordu ve Türkiye Konsolosluğu'nun Bitran'ın serbest bırakılması talebini bir süre reddetti. Bitran'ın eşinin Türkiye Paris Konsolosluğu'na yazdığı bir yazıdan anlaşıldığına göre, tutuklandığı gün evinin hemen yakınlarındaki Boulevard Voltaire'de bir protesto eylemi gerçekleşmiş, ancak Bitran buna katılmamıştı. Konsolos ancak çok sayıda girişimden sonra Bitran'ın serbest bırakılmasını sağlayabildi.[215]

Kasım 1941'de Almanların emri üzerine zorla kurulan Yahu-

ğerlerinin arasında da "yıldız takmak" zorunda olmayan, yani *henüz* tehcir edilemeyecek olan grupta bulunan çok sayıda yabancı uyruklu Yahudi de vardı (A. Meyer 2005, s. 158). Bunların arasında bulunan 19 Türkiye Yahudisinin 9'u, tehcir listelerinde Türkiye vatandaşı olarak belirtiliyordu.

213 16-17 Temmuz 1942'de yapılan operasyonda tutuklananlar arasında kadınların (5.802) ve çocukların (4.051) oranı (yüzde 77) çok yüksekti. Bu muhtemelen Fransız memurlarının çok sayıda kişiyi uyarmış ve erkeklerin operasyon günü evlerinden ayrılmış olmalarına bağlıydı (tutuklanacaklar listesinde bulunan kişilerin yüzde 30-50 kadarı ele geçirilememişti). Kadınların ve çocukların tutuklanacağını hesaba katmamış olan aileler, onların evde kalmasında bir sakınca görmemiş olmalıydılar (A. Meyer 2005, s. 164).

214 Shaw 1993, s. 158; Hatem dosyaları, USHMM, A-00-2372, Sign. 1995, A1202.

215 USHMM, A-00-2372, Sign. 1995, A1202. Burada Röthke'nin Türkiye Başkonsolosluğuna gönderdiği IV J SA 241 d [tarihsiz] yazı ve Isaac Bitran'ın eşinin yazısı.

di Birliği Union générale des Israélites de France (UGIF) dosyalarında da tutuklanan Yahudilere dair belgeler bulunmaktadır. Bunların arasında bulunan üç Türkiye Yahudisi, Yahudilere yasaklanmış olmasına rağmen birbirlerinden bağımsız olarak lokantaya gittikleri için tutuklanarak Beaune-la-Rolande kampına gönderilmişlerdi. Joseph Frandji (1890 İstanbul doğumlu), Moise Yacar (1891 İstanbul doğumlu) ve Moise Arouete (1898 İzmir doğumlu) isimli bu kişilerin serbest bırakılmaları için UGIF tarafından yapılan başvurulara olumlu cevap verilmedi. Üçü de Auschwitz'e tehcir edildi ve öldürüldü.[216]

Alman askerleri veya SS'ler hangi yaştan ve vatandaşlıktan olursa olsun, bütün Yahudilere karşı "intikam eylemleri" düzenliyorlardı. Ocak 1943'te Victoria Salmona böyle bir "cezalandırma eylemi" çerçevesinde iki küçük kızı ve yetmiş yaşındaki annesiyle birlikte tutuklanarak tehcir edildi.

Salmona-Mitrani Ailesinin Akıbeti

Victoria Mitrani, 1913 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. Babası Joseph Mitrani ve annesi Calo (doğ. Léon) Ortaköy'de oturuyorlardı. Joseph Mitrani 1919 yılında İstanbul'dan göç etmeye karar verir. 24 Kasım 1919'da altı kişiden oluşan aile Paris'e gelir ve XI. Arrondissement'daki Rue Popincourt sokağında kalacak bir yer bulur. Baba Joseph Mitrani, çok geçmeden sonra burada küçük bir lokanta açar.

Victoria okulu bitirdikten sonra dikişçi olarak çalışmaya ve pazarlarda tekstil ürünleri satmaya başlar. Burada kalaylı saçtan yapılmış tencere ve mutfak aletleri tamir eden ve satan Vitali Salmona ile tanışır. Vitali de onun gibi Türkiye vatandaşıdır, 22 Aralık 1905'te İstanbul'da dünyaya gelmiştir ve 1922'den beri Fransa'da yaşamaktadır.

Vitali ile Victoria evlenirler ve Fransa'nın kuzeydoğusunda, Rouen yakınlarında bulunan Tréport'a taşınırlar. Victoria burada da di-

216 USHMM, RG-43.005M, Rulo 22. Frandji ile Arouete'nin UGIF yazısına göre, Türkiye vatandaşı olmalarına rağmen, serbest bırakılmaları için yapılan başvurular tarafsız bir devletin vatandaşı olmalarına değil, eşlerinin "Aryan" olmasına dayandırılıyordu. Frandji 20.11.1943 tarihinde 62 numaralı trenle, Yacar 31.7.1943 tarihinde 58 numaralı trenle, Arouete de 18.7.1943 tarihinde 57 numaralı trenle tehcir edildi.

kişçi olarak çalışmaya ve kocasıyla birlikte Tréport yakınlarındaki pazarlarda satış yapmaya devam eder. 5 Kasım 1933 tarihinde kızları Rachel dünyaya gelir. 1939'da, Victoria'nın babası Joseph'in ölümünden sonra, annesi Calo Mitrani de Tréport'a onların yanına taşınır. Birkaç ay sonra da Fransa işgal edilir.

Salmona Ailesi, Almanlarla başları derde girmesin diye, Almanların 27 Eylül 1940'ta çıkardığı kararnameye uyarak hem kendilerini hem de sahibi oldukları küçük işletmeyi Tréport Emniyet Müdürlüğü'ne kaydettirir. Vitali, Victoria ve büyükanne Calo Türkiye vatandaşı, küçük Rachel ise Fransa vatandaşı olarak kaydedilirler. Kimliklerine kırmızı renkte büyük bir "Juif/Juive" damgası vurulur. Bu arada, 23 Kasım 1940'ta ikinci kızları Colette dünyaya gelir.

Salmona Ailesi'nin Türkiye vatandaşı olarak kaydedilmiş olmalarına rağmen, Fransız CGQJ'su Salmona işletmesinin "Aryanlaştırılmasını" kararlaştırır. Mayıs 1941'de Victoria ile Vitali'nin meslekleri icra etmeleri yasaklanır, işlerinde kullandıkları araç gereç ve taşıtları gasp edilir, Ağustos 1941'de de banka hesaplarına el konur.

Aile, komşular için dikiş dikmek ve civardaki pazarlarda gizlice satış yapmak suretiyle ayakta kalmaya çalışır. Vitali yeni mal almak için belirli aralıklarla Paris'e gitmek zorundadır. Bu ziyaretlerinden birinde, 20 Ağustos 1941 tarihinde XI. Arrondissement'da yapılan büyük operasyonda tutuklanır ve sonraki aylarını geçireceği Drancy'ye götürülür.

Vitali, Drancy kampında 5. Blok, 2 T Koridoru, 43. Oda'da on ay kalır. 22 Haziran 1942 sabahı, 48 saatlik bir yolculuktan sonra 24 Haziran'da Auschwitz'e ulaşan üçüncü tehcir trenine bindirilir. Vitali'ye Auschwitz'te verilen mahkûm numarası 41.107'dir. 15 Ağustos 1942'de, Auschwitz'e gelişinin üzerinden iki ay geçmeden hayatını kaybeder.

Victoria'ya ne kocasının tehciri, ne de ölümü hakkında bilgi verilir.

Victoria'nın çalışması yasaktır. Annesi Calo, kızları Rachel ve Colette'e bakmak için elinden gelen her şeyi yapmayı dener, içinde bulundukları şartlara dayanmaya çalışır. Nazilerin Haziran 1942'de "Yahudi yıldızı"nın takılmasını zorunlu kılmalarından sonra, Victoria, bunun kızlarını koruyabileceğini düşünerek iki kızını da vaftiz ettirir.

14 Ocak 1943'te yerel Gestapo komutanı, Seine Inférieure Bölgesi'nde yaşayan bütün Yahudilerin tutuklanmasını emreder. Bunun bahanesi de, bir Alman subayına düzenlenen suikasttır. 225 kişiden oluşan tutuklanacaklar listesinde Victoria Salmona'nın, annesinin ve iki küçük kızının da isimleri vardı. Sekiz yaşındaki Rachel, arkadaşlarının gözlerinin önünde sınıfından sürüklenerek çıkartılır. Jandarmalar, hemen ardından Victoria'yı, 70 yaşındaki annesi Calo'yu ve iki buçuk yaşındaki Colette'i de alırlar. Victoria, küçük kızını boş yere yatağın altına saklamaya çalışır. Dieppe polis nezarethanesinde geçirdikleri 48 saatten sonra, dördü birden Rouen'deki bir geçiş kampına gönderilir. Victoria orada Le Havre'da yaşayan erkek kardeşi İsraël'in karısı Fanny Mitrani ile karşılaşır. O da aynı şekilde 16 Ocak'ta tutuklanmıştır. Beşi birlikte 18 Ocak 1943'te Drancy'ye gönderilirler. Victoria kocasının altı ay önce buradan Auschwitz'e tehcir edilmiş olduğunu hâlâ bilmemektedir.

Üç hafta sonra, 11 Şubat 1943'te henüz 30 yaşında olan Victoria, annesi Calo, kızları Rachel ve Colette ile gelinleri Fanny, 47 numaralı sevkiyatla Auschwitz'e gönderilirler.

Aynı konvoyda Türkiye kökenli 68 Yahudi bulunuyordu. Bunların hepsinin ya doğum yerleri Türkiye idi ya da Türkiyeli Yahudi göçmenlerin çocuklarıydılar. Yarıdan fazlası kadın, yirmi kadarı da çocuk veya gençti.

Bütün bu insanlar Auschwitz'e gelir gelmez, Birkenau'daki gaz odalarında öldürüldüler.

(Claude Mitrani-Echaubard'ın *Rachel Salmona, Convoi 47*, Paris, 2004 eserinden özetle alınmıştır.)

Victoria Salmona ve kızlarıyla birlikte 16 ve 18 Ocak 1943'te erkek ve kadın 25 Türkiye Yahudisi daha Drancy'ye gönderildi. Aralarından on biri Rouen'de, muhtemelen o "cezalandırma eylemi" esnasında tutuklanmıştı. Bunun ötesinde 14 Türkiye Yahudisi daha Paris'te tutuklanmıştı. Bunların hepsi de Türkiye Sefaradları Sinagogu'nun karşısındaki Rue Popincourt sokağı 8 numarada oturuyordu.[217]

217 Klarsfeld 1993, s. 719.

1942 yazında tehcir edilen Türkiye Yahudilerinin çoğunluğu, 1941 yazında yapılan operasyonlarda, ağırlıklı olarak da, Sefarad Yahudileri Merkezi'nin bulunduğu XI. Arrondissement'da başlatılan Ağustos 1941 tarihli büyük operasyonda tutuklanmıştı. Burada ve göçmenlerin yaşadığı komşu mahallelerde, büyük operasyonlar arasında da sık sık keyfi kontroller ve tutuklamalar yapılıyordu, elbette Turkano'ların buluşma yeri olan Café Le Bosphore'da da.

Gestapo'nun "Yahudi Dairesi" Başkanı Dannecker'in 20 Ekim 1941'de Almanya Büyükelçiliği'nin bir sorusuna verdiği cevapta yazdığına göre, işgal bölgesindeki Pithiviers, Beaune-la-Rolande ve Drancy kamplarında tutuklu toplam 365 Türkiye Yahudisi bulunuyordu.[218] 3.469 Polonya Yahudisinin ve 368 "göçmen" Yahudinin ("göçmen"le Almanya ve Avusturya Yahudileri kastedilmektedir) ardından, Türkiye Yahudileri yabancı uyruklu Yahudiler arasında en büyük üçüncü grubu teşkil ediyorlardı. Vatandaşlık durumu "belirsiz" olarak tanımlanan 624 tutuklu Yahudinin arasında da Türkiye kökenliler bulunuyordu.

Bu insanların büyük kısmı, muhtemelen, Alman makamlarınca tarafsız devletlerin vatandaşı olan Yahudiler için istisnai düzenlemelerin kabul edilmesinden önce tutuklanmışlardı. Anlaşılan, Berlin'den konuyla ilgili talimatların gelmesinden sonra da tarafsız devletlerin vatandaşı olan Yahudiler serbest bırakılmamış, aksine zaman içerisinde Drancy'ye aktarılmışlardı.[219] Paris Emniyet Müdürlüğü'nün tutuklama listelerine ve Drancy'ye "giriş" kayıtlarına göre, 1942 yılında yapı-

218 Alman Büyükelçiliğinde "Yahudi uzmanı" Carltheo Zeitschel'in işgal bölgesinde tutuklanmış olan Yahudilerin sayısına ve hangi ülkenin vatandaşı olduklarına dair sorduğu soruya Dannecker'in verdiği cevap. Üç kampta toplam 7.443 erkek Yahudi tutuklu bulunuyordu. Bunların 1.602'si Fransa vatandaşlığına sahipti, 5.841'i yabancı veya haymatlozdu (PAAA, R 100869, Fiş 2231).

219 "Istisna kriterleri"nin birine uygun olan diğer Yahudilere de aynı şekilde davranılıyordu. 24.6.1942 tarihinde "koruma altında bulunan" çeşitli gruplardan 163 Yahudi, Compiègne'den Drancy'ye getirildi, bunların 96'sı "Aryanlar"la evliydi, 11 Yahudi 55 yaşının üstündeydi, 16'sı Macaristan ve 10'u Türkiye vatandaşıydı (Klarsfeld 1993, s. 246). Başka örnekler için bkz. A. Meyer 2005, s. 102 vd; Klarsfeld 1993, s. 189.

lan operasyonlarda da birçok Türkiye Yahudisi tutuklanmış ve Drancy'ye götürülmüştü.[220]

Serbest bırakmalar, genellikle diplomatik temsilciliklerin başvurularından sonra gerçekleşiyordu. Yukarıda Türkiye Konsolosluğu'nun Eylül 1941'de 16 Türkiye Yahudisinin serbest bırakılmasını sağlayan girişimlerinden söz edilmişti. 1941 sonbaharında üç kampta bulunan yüzlerce diğer tutuklu için herhangi bir girişime işaret eden hiçbir belge bulunamamıştır.

Oysa Almanya ve Fransa makamları, vatandaşlık durumlarının onaylanması için tutuklu Türkiye Yahudilerinin isim listelerini Türkiye Konsolosluğuna hem de defalarca ulaştırmışlar, Türkiye Paris Başkonsolosluğu da, örneğin, 24 Mart 1942 tarihinde "isimleri Compiègne Kamp yönetimi tarafından hazırlanan ve ekte bulunan Musevi dininden Türkiye doğumlu 29 kişiyi muntazam Türkiye vatandaşı olarak kabul edemeyeceğini", bundan ötürü de ne pasaport ne de başka bir belge düzenleyebileceğini bildirmişti.[221] Paris'te yaşayan Türkiye Yahudilerinin birçoğu gibi, Drancy'de bulunan çok sayıda tutuklu da Konsolosluklarının vatandaşlıklarını onaylanmadığını kampta öğreneceklerdi. Pek çok vakada Konsolosluk cevap vermeye bile gerek görmemişti.

Fransız "Yahudi Polisi" Müdürü Jacques Schweblin, tehcire veya serbest bırakılmaya karar veren Dannecker'e 17 Haziran 1942 tarihinde bir yazıyla şunu soruyordu: "Drancy'de içlerinde çalışabilir durumda olan ve 150'sinin hâlâ Türkiye vatandaşlıklarının ilgili Konsolosluk tarafından onaylanmasını beklediği yaklaşık 250 tutuklu var. Bu kişilerin 20.6.42 tarihli sevkiyatla ilgili durumları nasıldır?"[222]

---

220 Emniyet Müdürlüğü'nün belgelerini benimle paylaştığı için Serge Klarsfeld'e teşekkür ederim. Serge Klarsfeld tarafından oluşturulan Fransa'daki Yahudi Takibatı Takvimi'nde, örneğin Ekim 1942'den sonraki aylarda Drancy'ye yapılan "girişler" için şu kayıtlar bulunmaktadır: 11.10.1942: 3 Türk; 18.10: 1 Türk, 25.10: 1 Türk; 6.11: 2 Türk; 22.11: 3 Türk; 30.11: 3 Türk; 3.12: 2 Türk, 4.12: 1 Türk; 11.12; 3 Türk vs.

221 USHMM, A-00-2372, Sign. 1995, A1202.

222 Vichy Hükümeti'nin kurduğu Police aux Questions Juives ("Yahudi Sorunları Polisi") Şefi Schweblin'in 17.6.1942 tarihli yazısı (CDJC, Signatur XXVb-37). Yazı "IV J Yöneticisi" adresine gönderilmişti, bu yönetici de Dannecker'di. O zamana kadar Türkiye Yahudileri toplu olarak sadece 1941 operasyonlarında tu-

Schweblin'in yazısı, muhtemelen 22 Haziran 1943'te 934 kişiyi Drancy'den Auschwitz'e tehcir eden ve sadece 34'ünün hayatta kalabildiği sevkiyatı kast ediyordu. Tehcir edilenlerden 79'u Türkiye doğumluydu, 22'si Fransa vatandaşıydı, diğer 57'sinde ise "vatandaşlık durumu belirlenememiştir" kaydı düşülmüştü.[223] Üçüncü sevkiyatta tehcir edilen ve vatandaşlığının konsoloslukça onaylanmasını boş yere bekleyen 57 kişiden biri, yukarıda anılan Vitali Salmona'ydı.

31 Ağustos 1942'de Drancy'deki toplam 4.658 tutuklu arasında 171 Türkiye Yahudisi bulunuyordu.[224] Eylül ayının üçüncü haftasında 32, 33 ve 34 numaralı sevkiyatlar Türkiye kökenli 157 Yahudiyi daha Auschwitz'e götürmüştü, tehcir listelerinde bunların 135'inin Türkiye vatandaşı olduğu belirtiliyordu.[225] Alman Yahudi katillerinin, her defasında konsolosluktan cevap gelmesini bekleyip beklemediklerini ya da Drancy'de geçirdikleri belirli bir süre sonrasında konsolosluklarınca bir girişimde bulunulmaması üzerine vatandaşlık durumlarına bakmadan Türkiye Yahudilerini tehcir edip etmediklerini bilemiyoruz.

Vatandaşlığının Türkiye Konsolosluğu tarafından tanınmadığı kişilerden biri, 1922 Menemen doğumlu olan ve 1928'de henüz çocukken Fransa'ya gelen Alexandre Bali'ydi. Bali, kendisini Yahudi olarak kaydettirmediği için 1942 sonbaharında Paris'te tutuklanmış ve altı ay hapse mahkûm edilmişti. Mahkûmiyetinin sona ermesinin ardından da Drancy'ye gönderil-

---

tuklanmışlardı. Dolayısıyla bu insanların büyük kısmı, Türkiye Konsolosluğunun harekete geçmesini on aydan fazla bir süreden beri boş yere bekliyorlardı.

223 3'ü Türkiye vatandaşı olarak belirtilmişti. Klarsfeld 1978-a'daki verilere göre yapılan değerlendirme. *Le calendrier de la persécution des Juifs en France*'da Klarsfeld tehcir edilen Türkiye Yahudilerinin sayısını 27 olarak vermektedir. Klarsfeld, dönemin Drancy komutanının sevkiyatın gerçekleştirilmesiyle ilgili olarak yabancılardan ve Yahudilerden sorumlu Emniyet Müdür Yardımcısı'na yazdığı bir yazıdan alıntı yapmaktadır: "Konsoloslukları tarafından tanınmayan 30 sözde Türk'ü ... 583 çalışabilecek durumda ... önerdim" (Klarsfeld 1993, s. 243).

224 Klarsfeld 1993, s. 465.

225 Klarsfeld'in 1978-a'da verdiği listeye göre. Bu kayıt, Drancy Kamp Yönetimi'nin Yahudi tutukluların vatandaşlık bilgilerini, konsoloslukları tarafından tanınmasalar da yanlarında taşıdıkları belgelerden (Carte d'Etranger) tespit ettikleri düşüncesini güçlendirmektedir.

mişti. Akrabaları Kasım 1942'de Lyon'daki Türkiye Konsolosluğu'na başvurarak yardım talebinde bulundular, ancak Konsolosluk'tan sadece Bali'nin Türkiye vatandaşlığı durumunun tespit edilmesi için Marsilya Konsolosluğu'na başvurmaları gerektiğini belirten cevabî bir yazı aldılar. Amcalarından birinin Vichy'deki Türkiye Büyükelçiliği'ne yazdığı bir yazıda Alexandre Bali'nin babasının Birinci Dünya Savaşı'nda ve Türk-Yunan Savaşı'nda çavuş olarak hizmet ettiğini belirtmesine rağmen, Türkiye Büyükelçiliği "muntazam kayıt olmadığı" gerekçesiyle Bali'ye yardım etmeyi reddetti. Buna karşın yaşça daha küçük olan erkek kardeşinin askerlik hizmetini yerine getirebilmek için Türkiye'ye gitmesine izin verdi.[226] Söz konusu yazının yazıldığı sırada Alexandre Bali muhtemelen çoktan ölmüştü. Bali, 11 Kasım 1942'de sadece iki kişinin canlı olarak kurtulabildiği 45 numaralı sevkiyatla Auschwitz'e tehcir edilmişti.

Türk makamlarının 1942 yılında tutuklu bulunan Türkiye Yahudileri için girişimlerde bulunduğu dört vaka belgelenmiştir, bunlar: Albert ve Gattegno çifti, yukarıda anılan Isaac Bitran, Poitiers'de oturan Niego Ailesi ve Israel Avidor isminde bir kişi içindir. Bu vakalar şöyledir: Bitran ikinci kez tutuklanmıştı. Eylül 1941'de Konsolosluğun serbest bırakılmasını sağladığı 16 kişi arasında bulunuyordu. Niego Ailesi "bölgedeki operasyonların" kurbanı olmuştu. Baba Vitalis Niego, operasyon esnasında evde değildi, ancak anne Sara tutuklanmıştı ve kızlar bir çocuk yurduna gönderilmişlerdi. Türk makamlarının girişimleri bu vakaların üçünde kesin sonuç vermiştir. Gattegno çifti, ancak beş ay sonra hapishaneden çıktı ve Türkiye Konsolosluğu'nun ısrarlı baskılarıyla Ocak 1943'te de Drancy'den tahliye edildi.[227] Dördüncü vaka olan İsrael Avidor'un akıbeti

226 Bali'nin amcasının Vichy Türkiye Büyükelçiliği'ne gönderdiği 25 Ocak 1943 tarihli yazı ve Türkiye Büyükelçiliği'nin Alexandre Bali'nin Galata'daki (İstanbul) annesine gönderdiği 18 Mayıs 1943 tarihli yazı (USHMM, A-00-2372, Sign. 1995, A1202).

227 USHMM dosyaları, A-00-2372, Sign. 1995, A1202, kısmen İngilizceye çevrilmiş kopyaları için bkz. Shaw 1993. Gattegno ve eşi, 1944 ilkbaharında Türkiye'ye dönenler arasında bulunuyorlardı (Shaw 1993, s. 67-78).

ise belli değildir. Fransa makamları, komünist olduğu gerekçesiyle Avidor'un serbest bırakılmasını reddetmişlerdi.[228]

Türkiye Konsolosluğu'nun kurtulmaları için ısrarla girişimlerde bulunduğu Gattegno Ailesi, Bitran ve Niego, işletmeleri Konsoloslukça tayin edilmiş olan kayyumlar tarafından yönetilen Türkiye Yahudisi işadamlarıydı. Türk makamlarının, belirtilen bu dört vaka dışında 1942 yılında başka bir girişimde bulundukları belgelenememiştir.

Tutuklanan Yahudileri vatandaşlıklarına göre kaydeden Paris Emniyet Müdürlüğü'nün listelerinin birinde, 18 Ocak 1943 tarihli kayıtta yukarıda anılan Gattegno çiftinin yanı sıra XI. Arrondissement Rue Popincourt No. 8 adresinde oturan 14 Türkiye Yahudisi daha bulunmaktadır. Bu 14 kişi için diplomatik adımlar atılmadı. Tutuklu olarak Drancy'de kalmaya devam ettiler ve oradan Auschwitz'e tehcir edildiler.

Rue Popincourt No 8 Adresinde Tutuklananlar

1881 İzmir doğumlu Simka Abouaf (doğ. Eskenazi) 9.2.1943 tarihinde 46 numaralı sevkiyatla tehcir edildi.

11.2.1943 tarihinde 47 numaralı sevkiyatla Auschwitz'e tehcir edilenler:

1898 İstanbul doğumlu Albert Camayor; 1903 İstanbul doğumlu Lea Camayor (doğ. Campeas); 1897 İstanbul doğumlu Balseva Cohen; 1899 İstanbul doğumlu Siretana Harasi (doğ. Cohen); 1908 İzmir doğumlu Djaya Lerea (doğ. İsrael); 1903 İstanbul doğumlu Jacob Nahmias; 1905 Yanya doğumlu Rebecca Nahmias (doğ. Mezraki); 1925 İzmir doğumlu Camélia Sanarki; 1901 İzmir doğumlu Esther Sanarki, (doğ. Takoumi); 1895 İstanbul doğumlu Lea Zamla (doğ. Armam).

İkisi de İstanbul'da dünyaya gelen ve 25.3.1943 tarihinde 53 numaralı sevkiyatla Sobibor'a tehcir edilen 1874 doğumlu Jacques Behar ve karısı Rachel Behar (doğ. Danon).

1903 Edirne doğumlu Mayer Cohen'in ve 1883 İstanbul doğumlu İsaac Grassian'ın akıbetleri belirsizdir.

228 Shaw 1993, s. 99.

Türk makamlarının tutuklu bulunan çok sayıdaki Yahudi vatandaşına gösterdiği ilgisizlik, Paris Sefarad Cemaati'nin hazanı José Papo'nun yazdıklarından da ortaya çıkmaktadır. Alman birlikleri Paris'e yaklaşırken, Papo önce Haham Nissim Ovadia'yla birlikte güneye doğru kaçmış, ancak kısa bir süre sonra Paris'e geri dönerek, işgal dönemi boyunca inanılmaz bir enerji ve cesaretle Paris'teki Sefarad Yahudilerine destek çabalarını örgütlemiştir.[229]

José Papo, Eylül 1942'de tutuklandı ve Drancy'ye götürülerek insanlık dışı tutukluluk koşullarını bizzat yaşadı. Serbest bırakılmasından sonra derhal hem Nazi Almanyası'yla işbirliği içinde bulunan devletlerin hem de tarafsız devletlerin Paris'teki Konsoloslukları'yla ilişkiye geçti. Her bir temsilciliğe Drancy'te tutuklu bulunan Yahudi vatandaşlarının içinde bulundukları koşullar hakkında ayrı ayrı bilgi verdi ve serbest bırakılmalarını sağlamaları için hiç vakit kaybetmeden Alman makamlarına başvurmalarını talep etti. Papo'nun da yazdığı gibi, İtalyan Konsolosu ve Portekiz Konsolos yardımcısı konuya büyük bir ilgi göstererek, bu ülkelerin vatandaşı olan çok sayıda Yahudinin kurtarılmasını ve memleketlerine gönderilmesini sağladılar. Papo, Türkiye Konsolosluğu'ndan ayrıca söz etmemektedir. Sadece tekrar tekrar ziyaret etmesine rağmen diğer Konsoloslukların harekete geçmediklerini yazmaktadır. Cemaatinin büyük kısmı Türkiye Yahudilerinden oluştuğu için, Papo'nun ifadelerinin hangi Konsoloslukla ilintili olduğunu tahmin etmek pek de zor değildir.[230]

---

229 Papo (kendi güvenliğini tehlikeye atarak) tutukluları aramak için polis karakollarına gidiyordu. Papo ve yardımcıları yeraltında yaşayan ve bu yüzden gıda karneleri olmayan Yahudilere sahte gıda karneleri sağlıyor, ayrıca Yahudi çocuklarının yurtlara yerleştirilmesini veya kırsal alana götürülmesini örgütlüyorlardı. Başka Sefarad aktivistlerin de yardımıyla parası olmayanlara yiyecek sağlıyordu. Drancy'de açlık çeken insanlara binlerce gıda paketi göndermiştir. Daha fazla detay için bkz. Papo 1945 ve Amipaz 1995. Haham Nissim Ovadia ve Ovadia Camhy de Papo'yla birlikte kaçmışlardı. Nissim Ovadia 1927 yılında Viyana'dan Paris'e gelmişti, Ovadia Camhy ise *Le Judaïsme Sépharadi* gazetesinin yayıncısı idi. Nissim Ovadia Lizbon üzerinden ABD'ye ulaşmayı başarmış, Ekim 1942'de ABD'de ölmüştür.

230 J. Papo 1945, s. 47. Belki Türkiye'ninkinin yanı sıra İspanya ve Bulgaristan temsilcilikleri de kastediliyordu. Bu iki devlet de Türkiye gibi tarafsızdı ve Sefaradların yaşadığı ülkelerdendi.

Yurda götürme ültimatomu ve Türk makamlarının tepkisi

1942 yazında gerçekleştirilen kitlesel tehcirlerden sonra 30 Eylül'de Drancy'de artık sadece 1.401 Yahudi bulunuyordu, bunların 956'sı Fransa ve 67'si Türkiye vatandaşıydı.[231] Fransa hükümeti, giderek büyüyen bir halk muhalefetinin baskısı altında Fransa vatandaşı Yahudilerin tehcirini onaylamayı kabul etmiyordu. Fransa'daki Nazi makamları ise, Vichy Hükümeti'ne 1927 yılından sonra vatandaşlığa kabul edilmiş olan Yahudileri vatandaşlıktan çıkartması için baskı yapıyor, aynı zamanda Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'nı başka yabancı uyruklu Yahudi gruplarının da tehcir edilmesine izin vermesi için sıkıştırıyordu. Bu noktada, Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği çok sayıda telgrafta yabancı uyruklu Yahudilerin "küstah" tavırlarından şikâyet eden, onlara yapılan "imtiyazlı" muamelenin "Fransız halkının uygun antisemit havasını" tersine çevirdiğini ve "Yahudi uygulamalarının yapılmasını" olağanüstü zorlaştırdığını söyleyen Almanya Büyükelçisi Otto Abetz özellikle öne çıkıyordu.[232] Bunun sonucu olarak Berlin, "kendi" Yahudilerinin tehcir edilmesine onay vermeleri için müttefik Bulgaristan ve Romanya hükümetlerine daha yoğun bir baskı uygulamaya başlamıştı.

Bu girişimlerin bir başka sonucu, Ekim 1942'de tarafsız devletlere Nazi nüfuzu alanındaki Yahudi vatandaşlarını kendi ülkelerine geri götürmeleri için verilen ültimatomlardı. Yüksek sayıları nedeniyle Türkiye Yahudileri burada merkezî bir rol oynuyordu. Sonbahar 1942'den itibaren Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya Yahudilerinin de tehcir edilmelerinden sonra, Türkiye Yahudileri "himaye edilen" devletlerin vatandaşları arasında açık arayla en büyük grubu oluşturuyordu. 24 Eylül 1942'de Almanya Büyükelçisi Otto Abetz, Berlin'e bir telg-

231 Klarsfeld 1993, s. 667. Eylül ayı zarfında Beaune-la-Rolande ve Pithiviers kamplarında tutuklu bulunan Yahudiler Drancy'ye gönderilmişlerdi.

232 Abetz'in Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 7.9. ve 15.9.1942 tarihli telgraflar, PAAA, R 100867, Fiş 2225.

raf çekti. Bu telgrafta, "İşgal bölgesinde yaklaşık 500 Yahudi vatandaşı olan İtalyanlar dışında 3.046 Yahudi'yle Türkler, 285 Yahudi'yle İspanyollar, 1.416 Yahudi'yle Yunanlar, 1.537 Yahudi'yle Macarlar, 139 Yahudi'yle İsviçreliler sorun olmaya devam ediyorlar," deniyordu.[233] 11 Aralık 1942 tarihli bir diğer telgrafta Rudolf Schleier işgal bölgesinde bulunan ve Türkiye Konsolosluğu üzerinden "ana vatanlarına gönüllü olarak geri dönmeye" zorlanacak olan Türkiye vatandaşı Yahudilerin sayısını yaklaşık 3.500, Mart 1943'te ise yaklaşık 5.000 olarak veriyordu.[234]

Askerlik yükümlülerinin geri dönüşleri

Fransa'daki Türkiye Konsolosları, Almanya'nın şantajlarından bağımsız olarak, hem Vichy'deki Türkiye Büyükelçiliği'nin hem de Ankara Hükümeti'nin dikkatini, Türkiye'ye kendi olanaklarını kullanarak dönmek isteyen Yahudilerin böyle bir bireysel dönüşünü neredeyse imkânsız kılan şartlara –hem de birkaç kez olmak üzere– çekmişlerdi. Yahudilerin Mayıs 1941'den itibaren Fransa'yı (ve Belçika'yı) terk etmeleri yasaklanmıştı, bu özel izne bağlanmıştı. Bunun için Alman makamlarından veya ülkenin güneyindeyseler Fransız makamlarından seyahat izni almaları gerekiyordu. Ancak bu iznin, başka Yahudilere olduğu gibi Türkiye Yahudilerine de verilmediği sık sık gözlemleniyordu. Türkiye'ye Akdeniz üzerinden dönüş yapmak, savaş durumu nedeniyle mümkün değildi. Karayolu da bireysel olarak yapılacak bir yolculukta kullanılacak gibi değildi. Çünkü Hırvatistan ve Bulgaristan, Yahudilere transit vizesini çok zor veriyordu, ayrıca Almanların işgali altında bulunan Sırbistan için de Alman ordusundan da izin almak gerekiyordu ki, bu da çok uzun bekleme süreleri ve hayati risk anlamına ge-

233 Almanya Paris Büyükelçiliği'nin 24.9.1942 tarihli telgrafı, PAAA, R 100867, Fiş 2225.

234 Schleier'in Paris Almanya Büyükelçiliği'nden çektiği 11.12.1942 tarihli telgrafı, PAAA, F 100867, Fiş 2226; Schleier'in 12.3.1943 tarihli telgrafı, PAAA, R 99446, Fiş 5702.

liyordu.[235] Paris Başkonsolosu Dülger, Eylül 1941'de Vichy'deki Türkiye Büyükelçiliği'ne çok sayıda Yahudinin Konsolosluğa başvurarak geri dönüş için yardım istediklerini bildirdi. Dülger, devletler arası bir çözüm sağlayabilmek için, meselenin daha "üst seviyede" ele alınmasını öneriyordu.[236] Büyükelçiliğin veya Dışişleri Bakanlığı'nın Dülger'in müracaatına nasıl bir karşılık verdiği bilinmemektedir.

Türkiye Marsilya Başkonsolosu Bedî Arbel, Nisan 1942'de askerlik yapmak zorunda olan Türkiye Yahudilerinin Türkiye'ye dönemedikleri takdirde vatandaşlıktan çıkartılma tehlikesiyle karşı karşıya kalacaklarını bildirdi ve konuya dair talimat rica etti.[237] Türk makamlarının askerlik yükümlülerinin geri dönüşüne dair çözümü kısa zaman içinde bulmuş olduklarını, bu sayfalarda adı geçen, Compiègne'daki kamptan serbest bırakılmış olan Lazar Rousso'nun anlattıklarından anlıyoruz. Rousso, içinde çoğunlukla askerlik yükümlülerinin bulunduğu Türkiye'ye ait bir vagona binerek, trenle Türkiye'ye dönmüştür.[238] Shaw da aynı şekilde Türkiye'ye gönderilen askerlikle yükümlü bir grup Türkiye Yahudisinden söz eder.

Tüm zorluklara rağmen bazı Türkiye Yahudileri bireysel olarak Türkiye'ye dönmeyi başarmışlardır.[239] James Taranto, 1942 yılında Güney Bölgesi'nin işgalinden önce kendi imkânlarıyla Marsilya'dan Türkiye'ye gitmeyi başaran amcası Salvador Taranto'nun maceralı yolculuğunu *The Wall Street Journal*'da anlatmaktadır.[240] Ancak sınıra geldiğinde askerlik hizmetini yerine getirmemiş olduğu için tutuklanır ve pasaportuna el ko-

235 Türkiye Lyon Fahri Konsolosu Routier'nin 24.11.1941 tarihli telgrafı ve Marsilya Başkonsolosu'nun 22.4.1942 tarihli yazısının tercümesi, Shaw 1993, s. 136 vd.

236 Shaw 1993, s. 140, dipnot 158. Shaw'a göre bu mesele Türkiye Dışişleri Bakanlığı'na havale edilmişti.

237 Arbel'in 22.4.1942 tarihli yazısının tercümesi, Shaw 1993, s. 137.

238 Lazar Rousso ile 13.3.2004 tarihinde İstanbul'da yaptığım görüşme.

239 Annesi Rashel Barnathan ile 1941-42 kışında Türkiye'ye geri dönen Stella Ventura (doğ. Barnathan) ile 22.3.2004 tarihinde İstanbul'da yaptığım röportaj.

240 "He Didn't Say Uncle", *The Wall Street Journal*, 20 Ocak 2006.

nur. Bireysel olarak veya Yahudi olmayan diğer Türklerle birlikte Türkiye'ye geri dönmüş olan Yahudilerin toplam sayısı belli değildir. Askerlik yükümlüsü olmayan Yahudilerin Mart 1943 öncesinde örgütlü bir geri dönüşlerine dair ipucu bulunmamaktadır.

Almanya'nın ültimatomuna Türkiye'nin tepkisi

Paris'te bulunan çeşitli Alman makamlarının yazışmalarından anlaşıldığına göre, ültimatom Fransa'nın sadece işgal altındaki bölgesinde 3.000 ilâ 5.000 Türkiye Yahudisini kapsıyordu. Sayının bu kadar yüksek olması nedeniyle, Yahudilerin geriye göçüne, ancak Ankara'daki hükümet makamları karar verebilirdi. Türk makamlarının bu konuda kendi içindeki işleyiş mekanizmasına dair elimizde yok denecek kadar az bilgi bulunmaktadır. Alman makamlarının Kasım 1942 ile Ocak 1943 arasında tekrar tekrar yaptıkları başvurulara, Türkiye'nin Paris Başkonsolosu her defasında Türkiye Yahudilerinin Fransa'dan Türkiye'ye geri götürülmelerine dair hükümetinden bir talimat almadığı cevabını veriyordu.[241]

Oysa gerçekte Ankara, dış diplomatik temsilciliklerine geri dönüşlerin gruplar halinde yapılmaması emrini kesin olarak vermişti.[242] Dönemin Türkiye Vichy Büyükelçisi Erkin, anılarında 1943 başlarında şu talimatı aldığını belirtir: "'Buraya vagon kâfile hâlinde Mûsevî göndermeyiniz,' dediler".[243] Fransa'da bulunan Türkiye Konsolosları ise 1942 sonlarında Türkiye Yahudilerinin Fransa'dan geri götürülmeleri için girişimlere başlamışlardı. Türkiye Marsilya Başkonsolosu Arbel, Yahu-

241 Almanya Paris Büyükelçiliği'nin 11.12.1942 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 5843 no'lu telgraf, F 100867 Fiş 2226; Paris Büyükelçiliği'nden Schleier'in 20.1.1943 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'na Türkiye Başkonsolosu ile yaptığı sözlü bir görüşmeye dair yazısı. PAAA, R 100867, Fiş 2226.

242 Türkiye Paris Başkonsolosluğu'nun 26.1.1944 tarihli bir yazısı, Dışişleri Bakanlığı'nın bir yıl öncesine ait bir yazısında gruplar halinde geri götürme işleminin yapılmamasına dair bir talimatından söz etmektedir (Shaw 1993, s. 153 vd).

243 Erkin, 1959, s. 542. Erkin bu talimatı 7.1.1943 tarihli bir yazıyla kendisine bağlı Konsolosluklara iletir (Shaw 1993, s. 142).

dilere yönelik baskıların giderek artması ve bireysel bir geri dönüşün zorlukları nedeniyle kafileler oluşturmayı ve Fransa'da yerleşik Türkiye Yahudilerine örneğin gazetelere ilan vermek suretiyle geri dönüş için başvuruda bulunma çağrısı yapmayı Aralık 1942'de Büyükelçi Erkin'e önermişti.[244] Türkiye Büyükelçisi, Marsilya'ya verdiği cevapta gruplar halinde geri götürme önerisini reddetmiş, sadece örneğin askerlik yükümlülüklerini yerine getirmek için Türkiye'ye dönmek isteyen kişilerin desteklenmesi talimatını vermişti.[245]

Ankara Hükümeti'nin talimatına rağmen, hattâ büyük bir ihtimalle bu talimatın ihlal anlamına gelmesine rağmen, Türkiye Paris Başkonsolosu Dülger, 19 Aralık 1942'de Alman makamlarından 100 Yahudinin Türkiye'ye geri götürülmesi için geçiş vizesi talebinde bulundu.[246] Behiç Erkin anılarında, Dülger'in bu geri dönüşü kendi inisiyatifiyle gerçekleştirdiğini belirtir. Bu iddia, Türkiye Berlin Büyükelçiliği İkinci Kâtibi Fikret Belbez'in Dışişleri Bakanlığı'na karşı kullandığı bir ifadeyle örtüşmektedir.[247] 15 ve 16 Mart tarihlerinde, bu arada sayıları 121'e çıkmış olan Türkiye Yahudileri iki grup halinde Türkiye'ye doğru yola çıkmıştır.[248] Shaw, bu iki grupta yer alanların büyük ölçüde askerlik yükümlülüklerini yerine getirebilmek

244 Arbel'in 30.12.1942 tarihli yazısı, Shaw 1993, s. 141.

245 Türkiye Vichy Büyükelçiliği'nin 7.1.1943 tarihli yazısının İngilizce tercümesi, Shaw 1993, s. 142.

246 Almanya Paris Büyükelçiliği'nin Almanya Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 16.2.1943 tarihli yazı, PAAA, R 99446, Fiş 5702. Dülger'in bu talep esnasında Ankara'nın olumsuz talimatından haberdar olup olmadığı belirsizdir.

247 Belbez, Almanya Dışişleri Bakanlığı'na Türkiye Paris Başkonsolosu'nun söz konusu 100 kişinin geriye dönüşü için hükümetinin talimatını beklemek zorunda olmadığını, çünkü "Türkiye Berlin Büyükelçisi'nin bu eyleme Ankara'dan talimat beklemeye gerek görmeden onay verdiğini" bildirmişti. Hahn'ın 17.2.1943 tarihli notu, PAAA, R 99446, Fiş 5703. Erkin ise "Paris Konsolosumuz'un Berlin Büyükelçiliğimiz'le görüşerek iki vagonluk Müsevî tebaamızı memlekete gönderdiğinden" ancak Haziran 1943'te haberdar olduğunu yazmaktadır (Erkin 1959, s. 542).

248 Almanya Paris Büyükelçiliği'nden Schleier'in 12.3.1943 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgraf, PAAA, R 99446, Fiş 5702. Mart 1943 kafilesinde yer alanların bir listesi UGIF belgelerinde bulunmaktadır, USHMM, RG 43005 M, film rulosu 10. Bu liste münferit kişilere veya aile reislerine ait 19 soy ismini kapsamaktadır ve toplam 34 kişiden oluşmaktadır.

için seyahat izni alabilmiş olan Yahudi askerlik yükümlülerinden oluştuğunu belirtmektedir.[249] Türkiye Yahudisi bir göçmenin oğlu olan David Catariva'nın verdiği bir örnek, Türkiye Konsolosluğu'nun geriye dönüş için verdiği iznin de parayla alınabilir olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. David, Fransız polisinde Türkiye Yahudisi olarak kayıtlıydı ve sarı yıldız taşımak zorunda değildi, bu da Yahudi direnişi içindeki faaliyetlerini oldukça kolaylaştırıyordu. Oysa David, Türk makamları tarafından vatandaşlıktan çıkartılmıştı. Ama babası Türkiye Konsolosu'na rüşvet vermeyi başarmış, David böylece Mart 1943 kafilesine katılarak Türkiye'ye ulaşabilmişti.[250]

Türkiye Yahudilerinin bu geriye dönüşlerinin Türk makamları tarafından değil, Yahudi örgütleri tarafından finanse edildiği de anılmaya değerdir. UGIF Arşivi'nde bulunan detaylı bir listede, UGIF'in ve Amelot Yardım Komitesi'nin 19 ailenin geriye dönüşünün desteklenmesi için 100.000 Frank tahsis ettikleri anlaşılmaktadır.[251] Bunların dışında çeşitli Sefarad kuruluşları da yolculuğun finansmanına katkıda bulunuyorlardı.

Diğer taraftan, Türk makamları Türkiye Yahudilerinin büyük çoğunluğuna geriye dönüş izni vermemişti. Ankara'daki Türkiye Dışişleri Bakanlığı daha Ekim 1942'de, Alman ültimatomuna verdiği cevapta, yurt dışındaki Türkiye Yahudilerinin vatandaşlıktan çıkartıldığını belirtmişti. Türkiye Paris Başkonsolosu'nun, Fransa'nın kuzey bölgesinde yaşayan ve isimleri Alman makamları tarafından Türkiye Paris Başkonsolosluğu'na verilen 3.000 ilâ 5.000 Türkiye Yahudisinin sadece 631'ini Türkiye vatandaşı olarak kabul ettiğini bildirmesiyle, Dışişleri Bakanlığı'nın cevabını doğrulamıştı. Başkonsolosluk, geriye kalan 2.400'den fazla Yahudiyi, haklarında herhangi bir işlem yapamayacağı "eski Türkiye vatandaşları" olarak tanımlıyordu.[252]

249 Shaw 1993, s. 148.

250 David, Türkiye'ye varır varmaz derhal askere alındı (Amipaz 1995, s. 109 vd).

251 Paris'te Rue Amelot'da (yani, Amelot sokağında) bulunan ve adını bulunduğu sokaktan alan Comité Amelot önemli bir Yahudi yardım komitesiydi.

252 Almanya Paris Büyükelçiliği'nin (Achenbach) Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'na 16.2.1943 tarihli telgrafı, PAAA, R 99446, Fiş 5702.

Ancak "vatandaşlıkları onaylanmış" diğer 500 Türkiye Yahudisinin geriye dönüşleri için de müteakip aylar boyunca tek bir adım bile atılmayacaktı.

Shaw, Haziran 1943'te Türkiye Yahudisi 15 işadamını ve ailelerini Paris'ten Türkiye'ye getiren bir başka geri dönüş treninden de söz etmektedir.[253]

Geriye dönüşlerinin sağlanması veya en azından seyahatlerine yardımcı olunması için diplomatik temsilciliklere başvuran çok sayıda Türkiye Yahudisi, buralardan geri çevrilmişlerdi.[254] Örneğin, 1943 yılı başlarında, Marsilya'da yaşayan Türkiye kökenli Yahudiler birçok defalar UGIF'in oradaki bürosuna başvurarak, kendilerine Türkiye'ye dönüş izni vermesi için Türkiye Büyükelçiliği nezdinde yardımcı olmalarını istemişlerdi.[255] Aynı şekilde UGIF dosyalarında, önce "Camp du Vernet"de tutuklu olarak bulunan, oradan da "Sanatorium de la Guiche"e gönderilen Henri Saul isminde bir kişinin geri dönüşü için Türkiye Konsolosluğu'na yapılan başvurular bulunmaktadır. Saul'un Türkiye'ye geri dönüşü, Türk makamlarınca "muhtemelen vatandaşlıktan çıkartılacağı" gerekçesiyle reddedilmişti.[256] Isaac Castoriano, 10 Mart 1943 tarihli yazısıyla Türkiye'ye geri götürülmesini talep etmişti. Castoriano'nun, ancak Mayıs 1944 sonlarında, Türkiye uluslararası Yahudi örgütlerinin baskısıyla daha fazla Yahudinin Türkiye'ye dönüşüne izin verdiğinde kafilelerden birine katılması mümkün olmuştu. Ancak, bu gerçekleşemedi, çünkü Castoriano Paris'e giderken yakalandı ve Almanlar tarafından tehcir edildi.[257] Almanların verdiği ültimatomun ne anlama gel-

253 Shaw 1993, s. 149.

254 Joseph Kaputo, Türkiye Büyükelçiliği'nden, bu seyahati kendi imkânlarıyla denemesi gerektiği cevabını almıştı. Türkiye Büyükelçisi'nin 8.1.1943 tarihli yazısı, aktaran Shaw 1993, s. 140, dipnot 259.

255 Mr. Habib isimli bir şahsın Marsilya'da kaleme alınmış 31.3.1943 tarihli yazısı ve "dinleri Yahudi olan Türk vatandaşlarının yurda geri götürülmelerine ilişkindir" kaydıyla UGIF Marsilya'nın dosyalarında bulunan tarihsiz hatırat notu. Her iki belgeyi de benimle paylaştığı için Serge Klarsfeld'e teşekkür ederim.

256 UGIF'in Ocak ve Mayıs 1942 tarihli iki kaydı, USHMM, UGIF RG 43.005 M, film rulosu 10.

257 Castoriano dosyası, Shaw 1993, s. 212-219.

diği ve ne tür tehlikeler barındırdığına dair Türk makamlarının himayeleri altındaki Yahudilere bilgi verip vermediği, şayet verdiyse bunun nasıl gerçekleştiği konusundaki bilgiler çelişkilidir.[258]

Tutuklanmaların 1943 sonuna kadar ertelenmesi

Alman makamları, Türkiye Yahudilerinin Konsoloslukları tarafından kitlesel olarak geri çevrilmelerini, vatandaşlıkları onaylanmamış olanların hepsini tutuklamak ve tehcir etmek için verilmiş açık çek olarak kabul etmişti. Ekim 1942 sonunda –Türkiye'nin vatandaşlıktan çıkartmalar yapacağını bildirmesinden sonra– Luther, Almanya Paris Büyükelçiliği'ne çektiği bir telgrafla vatandaşlıktan çıkartılmış olan Türkiye Yahudilerini tehcir etme talimatı veriyordu.[259] 16 Şubat 1943'te – Türkiye'nin sadece 631 Türkiye Yahudisini vatandaş olarak onayladığını bildirmesinden sonra– Paris Büyükelçiliği Siyasi Bölüm Başkanı Ernst Achenbach, Berlin'e şu telgrafı çekiyordu: "Bu zamana dek Türkiye vatandaşı olarak bilinen Yahudilere karşı genel tedbirler (...) artık daha hızlandırılmış bir şekilde uygulanacaktır. SD bu kişilerin derhal tecrit ve sınır dışı edilmelerine büyük önem veriyor."[260] Dışişleri Bakanlığı'nın Yahudi katliamından "sorumlu" D III Dairesi Almanya Paris Büyükelçiliği'nin bu "arzusunu" destekledi ve Papen de Ankara'dan vatandaşlığı onaylanan Türkiye Yahudilerinin tehcir-

258 Ebeveynleri savaş boyunca Boulevard Haussmann'daki Türkiye Konsolosluğu'nun tam karşısında oturan Madame Z., Konsolosluk'tan en küçük bir bilgi dahi verilmediğini söylüyor. Bayan Z. ile Kasım 2004'te yaptığım görüşme. Bu, röportaj yapılan diğer insanların anlattıklarıyla da örtüşmektedir. Buna karşın, Almanya Paris Büyükelçiliği, 18.2.1943 tarihinde Berlin'e Sipo/SD'nin güvenilir bir kaynağından aldığı şu haberi aktarıyordu: Konsoloslukları Paris'teki Türk kolonisine ülkelerine geri dönme çağrısı yapıyordu (PAAA, R 100867, fiş 2226). Bu bilgi muhtemelen Konsolosluk çevrelerindeki küçük bir gruba yönelikti.

259 Luther'in Almanya Paris Büyükelçiliği'ne 24.10.1942 tarihli telgrafı, PAAA, R 100867, fiş 2225. Bu esnada tutuklanmalarından sonra vatandaşlıkları Konsoloslukları tarafından kabul edilmeyen yüzlerce Türkiye Yahudisi tehcir edilmişti.

260 PAAA, R 99446, fiş 5702.

den muaf tutulmaları durumunda "herhangi bir sorun" olmadığını bildirdi.[261]

Sadece Dışişleri Bakanlığı Yakındoğu Şubesi Başkanı Wilhelm Melchers duruma itiraz etti ve 2.400 Türkiye Yahudisinin tehcirinden "dış siyaset nedenleriyle geçici olarak kaçınılmasını" tavsiye etti. Yabancı ve Türk basınının "tarafsız devlet vatandaşlarının tehcir edilmesinden ötürü bir öfke dalgası estirecekleri" uyarısında bulunuyordu. "Burada Türkiye'nin dış temsilciliklerinin bu Yahudileri ismen bildirmeyip ülkeden ayrılmaları için izin talebinde bulunmayarak onlara karşı ilgisizliklerini göstermeleri bizim için önemli değildir. Adana Konferansı ile ortaya çıkmış olan koşullarda, bizi Türkiye'yle sıkıntıya düşürecek bahaneler yaratmamak için özel bir itina göstermeliyiz. Batı bölgelerinde kalacak olan 2.400 Yahudinin sebep olacağı olumsuzluklar, kanımca bir sevkiyatın doğuracağı olumsuzluklardan daha önemsizdir."[262] Melcher'in amiri Woermann genel olarak "bir sorun görmüyordu". Ancak Berlin ve Paris'teki Türkiye temsilcilikleriyle yürütülen "görüşmelerin düzeyini" henüz "yeterli" görmüyor ve Türkiye makamlarından vatandaşlığı onaylanmayan Türkiye kökenli Yahudilere "ilgi duymadığına" dair "kesin bir dille ifade edilen yazılı bir görüş" alınmasında ısrar ediyordu.[263]

Melcher'in itirazı, Türkiye Yahudilerinin –Berlin'de yapılan tartışmalardan sonra vatandaşlık durumları belirsiz olanların bile– örneğin SS ve Gestapo tarafından düzenlenen operasyonlarda verilen talimatlarda da görüldüğü gibi, tutuklamalardan ve tehcirlerden muaf tutulmalarını sağladı. Türkiye Yahudilerine karşı kitlesel bir operasyon gerçekleştirilmedi, ayrıca Türkiye Yahudilerinin tutuklanması durumunda Türk diplomatları çok sayıda vakada onların serbest bırakılmasını da sağladılar. Buna rağmen 1943 yılı boyunca da Türkiye Yahudileri Drancy'ye gönderilmeye devam edildi ve Türk makamların-

261 Hahn'ın (D III) 17.2.1943 tarihinde Pol VII'ye gönderdiği dosya notu ve Papen'in 27.2.1943 tarihli telgrafı, PAAA, R 99446, fiş 5703.

262 Pol VII'in 19.2.1943 tarihli notu, PAAA, R 99446, fiş 5703.

263 Woerman'dan D III'e, 23.2.1943, PAAA, R 99446, fiş 5703.

ca bir girişimde bulunulmadığı takdirde tehcir edildiler. Bu nedenle Fransa'dan Mart-Haziran 1943 tarihleri arasında tehcir edilen Türkiye kökenli Yahudilerin büyük kısmı Fransa vatandaşıydı.[264]

Özgür Bölge'nin işgali ve 1943 yılı

11 Kasım 1942'de Almanlar müttefiklerin Kuzey Afrika'ya çıkartma yapmasına tepki olarak güneydeki o zamana dek "özgür" bölgeyi işgal ve "Güney Fransa Ordu Bölgesi" ilan ettiler. Vichy Hükümeti şeklen Güney Bölgesi'nde yasal otorite olmaya devam etti. İki bölge arasındaki sınır hattı kaldı ve Yahudilerin bir bölgeden diğerine geçme yasağı aynen sürdü. Ancak Güney Bölgesi'ndeki Yahudilerin durumu, birkaç hafta zarfında son derece kötüleşti. SS, Güney Fransa şehirlerinde Sipo/SD komandolarını arttırarak güçlendirdi. 1942 sonlarında Marsilya'dan veya Pireneler üzerinden kaçmak neredeyse imkânsız hale gelmişti. Güney Bölgesi'nde de Yahudilerin serbest dolaşım hakkı kaldırıldı, sahil bölgelerinde yaşayan Yahudiler kovuldu, Yahudilerin kimlikleri ve gıda karneleri "J" harfiyle damgalandı.

Güney Fransa'da Yahudi karşıtı uygulamaların sertleştirilmesi Türkiye Konsolosluklarının ve diğer tarafsız devletlerin bir dizi protestosuna yol açtı.

Türkiye'nin Marsilya Başkonsolosu Bedî Arbel çok sayıda yazıyla Türkiye Yahudilerinin zorunlu çalışmaya tabi tutulmasını protesto etti ve sonunda bu istisnayı kabul ettirebildi.[265] İtalya ve Portekiz temsilcilikleri kendi Yahudi vatandaşlarının belgelerinin ve gıda karnelerinin "Juif/Juive" ibaresiyle damgalanması zorunluluğundan muaf tutmayı başardı. Bunun üzerine Türkiye Vichy Büyükelçiliği de, 25 Ocak'ta aynı zorunluluğun

---

264 Temmuz 1943 tarihinden, yani Drancy yönetiminin Alois Brunner tarafından üstlenilmesinden itibaren tehcir listelerinin büyük kısmında vatandaşlık bilgisi yer almamaya başladı.

265 Polis Müdürü Alpes Maritime'in 19.12.1942 tarihli yazısı, USHMM, A-00-2372, Sign. 1995, A1202.

Türkiye Yahudilerine uygulanmasını protesto etti.[266] Protestolara rağmen bu sertleştirilmiş uygulamaların büyük kısmı "himaye edilen" yabancı uyruklu Yahudilere de uygulanmaya devam edildi. Örneğin İsaac Castoriano, Türkiye Büyükelçisi'ne St. Jean du Bruel'de (Pireneler bölgesi) bulunan ikametinden ayrılmak zorunda kaldığını bildirdi.[267]

Ancak Almanlar tarafından dayatılan "Yahudi yıldızı" takma zorunluluğu Fransa Hükümeti tarafından reddedildi, ki bu pek çoğuna yeraltına geçme ve Yahudi olduğu anlaşılmadan hayatta kalma imkânı sağladığı için bu bölgenin Yahudilerine muazzam bir fayda sağladı.

Artık Fransa Hükümeti de üçüncü ülkelerden yeni işgal edilen bölgelerde bulunan Yahudi vatandaşlarını "yurda götürmelerini" talep ediyordu.[268]

Marsilya, Ocak 1943

Bir liman şehri olarak Marsilya nüfusunda göçmen oranı daima yüksek olmuştu. Şehir savaş boyunca bütün Avrupa'dan göçmenler için, Haziran 1940'tan itibaren de işgal bölgesinden kaçan binlerce insana sığınılacak bir yer ve geçiş noktası oldu. Emniyet Müdürlüğü Ağustos 1942'de Marsilya'da 10.346'sı Fransa vatandaşı olan 18.346 Yahudi bulunduğunu tespit ediyordu.[269] Vichy Hükümeti tarafından 1941'de yapılan "Yahudi sayımı"nda 1.573 Türkiye Yahudisi tespit edilmişti.[270] Yahudi nüfus içinde "Türklerin" oranı yaklaşık yüzde 11 ile Paris'e kıyasla çok daha yüksekti. Ancak Marsilya'da oturan Yahudilerin büyük kısmı da ya vatandaşlıktan çıkartılmıştı ya da pasaportlarını yeniletmeyi unutmuşlardı. Türkiye Dışişleri Bakanlığı, Türkiye Marsilya Başkonsolosluğu dosyalarına daya-

266 Shaw, 1993, s. 85 ve dipnot 181.

267 Isaac Castoriano'nun 10.3.1943 tarihli yazısı, USHMM, A-00-2372, Sign. 1995, A1202.

268 Fransa Dışişleri Bakanlığı'nın Türkiye Vichy Büyükelçiliği'ne yazdığı 13.1.1943 tarihli yazı. Shaw 1993, s. 143, dipnot 264.

269 *Marseille se souvient*, 1995, s. 21.

270 *Enfants cachés*, Bulletin Nr. 37, Paris, Kasım 2001, s. 14.

narak Ocak 1944'te Marsilya'da oturan ve Konsoloslukta kayıtları bulunan Türkiye Yahudilerinin sayısını 1.000 olarak veriyordu.[271]

Kozmopolit bir karaktere sahip olması, sakinleri arasında çok sayıda Yahudi bulunması, siyasi direnişin ve çok sayıda yardım kuruluşunun merkezi olması nedeniyle Marsilya Almanlar için ciddi bir rahatsızlık unsuruydu. Fransa'da hem SS'in hem de polis teşkilatının başı olan General Karl Oberg, Marsilya'yı "Avrupa'nın suç merkezi ve kanserli tümörü" olarak tanımlıyordu.[272]

Güney Bölgesi'nin Alman ordusu tarafından işgalinden iki ay sonra, Marsilya'da Fransa işgali esnasında gerçekleştirilen en büyük operasyonlarından biri başladı. Operasyon Alman ve Fransız kuvvetleri tarafından ortaklaşa yürütülüyordu. Marsilya'ya Fransa'nın her tarafından on binlerce Fransız polisi getirilmişti. Paris'te 1941 ve 1942 yıllarında gerçekleştirilenlerin aksine, operasyon bu defa sadece Yahudilere karşı değil, Fransız polisine verdiği talimatta yazıldığı gibi, bütün "sabıkalılara, destekçilere, serserilere, durumları belirsiz yabancılara, bir aydan bu yana düzenli bir işi olmayan kişilere" karşı yapılıyordu.[273]

Operasyon 22 Ocak'ı 23'e bağlayan gece şehrin kozmopolit semti Quartier d'Opéra'da başladı ve bir sonraki gece yine göçmenlerin yaşadığı eski limanda sürdürüldü. Operasyon 6 gün devam etti: Toplam 400.000 kişi kontrol edildi, 5.656 kişi gözaltına alındı, içlerinden 1.642'si Marsilya'nın Baumette Hapishanesi'ne götürüldü.

24 Ocak Pazar sabahı, operasyonda tutuklanmış 782 Yahudi, Marsilya Limanı'ndaki Arenc Yük Treni İstasyonu'nda hayvan vagonlarına doldurulduv ve Compiègne Kampı'na götürüldü. Aralarında büyük çoğunluğu Fransa vatandaşlığına geçmiş olan 70 kadar Türkiye kökenli Yahudi de vardı.[274]

271 Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın 500. Yıl Vakfı'na yazısı, 14.7.1995 (Yad Vashem, Necdet Kent dosyası).

272 *Marseille se souvient*, 1995, s. 23.

273 Amicale 1993, s. 111.

274 Serge Klarsfeld tarafından Marsilya'dan yapılan tehcirlere dair hazırlanan broşürün değerlendirilmesi (Klarsfeld 1992).

Victor Algazi, Ocak 1943 Marsilya Operasyonunu Anlatıyor

Victor Algazi bilhassa Maltalıların, İtalyanların, Ermenilerin, Yunanistanlı, Türkiyeli ve Kuzey Afrikalı Yahudilerin yaşadığı kozmopolit l'Opéra mahallesinde büyümüştü. Ebeveynleri Türkiye'den gelmişti. 2005 yılında hayatını kaybeden Victor Algazi, Denise Toros-Mater'le birlikte Marsilya'daki Amicale des Déportés d'Auschwitz et des Camps de Haute-Silesie'in (Auschwitz'e ve Yukarı Silezya'daki Diğer Kamplara Tehcir Edilenler Derneği) kurucularındandı.

"22 Ocak 1943: Her şey gece başladı. Çivi kakmalı çizmelerin çıkardığı ayak sesleri duyuluyordu. Kapımıza vurarak 'Açın!' diye bağırdılar, annem ayağa kalktı ve kapıyı açtı. 'Bu evde kim oturuyor? Kaç kişisiniz? Evraklar! Kocanız nerede?' – 'Kocam yok, ben dulum.' Fransız memur annemin evrakına bir göz attı, sonra etrafına bakarak bir ayağını kapıyla pervazın arasına koydu: 'Adınız Léon, Luna ve Küçük Asya'da, İzmir'de doğumlusunuz, öyle mi?' Annem yaprak gibi titriyordu. 'Askerliğimi İzmir'de yaptım, orası çok güzel bir yer ve bir sürü cana yakın insan tanıdım. Kapıyı kapatın, ışığı söndürün ve 24 saat boyunca kimseye cevap vermeyin,' dedi.

Annem adamın söylediklerini harfiyen yerine getirdi. Kısa bir süre sonra kapıya bir kez daha vuruldu ve aşağıdan Fransız memurun sesini işittik: 'Orası tamam, içindekiler aşağı indiler.'

Komşuların merdivenlerden inen ayak seslerini duyuyorduk, bunlar Aroutos, Mösyö Leon, Mösyö Cohen, Mösyö Mechulam olabilir miydi? Aşağı-yukarı inen-çıkan adımlar bitmiyordu. (...) Aklıma hiçbir zaman geri dönmeyen kuzin ve kuzenlerim, Mizrahiler ve Beharlar geliyor. (...) Arrovaslar Ailesini düşünüyorum; zavallı kadının sekiz çocuğu vardı, sadece ikisi hayatta kaldı. Kadını küçük çocuklarıyla birlikte tehcir ettiler.[1] Place de la Opéra'da Bidjerano Ailesi yaşıyordu; 4 yaşındaki küçük kızlarını, 7 yaşındaki ikinci kızlarını ve 14 yaşındaki oğullarını tehcir ettiler. Yani, babayı ve üç çocuğunu. Ki-

1 Victor Algazi'nin burada andığı komşularının ve okul arkadaşlarının isimleri 52 numaralı kafilenin sevkiyat listesinde bulunuyordu: Mechoulam, Cohen, Arditti, Mizrahi, çocukları Clara, Georges, Jacques, Nissim ve Victoria'yla birlikte İstanbullu Arrovas Ailesi. Bu aile 20'li yılların ortasında Marsilya'ya göç etmişti, kızları Victoria 1922 yılında İstanbul'da doğmuştu.

min alınacağı tamamen polislerin keyfine bağlıydı. Oğlu götürüp babayı bırakıyor, babayı götürüp oğlu bırakıyor ya da ikisini birden götürüyorlardı. (...)

Ama parasız nereye gidebilirdik ki? Ermeni arkadaşlarımız, 'Biz takibatın ne olduğunu biliriz' diyerek bizi yanlarına davet ettiler. Yaya olarak Gavotte'a kadar gittik, toplu taşıma araçlarına binmedik, çünkü taşıtlarda kontroller yapılıyordu: Son duraklardaki otobüslerde, kahvelerde ve sinemaların önünde, limanda ve Rue de la République'de Gestapo için çalışan üniformalı Fransız milisler duruyorlardı. Artık hiçbir şeyimiz yoktu, gıda karnemiz bile. Karnelerimizi yenilemeye gidemiyorduk, çünkü orada tutuklamak için bizi bekliyorlardı.

Gavotte'ta altı kişi küçük bir odada kalıyorduk. Bizi yanına alan dostumuzun ismi Caroline Kaldiremdjian'dı. Tanrı ondan razı olsun, 103 yaşında öldü. Caroline Ankaralıydı, Ankaralı Ermeniler Ermenice konuşamıyorlardı, çünkü bunu yaptıkları takdirde dillerini kesiyorlardı. Bu yüzden kendi dillerini unutmuşlardı, iki-üç kuşak sonra yalnızca Türkçe konuşuyorlardı. Caroline'nin altın gibi bir kalbi vardı. Kendisine nasıl sigara sardığı hâlâ gözlerimin önünde, onun için sokaktan izmarit toplardım. Caroline uykusuzluk çekiyor ve bütün gece şarkı söylüyordu, o söyler, ben dinlerdim. Şarkılarını Türkçe söylerdi.

Caroline benim için bir büyükanne gibiydi, benim için yaptıklarını asla unutmayacağım. Bana Türkçe 'Ye, oğlum ye' derdi. Yiyecek neyimiz mi vardı? Kendi boğazından arttırdığı bir lokma ekmeği bana verirdi, ben yerdim. Benim gıda karnem yoktu, Caroline gider biraz tahıl dilenir, havanda döverek un yapardı."

Victor Algazi ile 17.1.2004 tarihinde Marsilya'da yaptığım röportaj; 1993 yılında Marsilya Operasyonu'nun 60. yıldönümü nedeniyle yaptığı konuşma metninden alıntılar yapılarak düzenlenmiştir.

Operasyon esnasında tutuklanan diğer insanlar aynı şekilde önce Arenc üzerinden Fréjus Kampı'na götürüldüler, 31 Ocak tarihinde ise 800 kişi daha oradan ikinci bir sevkiyatla Compiègne'ye tehcir edildi. Türk makamları, Marsilya Konsolosluğu'nun ve Büyükelçi Behiç Erkin'in girişimleri sonucunda bu

24 Ocak 1943'te Marsilya'nın Arenc Yük İstasyonu'ndan yapılan tehcir (Serge Klarsfeld'in Özel Arşivi'nden).

operasyon esnasında tutuklanan 9 kişilik bir Türkiye Yahudisi grubunun serbest bırakılmasını sağladılar.[275]

Şubat başlarında Alman işgal kuvvetleri, şehrin liman bölgesinde bulunan eski bölümünü sistematik olarak yıkmaya başladılar. 1.494 bina havaya uçuruldu ve geriye 14 hektarlık harabe bir alan kaldı. Canlarını şimdilik kurtarmış olan Yahudiler, evlerini ve başka her şeylerini de böylece yitirmiş oluyorlardı.

Marsilya'dan tehcir edilen Yahudiler, Mart başlarında Compiègne'den Drancy'ye götürüldüler. Marsilyalı Yahudilerin Drancy'deki acınası hallerini anlatan birçok yazı vardır: Marsilya'daki evlerinden öylece alınıp götürüldükleri için, pek çoğunun üzerinde doğru düzgün bir giysi bile yoktu. Compiègne'deki yetersiz beslenme yüzünden bütünüyle zayıf düşmüşlerdi.[276] Marsilya'da tutuklananların birçoğu Drancy'deki üç haftalık bir tutukluluktan sonra, 23 Mart 1943'te, 52 numaralı sevkiyatla Sobibor İmha Kampı'na gönderildiler. Bu trenle teh-

275 Büyükelçi Behiç Erkin'in yazısı, Shaw 1993 içinde, s. 89 vd.

276 Amicale 1993, s. 112 vd.

cir edilen herkes (toplam 994 kişi) öldürüldü. 25 Mart'ta yapılan 53 numaralı sevkiyatta da Marsilya'da tutuklanan Yahudilerin birçoğu Sobibor'da ölüme gönderildi: Bin kişiden sadece beşi hayatta kaldı. 52 ve 53 numaralı sevkiyatlarda tehcir edilenler arasında Türkiye doğumlu toplam 71 Yahudi ile bu kişilerin Fransa doğumlu 19 çocuğu bulunuyordu. Büyük kısmı Fransa vatandaşıydı, on iki kişi "Türkiye vatandaşı" olarak kaydedilmişti.

"Türk Schindler'i" Necdet Kent

"Yahudilerin kurtarılmasında Türk diplomatlarının gösterdiği olağanüstü çabalara" dair anlatıların hepsinde, dönemin Marsilya İkinci Konsolosu Necdet Kent merkezi bir rol oynamaktadır. Kent'in kendi anlattıklarına göre, Kent bir gece İzmir doğumlu bir Yahudi olan ve Konsolosluğa tercüman olarak hizmet eden Sidi I. tarafından ziyaret edilir. Sidi I. büyük bir heyecan içinde ona Almanların 80 kadar Türkiye Yahudisini tutukladıklarını ve tren garına götürdüklerini, oradan da tehcir edeceklerini anlatır. Kent bunun üzerine hemen tercümanla birlikte tehcir treninin beklediği Marsilya'nın St. Charles Garı'na gider. Kent, orada bulunan Gestapo subayının karşı çıkmasına rağmen, tercümanla birlikte tehcir trenine biner. Tren birkaç saat yol aldıktan sonra durur, seksen Türkiye Yahudisinin Kent'le birlikte trenden ayrılmasına izin verilir, Kent böylece onların hayatını kurtarmış olur.[277]

Yapımı, dönemin USHMM yöneticisi Michael Berenbaum tarafından gerçekleştirilen ve holokost esnasında Türkiye'nin oynadığı olumlu rolü konu edinen *Desperate Hours* filminde Necdet Kent'in anlattıkları merkezi bir rol oynar. Yad Vashem'in "Uluslararası Dürüst-Adil Kişi" Departmanının o zamanki Yöneticisi Dr. Mordecai Paldiel'in, Kent'in anlattıklarını, filmde

277 Kent, bunları ilk olarak Nisan 1987 tarihinde 500. Yıl Vakfı'nın önemli bir üyesi olan Jak Kamhi'ye anlattı. Bu versiyonun bir kopyası Yad Vashem'de Necdet Kent dosyasında bulunmaktadır. Stanford Shaw da Kent'in anlatımının benzer bir versiyonunu kitabında ek olarak yayımlamıştır, Shaw 1993, s. 341 vd.

kendi cümleleriyle tekrarlanması filmin önemini arttırır. Stanford Shaw, aynı şekilde Kent'in ifadelerini *Turkey and the Holocaust* isimli kitabında yayınlamıştır. Kent'in anlattıklarına Sefaradların Osmanlı İmparatorluğu'na yaptıkları göçün 500. Yılı nedeniyle yayınlanan pek çok eserde, Türkçe yüzlerce makale ve yayında, sayısız internet sitesinde tesadüf edilmektedir. Necdet Kent, yaptıkları için 2005 yılında Raoul Wallenberg Madalyası'yla taltif edilmiş, Ayvalık'ta 2007 yılında bir Necdet Kent Kütüphanesi açılmıştır. Necdet Kent'in hikâyesini, holokost esnasında Türklerin Yahudileri kurtarmak için yaptıkları kahramanlıklar mitosunun çekirdeği olarak tanımlamak mümkündür. Türk kamuoyunda Necdet Kent genellikle "Türk Schindler'i" olarak tanımlanmaktadır.

Türk-Yahudi 500. Yıl Vakfı'nın[278] ve diğer kurumların yaptıkları için Kent'e Yad Vashem "Uluslararası Dürüst-Adil Kişi" Madalyası verilmesi için gösterdikleri tüm çabalar, Kent'in soykırımdan kurtulanlardan hiç kimseyi şahit olarak gösterememesi yüzünden bir türlü gerçekleşemedi.[279] Yad Vashem çalışanları 1987'den bu yana Fransa ve İsrail'de yaşayan Türkiye Yahudileri arasında olayın şahitlerini bulmaya çalışıyorlarsa da, araştırmaları hâlâ bir sonuca ulaşmış değil.[280] Türkiye Marsilya Başkonsolosu da 1989 yılında Kent'in yaptıklarına dair bir belgenin mevcut olmadığını yazıyordu.[281]

Kent'in kahramanlık öyküsü pek çok nedenden ötürü pek inanılır değil: Operasyonun hemen ardından Yahudileri Marsilya'dan doğruca tehcir eden tek tren, 24 Ocak 1943 sabahı Compiègne'ye giden trendi. Bu tren de şehir merkezindeki görkemli St. Charles Garı'ndan değil, Arenc Yük Garı'ndan kalk-

278 Sefarad Yahudilerinin Osmanlı İmparatorluğu'na kabulünün 500. yıldönümünü anmak için 1989 yılında İstanbul'da tanınmış Türk işadamları ve siyasetçileri, ayrıca Türkiye Yahudileri Cemaati'nin önde gelen isimleri tarafından kurulmuştur.

279 Kent, bu konuyla ilgili olarak çeşitli yerlerde, savaştan sonraki ilk dönemlerde pek çok teşekkür mektubu aldığını, ancak bunları kaybettiğini belirtmiştir.

280 Yad Vashem'deki Kent dosyası. Marsilya'da Türkiye kökenli Yahudilerle tarafımdan yapılmış röportajlar da aynı olumsuz sonuca ulaşmıştır.

281 Başkonsolos Kutlu Özgüvenç'in Temmuz 1989'da Monsieur Kerem isminde birisine gönderdiği yazı (Yad Vashem, N. Kent dosyası).

mıştı.[282] Yukarıda da belirtildiği gibi, Türk diplomatları yoğun yazışmalar sonucunda liman bölgesindeki operasyonda tutuklanmış ve Compiègne'ye götürülmüş olan dokuz Türkiye Yahudisinin serbest bırakılmasını sağlamışlardı. Büyükelçi, Kent tarafından zaten kurtarılmış olan kişilerin serbest bırakılmasını neden talep etsindi ki? Hem Serge Klarsfeld hem de *Amicale des Déportés d'Auschwitz,* Marsilya'da yaşanan operasyon esnasında ve sonrasında gerçekleşen olayları dakikası dakikasına yeniden canlandırmış ve ulaştıkları sonuçları yayımlamışlardır. Amicale tarafından olayların 50. Yıldönümü nedeniyle yayımlanan kitapta, aralarında Türkiye Yahudilerinin de bulunduğu ve operasyonu bizzat yaşamış insanların anlatımları yer almaktadır. Bu kitapta hem Arenc Yük Garı'nın durumu, hem de Arenc'den Compiègne'ye yapılan yolculuk anlatılmasına rağmen, tek bir kişi bile Kent'in eyleminden söz etmemektedir. O zamanlar 19 yaşında olan İzmir doğumlu Elie Arditti, Kent'in bindiğini iddia ettiği tehcir treninden başka Yahudilerle birlikte kaçmayı başarmıştı.[283]

Türk siyasetinin özellikle dış politika bağlamında kullandığı bu efsanelerin aksine, Türkiye Yahudilerinin Nazi barbarlığına karşı gösterdikleri yoğun gayretler bu güne dek çok az araştırılmıştır ve neredeyse kimse tarafından bilinmemektedir.

Direnişteki Türkiye Yahudileri

Naziler tarafından işgal edilmiş olan Avrupa'nın her yerinde olduğu gibi, Fransa'da da Yahudiler Alman ölüm çetelerine karşı direnişte önemli bir rol oynuyorlardı. Aktivistlerin büyük çoğunluğu, özellikle

282 Kent bu kahramanlığı gerçekleştirmiş olsaydı, bariz dış koşulları da mutlaka hatırlardı. St. Charles Garı'nın görkemli binasını, Arenc Garı'nın içler acısı haliyle karıştırması mümkün değildir. Stanford Shaw bu tutarsızlığın farkına muhtemelen varmıştır, çünkü Kent'in hikâyesinin onun kitabında yer alan versiyonunda St. Charles Garı'ndan hiç söz edilmezken, hem Kent'in 500. Yıl Vakfı'na anlattıklarında hem de Desperate Hours filmindeki sözlü anlatımında St. Charles Garı bulunmaktadır.

283 Amicale 1993, s. 125 vd.

sol ve Siyonist Aşkenaz çevrelerden Yahudi göçmenlerdi. Ancak Armée Juive, Organisation juive de combat veya Yahudi izcileri olan Éclaireurs Israélites de France (EIF) gibi direniş örgütlerinde de çok sayıda Sefarad Yahudisi bulunuyordu. Aşağıdaki isimler, hikâyeleri henüz yazılmamış ve araştırılmamış olanları da temsil etmektedir:

David Catarivas, Paris'teki Yahudi İzci Hareketi'nin üyesiydi. 1941'den itibaren bilhassa anneleriyle babaları tutuklanmış olan çocuklar ve gençler için yaz kampları düzenlemeye başlamıştı. Bir Türkiye Yahudisi olarak sarı yıldız takmak zorunda değildi, bu yüzden Yahudi çocukları çiftliklere veya manastırlara yerleştirmek, sahte belgeler temin etmek, bildiri dağıtmak gibi özel işlerle görevlendiriliyordu. Ayrıca yerel makamlarla olan ilişkileri de sürdürüyordu.

Ailesi XI. Arrondissement'de yaşayan İsrael (İzy) Mitrani, Paris'in Siyonist yeraltı örgütünün üyesiydi. Fransa'nın işgalinden sonra koruma talep etmek için Türkiye Konsolosluğu'na başvurdu. Ancak ailesi –annesi, erkek kardeşi ve evli iki kız kardeşi– Konsolosluk'ta kayıtlı değildi ve bu nedenle indeterminé (vatandaşlık durumu belirsiz) olarak sınıflandırılmışlardı. İzy 1944 yılında direniş hareketine katıldı ve Paris'in kurtarılmasında rol oynadı.

1925 doğumlu Suzanne Catarivas Türkiye Yahudisi bir göçmen ailesinin kızıydı ve Lyon'daki Éclaireurs Israélites de France Yahudi İzcileri üyesiydi. Yahudileri saklanacak yerlere götürüyor, gıda paketlerinin tutsaklara veya hastalara gönderilmesini örgütlüyor ve bizzat üstleniyor, çeşitli kimlik kartlarının sahtesini hazırlıyor ve buna benzer başka işler yapıyordu. 1944 yılında yaşları 5 ile 12 arasında değişen ve Grenoble yakınlarındaki bir şatoda saklanan Marsilyalı 50 çocuktan sorumluydu.

1917 Bursa doğumlu Corinne Diamant, 1940-1944 yılları arasında Lyon, Grenoble ve civar bölgelerde Organisation juive de combat isimli Yahudi direniş örgütünde mücadele etti. Kod adlarından biri Neige (Kar) idi. Güney Fransa'nın Almanlar tarafından işgalinden sonra önceden bakımını üstlendiği bir grup Yahudi çocuğun güvenli yerlere yerleştirilmesini örgütledi, çocuklara gereken bakımın yapıldığından emin olmak için de onlarla ilişki içinde kaldı. 1942'den itibaren EIF'nin Yahudi İzcileri'ni tanımlayan sixième (6. Kısım) bağlantısını sağlamakla görevlendirildi. Görevlerinden biri, yeraltına geçmiş olan Yahudilere sahte belgeleri ulaştırmaktı. Mayıs

1944'te, 30 kişilik bir çocuk grubunu, onları İsviçre sınırına götürecek olan Marianne Cohn'a teslim etmek üzere Limoges'dan Annemasse'a götürdü. Marianne Cohn tutuklandı ve canavarca öldürüldü, fakat çocukları kurtulabildi.

1909 Türkiye doğumlu Habif Léon, 1943 ilkbaharından itibaren Lyon'da genç Yahudi komünistlerine silah kullanmayı öğretmekle görevli bir Combat Juif grubunun lideriydi. Bu görev, Fransa vatandaşı olduktan sonra askerliğini yaptığı ve 1940'taki kısa savaşta çarpıştığı için ona emanet edilmişti.

Bugün İstanbul'da yaşayan Luise Behar (doğ. Namar) Paris'te Yahudi İzci Hareketi EIF'nin üyesiydi ve çocukları Hıristiyan ailelerde veya manastırlarda saklamakla görevliydi. Luise Behar'ın 1944 yılında Yahudileri Türkiye'ye geri götüren bir kafileye katılması mümkün oldu.

Salvator Hassid Türkiye vatandaşlığı sayesinde Marsilya'da hayatta kalabildi. Hassid, Aralık 1942'de beş arkadaşıyla birlikte bir kahvehanede yakalandı ve Gestapo'ya götürüldü. Bütün gece boyunca işkence gören arkadaşlarının çığlıklarını dinledi. Bir daha da onları asla görmedi. Geçerli Türk belgelerine sahip olan Salvator, ertesi sabah serbest bırakıldı. Ocak 1943'te Marsilya'da yapılan operasyon esnasında Aharon, Avraham, Yomtov Hassid ve Yakir Shaul isimli dört kuzeni tutuklandı ve Mart ayında ölüme tehcir edildi. Salvator, Cantal bölgesinde Forces françaises de l'intérieur isimli direniş örgütüne katılarak, Almanların kontrolünde olan tren raylarına ve köprülere patlayıcı yerleştirme eylemlerini gerçekleştirdi.

Victor ve Henry Camayor'un babası Shabatay, du Vel d'Hiv'deki operasyonda tutuklanmıştı. Bir grup tutuklu Türk oldukları gerekçesiyle serbest bırakıldı, aslında Victor'un babası da gidebilirdi, ancak kendisiyle beraber tutuklananları yalnız bırakmak istemedi. Sonra tehcir edildi ve bir daha geri dönmedi. Victor Güney Bölgesi'ne kaçtı ve Pireneler bölgesindeki Tarbes şehrinin belediye başkanından üzerinde "J" olmayan bir kimlik belgesi aldı. Sonra kardeşi Henry de ona katıldı. 1944 yılında ikisi de Résistance'a katıldılar, Henry silahlı çatışmada öldü, Victor kurtuluşu görebildi.

Régine Gattegno 1923 yılında Türkiye Yahudisi bir göçmen ailenin çocuğu olarak Lyon'da dünyaya geldi. 1942'den itibaren EIF kanalıyla direnişe katıldı. O da Yahudi çocukları saklanacak yerlere

götürmekten, yeraltına geçmiş olan Yahudilere sahte belgeler ulaştırmaktan ve onları olası operasyonlara karşı uyarmaktan sorumluydu. Şubat 1943'te, Lyon'da Klaus Barbie tarafından düzenlenen büyük operasyon öncesinde tutuklandı. 25 Mart 1943'te 53 numaralı sevkiyatla Sobibor'a tehcir edildi ve orada öldürüldü.

Beno olarak tanınan Benjamin Farhi, 1919 yılında Kırklareli'de dünyaya gelmişti. 1942-1944 arasında hem Marsilya'da, hem de Moissac ve Carmaux'da (Güney Fransa) direnişe katıldı. Belediye Başkanlığı'nda çalışan birini tanıyor ve onun sayesinde sahte kimlikler ve besin kartları temin edebiliyordu. Benjamin Service du travail obligatoire için zorunlu çalışmaya tabi tutulduğu zaman, körfezin öbür tarafında Marsilya'ya doğrultulmuş olan topları işlemez hale getirdi ve Marsilya'nın kurtuluşu esnasında toplar gerçekten de çalışmadı. Benjamin Farhi, Merlan'daki Alman birliklerine karşı yapılan hücumu yönetti.

Bilgiler Amipaz (1995), Wieviorka (1986) ve Organisation juive de combat'tan (Paris 2002) alınmıştır.

1943: Vichy'nin tutumunu değiştirmesi – Vatandaşlıktan çıkarılmaları sürdürmeyi reddetmesi

Marsilya'daki operasyon, Vichy Hükümeti'nin elindeki polis kuvvetlerini Yahudileri tutuklamaları için Alman işgalcilerin emrine sunduğu son operasyon olacaktı. 1942 yazından başlayarak Yahudilerin Vichy Hükümeti tarafından Almanlara teslim edilmesi, Fransa halkı arasında giderek büyüyen protestolara neden olmuştu. Yeraltında yayımlanan *Combat* isimli gazetelerinde halkı Yahudilerle dayanışmaya çağıran solcuların ve komünistlerin yanı sıra, Katolik ve Protestan kiliseleri de faaliyete geçmişti. Çok sayıda piskopos, Vichy Hükümeti'nin Yahudi takibatıyla ilişkili olarak izlediği işbirliği siyasetini Fransa için bir utanç olarak tanımlıyordu.[284] Güney Bölgesi'nin işga-

284 Bu baskı altında Vichy Hükümeti Eylül 1942'den itibaren Gestapo'nun talep ettiğinden çok daha düşük sayılardaki Yahudiyi Almanlara teslim etmeye başladı, bu da Serge Klarsfeld'in tahminine göre on binlerce Yahudinin hayatını kurtardı (Klarsfeld 1993, s. 609).

li, çeşitli siyasi akımların Nazi işgaline karşı direnişi güçlendirmeleri ve savaşın gidişatının değişmesi, 1943'ten itibaren Vichy Hükümeti'ndeki işbirliği eğiliminin ciddi bir şekilde azalmasına neden oldu. Nazilerin yoğun baskısına rağmen Fransa Hükümeti 1927'den beri Fransa vatandaşlığına kabul edilen ve birer haymatloz olarak tehcir edilmelerine neden olacak olan yeni bir vatandaşlıktan çıkarma kanununu 1943 yazında kelimenin tam anlamıyla son saniyede reddetti.

Ancak Alman makamları kısa bir süre sonra, 1927'den sonra vatandaşlığa kabul edilmiş olan Fransa Yahudilerinin tutuklanması ve tehcir edilmesi emrini verdiler. 1943'te Fransa'dan tehcir edilen Türkiye kökenli Yahudilerin çok büyük bir kısmını, Fransa vatandaşlığına geçmiş olan kişiler oluşturuyordu.[285]

1942 yazından itibaren Fransa Gestaposu'nun Yahudi Dairesi Başkanı olan Heinz Röthke, SS'lerin tavrını şu şekilde ifade ediyordu: "Yahudilerin Fransa'dan gönderilmesi, son Yahudinin de Fransa topraklarını terk etmesinden önce asla son bulmamalı, üstelik bu, savaşın sona ermesinden önce gerçekleşmeli. Bu karar Fransız Hükümeti'nin üyelerine, hatta Fransa devlet başkanına ait olmamalı, önemli olan Führer'in iradesidir. (...) Hatta Yahudilerin Fransa'dan gönderilmesinin en üst düzeyde bir emir olduğunu söylemek dahi mümkün. (...) Bugün Fransız Hükümeti gelip Fransa vatandaşı olan Yahudilerin durumunu kendisinin çözeceğini iddia ederse (...) Yahudi dostu Fransız Hükümeti'nin tümüyle önemsiz bu kararı değil, Führer'in çok açık emirleri uygulanacaktır."[286]

Brunner'in gelişi ve Yahudi takibatının yeni çizgisi

Marsilya operasyonundan sonra Fransa polisi artık Almanların yönetiminde Yahudilerin tutuklanması eylemlerine katılmadı. Almanya 1943 yılında sadece kendi güçlerini kullanarak, bir önceki yıla kıyasla daha az sayıda Yahudi tutuklayabildi.

285 Bu, örneğin Marsilya'da tutuklanarak 52 ve 53 numaralı sevkiyatlarla tehcir edilenlerin birçoğu için geçerlidir.

286 Röthke'nin 27 Mart 1943 tarihli notu, Klarsfeld 1978, belge 117, s. 192 vd.

1942 yılında Fransa'dan 40.000 Yahudi tehcir edilirken, bu sayı 1943'te 17.000'e geriledi. Alman işgalciler giderek daha pervasız davranmaya ve vahşi terör uygulamalarına başladılar. Bu yeni çizginin merkezi figürü, önceden Viyana, Berlin ve Selanik'teki Yahudi cemaatlerinin imhasını örgütlemiş olan Eichmann'ın en yakın çalışma arkadaşlarından biri olan Alois Brunner'di. Brunner 1 Haziran 1943'te on kişilik özel bir komando grubuyla Paris'e geldi. Temmuz başlarında Drancy Toplama Kampı'nın yönetimini üstlendi. Brunner'in girişimiyle Yahudilerin yakalanmalarına yardımcı olacak muhbirlere ikramiye verileceği ilan edildi. Brunner zoraki Yahudi Derneği UGIF'in yöneticisini ve o zamana dek koruma altında bulunan çok sayıdaki çalışanını tutuklattı, yerel UGIF bürolarına ve hayır kurumlarına operasyonlar düzenletti. Gestapo, Yahudileri kaçırmak ve ölüme göndermek için Yahudi huzur evlerine, hastanelere ve mağdur ailelerin kaldığı yurtlara girdi. Brunner tarafından örgütlenen 18 Temmuz 1943 tarihli ikinci sevkiyatta Türkiye Yahudisi kadınlar ve çocukları da bulunuyordu; çocukların arasında biri üç aylık, diğeri bir yaşında olan iki de bebek vardı.

20 Ekim 1943'te Gestapo la Verdière'deki Centre de la Rose'a baskın düzenledi. Bu yurt, UGIF tarafından Mayıs 1943 tarihinde yaşları veya vatandaşlıkları nedeniyle "tehcir edilemeyen" kadınlar ve çocuklar için kurulmuştu. Tutuklananlar ve sonradan ölüme tehcir edilenlerin arasında 1903 İstanbul doğumlu Sultan Arrovas ve beş çocuğu, ayrıca 1914 İstanbul doğumlu Fortuné Tordjman ile Marsilya'da doğmuş olan üç çocuğu da vardı. En küçükleri René, henüz bir yaşında bile değildi.[287]

Brunner'in Paris'e gelişiyle şehrin Ağustos 1944'te gerçekleşen kurtuluşu arasında geçen yaklaşık 14 aylık süre zarfında, Fransa'dan 24.000 Yahudi daha tehcir edildi.

İtalyan Bölgesi'ne sığınma

Almanlar Güney Fransa'yı işgal ederken, İtalyanlar da aynı zamanda kendi işgal bölgelerini Rhône nehri ile batıda Tou-

287 Klarsfeld 1993, s. 897 vd.

lon'a kadar olan sahil şeridi boyunca genişletmişlerdi. Merkezi Nice olan İtalyan işgal bölgesi, 1942 sonu ile 1943 sonbaharı arasında içlerinde pek çok yabancı uyruklu Yahudinin de bulunduğu on binlerce Yahudi için sığınılacak bir yer olmuştu. Almanlarla ittifak halinde olmalarına rağmen İtalyan makamları Yahudi karşıtı Vichy kanunlarının uygulanmasını, kimliklerin veya besin karnelerinin "Juif/Juive" mührüyle damgalanmasını veya yabancı uyruklu Yahudilerin zorunlu çalıştırma bölüklerinde çalıştırılmasını reddediyorlardı. İtalyan makamlarının da desteğiyle Yahudi yardım kuruluşları, Fransa'nın diğer bölgelerinden İtalyan Bölgesi'ne gelen Yahudiler için kabul merkezleri oluşturdular. İtalyan askerleri Fransız polisinin Yahudileri tutuklamasına engel oldu ve pek çok yerde Fransız polisine aktif olarak karşı koydu.[288] Yahudi görgü şahitleri dokuz aylık bu süre boyunca İtalyan Bölgesi'ni "Küçük Filistin" ve "Yahudi Cenneti" diye adlandırılıyorlardı.[289]

İtalyan-Fransız Bankası'nın müdürü Angelo Donati, bu konuda merkezi bir rol oynuyordu. Konumu sebebiyle İtalyan ordusunun gayri resmi danışmanı olarak görev yapıyor ve İtalya Dışişleri Bakanlığı'nın desteğini kazanmayı da başarıyordu. Bu durum karşında şaşkına dönen SS ve Gestapo yöneticileri, Berlin'e, Côte d'Azur'un Yahudilerle "dolup taştığını" bildiriyor ve İtalyanların tavrını şikâyet ediyorlardı. İtalyanlar, yoğun Alman baskısı karşısında bile bu tavırlarını neredeyse hiç değiştirmediler. İllegal durumdaki birkaç bin Yahudi sahil bölgesinden Haute-Savoi'e gönderildi, burada da gayet gevşek bir gözetime tabi tutuldular.

Nis, henüz 1930'lu yıllarda bile sözcülüğünü Elie Eskenazi'nin yaptığı aktif bir Türkiye Yahudileri Cemaati'nin merkeziydi. İtalyan Bölgesi'ne sığınan on binden fazla Yahudi arasında, örneğin Zakoutu Ailesi gibi, çok sayıda Türkiye Yahudisinin bulunduğundan yola çıkabiliriz. Sayılarını tespit etmek ne yazık ki mümkün olmamıştır.

---

288 Klarsfeld 1989, s. 196; Kaspi 1997, s. 289.

289 Kaspi 1997, s. 287, 289.

Nice'te Yahudi takibatı

Kuzey İtalya'nın işgaline paralel olarak, Almanlar 8 Eylül 1943'te, Fransa'nın o zamana dek İtalyanlara ait olan bölgesini de işgal ettiler. Donati tarafından hazırlanan İtalyan Bölgesi'ndeki 10.000 Yahudinin Kuzey Afrika'ya gönderilme planı da böylece suya düştü. İtalyan birliklerinin geri çekilmesi büyük ölçüde koordinesiz ve bir kaçış şeklinde gerçekleşiyordu. Yüzlerce Yahudi İtalyan askerlerine katılıyor ve kendi başlarının çaresine bakarak İtalya'ya ulaşmak için Alpleri aşmaya çalışıyordu. 10 Eylül günü Brunner ile Röthke özel bir komando birliğiyle Nice'e geldiler. Brunner'in adamları üç ay boyunca Nice ve civarını taradılar, otellerde, evlerde, sokaklarda, hastanelerde ve çocuk yuvalarında Yahudi avına çıktılar. Brunner tarafından Nice'te yapılan Yahudi operasyonu, Batı Avrupa'da gerçekleşenlerin en korkunçlarından biriydi. Tutuklanan Yahudilerin birçoğu yakalanırken yaralanıyor veya arkasından işkence görüyordu.[290] Yakalanan toplam 1.819 Yahudi 16 Eylül ile 15 Aralık arasında 25'ten fazla sevkiyatla Drancy'ye gönderildi,[291] bunların arasında 90 kadar Türkiye doğumlu Yahudi de vardı. 30 Kasım 1943 sevkiyatında, *Judaïsme Sépharadi*'nin yazarı ve Nice'teki Colonie Turque'ün başkanı 1889 İstanbul doğumlu Elie Eskenazi de bulunuyordu; 15 Aralık sevkiyatında 1909 Edirne doğumlu Davud Şalom,[292] karısı Daisy ve 1942 Marsilya doğumlu, henüz bir yaşında olan oğlu Jean Marc da vardı.

1943 sonbaharında yurda dönüş süresinin dolması

Eylül 1943'te tarafsız devletlerin vatandaşı olan Yahudilerin ülkelerine geri götürülmeleri için verilen uzatılmış süreler sona

290 Klarsfeld 1993, s. 885; Klarsfeld 2003, s. 65 vd.

291 Klarsfeld, takriben 25.000 Yahudinin bulunduğu Nis bölgesinde Brunner tarafından yürütülen operasyonun bir başarısızlık olarak değerlendirilmesi gerektiğini yazar. Fransız halkının yardımı ve Yahudi direniş örgütlerinin faaliyetleri sayesinde, ağır baskılara rağmen çok sayıda Yahudinin saklanması mümkün olmuştu (Klarsfeld 2003, s. 59-64).

292 Tehcir listesinde "Chaloni" olarak yazılmıştır (Klarsfeld 2003, s. 108).

erdi. Almanya Büyükelçiliği, 23 Eylül'de Paris'ten tarafsız devletlerin vatandaşı olan Yahudilerin "yurda götürülmelerinin" geniş ölçüde tamamlandığını, sadece Türkiye Başkonsolosluğu'nun *muntazam* olarak tanımlanan 500 kadar Yahudiyi Türkiye'ye götürmek için henüz hiçbir girişimde bulunmadığını, ancak diğerlerinin Türkiye vatandaşlığını kaybettiğine dair Almanlar tarafından talep edilen açıklamayı vermeye de bir türlü yanaşmadığını bildiriyordu. Daha önce de olduğu gibi, Yahudi takibatının öncüsü olarak sürekli öne çıkan Almanya'nın Paris Büyükelçiliği, Türkiye Konsolosluğu tarafından vatandaşlıkları onaylanan Türkiye Yahudilerinin zorla sınır dışı edilerek Türkiye'ye gönderilmelerini önerdi. Diğerlerinin (3.000 kişiden fazla) vatandaşlık durumlarının aydınlığa kavuşturulması için konsolosluğa dört aylık bir süre verilecekti. Buna göre, Türkiye vatandaşlığını pasaportlarla belgelendiremeyen bütün Türkiye Yahudileri haymatloz muamelesi görecek, yani tutuklanacak ve tehcir edilecekti.[293] Bu öneri, Berlin tarafından Ankara hükümetinin o arada Türkiye Yahudilerinin geri götürülmesi için gereken çalışmaları yapmaya başladığı gerekçesiyle reddedildi.[294] Daha önce de belirtildiği üzere, Türkiye Berlin Büyükelçiliği Kâtibi Koç, Naziler tarafından işgal edilen bölgelerde bulunan Türkiye Konsolosluklarının, şüpheye mahal bırakmayacak şekilde Türkiye vatandaşı olan Yahudilerin "her vakanın ayrı ayrı incelenmesinden sonra" Türkiye'ye gönderilmeleri talimatını aldığını belirtmişti. Ancak burada kıstas "Yahudilerin Türkiye'ye kitlesel olarak göç etmelerinin engellenmesiydi".[295]

Almanların "yurda götürülmelerini" istediği, Ankara hükümetinin de "kitlesel olarak gelmelerini" engellemeye çalıştığı Türkiye Yahudilerinin yaklaşık yüzde 90'ı Fransa'da yaşıyordu. Ekim sonunda, yani 20 Ekim itibarıyla uzatılmış sürenin de sona ermesiyle birlikte Avrupa devletlerinin birçoğunda Türki-

293 Almanya Büyükelçiliği'nin 23.9.1943 tarihli yazısı, PAAA, R 100867, Fiş 2227.

294 Thadden'in Almanya Paris Büyükelçiliği'ne gönderdiği 24.9.1943 tarihli telgraf, PAAA, R 100867, Fiş 2227.

295 Thadden'in 22.9.1943 tarihli dosya notu, PAAA, R 99446, Fiş 5703.

ye Yahudilerinin tutuklanmasından sonra, Türkiye Başkonsolosu yeni talimatlarla Ankara'dan Paris'e döndü. Almanya Başkonsolosu Rudolf Schleier'e, Türkiye Yahudilerini gruplar halinde yurda götürmek istediğini söyleyerek, geri dönüş dilekçelerinin önce Ankara tarafından incelenmesi gerektiğinden dört aylık bir süre daha verilmesini talep etti. Geçerli Türkiye pasaportlarına sahip Yahudilerin yurda dönüşüne derhal başlanacaktı.[296] Bunlar, Türkiye hükümetinin hesabına göre, Fransa'dan götürülecek olan sadece birkaç yüz Türkiye Yahudisinden ibaretti; Papen 300 kişiden bahsediyordu.[297]

Bu arada Türkiye Konsolosu neticede Almanların birkaç aydan beri almakta ısrar ettiği açıklamayı yapıyordu: "Yahudilerin bir kısmının üç ay geçerli seyahat başvuru belgeleri bulunmakta, bunların dönüş vizeleri halihazırda incelenmekte. Üç ay süre zarfında bunlara pasaport düzenlenmediği takdirde, Türk hükümeti bu kişilere ilgi duymuyor demektir."[298]

Dışişleri Bakanlığı'nda yapılan tartışmalardan ve Thadden ile Eichmann arasında gerçekleşen bir telefon görüşmesinden sonra, "yurda geri götürme" işlemi için Türkiye'ye (ve Romanya'ya) verilen sürenin "önemli siyasi nedenler"den ötürü bir kez daha uzatılmasına karar verildi: Türkiye Konsoloslukların Fransa'nın Almanya tarafından işgal edilen bölgelerinde yaşayan ve Türkiye'ye dönme hakkına sahip Yahudilerin isimlerini 1943 yılının sonuna kadar bildirmeleri isteniyordu. Fransa'yı terk etmek için belirtilen son tarih 31 Ocak 1944 olarak tespit edilmişti.[299] Almanya Büyükelçiliği'nin Ekim sonunda belgeleri olmayan bütün Türkiye Yahudilerinin bu andan itibaren tutuklanacağını açıklamış olmasına rağmen,[300] Fransa'daki Türkiye (ve Romanya) Yahudileri "RSHA'dan kesin bir talimat gelinceye kadar" tutuklanmayacak ve tehcir edilmeyecekler-

296 Almanya Paris Büyükelçiliği'nin yazısı, Schleier, 26.10.43, PAAA, R 100867, Fiş 2227.

297 Papen'in 28.10.43 tarihli telgrafı, PAAA, R 100889, Fiş 2273.

298 Schleier'in yazısı, Paris, 26.10.43, PAAA, R 100867, Fiş 2227.

299 Thadden'den Eichmann'a, 8.11.1943, PAAA, R 100867, Fiş 2227.

300 Schleier'in 26.10.1943 tarihli yazısı, PAAA, R 100889, Fiş 2273.

di. Ancak Almanya Dışişleri Bakanlığı, halihazırda tutuklanmış olanların serbest bırakılmasından bilhassa söz etmiyordu.[301]

Bu yeni süre uzatımında dış siyasi etkenlerin yanı sıra, Güney Fransa'daki yabancı uyruklu Yahudilerin belirsiz durumu da önemli bir rol oynuyordu. Bu bölge şeklen eskiden olduğu gibi Fransız otoritesine tabiydi ve Almanların verdiği "Yurda geri götürme" ültimatomu başlangıçta sadece Kuzey Fransa'ya yönelikti. Türk diplomatlarının yanı sıra diğer tarafsız devletlerin (İsviçre, Macaristan ve İspanya) temsilcilikleri de Güney Bölgesi'ndeki Yahudi vatandaşlarının tutuklanmasına karşı girişimlerde bulunuyordu. Bundan dolayı Almanya Dışişleri Bakanlığı, Güney Bölgesi'nde yaşayan Yahudi vatandaşlarını ülkelerine geri götürmeleri için tarafsız devletlere yeni bir süre tanınması gerektiği görüşünü savunuyordu.[302]

1943 yılında yaşanan bu gelişmeler nedeniyle –Güney Bölgesi'nde Yahudi karşıtı yeni yönetmeliklerin uygulamaya konulması, Marsilya operasyonu, İtalyan Bölgesi'nin işgali ve Brunner'in yönetimi– Türkiye Yahudilerinin durumu ciddi şekilde kötüleşmişti. "Yurda geri götürme" için uzatılan süreye rağmen, Ekim 1943'ten itibaren Türkiye Yahudileri de Yahudi karşıtı uygulamaların büyük kısmına tabi tutuldular.[303] Brunner'in Nice'teki Yahudi avı ve Güney Bölgesi'nin kırsal alanının geniş kesimlerinde yapılan operasyonlar esnasında vatandaşlık durumları dikkate alınmaksızın çok sayıda Türkiye Yahudisi tutuklanmış ve Drancy'ye gönderilmişti. Tutuklu Türkiye Yahudilerinin serbest bırakılması için Türk diplomatlarının girişimleri çoğu sefer reddediliyor veya geciktiriliyordu. 1943 yazın-

301 Eichmann, Dışişleri Bakanlığı'yla varılan bu uzlaşmayı onaylıyordu. Halihazırda tutuklanmış olan Romanya Yahudilerinin serbest bırakılmayacağını, yeni sürenin dolmasıyla birlikte tehcir edileceklerini vurguluyordu. Eichmann, 13.11.1943, PAAA, R 100867, Fiş 2227. Türkiye Yahudileri hakkında ise herhangi bir şey belirtilmiyordu.

302 Türkiye Başkonsolosu Kasım ayında Yahudi karşıtı kuralların Güney Fransa'da da uygulanmasını protesto ediyor ve geri dönüş için verilen sürenin uzatılması talebinde bulunuyordu (Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'ndan Wagner'in Almanya Ankara Büyükelçiliği'ne 9.11.1943 tarihli telgrafı).

303 Wagner'in Almanya Ankara Büyükelçiliği'ne telgrafı, PAAA, R 100867, Fiş 2227.

dan itibaren serbest bırakılan Yahudiler yalnızca Türkiye'ye geri dönüş koşuluyla, yani Fransa'dan sınır dışı edilme şartına bağlı olarak salıveriliyorlardı.[304] Mağdurlar 1944 ilkbaharında Türkiye'ye götürülmelerine kadar Drancy'de tutuklu kaldılar; bir kısmı bütün bir yılı orada geçirdi.

Türkiye Konsolosluğu'nun birçok defalar tekrarladığı girişimlerine rağmen, üç aile (toplam 11 kişi) serbest bırakılmadı, tersine 1944 yılında Auschwitz'e tehcir edildi. Avram Menassé Ocak 1943'te tutuklanmış ve Drancy'ye getirilmişti. Menassé, Türkiye Konsolosluğu'nun defalarca bulunduğu girişimlerine rağmen serbest bırakılmadı, aksine bir hafta sonra karısı Simha ve ağır bir hastalıktan mustarip olan on yaşındaki kızı da tutuklandı. Beş hafta sonra, 17 Mart 1943'te kızı Drancy Kampı'ndaki tutukluluk koşulları nedeniyle yaşamını yitirdi. Menassé Konsolosluğun da desteğiyle Türkiye'ye gitme izni almaya çalışırken, Almanya Büyükelçiliği Menassé çiftini serbest bırakmayı reddetti. İkisi de 1944 ilkbaharına kadar Drancy'de tutuklu kaldılar.[305]

Verilen sürelerin bir kez daha uzatılması ve Türkiye hükümetinin yeni "geri götürme" grupları düzenlemek istediğini bildirmesi, Fransa'da yaşayan Türkiye Yahudilerine son bir fırsat daha tanımıştı: Tarafsız ve müttefik devletlerin vatandaşı olan Yahudiler, 25 Kasım 1943'te gerçekleştirilen operasyondan muaf tutulmuşlardı.[306] Ancak vatandaşlıkları veya geri dönüş talepleri Ankara tarafından kabul edilmeyen binlerce Tür-

304 Almanya Paris Büyükelçiliği'nin Türkiye Başkonsolosluğu'na gönderdiği ve Hatem ailesinin ancak Türkiye'ye geri dönmesi durumunda serbest bırakılabileceğini bildiren 16.9.1943 tarihli yazısı (Shaw 1993, s. 161 vd).

305 Menassé'ye ilişkin 1.2.1943 ilâ 20.5.1943 arasında yapılan yazışmalar US-HMM, A-00-2373, Sign. 1995, A 1202.

Menassé'nin serbest bırakıldığına veya Türkiye'ye geri gönderildiğine dair bir belge bulunamamıştır. 1947 tarihli bir yazıdan, soykırımdan kurtulduğu anlaşılmaktadır. Ne kendisinin ne de karısının ismi tehcir listelerinde de mevcut değildir.

306 "Yurda geri götürme" sürelerinin sona ermesinden sonra yapılan bu operasyon, vatandaşı olan Yahudileri ülkelerine geri götürmeleri için ültimatom verilen devletlerin, yani somut olarak Macaristan, İspanya, İtalya, İsviçre, Portekiz, İsveç, Danimarka ve Finlandiya Yahudilerine yönelikti. Sadece Türkiye Yahudileri operasyon kapsamına alınmamıştı (Klarsfeld 1993, s. 916).

kiye kökenli Yahudi hâlâ büyük bir tehlike içinde bulunuyorlardı: Türkiye, artık onları resmi olarak himaye etmiyordu. Dışişleri Bakanlığı ile RSHA arasında varılan anlaşma uyarınca, Ocak 1944'ten itibaren tutuklanacak ve tehcir edileceklerdi.

Uluslararası protestolar ve Türkiye'ye baskı

Bu giderek ciddileşen durum karşısında Isaac Weissman[307] Aralık 1943'te Lizbon'dan World Jewish Congress'in (WJC) New York ve Londra'da bulunan bürolarını, ayrıca Jewish Agency'nin İstanbul'daki temsilcisi Haim Barlas'ı Fransa'daki Türkiye Yahudilerinin içinde bulunduğu tehlikeye karşı alarma geçirdi. Söz konusu yerlere gönderdiği aynı içerikteki telgraflarda, Fransa'da "yaklaşık 10.000 Türkiye Yahudisinin" Türkiye'nin kabul ettiği "1938 Polonyası'na benzeyen"[308] yasalar nedeniyle vatandaşlıklarının onaylanmadığını, bundan ötürü de birer haymatloz olarak Polonya'ya tehcir edilme tehlikesiyle karşı karşıya kaldıklarını belirtiyordu.[309] Weismann, 20 Aralık 1943 tarihli bir telgrafında, "bu insanların gerçekten Türkiye'de, birçoğunun İstanbul ve İzmir'de doğduğunu, aralarında savaş gazilerinin bulunduğunu" ekliyordu. Fransız polisi bu kişileri daima Türkiye vatandaşı olarak gördüğü için, Almanlar için de tarafsız bir ülkenin vatandaşıydılar. Oysa şimdi Almanlar bunların büyük kısmının –yaklaşık yüzde onluk kısmı dışında tümünün– Türkiye tarafından vatandaşlıktan çıkarıldığını öğrenmiş ve onları tutuklamaya başlamışlardı. Weissman derhal harekete geçilmesi talebinde bulunuyordu. Türk makamlarının tehcir edilmelerini engellemek için Yahudileri

307 Weissman'ın kendisi de Portekiz'de bir mülteci olarak yaşıyordu ve çeşitli kuruluşlar arasında ilişkileri sağlıyordu. 1943 sonundan itibaren de WJC'nin İspanya ve Portekiz'deki resmi temsilcisi oldu.

308 Weissmann burada, Polonya'da 1938 yılının Mart ayında çıkarılan kanunu kastetmektedir. Bu kanuna dayanılarak Polonya'da 29 Ekim 1938 tarihinde yurt dışında yaşayan on binlerce Yahudinin Polonya vatandaşlığı iptal edilmişti. Bkz. bu kitabın 4. Bölümü.

309 Weissman'ın 13.12.1943 tarihli ve daha sonraki günlerde gönderdiği telgrafları: AJA, H 296-1.

en azından insanî nedenlerden ötürü geçici olarak vatandaşlığa kabul etmesi için harekete geçirme çağrısı yapıyordu.[310]

Weissman'ın telgrafı çok kısa bir süre zarfında dünyanın her yerinde bulunan Türkiye temsilcilikleri nezdinde bir dizi girişim ve başvuruya neden oldu:[311] 15 Aralık'ta Haim Barlas Türkiye hükümetine son derece diplomatik bir dille kaleme alınmış bir memorandum verdi ve Konsolosluklara düzenli olarak başvurmayı ihmal etmiş olan eski Türkiye vatandaşı Yahudileri de "ölümle aynı anlama gelen korkunç tehcir akıbetinden kurtarmak için" himayesi altına almasını rica etti.[312] WJC Başkanı Stephen Wise, Türkiye'nin ABD Büyükelçisi Mehmet Münir Ertegün nezdinde birçok girişimde bulundu. Jewish Agency Başkanı Chaim Weizmann ve WJC Büyük Britanya temsilcisi Easterman, bulundukları ülkelerdeki Türkiye temsilciliklerine başvurdular. ABD Büyükelçisi Steinhardt Ankara'da Dışişleri Bakanı Menemencioğlu'nu ziyaret etti ve ondan Fransa'daki Yahudileri himaye altına almasını istedi.

Latin Amerika'nın pek çok yerinde Sefarad Cemaatleri "Fransa'daki kardeşleri" için harekete geçtiler. Montevideo Cemaati, bu şehirde bulunan Türkiye Büyükelçisi Abdullah Aksim'in Ankara'daki Dışişleri Bakanlığı'na telgrafla bir çağrıda bulunmasını sağladı. Montevido Türkiye Yahudileri Cemaati, ayrıca Türkiye Cumhurbaşkanına da bir telgraf çekti.[313]

Şubat 1944'te Sefarad Yahudilerinden oluşan bir heyet, Washington'da Büyükelçi Mehmet Münir Ertegün'ü ziyaret etti ve Ertegün'den Fransa'da yaşayan Türkiye kökenli Yahudilere himaye sağlamasını rica etti.[314]

---

310 Weissman'ın Barlas'a 20.12.1943 tarihli telgrafı. AJA, H 296-1.

311 WJC Kurtarma Komisyonu Başkanı Leon Kubowitzki, 25.2.1944'te Türkiye Yahudilerinin kurtarılması için yürütülen faaliyetlerin durumuna dair genel bir bilgilendirmede bulundu (AJA, H 296-2).

312 Barlas'ın 15.12.1943 tarihli memorandumu (Barlas 1945, s. 306 vd).

313 Stephen Wise ve Nahum Goldmann Uruguay, Meksika, Bolivya, Venezüella, Şili ve Peru'daki Sefarad Cemaatleri'ne yazmışlardı. Caracas ve Bogotá Cemaatleri'nin yazıları da belgelenmiştir.

314 El yazısıyla alınan bir nottan, bu konuşmanın 10.2.1944 tarihinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır (AJA, H 333-5).

Bu çok sayıdaki çağrıya ve girişime rağmen, Türkiye Hükümeti müteakip aylarda izlediği siyaseti değiştirmeye yanaşmadı. Dışişleri Bakanı Menemencioğlu, Ocak 1944'te ABD Büyükelçisi Steinhardt'a Türkiye vatandaşı olduğunu kanıtlayabilecek durumdaki Yahudileri korumak için elinden geleni yapacağını söylemiş ve "onlara diğer Türk vatandaşlarıyla aynı muamelenin yapılmasını sağlayacağına" söz vermişti.[315] Türkiye'nin eskiden Türkiye vatandaşı olan Yahudileri himaye talebini bu kurnazca ifadeyle reddetmesi, başta Büyükelçi Steinhardt ve ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından "Türkiye'nin talebi kabul ettiği" şeklinde yorumlanmıştı.[316] Ancak Türkiye makamlarının, Yahudilere son derece seçici bir şekilde himaye sağladığı, çok çabuk anlaşılıyordu.

1944 yılı

1943 yılı boyunca SS ve Gestapo'nun çabaları bilhassa iki hedef üzerine yoğunlaşmıştı: Yahudilerin Vichy Hükümeti tarafından (başarısızlıkla sonuçlanan) vatandaşlıktan çıkartılmaları ve Eylül 1943'ten itibaren eski İtalyan Bölgesi'nde Yahudi avı. 1944 başında Yahudi takibatı yeni bir döneme girdi. Yabancı uyruklu Yahudilerin "yurda götürülmeleri" için verilen sürelerin sona ermesiyle birlikte çeşitli ülkelerin Yahudileri ve Fransa vatandaşı olan Yahudiler Fransa'nın her yerinde tutuklanmaya başlandı. Bundan sadece geri dönüş için son kez uzatılan süre nedeniyle Türkiye Yahudileri muaf tutulmuştu.

Almanlar, 20 Aralık 1943'te Fransız milislerinin komutanı olan Aimé-Joseph Darnand'ın Fransız polisi komutanlığına getirilmesiyle birlikte güçlü bir desteğe kavuştular. Fanatik bir antikomünist ve Yahudi düşmanı olan Darnand, Ağus-

315 Travers'in (ABD Dışişleri Bakanı) Stephen Wise'e 14.1.1944 tarihli telgrafı, AJA, H 333-5.

316 Bu yorum başta WJC içinde de benimsenmişti. Stephen S. Wise 27.1.1944 tarihinde Travers'e yazdığı bir mektupta, Türkiye'nin gerçekte ne demek istediğini açıklıyor ve Büyükelçi Steinhardt'ın Türkiye kökenli bütün Yahudileri koruma altına alması için yeniden Türkiye'ye etki etmesini rica ediyordu. Vatandaşlık meselesi savaştan sonra da çözülebilirdi (AJA, H 333-5).

tos 1943'ten beri SS komutanıydı. Milislerin sayısı 30.000 ilâ 40.000 arasındaydı ve SS'e Résistance'la mücadelede ve Yahudi avında yardımcı oluyordu. Milisler 1944 yılında, askeri mahkemeler kurma, direnişçileri –ve direnişçi olduğunu düşündükleri kişileri– hemen olay yerinde yargılayıp idam etme yetkisini aldılar. 1944 yılında binlerce Yahudi bu milisler tarafından yakalandı. Aynı zamanda Paris Kriminal Polisi tarafından da çeşitli sudan sebeplerle tutuklanan Yahudiler Drancy'ye gönderiliyordu. Gestapo Paris Polisine, günde en az on Yahudinin tutuklanması emrini vermişti.

Almanlar, işgalin son yılında Fransız halkına karşı da giderek zalimleşen yöntemler kullanıyorlardı. Baskılar, Résistance'la işbirliği yaptığından şüphe edilen sivil Fransa halkının tümüne yönelen bir teröre dönüşmüştü. Oradour katliamı, bu siyasetin en korkunç örneklerinden biridir. Fransa'da yaşayan Türkiye Yahudileri için de Fransa'nın Ağustos 1944'te gerçekleşen kurtuluşuna kadar geçen sekiz aylık süre, bütün işgal döneminin en kötü dönemi olmuştur.

Şubat-Mayıs 1944 arasında Türkiye Yahudilerinin Türkiye'ye geri götürülmeleri

Ankara Hükümeti'nin 1943 sonbaharında "Türkiye vatandaşı olduklarından kuşku duyulmayan" Yahudileri Türkiye'ye götürmeye karar vermesinden sonra, Şubat 1944'ten itibaren Ankara'daki İçişleri Bakanlığı'nın geri dönmelerine izin verdiği birkaç yüz Yahudi Fransa'dan ayrıldı. Şubat ilâ Mayıs arasında 414 Yahudi Fransa'dan Türkiye'ye geldi, bunların 314'ü Kuzey Bölgesi'nden, 100'ü de Güney Bölgesi'ndendi.[317] Türkiye'ye yapılan uluslararası baskının pek bir faydası olmamıştı. 314 rakamı, Papen'in Ekim 1943'te bildirdiği gibi belgeleri Ankara tara-

317 Geri dönen gruplara ilişkin belgeler Dışişleri Bakanlığı'nın dosyalarında bulunmaktadır, PAAA, R 99447, fiş 5704 ve R 100856, fiş 2202. 8 grup için verilen toplam 414 Yahudi (ayrıca 13 Hıristiyan ve Müslüman) sayısı Shaw, 1993, s. 210'da bulunmaktadır. Shaw tarafından trenlere ve yolcu gruplarına dair verilen sayılar, Dışişleri Bakanlığı dosyalarında bulunan verilerden kısmen sapmasına rağmen, makul görünmektedir.

CONSULAT GÉNÉRAL DE TURQUIE
PARIS

Passeport n° et date		Nom et Prénom	Date et lieu de naissance	Photo
42 26-1-44	F	Salamon	Izmir 1876	
" "	F	Raqel	Izmir 1906	
44 26-1-44	A	David	Istanbul 1899	
" "	A	Zumbul	Istanbul 1897	
" "	A	Eliya	Istanbul 1918	
" "	A	Harri	Enghien 1928	
" "	A	Gi Gabbiyel	Enghien 1934	
43 26-1-44	F	Ana	Izmir 1902	
48 26-1-44	F	Yako	Izmir 1903	
7 15-1-44	G	Rafael	Istanbul 1902	

Türkiye'ye dönen Türkiye Yahudilerinin toplu vizesinin tıpkıbasımı (PAAA, R 99447, Fiche 7504; Selim Söğüt'e teşekkürler).

fından incelenen Yahudilerin sayısına denk düşüyordu. Sonuç olarak Türkiye, Alman makamları tarafından yurda götürülmeleri istenen yalnızca Kuzey Bölgesi'ndeki 3.900 Yahudiden sadece yüzde on kadarını Türkiye'ye götürüyordu.

Yurda dönüş, her biri yaklaşık 50 kişiden oluşan ve Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı tarafından toplu vize verilen 8 grupla gerçekleşti. Alman makamları, müttefikleri Bulgaristan'dan da geçiş vizesi aldılar.[318] Her grup, yurda dönüş esnasında "kafile lideri" olarak görev yapan bir kişinin ismiyle anıldı.

2 Şubat 1944'te Paris'ten yola çıkarak Avrupa'yı boydan boya aşan ve Türkiye'ye ulaşan ilk grup, Gattegno Grubu'ydu. Albert Gattegno ve karısı Lilly, 1942 yılında iki defa tutuklanmış, Drancy'ye götürülmüş ve her defasında Türkiye Konsolosu'nun girişimiyle serbest bırakılmışlardı. İkinci grubun tren lideri Chaim Gabay'dı. Bunu Mart ayında Nessim Arditti Grubu izledi.

Türkiye'ye Yapılan Kurtuluş Yolculuğu

Estella Dora, genç bir kadın olarak Mart 1944'te Türkiye'ye yaptığı yolculuğu şöyle anlatıyor:

"Paris'te yaşıyorduk. Türkiye vatandaşlığımızı muhafaza ettiğimiz için sarı yıldız takmak zorunda değildik, ancak akşamları saat 20.00'den sonra evden çıkamıyorduk. Tiyatro, sinema ve halka açık diğer yerler bize yasaktı. Tarafsız bir devletin vatandaşı olarak görece korunuyorduk. Babam dükkânına hâlâ sahipti, ancak Aryan bir kayyumun gözetimi altındaydı.

Korku ve dehşetle karışık bir kayıtsızlık ve yüzeysellik içinde yaşıyor, içinde bulunduğumuz tehlikeye pek de aldırış etmeden, hepimiz irili ufaklı binlerce hata yapıyorduk.

Kardeşlerimizin ve kuzenlerimizin bir kısmı savaş esiriydi, bir kısmı da Drancy'ye kapatılmıştı. Bizi tutuklayacaklarını öğrendiğimiz için bir gece evden ayrıldığımızı hatırlıyorum. Hıristiyan olan Yunan bir dostumuz gece sokakta bize eşlik ederek, bizi saklanacağımız ye-

318 PAAA'da bulunan vizeyle ilgili çeşitli yazışmalar, R 99447, fiş 5704.

re götürmüştü. Elimizde valizlerimiz, titreyerek ve terleyerek kontrollerin arasından geçiyorduk.

1943 yılının sonlarına doğru Türkiye Konsolosu bize Fransa'daki güvenliğimizi daha fazla garantileyemeyeceğini söyledi; Türkiye'ye geri gönderilecektik. Formaliteleri hatırlamıyorum, ama zorluydu ve uzun sürmüştü.

Aradan 50 yıl geçtikten sonra, Şubat 1944'te savaş içindeki Avrupa'yı bir baştan diğer başa geçecek olan bir trenin özel bir vagonunda toplanmış 20 ilâ 30 aileyi şimdi bile gözlerimin önünde canlandırabiliyorum. Yanımızda en az bir haftalık erzak vardı, kadınların hepsi ziynetlerini takmışlardı. Bu ziynetler belirsiz bir süre yaşamamıza yardımcı olacaktı, ayrıca küçük büyük herkesin ayakkabılarının topuklarına da para saklanmıştı.

Mösyö Gabay isminde, toplam sekiz gün sürecek olan yolculuğumuz boyunca geçeceğimiz çeşitli devletlerin resmi makamlarıyla görüşmeler ve anlaşmalar yapmakla sorumlu bir sevkiyat liderimiz vardı.

Bu son derece sıra dışı Şark Ekspresi'nde bir veya iki gün bir sorun çıkmadan yolculuk ettik, koridorlarda dolaştık, bizimle aynı yaşta olan diğer yolcularla sohbet ettik ve arkadaş olduk. Bazıları [Konsolosluk tarafından] 'onaylanmış Türkler' olarak Drancy'den serbest bırakılmışlardı.

Viyana'ya geldiğimizde, vagonumuzu trenden ayırdılar. Bekliyor ve şehri görmek için yavaş yavaş cesaret topluyorduk. Babamla ben tramvaya binerek şehirde bir o yana bir bu yana dolaştığımızı hatırlıyorum.

İstasyona döndüğümüzde, biz yokken son derece kötü bir olayın gerçekleştiğini öğrendik: Grubumuzdan Almanca bilen bir hanım, en küçük bir şüphe duymadan Yahudi olduğumuzu ve vatanımıza geri döndüğümüzü anlatmıştı. Zavallı bizler! Vagonumuz bir başka trene takıldı ve bağrışlar işitildi, 'Dışarı, Dışarı!', Almanca bağrışlar ve küfürler. Halimiz şimdi ne olacaktı? Hepimiz sesimizi kesmiş, sus pus olmuş, korkudan ödümüz patlamıştı. Aramızdaki dindarlar dua etmeye başladılar. Vagonumuz bir kez daha trenden ayrıldı ve bütün geceyi karla kaplı bir zeminde, kalorifer ve su olmadan, korkudan ve soğuktan titreyerek geçirdik.

Tanrı'ya şükürler olsun, Mösyö Gabay elinden gelen her şeyi ya-

piyordu ve sonunda durumu düzeltmeyi başarmıştı. Sonra İstanbul'a doğru yola devam ettik. Macaristan'dan geçerken Macar askerleri bize eşlik ettiler. Sonra Yugoslavya geldi. Pencereden baktık ve Tito'nun o yiğit partizanlarından birkaçını görmeye çalıştık. Sonra Bulgaristan, kar, kar ve atkılarını başlarına dolamış, her durduğumuzda bize ekmek getiren köylüler. Gülme ve bir şeyler hakkında konuşma isteği nihayet geri gelmişti. Ve sonra nihayet Türkiye! Birkaç gün Hotel International'da kaldık. Her aile için küçücük bir oda vardı, burada üst üste kalıyorduk, kadınlar idareten kurdukları bir mutfakta yemek pişiriyorlardı.

Sonra herkes birtakım akrabalarını, bir kardeş, bir kuzen, bir arkadaş buldu. Onlara Paris'teki koşulları anlatmaya çalıştık, fakat insanlar bizim tahta topuklu ayakkabılarımızı, genç kızların uzun küpelerini ve kabartılmış saçlarını görüyorlardı. 'Ah, şu Parisli kızlara bakın, durumları hiç de kötüye benzemiyor.'"

Kaynak: www.sefarad.org/publication/lm/039/7.html

Bir yıl önceki iki grupta olduğu gibi, yolculuk masraflarını kendileri karşılayamayanlar UGIF tarafından finanse edildi. UGIF belgelerinde bulunan bir liste, 67 ailenin isimlerini içermektedir ve büyük kısmı Paris'te yaşayan 166 kişiyi kapsamaktadır. UGIF listelerinde, Türkiye'ye geri götürülen 20 kişinin adresi olarak Rue Lambardie No. 7 ve Rue Picpus No. 74'te bulunan ve Drancy Kampı'nın bir parçası olan Hasta ve Yaşlılar Hastanesi verilmiştir. Türkiye'ye götürülmeleri için serbest bırakılmaları muhtemelen UGIF'in aracılığı sayesinde gerçekleşmiştir.[319]

1943 yılı boyunca tutuklanmış ve serbest bırakılmaları için Türkiye temsilciliklerinin harekete geçmiş olduğu çok sayıdaki Türkiye Yahudisi, yurda dönüş yolculuğuna katılabilmeleri için Drancy Kampı'ndan salıverilmiştiler.

Türkiye Hükümeti'nin yurda götürüleceklerin sayısını şimdi dahi mümkün olduğu kadar az tutmak istediği, Türkiye Pa-

319 USHMM, RG 43.005 M, film rulosu 23, "Geri dönüş vizesi bulunan pasaportlarını ibraz etmek suretiyle U.G.I.F.'ten yolculuk için yardım almış olan Türkiye Yahudilerinin listesi" [Orijinali Almanca], 15.4.1944.

ris Başkonsolosluğu'nun Marsilya Başkonsolosluğu'na 26 Ocak 1944 tarihinde yazdığı gizli bir yazıdan anlaşılmaktadır.[320] Konsolos ilk olarak bir önceki yıl Ankara'daki Dışişleri Bakanlığı'nın geri dönüşlerin gruplar halinde gerçekleştirilmemesi talimatını verdiğini ve bu nedenle diğer tarafsız veya Almanya'yla müttefik devletlerin vatandaşı olan Yahudilerin Fransa'dan ayrılmalarına rağmen Türkiye Yahudilerinin buna muvaffak olmadığını hatırlatıyordu. Ancak Konsolosluk şimdi hükümetten Türkiye vatandaşlığı fevkalade kusursuz olan Yahudilere Türkiye'ye dönüş vizesi verilmesi talimatını almıştı. Vize verilme izni [Ankara tarafından] geri dönecek olanların sayısının çok yüksek olmayacağı düşünüldüğünden verilmişti. Bundan ötürü, diye yazıyordu Paris Başkonsolosu Marsilya'daki meslektaşına, Güney Bölgesi'ndeki Türkiye Yahudilerinin yurda götürülmeleri sadece bireysel bazda gerçekleşmeye devam etmeliydi.[321] Orada yerleşik olan Türkiye Yahudilerinden sadece 1.) askerlik yükümlülüklerini yerine getirecek olanların, 2.) Kuzey Bölgesi'nden geriye dönecek olan ailelerine katılacak akrabaların, 3.) Geri dönmeleri "ülke menfaatine" olanların dönüşüne izin verilmeliydi.[322] 4.) Güney Bölgesi'nde tutuklanan ve toplama kamplarına kapatılan Türkiye Yahudileri, Almanlar tarafından sadece Türkiye'ye geri dönmeleri koşuluyla serbest bırakılıyordu. Bu yüzden bu kişilerin de geri dönüşü sağlanmalıydı.

Tehcir edilmenin Yahudilerin birçoğu için ölüm anlamına geldiği artık tamamen anlaşılmış olmasına rağmen Türkiye, belgelerinin müddeti dolmuş olan kişilere geri dönüş izni vermeyi kesin olarak reddediyordu. Türkiye Washington Büyükelçisi Ertegün, 12 Nisan 1944'te WJC temsilcisi James W. Wise'ye yazdığı bir yazıda, "Fransa'da ve Almanlar tarafından iş-

320 İngilizce tercümesi için bkz. Shaw 1993, s. 153 vd.

321 Konsolos bu durumu Almanların verdiği ültimatomun Kuzey Bölgesi'nde yaşayan Türkiye Yahudilerine yönelik olmasıyla açıklıyor, "Güney Bölgesi'ndeki Yahudilerin derhal geri götürülmelerinin bir zorunluluk olmadığını" belirtiyordu.

322 Konsolos örnek olarak askerliğini yapmak üzere geri dönme başvurusu yapan, ayrıca bir kimyager olarak mesleğini "Türkiye'nin menfaatine" icra edebilecek Dario Feldstayn isimli bir Yahudiyi gösteriyordu.

gal edilmiş olan diğer bölgelerde yaşayan Türkiye vatandaşı Yahudilere, vatandaşlıklarıyla ilgili tüm koşulları gerçekten yerine getirmeleri durumunda, başvurdukları takdirde Türkiye'ye dönüş vizesi verileceğini" belirtiyordu. "(...) Ancak Türkiye vatandaşı oldukları onaylanmayan veya tüm Türkiye vatandaşlarının sahip olduğu yükümlülükleri yerine getirmedikleri için Türkiye Vatandaşlık Kanunu'nun 10. Maddesi uyarınca vatandaşlıktan çıkartılmış olanlara vatandaşlık ilmühaberi verilmeyecekti. Ayrıca, aynı kanunun 12. Maddesi uyarınca bu tür eski vatandaşların Türkiye'ye dönmesi yasaktı."[323]

Türkiye Vichy Büyükelçiliği, 3 Şubat 1944'te Paris Başkonsolosluğu'na Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın muntazam olarak kayıt yaptırmamış Yahudilerin çocuklarına da giriş vizesi verilmemesine dair talimatını iletti.[324]

Grenoble Konsolosluğu, 1923 İstanbul doğumlu Avram Şalom Yeruşalmy'ye askerliğini yapmak üzere Türkiye'ye gitmekte kullanacağı ve Kasım 1943'e kadar geçerli olan bir pasaport vermişti. Ancak Yeruşalmy dul annesini ve kız kardeşini yalnız bırakmak istemiyordu. Türkiye'ye dönmesi için verilen sürenin sona ermesiyle birlikte Türkiye Konsolosluğu onun pasaportunu ve doğum belgesini geri aldı. Annesinin ve kız kardeşinin tutuklanmasından sonra Yeruşalmy Türkiye makamlarına ailesinin serbest bırakılması için devreye girmesini ve Konsolosluğun kendisini de korumasını rica eden birçok yazı yazdı. Konsolosluğun verdiği bir cevapta basitçe şöyle deniyordu: "Türkiye Konsolosluğu nezdinde siz bir asker kaçağısınız." Konsolosluk, annesinin kaydının muntazam olmadığı gerekçesiyle onun için herhangi bir girişimde bulunmayı reddetti. Konsolos Temmuz 1944'te, sadece kız kardeşinin serbest bırakılması için birden fazla girişimde bulundu.[325]

---

323 AJA, H 332-20.

324 Türkiye Vichy Büyükelçiliği'nin 3.2.1944 tarihli yazısı, Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın talimatı 19.1.1944 tarihliydi, USHMM, A-00-2372, Sign. 1995, A1202.

325 Avram Yeruşalmy dosyası, USHMM, A-00-2372, Sign. 1995, A1202. Kız kardeşi Refca Yeruşalmy'nin serbest bırakılması için Türk makamlarının yaptığı girişimler sonuçsuz kalmıştı. Haziran 1944'ten itibaren Almanlar "vatandaş-

Almanların Türkiye Yahudilerinin yurda götürülmeleri için Kasım 1943'te tanıdıkları sürenin 31 Ocak 1944'te sona ermiş olmasına rağmen, bu süre sessizce uzatıldı. Mayıs ortalarında Başkonsolos Özdoğancı, Türkiye Vichy Büyükelçiliği'ne geri dönüş sevkiyatlarında bir kesinti meydana geldiğini, çünkü 29 Mart'ta hareket eden trenin farklı bir hatta aktarıldığını, bu yüzden de İstanbul'a gecikmeli olarak vardığını bildirdi. Diğer geri dönüş sevkiyatlarının organizasyonu için bu trenin varış haberini beklemişti. Bu arada Almanya Büyükelçiliği'nden 23 ve 25 Mayıs'ta hareket edecek olan diğer yurda dönüş sevkiyatları için izin talebinde bulunmuştu. Türkiye Yahudilerinin ve bir müddetten beri Türkiye'ye geri dönme başvurusu yapmış olan diğer Türkiye vatandaşlarının sayısı, iki vagonu daha Türkiye'ye göndermeye yeterliydi. Almanya Büyükelçiliği'nden Klingenfuß, bunun artık tanınan en son süre olduğunu söylemişti. 25 Mayıs'tan itibaren Türkiye Yahudileri tutuklanmaya ve Türk makamlarının tutuklanan Yahudilerin serbest bırakılması talepleri geri çevrilmeye başlanacaktı. Türkiye Konsolosu, Türkiye vatandaşlarına Konsolosluğa astığı bir yazıyla bu durum hakkında bilgi vermişti.[326]

Ancak 23 Mayıs 1944'te sadece tek bir yurda dönüş kafilesi yola çıkabildi. 25 Mayıs için planlanan ikinci trenin hareketi Türkiye Konsolosluğu tarafından iptal edildi, çünkü bu kafileye Güney Bölgesi'nden katılacak pek çok kişi ortada yoktu ve geri dönmeleri için serbest bırakılmaları istenen pek çok Yahudi Almanlar tarafından Drancy'den salıverilmemişti.[327]

Bu son geri dönüş kafilesinden sonra Paris Başkonsolosu Özdoğan ve Marsilya Başkonsolosu Carım, 31 Mayıs 1944 tarihli iki paralel yazıyla Vichy Büyükelçiliği'ne Türkiye'ye geri götü-

---

lığı kabul edilen" Türkiye Yahudilerini bile serbest bırakmayı reddediyorlardı. Konsolosun diplomatik girişimleri geç kalmıştı. Yeruşalmy'nin kız kardeşi ve annesi, anlaşıldığı kadarıyla Mart 1944'te Drancy'ye gelmelerinden hemen sonra tehcir edilmişlerdi.

326 Başkonsolos Özdoğancı'nın Türkiye Vichy Büyükelçiliği'ne 17.5.1944 tarihli mektubu, Shaw 1993, s. 204 vd., ve Almanya Büyükelçiliği'nin (Klingenfuß) Türkiye Başkonsolosluğu'na 11.5.1944 tarihli yazısı, Shaw 1993, s. 202.

327 Özdoğancı'nın 31.5.1944 tarihli yazısı, Shaw 1993, s. 208 vd.

rülen ya da Konsolosluklarına kayıtlı olup Fransa'da kalan Türkiye Yahudilerinin sayısı hakkında bilgi verdiler. Bu yazıya göre yılın başında Paris Başkonsolosluğu'nun yetki alanında 628 Türkiye Yahudisi bulunuyordu, bunların 314'ü geri gönderilmişti. Geri kalan kişilerden 13'ü Karaim'di, bunlar Almanlar tarafından Yahudi olarak sınıflandırılmamıştı ve bundan ötürü de Konsolosluk listesinden çıkartılmayı istemişlerdi. 14 kişi (üç aile) hastalık sebebiyle bugüne dek geri gönderilememişlerdi ve şimdi yeni bir kafile oluşturabilirlerdi. Geri kalan yaklaşık 290 kişi, Konsolosluk tarafından Almanların yapacaklarını bildirdikleri uygulamalara dair defalarca bilgilendirilmelerine rağmen geri dönüş için başvurmamışlardı. Konsolos bu kişilerin büyük kısmının ya Güney Bölgesi'nde olduğunu ya da yeraltına geçtiğini tahmin ediyordu.

Marsilya Başkonsolosu Carım, kendi Başkonsolosluğu'nun bölgesinde 896 Türkiye Yahudisinin (yetişkin ve çocuk) kayıtlı olduğunu, bunların 374'üne pasaport verildiğini bildiriyordu. Bu kişilerin 74'üne yalnızca ve yalnızca askerlik yükümlülüklerini yerine getirmek üzere Türkiye'ye gitsinler diye pasaport verilmişti. Konsolos, konsolosluk bölgesinden yaklaşık 700 Türkiye Yahudisinin hâlâ Fransa'da bulunduğunu tahmin ediyordu.[328]

Türkiye Yahudilerinin Şubat-Mayıs 1944 arasında tutuklanmaları ve tehcir edilmeleri

Türkiye Konsolosluğu tarafından geri dönecekleri bildirilmeyen Yahudiler, 1944 yılının başından itibaren tamamen savunmasız kalmışlardı. Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı Aralık 1943'te yabancı devlet temsilciliklerinin Kuzey Fransa'da Yahudilerin tutuklanmasına yapacakları itirazların genel olarak geri çevrilmesi ve Konsolosluklara Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'na başvurmalarının söylenmesi talimatını verdi. Güney Bölgesi'nde İsveç, Finlandiya, Macaristan, Romanya, Türkiye, İs-

328 Paris ve Marsilya (1943'ten sonra Grenoble merkezli) Başkonsolosluklarının Türkiye Vichy Büyükelçiliği'ne 31.5.1944 tarihinde ayrı ayrı yazıları, İngilizce tercümeleri için bkz. Shaw 1993, s. 207-209.

panya, Portekiz, Arjantin ve İsviçre olarak belirlenmiş dokuz devletin vatandaşı olan Yahudilerin tutuklanması durumunda kimlik belgelerine el konulacak ve Almanya Paris Büyükelçiliği'ne gönderilecekti. Tutuklular lehine bir girişimin yapılması durumunda, bu belgeler ilgili Konsolosluğa yurda götürme hakkının değerlendirilmesi için en fazla üç haftalığına sunulacaktı. Bu devletlerin Yahudileri, 14 gün zarfında Almanya'yı terk etmeleri koşuluyla serbest bırakılacaklardı.[329]

22 Ocak ve 4 Şubat 1944 tarihlerinde yapılan operasyonlarda Türkiye Yahudilerine dokunulmamıştı.[330] Ancak Gestapo Türk makamlarının binlerce Yahudinin üzerinden himayesini çektiğini pekâlâ biliyordu. 1944 yılının ilk tehcir treni olan 20 Ocak 1944 tarihli 66 numaralı sevkiyatla toplam 120 Türkiye kökenli Yahudi Auschwitz'e tehcir edildi, bunların 90'ı Türkiye doğumluydu, 30'u da Türkiye Yahudilerinin Fransa'da doğan reşit olmayan çocuklarıydı.

Bu sevkiyata dahil olanlardan hayatta kalan az sayıda insandan biri olan 1905 İstanbul doğumlu David Bally, karısı Marie (Bursa doğumlu) ve Fransa doğumlu 12 yaşındaki kızları Rachel'le birlikte tehcir edilmişti. David Bally, kurtuluşundan ve Fransa'ya geri dönüşünden sonra 1945'in ilkyazında Türkiye Konsolosluğu'na şunları yazıyordu:

> "Size tüm ailemle birlikte Almanya'ya tehcir edilmiş olduğumu bildirmek istiyorum. Akrabalarım olan M. Nissim Chères ve tüm ailesi, ayrıca M. Isaac Halfon ve kızlık soyadı Salti olan karısı Fortune Halfon da bizimle birlikte tehcir edildi. Aus-

329 Thadden'in Eichmann'a ve Wagner'in Almanya Paris Büyükelçiliği'ne gönderdiği 11.12.1943 tarihli telgraflar, PAAA, R 100856, fiş 2002.

330 22.1.1944 tarihinde Paris'te Polonya ve Türkiye vatandaşı olanlar haricinde Yahudilere karşı bir operasyon yapıldı (Klarsfeld 1993, s. 943). 3 Şubat'ı 4 Şubat'a bağlayan gece de Paris ve banliyölerinde Fransız polisi de büyük bir operasyon gerçekleştirdi. Paris Emniyet Müdürlüğü'nün gizli bir yazısı, tutuklanacak olanlara dair ayrıntılı talimatlar içermektedir. Bu yazıya göre listede yer alan Yahudilerle birlikte, 16 yaşının altındaki çocuklar da dahil bütün aile fertleri, ayrıca arananlarla birlikte olan bütün Yahudiler de tutuklanacaktı. Talimata göre Türkiye Yahudileri bunun dışında tutuluyordu (CDJC, XXXVI - 231). S. Klarsfeld'in verdiği sözlü bilgiye göre, bu operasyonda yine de çok sayıda Türkiye Yahudisi tutuklanmıştı.

chwitz'e geldiğimiz zaman bizi eşlerimizden ve çocuklarımızdan ayırdılar. Beni ve kayınbiraderim M. Chères'i Monowitz'e gönderdiler. Üç ay sonra tümüyle güçten düşmüş olduğu için kayınbiraderimi 'elediler' ve bilmediğim bir yere götürdüler. Bu kampta bir yıl çalıştırıldıktan sonra diğer kayınbiraderim M. Halfon'la Buchenwald'a götürüldüm. Orada bizi ayırdılar ve o günden sonra ondan bir daha haber alamadım."[331]

David Bally, Fransa'nın güneybatısında yaşayan bu üç Türkiye Yahudisi ailenin hayatta kalan tek ferdiydi.

Mayıs 1944 sonuna kadar –aynı tarihlerde Türkiye'ye geri dönüşler de yapılıyordu– 600 Türkiye Yahudisi ve onların çocukları imha kamplarına[332] tehcir edildi, bunların 156'sı 20 Mayıs tarihli ve 74 numaralı sevkiyatla gönderilmişti. 1943 yazından sonra tehcir listelerinde vatandaşlık durumuna dair bilgi verilmediği için, Ocak ile Mayıs 1944 arasında tehcir edilen Türkiye kökenli Yahudilerin kaçının Türkiye vatandaşlığına sahip, kaçının Fransa vatandaşlığına geçmiş veya haymatloz olduğunu bilemiyoruz.

Fransa SD ve Sipo Komutanı Helmut Knochen'in 14 Nisan 1944 tarihli "BdS Bölgesinde tutuklanan Yahudi sayısının artırılmasına" ilişkin genelgesi, hangi ülke vatandaşı olursa olsun tüm Yahudilerin tutuklanmasını öngörüyordu. Ayrıca çalışma kamplarında, hapishanelerde, yurtlarda ve sağlık kuruluşlarında bulunan Yahudilerle, Yahudi olmayan eşleri nedeniyle o zamana dek himaye edilen Yahudiler de Drancy'ye tehcir edilecekti. Emre göre Türkiye vatandaşları imha kamplarına ("Doğu'ya") tehcir edilecekler arasında bulunmuyordu. "Yabancı devlet vatandaşı" Yahudiler tutuklanarak Drancy'ye gönderilecek, oradan da "ülkelerine dönmelerine izin verilecekti".[333]

331 David Bally'nin Bayonne'dan Türkiye Konsolosu'na yazdığı tarihsiz mektup, USHMM, A-00-2372, Sign. 1995, A1202.

332 Neredeyse bütün sevkiyatlar Auschwitz'e gidiyordu, 15 Mayıs 1944 tarihli olanı Kaunas ve Tallin'e gitmişti.

333 Bununla bu az sayıdaki ülkenin ölüme tehcir edilmekten hâlâ korunmakta olan vatandaşları kastediliyordu. Brunner ve Knochen'in 14.4.1944 tarihli açıklama formu (Klarsfeld 1978-b, Dok. 136, s. 224). "Gereksiz yere fazladan iş çıkarmayı ve yabancı temsilciliklerin girişimlerini" önceden engellemek

Tehcirleri organize eden Brunner ise pratikte bu emirlere uymuyordu.

Türk diplomatlarının girişimleri

Türkiye Paris Başkonsolosu Fikret Özdoğancı, 17 Ocak 1944'te Gestapo'nun "Yahudi Dairesi" Başkanı Röthke'ye yazdığı bir yazıda, 26 Türkiye Yahudisinin, eşlerinin ve çocuklarının (toplam 39 kişi) serbest bırakılmasını istedi.[334] Konsolosun listesinde bulunan 13 kişi 1943 ortasından beri tutukluydu ve Konsolosluk 1943'ten beri onların serbest bırakılması için girişimlerde bulunuyordu. Diğer kişiler 1943 sonlarında Fransa'nın Güney Bölgesi'nde yapılan operasyonlarda tutuklanmışlardı. Türkiye Başkonsolosu'nun bu diplomatik girişimleri sonucunda, tutuklu Türkiye Yahudilerinin bir kısmı Şubat ayında Türkiye'ye geri gönderilmeleri için Drancy'den salıverilmişlerdi.[335]

Türk makamlarının serbest bırakılmalarını talep ettiği çok sayıda kişi, bu diplomatik girişimlere rağmen tehcir edilmişlerdi. 20 Ocak 1944 tarihli ve 66 numaralı sevkiyatta İstanbul doğumlu Nissim, Esther ve Sara Şerez,[336] ayrıca kızları Nelly ve henüz dört yaşında olan Denize; Edirne doğumlu Leon Yuda Farhi ve eşi Reyna (İstanbul doğumlu) ve Paris doğumlu kızları Arlette; ayrıca İsaac Halfon, Bursa kökenli eşi Fortune ve Fransa doğumlu altı yaşındaki oğulları Moris de bulunuyordu. Bunlar 1943 sonunda Fransa'nın güneybatısında yapılan operasyonlarda tutuklanmışlardı. Paris Başkonsolosluğu 30 Aralık 1943 tarihli yazısıyla onların Türkiye vatandaşı olduğunu onaylamış ve serbest bırakılmalarını talep etmişti. Brunner'in

---

için bir daire, ev ya da işyeri sahibi olan yabancı uyruklu Yahudiler, "anahtarlarını onlar tarafından tayin edilecek bir yediemine teslim etmeliydiler".

334 Shaw'dan alınmıştır, 1993, s. 129 vd.

335 Temmuz 1943'ten beri tutuklu bulunan Mordehai Bensyon Algazi'nin babası 19.1.1944'te Türkiye Paris Konsolosu'na oğlu dışında "enterne edilen diğer bütün Türklerin serbest bırakıldığını" yazıyordu (USHMM, A-00-2372, Sign. 1995, A1202). Ancak Algazi'nin babasının sandığı gibi "bütün Türkiye Yahudileri" kesinlikle serbest bırakılmamıştı.

336 David Bally'nin yazısında Chères olarak anılan aile.

Nice'te yaptığı operasyonda tutuklanan Elie Eskenazi ve Davud Şalom da aileleriyle birlikte 20 Ocak 1944'te Auschwitz'e tehcir edilmişlerdi. Onların isimleri de Türkiye Konsolosu'nun 17 Ocak 1944 tarihli listesinde bulunuyordu.

Türkiye Paris Konsolosu'nun çok sayıdaki diplomatik girişiminden sonra, 17 Mayıs 1944'te 22 Türkiye Yahudisi daha Drancy Kampı'ndan salıverildi. Başkonsolos Özdoğancı'nın Vichy'deki Büyükelçisine de bildirdiği gibi, söz konusu 22 kişiden sadece 9'u "onaylanmış" Türkiye vatandaşlarıydı, Türk makamları diğer 13 kişinin salıverilmesi talebinde bulunmamışlardı.[337]

Türkiye Konsolosluğu tarafından serbest bırakılmaları defalarca talep edilen yaklaşık 30 kişinin nerede bulunduğuna dair sorulara Alman makamları ya karşılık vermediler ya da içlerinden çoğu Ocak ve Şubat aylarında tehcir edilmiş olmalarına rağmen bu kişilerin nerede bulunduklarına dair bilgi sahibi olmadıklarını ifade ettiler.

Almanya Konsolosluğu, Türkiye'ye geri dönen Türkiye Yahudilerinin evlerinin ve işyerlerinin yağmalanması konusunda da aynı şekilde bilgi sahibi olmadıklarını iddia etti. Türkiye makamlarının protestoları üzerine Almanya Konsolosluğu genellikle bu olaylar hakkında bilgi sahibi olmadığını ve "müsadere" olarak tanımladığı hırsızlığın "bilinmeyen makamlar" tarafından gerçekleştirildiğini savundu.[338] Trenle Türkiye'ye geri götürülen bazı Türkiye Yahudilerinin sahip oldukları her şey gasp edildi.[339]

---

337 Başkonsolos Özdoğancı'nın Türkiye Vichy Büyükelçisi'ne 31.5.1944 tarihli yazısı (Shaw 1993, s. 208 vd).

338 Örneğin, Bohor Levi'nin Choisy-le-Roi'da bulunan evi beş kişi (bunların ikisi üniformalı Almanlardı) tarafından arandı, bu arada 750.000 Frank tutarında kıymetli eşya gasp edildi. Türkiye'nin protestosu üzerine Almanya Büyükelçiliği bu kişilerin muhtemelen polis kılığına girmiş kişiler olduğunu öne sürdü. Aynı şey, tüm mal varlıkları Almanlar tarafından gasp edilen Merkado ve Nella Eskenazi'yle, taşıtına Almanların el koyduğu İsak İllel'in de başına geldi (PAAA'da buna çok sayıda örnek bulunmaktadır, Almanya Paris Büyükelçiliği, 2387).

339 Geri dönüş kafilesine çocukken katılmış olan Arlette Bules, ailelerin mal varlıklarını ve ev eşyalarını ayrı bir vagona koymaya zorlandıklarını anlattı. Yolculuk esnasında bu vagon trenden ayrıldı. (Arlette Bules'le yapılan görüşme, Mart 2004, Paris).

Türkiye Grenoble Başkonsolosluğu'na baskın

Türk temsilciliklerinin girişim olanakları, Alman makamlarının gösterilen bu girişimleri yalnızca yalan söyleyerek veya geciktirme taktiği uygulayarak sürüncemede bırakmasıyla kısıtlı kalmıyordu. Alman ve Fransız makamlarının birbirleriyle, ayrıca Alman makamlarının kendi aralarında sürdürdükleri yetki mücadelesi de kaosa neden oluyor, girişimleri daha da zorlaştırıyor ve yavaşlatıyordu.

Alman işgalcilerin uyguladığı baskı ve terör, 1944 yılında resmi Türk makamlarını da hedef aldı. Vichy'de Türk gazeteci Hüsnü Savut Gestapo tarafından tutuklandı ve ancak diplomatik protestolardan sonra serbest bırakıldı.[340] Mart 1944'te Alman polis memurları Marsilya'dan Grenoble'a taşınmış olan Türkiye Başkonsolosluğu'na baskın düzenlediler. Konsolosluğun içine kadar girerek, Başkonsolos'un odasını ve başka odaları da aradılar; aynı zamanda Başkonsolosu makineli silahla tehdit ettiler. Bu eylem güya Papo adındaki kaçak bir Yahudinin yakalanmasına hizmet ediyordu. Ancak bu arama bir kereye mahsus kalmadı: Türkiye Vichy Büyükelçiliği Müşaviri'nin Alman meslektaşı Bargen'e bildirdiği üzere, Grenoble Başkonsolosluğu'nun önüne içeri girip çıkanları kontrol eden polisler yerleştirilmişti. Yine bir korkutma unsuru olarak silahlı, motorize polis ekipleri Konsolosluğun önünde devriye geziyorlardı.[341]

Haziran-Ağustos 1944 arası: İşgalin son ayları

Müttefiklerin 6 Haziran 1944'te yaptıkları çıkartmadan Paris'in 25 Ağustos 1944'teki kurtuluşuna kadar geçen iki buçuk

340 Almanya Ankara Büyükelçiliği'nden Janke'nin 31.3.1944 tarihli telgrafı, PAAA, R 29783.

341 Bargen'in 7.4.1944 tarihli telgrafı, PAAA, R 29783. Grenoble İkinci Konsolosu, 19.3.1944 tarihinde Sipo nezdinde baskını protesto etti. Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'na yazılan cevabi yazıda ise baskının Fransız (faşist) milisleri tarafından gerçekleştirildiği iddia edildi. Bu olası bir durumdur, ancak yine de Türkiyeli kişilerin tehdit edilmesinde Almanların sorumluluğunu ortadan kaldırmaz.

aylık süre zarfında, Almanlar ellerindeki tüm imkânları kullanarak mümkün olduğu kadar fazla sayıda Yahudiyi ölüme göndermeye çalıştı. Son tehcir treni 17 Ağustos 1944'te, Almanların Paris'i boşaltmasından bir hafta önce Fransa'dan ayrıldı. Alman işgali döneminde 1944 yılında Brunner'in yönetiminde geçen yedi buçuk aylık sürede 16.000 Yahudi Fransa'dan tehcir edilmişti.

Türkiye, savaşa girmesi ya da en azından Alman yanlısı tutumunu terk etmesi için müttefiklerin giderek ağırlaşan baskısı altındaydı. Almanya yanlısı olmakla tanınan Dışişleri Bakanı Menemencioğlu, Haziran başlarında istifa etmek zorunda kaldı. Yahudi yardım kuruluşları ve Müttefikler'in diplomatları, Türkiye'nin daha fazla sayıda Türkiye kökenli Yahudinin geri dönmesine izin vermesini sağlamaya çalışıyorlardı.[342]

Haziran başlarında bu çabalar nihayet sonuç verdi. Türkiye Dışişleri Bakanlığı, Almanlardan "kusursuz Türkiye vatandaşı" olan 100 Yahudinin daha Türkiye'ye getirilmesine izin vermelerini talep ettiler.[343] Türkiye Berlin Büyükelçiliği Kâtibi Koç, üç hafta sonra, Fransa'da Türkiye'ye geri dönüş imkânı sağlanması gereken 250 Türkiye Yahudisinin bulunduğunu söyledi. Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı Inland (Yurt içi) II Şubesi, bunun üzerine Fransa'daki Almanya Büyükelçiliği'ne "Bu Yahudilerin Kuzey Bölgesi'nden mi, yoksa Güney Bölgesi'nden mi olduklarını" sordu ve ilgili kişilerin "Doğu'ya tehcirinin meselenin açıklığa kavuşturulmasına kadar" durdurulması talimatını verdi. Thadden de Türk makamlarının bu ricasını RSHA'ya Dışişleri Bakanlığı'nın şu yorumuyla bildirdi: "Fransa'daki 100 Yahudi yüzünden Almanya ile Türkiye'nin arasındaki ilişkilerin bozulması, dış siyaset açısından arzu edilir bir durum değildir. Dışişleri Bakanlığı (...) konuyla ilgili olarak RSHA ile Dışişleri Bakanlığı arasında nihai bir uzlaşmaya varılıncaya kadar

342 RSHA, Haziran başlarında Ankara'daki Amerikan ve İngiliz Büyükelçiliklerinin, Fransa'daki Yahudiler konusunda Türkiye Dışişleri Bakanlığı'yla görüşecekleri bilgisini vermişti (RSHA'nın Dışişleri Bakanlığı'na 14.6.1944 tarihli acil mektubu, PAAA, R 100867, fiş 2228).

343 Papen'in Dışişleri Bakanlığı'na 3.6.1944 tarihli telgrafı, PAAA, R 100867, fiş 2228.

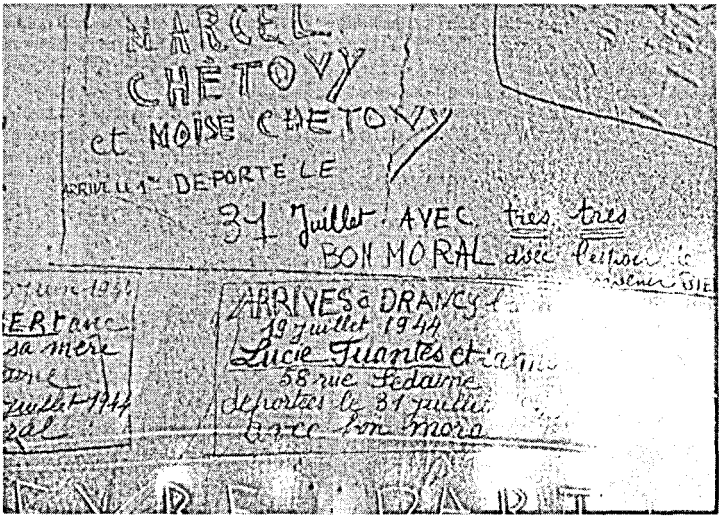
bu Yahudilere karşı uygulamaların durdurulmasını ve özellikle Doğu'ya sevk edilmemelerini rica etmektedir."[344] Paris Büyükelçiliği'nden "geriye kalan Türkiye Yahudilerinin" ağırlıklı olarak Güney Bölgesi'nden gelen kişiler olduğuna dair cevabının gelmesinden sonra, Thadden 14 Haziran tarihli yazısıyla Türkiye Berlin Büyükelçiliği'nin Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın emriyle "geri kalan kusursuz Türkiye vatandaşlarının Türkiye'ye dönmelerine izin verilmesini acil olarak rica ettiği" bilgisini verdi. Gerçi Thadden "gerçek bir onay" vermemiş, ancak "siyasi durumdaki gelişmelere göre Türkiye Yahudilerinin Reich topraklarındaki toplama kamplarına gelmelerinden sonra, toplu olarak Türkiye'ye gönderilmelerinin kaçınılmaz olduğunu" belirtmiş ve bu nedenle "bu Yahudilere yapılan muamelelerde daha sonra Türkiye'ye götürülebileceklerinin dikkate alınması" ricasında bulunmuştu.[345] RSHA'dan Eichmann'ın yardımcısı Rolf Günther hemen aynı gün yazdığı cevapta, Türkiye'nin bu talebinin "Anglo-Amerikan baskısıyla" gerçekleşen kurtarma operasyonunun bir parçası olduğunu belirtmiş ve "ne oldukları kolaylıkla anlaşılabilen bu girişimlere (...) eldeki tüm imkânlarla karşı konulmasını" talep etmişti. Ancak yine de "bu Yahudilerin Doğu'ya sevkiyatının yeni bir emre kadar durdurulması" talimatını vermişti.[346]

Benzer biçimde Abetz tarafından da verilen bu onayın aksine, Haziran 1944'ten itibaren Türkiye Yahudilerinin Fransa'dan Auschwitz'e tehcirlerinin durdurulduğuna veya bunların genel olarak Reich sınırları içinde bulunan "özel kamplara" götürüldüklerine dair herhangi bir belge veya bilgi yoktur (örneğin Almanya tarafından işgal edilen diğer devletlerdeki Türkiye Yahudilerinin 1944 yılında toplandığı Bergen-Belsen Kam-

344 Wagner'in Almanya Paris Büyükelçiliği'ne 5.6.1944 tarihli telgrafı ve Thadden'in RSHA'ya (Eichmann) 6. 6.1944 tarihli acele mektubu, ikisi de PAAA içinde, R 100867, fiş 2228.

345 Thadden'in RSHA'ya 14.6.1944 tarihli yazısı, PAAA, R 100867, fiş 2228.

346 RSHA'dan Günther'in Thadden'e 14.6.1944 tarihli yazısı. Günther, İngilizlerin ve Amerikalıların Türkiye'ye yaptıkları baskıya dair bir dinleme kaydına işaret ediyordu. PAAA, R 100867, fiş 2228.

Drancy'de Türkiyeli Marcel Chétovy ve Lucie Fuentes tarafından 31 Temmuz 1944'teki tehcirlerinden önce duvara kazınmış yazı (Serge Klarsfeld'in Özel Arşivi'nden).

pı gibi).[347] 180 Türkiye Yahudisi çocuklarıyla birlikte, 30 Haziran 1944'teki 76 numaralı ve 31 Temmuz 1944'teki 71 numaralı trenlerle bir kez daha Auschwitz'e tehcir edildi. 77 numaralı son sevkiyatta tehcir edilenlerin arasında, muhtemelen Cumhurbaşkanı İnönü'ye gönderilen mektubun yazarı olan 1882 İstanbul doğumlu Josue Yakar da bulunuyordu.[348]

Bu sevkiyatlarda bulundukları belirtilen bazı Türkiye Yahudilerinin Auschwitz'e değil, Hamburg yakınlarındaki Neu-

347 Mayıs ve Temmuz 1944'te Fransa'dan kadınlardan oluşan (savaş esirlerinin eşleri) toplam dört Yahudi grubu Bergen-Belsen'e tehcir edildi. Türkiye Yahudilerinin de bu tehcire dahil edildiklerine dair bir bilgi yoktur. Anlaşılan Berlin, Fransa'dan getirilen Türkiye Yahudilerinin Bergen-Belsen'de tecrit edildiklerini düşünüyordu. Türkiye'nin bütün girişimlerine rağmen 1944 yılının ilk aylarında Fransa'dan Auschwitz'e tehcir edilen 39 Türkiye Yahudisinin isimleri, bir kara mizah örneği olarak, Türkiye ile Almanya arasında gerçekleşecek bir sivil takasında yer alacak kişiler olarak 1945 ilkbaharında düzenlenen "Bergen-Belsen'deki yurda dönmeyi isteyen Türkiye vatandaşlarının listesi"nde bulunuyordu (PAAA, R 41676).

348 Mektubu yazan kişi, tehcir listelerinde Yakar ismine bu formda ve yazım biçimiyle sahip olan Türkiye doğumlu tek Yahudidir.

engamme Toplama Kampı'na gönderildiklerini biliyoruz: 17.9.1902 İstanbul doğumlu Jacques Castoriano, 28.1.1904 İstanbul doğumlu İbrahim Perez ve 19.2.1900 İstanbul doğumlu Albert Mizrahi. Bu üç kişiden hiçbiri sağ kurtulamadı, Castoriano ve Perez muhtemelen Hannover-Stöcken Açık Toplama Kampı'nın boşaltılması esnasında öldüler.[349] Aynı şekilde Türkiye Yahudisi olan Victorine Castoriane, Nisan 1944'te Paris'ten Ravensbrück Toplama Kampı'na gönderildi.

Türk makamları, girişimlere rağmen serbest bırakılmayan tutuklu Yahudilerin durumunu Haziran'dan itibaren daha üst düzeyde görüşmek için adımlar atmaya başladılar. Türkiye Paris Başkonsolosluğu, en geç Şubat 1944'ten sonra serbest bırakılmasını talep ettiği Türkiye Yahudilerinin tehcir edilmiş olduğuna dair "söylentilerden" haberdar olmuştu.[350] Türkiye Başkonsolosu Özdoğancı, on hafta sonra, 31 Mayıs'ta, Vichy Büyükelçisi'ne, bu konuyla ilgili Türkiye Berlin Büyükelçiliği'ni devreye sokmayı önerdi: "(Doğu'ya) tehcir edilmiş olan Yahudi vatandaşlarımızın durumuna değinmek istiyorum, bu, hassasiyeti nedeniyle bugüne dek tarafımızca açık bir şekilde dile getirilmemiş bir konudur; resmi ve gayri resmi çabalarımıza rağmen pek çok Türkiye vatandaşının tehcir edilmiş olduğunu öğrendik ve Berlin'deki Büyükelçiliğimizin bu kişilerin bulundukları yeri öğrenmesi ve Fransa'ya geri dönüşlerini sağlaması için gereken adımları atmasını öneriyorum."[351]

Almanya'daki Türkiye Büyükelçiliği, 26 Haziran 1944'te Reich Dışişleri Bakanlığı'na sözlü bir nota vererek, 1943 sonların-

349 Neuengamme Hafıza Müzesi'nin 4.8.2008'de yazara gönderdiği bilgiler. Fransa'da yaşayan ve Neuengamme'de tutsak bulunan diğer Türkiye Yahudileri buraya diğer toplama kamplarından (Mauthausen, Sachsenhausen) getirilmiştir.

350 Türkiye Paris Başkonsolosluğu'nun Röthke'ye 3.2.1944 tarihli yazısı, İngilizce tercümesi için bkz. Shaw, 1993, s. 239 vd. Burada şöyle denilmektedir: "17 ve 28 Ocak 1944 tarihli iki yazımıza ve çok sayıdaki telefon görüşmesine rağmen (...) muntazam kayıtlı Türkiye vatandaşlarının tehcir edilmiş olmasına inanmakta güçlük çekiyoruz ve sizi bu söylentilerden haberdar etmek istiyoruz."

351 Başkonsolos Özdoğancı'nın 31.5.1944 tarihinde Türkiye Vichy Büyükelçiliği'ne gönderdiği yazı (İngilizce tercümesi için bkz. Shaw 1993, s. 208 vd.). Bu yazı, 1944 başlarında tehcir edilmiş olan Yahudilerle ilgilidir. Alman makamları verdikleri yanıltıcı bilgilerle Konsolosluğa çok defasında engel olmuşlardır.

da Bordeaux yakınlarında tutuklanan Leon Yuda Farhi ile ailesinin durumunun ne olduğunun kesin bir şekilde açıklığa kavuşturulmasını talep etti. Paris Başkonsolosluğu'nun Fransa'daki çeşitli Alman makamlarına bu yönde yaptığı diplomatik girişimlerin hepsi sonuçsuz kalmıştı. Aradan geçen zaman zarfında Farhi ailesinin Polonya'ya tehcir edilmiş olduğu anlaşılmıştı.[352] Daha önce de belirtildiği gibi, Farhi, eşi Reyna ve on bir yaşlarındaki kızları Arlette 20 Ocak 1944'te Auschwitz'e tehcir edilmişti. Türkiye'nin tehcir edilen Türkiye Yahudileri için bir kereye mahsus olmak üzere bu kadar üst düzey siyasi bir girişimde bulunmasının nedeni, Farhi'nin İstanbul'da nüfuzlu bir işadamı olan babasının 26 Şubat 1944'te bir yazıyla Türkiye Dışişleri Bakanlığı'na başvurması ve derhal harekete geçilmesi için ısrar etmiş olması mümükündür.[353] Aradan bir ay geçmesine rağmen Alman makamlarından cevap gelmeyince, Türkiye Büyükelçiliği 26 Temmuz'da Reich Dışişleri Bakanlığı'na "cevap verilmesi rica" vurgusu yaparak talebini tekrarladı.[354]

Türkiye, bir hafta sonra Almanya'yla olan ilişkilerini kesti. İsviçre, Türkiye için Reich Almanyasına karşı koruyucu devlet olarak belirlendi. Türkiye Başkonsolosu, 6 Eylül 1944 tarihinde İsviçre'nin Paris Başkonsolosluğu'ndaki meslektaşı Monsieur Naville'e, Türkiye'ye geri götürülmelerinin sağlanması için devreye girmesi ricasıyla, içlerinde nerede bulunduklarına dair Alman makamlarının aylardan bu yana yanlış bilgi verdiği, ancak halihazırda tehcir edilmiş olan 31 kişinin de bulunduğu toplam 40 kişilik bir Türkiye Yahudileri listesi verdi.

Sonuç

Mart 1942'den Ağustos 1944'e kadar geçen 29 aylık süre zarfında Fransa'dan Türkiye kökenli 2.080 kadın ve erkek Yahudi,

352 PAAA, R 99447, fiş 5705.

353 Salomon Cemil Farhi'nin 26.2.1944 tarihli yazısı, İngilizce tercümesi için bkz. Shaw 1993, s. 241.

354 Almanya'daki Türkiye Büyükelçiliği'nin 26.7.1944 tarihli yazısı, PAAA, R 99447, fiş 5705.

Auschwitz ve Sobibor ölüm kamplarına tehcir edildi. Bu sayı Türkiye Cumhuriyeti sınırları dahilinde doğmuş, tehcir listelerinde Türkiye vatandaşı olarak tanımlanmış Yahudilerle, bunların Fransa'da doğan ve reşit olmayan çocukları ve aileleriyle birlikte yaşayan bekâr kızlarını (sonuncu grup 290 kişi) kapsamaktadır.[355] Fransa'dan tehcir edilen Türkiye kökenli Yahudilerin toplam sayısının gerçekte çok daha yüksek olduğunu tahmin ediyorum, çünkü çok sayıdaki kayıtta doğum yerine dair veriler mevcut değildir ve ayrıca Fransa'da doğmuş olan çocuklar, sadece akrabalık ilişkilerinin belirgin olduğu durumlarda dikkate alınmıştır.[356]

Tehcir listelerinde, tehcir edilen bu kişilerden 1.338'inin, yani yüzde 75'inden fazlasının vatandaşlık durumlarına dair bilgi yoktur. Vatandaşlık durumu belirtilmiş olan 753 kişiden 357'sinin "Türkiye vatandaşı" ve 167'sinin "Fransa vatandaşı" olduğu belirtilmiş, 103 kişinin vatandaşlık durumu "belirsiz" olarak tanımlanmış, sadece 5 kişi haymatloz olarak kaydedilmiştir. Türkiye'de doğmuş olan kişilerden 109'u Türkiye veya Fransa dışında bir diğer ülkenin (Rusya, Polonya, Yunanistan, Bulgaristan vs.) vatandaşıdır.

Drancy'de tutuklu olarak bulunan ve kamp yönetimine kâtip olarak hizmet eden George Etlin, Drancy'den tehcir edilmiş olan Yahudilerin vatandaşlık durumlarını belirten bir ista-

---

355 Bu veriler Klarsfeld'in Fransa'nın Anı Defteri *Mémorial*'da yayımlamış olduğu tehcir listelerine dayanılarak, bu listelerde vatandaşlık durumlarının ve/veya doğum yerlerinin ve/veya akrabalık ilişkilerinin belirtilmesi durumunda, ki bu her zaman söz konusu değildir, tarafımdan verilmiştir (Klarsfeld 1978-a). 57 numaralı sevkiyattan itibaren listelerde vatandaşlık durumuna dair bilgi mevcut değildir. 1912 veya 1918'e kadar Osmanlı İmparatorluğu'na ait olan bölgelerde (örneğin, Selanik'te Filistin'de veya Türkiye'de doğmuş olan kişilerin eşleri veya reşit olmayan çocukları) doğmuş olan bazı kişiler kayıtlara göre Türkiye vatandaşlığına sahiptiler.

356 Listelerde akrabalık ilişkileri sadece nadir isimleri taşıyan kişilerde belirgindir, ancak sık rastlanan isimlerde (Behar, Levy, Cohen) kimin aynı aileye mensup olduğu genellikle anlaşılamamaktadır. Tehcir listelerine göre Türkiye doğumlu olan Yahudilerden 65'i Yunanistan vatandaşıdır; buna karşın Yunanistan doğumlu olan çok sayıda Yahudinin de Türkiye vatandaşı olduğu kabul edilebilir. Bu kişilerden ancak Türkiye vatandaşı olduklarının kesin olması durumunda söz edilmektedir.

tistik hazırlamıştır. Bu istatistiğe göre Drancy'den 949 "onaylanmış" *(reconnu)* ve 333 "onaylanmamış" *(non reconnu)*, yani toplam 1.282 Türkiye Yahudisi tehcir edilmiştir.[357] Fransa veya başka bir ülkenin vatandaşlığına sahip olan kişilerin sayısı (toplam 267) çıkartıldığı zaman bile, Etlin'in verdiği toplam sayıyla benim tehcir listelerinden bulduğum sayı (yabancı ülke vatandaşları hariç: 1.800) arasında büyük bir fark vardır. Bu, Fransa'dan tehcir edilen Türkiye kökenli Yahudilerin yaklaşık 800 kadarının Fransa veya diğer ülkelerin vatandaşı ya da vatandaşlıktan çıkarılmış Fransa vatandaşları olduğu anlamına gelebilir. Belirsiz olan, Etlin tarafından kullanılan "onaylanmış"/"onaylanmamış" ayırımının neye bağlı olarak yapıldığıdır. Türkiye Yahudilerinin birçoğu Drancy'e gönderilme listelerinde veya polisin tutuklama listelerinde Türk olarak tanımlanmış, ancak daha sonra Türk makamları tarafından vatandaşlıkları onaylanmamıştı. Bütün Alman işgali boyunca Türk makamlarının toplam 112 tutuklu Türkiye Yahudisi için girişimde bulundukları belgelenmiş, ancak bunların 40'ı Türkiye'nin diplomatik girişimlerine rağmen tehcir edilmişti.[358] Fransa'dan tehcir edilen ve (Etlin'in rakamları temel alındığında) toplamın yüzde 90'ını oluşturan diğer 1.170 Türkiye Yahudisi için, Etlin'e göre 900'den fazlasının "onaylanmış" Türkiye vatandaşı olmasına rağmen, Türk makamları devreye girmemiştir. Pek çok vakada, Türkiye Konsolosluğu, Alman veya Fransız makamlarına ilgili kişileri Türkiye vatandaşı olarak tanınmadığını özellikle vurgulayarak bildiriyordu. Sık sık da, söz konusu Yahudilerin vatandaşlıklarının onaylanıp onaylanmadığına dair sorularına tepkisiz kalmak suretiyle, bu kişilerle ilgilenmediğini ifade etmiş oluyordu.

---

357 Bu istatistik Klarsfeld tarafından birçok defa yayımlanmıştır. Klarsfeld ve Rother, Etlin'in istatistiklerindeki belirsizliklere dikkat çekerler, çünkü Etlin, Drancy'den değil de başka yerlerden hareket eden sevkiyatlarda tehcir edilenleri dikkate almamakta, istatistiklerine ancak Drancy'den Fransa'daki diğer kamplara gönderilenleri dahil etmektedir (Klarsfeld 1993, s. 1127).

358 PAAA'da bulunan dosyaların ve Shaw'ın Türk makamlarında bulunan belgeleri inceleyerek oluşturduğu dosyaların (USHMM, A-00-2372, Sign. 1995, A1202) değerlendirilmesi.

Oysa tutuklanan ve tehcir edilen Türkiye Yahudileri, Türkiye'de yayınlanan eserlerde sık sık iddia edildiği gibi "kuşaklar önce" Türkiye'den göç etmiş insanlar değildi. Tehcir edilen 1.700'den fazla kişinin doğum yeri, 1923'ten itibaren Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları içinde kalan bölgelerde bulunuyordu. Bunların yarısı, 840'ı, 20. yüzyılda doğmuştu ve Fransa'nın Almanya tarafından işgal edildiği tarihte 40 yaşında bile değillerdi. Diğer 400 kişi ise, 1890 ilâ 1900 yılları arasında doğmuştu, dolayısıyla İkinci Dünya Savaşı başladığında 50 yaşının altındaydılar. Tehcir edilen Türkiye Yahudilerinin 502'si 1905'te veya daha sonra, 86'sı da Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra Türkiye'de doğmuştu. Bu kişiler "Kurtuluş Savaşı" başladığında 15 yaşında veya altındaydılar. Vatandaşlıktan çıkarmaların çoğunun "Kurtuluş Savaşı'na katılmamakla" gerekçelendirilmesinden ötürü bu noktaya özel olarak işaret etmekteyim.

Burada verilen rakamlarda, Fransa'dan Yahudi olmayan kişilerle birlikte zorunlu çalıştırılmak için Almanya'ya götürülen, siyasi mahkûm olarak toplama kamplarına kapatılan ve gönüllü olarak Fransız ordusuna yazıldıktan sonra savaşta Almanlara esir düşen Türkiye kökenli Yahudiler bulunmamaktadır.

Ayrıca bu kurbanlara, insanlık dışı tutukluluk koşulları ve yetersiz beslenme nedeniyle Fransa'daki kamplarda ölenler, intikam için rehin alınarak kurşuna dizilenler, ölünceye kadar dövülenler, işkencede öldürülenler ve tutuklandıktan sonra öldürülenler de ilave edilmelidir.

Fransa'daki kamplarda hayatlarını kaybedenler

Compiègne'de: 24.8.1870 İstanbul doğumlu Charles Amar, ölüm tarihi belli değil; 16.1.1911 İzmir doğumlu Rachel Pontremoli, ölüm tarihi 30.1.1943; 20.3.1896 İstanbul doğumlu Moise Cohen, ölüm tarihi 28.3.1943; 10.11.1887 Edirne doğumlu Leon Danon, ölüm tarihi 14.4.1943; 1887 İzmir doğumlu Salomon Hassan, ölüm tarihi 21.5.1943; 15.12.1898 İstanbul doğumlu Nissim Ojalvo, ölüm tarihi 16.6.1943; 16.1.1891 İstanbul doğumlu Abraham Petsopoulos, ölüm tarihi 9.5.1943.

Drancy'de: 17.3.1889 İstanbul doğumlu Michon Soulam, ölüm tarihi 29.10.1941; 1897 İstanbul doğumlu Abraham Mires, ölüm tarihi 1.11.1941; 20.1.1900 İstanbul doğumlu Jose Sevilla, ölüm tarihi 3.12.1941; 1.8.1890 Çanakkale doğumlu İsaac Capsuto, ölüm tarihi 12.12.1941; 1.2.1906 İzmir doğumlu Mussin Haita, ölüm tarihi 23.3.1942; 12.3.1888 İstanbul doğumlu Josue Crespi, ölüm tarihi 5.5.1942; 15.7.1870 İstanbul doğumlu Bernard Brittman, ölüm tarihi 3.2.1943; 15.9.1893 İstanbul doğumlu Salvator Nahoum, ölüm tarihi 5.3.1943; (Kızı) Menassé, 1933 Paris doğumlu, ölüm tarihi 17.3.1943; 27.1.1870 İstanbul doğumlu İsaac Mistriel, ölüm tarihi 25.1.1944.

Drancy'ye bağlı Rue Lambardie Hastanesi'nde: 31.1.1891 İstanbul doğumlu İsaac Gracial, ölüm tarihi 4.5.1944; 14.11.1873 İstanbul doğumlu İsaac Asseo, ölüm tarihi 9.5.1944.

Le Vernet'te: 1882 İzmir doğumlu Yomtof Ciavez, ölüm tarihi 26.7.1941; 1875 İstanbul doğumlu Robert Cohen, ölüm tarihi 31.1.1944; 15.9.1872 İstanbul doğumlu Maurice Kleinmann, ölüm tarihi 28.1.1945; 13.8.1878 İstanbul doğumlu Levy Mizrahi, ölüm tarihi 19.1.1945.

Lannemezan'da: 28.5.1890 İstanbul doğumlu Rodolphe Bernstein, ölüm tarihi 10.6.1941.

Fransa'da öldürülenler: 27.8.1887 İstanbul doğumlu Maurice Gerson, 18.7.1944'te Norante'de öldürüldü; 4.1.1904 İzmir doğumlu Salomon Levy, 21.4.1944'te Sanilhac'da öldürüldü; 15.4.1890 İzmir doğumlu Haim Liaser, 20.7.1944'te Ain'de öldürüldü; 1.1.1902 Denizli doğumlu Meyer Sabah, 12.8.1944'te Bron'da öldürüldü; 2.2.1902 İzmir doğumlu Henri Schwartzmann, 3.9.1944'te Sergy'de öldürüldü; 1882 İstanbul doğumlu Joseph Abolafia, 12.8.1944'te Bron'da öldürüldü; 6.5.1906 Bursa doğumlu Raphael Caraco ve karısı Madeleine, ikisi de 8.7.1944'te Portes'te öldürüldüler; 22.2.1925 Anvers doğumlu Frédéric Goldenberg, 6.2.1944'te Vosges Bölgesi'de öldürüldü; 4.3.1914 İstanbul doğumlu Marco Emir, 19.7.1944'te Azergues'te öldürüldü.

Bu listeler sadece bilinen isimleri içeriyor. Gestapo, SS veya Fransız milisi tarafından gerçekleştirilen idamların birçoğun-

da öldürülenlerin isimleri ve doğum yerleri bulunmadığı için, Fransa'da öldürülen Türkiye Yahudilerinin gerçek sayısının çok daha yüksek olduğunu kabul edebiliriz.

Fransa'dan yaklaşık 550 Türkiye Yahudisi Türkiye'ye geri getirildi. Türkiye Hahambaşılığı, World Jewish Congress'e Mart 1945'te yazdığı bir cevap telgrafında, Fransa'dan gelen Yahudilerin sayısını "yaklaşık 175 erkek, 205 kadın, 73 genç ve 90 çocuk" olmak üzere, toplam 543 olarak vermektedir.[359]

Türkiye kökenli bazı Yahudiler, holokosttan Latin Amerika devletlerinin pasaportlarıyla kurtuldular. Örneğin, Vittel Kampı'nda Müttefikler tarafından kurtarılan Latin Amerika pasaportlu toplam 135 Yahudinin arasında Türkiye doğumlu 21 kişinin de ismi vardı.[360]

Fransa'daki Türk diplomatlarının gayretli çabaları, sık sık tekrarlanan ısrarlı girişimler sayesinde tutukluluk durumları son bulan, bundan ötürü de tehcirden kurtulan 80 kadar Türkiye Yahudisinin hayatını kurtardı. Türk diplomatları büyük bir olasılıkla, Yahudilerin Türkiye'ye dönmelerini engellemek isteyen Türk hükümetinin, Nazi makamlarının takibat uygulamalarının ve Türkiye'ye karşı dile getirdiği ültimatomlarının, son olarak da Türkiye Yahudilerinin yardım çağrılarının oluşturduğu üçlü bir baskı altında bulunuyorlardı. Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın arşivleri araştırmacılara kapalı kalmaya devam ettikçe, bölgede bulunan diplomatların eylemleriyle Ankara hükümetinin talimatları arasındaki çelişkiler, ancak az sayıda çalışma temelinde ortaya konulabilecektir. Türkiye Paris Konsolosu'nun, Almanların daha Eylül 1943'te ısrarla talep ettiği, Ankara tarafından onaylanmayan Türkiye Yahudilerinin Türkiye vatandaşı olmadığı açıklamasını, yapmamakta direnmesi özellikle vurgulanmayı hak eden bir davranıştır. Türkiye'nin Marsilya Konsolosu'nun 1942 sonlarında, Türkiye Yahudilerine Türkiye'ye geri dönmeleri çağrısını yapma teklifi, üstlerince reddedil-

359 İstanbul Hahambaşılığı'nın WJC New York'a yazısı, 15.3.1945, AJA, H 332-19. 1943 yılında (121 kişi) ve 1944 yılında (414 kişi) yapıldığı bilinen geri dönüşlere katılan kişilerin sayısı toplam 535'tir.

360 AJA, D 49-15,Vittel/France (internee and survivor lists), Jewish holders of Latin American Passports 1943-45.

mişti. Aynı Konsolosluğa, 1944 yılında Güney Bölgesi'nde yerleşik Yahudilerin geri dönüşlerine sadece münferit durumlarda izin verilmesi, Türkiye'ye geri götürülmelerinin nasıl olsa tutukluyken de mümkün olacağı gerekçesiyle tutuklanmalarının dahi göze alınması, talimatı gelmişti. Alman makamlarının Mayıs 1944'ten itibaren Türkiye Yahudilerinin tutuklanacağına ve tehcir edileceği, itirazların ise kabul edilmeyeceği tehdidi, Paris Konsolosluğunca korumakla görevli olduğu Yahudilere, sadece Konsolosluğa asılan bir yazıyla duyurulmuştu.

Türk bürokrasisi de, takibata uğratılan Türkiye Yahudilerinin kurtuluşu için tehlikeli bir engel oluşturuyordu. Türk makamları, tutuklanan ve tehcir edilme tehlikesiyle karşı karşıya bulunan Yahudilerin imdat çığlıklarına genellikle çok gecikmeli cevap veriyorlardı. Diplomatik makamlar, bir girişimde bulunmadan önce takibata uğramış kişinin gerçekten Türkiye vatandaşı olup olmadığını araştırıyor, bu da bazen haftalarca, hattâ aylarca sürüyordu. Bazı kurbanlar için de gösterilen çabalar geç kalmış oluyordu. Yukarıda anılan Yeruşalmy örneği, Türk makamlarının bazen Türkiye Yahudilerinin içinde bulundukları tehlikenin farkında değilmiş gibi davrandıklarını göstermektedir.

Türkiye, işgal yılları boyunca Fransa'da 2-3.000 Yahudiyi, çoğu absürd ve yapay gerekçelerle Türkiye vatandaşlığından çıkardı.

Fransa'da holokosttan sağ olarak kurtulmayı başaran Türkiye Yahudilerinin büyük kısmı, bunu Türk makamlarının yardımı olmadan ve çok zor koşullar altında yaptılar. Başkalarının isimlerini kullanarak, tavan aralarında, saklı odalarda gizlenerek, kırsal alanlarda, manastırlarda, ormanlarda saklanarak yaşadılar. Bunu, direnişçilerin yardımları ve bazı Hıristiyanların desteğiyle başardılar. Ama çok zaman da gördükleri yardım için para ödemek zorunda kaldılar. Sürekli yakalanma veya ele verilme korkusuyla yaşadılar. Binlerce çocuk OSE'nin (Œuvre de secours aux enfants) ve Siyonist İzciler Örgütü EIF'in cesur militanlarınca köylerdeki Hıristiyan ailelerin yanına, yurtlara veya kiliseye ait kuruluşlara yerleştirildi.

Saklanarak hayatta kalmak

"Ormanda bir hayvan gibi"

Grenoble'den dönemin bir şahidinin anlattıkları:

Önce Yahudi olarak kaydedilmedik. Babam, Yahudi olduğunun bilinmesine rağmen kaydolmak için komiserliğe gitmedi. Bir süre bunun olumsuz bir sonucu olmadı. Fakat sonra bizi ihbar ettiler.

1943 yılında Alman işgali gerçekleşti, cesaretimizi kaybetmiş ve ümitsizliğe kapılmıştık. Grenoble'da da durum fazlasıyla tehlikeli olduğu için, babam beni liseden aldı. Çok fazla operasyon, çok fazla tutuklanan arkadaşımız vardı. Tutuklanmamam için babam her akşam beni Katolik arkadaşlarına götürüyordu. Ama hepimize kalacak yer sağlayamıyordu, bu yüzden o ve annem evde kalıyordu.

Babamın polis komiseri olan bir arkadaşı vardı, bu komiser bir gün Grenoble'da o akşam büyük bir operasyon yapılacağına dair babamı uyarmış, babama geceyi onlarda geçirmemizi teklif etmiş. Gerçekten de annem, babam ve ben, üçümüz de geceyi o polisin evinde geçirdik.

Sonra Grenoble'dan ayrıldık. Babam, ailesiyle birlikte Lyon'da yaşayan ve oldukça varlıklı olan Mösyö M. isminde bir çocukluk arkadaşıyla karşılaşmıştı. Onlarla birlikte Vercors'a gittik. Babamın arkadaşı bir otelde her iki aile için de üç aylığına oda kiralamıştı. Orada ancak on gün kalabildik. Vercors Maquisard'ların[1] merkezlerinden biriydi, fakat gelişimizden kısa bir süre sonra Almanlar tarafından işgal edildi. Almanlar şehri işgal ettikten sonra, insanları rastgele vurmaya başladılar.

Artık otelde kalamıyorduk. Bu durumda, henüz 18 yaşında olan ben, tehlikeye girmeden hareket edecek tek kişi olduğum için, bir anda bütün ailemden sorumlu oluvermiştim. Bir erkek olarak dışarıda dolaşmak babam için fazlasıyla tehlikeliydi. Annemi Madam M. ile birlikte para karşılığında bir çocuk yurduna yerleştirdim. Yurda teklif ettiğim para çok fazlaydı, bu yüzden bunu kabul ettiler. Babam ise ormanda saklandı, bir yaban hayvanı gibi ağaçların altında uyuyor ve bütün vaktini ormanda dolaşarak geçiriyordu. Sonra Mösyö M.'yi de çocuk yurduna götürdüm. Büyük miktarda bir para karşılığında onu

1 Ormanlarda ve dağlarda faaliyet gösteren Fransız direniş savaşçıları.

da kabul ettiler. Sonra babamı dağın biraz daha yukarılarındaki köylülerin yanına yerleştirdim. Bu ailenin babası önce itiraz etti, baban kesin bir Yahudi, onu kabul edemem, dedi. Ben yeminler ettim, diz çöküp babamın Yahudi olmadığına yemin edince, adam nihayet onu kabul edeceğini söyledi.

Eliane U., doğ. Chiprout, ile 19.1.2004'te
Grenoble'da yaptığım görüşme

"Sonra bizi ihbar ettiler"

İşgali bir genç kız olarak Paris'te yaşayan bir Türkiyeli Yahudi:

İşgal edilmemiş bölgeye giden ve evlerinin anahtarlarını bize bırakmış olan komşularımız vardı. Onlar da Türkiyeli Sefarad Yahudileriydi, kadın annemin Bursa'dan sınıf arkadaşıydı. Bu ev aynı apartmanda, bir kat alttaydı, tek odadan ibaretti ve her gece uyumak için karanlıkta oraya gidiyorduk. Bu durumdan kimsenin haberi olmaması gerekiyordu. Ama Fransız komşularımız belki de aşağı inerken bizi duymuşlardı. Kim bilir. Böyle bir durumda kimseye itimat etmek mümkün değildi ki.

Sonra biz ihbar edildik. Bir gün, aylardan Ocak'tı galiba, 1943 veya 1944 olmalı, tam olarak hatırlayamıyorum şimdi, sivil giyimli iki Alman geldi ve kapıcıya gittiler. Her şeyi almışlardı: takıları, paraları, çantayı. Dışarı çıkarken de kapıcıya, "Zaten onları da almaya geleceğiz", dediler. Biz korkudan donup kalmıştık.

Babamın patronu, bana gelin dedi. Babamın çalışması resmi olarak yasaktı. Saat ustası olarak Monsieur Rafael Gastelano isminde bir İspanyol'un yanında çalışıyordu. Bunlar namuslu insanlardı. Annemle babam akşamları da orada yatmaya başladılar, artık orası hem işyeri, hem de evleri olmuştu. Akşam olunca bir yatak hazırlıyorlardı, annemle babam orada yatıyordu. Sabah ilk müşteri gelmeden babam paltosunu giyiyor, içeri bir müşteri girince de: "Au revoir, Monsieur Rafael" diyor, çıkıp gidiyordu ve daha sonra tekrar geri geliyordu. Bazen bütün gün akşam sekize kadar annemle sokaklarda dolaşıyordu, müfettişler gidinceye kadar.

Elvira Ovadya-Profetta ile 20.3.2004'te
İstanbul'da yaptığım görüşme

Fransa'dan tehcir edilen 2.000'den fazla Türkiye kökenli Yahudinin kaçının ölüm kamplarından sağ kurtulduğunu bilmiyoruz. Fransa'dan tehcir edilen toplam yaklaşık 76.000 Yahudiden yaklaşık yüzde 3 (2.564) kadarı kurtulabilmişti.[361] Geri dönenler Paris'te bir süre Fransa'nın işgali esnasında Alman istihbarat servisinin genel karargâh olarak kullandığı Hotel Lutetia'ya yerleştirildi. Auschwitz'den geri dönen ve Hotel Lutetia'ya yerleştirilen Türkiye Yahudilerinden biri, 30 Haziran 1944'te sondan bir önceki sevkiyat olan 76 numaralı trenle tehcir edilen Rebecca (Rifca) Soulam'dı. Geri döndüğünde o kadar kötü bir durumdaydı ki, kendi oğlu bile onu tanıyamamıştı.[362] Hayatta kalanlardan bir diğeri, tümü Türkiye doğumlu olan kocası Albert ve kızları Rachel ve Regina'yla birlikte Auschwitz'e tehcir edilen Esther Arditti'ydi. Aralarından bir tek Esther sağ dönmüştü. Esther yıllar boyunca boş yere ailesi hakkında bilgi edinmeye çalıştı, sonunda da intihar etti.[363]

Fransa'dan tehcir edilen Türkiye Yahudilerinin bir kısmı köle gibi çalıştırılmak üzere başka kamplara ya da 1945 yılındaki boşaltma sevkiyatlarıyla Almanya'daki diğer toplama kamplarına gönderilmişlerdi. Onların isimlerini Dachau, Buchenwald, Mauthausen ve diğer toplama kamplarının tutuklu listelerinde buluyoruz. 1 Şubat 1945'te 9 Türkiye Yahudisi Groß-Rosen'den Buchenwald'a gönderilmişti, bunların arasında 1904 İstanbul doğumlu Joseph Uziel ve 1900 İstanbul doğumlu Joseph Cohen de bulunuyordu. Her ikisi de 18 Eylül 1942 tarih ve 34 no'lu sevkiyatla Drancy'den Auschwitz'e tehcir edilmiş, Auschwitz ve Groß-Rosen'de köle gibi iki buçuk yıl geçirmişlerdi. İkisi de 20 ve 24 Mart'ta, kurtuluştan birkaç hafta önce Buchenwald'da öldü.[364]

Fransa'da sadece çok sayıda Türkiye Yahudisi kurban olarak hayatını kaybetmekle kalmadı. İki dünya savaşı arasındaki dö-

361 Klarsfeld 1993, s. 1125.

362 Madame Zidon ile 4.11.2004'te Paris'te yapılan görüşme.

363 Amipaz 1995, s. 393.

364 Groß-Rosen'den Buchenwald'a gönderilen diğer Türkiye Yahudileri Samuel Adjubel, Salamon Allalef, İzak Eskenazi, Bezalel Heschkowitz, Jouda Messiri, Haim Leon ve Avram (Abraham) Nahoum'du. İçlerinden birçoğu Eylül 1942'de Drancy'den Auschwitz'e tehcir edilmişti.

nemde Fransa'da, bilhassa Paris'te yeşeren ve gelişmekte olan Sefarad kültürünün yeni merkezi de böylece yok olup gitti.

Les cahiers séfardis dergisi savaştan sonra ardı ardına yayımladığı sayılarda Paris'ten tehcir edilen Sefaradların isimlerini yayınladı. Türkiye'nin Fransa'daki Yahudi vatandaşlarına karşı tutumu, bu dergide "Türklerin Tutumu" başlığıyla aşağıdaki şekilde karakterize edilmiştir:

"Yayınlanmasını acı bir görev olarak üstlendiğimiz Sefarad kurbanların listesinde şu görülecektir: (...) Fransa'da ele geçirilmiş ve tehcir edilmiş olan Sefaradlar'ın yaklaşık üçte biri İstanbul'da, İzmir'de, İzmit'te, Edirne'de, Bursa'da, Mersin'de, Adana'da, Ankara'da, Manisa'da, Çorlu'da, Adapazarı'nda, Çanakkale'de, Çanakkale Boğazı çevresinde ve Türkiye'nin Avrupa'da ve Asya'da kalan kısımlarında bulunan bir dizi başka yerde doğmuştu. Onlar saydığımız bu yerlerde büyüdüler, sonra Fransa'ya yerleştiler, ancak dillerini, örf ve âdetlerini, geleneklerini, anavatanın kültürünü teşkil eden ne varsa, hepsini muhafaza ettiler. Bu zavallılar, nüfus kayıt dairelerinin bazı talimatlarına uymayı ihmal etmiş olsalar bile, gururla şunu söylemekten hiçbir zaman vazgeçmediler: 'Ben bir Türk'üm!'

Savaş onları yakalayınca her biri anavatanlarının himayesi altına girmeye çalıştılar. Türkiye Konsoloslukları ise, üst makamların kendilerine gönderdiği resmi talimatlara uyarak onlara yardımcı olmadılar, gözyaşlarını Konsoloslukların kapılarına döken yardıma muhtaç mağdurları geri çevirdiler.

Ankara ve İstanbul'a dilekçeler, arzuhaller yazıldı, heyetler gönderildi. Hiçbiri fayda etmedi. Bütün bu yazıların hepsi boşaydı. Türkiye Hükümeti bütün bu dilekçelere ve ricalara, en yüksek seviyeden ceza ödeme tekliflerine karşı acımasız tutumundan taviz vermedi."[365]

Belçika

Belçika, 10 Mayıs 1940'ta Fransa ve Hollanda'yla birlikte Alman birliklerinin saldırısına uğradı, 28 Mayıs'ta koşulsuz tes-

365 "L'attitude des Turcs", *Les cahiers séfardis*, Nr. 7/8/9, 20.6.1947 içinde, s. 277.

lim oldu. Belçika Hükümeti Londra'ya sürgüne gitti, Kral III. Leopold ülkesinde kaldı ama yönetim görevlerinden çekildi. Alman işgalciler, bir askeri yönetim kurarak Belçika resmi makamlarını ona bağladılar. General Alexander von Falkenhausen, Belçika ve Kuzey Fransa'nın askeri idaresine atandı.[366]

Askeri idare, Belçika'nın işgal altında kaldığı süre boyunca, neredeyse bu sürenin sonuna kadar daha üst düzey bir SS komutanının veya polis yetkilisinin atanmasına karşı koydu. Fakat bu durum Yahudileri takibattan kesinlikle kurtaramadı. Yahudi karşıtı uygulamaların planlanması ve örgütlenmesi, askeri idare ve bu idarenin zaten SS üyesi olan şefi Eggert Reeder, Brüksel'deki Sipo ve SD görevlisi Ernst Ehlers ve Konstantin Canaris, onlara bağlı "Yahudi Dairesi" Başkanı Kurt Asche ve Fritz Erdmann, ayrıca Dışişleri Bakanlığı'nın Belçika'daki temsilcisi Werner von Bargen ve Ludwig Mayr arasında karşılıklı işbirliği ve uzlaşma içinde gerçekleşiyordu.[367]

Belçika'daki Yahudilerin toplumdan soyutlanması ve haklarının ellerinden alınması için Almanların attığı adımlar, esas olarak Fransa'da atılan aynı adımlara paralel olarak gerçekleşiyordu: 28 Ekim 1940'ta Yahudilere kayıt olma zorunluluğu getirildi, Yahudiler resmi dairelerden ve çok sayıda meslekten atıldılar, kaçmış olan Yahudilerin geri dönmeleri yasaklandı. Mayıs 1941'den itibaren Yahudilerin işyerlerinin, arsaların, bütün mallarının ve radyolarına varıncaya kadar bütün eşyalarının "Aryanlaştırılması"na başlandı. Ağustos 1941 sonunda Yahudilerin Brüksel, Lüttich, Antwerpen ve Charleroi dışında bir yere taşınmaları yasaklandı ve gece sokağa çıkma yasağı konuldu. Ekim ayında Yahudilerin ülkeyi terk etmesi yasaklandı ve Kasım 1941'de tüm Yahudilerin "Judenrat"ların (Yahudi Kurulu) Belçika versiyonu olan ve zorla kurdurulan AJB'ye (Associ-

366 Almanya'ya sınır komşusu olan Eupen ve Malmédy, Almanya tarafından ilhak edilmişti. Fransa'nın kuzeydeki iki departmanı olan Nord ve Pas-de-Calais, Brüksel askeri yönetiminin emrine verilmişti.

367 Askeri idare Ekim 1940'tan Eylül 1942'ye kadar yayımladığı 18 yönetmelikle Yahudilerin haklarının ve mal varlıklarının ellerinden alınması için gereken tedbirleri uygularken, Sipo ve SD de 1942 yazından itibaren Yahudilerin tehcirini örgütlüyordu.

ation des Juifs en Belgique) üye olmaları emredildi. AJB, Sipo ve SD'nin "Yahudi Dairesi"ne doğrudan bağlıydı ve Yahudilerin holokostun örgütlü bir şekilde yürütülmesine katılımına hizmet ediyordu.[368] Aralık 1941'de Yahudi çocuklar devlet okullarından atıldı, Mayıs 1942'de "Yahudi yıldızı" takma zorunluluğu getirildi ve binlerce Yahudi zorunlu çalışmaya tabi tutuldu. Üç ay sonra –Ağustos 1942'de– hedefi Auschwitz olan ilk tehcir treni Belçika'dan ayrıldı.

Yabancı ve Belçikalı Yahudiler

Belçika'daki durumun bir özelliği, Yahudilerin yaklaşık sadece yüzde beşinin Belçika vatandaşı olmasıydı. Belçika Krallığı'ndaki Yahudi nüfus, esas itibarıyla 1920'li ve 30'lu yıllarda Doğu Avrupalı Yahudilerin göçüyle ciddi bir artış göstermişti. Belçika'nın vatandaşlığa kabul konusundaki sınırlayıcı siyaseti nedeniyle Yahudilerin birçoğu geldikleri ülkenin vatandaşlığını muhafaza etmişti. 1933 ile 1938 arasında ülkeye Almanya'dan 5.000 ile 10.000 arasında, 1938-40 yıllarında da yaklaşık 30.000 Yahudi mülteci gelmişti. Alman işgalinin hemen öncesinde Belçika'da 70.000 ilâ 100.000 arasında Yahudi yaşıyordu, bunların yüzde 90 ilâ 95 kadarı göçmen veya mülteciydi.[369] Belçika'nın mültecilere karşı izlediği siyaset, Belçika Bakanlar Kurulu'nun 1933 yılında verdiği karar nedeniyle pek de "misafirperver" değildi. Yahudilere sadece tahammül ediliyordu ve 1940'taki işgale kadar sınır dışı edilmediler. Ancak Yahudi mülteciler 1938'den itibaren artık oturma izni alamamaya başladılar; Nisan 1939'dan itibaren de Yahudilerin ülkeye girişi yasaklandı. Bütün bunlara rağmen ülkeye gelenler "yasadışı mülteci" olarak değerlendiriliyordu.

---

368 Belçika'da Yahudilerin üçüncü ve en etkili sayımı, Mart 1942'de Almanların emri üzerine AJB tarafından gerçekleştirildi. Bu sayım çocukları da kapsıyor ve vatandaşlık, ikamet vb. gibi detaylı bilgiler içeriyordu. Yahudi direnişinin çıkardığı gazeteler AJB'yi "Nazilerin doğrudan temsilcileri" ve "Gestapo'nun uygulama organı" olarak tanımlıyordu (Steinberg 2001, s. 26 vd).

369 Belçika, Yahudi mülteciler ve göçmenler için geleneksel olarak Fransa, İngiltere veya ABD yolunda bir geçiş ülkesi niteliğindeydi.

Alman saldırısından sonra 8.000 Yahudi mülteci (özellikle de Almanya ve Avusturya vatandaşları) "düşman yabancılar" olarak sınıflandırıldı ve sınır dışı edilerek Fransa'ya gönderildi; yaklaşık aynı sayıda Yahudi, Almanlardan kaçarak yine Fransa'ya gittiler. Bunların birçoğu birkaç ay sonra önce Vichy Kampları'nda tecrit edilecek, ardından da tehcir edilecekti.

Alman Askeri İdaresi'nin Yahudilerin kayda geçirilmesi talimatına Ekim 1940'ta yalnızca 42.000 Yahudi (16 yaş üzeri) itaat etti, bunların 38.000'i Belçika dışındaki devletlerin vatandaşıydı. Yukarıda belirtilen sayılara kıyasla görülen azalma sadece sınır dışı edilenlerin veya Fransa'ya kaçanların sayılarına bağlanmamalıdır. Belçika'da illegal duruma düşürülmüş mülteci olarak yaşayan çok sayıda Yahudiyle birlikte durumları legal olan binlercesi de kendilerini kaydettirmemişti. Nazi makamları 1942 yılında Belçika'da yaşayan (legal ve illegal) Yahudilerin sayısını 50-60.000 kişi olarak tahmin ediyorlardı.[370]

Belçika makamlarının ve halkının tutumu

Alman makamları, başka ülkelerde olduğu gibi burada da Belçika resmi makamlarının yabancı uyruklu Yahudilere karşı takındığı muğlak tutumu kullanmayı biliyordu. Belçikalı siyasetçilerin ve kraliyet ailesinin Yahudileri korumak için yaptıkları girişimler, sadece Belçika vatandaşı olanları kapsıyordu. Alman Askeri İdaresi, Belçika yönetimiyle mümkün olduğu kadar pürüzsüz bir işbirliği içinde olmak istediğinden, en ağır takibat kuralları –zorunlu çalışmaya tabi tutmak ve tehcir– ilk olarak yabancı uyruklu Yahudilere uygulandı.[371] Tarafsız ülkelerin veya Almanya'yla ittifak halindeki ülkelerin vatandaşı

370 Belçika'daki Sipo ve SD komutanı Ernst Ehler tarafından kaleme alınan Ocak 1942 tarihli 56 sayfalık "Belçika'daki Yahudiliğe dair özel rapor" (Klarsfeld/Steinberg 1980, s. 10). Dışişleri Bakanlığı'nın Belçika ve Kuzey Fransa temsilcisi von Bargen, Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı 11.11.1942 tarihli bir yazıda 52-55.000 Yahudiden söz ediyordu (ADAP, Seri E, Cilt IV, Belge 164). Daha sonra yapılan kayıtlarda, Almanlar Belçika'da toplam 55.679 Yahudiyi kayıtlara geçirmeyi başardılar (Saerens 2004, s. 217).

371 Haziran-Eylül 1942 arasında Belçika vatandaşı olmayan 2.252 Yahudi zorunlu çalışmaya tabi tutuldu.

olan Yahudiler, işgal edilen diğer devletlerde olduğu gibi önce bu uygulamalardan muaf tutuluyorlardı. Buna rağmen, radyo ve bisikletlerine el konuyor, kimlikleri "Yahudi" ibaresiyle işaretleniyordu. Ülkeyi terk etme yasağı onlara da uygulanıyor ve Jacques Sephiha'nın da belirttiği gibi, "yıldız taşımayanlar" olarak her üç ayda bir Alman askeri komutanlığına kayıt olmaları gerekiyordu.[372]

Alman işgalciler, Fransa'dan farklı olarak Belçika'da işbirlikçi bir hükümetten destek almıyorlardı. Ancak birkaç Belçika makamı Almanların emriyle, 1941 yazında Yahudilerin yeniden kayıt altına alınmaya zorlanması gibi Yahudi karşıtı uygulamalara katıldı.[373] Antwerpen'de "Yahudi yıldızları"nın dağıtımını şehir yönetimi üstlendi ve Yahudilerin tutuklanması için Ağustos 1942'de yapılan operasyonlar için polis güçlerini de hizmete sundu. Ancak Belçika makamları yine de pek çok durumda Yahudilere yönelik uygulamalara karşı çıktı: Brüksel Şehir Yönetimi, "insanlık onurunu ihlal ettiği" için "Yahudi yıldızları"nın dağıtımına karşı çıktı ve Brüksel Polisi Yahudi karşıtı operasyonlara her türlü katılımı reddetti.[374] Alman işgal makamları, Berlin'deki amirlerine yazdıkları raporlarda, Belçika halkındaki antisemitizm eksikliğini birçok kez belirttiler.[375] Ancak Saerens 30'lu yıllar boyunca muhafazakâr-dindar ve ırkçı kesimlerde yabancı düşmanı bir antisemitizmin geliştiğini vurguluyordu. Buna karşı çıkmak için solcu kesim ve Katolikler 30'lu yılların ortalarında antisemitizm karşıtı ve Yahudile-

372 Jacques Sephiha'nın anlatımı: *Le Passage du Témoin*, Brüssel 1995 içinde, s. 142.

373 Yahudilerin kimlikleri (görece küçük) bir "Yahudi" ibaresiyle işaretleniyordu, nüfus daireleri kayıt olan Yahudilerin listelerini Belçika'daki Sipo/SD'ye iletiyorlardı (Saerens 2004, s. 209).

374 Saerens 2004, s. 218-223.

375 9.7.1942 tarihinde von Bargen Berlin'e "Uygulanacak tedbire [Yahudilerin tehciri] karşı gösterilen bu olumsuz tutum, Yahudi meselesine dair anlayışın burada henüz fazla gelişmemiş olması ve Belçika vatandaşı Yahudilerin halk tarafından Belçikalı olarak görülmesi nedeninden kaynaklanabilir" diye yazıyordu (ADAP, Seri E, Cilt III, Belge Nr. 74); 31.1.1942 tarihli "Belçika'da Yahudilik" başlıklı özel raporda Ehlers, "Katolik Kilisesi'nin ve mason liberalizminin Yahudiliğe tüm kapıları açmış olmasından" şikâyet ediyordu (Klarsfeld/Steinberg, 1980, s. 10).

ri savunmaya yönelik birlikler kurmuşlardı. Bu birlikler, önce fazla önem kazanamamışlarsa da, Alman işgalinden sonra gelişen direniş, bu birliklerin sahip oldukları ilişkiler ve örgütlenme temelinde yükselmişti.[376]

Yahudilerin Belçika'dan tehcir edilmeleri

Yukarıda bahsettiğimiz, Fransa, Belçika ve Hollanda "Yahudi Şubeleri" başkanlarının Batı Avrupa devletlerinde yaşayan Yahudilerin imhasını örgütlemek üzere Berlin RSHA'da yaptıkları toplantıda, 1942'de Belçika'dan tehcir edilecek olan Yahudilerin sayısı 10.000 olarak belirlenmişti. Belçika Yahudilerinin yüzde 90'ının yaşadığı Brüksel ve Antwerpen şehirlerinin arasında bulunan Malines kasabasındaki Dossin Kışlası'nda, kurbanların tehcirden önce tecrit edildikleri Mechelen Toplama Kampı kuruldu. Bu kamp, işlevi itibarıyla Fransa'daki Drancy ve Hollanda'daki Westerbork kamplarına karşılık geliyordu.

4 Ağustos 1942'de Yahudilerin Belçika'dan Auschwitz'e tehcir edilmesine başlandı. Belçika vatandaşı olan az sayıdaki Yahudi ile tarafsız, müttefik ve düşman devletlerin Yahudileri ilk planda tehcirden muaf tutuldu. Sipo/SD, AJB'yi "iş görev emri" olarak kamufle edilen formlarla Yahudileri tehcire göndermeye zorladılar. Ağustos ortalarından itibaren Yahudilerin tutuklanmasına yönelik büyük operasyonlar yapıldı. Ekim sonuna kadar geçen üç aylık zaman zarfında 17 tehcir treni yaklaşık 17.000 Yahudiyi –ki bu sayı, Belçika'dan tehcir edilen bütün Yahudilerin üçte ikisidir– öldürülmeleri ya da öncesinde zorunlu çalışmaya tabi tutulmaları için Auschwitz'e götürdü, bundan ötürü bazı sevkiyatlar Kosel (Görlitz Bölgesi) üzerinden yapıldı. Tehcir edilen veya yeraltına geçen Yahudilerin evleri ve daireleri "Einsatzstab Rosenberg" üyeleri tarafından gasp edildi ("mobilya eylemi").

---

376 Saerens bilhassa sol yelpazeye yerleştirilen Ligue pour Combattre l'Antisemitisme, das Comité de Vigilance des Intellectuels Antifascistes, Comité de Défense Juive ve İsrail İçin Katoliklerin Bürosu'ndan söz ediyordu (Saerens 2004, s. 197).

Eylül 1943'te Belçika vatandaşı olan Yahudiler de o zamana dek sahip oldukları himayeyi kaybettiler: Brüksel ve Antwerpen'de eşzamanlı olarak gerçekleştirilen büyük bir operasyonla yaklaşık 800 Belçika Yahudisi tutuklandı ve 22 B Tehcir Treni'yle Auschwitz'e tehcir edildiler. Çok sık olduğu gibi burada da Dışişleri Bakanlığı öncü bir rol oynadı. Bakanlık Müsteşarı Martin Luther, daha Aralık 1942'de Belçika vatandaşı Yahudilerin de tehcire tabi tutulmaları için ısrar etmişti.[377]

1943 ve 1944 yıllarından Belçika'nın Eylül 1944'teki kurtuluşuna kadar Almanlar 8.000 Yahudiyi Belçika'dan Auschwitz'e tehcir ettiler. Tehcir rakamlarının 1943 ve 1944'te 1942 yılının üç ayından daha düşük olmasının en önemli nedeni, binlerce Yahudinin yeraltına geçmiş olmasıydı. Daha 1942 sonbaharında sevkiyatların hedefinin "çalıştırma" değil, kitlesel öldürme olduğuna dair söylentiler yayılmaya başlanmıştı; yeraltı basını da Nazilerin yaptığı soykırımı oldukça erken dönemde haber vermişti. Bir Sipo/SD görevlisi, Haziran 1944'te Belçika'daki Yahudilerin tahminen yüzde 80'inin sahte kimlik belgelerine sahip olduğunu ve "çok sayıda Aryan Belçikalı tarafından desteklendiklerini" tahmin ediyordu.[378] Bu, Belçika'da Yahudilerin yeraltına geçişini kolaylaştıran çok geniş bir direniş hareketinin var olmasından ötürü mümkün oluyordu.

Direniş

Direniş, farklı akımlardan oluşuyordu. Mart 1941'de Komünist Partisi'nin belirleyici rol oynadığı, ancak Katoliklerin ve liberallerin de katıldığı Front d'Indépendance (Bağımsızlık Cephesi) kuruldu. Bunun yanı sıra siyasi olarak "sağcı" denebilecek Armée Secrète (Gizli Ordu), Mouvement National Belge (Belçika Ulusal Hareketi) ve başka gruplar da bulunuyordu. Tahminlere göre direnişte 70.000 insan örgütlüydü (toplam nüfus sadece sekiz milyondu). Çok sayıda Yahudi, bilhassa komünist ör-

377 Luther'in Bargen'e 4.12.1942 tarihli yazısı (Klarsfeld/Steinberg 1980, s. 55 vd).

378 Brüksel'deki Sipo/SD şefinin kaleme aldığı "Belçika ve Kuzey Fransa'dan Haberler, Nr. 12/44", (Klarsfeld/Steinberg 1980, s. 86).

gütlerde ve Bağımsızlık Cephesi'nde yer alıyordu. 1942 yazında Brüksel'de Comité de Défense des Juifs (CDJ) isminde, solculardan dindarlara, Siyonistlere ve itibarlı Yahudi üst tabakaya kadar bütün kesimleri birleştiren ve AJB ile ilişkide olan bir Yahudi savunma örgütü kuruldu.[379] Gerçi Belçika halkının çoğunluğu Alman işgalcilerin Yahudi karşıtı uygulamaları karşısında başlangıçta kayıtsız kalmıştı, ancak işgal siyaseti Almanlara duyulan hoşnutsuzluğu ve nefreti arttırdı, onları Yahudi olan ve olmayan Belçikalıların ortak düşmanı haline getirdi. Yeraltı gazeteleri, Yahudilere karşı beslenen duygular nasıl olursa olsun, Yahudilerin desteklenmesinin Almanlara karşı direnişin en iyi biçimi olduğunu vurguluyorlardı.[380] Sonunda Gizli Ordu üyeleri veya muhafazakâr Katolikler de Yahudileri desteklemek için yapılan eylemlere katılmaya başladılar. Çeşitli direniş örgütlerinin yardımıyla Belçika'da yaklaşık 25.000 Yahudi yeraltına geçmek suretiyle hayatta kalabildi, binlerce Yahudi de İsviçre'ye götürüldü. 3.000 ilâ 4.000 kadar Yahudi çocuk CDJ ile Çocuk Şefkat Örgütü Œuvre Nationale de l'Enfance'ın, ayrıca Katolik çevrelerin işbirliğiyle saklanabildi. Dayanışma eylemleri, Hıristiyan din adamlarından sahte vaftiz belgeleri, belediye yönetimlerinden sahte kimlik belgeleri ve gıda karnelerinin temin edilmesinden yeraltına geçenlere kalacak yer sağlanmasına ve Fransa üzerinden İsviçre'ye götürülmelerine kadar uzanıyordu. Belçikalı direniş savaşçılarının Batı Avrupa'daki soykırım tarihinde eşi benzeri olmayan bu eylemleri, özel bir vurguyu hak etmektedir. 19 Nisan 1943 gecesi, üç genç erkek ellerinde sadece bir tabanca, bir işaret lambası ve üç kerpetenle 22 numaralı tehcir trenine baskın yaptılar. Gençler sadece bir vagonu açıp 17 Yahudiyi serbest bırakabildiler, ancak diğer vagonlardaki çok sayıdaki Yahudi kapıları kırdılar ve toplam 230 veya 240 kişi o an için tehcirden kurtulmayı başardı.[381]

379 Steinberg 2001, s. 29; Saerens 2005, s. 50 vd.

380 Steinberg 2001, s. 29. Katoliklerin yeraltı organı *La Libre Belgique-Peter Pan* şöyle yazıyordu: "Belçikalılar, ister Yahudilerin tarafını tutun, ister antisemitlerin, Yahudilerin Moffenlerin [Almanların] kurbanı olduğunu aklınızdan çıkarmayın" (Saerens 2004, s. 235).

381 23 kişi tren muhafızlarınca vurularak öldürüldü.

Soykırım esnasında Belçika'daki Türkiye Yahudileri

Belçika'daki Türkiye Yahudilerinin sayısı, Almanya ve Avusturya'dan buraya veya buradan Fransa'ya kaçan insanlara göre değişiyordu. 1940 yılında Antwerpen'deki Yabancılar Polisi, Almanya'dan gelen ve halihazırda veya eskiden Türkiye vatandaşı olan 15 Yahudi kaydetti. Bunların arasında 1890 İstanbul doğumlu Regina Mechoulam (doğ. Bohor), oğlu Albert ve yeğeni Isaak Bohor, Kudüs kökenli Fachler Ailesi, halı tüccarı Moise Bitchatchi, elmas ticareti yapan Salomon Finkelstein ve 75 yaşındaki Jacques Hassan bulunuyordu.[382] Sayılan son üç işadamı da İstanbul doğumluydu.

Yahudilerin AJB tarafından Mart 1942'de gerçekleştirilen kaydında, Antwerpen'de 51 ve Brüksel'de 55 Türkiye Yahudisi (toplam 92 Türkiye vatandaşı ve 14 eskiden Türkiye vatandaşı olan haymatloz) listelendi. Toplam 106 kişilik bu oldukça düşük sayı, çok sayıda Türkiye Yahudisinin kendilerini kayıt ettirmediğini ve Türkiye tarafından 1940 öncesinde vatandaşlıktan çıkartılmış olan Yahudilerin epeyce büyük olan "diğer haymatlozlar" grubuna dahil edilmiş olabileceğini akla getiriyor. Öte yandan, çok sayıda Türkiye Yahudisi işgalden önce veya işgal esnasında Belçika'dan kaçmıştı. Bu, Fransa'da yakalanan ve tehcir edilen Belçikalı Türkiye Yahudilerinin isimlerinden anlaşılıyor. Tarafımca yapılmış olan araştırmalar, Nazi döneminde Belçika'da Türkiye'den gelen veya Türkiye kökenli 170 Yahudinin ismini ortaya koyuyor. Bu sayı, haymatlozları (Apatride) ve bazıları Belçika vatandaşlığına geçen, bu nedenle "Belçikalı" olarak kabul edilen ilk kuşağın soyundan gelenleri de kapsamaktadır.

Haymatlozlar Belçika'da da ölüm kamplarına yapılan tehcirin ilk kurbanları arasında bulunuyordu. Belçika'dan Auschwitz'e tehcir edildiklerini bildiğimiz Türkiye kökenli 39 Yahudinin birçoğu da bu durumda olsa gerektir.[383] Bunların ara-

382 Musée Juif de la Déportation et de la Résistance (MJDR), Malines, Yabancılar Polisi'nin Antwerpen Belediyesi'ne yazdığı 12.12.1940 tarihli yazı. Belge No. A001910 ve A001786.

383 Klarsfeld ve Steinberg tarafından yayımlanan *Mémorial de la déportation des juifs de Belgique* anma kitabında tehcir edilenlerin vatandaşlıklarına ve doğum

sında ikisi de İzmir doğumlu olan Dobsa Amar (doğ. Jaffe) ve Behor Algranati ile ayrıca İstanbul kökenli şu Yahudiler bulunuyordu: Sabin Besso, karısı Alice, çocukları Colette, Michele ve Robert; Nissim Cordova, karısı Susanne, Belçika doğumlu çocukları Ginette ve Alain; Estera ve David Danon; Calo de Kalo, Albert Menasche, Simon ve Claire Mizrahi; Lazar ve Zimboul Mizrahi, çocukları David, Regine ve henüz dokuz yaşındaki Estrella; Rachel Siva, Leon Bercovici ve ailesi, ayrıca İstanbul doğumlu kardeşleri Joseph, Samuel, Simon ve Ventura Avram.[384] İsimleri anılan bu kişilerden sadece ikisinin hayatta kaldığını biliyoruz.

Almanya'dan Belçika'ya kaçmış olan Türkiye Yahudilerinin birçoğu, orada Nazilerin eline düştü: Löbel Fachler 29 Ağustos 1942'de VI. Kafile ile Auschwitz'e tehcir edildi ve orada öldürüldü; Moise Biçaçi Eylül 1942'de Auschwitz'e tehcir edildi. Regina Meschoulam Bohor Ocak 1944'te, 23 numaralı sevkiyatla Auschwitz'e tehcir edildi ve orada öldürüldü. Oğlu 1919 Berlin doğumlu Albert Meschoulam aynı şekilde Auschwitz'e tehcir edildi, Ocak 1945'te Buchenwald'a gönderildi, 24 Mart 1945'te, kampın kurtarılmasından kısa bir süre önce burada öldü.

1905 Antwerpen doğumlu Martin Ariel de Belçika Yabancılar Polisi'nin listesinde "Almanya'dan gelen Türkiye Yahudisi" olarak tanımlanıyordu. 1933 öncesinde Berlin'de Artilleriestraße'de oturmuştu. Martin, muhtemelen Belçika'da yaşayan İstanbul kökenli Ariel Ailesi'nin bir üyesiydi. Martin Ariel 1942 yazında Fransa-İsviçre sınırında tutuklandı, önce Pithiviers Kampı'na, oradan Drancy'ye götürüldü. 30 Eylül 1942'de de 39 numaralı sevkiyatla Auschwitz'e tehcir edildi ve bir daha geri dönmedi.[385] 1910 Edirne doğumlu Moïse (Maurice) Behar da aynı şekilde Belçika'dan Fransa'ya kaçmıştı. 10 Temmuz 1944'te bir ihbar neticesinde Gestapo tarafından Nice'te tutuk-

yerlerine dair bilgi bulunmadığı için, yukarıda belirtilen rakam tehcir edilenlerin isim listelerinin ve SVG belgelerinin tarafımızca değerlendirilmesi sonucunda elde edilmiştir. Auschwitz'e tehcir edilen otuz kadar başka Yahudinin de Türkiye kökenli olabileceği varsayılabilir.

384 Bazı belgelerde "Amram".

385 SVG, Dosya 265381.

landı, Villa Trianon'da bulunan Gestapo merkezinde sorguya çekildi ve büyük ihtimalle gördüğü işkence sonucunda burada öldü.[386] Babası Salomon ve annesi Vida İstanbullu olan Robert Catarivas, İsviçre'ye kaçmaya çalışırken Almanya sınırında yakalandı ve ölüme tehcir edildi.[387] Belçika'dan Fransa'ya geçmiş olan bir başka Türkiye Yahudisi, 1894 İstanbul doğumlu Joseph Escojido Muhar'dı. O da 31 Temmuz 1943'te Auschwitz'e tehcir edildi. Muhar, serbest bırakılmasını sağlamak için Türkiye temsilciliğini harekete geçirmeye çalıştı. Ancak Belçika'daki Türkiye temsilcilikleri kapatılmıştı, bu nedenle AJB sadece Belçika Yabancılar Polisi'nden Muhar'ın Türkiye vatandaşı olduğuna dair bir belge alabildi. Nisan 1942'de Belçika temsilciliğini de üstlenmiş olan Türkiye Paris Başkonsolosluğu'nun bu konuda bir girişimde bulunduğuna dair bir belge mevcut değildir.[388]

Comité de la Colonie Turque en Belgique

Muhar örneğinin de gösterdiği üzere, Brüksel ve Antwerpen'deki Türkiye Konsoloslıklarının 1941 sonbaharından itibaren kapanmış olması, Belçika'daki Türkiye Yahudilerinin durumunu daha da ağırlaştırmıştı. Bu konsoloslukların görevleri, Paris Başkonsolosluğu tarafından üstlenilmişti. Sınırı geçmek işgal makamlarının özel iznini gerektirdiğinden, Türkiye Yahudilerinin temsilcilikleriyle düzenli ilişki içinde olmalarının pratik olarak imkânı kalmamıştı. Belçika'daki Türkiye Yahudileri, Paris'teki yetkili konsolosluk tarafından da yetersiz olarak bilgilendiriliyordu. Bu durum, Türkiye Yahudilerinin Bel-

386 Moïse Maurice Behar savaştan sonra ölü ilan edildi. SVG, Dosya 82924.

387 Muhar, Fransa'daki Yahudi direnişinde faaliyet gösteren David ve Suzanne Catarivas'ın kuzeniydi. Kız kardeşi Rachel, doğ. Catarivas, ile Mayıs 2008'de Kiryat Yam'da yapılan görüşme.

388 UGIF Temmuz 1943'te Belçika AJB'sine Türkiye Antwerpen Konsolosluğu'yla ilişkiye geçmesi talebiyle bir yazı yazmıştı. UGIF'in bildirdiği üzere Muhar 1936 yılında Türkiye Antwerpen Konsolosluğu tarafından düzenlenmiş bir pasaporta, bir evlilik cüzdanına ve askerliğini yaptığına dair bir belgeye sahipti. MJDR, Malines, Belgeler A 4298, 4299 ve A 4308.

çika'yı 31 Ocak 1943 tarihine kadar terk etmiş olmaları gerekliliğinin tesadüfen öğrenilmesiyle açık bir şekilde ortaya çıkmıştı. 1893 İzmir doğumlu Raphaël Bile, verdiği dilekçede Türkiye vatandaşı olduğunu belirterek, yeni uygulanmaya başlanan Yahudi karşıtı kurallardan muaf tutulmasını talep etmişti. Askeri İdare'nin Ekonomi Dairesi'nin Yahudi mal varlığı gaspından "sorumlu" şubesi Grup XII ("Düşmanların ve Yahudilerin Serveti") cevaben kaleme aldığı yazıda, belirtilen süre içinde ülkeden ayrılmadığı için Türkiye Yahudisi olarak artık himaye altında bulunmadığını bildirmişti. Belçika'da yaşayan Türkiye Yahudileri bu ana kadar ne Alman işgal kuvvetleri, ne de Paris veya Berlin'deki diplomatik temsilcilikleri tarafından ülkelerine geri dönmeleri gerektiği bir yana dursun, geri dönüş ültimatomu hakkında dahi bilgilendirilmemişlerdi.[389]

Ekonomi Dairesi'nin bu işleminin arka planında, Dışişleri Bakanlığı'nın Brüksel temsilcisi von Bargen'in bir talimatı bulunuyor olabilir. Von Bargen, "kendi Yahudilerini" ülkelerine geri götürmelerine dair verdikleri ültimatomun Türkiye makamları tarafından görmezden gelinmesine nasıl bir tepki gösterileceğine dair Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'nda yapılan toplantının sonuçlarını beklemeye gerek görmeden, Şubat ortalarında Askeri İdare'ye "Belçika ve Kuzey Fransa'da yaşayan Türkiye Yahudilerinin bu andan geçerli olmak üzere Yahudi kanunlarına tabi tutulmalarını, ancak şimdilik sınır dışı [kastedilen: tehcir] edilmemelerini" bildiriyordu.[390]

Bu durumda Belçika'daki Türkiye kökenli göçmenler, kuruluş bildirgesinde ilan ettikleri gibi, "koloninin menfaatlerini Türkiye ve diğer devlet temsilcileri nezdinde hukuken müdafaa etmek" için Mart 1943 başlarında Comité de la Colonie

389 Jacques Pollet'in 19.2.1943 tarihli yazısı ve AJB Antwerpen'in, Pollet'in yazısının AJB'nin Brüksel'deki merkezine iletilmesini isteyen 22.2.1943 tarihli üst yazısı, MJDR Arşivi, Belgeler No. A 002882 ve A 005334.

390 Brüksel'deki Dışişleri Bakanlığı Temsilciliği'nin (von Bargen), Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'na yazısı, 23.2.1943, PAAA, R 99446, Fiş 5703. Mart 1943 başlarında Berlin'in Türkiye'ye verdiği ültimatomda belirtilen sürelerin uzatılmasıyla birlikte, Belçika'daki Türkiye vatandaşı Yahudiler de Ekim 1943'e kadar istisnai "koruma altındaki Yahudiler" durumundan faydalandılar.

Turque en Belgique (Belçika'daki Türk Kolonisi Komitesi'ni) kurdular.[391] Komitenin merkezi Antwerpen'deydi, başkanlığını ise Berlin'den Belçika'ya kaçmış olan, mükemmel Almanca konuşan ve aynı zamanda Belçika direnişiyle de ilişkileri bulunan Joseph Fachler yapıyordu. Bu komitenin kuruluş fikrinin Türkiye Yahudilerine ait olmasına ve üyelerinin çoğunluğunu da onların teşkil etmesine rağmen, bir grup Müslüman Türk de komiteye üye olmuştu.[392] Bu sayede Fachler'in, Haziran 1943'te yeni "Yahudi Dairesi" başkanı Fritz Erdmann'ın Belçika'daki Türk Kolonisi Komitesi'nin de AJB'ye dahil edilmesi talebini, salt bir Yahudi örgütü olmadıkları gerekçesiyle geri çevirmesi mümkün olmuştu.[393]

Türkiye belgelerine sahip olmanın sağladığı güvenlik, Belçika'da birçok Türkiye Yahudisinin direniş faaliyetlerine katılmasını da kolaylaştırdı. Joseph Fachler, Frankfurt/Main'den Antwerpen'e kaçmış olan (sonraki yılların Marksist teorisyeni ve IV. Enternasyonal'in lider üyesi) Ernest Mandel ve babası Henri Mandel'le birlikte çalışıyordu. Fachler, *Het Frije Woord* gibi dağıtımına düzenli olarak katıldığı sol görüşlü yeraltı gazetelerine makaleler yazıyordu.[394] Jacques Sephiha ise, Siyonist La Gordonia Grubu'nun bir üyesi olarak önceleri yeraltına geçen kişilerin barındırılması ve ihtiyaçlarının karşılanmasıyla görevliydi. Onun girişimiyle Yahudilerin çeşitli grupları Hechaloutz adı altında bir araya geldi. Sephiha'nın ayrıca Belçika direniş hareketi Mouvement National Belge'le de ilişkisi vardı. Birkaç kez tutuklandı, ancak Türkiye vatandaşı olması sayesinde her defasında serbest bırakıldı.[395] Ezra Natan, Belçika direnişinin askeri örgütlenmesi O.M.B.R. için yaralıların ve Ma-

391 MJDR Arşivi, Belge No. A 003039.

392 20.9.1943 tarihli yazı, Nathan'ın özel arşivinden.

393 Fachler'in 1.6.1943 tarihli yazısı ve AJB Genel Sekreterliği tarafından 11.6.1943 tarihinde onaylanması, MJDR Arşivi, Belgeler A 006913 ve A 006915.

394 Fachler dosyasında Mandel'in beyanatı, SVG Brüksel, Dosya 17591. Dosyada aynı zamanda Fachler'i Almanlarla işbirliği yapmakla, özellikle de onlara mücevher temin etmekle suçlayan bazı ifadeler de bulunur, ancak ifadelerin çoğu Fachler'in lehinedir.

395 Jacques Sephiha'nın anlattıkları: *Le Passage du Témoin*, Brüksel 1995, s. 142.

lines'ten kaçan kişilerin tıbbî bakımının yapıldığı bir merkezde görev yapıyordu.[396]

Boşa çıkan Türkiye'ye dönüş çabaları

Von Bargen Şubat 1943'te Berlin'e, Türkiye makamlarının Belçika'dan dönüş için hiçbir Yahudinin ismini bildirmediği haberini ulaştırdı. Almanların yaptığı şantajın baskısıyla Türk Kolonisi Komitesi de Belçika'daki Türkiye Yahudilerinin geri dönüşünün sağlanması için Türk makamlarına başvuruda bulunmaya başladı. Bu, kuruluş bildirgesinde komitenin asıl oluşum sebeplerinden biri olarak belirtiliyordu. Mart sonlarına doğru Almanya Paris Büyükelçiliği, Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'na, Türkiye Paris Başkonsolosluğu'nun Brüksel'deki Askeri İdare'nin Dışişleri Bakanlığı temsilcisine Türkiye'ye geri götürülecek Türkiye Yahudilerinin isimlerinden oluşan bir liste verdiği bilgisini aktardı.[397] Bu bilgi muhtemelen 21 Nisan 1943'te Bargen'in şubesi tarafından Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'na, oradan da Türkiye Berlin Büyükelçiliği'ne iletilen ve Belçika'da yerleşik dokuz Türkiye Yahudisinin ve altı çocuğun isimlerini içeren bir listeye dayanıyordu.[398] Bargen, isim listesinin altına vize onayının kendisi tarafından verildiğini ve bu kişilerin pasaportlarının Türkiye Paris Başkonsolosluğu'nda bulunduğu notunu düşmüştü. Pasaportlar gelir gelmez "gerekenin yapılması sağlanacaktı". Ancak Türk makamlarının bu listedekilerin veya Belçika'da yerleşik başka Türkiye Yahudilerinin yurda dönüşü konusunda herhangi bir girişimde bulunup bulunmadığı konusunda hiçbir belgeye rastlanmamıştır. Türk Kolonisi Komitesi, Türkiye Yahudilerinin yurda dönüşünün sağlanması için Türk makamlarına aylar boyunca başvurularda bulunmuş, Joseph Fachler ve başka yönetim kurulu üyeleri bunun için birkaç kez Pa-

396 Ezra Natan'ın anlattıkları: *Le Passage du Témoin*, Brüksel 1995, s. 252.

397 Almanya Paris Büyükelçiliği'nin yazısı, Schleier, 24.3.43, PAAA, R 99446, Fiş 5703.

398 Dışişleri Bakanlığı Brüksel Temsilciliği, 21.4.1943 ve Thadden'in Türkiye Berlin Büyükelçiliği'ne gönderdiği ek yazının el yazması taslağı, her ikisi de PAAA, R 99446, Fiş 5703.

ris'e gitmişti. Bu yolculukların ilki Nisan 1943'te gerçekleşmişti, ancak yapılan görüşmelerin sonuçlarına dair bilgi sahibi değiliz. Sadece AJB'nin 6 Mayıs 1943 tarihli bir tutanağında, "M. Fachler'in Paris'ten döndüğü ve durumları nihai olarak açıklığa kavuşturuluncaya kadar Türkiye Yahudilerinin sahip olduğu himayeye dair kesin bilgiler getirdiği" kaydedilmişti.[399]

Komite üyeleri, Türkiye Paris Konsolosluğu'na yapılan ziyaret esnasında yaşanan bir olayı kurtuluştan sonra acıyla anlatıyorlardı. İki Gestapo memuru bir kişiyi belgelerinin kontrol edilmesi için konsolosluğa getirmişlerdi, bu da ilgili kişi için bir ölüm kalım kararı anlamına geliyordu. Belçikalı Yahudilerin heyetiyle görüşmekte olan konsolos muavini, Gestapo memurlarını kabul etmiş ve bir an bile düşünmeden onlara söz konusu kişiyi Türkiye vatandaşı olarak kabul etmediğini söylemişti. "Oysa onu kurtarmak için elindeki belgenin gerçekliği konusunda bir şey diyemeyeceğini söylemesi yeterliydi."[400]

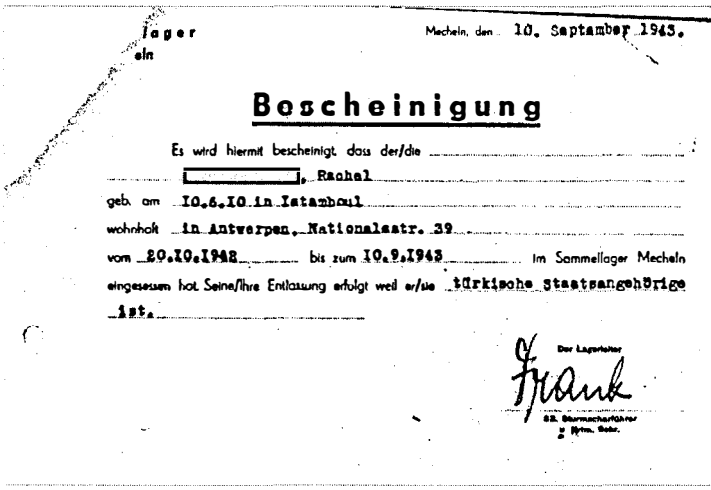
Joseph Fachler, Belçika'da yaşayan Türkiye Yahudilerinin güvenliğini ve Türkiye'ye geri dönüş durumlarını konsolosla görüşmek için 1943 yılının Ağustos ayının başında ve Eylül ayının sonunda iki defa daha Paris'e gitti.[401] Komite üyelerince kaleme alınmış iki yazı, burada aşılması gereken "olağanüstü güçlükler"den söz ediyordu. Paris'teki konsoloslukla yapılan görüşmelerin olumlu bir sonucu, Fachler'in konsolostan aldığı söylenen birtakım belgelerdi. Burada muhtemelen Türkiye Yahudilerinin Alman makamlarına vatandaşlıklarını ispat etmekte kullandıkları bir belge (veya form) kastediliyordu.[402] Anla-

399 AJB yönetiminin işgal makamlarıyla 6.5.1943 tarihinde yaptığı bir görüşmenin tutanağı, MJDR, Belge A 007446.

400 1945'te kurulan Union Européenne des Juifs Turcs'un çağrısından, CZA, Dok. C2/468. Bu belgeyi bana verdiği için Rıfat Bali'ye teşekkür ederim.

401 AJB'nin Paris UGIF'e gönderdiği ve Fachler'i "Belçika'daki Türk kolonisi başkanı" olarak tanımlayarak, UGIF temsilcilerinden onu desteklemelerini rica eden bir ek yazı (USHMM, UGIF, RG 43.005 M, Film rulosu 87) ve Türk Kolonisi Komitesi'nin 15. ve 20.9.1943 tarihli, Fachler'in geri dönüş meselesini çözmek üzere "önümüzdeki on gün zarfında" Paris'teki konsolosluğa gideceğini belirttiği duyurusu (Natan özel arşivi).

402 Bunlar muhtemelen komite tarafından doldurulan boş formlardı. 20.9.1943 tarihli bu duyuruda, "beyanname"lerinin doldurulması için yardıma ihtiyaç du-

lager
ein

Mecheln, den 10. September 1943.

Bescheinigung

Es wird hiermit bescheinigt dass der/die [redacted], Rachel
geb. am 10.6.10 in Istamboul
wohnhaft in Antwerpen, Nationalestr. 39
vom 20.10.1942 bis zum 10.9.1943 im Sammellager Mecheln
eingesessen hat. Seine/Ihre Entlassung erfolgt weil er/sie türkische Staatsangehörige ist.

Der Lagerleiter
Frank
SS. Obersturmführer

Comité de la Colonie Turque (Türk Kolonisi Komitesi) tarafından serbest bırakılması sağlanan Rachel M.'nin tahliye belgesi (SVG Brüssel, Akte 17591).

şılan bu belgeler Türk Kolonisi Komitesi'ne Belçika'da Türkiye Yahudileri için Paris Büyükelçiliği yerine doğrudan girişimlerde bulunma imkânı veriyordu. Eylül 1943'te komite gerçekten de Malines Kampı'nda ve Gestapo'nun elinde tutuklu olan sekiz Yahudinin Türkiye vatandaşı oldukları gerekçesiyle serbest bırakılmalarını sağladı.[403]

Ancak Paris Konsolosluğu desteğini bedelsiz olarak vermiyordu. Komite, 20 Eylül tarihli bir duyurusuyla hem maddi durumu iyi olmayan Türkiye Yahudilerinin konsolosluk ücretlerinin karşılanabilmesi hem de Türk Kızılayı'na bağış yapabilmek için Belçika'daki üyelerini "büyükçe" bağışlar yapmaya davet ediyordu. Anlaşılan, Türkiye'deki Yahudiler Türk devletinin

yanların Sotil adındaki bir komite üyesine başvurmaları isteniyordu. Ancak kastedilenin (örneğin geri dönüş için) bir başvuru formu olması da mümkündür.

403 SVG Brüksel, Dosya 17591. Moussa Pérès, 4.9.1943 tarihinde Brüksel'de Avenue Louise'de bulunan Gestapo merkezinden salıverildi, 6.9.1943'te Jacques Chalhon, Nessim Chalhon ve Lea Jerusalmi Malines'ten, 10.9.1943'te ise Eugenie Catan, Albert Malalel, Vital Malalel ve Rachel Moutal-Torres'in serbest bırakılması sağlandı. Sonuncu isim, Ekim 1942'den bu yana Malines'te tecrit edilmişti.

hoşgörüsünü nasıl "gönüllü bağışlar"la satın almak zorunda kalıyorlarsa, ölüm tehlikesi altında bulunan Belçika'daki Türkiye Yahudilerinin de vatandaşlıklarının tanınması veya Türkiye'ye geri dönüş izni alabilmeleri için para ödemeleri gerekiyordu.

Gösterdikleri ciddi çabalara rağmen, Belçika'da yaşayan Türkiye Yahudilerinin büyük çoğunluğu Türkiye'ye geri dönüş için Türk makamlarından onay almayı başaramadılar. Shaw, Türkiye Yahudilerinin Brüksel'den yaklaşık 20'şer kişilik gruplar halinde Türkiye'ye geri gönderildiğini yazmaktadır, ancak bu iddiayı doğrulayacak bir belge mevcut değildir.[404] Hatta Alman işgalciler tarafından Mart ayında Türkiye'ye gitmelerine izin verilen 15 Türkiye Yahudisinin geri döndüğüne dair bir belge de mevcut değildir. Mart 1943 tarihli listede isimleri yer alan kişilerin en az 6'sı Türkiye'ye geri dönmemiş, aksine tutuklanmış ve tehcir kurbanı olmuşlardı.

Bazı kişiler muhtemelen grupla birlikte Paris'ten gitmiş ya da bireysel olarak Türkiye'ye geri dönmeyi başarmışlardı. Monsieur Kütan isminde bir Yahudi, muhtemelen savaş esnasında askerliğini yapmak üzere Türkiye'ye dönmüştü. Brüksel Sefarad Cemaati onun Türkiye'de "taş kırmak" zorunda kaldığını bugün bile hatırlıyor.[405] Çok sayıda Türkiye Yahudisi, Ankara hükümetinin onları vatandaşlıktan çıkarmış olduğunu tam da o günlerde öğrenmişti.[406] Esther Sephiha, çocuklarının bir kısmı Belçika vatandaşı olduğu ve onları yüzüstü bırakmak istemediği[407] için 1943'te Paris'ten yapılan yurda dönüş yolculuğuna katılamamıştı, çünkü "muntazam kayıtlı" Türkiye Yahudilerinin çocukları bile olsa, başka bir devlet vatandaşlığına geçmiş olmaları durumunda, Türkiye'ye dönmelerine izin verilmiyordu.

---

404 Shaw 1993, s. 199.

405 Daniel Natan ile Kasım 2003'te Brüksel'de yapılan görüşme. Bay Kütan'ın sinagogdaki üzerine ismi işlenmiş olan sandalyesi bugün kadar muhafaza edilmiş. 29.11.1943'te Türkiye Paris Başkonsolosluğu, Brüksel'de muhtemelen Bay Kütan'ın eşi olan Bayan Regina Kütan'ın evindeki mobilyalara el konulmasını protesto etti (PAAA, Paris 2387, çok sayıda yazışma). Bayan Kütan'ın akıbeti belli değildir.

406 Union Européenne des Juifs Turcs'un çağrısı, CZA, Belge C2/468.

407 Görgü şahidi E.S.'nin (yani Esther Sephiha) ifadesi: Sephiha 1977, s. 114.

"Hayalinizde cehennemi canlandırmaya çalışın, işte aynen böyle bir yer."

Haïm Vidal Sephiha ile yapılan bir röportajdan:

Haïm Vidal Sephiha, Türkiye Yahudisi bir göçmen ailenin çocuğu olarak Türkiye vatandaşlığına sahipti, ancak işgalden kısa bir süre önce Belçika vatandaşlığına geçmişti. Mart 1943'te tutuklanmasından sonra Malines Kampı'nda altı ay geçirdi, bu esnada ailesi Türkiye'nin Paris Başkonsolosluğu'nda onun tekrar Türkiye vatandaşlığına alınması için boş yere çabalayıp durdu. 22.9.1943'te Kafile XXII B ile Auschwitz'e tehcir edildi. Tam on yedi ay boyunca Auschwitz cehennemini, Fürstengrube Toplama Kampı'nın acımasız koşullarını ve bu kampın boşaltılması esnasında yapılan ölüm yürüyüşünü yaşadı. Sephiha, bu sevkiyatla tehcir edilen toplam 870 kişi arasında hayatta kalan sekiz insandan biriydi. Geri döndüğünde 35 kiloydu.

"İlk olarak çırılçıplak soyunmak zorunda kaldık, taş levhalarla kaplı bir odaya sokulduk, içerisi o kadar soğuktu ki, birbirimize yaklaşarak ısınmaya çalıştık. Sonra duş yapmak zorunda kaldık, saçlarımız sıfır numaraya vuruldu ve –hâlâ çıplaktık– vücudumuza dövmeyle numarayı yazdılar. Benim numaram 151752'ydi, bu numarayı bugün bile ezbere biliyorum, bilhassa Almancasını, çünkü beni öyle çağırırlardı. Sonra bizi bir binaya soktular, ince pamukludan yapılmış o malûm çizgili kıyafetleri ve ayağımıza olmayan tahta ayakkabıları verdiler. Sonra, tek amacı insanları demoralize etmek ve dirençlerini kırmak olan o anlamsız işleri yapmaya başladık. Bir yığın halindeki kaya parçalarını tek tek 500 metre öteye taşımak, burada bir yığın oluşturmak, sonra da, ilk yığın ortadan kalktığında, ikinci yığındaki taşları tekrar ilk yerlerine geri götürmemiz gerekiyordu vs. Bu uygulama ile ikinci bir eleme gerçekleştiriliyordu. Yere düşenler veya tahta ayakkabıları yüzünden ayakları iltihaplananlar, aramızdan ayrılıyordu.

İçimizden bu elemeyi atlatıp hayatta kalanları ise Fürstengrube ismindeki bir kampa gönderiyorlardı. Yaklaşık 200-300 kişiydik. Bütün Yukarı Silezya IG Farben'ın elindeydi, SS iş gücümüzü onlara satıyor ve sırtımızdan para kazanıyordu.

Fürstengrube bir kömür ocağıydı ve biz yerin altındaki çok derin bir galeride idik. Yerin altı kat altında bir kömür damarına rastlamak için kayalara bir galeri açmak zorundaydık. Taşları kırmak son dere-

Haïm Vidal Sephiha'nın "Yahudi yıldızlı" Belçika kimlik kartı (Haim V. Sephiha'nın Özel Arşivi'nden).

ce ağır bir işti, kafamıza taşlar yağıyor, su damlıyordu. İçerisi soğuk ve nemliydi ve sırtımızda sadece çizgili ince giysilerimiz vardı. Her defasında ıslak giysilerimizle geri döndüğümüzde, ellerimiz donmuş oluyordu. Dışarıdan gelen dekovil vagonları buzla kaplı ve o kadar soğuktular ki, ellerimiz –eldivenimiz yoktu– soğuktan vagona yapışıyordu. Ben de ağlıyordum.

Sivil işçiler mola verdiğinde biz çalışmaya devam etmek ve onların yemeklerini yemelerini seyretmek zorundaydık. Aslında bize de birkaç lokma verebilirlerdi, fakat bunu hiçbir zaman yapmadılar. Günün birinde bu sivil işçilerden birinin bir elma soyduğunu ve kabuklarını yere attığını gördüm. Kabukları almak için eğildiğimde, işçi ayağıyla kabukların üstüne bastı ve onları ezdi.

Barakalarda, her biri üç katlı ranzalarda yatıyorduk, battaniye ve yastık olarak da birer çuval kullanıyorduk. Yatakları askeri tarzda yapmak zorundaydık, yatağın dümdüz yapılması gerekiyordu, en küçük bir kırışıklıkta popomuza 25 sopa yiyorduk, bu benim başıma sık sık geldi.

Orada günlük bile değil, dakikalık yaşıyorduk. Hayalinizde cehennemi canlandırmaya çalışın, işte aynen böyle bir yer. Hatta –şayet cehenneme inanıyorsanız– oraya atılanların arasında bile daha insanî ilişkiler olduğunu sanıyorum."

Haïm Vidal Sephiha ile Survivors of the Shoah Visual History Foundation'ın 13.7.1995 tarihinde yaptığı röportaj

Sonbahar 1943'te tutuklamalar ve tehcir

Ekim 1943'te Türkiye Yahudilerinin yurda gönderilmesine ilişkin son ültimatomun süresinin de sona ermesiyle birlikte, 20 Ekim'den itibaren Antwerpen ve Brüksel'de Türkiye vatandaşı 70 Yahudi tutuklandı, bunlar önce Gestapo hapishanelerine atıldı, 10 Kasım'da da Malines Kampı'na gönderildi. Tutuklananlar arasında Jak (Jacques) Halila, karısı Dora, iki küçük kızları ve Esra Natan da bulunuyordu. Bu beş kişi Mart 1943'te Türkiye'ye geri dönmek için başvuruda bulunmuşlar ve Türk makamlarının onayını bekliyorlardı.

Tutuklulardan ikisi, Nessim Sephiha ve Preciado Gormenzano, için Türkiye Paris Başkonsolosluğu, anılan kişilerin geçerli Türkiye pasaportları bulunduğundan bir girişimde bulundu ve serbest bırakılmalarını talep etti.[408] Almanya Dışişleri Bakanlığı'nın Brüksel Temsilciliği'nin çalışanı Georg Keim bu kişilerin serbest bırakılmaları talebini Türkiye Yahudileri için ülkeden ayrılma süresinin dolduğunu vurgulayarak reddettiyse de, Preciado Gormenzano ya serbest bırakıldı ya da en azından Buchenwald'a tehcir edilmedi. Diğer Türkiye Yahudileri 23 Aralık 1943'te Macaristan ve Romanya Yahudileriyle birlikte Buchenwald ve Ravensbrück toplama kamplarına tehcir edildiler. Evlerinin anahtarları Türkiye Paris Başkonsolosluğu'na teslim edildi.[409] Malines'ten ayrılış ve sevkiyata ilişkin anlatımla-

408 Dışişleri Bakanlığı Brüksel Temsilciliği'nin Almanya Paris Büyükelçiliği'ne 22.12.1943 tarihli yazısı, PAAA, Paris 2387.

409 Ludwig Mayr-Falkenberg'in (Bargen'in halefi) Berlin Dışişleri Bakanlığı'na 13.1.1944 tarihinde gönderdiği, Türkiye Paris Büyükelçiliği'nin Brüksel'de

rı Eugene Weinstock'un kitabında bulmak mümkündür. Weinstock'a göre, Türkiyeli Yahudilerden biri bu sevkiyat sırasında ölmüştür.[410]

Buchenwald Toplama Kampı'ndaki Belçikalı Türkiye Yahudileri:

David Algazi (doğ. 23.2.1906), Bension Ariel (doğ. 15.4.1894), Nissim Ariel (doğ. 12.12.1893, ölüm 4.3.1944 Buchenwald), Chauol Behar (doğ. 2.7.1904), Raphael Bile (doğ. 5.4.1893), David Bitchatchi (doğ. 9.5.1882), İsaak Chargorodsky (doğ. 26.6.1870, ölüm 6.1.1944 Buchenwald), Adolph Cohen (doğ. 11.11.1881, ölüm 5.1.1944 Buchenwald), Abraham Faigenbaum (doğ. 18.1.1868), Simon Fenkelstein (doğ. 14.2.1903, ölüm 14.3.1944 Buchenwald), Albert Ganzo (doğ. 29.7.1928, ölüm 24.2.1945 Buchenwald), Jacques Ganzo (doğ. 19.1.1893, ölüm tahminen 1945 başları Buchenwald), Marco Gouenias (doğ. 25.5.1898), Nissim Halila (doğ. 12.12.1879), Jacques Halila (doğ. 10.3.1901), Jacques Levy (doğ. 17.2.1882, ölüm 13.2.1944 Buchenwald), Maurice Levy (doğ. 16.11.1904, ölüm 16.11.1944 Buchenwald) Sasson Levy (doğ. 15.2.1876), Joseph Malalel (doğ. 25.4.1896, ölüm 10.12.1944 Buchenwald), Maurice Malali (doğ. 24.6.1923), Salomon Malali (doğ. 3.5.1888, ölüm Buchenwald, tarih belli değil), İsrael Misrahi (doğ. 11.11.1900, ölüm 24.11.1944 Buchenwald), Eliezer Moutal (doğ. 14.11.1895), Philon Moutal (doğ. 1898), Nisson Moutal (doğ. 06.3.1880, ölüm 19.3.1944), Ezra (İsrael) Natan (doğ. 29.6.1910), Joseph Niego (doğ. 15.1.1923), Elias Sacuto y Soria (doğ. 15.5.1897 Konstantinopel, İspanyol vatandaşı), Eliezer Segouriano (doğ. 10.1.1892), Jacques Sephiha (doğ. 20.2.1925), Nessim Sephiha (doğ. 14.1.1890, ölüm yürüyüşüne katıldı ve kurtuluştan kısa bir süre sonra Dachau'da öldü), Nissim Sevi (doğ. 18.9.1874, ölüm 19.2.1944 Buchenwald).

---

tutuklanan bazı Yahudilerin serbest bırakılması için tekrar tekrar girişimlerde bulunduğunu belirttiği yazısı. Bunlar muhtemelen yukarıda belirtilmiş olan kişilerdir (PAAA, R 100889, Fiş 2273).

410 Weinstock 1947, s. 63 vd.

Ravensbrück Toplama Kampı'ndaki Türkiye Yahudisi kadın ve çocuklar:

Rebecca Abouaf (kızlık adı Misrahi, doğ. 15.8.1883, ölüm 27.12.1944 Ravensbrück), Calo Bile (Halila, doğ. 15.7.1898, ölüm 13.4.1944 Ravensbrück), Fanny Chargorodosky (Pilnik, doğ. 14.10.1889, 2.11.1944'te Kaufering'e tehcir edildi), Marie Cohen (Sousman, doğ. 25.2.1886, akıbeti belirsiz), Marie Eskenazi (Eskenazi, doğ. 14.3.1888, Uckermark'ta muhtemelen öldürüldü), Sultana Levy (doğ. 10.9.1877, 3.10.1944'te Auschwitz'e tehcir edildi), Esther Levy (Levy, doğ. 14.4.1877, ölüm 10.5.1944 Ravensbrück), Sarah Levy (Misrahi, doğ. 13.9.1874, ölüm 2.4.1944 Ravensbrück), Signourou Malali (Asseo, doğ. 1884, ölüm 15.3.1944 Ravensbrück), Bulissa Misrahi (Shahon, doğ. 1.8.1860, ölüm 2.2.1944 Ravensbrück), Ester Moutal (Beniakar, doğ. 10.10.1898), Regina Moutal (doğ. 27.5.1922), Buha-Bohoro Niego (Levy, doğ. 5.1.1881, 3.10.1944'te Auschwitz'e tehcir edildi), Fortune Sevi (Mizrahi, doğ. 1.7.1875, ölüm 2.1.1944 Ravensbrück), Anna Sultan (Esquenazi, doğ. 20.3.1884, akıbeti belirsiz).

28.2.1945 tarihinde yapılan takasla Türkiye'ye dönmek için Ravensbrück kampından tahliye edilenler:

Suzanna Ariel (Algazi, doğ. 31.3.1895), Mathilde Ariel (Moel, doğ. 22.7.1896), Edith-Marianne Fenkelstein (doğ. 20.10.1927), Raimond Fenkelstein (doğ. 3.9.1938), Balja Fenkelstein (Judkowicz, doğ. 25.5.1902), Fortune Gabay (Ariel, doğ. 3.9.1926), Rachel Ganzo (Benruby, doğ. 10.8.1900), Sarah Gouenias (Malalel, doğ. 25.11.1898), İda Judith Halila (doğ. 1.10.1938), Corinne Halila (doğ. 14.5.1932), Dora Halila (Galimidi, doğ. 6.4.1908), Jeanne Malalel (Sephiha, doğ. 22.2.1903), Berte Claire Misrahi (doğ. 17.5.1899), Joseph Misrahi (doğ. 16.3.1933), Rebecca Misrahi (doğ. 27.6.1936), Esther Misrahi (Jadwessky, doğ. 17.5.1912), Adele Nathan (Sephiha, doğ. 1.5.1916), Simone Zelda Segouriano (doğ. 9.1.1925), Germaine Sephiha (doğ. 3.9.1919), Esther Sephiha (Eskenazi, doğ. 9.10.1891).

Belçika'dan Ravensbrück Toplama Kampı'na tehcir edilen kadınların birçoğu orada 11. Blok'a yerleştirilmişlerdi ve terzihanede çalıştırılıyorlardı. Bu kadınlar 14 aydan uzun bir süre SS'in uyguladığı terör, eziyet, keyfi uygulanan ve sonu ölüme kadar gidebilen eza ile yüz yüze kalmışlardı. Bir iğnenin kırılması bile, bir kadının öldürülesiye dövülmesi için yeterli olabiliyordu.

Brüksel'den toplam 63 Türkiye Yahudisi içinden on iki erkeğe Buchenwald'da ölünceye dek eziyet edildi, Nessim Sephiha, oğlu Jacques ve binlerce başka mahkûmla birlikte 7 Nisan 1945'te, ABD ordusunun gelişinden dört gün önce kampı boşaltmaya çalışan SS'in düzenlediği ölüm yürüyüşüne katılmaya zorlandı. Üç hafta sonra Dachau Toplama Kampı'na ulaşanların sayısı 200 bile değildi. Jacques Sephiha hayatta kalırken, babası Nessim Sephiha ölüm yürüyüşünün zorluklarına dayanamamıştı.

Kadınlardan yedisi Ravensbrück'te öldü, ikisi Auschwitz'e tehcir edildi, Marie Eskenazi Ravensbrück'te artık çalışamaz olarak sınıflandırılan mahkûmların öldürüldüğü Uckermark Toplama Kampı'na sevk edildi. Fanny Chargorodsky, 8 Kasım 1944'te Dachau Toplama Kampı'nın bir dış kampı olan Kaufering Toplama Kampı'na gönderildi ve burada Mayıs 1945'te kurtuluşu yaşadı. Marie Cohen Sousman ve Anna Sultana Eskenazi isimli iki kadın hakkında ise hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

On dört kadın ve altı çocuk 28 Şubat 1945'te Ravensbrück'ten tahliye edildiler ve Bergen-Belsen'deki diğer Türkiye Yahudisi mahkûmlarla birlikte Drottningholm gemisi ile yapılan takasa katıldılar.

Büyükbabası Mayer Passy Brüksel Sefarad Yahudileri Hahamı olan Rivka Cohen'in annesiyle babası gibi bazı Türkiye Yahudileri, Eylül 1944'e kadar Malines Kampı'nda tutuldular ve kurtuluşu orada yaşadılar.[411]

Mart 1943'te Türkiye'ye geri gönderilmesi başvurusunda bulunmuş ve Türk makamlarından cevap beklemekte olan

411 R. Cohen 1996, s. 162.

Bulissa Shahon 2 Şubat 1944'te, Ravensbrück Toplama Kampı'na gönderilmesinden beş hafta sonra öldü (Serge Klarsfeld'in Özel Arşivi'nden).

İta Levy, 31 Temmuz 1944'te son sevkiyatlardan biriyle Auschwitz'e tehcir edildi, Ekim 1944'te buradan Dachau Toplama Kampı'na gönderildi ve kurtuluşu burada yaşadı.

Mart 1943 gibi daha eski bir tarihte Türkiye'ye geri gönderilmesi başvurusunda bulunmuş olan Ezra Natan, Buchenwald'dan geri döndükten sonra şunları yazıyordu: "Türkiye hükümeti pek çok vakada, vatandaşlarının birçoğunun bunları yaşamamasını sağlayabilirdi. Ancak tutuklama öncesinde ve esnasında (Belçika'da kalmış olan kişiler tarafından) yapılan tüm girişimlere ve verilen dilekçelere rağmen konsolosluklar hiçbir şey yapmadı, Türkiye hükümetinden en küçük bir yardım gelmedi, insanların hayatlarını ve mal varlıklarını kurtarmak için en küçük bir insanî yardım çabasında bulunulmadı (yoksa temsilciler bunu duydukları nefretten ötürü mü yapıyorlardı?)."[412]

Hollanda

Hollanda'daki nispeten küçük Türkiye Yahudileri grubunun sayısı, 1933 yılında Almanya'dan, sonra da Avusturya'dan kaçan Türkiye Yahudilerinin gelişiyle birlikte yaklaşık 100 kişiye çıktı.[413] Mültecilerin arasında (Berlin Sefarad Cemaati kurucularından) Heinrich Levy'nin oğlu avukat Rudolf Levy, Hamburg'dan Hollanda'ya kaçmış olan Viyana doğumlu Josef Samuel Lico Amar ile Viyana Sefarad Kültür Cemiyeti'nden Camil-

412 Ezra Natan'ın notları (tarihsiz), Natan'ın özel arşivinden.

413 1942 yılında Almanların emri üzerine Rijksinspectie van der bevolkeringsregisters tarafından hazırlanmış olan bir istatistik (*Statistik der Immigratie van Personen van joodischen Bloede in Nederland*, Gravenhagen, 1942), 30.1.1933 tarihinden önce ülkeye göç etmiş olan "halen Türkiye vatandaşı" kişilerin sayısını 38 olarak vermektedir, ayrıca "eskiden yabancı devlet vatandaşı olan" Yahudilere dair bir tabloda 5'i Hollanda, 4'ü Almanya vatandaşı olarak tanımlanmış Türkiye doğumlu 9 Yahudinin daha bulunduğu belirtilmektedir. Yazarının ismi verilmeden yayımlanan "Turkse joden in Westerbork" (www.bevrijdingintercultureel.nl/turksjood.html) makalesinde, Westerbrok'ta 86 Türkiye kökenli Yahudi olduğu belirtilmektedir. NIOD Amsterdam ve PAAA içindeki Nazi bürokratlarının kendi listelerinde kendi yaptıkları değerlendirmeler ve Amsterdam Belediye Arşivi, "geçmişlerinde Türkiye bulunan" Yahudilerin sayısını 100'den biraz fazla olarak vermektedir.

la ve Flora Alschech de bulunuyordu. Alman işgaliyle birlikte, Nazilerin takibatı onları sürgünde bulundukları bu ülkede de yakaladı. Genel olarak Hollanda'daki Yahudilerin sayısı, Almanya'dan ve Avusturya'dan gelen mülteciler nedeniyle yaklaşık 20.000 artarak neredeyse 140.000'e yükselmişti.

Hollanda'nın ayırt edici bir özelliği, halkının belli bir kısmının Alman işgali esnasında takip edilen Yahudilerle aktif dayanışma içinde olmasıdır. Bu, örneğin Şubat 1941 greviyle,[414] Yahudileri saklamaya nispeten daha eğilimli olmaları ya da Yahudi Yıldızı uygulamasına karşı yapılan protesto gösterileri ile kendini göstermiştir. Buna rağmen Batı Avrupa devletleri arasında Yahudi soykırımına yüzde olarak en büyük kurban veren ülke Hollanda olmuştur: 100.000'in üstünde insan –bu sayı, Hollanda'daki Yahudilerin yüzde 75'inden fazlasını ifade eder– Almanlar tarafından öldürülmüştür. Bu, Nazi cinayet bürokratlarının, işgalden sonra Hollanda devletinden arta kalan yönetim yapılarını ve zorunlu olarak Joodse Raad'a (Yahudi Kurulu)[415] katan Yahudileri soykırımın örgütlenmesine dahil etmekte gösterdikleri son derece etkin başarının sonucudur. Naziler tarafından oluşturulan hiyerarşilere ve belirli Yahudi gruplarının (silah sanayi ve elmas işçileri, yüksek ücretlere satın alınabilen "muafiyet belgeleri" sahipleri ve Joodse Raad'ın yaklaşık 17.500 çalışanı) "muafiyeti"ne dayanan akıllıca bir sistem, bu grupların üyelerini tutuklanmaktan ve tehcir edilmekten koruyordu. Ancak söz konusu "imtiyazların" Almanlar tarafından geri alınmasına kadar. Sonuç olarak bu sistem, Yahudilerin son derece radikal ve sorunsuz bir şekilde katledilmesine katkıda bulundu.

Hollanda'daki Yahudi katliamının baş organizatörü Wilhelm Zöpf'dü. Zöpf, Eichmann'ın yönetiminde olan IV B 4 Da-

414 22 ve 23 Şubat 1941 tarihinde yapılan Yahudilere yönelik bir operasyon ve 400 civarında Yahudi erkeğin Mauthausen Toplama Kampı'na tehcir edilmesi sonucunda Hollandalı komünistler, Kuzey Hollanda'da genel olarak uyulan bir genel grev çağrısında bulundular. Grev, Alman işgalciler tarafından kanlı bir şekilde bastırıldı, liderleri kurşuna dizildi.

415 Hollanda'daki Joodse Raad (Yahudi Kurulu) için bkz. Presser 1965, Cilt 1, s. 78 vd.; Hilberg 1994, s. 609 vd.; Hirschfeld 1996, s. 151 vd.

iresi'nin Hollanda şubesini kurdu. Bu şubenin "Yahudi meselesinin nasıl çözüleceğine dair bütün Avrupa devletlerine örnek olması" emredilmişti.[416] Öte yandan, işgal edilen Hollanda bölgesi komiserliğindeki Dışişleri Bakanlığı Temsilcisi Otto Bene de, çektiği çok sayıdaki telgrafla, Berlin'deki amirlerini tehcirleri çabuklaştırmaları için sıkıştıran coşkulu bir antisemitti. Gertrud Slottke, Zöpf'ün sekreteri olarak, Hollandalı tarihçi Jacob Presser'in ifade ettiği şekliyle "tehcir muafiyetlerinin muhasebesi ve kontrolü"nden sorumluydu. Böyle bir "Zorunlu Çalışma Muafiyet Belgesi" alabilmek için, ilgili kişinin Amsterdam'daki takibatla görevli makama bizzat başvurması gerekiyordu. Bu kişiler bu şekilde bir süreliğine akıbeti meçhul bir "himaye" altında oluyorlardı, fakat öte yandan böylece Yahudi katliamının bürokratları tarafından da kaydediliyor ve ele geçmeleri an meselesi oluyordu. Kasım 1942'de Amsterdam'da Türkiye vatandaşı olan 35 Yahudi başvuruda bulunmuştu. Nazi makamları ise Hollanda'da toplam 37 Türkiye Yahudisi "tespit etmişti".[417]

Hollanda'daki, Belçika'dakilerin durumuna benziyordu. Türkiye Lahey'deki büyükelçiliğini Alman işgalinden sonra kapamış ve Hollanda'daki Türkiye vatandaşlarına hizmet vermesi için Türkiye Hamburg Başkonsolosluğu ile Türkiye Berlin Büyükelçiliği'ni görevlendirmişti; bu da Türkiye Yahudilerinin durumunu daha da zorlaştırıyordu. Hem işgal koşulları hem de Yahudilere getirilen diğer kısıtlamalar nedeniyle Yahudilerin kendilerini temsil eden konsolosluklara ulaşması pratikte imkânsızdı, birçoğunun pasaportlarının müddeti 1940-41 yıllarında sona ermişti. Öte yandan bir Türkiye konsolosluğunun yokluğu, Alman takipçilerin kontrol imkânlarının azalmasını ifade ettiğinden, bazı Yahudilerin eski veya satın alınmış belgelerle hayatta kalmaları kolaylaşmıştı. Berlin ve Hamburg'da gördüğü öğrenimden sonra Almanya vatandaşlığına

416 Heydrich bu talimatı Hollanda'daki Alman işgal kuvvetleri komutanı olan "İşgal Edilen Hollanda Bölgeleri Reich Komiseri" Seyss-Inquart'ın "şahsi ricası" üzerine vermişti.

417 Reich Komiserliği'nin verdiği bilgi, Lahey, Dışişleri Bakanlığı'na 4.11.1942 tarihli yazı. PAAA, R 100889, Fiş 2272.

geçmiş olan Rudolf Levy, Hollanda'nın işgalinden sonra, sokak kontrollerinde ve hatta evlere düzenlenen operasyonlarda bir süre eski tarihli Türkiye belgelerini kullanmış ve bu belgeler onu tehcirden korumuştu. Şam kökenli Mogroby Ailesi 1943 sonuna kadar satın alınmış Türkiye belgeleriyle hayatta kalabilmişti.[418]

1943 yılının başlamasıyla birlikte takibat mekanizması Türkiye Yahudilerine de yönelmeye başladı. Şubat-Ekim 1943 tarihlerinde çeşitli Alman makamları arasında yapılan yazışmalar, Türkiye Yahudilerinin kayıtları, kontrolleri, tutuklanmaları, mallarının gasp edilmesi, nihayetinde de tehcir edilmeleri veya "yurda gönderilmeleri" konusunda hem Dışişleri Bakanlığı'nın hem de RSHA'nın Berlin ve Hollanda'daki ilgili tüm birimlerinin gösterdiği bürokratik titizliği belgeleriyle ortaya koymaktadır.[419] 17 Şubat 1943'te "Sipo'nun tahkikatına göre halen Hollanda'da bulunan Türkiye vatandaşı Yahudilerin" ismini belirtir 42 kişilik liste Otto Bene tarafından Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'na gönderildi, aynı liste oradan 19 Şubat'ta Türkiye Berlin Büyükelçiliği'ne ve bir kopyası da Paris Büyükelçiliği'ne iletildi.[420] Otto Bene, iki hafta sonra, Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'nın talebi üzerine, geçerlilik tarihleriyle birlikte pasaport numaralarını da içeren daha detaylı bir liste gönderdi.[421] Bene, halen Hollanda'da bulunan yabancı uyruklu Yahudileri "mümkün olduğu kadar çabuk bir şekilde sınır dışı edebilmek" için kontrolün hızlandırılmasını talep ediyordu. Bu liste de Dışişleri Bakanlığı tarafından "geri dönmelerine Türkiye tarafından önem verilen kişilerin belirtilmesi için (...) Türkiye Hamburg Başkonsolosluğu'nun harekete geçirilmesi" talebiyle

418 R. Levy 1945, s. 15.

419 Yaklaşık 10 isim listesiyle 60'tan fazla yazışma PAAA ve NIOD'de bulunmaktadır.

420 Bene, listeyle birlikte Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazıda şu noktaya işaret ediyordu: "Bu zamana dek Türkiye tarafından geri dönecek olan hiçbir vatandaşının (...) ismi bildirilmedi, Türkiye'nin burada ne diplomatları ne de konsoloslukları var" (Bene'nin 17.2.1943 tarihli yazısı, PAAA, R 99446, Fiş 5703).

421 Bene'nin Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'na 9.3.1943 tarihli yazısı, PAAA, R 99446, Fiş 5702.

Türkiye Büyükelçiliği'ne gönderildi.[422] Listedeki isimlerin bazılarının yanına düşülen notlar, belgelerin Gertrud Slottke tarafından da incelendiğini ortaya koymaktadır.[423]

Türkiye vatandaşı oldukları Gertrud Slottke tarafından şüpheli görülen birkaç kişi, belgelerinin kontrol edilmesi için konsolosluğa gönderilmeden tutuklandılar. Örneğin Rudolf Levy, Gertrud Slottke tarafından 22 Eylül 1943'te yapılan inceleme sonrasında artık "Türk" olarak tanınmadığı için sahip olduğu himayenin de ortadan kalktığını, karısıyla beraber tutuklandığını yazıyordu.[424] Lahey'de halı tamircisi olarak çalışan 1885 İstanbul doğumlu Samuel Eskenazi, 1914 doğumlu oğlu Albert ve başka aile üyeleri, daha 1943 ilkbaharında tutuklanmışlardı. Albert'in 16 Temmuz 1943 tarihinde Westerbork Kampı'nda bir oğlu dünyaya geldi, çocuğa büyükbabasının ismi Samuel verildi. Albert Eskenazi 20 Temmuz 1943'te Sobibor'a tehcir edildi, 23 Temmuz 1943'te de oraya varır varmaz öldürüldü. Oğlu Samuel Eskenazi doğumundan on dört gün sonra, 6 Ağustos 1943'te Westerbork'da öldü.[425] 14 Ağustos 1900 İstanbul doğumlu Arthur Zander de Türkiye makamlarına sormaya gerek görülmeden Sobibor'a tehcir edildi ve 2 Temmuz 1943'te öldürüldü.

Durumun giderek daha tehlikeli bir hal alması üzerine Avram Beşuşe yardım için Türkiye Hamburg Başkonsolosluğu'na ve Berlin Büyükelçiliği'ne başvurdu. Beşuşe, mali durumu ve

422 Thadden'in sözlü notası, 2.4.1943, PAAA, R 99446, Fiş 5703.

423 Slottke'nin 5.3.1943 tarihli listesi, NIOD, Arşiv 77, 1286. Örneğin Avram Yohai isminin yanında "Türkiye Konsolosu'nun verdiği bilgiye göre, Türkiye'nin Bakanlar Kurulu'nun 7.7.38 tarih ve 22/98/19 sayılı kararıyla Türkiye vatandaşlığından çıkartılmıştır" açıklaması vardı. Luna Fanny Yohai –Avram Yohai'nin kız kardeşlerinden biri– evlenerek Hollanda vatandaşlığına geçmişti.

424 R. Levy 1945, s. 15. Levy bir Filistin Sertifikası almayı ve takas edilecekler listesine girmeyi başardı. Muhtemelen Yahudi Konseyi üyesi olmasından istifade ediyordu. Ocak 1944'te bir Filistin Sertifikası adayı olarak Bergen-Belsen'e getirildi ve Almanya-Türkiye ilişkilerinin kopmasından sonra bir "Türk" olarak karısı ve kızıyla birlikte Almanya ile Türkiye arasında gerçekleşecek takasa dahil edildi.

425 Ailenin Amsterdam Belediye Arşivi'ndeki başvuru kartları, NIOD'daki Westerbork mahkûm kartları ve internetteki Hollanda holokost kurbanları indeksi (www.joodsmonument.nl).

cemaat içindeki konumu nedeniyle, Amsterdam'daki Türkiye Yahudisi ailelerin bir nevi sözcülüğünü yapıyordu. 2000 yılında, Türkiye'de yayımlanan *Sabah* gazetesinde holokost esnasında Türkiye Yahudilerine dair bir yazı dizisi hazırlayan Ahmet Özay, Türkiye Hamburg Konsolosu Galip Evren'in Hollanda'daki Türkiye Yahudilerini kurtarmak için çaba gösterdiğini ifade ediyordu.[426] Ancak Berlin ve Hollanda'da bulunan belgelere göre, Türkiye Berlin Büyükelçiliği en küçük bir tepki göstermemişti.

Berlin'deki RSHA, 5 Mayıs 1943'te Lahey'deki Otto Bene'ye incelenmesi için 46 Türkiye Yahudisinin adlarının bulunduğu bir liste gönderdi. Anılan kişilerin 39'una Türkiye'ye gitmek üzere ülkeden ayrılma izni veriliyordu, 7 kişinin ise Türkiye vatandaşı olduğu onaylanmıyordu.[427] Bunun üzerine 19.6.1943'te "onaylanmış" bu 39 kişinin pasaportlarına, onları tutuklanmaktan ve tehcirden koruyacak olan "Yabancılar İçin Muafiyet Damgası" basıldı.[428]

Bu "muafiyet" dört ay boyunca geçerli oldu. Türkiye Yahudilerinin, nasyonal sosyalist hükümetin Türkiye hükümetine yurda götürmesi için 20 Ekim 1943 tarihine kadar süre tanıyan ültimatomundan haberdar olup olmadıkları belli değildir. Bu sürenin dolmasından üç hafta önce, 30 Eylül'de, Hollanda'da yaşayan Türkiye Yahudileri Ankara'daki parlamentoya ve cumhurbaşkanına çaresizlik dolu bir imdat çağrısı gönderdiler.[429]

Bu mektuptan, Hollanda'daki Alman makamlarının Türkiye Yahudilerini Türkiye'ye "gönüllü" olarak geri dönecekleri-

426 *Sabah*, 6.5.2000.

427 IV C 1 ZS'nin 5.5.1943 tarihli yazısı, NIOD, Arşiv 77, 1850; PAAA, R 99446, Fiş 5702. Daha yüksek toplam sayının (Slottke tarafından verilen 42 sayısına karşı 46) nedeni, aile fertlerinin kısmen teker teker belirtilmiş olmasıdır. RSHA, belgeleri Slottke tarafından "geçerli değil" şeklinde sınıflandırılan kişilere de ülkeden ayrılma izni veriyordu.

428 IV B 4'ün yazısı, B, NIOD, Arşiv 77, 1850. Bu kişilerin isimleri de sonradan "kontrol/onay" için Türkiye Büyükelçiliği'ne gönderilecekti.

429 30.9.1943 tarihli mektup. Beşuşe'nin mektubunu yayımlayan Ahmet Özay, Beşuşe'nin Hollanda'da tutuklanan Türkiye Yahudilerine yardım edilmesi için daha önce de, 17.1.1943 tarihinde, Berlin Büyükelçiliği'ne bir mektup gönderdiğini belirtmektedir (*Sabah*, 6.5.2000).

Amsterdam 30 Eylül 1943

T.C. Büyük Millet Başkanlığına, Büyük Millet Meclisi, Ankara

Muhterem Bay Reis Hazretlerine,

Biz aşağıda imzalarımız bulunan Hollanda'da oturan Türk vatandaşları ayaklarınıza sarılarak bir dakika dikkatinizi çekerek bulunduğumuz felaketten bizi ve ailelerimizi kurtarmak için bir çare bulmanızı istirham ederiz. Hepimiz Türk vatandaşlığı sıfatı ile daima ve samimiyetle yurdumuza bağlı olup, çok acılar içindeyiz. Zorlatma ve baskı altında olduğumuz için bu dilekçeyi size sunmaya karar verdik. Bulunduğumuz yuvadan çıkarılarak Türkiye'ye gitmek mecburiyetinde olursak, tüm yakınlarımızı yok etmek için bizi yok edecek bir şeye izin vermiş oluruz. Buradaki işgal kuvvetleri komutanlığı bize bu memleketi gönüllü terk etmemiz için beyannameler imzalatmaya zorluyor. Gönüllü kelimesinin kullanılması kastidir. Berlin Elçiliği ve Hamburg Konsolosluğuna başvurup elimizden geleni yaptık. Biz erkeği ile kadını ile çocuğu ile Türk aileleri başımıza gelen bu büyük kederde mensubu olduğumuz Türk Hükümetinden Türk vatandaşlığımızın tasdik edilerek, götürülmemize mani olunmasını ümit ederiz. Size yalvarırız. Pek tehlikeli bir haldeyiz. Ricamızın kabül edilip çare bulunması temennisi ile sizin için Allah'a dua ederiz. Türk aileleri adına

Avram Beşuşe

ne dair beyannameler imzalamaya zorladıkları anlaşılmaktadır. Yazının içeriği, Nazi makamları tarafından teklif edilen ve Türkiye Yahudilerini ölüme tehcir edilmekten koruyacak geri dönüş seçeneğinin, kendileri için zorla sınır dışı edilme ve Hollanda'da inşa ettikleri yaşamın kaybı anlamına geldiğini gösteriyor. Ayrıca açıkça anlaşıldığı üzere, "onaylanmış" Türkiye belgelerine sahip olmayan ve geride bırakmak zorunda kalacakları akrabalarının ölüme gönderileceklerini de bildiklerinin altını çiziyor. Bu yazının Türkiye'de nasıl değerlendirildiğine dair bir belge mevcut değil. Aradan dört hafta geçtikten, dolayısıyla Türkiye Yahudileri tutuklandıktan sonra, Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen, "Hollanda

listesi"nin Türkiye İçişleri Bakanlığı tarafından incelendiğini bildiriyordu.[430]

Hollanda'daki Türkiye Yahudilerinin tutuklanması

20 Ekim 1943'te, RSHA'nın 23 Eylül 1943 tarihli emri uyarınca Hollanda'da da Türkiye Yahudilerinin tutuklanmasına başlandı. Amsterdam'da yaklaşık 40 Türkiye Yahudisi bir toplama merkezine dönüştürülmüş olan eski Yahudi tiyatrosu Joodsche Schouwburg'a götürüldü.[431] Bu insanlar, Nazi makamları tarafından Schouwburg'da Türkiye temsilciliklerine "yurda geri götürülme" için yazılı başvuruda bulunmaya zorlandılar.[432] Gertrud Slottke, 30 Ekim 1943'te bu dilekçeleri bütün pasaport ve belgelerle (ve yeni bir isim listesiyle), ayrıca gerçekleştirilmiş olan tutuklamalara dair raporla birlikte Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'na gönderdi, evraklar oradan önce RSHA'ya, ardından da 2 Aralık 1943'te Türkiye Büyükelçiliği'ne gönderildi.[433]

Türkiye Yahudilerinin mal varlıklarının gasp edilmesi

Tutuklamalardan hemen sonra Hollanda'daki IV B 4 Dairesi'nin müdürü Wilhelm Zöpf, tutuklanan Türkiye Yahudilerinin mal varlıklarına el konulması talimatını verdi.[434] Türkiye

---

430 Papen'in 28.10.1943 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazı, PAAA, R 100889, Fiş 2273. Türkiye Berlin Büyükelçiliği'nin bildirdiğine göre, bu, Hollanda'da yaşayan 28 Türkiye Yahudisini kapsıyordu.

431 IV B 4 Dairesi'nin tutuklamalarla ilgili olarak Berlin'e gönderdiği liste 35 isim içeriyordu (30.10.1943 tarihli yazı, NIOD, Arşiv 77, 1850). Tutuklananlardan biri olan Gelibolu kökenli Mercado Yohai, yaklaşık 50 kişinin tutuklandığından söz ediyordu. Tutuklananlar kısmen Türkiye Büyükelçiliği'ne gönderilen listelerde isimleri bulunan kişiler, kısmen de başkalarıydı.

432 Mercado Yohai'nin Drottningholm gemisinden Aubert de la Rüe'ye yazdığı mektup (bkz. bu bölümün son başlığı), de la Rüe dosyaları, Bergen-Belsen Hafıza Müzesi Arşivi, BA 983.

433 IV B 4e-B'nin 14229/43 sayılı ve 30.10.1943 tarihli yazısı, NIOD, Arşiv 77, 1850; Dışişleri Bakanlığı'nın Türkiye Büyükelçiliği'ne 2.12.1943 tarihli yazısı, PAAA, R 100856, Fiş 2200.

434 NIOD'da bulunan 21.10.1943 tarihli "tayin belgesi", Arşiv 77, 1850. Zöpf mal varlıklarının "tasfiyesini" emretmişti, elde edilen gelir ise "Türkiye Hükümeti

Yahudilerinin ev eşyaları satıldı, banka hesaplarına el konuldu. Nazi makamları, tutuklanan Türkiye Yahudilerinin gasp edilen varlıklarının satışından toplam 16.401,21 Gulden elde edildiğini, bu tutarın 1.325,50 ve 1.147,09 Gulden'inin Yohai ve Beşuşe Aileleri'nin mobilyalarının satışından elde edildiğini bir Alman titizliğiyle kaydettiler.[435]

Westerbork'ta

Tutuklanan Türkiye Yahudileri, on gün Schouwburg'da tutulduktan sonra, Hollanda'da Yahudilerin imha kamplarına tehcir edilmelerinden önce götürüldükleri bir toplama ve geçiş kampı işlevi gören Westerbork Kampı'na gönderildiler.[436] Türkiye Yahudilerinin Westerbork Toplama Kampı'nda bulundukları, Hollandalı gazeteci Philip Mechanicus'un "Im Depot" (Depoda) başlıklı günlüğünde de birçok kere belirtilmektedir.[437]

Philip Mechanicus'un "Im Depot" başlıklı günlüğünden

Pazartesi, 8 Kasım [1943]: Amsterdam'dan gelen Türkiyeli, İspanyalı, Romanyalı, İtalyalı ve Güney Amerikalı Yahudilerin akınına uğradık. Baraka birden kozmopolit bir karakter kazandı: Türkler ve İspanyollar çok hızlı ve yüksek sesle konuşuyorlar, dillerinde kuvvetle telaffuz edilen r harfi bol. Hollandalı Yahudilerle tuhaf bir aksanla konuştukları İspanyolca veya Fransızca'yla güç bela anlaşıyorlar. Gürültü sürekli artıyor: İnsanın içinde bulunduğu durumun bir ürünü oldu-

lehine" değerlendirilecekti. Böylelikle Berlin'den gelen Türkiye Yahudilerinin servetlerinin "masrafı Türkiye Hükümeti'ne ait olarak" muhafaza edilmesi talimatını da çiğnemiş oluyordu. 19.10.1943 tarihli teleks, PAAA, R 99446, Fiş 5703.

435 "Finansal durum" ve "Özet" başlıklı yazılar, NIOD, Arşiv 77, 1288.

436 Berlin'den gelen emre göre tutuklanan kişilerin, aynı gün Brüksel, Viyana ve Berlin'de tutuklanan diğer Türkiye Yahudileri gibi hemen o gün Ravensbrück ve Buchenwald toplama kamplarına gönderilmesi gerekiyordu. Ancak bunun Westerbrok Kampı'na konulan bir karantina nedeniyle mümkün olmadığı belirtiliyordu. IV B 4 e yazısı, 30.10.1943, NIOD, Arşiv 77, 1850.

437 Mechanicus 1993, s. 256, 281, 325 (Almanca baskısı Edition Tiamat).

ğu gerçekten doğruysa, buradan kulaklarımın sayısı dörde yükselmiş bir halde çıkmam işten bile değil.

Anne-babalar ve çocuklardan oluşan küçük bir Türk kolonisi, yatağımın hemen yanına yerleşti. Bütün günlerini, sayıları sayesinde kısmen tekellerine aldıkları ocağın etrafında geçiriyorlar, müthiş bir nezaket ve yardımseverlikle başkalarının yemeklerinin hazırlanmasına yardım ediyorlar. Çocuklar İspanyolca ve Hollandaca cıvıldaşıyorlar, canlı, hareketli, cingöz çocuklar.

Mechanicus, 28 Kasım tarihli sayfada Türkiyeli Yahudilerle barakanın diğer sakinleri arasında ocağın başında oturma imtiyazı konusunda tartışma yaşandığını yazıyor:

Türkler, ocağı tekellerine alıyorlar, sabahın sekizinde ocağın etrafına yerleşiyor ve akşamın onunda hâlâ aynı yerde oturuyorlar. (...) Diğer odalardakiler onlara, geçilmesi mümkün olmayan "Çanakkale Boğazı" diyor.

Çarşamba, 19 Ocak [1944]: Büyük tören alayı: Türk grubu, yabancıların ve çifte vatandaşlığı olanların yaşadığı 72. barakaya taşındı. Geçtiğimiz hafta bu barakadan iki yüz kişi Celle'ye [kastedilen: Bergen-Belsen] gitmişti. 72. barakanın şöhreti kampta pek iyi değil. Orada oldukça kaba bir tarz hüküm sürüyor. (...) 71. barakadakiler, Türklerin gittiğine memnunlar: Burası artık çok daha sakin. Hemen aynı akşam dokuz yüz kişinin tıkış tıkış yaşadığı 66. barakadan da birkaç yüz kişi taşındı, (...). Arkadaşlarımdan biri tuvaletin önünde bu sabah yarım saat beklemek zorunda kalmış. Yatakların arasındaki dar, karanlık koridorlarda insanlar birbirlerini itiş kakış, üst üste, sıkışık bir halde. (...) Artık üç yatağı birleştirip burada beşer kişi yatıyorlar.

Algemeen Handelsblatt gazetesinde çalışan Hollandalı gazeteci Philip Mechanicus, ülkenin Almanlar tarafından işgal edilmesinden sonra gazetedeki işinden uzaklaştırıldı. Mechanicus bundan sonra, Père Celjenets takma adıyla birkaç makale yazdı. "Yahudi Yıldızı"nı takmayı reddeden Philip Mechanicus, bir ihbarla 27 Eylül 1942'de tutuklandı. Ağır işkencelerden sonra Kasım 1942 başlarında, "Im Depot" başlıklı günlüğünde orada yaşananları anlatacağı Westerbork Geçiş Kampı'na götürüldü. Mechanicus, Mart 1944 başlarında önce Bergen-Belsen'e, ardından da Auschwitz'e tehcir edildi ve orada öldürüldü.

1943 sonbaharı boyunca tutuklanan Türkiye Yahudilerinin sayısı toplam 60 ilâ 70 kişiyi buldu.[438]

Westerbork'taki koşulların Almanya'daki toplama kamplarına kıyasla çok daha az kötü olmasına rağmen, tutukluluk durumu en az üç Türkiye Yahudisinin ölümüne neden oldu: Semaria Gabay'ın kızı Serica Bianca Gabay, 28 Şubat 1944'te on bir aylıkken öldü. Luna Jerusalmi, doğ. Salah, 25 Şubat 1944'te öldüğünde 76 yaşındaydı. Yukarıda anılan Samuel Eskenazi 6 Ağustos 1943'te on dört günlükken öldü.

Türk makamlarının tutumu

Türkiye Hamburg Başkonsolosu Galip Evren, tutuklamaların hemen ertesi günü Hollanda'daki Alman işgal kuvvetleri nezdinde yazılı olarak girişimlerde bulundu: "Türkiye Başkonsolosluğu, geçerli bir Türkiye pasaportuna veya eşdeğer bir belgeye sahip olan Türkiye vatandaşlarının (...) gerçekten de tutuklanmış olduklarına dair bir bilgiyi, ayrıca tutuklananların isimlerini ve tutuklama nedenlerini de rica etmektedir."[439] Ancak başkonsolosun yazısı görmezden gelindi. Evren'in 17 Ocak 1944 tarihli ve yine Hollanda'daki Nazi makamlarına yönelik yazısı da cevapsız kaldı, Bene tarafından ancak Nisan 1944'te Berlin'e iletildi.[440]

Türkiye Berlin Büyükelçiliği ise, bu kişilerin Türkiye vatandaşı olup olmadığının ancak Ankara'daki İçişleri Bakanlığı ve (Hamburg'daki) yetkili konsolosluk tarafından incelendikten sonra onaylanmasından dolayı, 1943 yılı boyunca kendilerine gönderilen çeşitli listelere hatırı sayılır bir gecikmeyle karşılık verebiliyordu. Ancak Hamburg Konsolosu Evren, bu za-

438 Bu, birbiri ardına Türkiye Büyükelçiliği'ne gönderilen çeşitli isim listelerinden anlaşılmaktadır, NIOD'da arşivlenmiş Westerbork tutukluları endeksi ve tehcir edilenlerin isim listesi.

439 Türkiye Hamburg Başkonsolosluğu'nun 21.10.1943 tarihli yazısı, NIOD, Arşiv 77, 1850.

440 Berlin Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 6.4.1944 tarihli bir yazıda Bene, Evren'in ikinci yazısına atıfta bulunur, zaten bu yazıda Evren'in her iki yazısına da değinmektedir. PAAA, R 99447, Fiş 5704.

man zarfında Türkiye Yahudilerinin bazılarının Türk olmayan karılarını Türkiye vatandaşı olarak kaydetmeyi başardı. Ancak yine de haklarında inceleme dosyası bulunan 59 kişiden 27'sinin vatandaşlığı onaylanmadı.[441] Türk makamları, RSHA'nın Türkiye'ye dönmeleri için ülkeden ayrılma izni verdiği çok sayıda kişiye Türkiye'ye geri dönmeyi yasakladı.[442] Geri çevrilen on iki kişinin Türkiye vatandaşlıkları, üstelik bazılarınınki Almanların inceleme talebinden sonra olmak üzere iptal edilmişti: 1910 İzmir doğumlu Sara Benaderet, 15 Haziran 1943 tarihli kararla vatandaşlıktan çıkartılmıştı. Yalnızca bu tarihte, yani bir gün içinde, toplam 202 kişi vatandaşlıktan çıkartılmıştı.[443]

Türkiye Büyükelçiliği'nin 2 Şubat 1944 tarihli yazısının girişinden sonra Nazi makamları Türkiye Yahudilerinin izinli geri dönüşlerini sabote ettiler, D Dairesi (Thadden) ve RSHA her yerde olduğu gibi bu konuda da birlikte çalışıyorlardı. İlk olarak, Türkiye Büyükelçiliği'ne karşı, yazılarının ellerine ulaştığı, ancak yazının ekinde isim listesinin bulunmadığı iddia edildi.[444] Thadden'in hemen aynı gün Bene'ye gönderdiği bir dosyanın notunda şöyle deniliyordu: "Reich Merkez Güvenlik Dairesi Başkanlığı son gelişmelere bağlı olarak Türkiye Yahudilerinin Hollanda'dan hızlı bir şekilde uzaklaştırılmalarıyla artık ilgilenmemekte, aksine meselenin yaklaşık Nisan sonuna kadar geciktirilerek ele alınmasını uygun bulmaktadır."[445] Türki-

441 Türkiye Büyükelçiliği'nin 2.2.1944 ve 11.5.1944 tarihli yazıları. İkinci yazı, Hollanda'da tutuklanan başka Türkiye Yahudilerinin durumuna dair sorulan bir sorunun cevabıydı. Her iki belge: PAAA, R 100856, Fiş 2001.

442 Bunların arasında 1910 Gelibolu doğumlu Luna Fanny Yohai de bulunuyordu. Luna, Ekim 1935'te Amsterdam'da hazan yardımcısı Jacques Sylvain Morpurgo ile evlenmişti. Luna, bu evlilik nedeniyle Hollanda vatandaşlığına geçmişti. Ancak 1940 yılında boşanmış ve tekrar ailesinin yanına dönmüş olmasına rağmen, yürürlükteki kanunlara aykırı olarak Luna'nın tekrar Türkiye vatandaşlığına alınması engellenmişti. Jacques Sylvain Morpurgo tehcir edildi ve 17 Eylül 1943'te Auschwitz'te öldürüldü.

443 Türkiye Büyükelçiliği'nin 2.2.1944 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı, 31 kişinin "onaylandığı", 10 kişinin "reddedildiği" yazı; PAAA, R 100856, Fiş 2201. Benaderet ismi, bazı belgelerde "Benedareth" yazılışıyla da geçmektedir.

444 9.2.1944 tarihli sözlü nota, PAAA, R 100856, Fiş 2201. Bu liste dosyada bulunuyordu, dolayısıyla yazının ekinde de mevcuttu.

445 9.2.1944 tarihli yazı, PAAA, R 100856, Fiş 2201.

ye'nin 1944 ilkbaharında geri dönüş onayı verdiği Türkiye Yahudileri Eylül 1944'e kadar Westerbork'ta tutuldular, sonra da –Türkiye ile Almanya arasındaki ilişkilerin kopmasıyla birlikte– Bergen-Belsen'e gönderildiler.

Tehcir ve cinayet

Vatandaşlıkları Türkiye tarafından onaylanmayan bütün Türkiye Yahudileri, Hollanda'daki "Yahudi Dairesi" başkanı Wilhelm Zöpf'ün talimatıyla 1944 ilkbaharından itibaren Auschwitz'e tehcir edildi. Zöpf, 16 Mart 1944'te, yani Türkiye'den cevap gelmesinden hemen bir gün sonra Westerbork Kamp Komutanı'na bir teleks çekerek, vatandaşlıkları onaylanmamış Türkiye Yahudilerine "haymatloz muamelesi yapılması ve ilk sevkiyatla" tehcir edilmeleri talimatını verdi.[446] Westerbork'tan Auschwitz'e şu isimler tehcir edildi:

Sara Benaderet-Sorias (İzmir, 1910), çocukları Alberto (Milano, 1931) ve Carmen (Amsterdam, 13 Haziran 1940), üçü de 25 Mart 1944'te Auschwitz'de öldürüldüler. Kocası Victor Sorias (Larnaka, 1906) Auschwitz'ten ailenin yaşayan tek üyesi olarak döndü; Luna Cymbalist-Peres (İstanbul, 1897) ve kızı Rosa (Berlin, 1927), ikisi de 31 Ağustos 1944'te Auschwitz'de öldürüldü. Esther Moreno-Peres (İstanbul, 1889), 26 Mart 1944'te Auschwitz'de öldürüldü. Herman Bedak (Kudüs, 1887) ve Dora Bedak (Kudüs, 1891), her ikisi de 27 Mart 1944'te Auschwitz'de öldürüldü. Abraham Goldberg (Frankfurt anı Main, 1896), ölüm tarihi 31 Ağustos 1944, yeri belli değil. Fortunée van Meer-Zavarro (İstanbul, 1895), 5 Eylül 1944'te Auschwitz'de öldürüldü. Semaria (Mario) Gabay (İstanbul, 1915) ve karısı Dina (doğ. Smeer, Amsterdam, 1918). Dina Gabay 31.10.1944'te Auschwitz'de öldürüldü, Semaria Gabay 15 Mart

446 Presser'e göre bu teleks onaylanmayan 24 Türkiye Yahudisinin ismini içeriyordu (Presser 1965, s. 426 vd.), ancak teleksin nerede bulunduğu bugüne dek tespit edilememiştir. Türk ile Alman makamları arasında yapılan ve tarafımca görülen yazışmalardan, Türk makamlarının Türkiye vatandaşı olduklarını öne süren 15 kişiyi onaylamadığı, diğer 12 kişiyi de vatandaşlıktan çıkmış olarak tanımladığı anlaşılmaktadır.

1945'te muhtemelen bir çalışma kampında veya bir kampın boşaltılması için yapılan sevkiyat esnasında öldü(rüldü).

İzmirli tüccar Raphael Cori'nin Hamburg doğumlu oğlu Edgar Cori de Hollanda'dan tehcir edilen ve öldürülenler arasındaydı.

Luna Fanny Yohai (Gelibolu, 1910) Auschwitz'ten sağ olarak kurtuldu ve Ocak 1945'te bir boşaltma sevkiyatıyla Bergen-Belsen Toplama Kampı'na getirildi. Luna, sonradan ABD'ye göç etti.

İtalya

Faşist İtalya'nın izlediği Yahudi siyaseti, Almanya'nın soykırım antisemitizmiyle kıyaslanmaktan çok uzaktır. Roma-Berlin Mihveri'nin kurulmasından önce Mussolini rejimi açık bir antisemit siyaset uygulamıyor, aksine Türkiye'deki Kemalist rejimin yaptığı gibi küçük Yahudi azınlığı tümüyle asimile etmeye çalışıyordu.[447] Orduda ve Faşist Parti'nin içinde çok sayıda ileri gelen Yahudi bulunuyordu. Trieste'de bir Yahudinin –Enrico Salem isimli bir Sefarad– belediye başkanı ve Signor Levy isimli bir başka Yahudinin orduda albay olduğu İtalya'yla, Berlin'de 1933 yılında dalga geçiliyordu.[448]

1938 Yahudi karşıtı kanunlar

Mihver ortağı Almanya'nın etkisiyle 1936'dan itibaren tek tük bazı antisemit yayınlar açıkça yayımlanmaya başlandı. Temmuz 1938'de Mussolini bir "ırk manifestosu" yayımlattı, İçişleri Bakanlığı'nda da İtalya'da ve Rodos'ta yaşayan Yahudiler arasında bir nüfus sayımı yapan "Demografi ve Irk Genel Müdürlüğü" oluşturuldu. Bu Genel Müdürlük, büyük şehirlerde adres, yaş, meslek, vatandaşlık ve akrabalık ilişkileri

447 Voigt, İtalyan faşizminin "uzun vadede Yahudileri soğurmak, böylece 'Yahudi meselesini' ortadan kaldırmak" niyetinde olduğunu ifade etmektedir (Voigt 1989, s. 275).

448 PAAA, R 98476. Bağımsız bir Yahudi örgütlenmesi ise arzu edilmiyordu. 1934 yılında Yahudilerin Turin'deki bir antifaşist gruba katılmaları, basında Yahudilere yönelik bir nefret kampanyasının başlatılmasına neden oldu.

gibi bilgileri kapsamlı olarak içeren "Yahudi Sicilleri" tutmaya başladı.[449]

Büyük Faşist Konseyi, Ekim 1938'de, 19 Kasım'da yürürlüğe giren "İtalyan Irkının Korunması" Kanunu'nu kabul etti.[450] Bu kanun, Almanya örneğinde olduğu gibi din değil, köken üzerinden ele aldığı "Yahudi ırkının aidiyeti"nin İtalya'daki tanımını yapıyordu. Nazi kanunlarının aksine İtalya kanunları "Yahudi melezi" diye bir kavram tanımıyordu, ancak İtalya'da ebeveynlerinden biri Yahudi olan kişiler, diğer ebeveynin yabancı olması durumunda "Yahudi ırkına ait" sınıfına sokuluyordu.[451] Yahudilerle Yahudi olmayanlar arasında evlilik yapılması yasaklandı, Yahudiler okullardan ve üniversitelerden atıldı. Kamu idaresindeki ve ordudaki görevlerinden uzaklaştırıldılar, bir dizi mesleği icra etmeleri yasaklandı. Bu kanunlar ve özellikle de uygulamaları Almanya'dakinden çok daha az radikaldi, ancak bu beklenmedik gelişme İtalya'da ve başka yerlerde bulunan Yahudiler arasında korku ve şaşkınlığa neden oldu. "Bütün olumsuzluklara karşın, İtalya'nın o müphem mihvere rağmen Nazilerin ırkçı yöntemlerini uygulamaya koymayacağını bu dergide dile getirmeye hiç son vermedik" diye yazıyordu *Le Judaïsme Sépharadi* 1938 sonbaharında büyük bir hayal kırıklığıyla.[452] Yine de İtalya'daki Yahudi takibatı, Eylül 1943'teki Alman işgaline kadar Almanya'daki durumla kıyaslanabilir değildir. İtalya'da fizikî tehditler, yanan sinagoglar ve antisemit şiddet eylemleri üzerinde uzmanlaşmış baskı organları mevcut değildi.

Yabancı uyruklu Yahudilere karşı uygulamalar

Antisemit tedbirler yabancı uyruklu Yahudilere İtalya'da da özel bir şekilde uygulanıyordu. Daha 7 Eylül 1938'de –Ekim

449 Hilberg 1994, s. 706, ayrıca Milano'daki 1938 "Yahudi Sicili"nin incelenmesi, CDEC Mailand.

450 Voigt 1989, s. 276 vd. ve 599 vd.

451 Voigt 1989, s. 277.

452 *Le Judaïsme Sépharadi*, Nr. 64, Eylül 1938, s. 102.

1938 antisemit kanunlarının kabulünden dört hafta önce– "Yabancı Uyruklu Yahudilere Yönelik Tedbirler" başlıklı bir hükümet kararnamesi, 1919'dan sonra İtalya'ya göç etmiş olan bütün Yahudilerin altı aylık bir mühlet zarfında (12 Mart 1939'a kadar) sınır dışı edilmesini öngörüyordu. Bu uygulama toplam 9.000 kişiyi kapsıyordu. Diğer 2.000 yabancı uyruklu Yahudi İtalya'ya 1919 öncesinde göç etmişti, dolayısıyla bu kanuna tabi değillerdi. Bu kararname, bunun dışında kalan ve 1919'dan sonra gerçekleştirilen tüm vatandaşlığa alınmaları iptal ediyordu.[453] 900 Yahudi İtalya vatandaşlığından çıkarıldı. Ancak bunların büyük kısmı 1919'dan önce İtalya'ya göç etmiş insanlar olduğu için, genellikle sınır dışı edilmekten kurtuldular. Ayrıca ülkenin İtalya'ya 1919'dan sonra katılmış olan bölgelerinde (Trieste, Fiume, Rodos ve Oniki Adalar) yaşayan Yahudiler de sınır dışı edilmekten muaf tutuluyorlardı.

Pratikte ise İtalya Hükümeti bu sınır dışı etme kararını –antisemit diğer kanunların uygulanmasında genellikle olduğu gibi– pek de sert bir şekilde uygulamıyordu. Başlangıçtaki bazı tehditlerden ve yabancı uyruklu Yahudilerin tutuklanmasından sonra, aslında bu tarihe (verilen mühletin bitmesinden sonra) dek ülkeyi terk etmeleri gereken yabancı uyruklu Yahudilerin yarısının henüz İtalya'da bulunuyor olmasına rağmen, hükümet Mart 1939'da sınır dışı etme uygulamalarını durdurdu.[454] Reich Almanyası'nda Yahudi takibatının radikalleşmesi ve savaşın başlaması nedeniyle, 1939'dan itibaren başka yabancı uyruklu Yahudiler de transit mülteci olarak turist vizesiyle İtalya'ya geldi. 1940'tan itibaren ülkeden ayrılma emrine uymayan yabancı uyruklu Yahudiler kamplarda tecrit edilmeye başlandı, ancak bu uygulama bilindiği kadarıyla Türkiyeli Yahudileri değil, bilhassa haymatloz Yahudilerle Almanya, Polonya veya Çek vatandaşı Yahudileri kapsıyordu.

---

453 Bu kararname 7.9.1938'de çıkarıldı ve 12.9.1938'de yürürlüğe girdi. Krş. Voigt 1989, s. 281.

454 Voigt 1989, s. 292. Hilberg'e göre 1941'e kadar sınır dışı edilmesi gereken Yahudilerin sadece yüzde 27'si ülkeyi terk etmişti (Hilberg 1994, s. 707).

1938 dolaylarında Isacco Papo'ya göre İtalya'da 1.000'i aşkın Türkiye Yahudisi, çok büyük çoğunluğu Milano'da olmak üzere yaşıyordu.[455] Ağustos 1938'de yapılan Yahudi sayımı uyarınca sınır dışı edilmesi gereken 9.000 yabancı uyruklu Yahudi arasında, 533 kişiyle Türkiyeli olanlar dördüncü büyük grubu teşkil ediyordu.[456] Birkaç yüz Türkiyeli Yahudi de İtalya vatandaşıydı.[457] Haymatloz olarak kaydedilen 509 Yahudinin birçoğu da eski Osmanlı veya Türkiye vatandaşı olduğunu varsaymak mümkündür. Papo, haymatloz Türkiye Yahudilerinin sayısını 1931 yılı için yaklaşık 100 olarak tahmin etmektedir. 30'lu yıllar boyunca kesintisiz olarak İtalya'da –ağırlıklı olarak Milano'da– yaşayan Yahudiler, Ankara'daki arşivde bulunan isim listelerinin de ortaya koyduğu gibi, Türkiye tarafından vatandaşlıktan çıkarıldığından, 1938 yılı ve sonraki yıllarda Türkiye Yahudileri arasında apolidi (haymatloz) olanların sayısının artmış olduğunu düşünebiliriz.[458]

Sınır dışı edilme kararnamesi ve antisemit kanunların çıkarılmasından sonra Türkiye Yahudilerinin kaçının Türkiye'ye geri döndüğünü tespit etmek mümkün olmadı. Anne-babası 1923 yılında Türkiye'den İtalya'ya göç etmiş olan Isaac Papo, anılarında bazı yeğenlerinin İstanbul'a gittiğinden söz eder. Jacques Mayorkas'ın 1939 başlarında Trieste'den Türkiye'ye geri döndüğünü yazar.[459] Papo'nun ailesi ise İspanya'ya gidebil-

455 I. Papo 2003, s. 109, ancak Papo'nun verdiği sayılar vatandaşlığa değil, doğum yerine dayanmaktadır. Türkiye'de doğmuş olan İtalya Yahudilerinin de onun verdiği sayılara dahil olma ihtimali vardır. (I. Papo'nun burada kullanıldığı belirtilen iki eseri vardır; birinde "Isaac' diğerin de ise "Isacco" ismini kullanmıştır.)

456 En büyük grupları yaklaşık 2.900 kişiyle Almanya Yahudileri, 1.800 kişiyle Polonya Yahudileri ve 908 kişiyle Yunanistan Yahudileri oluşturuyordu.

457 Papo, İtalya'da yapılan 1942 Yahudi sayımına dayanarak, İstanbul kökenli 245 Yahudinin yarısının İtalya, yarısının Türkiye pasaportu taşıdığını, Aydın vilayetinden (bilhassa İzmir'den) gelen Yahudilerin ise ağırlıklı olarak İtalya vatandaşı olduğunu belirtmektedir (I. Papo 2003, s. 118).

458 I. Papo 2003, s. 105, ayrıca BCA'da incelediğim vatandaşlıktan çıkarma belgeleri esas alınarak tarafımca yapılan değerlendirme.

459 I. Papo 2006, s. 131; I. Papo, 2003, s. 111.

me imkânı bulmuştur. Şubat 1939'da İtalya Hükümeti Türkiye Yahudilerinin sınır dışı edilmesini engellemeye çalıştı, çünkü Türkiye Hükümeti İtalya Yahudilerini Türkiye'den sınır dışı edeceği tehdidinde bulunmuştu.[460]

Türkiye Yahudileri Fransa'da olduğu gibi İtalya'da da Yahudi karşıtı vatandaşlıktan çıkarma uygulamasına maruz kaldılar. 1942 yılında Milano'da yaşayan Türkiye doğumlu Yahudilerin toplam sayısı 490 olarak verilmektedir. Ancak, Türkiye vatandaşı olanların sayısı 1938'de 324 iken, bu sayı 1942'de 188'e düşmüştür.[461] Milano'da yaşayan Türkiye Yahudilerinin kaçının İtalya'yı bu esnada terk ettiğini veya kaç Yahudinin Türkiye tarafından vatandaşlıktan çıkarıldığını bilmiyoruz. Ayrıca İtalya tarafından vatandaşlıktan çıkarılan 900 Yahudinin kaçının Türkiye Yahudisi olduğunu da bilmiyoruz. Moshe Dana, İtalya vatandaşlığını yitirmesinden sonra Milano'daki Türkiye Konsolosu'ndan "münasip bir ücret" karşılığında yeniden Türkiye vatandaşlığı aldığını söylemektedir.[462] Bu aslında oldukça şaşırtıcıdır, çünkü o zamanlar geçerli olan Vatandaşlık Kanunu "vatandaşlığa yeniden kabulü" öngörmüyordu. Dana Ailesi'nin örneğin kardeşi Isacco ve gelinleri Lia Behar'ın aileleri gibi birçok akrabası ve tanıdığı, yeniden Türkiye vatandaşlığına geçmek için gereken parayı bulamamış, bundan ötürü Alman işgalinden sonra haymatloz olarak tehcir edilmiş ve öldürülmüş.

Çalışma yasağı ve vatandaşlığın iptali

1938'in Yahudi karşıtı kanunlarının da Türkiye Yahudileri üzerinde genel olarak önemli etkileri olmuştu. Yahudi Cemaat Okulu'na değil de normal İtalyan okullarına giden çocuklar, ırk kanunları uyarınca sınıflarından koparılıp alındılar. Milano'da Via Eupili'deki küçük cemaat okuluna geçmeleri gerekti. Bu okul aslında ilk beş yılı kapsayan bir ilkokul olarak tasarlanmış

460 Sarfatti 2000, s. 171, dipnot 208. Türkiye'de yerleşik İtalyan Yahudilerinin sayısı 1930'lu yıllarda yaklaşık 1.500 dolaylarındaydı (Sarfatti 2000, s. 34).

461 I. Papo 2003, s. 117.

462 Moshe Dana ile Aralık 2005'te Milano'da yaptığım görüşme.

olmasına rağmen, 1938 sonbaharından itibaren her yaştan Yahudi çocuk ve genç bu okulda okumaya başladı. Bundan ötürü okulda çeşitli seviyelere göre çok çeşitli dallarda dersler verilmesi elzem oldu, bunlara bir de üniversite kursu eklendi.[463]

Ülkeden ayrılmak zorunda olan bütün yabancı uyruklu Yahudiler için 12 Mart 1939'dan sonra –sınır dışı uygulamasının son günü– artık yasal şekilde çalışma olanağı kalmamıştı.[464] Haziran 1939'dan sonra yeni kararnamelerle Yahudilere serbest meslekler için de kısıtlamalar getirildi; bu yasak, seyyar satıcılar için bile geçerliydi. İtalyan makamlarının sınır dışı kararını zorla uygulamıyor olmasına rağmen, yabancı uyruklu Yahudiler toplumun kıyısında, gelir elde etme imkânı olmadan yaşamaya mahkûm edilmişlerdi. Moshe Dana'nın da anlattığı gibi, insanlar bazen günler boyunca yiyecek bir şey bulamıyorlardı.

İtalya'nın Almanlar tarafından işgalinden sonra Yahudi takibatı

Sicilya'nın müttefikler tarafından Temmuz 1943'te alınmasından sonra faşist rejim çöktü. 25 Temmuz 1943'te Mussolini görevden alındı ve tutuklandı, parti dağıtıldı. Kral, Mareşal Badoglio'yu başbakanlığa atadı. Alman birlikleri 1 Ağustos'tan itibaren Brenner Geçidi üzerinden Kuzey İtalya'ya girmeye başladılar. Yeni hükümetin 8 Eylül'de müttefiklerle ateşkes anlaşması imzalaması üzerine, Almanlar önce İtalya'yı, ardından da Güneydoğu Fransa, Yugoslavya ve Yunanistan'ın o güne dek İtalya kontrolünde olan bölgelerini de işgal ettiler. İtalyan askerleri silahsızlandırıldı ve büyük kısmı zorunlu çalışma için Almanya'ya götürüldü. Almanların terörü İtalya'nın sivil halkını da hedef alıyordu. Kuzey ve Orta İtalya'da, yönetimi Alman paraşütçüleri tarafından kurtarılmış olan Mussolini tarafından üstlenilen "İtalya Sosyal Cumhuriyeti" kuruldu.

İşgalle birlikte İtalya'da da Yahudi takibatının Almanlara mahsus ölümcül versiyonu işlemeye başladı. Açılış, "Leibstan-

463 I. Papo 2006, s. 106.

464 Hilberg 1994, s. 706, Voigt 1989, s. 342.

darte Adolf Hitler"e bağlı bir SS taburunun Lago Maggiore'de bulunan bazı küçük yerleşimlerde 15-23 Eylül arasında gerçekleştirdiği bir dizi katliamla yapıldı. Aralarında pek çok çocuğun ve yaşlının da bulunduğu, bir kısmı Hotel Meina'nın müşterileri olan 54 Yahudi öldürüldü. Otelin sahibi, Milano'da bir halı dükkânı işleten Alberto Behar adında İstanbullu bir Yahudiydi. Behar ve ailesi, Türkiye Konsolosu Nebil Ertok'un güçlü girişimiyle kurtarıldı.[465] Çoğunluğu Selanik'ten gelen 16 Yahudi, 22-23 Eylül 1943 gecesi burada katledildi. Öldürülenler arasında 1921 İzmir doğumlu, evlenerek Modiano soyadını almış olan Mary Bardavid, İzmir kökenli bir aileye mensup olan, ancak Milano'da dünyaya gelen Vitale Cori ve 1912 İzmir doğumlu bir İtalya vatandaşı olan Vittorio Haim Pompas da bulunuyordu.[466]

Meina, Eylül 1943, İtalya'daki İlk Yahudi Katliamı

Becky Behar henüz 12 yaşında bir çocuk olarak tutukluluğu ve Meina katliamını yaşadı. Becky, Milano'da bir halı dükkânı ve Maggiore Gölü'nün kenarındaki Meina'da bir otel işleten İstanbullu Yahudi Alberto Behar'ın kızıydı. *La strage dimenticata* (*Unutulan Katliam*)[1] isimli kitabında hatıralarını kaleme almıştır:

> 1943 yılında bombalı saldırılar yüzünden, babamın Meina'daki otelinde yaşamak üzere ailemle birlikte Milano'dan ayrıldık. Milano'daki evimizi Türkiye Konsolosu'na emanet etmiştik. Otelde başka Yahudi aileler ve birkaç Katolik müşteriyle birlikte yaşıyorduk. Yahudi aileler Selanikli'ydi. Orada Nazilerin önünden İtalya'ya kaçmışlardı. İtalyan pasaportları vardı. (...)

1 İtalyanca aslı: *La strage dimenticata - Meina settembre 1943. Il primo eccidio di ebrei in Italia*, Novara 2003.

465 Nebil Fuat Ertok, 1941-44 arasında Milano Başkonsolosu olarak görev yaptı. İtalyan kaynaklarında ismi genellikle "Niebil Hertok" olarak yazılmaktadır.

466 Nozza 1993, s. 65. Nozza'ya göre Cori ve Pompas, Alberto Behar'ın çalışanlarıydı. Picciotto kurbanlarına dair veriler 2002, s. 827, 830, 843. Milano Belediyesi'nin 1938 yılında yaptırdığı Yahudi sayımı sicilinden Cori'nin kız kardeşinin Türkiye vatandaşlığını koruduğu, kendisinin ise İtalya vatandaşı olduğu anlaşılmaktadır.

Biz çocuklar arkadaş olmuştuk, orada mutlu günler geçirdik. Ben en iyi Jonny'le anlaşıyordum (...). Jonny İtalya'ya hayrandı. Mühendis olmak ve daima İtalya'da kalmak istiyordu.

Sonra 8 Eylül 1943 günü geldi. Ama biz genç insanlar o akşam mutluyduk, dans ettik, şarkı söyledik ve gülüştük. (...)

15 Eylül günüyse olanlar oldu. Silahlı Alman askerleri oteli işgal etti. Çıkışlar tutuldu ve bütün Yahudiler tutuklandı. Bizi en üst kata, 420 numaralı odaya götürdüler, hepimizi içeri tıktılar. Alt alta, üst üste birkaç gün bu odaya tıkılıp kaldık. Ben ve ailem, artık kurtuluş şansları olmayan diğer Yahudi tutsaklar, hepimiz bir aradaydık.

O zamanlar on iki yaşındaydım, onlarla aynı odadaydım, onların çektiği acının ve ümitsizliğin her saatini, her dakikasını, her anını yaşadım. (...)

Babamı almak ve öldürmek üzere SS komutanına götürmek için geldiler. Annemin nasıl umutsuzlukla ağladığını ve babamın neler söylediğini hatırlıyorum: "İnancınızı koruyun, Tanrı'ya dua edin". (...)

Çok genç bir Alman bize yemek getiriyordu. Onu çok iyi hatırlıyorum, çünkü küçük bir kız olarak bile onun gözlerindeki nefreti görmüştüm. Günün birinde bana şöyle dedi: "Siz Yahudiler evleniyor, sonra da yeni Yahudileri, düşmanlarımızı dünyaya getiriyorsunuz."

Bunca yıldır kulaklarımda çınladıkları için unutamayacağım bir başka şey, bağırışlardı. Almanlar konuşmuyor, bağırıyorlardı. Kendi aralarında, birbirleriyle konuşurken bile.

Bir süre sonra babamı iyi durumda ve sağ salim geri getirdiler, çünkü son derece gayretli bir adam olan Türkiye Konsolosu Niebil Hertog, otel personeli tarafından durumdan haberdar edilmişti. Hertog derhal Baveno komutanlığına gitmiş. Orada yumruğunu masaya vurmuş ve şunu söylemiş: "Türkiye savaşta olmadığı için hiçbir vatandaşıma el süremezsiniz. Bunu yaparsanız diplomatik bir kriz çıkartırım."

Böylece o odadan kurtulduk; ben, kardeşlerim, annem ve babam. Otelde istediğimiz gibi dolaşabiliyor, fakat otelden kesinlikle ayrılamıyorduk. (...)

22 Eylül gecesi, odalarımızda uyurken dışarıda büyük bir gürültü koptu, oradan oraya giden ayak sesleri duyduk. Sabahleyin uyandırıldık ve bize din kardeşlerimizin odadan götürüldüğünü söylediler. Sadece çocuklarla büyükanne ve büyükbabalarını bırakmışlardı.

Bir sonraki sabah ise köyde ve otelde korkunç bir söylenti dolaşma-

ya başladı. Gölde çok sayıda ceset bulunmuş ve karaya çıkartılmıştı. Bazıları onları tanımıştı, bunlar Hotel Meina'nın Yahudi tutsaklarıydı.

Gizlice dışarı çıktım. Bunu, Almanların varlığından asla haberdar olmadığı ve sonradan kaçmakta kullanacağımız küçük kapıdan dışarı süzülerek başardım.

Bisikletle söylenen yere gittim. Gerçekten de onlardı. Jonny'nin anne ve babasını da gördüm, sonra Almanların salonunda dans edip içki içtiği otele geri döndüm.

Ertesi gün Almanlar, Jonny'yi, kardeşlerini ve büyükbabasıyla büyükannesini almak üzere yeniden geldiler. (...)

Birkaç gün sonra Türkiye Konsolosu bize kaçmamızı tavsiye etti, çünkü Türkiye'nin her an savaşa girebileceğini ve bu durumda artık bizim için bir şey yapamayacağını söyledi.

Göldeki bir kayıkla oradan kaçtık. Kayıkçı bize haberi duyup duymadığımızı sordu: Gölde başka cesetler de bulmuşlar, aralarında Jonny ve kardeşleri de varmış.

Almanlar, kendilerinin atadığı kukla hükümetin radikal antisemit kararlar almasını beklemediler. 25 Eylül 1943 günü RSHA bütün şubelerine gönderdiği bir yazıyla, bu güne dek müttefik bir ülkenin vatandaşı olarak dokunulmamış olan İtalya Yahudilerinin de tehcir edileceğini bildirdi.[467]

Almanlar, Ekim ve Kasım ayları boyunca birçok büyük şehirde Yahudilere yönelik operasyonlar yaptılar. 16 Ekim 1943'te Roma'da 1.000'den fazla Yahudi tutuklandı ve öldürülmeleri için doğruca Auschwitz'e tehcir edildi. Bunu Trieste, Floransa ve 8 Kasım'da Milano'da yapılan operasyonlar izledi. Milano'da tutuklananlar arasında Kasaba (Turgutlu) kökenli Aaron (Enrico) Ceres ve karısı Vittoria, ayrıca Gelibolu kökenli Rebecca Aboafia ile kocası Moise Varon da bulunuyordu. 6 Aralık 1943 ve 30 Ocak 1944'te Milano'dan kalkan tehcir trenleri doğrudan Auschwitz'e gittiler. Her iki sevkiyatta da, artık haymatloz olarak kabul edilen çok sayıda Türkiyeli Yahudi vardı.

Yeniden yapılandırılan İtalyan Faşist Partisi, 14 Kasım 1943'te Yahudileri "Düşman Millete Mensup Yabancılar" ilan

467 Hilberg 1994, s. 711.

etti. İtalya'nın kukla hükümeti 30 Kasım'da Yahudilerin toplama kamplarına tehcirlerini ve mal varlıklarına devlet lehine el konulmasını kararlaştırdı. 2 Kasım günü, Modena Bölgesi'nde bulunan Fossoli'de İtalya'nın en büyük toplama kampının yapılması emredildi. Faşist İtalya hükümetinin çeşitli polis ve baskı organları, bu tarihten itibaren Yahudi takibatına katılmaya başladılar.

Ocak 1944 başlarında Nazi makamları Verona'da Yahudilerin tutuklanması ve tehciri üzerinde uzmanlaşmış IV B 4 Dairesi'nin bir şubesini kurdular ve ölüm kamplarına tehcirden önce bir ara istasyon vazifesini gören Fossoli Kampı'nı devraldılar. Bu aylar boyunca müttefik birliklerin ilerleyişi İtalya'nın güneyini ve orada tecrit edilmiş olan Yahudileri kurtarabildi. Ancak Yahudilerin büyük kısmı kuzeyde, yani İtalya'nın Almanlar ve faşist rejim tarafından kontrol edilen bölgesinde bulunuyordu.

İlk büyük operasyonlardan sonra pek çok Yahudi şehirlerden kırsal alana kaçtı, ücra köylerde saklanacak bir yer bulmaya çalıştı. Hastaların, yoksulların ve yabancı uyruklu Yahudilerin birçoğunun başarılı bir şekilde saklanma imkânı yoktu. 1938 sayımında İtalya'da yaşayan Yahudilerin yaklaşık sadece beşte birinin yabancı olarak kaydedilmesine rağmen, tehcir edilenlerin arasındaki yabancı uyruklu Yahudi oranı yüzde 40'ı buluyordu.[468]

Türkiye Yahudilerinin takibatı

1943 sonbaharında İtalya'da kaç Türkiye Yahudisinin bulunduğunu ve kaçının bu dönemde Türkiye vatandaşlığına sahip olduğunu bilemiyoruz. Muhtemelen bazı Türkiye Yahudileri Alman işgalinden önce İtalya'dan kaçmayı başarmıştı. Kaçmayı başaran Yahudilerin toplam sayısı 11.000'di ve bunların 5.000'i yabancıydı. İsviçre önemli bir kaçış ülkesi olmuştu. İsviçreli sınır memurlarının çok sayıda mülteciye sınırı geçerken müdahale etmesine ve geri çevirmelerine rağmen, takibata uğrayan bin-

468 Bu oran, Picciotto'nun yaptığı istatistik değerlendirilerek elde edilmiştir, 2001, s. 28.

lerce Yahudi canını kurtarmayı başardı. Papo'ya göre, yaklaşık yarısı Milano'dan gelen 300 kadar Şark Yahudisi bu şekilde sağ kalabildi.[469] Bunların arasında, Afnaim, Alazraki, Arditi, Behar, Cittone, Crespin, Danon ailelerinin mensupları da vardı.

Aynı zamanda, önceden İtalyan işgali altında bulunan Güneydoğu Fransa'dan geri çekilmekte olan 4. İtalyan Ordusu'yla birlikte 1.200 Yahudi de Alpler üzerinden İtalya'ya ulaştı. Bunların arasında daha önce Fransa'nın İtalyan Bölgesi'ne sığınmış olan Türkiye Yahudilerinin de bulunduğu muhakkaktır. Dolayısıyla 1943 sonbaharında İtalya'da bulunan Türkiye Yahudilerinin toplam sayısının 600 ilâ 800 arasında olduğu tahmin edilebilir, bunların muhtemelen üçte biri de "onaylanmış" Türkiye vatandaşıydı.[470]

Tarafsız veya müttefik devletlerin vatandaşı olan Yahudilere nasıl davranılacağı konusunda Berlin'de RSHA ile Dışişleri Bakanlığı arasındaki görüşmeler sürerken, SS ve benzeri örgütler İtalya'da takibata, katle ve tehcire başlamışlardı bile. İtalya'daki Yahudilerin üzerindeki "kısıtlamanın kaldırılması" ve diğer Avrupa ülkelerindeki Türkiye Yahudilerinin geri götürülmeleri için verilen ültimatomun süresinin Ekim'de dolmuş olması göz önünde bulundurulduğunda, bu katliamlara katılan birimlerin Yahudi kurbanların vatandaşlık durumlarını herhangi bir şekilde dikkate almış olduklarını düşünmek pek mümkün değildir. Behar Ailesi'nin Meina'dan kurtarılması, Alberto Behar'ı iyi tanıyan ve büyük bir talih eseri onun tutuklanmasından derhal haberdar olan Türkiye Konsolosu'nun hızla devreye girmesi sayesinde gerçekleşmişti.

Türkiye Yahudilerinin pek çoğu alt sosyal tabakalara mensuptu ya da antisemit kanunlar ve çalışma yasakları nedeniyle fakirleşmişti. Papo, Milano'daki Şark Yahudilerinin durumuna da-

469 İtalya'dan İsviçre'ye toplam yaklaşık 6.000 Yahudi kaçtı. Krş. Picciotto, 1991. Ayrıntılı olarak Broggini, 1998. Papo'nun verdiği rakam Türkiye Yahudilerinin yanı sıra, Yunanistan ve Şark Yahudilerini de kapsamaktadır.

470 1942 sayımında sadece Milano'da 490 ve Trieste'de 100'den fazla Türkiye doğumlu Yahudi kaydedilmişti, bunların Milano'da bulunan 188'i ve Trieste'de bulunan 40'ı, yani her iki şehirde de üçte birlik kısmı Türkiye vatandaşlıklarını muhafaza ediyorlardı.

ir şunları yazıyordu: "Aileler büyüktü, ekonomik durumları mütevazıydı, pek çoğu fazla asimile olmamıştı, ayrıca yaşlı ve hastaların sayısı da çok fazlaydı. Bütün bunlar onları kolay tanınır kılıyor ve birer kurbana dönüştürüyordu."[471] Milano'daki Yahudi cemaati, muhtaç durumdaki mensuplarını bağış ve yardımlarla destekliyordu. Bu, sinagogların yakınlarında Yahudileri gözetleyen Alman ajanları tarafından da biliniyordu. 8 Kasım 1943 günü, kocasının ölümünden sonra desteğe muhtaç olan İstanbul doğumlu Lea Rebecca Dana'yı (doğ. Behar) tutukladılar. Onu 6 Aralık 1943'te 5 numaralı sevkiyatla Auschwitz'e tehcir ettiler. 1927 doğumlu kızı Sara Ocak 1944'te Pietra Ligure'deki bir sanatoryumda tutuklandı ve 30 Ocak 1944'te Milano'dan Auschwitz'e tehcir edildi.

Lea Rebecca Dana ile kızları Estrea ve Sara (Moshe Dana'nin Özel Arşivi'nden).

Almanların yabancı uyruklu Yahudilere yönelik yönergeleri

Eichmann, Kasım 1943 ortalarında Dışişleri Bakanlığı'ndan, İtalya'da ve Yunanistan'ın eskiden İtalya işgalindeki bölgesinde bulunan yabancı uyruklu Yahudilerin tehcir edilmesine, üstelik bunun RSHA ile Dışişleri Bakanlığı arasında kabul edilen "genel düzenlemeler" ("geri dönüş" ültimatomu kastediliyor) uyarınca yapılmamasına onay vermesini talep etti. Eichmann, Dışişleri Bakanlığı'nın "dış siyasette karşılaşılabilecek sıkıntı-

471 Papo 2003, s. 124.

lar" nedeniyle buna itiraz etmesi durumunda, yabancı uyruklu Yahudileri kendi hükümetlerinin onayını beklemeden ülkelerine göndermeyi teklif ediyordu.[472] Thadden'in Dışişleri Bakanlığı'ndaki amirlerinin onayını almasından sonra, RSHA ile Dışişleri Bakanlığı Kasım sonlarında İtalya ve Yunanistan'ın eski İtalyan işgal bölgesindeki Yahudilerin –tarafsız devletlerin vatandaşları da dahil olmak üzere– tümünün tutuklanması ve Almanya'daki toplama kamplarında (Bergen-Belsen kastediliyordu) tecrit edilmesi konusunda anlaştılar. Tarafsız devletler bunu arzu ediyorlarsa, Yahudilerini buradan kendi ülkelerine geri götürebileceklerdi.[473] 7 Aralık'ta Dışişleri Bakanlığı, tarafsız ve müttefik devletlerde bulunan büyükelçiliklerine, ilgili devletlerin hükümetleriyle ilişki kurarak, İtalya'da veya Yunanistan'ın eski İtalyan işgali altındaki bölgesinde yaşayan Yahudi vatandaşlarının ya derhal buradan kendi ülkelerine gönderilmek maksadıyla sınır dışı edilecekleri ya da eğer ilgili hükümetler önceden bu Yahudilerin belgelerini veya geri dönüş izinlerini kontrol etmek istiyorlarsa, Almanya içinde bulunan bir kampa gönderilecekleri alternatifini sunmaları talimatını verdi.[474] Papen, 10 Aralık 1943 tarihinde Ankara'dan verdiği cevapta, Türkiye Hükümeti'nin cevabının bayram nedeniyle biraz gecikmeli geleceğini, ancak hükümetin Türkiye Yahudilerine "ancak Türkiye vatandaşlıklarının buradaki İçişleri Bakanlığı tarafından onaylanmasından sonra ilgi göstereceğini" düşündüğünü yazdı.[475] Yani İtalya'daki Yahudiler için Türkler henüz görüş bildirmemişlerdi. Papen, vatandaşlık durumlarının incelenebilmesi için İtalya veya Yunanistan'da tespit edilmiş olan Türkiye Yahudilerinin isimlerinin Ankara'ya veya Berlin Büyükel-

472 Eichmann'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 15.11.1943: ADAP, Seri E, Cilt VII, Dok. 94. "Düşman devletlerin" vatandaşları olan Yahudiler bunun dışında tutulmuştu, onlar tecrit edilecekti.

473 Thadden'in Almanya Dışişleri Bakanlığı'na iletilmek üzere 24.11.1943 tarihli konuşma notları, RAM'ın 26.11.1943 tarihli onayı ve Thadden'in RSHA'ya 3.12.1943 tarihli yazısı; hepsi: PAAA içinde, R 100856, Fiş 2201.

474 Dışişleri Bakanlığı'ndan Wagner'in 7.12.1943 tarihinde Madrid, Ankara, Lizbon, Bern, Stockholm, Bükreş, Budapeşte ve Helsinki'deki Almanya Büyükelçiliklerine yazısı; PAAA, R 100856, Fiş 2201.

475 Papen'in 10.12.1943 tarihli telgrafı, PAAA, R 100856, Fiş 2201.

çiliği'ne gönderilmesini "öneriyordu".[476] Elde bulunan mevcut belgelerden, Alman makamlarının Türkiye Roma Büyükelçiliği'ni veya Türkiye Yahudilerinin büyük çoğunluğunun yaşadığı Milano'daki Türkiye Başkonsolosluğu'nu Türkiyeli Yahudilerin tutuklanmalarının yaklaşmakta olduğu veya genel "yurda götürme" ültimatomu hakkında bilgilendirmiş olup olmadıkları anlaşılmamaktadır.

Türkiye Milano Başkonsolosu Nebil Ertok'un faaliyetleri

Türkiye Milano Başkonsolosu Nebil Ertok, 9 Aralık 1943'te Almanya Milano Başkonsolosu Gustav Adolph von Halem'e başvurdu ve "30 Kasım[477] tarihli yasanın yayımlanmasından sonra yetkili makamlar tarafından İtalya sınırları içinde istenmeyen kişi ilan edilen Türkiye Yahudilerini geri götürmek için" mevcut seçeneklerin ne olduğunu sordu. Somut olarak da çıkış ve transit vizelerinin verilmesi için yardım talebinde bulundu.[478] Ertok her ne kadar Alman meslektaşıyla birkaç gün önce yaptığı bir konuşmaya atıfta bulunuyorsa da, İtalya'daki Yahudi karşıtı kanunlardan söz ettiği için, yazısının içeriğinden Almanların tehditlerine dair bilgi sahibi olmadığı anlaşılıyordu. Ankara Hükümeti Papen tarafından ancak ertesi gün bilgilendirildiği için, Ertok'un sorusu muhtemelen kendi inisiyatifine dayanıyordu.

Ertok sorusuna cevap alamadı. Alman meslektaşı von Halem, Ertok'un yazısını Garda Gölü kenarında Fasano'da bulunan Almanya Başkonsolosluğu'na ancak 21 Aralık 1943'te göndermişti. Yazı, oradan 30 Aralık 1943'te "konu hakkında talimat ricasıyla" Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'na aktarıldı. Thadden, 27 Ocak 1944 tarihli cevabında, Almanya Fasano Başkon-

476 Papen'in 10.12.1943 tarih ve 1793 sayılı telgrafı, PAAA, R100856, Fiş 2201.

477 Faşist kukla hükümetin bütün Yahudilerin toplama kamplarına gönderilmesi için çıkarttığı kanun kastedilmektedir.

478 İletilmesi için diğer iki yazışmayla birlikte yazının kopyası PAAA'da bulunmaktadır, R 99447, Fiş 5705.

solosluğu'na İtalya'daki yabancı uyruklu Yahudilerin tutuklanmasına dair RSHA ile Dışişleri Bakanlığı arasında yukarıda açıklanmış olan anlaşmaya işaret ediyordu.[479] Bunu takip eden yazışmaların içeriğinden, söz konusu yazının Fasano'da "bulunamadığı" ve açıkça görüldüğü üzere hakkında bilgi sahibi de olunmadığı anlaşılmaktadır. İtalya'daki Alman makamlarının, Berlin'den gelen talimatı kasıtlı olarak geciktirdiklerini kabul etmemiz çok güçtür. Bunun sebebi, büyük bir ihtimalle yapılan işi üstünkörü yapmak ve kayıtsızlıktı. Çünkü Ertok'un Türkiye Yahudilerinin geriye götürülmesiyle ilgili sorusunu da aynı şekilde dikkate almamışlardı.

Almanya Başkonsolosluğu'nun dahi tarafsız devletlerin vatandaşı olan Yahudilerle ilgili olarak RSHA ile Dışişleri Bakanlığı arasında varılan anlaşmadan haberdar olmadığı ve bu tür bilgilere ulaşmak için çaba sarf etmediği düşünüldüğü takdirde, SS veya Gestapo mensuplarının yaptıkları operasyonlarda diplomatik hassasiyetleri dikkate aldıklarını varsaymak mümkün değildir. Aynı durum, Aralık 1943'ten itibaren Yahudi avına başlamış olan İtalyan polis birlikleri ve faşist Brigate Neri (Kara Tugaylar) için de kabul edilebilir. İtalya'dan tehcir edilen Türkiye Yahudilerinin yüzde 44'ü İtalyan birlikleri tarafından tutuklanmıştı.[480] Brigate Neri özellikle kırsal alandaki Yahudilerin peşine düşmüştü. 1944 ilkbaharından sonra düzenlenen operasyonlarda giderek daha az istisna yapılıyor, hastaneler, yurtlar ve dini mekânlar Yahudi bulmak için taranıyor, çocuklar, yaşlılar ve tarafsız devlet vatandaşı Yahudiler tutuklanıyordu.[481]

Başkonsolos Nebil Ertok, pek çok defa Türkiye Yahudilerinin serbest bırakılması için girişimde bulunmuş ve başarılı olmuştur.

---

479 Thadden'in 27.1.1944 tarihli yazısı, PAAA, R 99447, Fiş 5705.

480 Picciotto'nun yaptığı istatistiğin tarafımdan yapılan değerlendirmesi, 2002, s. 29.

481 Hilberg, Steengracht'ın (1943'ten sonra Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı) 29.7.1944 tarihinde von Papen'e tarafsız devlet (somut olarak muhtemelen Türkiye) vatandaşı Yahudilerin tutuklanmasına dair gönderdiği bir yazıyı aktarmaktadır. En geç Mayıs 1944'ten sonra İtalya'da da "onaylanmış" Türkiye vatandaşı olan Yahudilerin sistematik bir şekilde tutuklanmasına başlanmıştı.

Türkiye Milano Başkonsolosu Nebil Ertok'a ilişkin hatıralar

"Türk olduğumuz için içimiz rahatlamıştı. Babam bir kere tutuklanmış, fakat Türkiye Konsolosu devreye girdiği için serbest bırakılmıştı. Konsolos bize rahat olmamızı, kimsenin bize bir kötülük yapamayacağını söylemişti. Onun için biz Türkiye vatandaşıydık, Yahudi olup olmamamız önemli değildi. Kız kardeşimle birlikte huzur içinde yaşıyorduk, çünkü bize bir şey yapamayacaklarını biliyorduk."

Mayıs 1944'teki tutuklanmadan sonra Türkiye konsolosu Milano'daki San Vittore Hapishanesi'ne geldi.

"Konsolos geldi ama bizim için bir şey yapması mümkün olmadı. Bizim haksız yere tutuklandığımızı, fakat saçımızın teline bile zarar geldiği takdirde, her birimiz için Türkiye'de bir Alman öldüreceklerini söyledi."[1]

1936'dan beri kocası Elia Jaffe'yle birlikte Milano'da yaşayan Lina Jaffe (doğ. Ventura), şunları hatırlıyor:

"1 Aralık 1943'te iki İtalyan faşisti evime geldi. Kocam, annem ve 6 yaşındaki oğlum evde olmadığı için içeride yalnızdım. Tutuklandım ve yürüyerek Emniyet Müdürlüğü'ne götürüldüm. (...)

8 gün boyunca San Vittore'de [hapishanede] büyük bir odada, içlerinde Signora Yessurun isminde bir başka Türk'ün de bulunduğu diğer Yahudi kadınlarla beraber tutuldum. O günlerde orada Via Guastalla Sinagogu'nun şamaşı [sinagog görevlisi] Signor Bassi'yle de karşılaştım. (...)

Bu arada benim kocam ve Bayan Yessurun'un kocası, Türk konsolosunun serbest kalmamızı sağlaması için gereken her şeyi yapmışlardı. Nihayet gerçekten de serbest bırakıldık ve götürüldüğüm Türkiye Konsolosluğu'nda kocama sarılmam mümkün oldu. Bize evlerimizde kalabileceğimizi, çünkü Türklere bir şey yapamayacaklarını söylediler."[2]

---

1 Liliana Picciotto'nun İzmirli bir Türkiye Yahudisi'yle (kimliği saklı tutulmuş) yaptığı söyleşinin transkripsiyonu. Milano'daki CDEC (Centro di Documentazione Ebraica Contemporanea) Arşivi.

2 Lina Ventura-Jaffes'in şahitlerle yapmış olduğu görüşmelerin Liliana Picciotto tarafından gerçekleştirilen transkripsiyonu, Milano'daki CDEC Arşivi.

Ancak Ertok'un faaliyetleri sadece Türkiye vatandaşlıkları geçerli olan Yahudilerle sınırlıydı. Ayrıca takibatı yürütenlerin konsolosluklarıyla ilişki kurmalarına fırsat vermediklerini veya bir Türkiye temsilciliğinin bulunmadığı şehirlerde tutuklanmış olan Türkiye Yahudilerinin, vatandaşlık durumlarına bakılmaksızın tehcir edilmiş olduklarını kabul edebiliriz. Liliana Picciotto tarafından İtalya'daki Yahudi soykırımı anısına yazılan kitap, eskiden Milano'da veya diğer büyük şehirlerde yaşayan Türkiye Yahudilerinin küçük yerleşimlerde veya kırsaldaki köylerde tutuklandığını, yani İtalya içlerinde saklanmaya çalıştıklarını ortaya koyuyor.[482] Kasım 1943 sonunda bile onlara başlarına bir şey gelmeyeceği teminatı veren Ertok'un, Türkiye Yahudilerinin nasıl bir tehlikeyle karşı karşıya bulunduklarını bilip bilmediği şüphelidir. Türkiye Dışişleri Bakanlığı arşivleri araştırmacılara kapalı kaldığı müddetçe, Ertok'un Ankara'dan talimat alıp almadığı, aldıysa bunların mahiyeti hakkında bilgi sahibi olamayacağız.

1944 operasyonları: "Himaye edilen" Yahudilerin tutuklanması

8 Mayıs 1944'te Milano'da çok sayıda Türkiye Yahudisinin de tutuklandığı en büyük operasyonlardan biri yapıldı. O zamanlar 12 yaşında olan ve ailesini bu operasyonda kaybeden Moshe Dana, şunları anlatıyor: "Bizi tutukladılar ve Milano'daki San Vittore Hapishanesi'ne götürdüler. İçerisi tıka basa doluydu, operasyonda çok fazla Yahudi yakalanmıştı. (...) Üç gün sonra sabah uyandığımda diğer bütün tutsakların gittiğini, geriye neredeyse sadece Türklerin kaldığını gördüm. Diğerlerinin hepsi tehcir edilmişti. Aralarında haymatloz olan amcam Isacco da bulunuyordu."[483]

Isacco'nun karısı Luna Gallico ile kızları Stella ve Esther 17

---

482 Liliana Picciotto: *Il libro della memoria*, Milano 2002.

483 Mayıs ayındaki operasyonlarda tutuklanan Milanolular ilk olarak Fossoli Kampı'na gönderilmiş, ardından da Auschwitz'e tehcir edilmişti. Moshe Dana'yla yapılan görüşme, Aralık 2005, Milano.

Şubat 1944'te Ballabio'da tutuklanmış ve önce Como'daki hapishaneye, ardından Fossoli Kampı'na götürülmüş, oradan da 15 Nisan 1944'te yapılan 9 numaralı sevkiyatla Auschwitz'e tehcir edilmişlerdi. Isacco Dana ise 2 Haziran 1944'teki 13 numaralı sevkiyat ile Auschwitz'e götürülmüş ve öldürülmüştü.

Aynı operasyonda tutuklanan bir başka Türkiye Yahudisi, şunları anlatıyor: "Dört veya beş faşisttiler, üzerlerinde kara gömlekler vardı. Sabah beşe doğru kapımızı çaldılar."[484] Olayları bizzat yaşayan bu kadının ikamet ettiği Via Abruzzi'de, o zamanlar pek çok Türkiye Yahudisi oturuyordu. Kadının devamla anlattığına göre, kendisi, babası ve kız kardeşleri faşistler tarafından daha önce tutuklanmış olan başka Türkiye Yahudilerinin beklediği Piazza Loretto'ya götürüldü. Oradan kamyonlarla San Vittore Hapishanesi'ne götürüldüler. Türkiye Milano Konsolosu'nun tutuklanan Türkiye Yahudileri için yaptığı girişimler sonuçsuz kaldı. O anda elinden bir şey gelmiyordu.[485]

Milano'daki operasyonlarda tutuklanan Türkiye Yahudilerinin 31'i 19 Mayıs 1944'te Bergen-Belsen Toplama Kampı'na tehcir edildi, 4 günlük bir yolculuktan sonra, 23 Mayıs 1944'te buraya vardılar. Bu sevkiyatta Türkiye Yahudilerinin dışında tarafsız devletlerin vatandaşı olan Yahudilerle Güney Amerika devletlerinin pasaportlarına sahip olanlar ve Macaristan Yahudileri de vardı.[486] 16 Mayıs'ta Fossoli Kampı'ndan ayrılmış olan bir trende bulunan 7 Türkiye Yahudisi, daha önce Bergen-Belsen'e gelmişti. Bu sevkiyatın büyük kısmı (581 kişi) Auschwitz'e tehcir edilirken, yolda trenin içinde 166 Yahu-

484 (Drottningholm gemisiyle yapılan değişimde yer almış) bir Yahudi kadının 16.2.1987 tarihinde Liliana Picciotto'ya anlattıkları. Transkripsiyonu CDEC Milano'da.

485 8 Mayıs'ta tutuklanan gruptan biri olan Elia Jaffe, "Je reviens de Bergen-Belsen" başlıklı anlatısında, 8.5.1944 tarihinde "tarafsız devlet vatandaşı" 27 Yahudinin tutuklanmasını anlatıyor. Krş. Benbassat 1992, s. 18 vd.

486 Picciotto 2002, s. 52; Bergen-Belsen Hafıza Müzesi'nden alınan bilgiler, ayrıca Anı Defteri'nin tarafımca yapılan değerlendirilmesi (Picciotto 2002). Anı Defteri'nden ve Bergen-Belsen'deki arşivden alınan bilgilerdeki sayısal veriler arasındaki küçük çelişkiler, Bergen-Belsen'den alınan bilgilerin sonradan Tarafsızlar Kampı'na gönderilen ve Mart 1945'te takas edilen Türkiye Yahudileriyle ilgili olmasından kaynaklanmaktadır. Müteakiben verilen bütün isimler ve tarihler –aksi belirtilmediği müddetçe– Picciotto 2002'ye dayanmaktadır.

di tutuklunun (büyük kısmı İngiltere vatandaşı olan Libya Yahudileri) bulunduğu vagonlar ayrıldı ve Bergen-Belsen'e gönderildi.

1944 yazında, İtalya cephesindeki Almanlar hızla Kuzey'e doğru geri çekiliyordu. Ülkenin büyük kısmı Müttefik Devletler ve İtalya Direniş Hareketi tarafından kurtarılmıştı. Ağustos 1944'te Nazi makamları Fossoli Kampı'nı boşaltmaya ve Bozen'e taşımaya karar verdi. Bu tahliye hareketi esnasında, 2 Ağustos 1944'te, 246 Yahudi Auschwitz'e tehcir edildi. Bu kez de sınırın diğer tarafında, içinde "imtiyazlı konumdaki" Yahudilerin ("karma evliliklerden" doğmuş veya "tarafsız devletlerin vatandaşı" olan Yahudiler) bulunduğu vagonlar trenden ayrıldı ve Ravensbrück, Buchenwald, Bergen-Belsen toplama kamplarına götürüldü. 6 Ağustos 1944'te İtalya'dan 16 Türkiye Yahudisi daha Bergen-Belsen'e götürüldü, böylece İtalya'dan getirilen ve burada tecrit edilen Türkiye Yahudilerinin sayısı 54 oldu.[487]

Bozen'deki yeni kampta da Türkiye Yahudileri bulunuyordu. 24 Ekim 1944'te son tehcir treniyle Bozen'den Auschwitz'e tehcir edilmiş olan 165 erkek ve kadından 5'i Türkiye doğumluydu: Rebecca Blum, Vitale Cittone, Guido Nacamulli, Mario Nacamulli ve Danelie Pontremoli. Bu kişilerden hiç biri hayatta kalamadı.

Bozen'de kalmış olan Yahudiler, Aralık 1944'te iki küçük sevkiyatla Flossenbürg ve Ravensbrück toplama kamplarına tehcir edildiler. Bu sevkiyatlarda yer alanlar büyük ölçüde "imtiyazlı konumda" olan, yani Yahudi olmayan eşlerle evli veya tarafsız devletlerin vatandaşı olan Yahudilerden oluşuyordu. Bavyera'da bulunan Flossenbürg Toplama Kampı, konumu nedeniyle 1944-45 kışında toplama kampı sisteminin son istasyonlarından biri olmuştu. Doğuda Sovyet Birliklerinin önünden kaçmak için apar topar boşaltılan toplama kamplarından sevk edilen binlerce insan, zaten tıka basa dolu olan, üstüne üstlük bir de tifo salgınının kasıp kavurduğu Flossenbürg Kampı'na gönderiliyordu. Bozen'den Flossenbürg'e getirilen 39

487 Bkz. bu bölüm, kısım 11.

Yahudi erkeğinin arasında İzmirli Giacomo Algranti, İstanbullu Leone ve Nissim Cittone kardeşler, yine İstanbullu olan Giacomo Avigdor ve Giacomo Meyhoas da bulunuyordu. Bu kişilerin 5'i de bu kampta yaşamını yitirdi.

Aynı gün Ravensbrück'e tehcir edilen kadınlar ve küçük çocuklar, örneğin Leone Cittone'nin karısı Sara Cittone-Ojalvo, 7 ve 2 yaşlarındaki kızları Gioia Giulietta ve Elia Bei gibi, Flossenbürg'e tehcir edilmiş olan erkeklerin eşleri ve çocuklarıydı. Ravensbrück'e gönderilen 31 kadının ve çocuğun 9'u Türkiye Yahudisi'ydi. İçlerinden 6'sı Ravensbrück'de öldü: Clara Algranti, Stella Avigdor, Vittoria Avigdor, Donna Cittone, Donna Ester Malaton ve Allegrina Varon.

Yani bu sevkiyatlar Dışişleri Bakanlığı ile RSHA arasında yapılan anlaşmaya uygun olarak Türkiye vatandaşı Yahudileri Auschwitz'e değil, Almanya içindeki bir toplama kampına götürüyordu. Bu "imtiyazlı tehcirler", Sara Cittone ve çocukları dışında kalan diğer on bir insan için ölüm anlamına gelmişti.

Sonuç

İtalya'dan Türkiye kökenli toplam 250 Yahudi tehcir edildi.[488] Bu 250 kişiden 88'i İstanbul, 68'i İzmir, 7'si Gelibolu, 7'si Edirne ve 21'i diğer bölgeler (Çanakkale, Aydın, Samsun, Tekirdağ, Kasaba/Turgutlu, Menemen) olmak üzere Türkiye doğumluydu. Diğer 60 kişi ise, bunların karıları ve reşit olmayan İtalya doğumlu çocuklarıydı. İçlerinden yaklaşık 100 kadarı Milano'da, 55'i ise Livorno'da yaşıyordu. Livorno'daki Türkiye Yahudilerinin büyük kısmı, Türkiye'den ancak birkaç sene önce göç etmişti. Bunların arasında çocuklarının üçü 1926 ila 1931 arasında İzmir'de doğmuş olan Beniacar Ailesi ile yine çocukları 20'li yıllarda İzmir'de dünyaya gelmiş olan Baruch isimli iki aile de bulunuyordu. Oğulları Mordechai, Nissim,

488 Anı Defteri'nin değerlendirilmesi (Picciotto 2002). Isaac Papo İtalya'dan toplam 568 Şark Yahudisinin tehcir edildiğini, bunların 173'ünün Milanolu olduğunu, diğer 58'inin ise Fransa ve Yugoslavya'dan İtalya'ya gelmiş olan mülteciler olduğunu yazmaktadır. Papo'nun verileri Yunanistan'dan ve Şark ülkelerinden gelen Yahudileri de kapsamaktadır. Papo 2003, s. 124.

Raffaele ile kızları Sol 1927 ila 1931 arasında İstanbul'da doğmuş olan Cittone Ailesi de İstanbul kökenliydi. Bu kişilerin de hepsi Auschwitz'de öldürüldü.

1942 yılında Trieste'de yapılan sayımda (40'ı Türkiye vatandaşı olan) 106 Türkiye Yahudisi tespit edilmişti. Şehir Almanlar tarafından "Adriyatik Sahil Şeridi Operasyon Bölgesi"nin bir parçası olarak doğrudan ilhak edilmiş ve sadece Almanların bulunduğu özel bir idari yapıya tabi kılınmıştı. Risiera di San Sabba Toplama Kampı, Trieste'nin bir banliyösünde kurulmuştu.[489] Almanlar burada birkaç bin tutsak öldürdüler. 1906 İstanbul doğumlu Giuseppe Hassid, 1 Temmuz 1944'te San Sabba'da yapılan bir cezalandırmada Almanlar tarafından "ibret-i âlem" olması için öldürüldü. İtalya'dan tehcir edilen Yahudilerin Anı Defteri'nde, Trieste'de yaşamış olan 27 Türkiye Yahudisinin ismi bulunuyordu.

Konsolos Nebil Ertok'un Türkiye Yahudilerini Türkiye'ye geri götürmek için gösterdiği çabalar sonuçsuz kalmıştı. Bunun sebebi, muhtemelen sadece Almanların Türkiye Yahudilerini tehcir etmiş olmasına bağlı değildir. Ankara'nın veya Türkiye Berlin Büyükelçiliği'nin İtalya'daki Türkiye Yahudileri için adımlar atmış olduğuna dair herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Milanolu Türkiye Yahudilerinin hiç olmazsa bir kısmının Bergen-Belsen'e götürülerek Auschwitz'e tehcir edilmekten kurtarılmış olmaları, büyük ihtimalle Milano konsolosunun çabalarına bağlıdır.

Güneydoğu Avrupa ve Ege

Türkiye'ye komşu olan devletlerde, bilhassa Yunanistan, Bulgaristan ve İtalya'nın Ege'de bulunan adalarında az sayıda Tür-

489 Trieste'nin banliyölerinden San Sabba'da bulunan eski pirinç değirmeni, Almanlara hem komşu bölgelerden Yahudiler için toplama kampı, hem de bilhassa Slovenyalı partizanlar gibi siyasi tutsaklar için hapishane vazifesi görüyordu. Trieste'den içinde siyasi tutsakların ve Yahudilerin bulunduğu 22 tehcir treni hareket etti. San Sabba'da 3-4.000 kadar insan öldürüldü. Ağustos 1944 başlarında Fossoli Kampı'nın kapatılmasından sonra Venedik ve Padua'da tutuklanmış olan Yahudiler de San Sabba'ya getirildi.

kiye Yahudisi yaşıyordu. Ege Bölgesi civarındaki Yahudi cemaatleri arasında yüzyıllardan bu yana sıkı kültürel, ekonomik ve ailevi ilişkiler bulunuyordu. Sınır bölgelerde Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra oluşan sınırlar dahilinde de, bu iyi ilişkiler sürmeye devam etti. Bazı Yahudiler bu bölgelerin birbirlerinden ayrılmasından sonra bile Osmanlı ve/veya Türkiye vatandaşlıklarını muhafaza etmişlerdi. Bazıları ise, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeni sınırların oluşmasıyla "yurt dışı"na dönüşmüş ülkelere veya sınırın öte tarafında yaşayan akrabalarının yanına göç etmişlerdi.

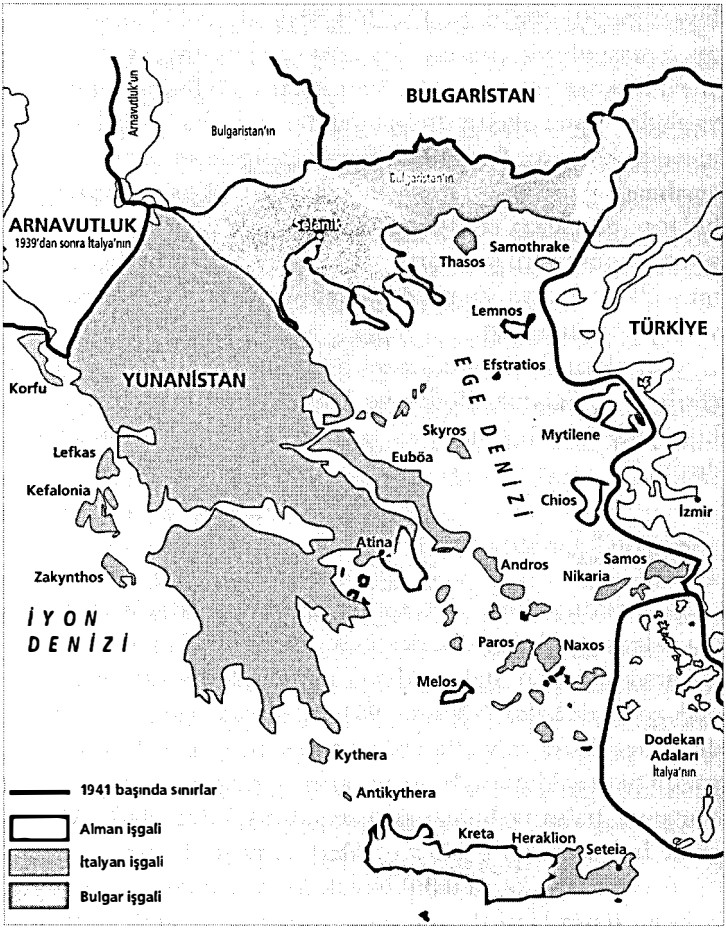
Almanların katliam siyaseti bu bölgede bilhassa zalim ve etkili oldu. Selanik, Rodos ve Trakya'nın sahil şehirlerindeki büyük Yahudi cemaatleri neredeyse tümüyle ortadan kaldırıldı.[490]

Yunanistan

İtalyanların Ekim 1940 sonlarında Yunanistan'a yaptıkları ani saldırı, beklenmedik derecede güçlü bir Yunan direnişiyle karşılaştığı için, İtalya, Alman müttefiklerini yardıma çağırmak zorunda kaldı. 6 Nisan 1941'de, Almanya savaş ilan etmeden Yugoslavya'ya ve Yunanistan'a saldırdı, her iki ülkeyi de yoğun hava saldırılarıyla bir ay zarfında ele geçirdi. Yunanistan Almanya, İtalya ve Bulgaristan arasında taksim edildi. Almanya ile İtalya arasında nüfuz alanları konusunda yapılan anlaşma uyarınca, Atina da dahil olmak üzere Yunanistan'ın büyük bölümü İtalya İşgal Bölgesi oldu. Almanya, Selanik civarındaki Orta Makedonya bölgesini, Girit'in büyük kısmını ve Pire Limanı'nı işgal etti. Bulgaristan, Yunanistan'ın kendi topraklarının güneyinde bulunan Kuzey Ege (Doğu Makedonya ve Trakya) bölgesini ele geçirdi. Türkiye'nin endişelerini dağıtmak için, Türkiye'ye olan sınır şeridi ile buradaki Dimetoka şehri askeri olarak işgal edilmedi. Ancak Alman polisi ve SS birlikleri burada da faaliyet yürütüyorlardı.

---

490 Selanik'teki soykırımın detaylı tasviri için: Molho 1981; Stroumsa 1993.

Yunanistan'daki işgal bölgeleri (Klaus Viehmann).

Selanik

Almanya'nın Yunanistan topraklarının görece küçük bir kısmını işgal etmiş olmasına karşın, Selanik'le birlikte Yunanistan'ın en büyük Yahudi Cemaati Nazilerin eline geçmişti. Selanik Yahudi Cemaati, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrıldıktan sonra önemini büyük ölçüde yitirmiş ve özellikle 1923'te

Küçük Asya'dan kovulan Rumların gelişiyle birlikte ekonomik olarak zayıflamıştı, bu da on binlerce Yahudinin şehirden göç etmesine neden olmuştu. Buna rağmen Selanik Yahudileri hâlâ dünyanın en büyük Sefarad Cemaati'ni teşkil ediyordu. 1940 yılında şehirde yaklaşık 55.000 Yahudi yaşıyordu, bu da Yunanistan'da yaşayan yaklaşık 70.000 Yahudinin üçte ikisine karşılık geliyordu.[491] Alman işgalinin başladığı dönemde Selanik Yahudilerinin ne kadarının Türkiye vatandaşı olduğu bilinmemektedir. Selanik Yahudileri, Türkiye ile aralarında geleneksel olarak güçlü bağlar bulunduğu için, Türk-Yunan düşmanlığı dönemlerinde sık sık Yunanların "sadakatsizlik" suçlamasıyla karşı karşıya kalmışlardı. Ekim 1940'ta –Alman işgalinden birkaç ay önce– yapılan nüfus sayımında 145 Yahudi ana dilerinin Türkçe olduğunu belirtmişti,[492] günlük kullanılan dil Judezmo, eğitimli kesimlerde de Fransızca olduğu için, bu oldukça şaşırtıcıydı.

Alman ordusunun gelişiyle birlikte Yahudi takibatının başlaması bir oldu. Selanik'teki Yahudi cemaatinin önde gelenleri görevlerinden alındı, Yahudi gazeteleri yasaklandı, Yahudilerin sahip olduğu evlere Alman işgalcilerin kullanımına sunulmak üzere el konuldu. 1936'da Metaxas rejimi tarafından yasaklanan Antisemit Yunan Ulusal Birliği'ne (Ethniki Enosis Ellados) tekrar izin verildi. "Einsatzstab Rosenberg" üyeleri sanat eserlerini ve değerli eşyaları gasp ettiler, sinagogları, arşivleri, içlerinde paha biçilmez tarihi el yazmalarının da bulunduğu on binlerce kitap olan kütüphaneleri yağmaladılar. Bu belgeler Frankfurt'taki antisemit "Yahudiliği Araştırma Enstitüsü"ne gönderildi.

Temmuz 1942'de yaşları 18 ilâ 45 arasında değişen 9.000 Yahudi, aşağılayıcı koşullarla –bir zamanlar Jön Türk Devrimi'nin başlamış olduğu– Hürriyet Meydanı'nda kendilerini zorunlu işçi olarak kaydettirmek zorunda kaldılar.

491 Hilberg'den alınan sayılar 1994, s. 737. İşgalden birkaç ay önce yapılan sayım, Yunanistan'da yaşayan Yahudi inancından insanların sayısını 67.591 olarak veriyordu, bu sayı Yunanistan'da yaşayan yabancı uyruklu Yahudileri de kapsıyordu. Fleischer 1996, s. 247 vd.

492 Fleischer 1996, s. 249.

Yol ve havalimanı yapımında çalıştırılmak üzere götürülen 3.500 Yahudiden 400'ü, birkaç hafta zarfında insanlık dışı çalışma koşulları nedeniyle hayatını kaybetti. Almanlar, Yahudilerin bu kölelik koşullarından kurtulmasını sağlamak isteyen Yahudi Cemaati'ne şantaj yaparak 2 milyar Drahmi sızdırdılar. Ayrıca yaklaşık 300.000 mezarın bulunduğu Yahudi Mezarlığı'nın da kendilerine verilmesini istediler.[493] Ancak Yunanistan'da, radikal antisemit uygulamalara Nazilerin egemenlik alanlarında bulunan diğer devletlere göre daha geç başlandı, çünkü Almanlar üç işgal kuvvetinin Yahudilere karşı ortak hareketini örgütlemeye çalışıyor, ancak İtalya buna onay vermeye yanaşmıyordu.[494]

Şubat 1943'te Eichmann'ın temsilcileri Dieter Wisliceny ve Alois Brunner Selanik'e geldiler, Alman Askeri Yönetim Komutanı Max Merten'le işbirliği içinde derhal Yahudi katliamının hazırlıklarına başladılar. Birkaç hafta zarfında Alman antisemit kanunları uygulanmaya başlandı, Yunanistan'da da Yahudilerin bütün hakları ellerinden alındı. 5 yaşından büyük bütün Yahudilere "Yahudi Yıldızı" takma zorunluluğu getirildi, akşamları sokağa çıkma yasağı kondu, telefonları ve toplu taşıma araçlarını kullanmaları yasaklandı. Nihayetinde, biri yük treni garının yakınında bulunan ve tehcirler için geçiş kampı olarak kullanılan üç gettoya kapatıldılar.[495]

15 Mart 1943'te, Wisliceny ile Brunner'in gelişinden altı hafta sonra, Selanik'ten tehcirler başladı. Ağustos 1943'e kadar yaklaşık 46.000 Yahudi Auschwitz'e sevk edildi. Bunların yüzde 85'i Auschwitz'e ulaşmalarından hemen sonra gaz odalarında katledildi.

Tarafsız devletlerin vatandaşı olan Yahudiler tehcirlerden (ayrıca işaret takma ve gettoya yerleşme zorunluluğu gibi uygulamalardan) muaf tutulmuşlardı. Bu İspanya, İtalya, Türki-

493 Eckert 1992, s. 175; Mazower 2004, s. 428. Almanlar mezar taşlarını yol yapımında veya ordu için yüzme havuzu yapmakta kullandılar.

494 Fleischer 1996, s. 249, 251; Eckert 1992, s. 176 vd.

495 Söz konusu "Baron de Hirsch Mahallesi" 19. yüzyıl sonlarında Rusya'daki pogromlardan kaçan mülteciler için kurulmuştu. Şubat 1943'ten itibaren buradan ilk olarak Selanik'in yoksul Yahudileri tehcir edildi.

ye Yahudileri, ayrıca bazı Portekiz, Arjantin ve İsviçre Yahudisi için geçerliydi. Alman işgal makamlarının emri üzerine şehir yönetiminin kültür dairesi tarafsız devletlerin vatandaşı olan Yahudilerin bir listesini hazırlamak zorunda kalmış, bu liste söz konusu devletlerin temsilciliklerine verilmişti. Bu listede yer alan 39 Türkiyeli Yahudi sayısı, 511 İspanya ve 281 İtalya Yahudisi ile kıyaslanınca oldukça az görülebilir, ancak yine de Türkiye vatandaşı Yahudiler üçüncü büyük yabancı uyruklu Yahudi grubunu oluşturuyordu. Portekiz, Arjantin ve İskandinavya Yahudileri, vatandaşı oldukları devletler tarafından derhal geri götürüldü. İtalyan konsolosu, Almanların yoğun korkutma girişimlerine rağmen "onaylanmış" İtalya vatandaşlığına sahip 281 Yahudinin yanı sıra, İtalyan belgeleri tanzim ettiği 48 Yahudinin daha tehcirden muaf tutulmasında ısrar etti ve bu Yahudileri sonunda İtalyan Bölgesi'ne götürmeyi başardı.[496] İspanya Konsolosu da Selanik'teki 511 İspanya vatandaşının korunmasında ısrarcı oldu. Ancak Madrid Hükümeti Yahudilerin İspanya'ya dönmesine izin vermek niyetinde değildi, bu yüzden Ağustos 1943'te içlerinden 366'sı Bergen-Belsen'e tehcir edildi. Oradan da Şubat 1943'te Joint'in yardımıyla Barselona ve Kazablanka üzerinden Filistin'e ulaştılar. Geriye kalan 150 İspanya Yahudisinin büyük kısmı İtalyanların yardımıyla Atina'ya kaçtı, ancak burada yalnızca Eylül 1943'e kadar Alman takibatından kurtulmuş oldular.

Berlin'de Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan Thadden, 30 Nisan 1943'te Türkiye Büyükelçiliği'nin Berlin temsilcisi Belbez'e, Selanik Yahudi Cemaati tarafından verilen listedeki 39 Türkiye Yahudisinin isimlerini iletti. Bunu yaparken, bu kişilerin 15 Haziran'a kadar Türkiye'ye götürülmeleri gerektiğini, aksi takdirde diğer Yahudilere uygulanan muamelenin bu gruba da uygulanacağı tehdidini ifade etti. Almanya'nın Ankara Büyükelçisi von Papen de aynı zamanda, bu listeyi Türkiye Dışişleri Ba-

496 Hillberg 1994, s. 746. Bunlar İtalyan yasaları uyarınca vatandaşlıktan çıkarılmış, ancak Konsolosun tekrar vatandaşlığa aldığı Yahudilerdi. Krş. Fleischer 1996, s. 259. Eckert, Almanların tutuklamış olduğu 75 Yahudinin de İtalya'nın yoğun protestoları nedeniyle tekrar serbest bırakıldığını yazıyor (Eckert 1992, s. 182 vd).

kanı'na iletti. Belbez, Thadden'e telefonla bu uygulamaların sadece Türkleri mi kapsadığı, sadece Selanik'le mi sınırlı olduğu ve konunun öneminden ötürü hükümetine aktarabileceği yazılı bir nota alıp alamayacağını sordu.[497] Von Papen 7 Mayıs 1943'te, Türkiye Hükümeti'nin "sadece 9 Yahudinin geri getirilmeyi" düşündüğünü bildiren bir telgraf çekti. Kalan 30 kişinin vatandaşlık durumları henüz açıklığa kavuşmamıştı. 30 Mayıs 1943'te Papen'den, Türkiye'nin Selanikli başka Yahudileri de kabul edeceğini bildiren bir haber daha geldi. Almanya Dışişleri Bakanlığı 9 Haziran'da Türkiye Berlin Büyükelçiliği'ne, Türkiye Atina Başkonsolosluğu'nun bir telgrafını iletti. Bu telgraf, Konsolos İ. Cemal Özkaya'dan geliyor ve yetkili Türkiye Konsolosluklarında 22 Türkiye Yahudisinin kayıtlı olduğunu bildiriyordu. Ancak bu kişilerden sadece beşi pasaport talep etmiş ve almışlardı.[498] Ankara Hükümeti'nin toplam kaç kişiyi onayladığı tam olarak belli değildir. Fleischer'e göre, "Madrid ve Ankara'nın isteksizliğine rağmen, yerel diplomatik temsilciliklerin gösterdiği ilgi ve çaba sayesinde" İspanya ve Türkiye Yahudileri kurtulmuştu.[499]

Bulgaristan'ın işgal ettiği bölge ve Almanya işgalindeki sınır şeridi

Bulgaristan Hükümeti, aralarında Türkiye Yahudilerinin de bulunduğu yabancı uyruklu Yahudileri daha 1939 yılında top-

497 Wagner'in 3.5.1943 tarihinde Almanya Ankara Büyükelçiliği'ne yazdığı yazı, PAAA, R 100870, Fiş 2235, ayrıca Thadden tarafından 30.4.1943 tarihli, Belbez'in tepkisinin anlatıldığı yazı. PAAA, R 100889, Fiş 2273.

498 Dışişleri Bakanlığı'nın 9.6.1943 tarihli sözlü notası, PAAA, R 99446, Fiş 5702.

499 Fleischer 1996, s. 255. Yunanistan'daki Yahudi soykırımına dair yapılan araştırmaların hiçbirinde Selanik'te Türkiye Yahudileri için Türkiye'nin yaptığı bir girişimden söz edilmezken, Eckert, Hilbert veya Spengler-Axiopoulos tarafsız devletlerin Konsoloslarının olumlu girişimlerini her defasında dile getiriyorlar. Örneğin, Arjantin ve İsviçre temsilcilikleri, aynı zamanda Britanya, Mısır ve İran Yahudileri için de girişimde bulunmuşlardı. Yahudilerin vatandaşlığının onaylanmasına, dolayısıyla da kurtulup kurtulamayacaklarına karar veren son merci Ankara'daki hükümetti. Türkiye Selanik Başkonsolosluğu görevini, konsolosluğun Kasım 1943'te kapanmasına kadar İdris Çora yürütmüştür (Shaw 1993, s. 333).

raklarından uzaklaştırmıştı. Doğu Makedonya'nın ve Trakya'nın işgaliyle birlikte Kuzey Ege'deki Kavala (2.100 kişi), Drama (1.200), Gümülcüne (819), İskeçe (550) ve diğer Yahudi cemaatleri Bulgar egemenliğine girmişti.

Mihver Devletleri'nin müttefiki olarak kendi vatandaşı olan Yahudilerin tehcir edilmesini engelleyen Bulgaristan'ın "Yahudi İşleri Komiseri" Alexander Belev, Şubat 1943'te, Fransa'nın "Yahudi kasabı" olarak bilinen Theo Dannecker'le, Yunanistan ve Yugoslavya'nın Bulgaristan tarafından işgal edilen bölgelerindeki Yahudilerin teslimini kararlaştırdı. 3-4 Mart gecesi yapılan bir yıldırım operasyonuyla bu bölgelerde yaşayan 4.000'den fazla Yahudi kelimenin tam anlamıyla yataklarından çekilip alındı ve Bulgaristan'da bulunan kamplara götürüldü. Rychlík'in yazdığına göre, Yahudileri tutuklamakla görevli Bulgar timleri bu arada yabancı uyruklu Yahudileri de götürdüler. Sadece Gümülcine'de bulunan İtalya, İspanya ve Türkiye vatandaşı Yahudilere dokunulmadı.[500] Alınan Yahudiler, Tuna kıyısındaki Lom limanına götürüldü, burada Almanlara teslim edildiler ve öldürülmek üzere Viyana üzerinden Treblinka'ya götürüldüler.[501] Dimoteka civarında Almanların kontrol ettiği sınır şeridinde Yahudilerin tutuklanmasına 3 Mart tarihinde başlanmıştı.

Bulgaristan'ın işgal ettiği bölge, Türkiye'nin Trakya bölgesine yakın olduğu için, Yahudilerden bir kısmının Türkiye vatandaşı olduğundan yola çıkmak mümkündür. Bir Bulgar kaynağında, Gümülcine'deki Türkiye Konsolosunun takibata uğratılan Yahudileri kurtarmak için gösterdiği gayrete değinilmektedir. Bu kaynaktan, Bulgar işgal kuvvetlerinin yaptığı bir operasyon esnasında, Yahudi bir ailenin Türkiye Konsolosluğuna sığınmasına izin verildiğini, Konsolosun aileyi Bulgarlara teslim etmeyi reddettiğini öğreniriz.[502]

---

500 Rychlík 2004, s. 81. Yabancı devlet vatandaşı 21 Yahudinin tehcir edildiğini yazar.

501 Spengler-Axiopoulos 1996, s. 144 vd.

502 Pencho Lukov'un Bulgar KEV (Yahudi İşleri Komiserliği) üyelerine karşı 1945'te açılmış olan davada verdiği ifade. Ancak ifadede bu ailenin Türkiye vatandaşı olup olmadığına değinilmemektedir. Mikrofilm, Rulo 1, "Bulgaristan İçişleri Bakanlığı", USHMM. Steven Sage'e bu bilgi için teşekkür ederim.

Yunanistan'da yaşayan Yahudilerin kurtarılması için çalışan çeşitli güçlerin faaliyetlerini inceleyen Yitzchak Kerem, Alman işgali altındaki sınır şeridinde bulunan Yahudilerin çoğu kez Türkiye'ye kaçmayı başardıklarını anlatmaktadır. Örneğin, Nisan 1941'deki Alman ilerleyişi esnasında Haham Ya'acov El Kavetz iki oğluyla birlikte Türkiye'ye kaçmayı, oradan da Filistin'e gitmeyi başarmıştı. Ancak aynı yoldan kaçmaya çalışan ikinci bir grup ise Türk sınır görevlileri tarafından geri çevrilmişti.[503]

Nea Orestiada'dan Yahudi subay Nissim Alkalai da kuzeni Nissim Tarabulus'la birlikte Yunan partizanların yardımıyla Amori'de sınıra ulaşmış, burada Türk sınır muhafızları tarafından nehrin Türkiye yakasına geçirilmişti. Dimoteka'dan Türkiye'ye kaçmaya çalışan ikinci bir grup ise Türk sınır muhafızlarınca geri çevrilmiş, sonra Almanlar tarafından tutuklanmış ve Auschwitz'e tehcir edilmişlerdi.[504]

Atina ve eski İtalyan işgal bölgesi

Atina Yahudi Cemaati savaş arifesinde, yakındaki Pire Limanı'nda yaşayanlar da dahil yaklaşık 3.500 kişiden oluşuyordu. İtalya'nın koruyucu tavrı nedeniyle 1941 yılında Yunanistan'ın Alman işgali altındaki bölgelerinden pek çok Yahudi Atina'ya kaçtı, dolayısıyla şehirdeki Yahudilerin sayısı iki yılda iki katına çıkarak yaklaşık 7.000 kişiye ulaştı.[505] İtalya Hükümeti, Alman müttefiklerinden de Yunanistan'da yerleşik Türkiye Yahudilerine özenli davranmasını istiyordu, çünkü Roma, Türk makamları tarafından İstanbul'da yaşayan çok sayıda İtalya Yahudisine karşı aynı tedbirlerin alınacağından korkuyordu.[506]

Alman ordusu İtalya'daki iktidar değişikliğinden sonra, Eylül 1943'te, İtalya'yla eşzamanlı olarak Yunanistan'daki eski

503 Kerem 1986, s. 86-87. Yitzchak Kerem'in İbranice kaleme alınmış makalesinin Almanca tercümesi için Barbara Spengler-Axiopoulos'a teşekkür ederim.

504 Kerem 1986, s. 93, krş. Spengler-Axiopoulos 1996, s. 146.

505 Spengler-Axiopoulos 1996, s. 161.

506 Mackensen'in (Almanya Roma Büyükelçisi) Dışişleri Bakanlığı'na 10.12.1942 tarihli telgrafı, PAAA, R 100870, Fiş 2233.

İtalyan Bölgesi'ni de işgal etti ve derhal Yahudi katliamını örgütlemeye başladı. Eylül sonlarında Selanik'ten Wisliceny ve ondan birkaç hafta sonra da Varşova cellâdı Jürgen Stroop Atina'ya geldi. Neyse ki, Haham Barzilay cemaat üyelerinin listesini onlara vermeyi reddetti. Yahudilerin birçoğu önce kendini Yahudi olarak kayıt ettirmedi. Barzilay ve çok sayıda Yahudi, partizanların kontrolündeki bölgelere kaçmayı ve Yahudi olmayan komşularının yardımıyla saklanmayı başardı. Buna rağmen Almanlar Atina Yahudilerinin yaklaşık üçte birini tehcir etmeyi gerçekleştirdi.

Almanya Dışişleri Bakanlığı Eylül 1943 sonlarında, tarafsız devletlere eski İtalyan işgal bölgesinde yaşayan Yahudi vatandaşlarını geri götürmeleri için iki aylık bir süre tanıdı.[507] Sofya'daki Almanya temsilcisinin 6 Kasım'da Berlin'e bildirdiği üzere, Türkiye Atina Başkonsolosu Kasım başlarında Bulgaristan makamlarından "Atina ve civarından Türkiye vatandaşı yaklaşık 100 Yahudinin Türkiye'ye geri götürülmesi için transit vize" talebinde bulundu. Bu Konsolos, Mart 1940 ile Nisan 1945 tarihleri arasında Atina Başkonsolosluğu görevini yapan ve Selanikli Yahudilerin Türkiye vatandaşlığının onaylanması için girişimde bulunmuş olan İnayetullah Cemal Özkaya'ydı. Bulgar makamlarının Alman hükümetinin Türkiye Yahudilerinin ülkeden ayrılmasına itirazı olup olmadığına dair sorusuna, Luther'in Dışişleri Bakanlığı'ndaki halefi Wagner, Türkiye Yahudilerinin Almanların direktifiyle geri götürüldüğü cevabını veriyordu.[508]

Bu görüşmeler ve Türkiye Konsolosunun inisiyatifi dikkate alınmaksızın, Aralık ayında İtalya için RSHA ile Dışişleri Bakanlığı arasında, eski İtalyan işgal bölgesindeki yabancı uyruklu Yahudilerin tutuklanmasına ve Almanya içindeki toplama kamplarına gönderilmelerine dair bir anlaşma yapıldı. İlgili devletlere bu konuda Aralık ayının ikinci haftasında bilgi verildi.

---

507 Thadden'in Weizsäcker'e 29.9.1943 tarihli yazısı, aktaran Eckert 1992, s. 186, 296.

508 Mohrmann'ın 6.11.1943'te Sofya'dan Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgraf ve Wagner'in 11.11.1943 tarihli cevabı, PAAA, R 99447, Fiş 5704.

Von Thadden, Atina'da bulunan Dışişleri Bakanlığı Temsilcisi Kurt-Fritz von Graevenitz'i,16 Aralık, 29 Aralık 1943 ve 27 Ocak 1944 tarihli yazılarıyla, ilgili devletlerin tepkilerine dair bilgilendirdi. İsveç, Romanya, İsviçre, İspanya ve Macaristan, kendi vatandaşları olan Yahudilerin tahliyesine derhal başlarken, Portekiz, Arjantin ve Türkiye hükümeti önce durumu şüpheli kişilerin belgelerini incelemek istediklerini bildirdiler.[509] Bu noktada, Başkonsolos Özkaya'nın Atina'da gösterdiği gayretler Ankara'daki hükümetin müstereddit tutumu ile bir tezat teşkil ediyordu. Almanya Dışişleri Bakanlığı'nın Atina temsilcisi von Graevenitz'in bildirdiğine göre, Türkiye Konsolosu Şubat 1944 başlarında Atina'daki 72 Türkiye Yahudisinin geri götürülmesini hazırlamıştı.[510] Mart sonuna kadar bunların 32'si Türkiye'ye geri dönmüştü.

24-25 Mart 1944 gecesi, yani Yunanistan'ın bağımsızlık gününde, SS Atina'da aralarında 132 İspanya ve 40 Türkiye Yahudisi ile birlikte pek çok tarafsız veya müttefik devlet vatandaşının da bulunduğu 500'den fazla Yahudiyi tutukladı ve Haidari Toplama Kampı'na götürdü.[511] Bunun üzerine İspanya, Türkiye ve Macaristan temsilcileri hızla girişimlerde bulunmaya başladılar. Türkiye Başkonsolosu, 26 Mart'ta tutuklanan 32 Türkiye Yahudisinin Haidari'den serbest bırakılmasını sağlamayı başardı.[512] Graevenitz, bunların bir kısmının Konsolosun pasaport ve bilet temin ettiği kişiler –yani yukarıda sözünü ettiğimiz 72 kişiden 32'si– olduğunu bildiriyordu. İspanya Yahudileri Nisan 1944'te Bergen-Belsen'e tehcir edildiler ve kampın kurtarılmasına kadar takas kısmında tecrit edildiler.

509 PAAA, R 100856, Fiş 2201.

510 Graevenitz'in Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'na 3.4.1944 tarihli yazısı, ADAP, Seri E, Cilt 7, Belge 317.

511 500 sayısı Graevenitz'in yazısında verilmektedir. Fleischer, 800'ünün Almanların bir hileyle –yiyecek dağıtılacağı haberiyle– sinagoga gelmelerini sağladığı toplam 1.300 Yahudinin tutuklandığından bahsetmektedir (Fleischer 1996, s. 263).

512 Graevenitz'in 3.4.1944 tarihli yazısı. Graevenitz, Başkonsolosun ismini anmamaktadır. Yitzchak Kerem, Haidari'den kurtulan Türkiye Yahudilerinin sayısını "yirmiden fazla" olarak vermektedir. Aktaran Spengler-Axiopoulos 1996, s. 156.

Türkiye'nin yardımıyla veya Türkiye vatandaşlığına dayanarak Yunanistan'da Alman katillerin elinden kurtulmayı başaran Yahudilerin toplam sayısı belli değildir. Fleischer soykırımdan kurtulan ve kurtuluştan sonra Yunanistan'a dönmeyen "birkaç düzine Türkiye vatandaşından" söz etmektedir.[513] Yitzchak Kerem'in yaptığı araştırmadan, Atina'daki konsolosluktan Türkiye belgeleri satın almanın mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Kerem, direnişte aktif rol oynayan ve Yahudilerin Eğriboğaz (Euboea) üzerinden kaçışını örgütleyen Solomon Barachi'nin, Türkiye Atina Büyükelçiliği ile olan ilişkileri sayesinde kaçak durumdaki Yahudiler için elçilik çalışanlarına para vermek suretiyle Türkiye vatandaşı olduklarına dair belgeler alabildiğini yazmaktadır.[514]

WJC'nin 13 Temmuz 1944 tarihli bir raporunda, "ağırlıklı olarak Makedonya ve Trakya'dan Türkiye vatandaşı yaklaşık 200 Yahudiye Türkiye'ye gitme izni verildi. Şu anda bulundukları İstanbul'da çok kötü durumdalar; temel ihtiyaç maddelerinin dahi sıkıntısını çekiyorlar ve yardım kuruluşlarının desteğine muhtaçlar"[515] denmektedir.

Spengler-Axiopoulos ve Bowman, Yunanistan'daki Yahudilerin Yunan Direniş Hareketi'nden ve saflarında çok sayıda Yahudinin de çarpıştığı EAM-ELAS partizanlarından aldıkları desteği de vurgulamaktadır. Yunan direnişinin Türkiye'deki Yahudi aktivistlerle ve İngiliz Gizli Servisi'yle işbirliği yapması sayesinde, Yunanistan'dan 1.000 kadar Yahudi Türkiye'ye kaçırılarak kurtarılabilmişti.[516]

---

513 Fleischer s. 271, Dip. 151.

514 Kerem 1986, s. 86-87.

515 Filistin'deki Yunanistan Yahudileri Birliği adına P. Florentini ve Leon Recanati'nin 13.7.1944 tarihinde ABD'deki WJC'ye yazdıkları yazı (AJA, H 332-19). Rodos'tan kurtarılan, sayıları Joint ve WJC belgelerinde 55 olarak verilen ve yine yardım kuruluşları tarafından desteklenen Türkiye Yahudileri de, muhtemelen bunların arasında bulunuyordu.

516 Yunanistan'a dair kaynaklarda 1.500 (Spengler-Axiopoulos) veya 3.000 (Kerem) kadar Yahudinin kurtarıldığından söz edilmektedir. Heinz Ziffer ve Teddy Kollek gibi bu faaliyetlere katılan kişiler, bu yolla kurtarılan yaklaşık 1.000 Yahudiden söz etmektedir (krş. Böl. 2.5).

Rodos

1930'lu yılların başında Rodos'ta yaklaşık 3.400 Yahudi yaşıyordu. Birçoğu Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Yunanistan, Türkiye, Bulgaristan ve 1923'ten beri resmi olarak İtalya'ya ait olan Rodos'a gelmişti.[517] Mussolini'nin Yahudi karşıtı kanunlarının kabul edilmesinden sonra 480 Yahudi (103 aile) "yabancı" olarak adayı terk etmek zorunda kalmıştı. Bir AIU heyetinin girişiminden sonra –Lozan Anlaşması'na aykırı– bu uygulamadan vazgeçilmişti.[518] Ancak antisemit Vali Cesare Maria De Vecchi sınır dışı etme tehditlerini kısmen korumuş ve Mussolini'nin Yahudi karşıtı kanunlarını ve İtalyan anakarasında olduğundan daha sert bir şekilde uygulamıştı.[519] Bu durum, adanın Yahudi nüfusunun 1939'dan sonra hızla azalmasına yol açmıştı. Eylül 1943'te –Rodos'un Almanlar tarafından işgal edildiği dönemde– burada artık sadece yaklaşık 1.900 Yahudi yaşıyordu.

Rodos Yahudi cemaatinin Almanlar tarafından imhası

"Almanlar! Halkınızın neler yaptığını okuyun, onları hak ettikleri şekilde tanımlayın ve efendiler ırkına ait olmakla övünmeyi bir daha tartın!" Galanté'nin Rodos'ta yaşananların ayrıntılı tasviri "Almanlara yapılan bu ithafla" başlamaktadır.[520]

Rodos, Mussolini'nin iktidardan düşürüldüğü Temmuz 1943'ten sonra, kısa bir süre için, Eylül 1943 başında İtalya ile Müttefik Devletler arasında imzalanan ateşkes anlaşması uyarınca, zaten Ege'deki birçok Yunan adasını kontrol etmekte

517 Oniki Adalar 1911'de İtalya tarafından ilhak edilip 1923'te resmen İtalya'ya katılmıştır.

518 M. D. Angel 1995, s. 99. Ayrıntılı olarak: Galanté 1986, s. 274 vd.

519 Victoria Soriano'nun Novitch 1982, s. 112'de anlattıkları. Ayrıntılı liste için Galanté 1986, s. 271-273.

520 Galanté 1986, s. 280. Türkiye Yahudisi bir tarihçi olan ve bir süre TBMM'de milletvekilliği yapan Galanté, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Rodos'ta öğretmenlik yapıyordu. Akrabalarının birçoğu ve evlenerek Soriano soyadını almış olan kızı Victoria orada yaşıyordu.

olan İngiliz güçlerine bırakılacakmış gibi görünüyordu. Ancak Alman birlikleri daha çabuk davranarak 16 Eylül'de adayı işgal ettiler ve İtalyan kuvvetlerini silahsızlandırdılar.

1944 Şubat'ında ve aynı yılın Nisan ayında kutlanan Pesah Bayramı'nda, İngilizlerin yaptığı hava saldırılarında, evleri askeri kalenin yakınlarında bulunan birçok Yahudi yanlışlıkla öldürüldü. 18 Şubat'ta bir uçaktan atılan bombalar, Türkiye Konsolosluğu binasını yerle bir etti. Saldırıda iki konsolosluk çalışanı hayatını kaybetti, Konsolos Ülkümen'in karısı ve bir başka çalışan ağır şekilde yaralandı.[521]

Rodos Yahudileri Türkiye'den ayrıldıktan sonra kapalı bir cemaat oluşturmuşlardı. Mussolini rejiminin Yahudi karşıtı kanunlarının bir sonucu olarak, 1941'de radyoları ellerinden alınmıştı. Bundan ötürü Almanlar tarafından gerçekleştirilen Yahudi katliamından tümüyle habersizdiler. "Almanya'da antisemit kanunların bulunduğunu ve Yahudilerin takip edildiğini elbette biliyorduk. Ancak Yahudilerin dövüldüğünü, öldürüldüğünü ve tehcir edildiğini kimse bilmiyordu."[522] Rodos Yahudilerinin bu bilgisizliğini Alman katiller büyük bir sinsilik ve hilekârlıkla kullandılar.

Eichmann'ın emrinde çalışan Anton Burger, Temmuz 1944'-te Rodos'a geldi. 2 Temmuz tarihli bir tebliğ, Yahudilerin Rodos'taki ikametlerini üç mahalle ile sınırlandırıyordu. Askeri komutan Kleemann, 18 Temmuz 1944'te 15 yaşının üzerindeki bütün Yahudi erkeklerin "Kimlik kontrolü" için ertesi gün belgeleriyle birlikte Alman Komutanlığı'na gelmesini emretti.[523]

---

521 Ülkümen 1993, s. 103. Ülkümen'in karısı aldığı yaralar neticesinde daha sonra hayatını kaybetti. Ülkümen, saldırının Alman uçaklarınca yapıldığını yazmaktadır. Stanford Shaw ve bazı Türk yazarlar, saldırının Almanlar tarafından "Ülkümen'in Rodos'taki Türkiye Yahudileri için gösterdiği gayretlerin intikamı" olarak yapıldığını öne sürmektedirler (Shaw 1993, s. 253). Bu absürd bir iddiadır, çünkü Yahudilerin tutuklanması (ve Ülkümen'in girişimleri) bombalamadan beş ay sonra gerçekleşmişti.

522 Bericht Alberto Israël: Le Passage du témoin, 1996, s. 270. Krş. Hilberg 1994, s. 754.

523 Salomon Galanté'nin Novitch'in kitabında anlattıkları, 1982, s. 108. Galanté'nin tasvirlerinden Yahudilerin her şeyden habersiz komutanlığa gittiği anlaşılmaktadır.

Erkekler ertesi sabah belirtilen yere geldiğinde belgeleri ellerinden alındı ve kendileri de rehin olarak alındı: Almanlar bu kez on iki saat zarfında kadınların ve çocukların da aynı yere gelmelerini emrederken bu erkekleri rehin olarak kullandılar. Gerekçe olarak, savaş bitinceye kadar komşu adalardan birine götürülecekleri söyleniyordu. Yahudiler bütün değerli eşyalarını, ziynetlerini ve paralarını teslim etmeye zorlandılar, hatta kol saatleri bile ellerinden alındı.[524] Bu erkekler, kadınlar ve çocuklar üç gün boyunca yiyecek ve içecek verilmeden komutanlığın bahçesinde tutuldu. Kızgın güneş altında bekleyenlere yiyecek ve su vermek isteyen Yunan ve Türk ada sakinleri oradan uzaklaştırıldı.[525] 20 Temmuz 1944 tarihli bir emirle, bunu yapanlara ateş açılacağı tehdidiyle Yahudilere yardım etmek ve onları saklamak yasaklandı.[526]

24 Temmuz'da Rodos'un Yahudi sakinlerinin hepsi üç yük gemisine bindirildi. Komşu İstanköy adasındaki 120 Yahudi de dördüncü bir gemiye alındı. Bir hafta sonra bu 1.800'den fazla Yahudi Atina'daki Yunan Transit Kampı Haidari'ye getirildi, 3 Ağustos 1944'te de son Yunanistan sevkiyatıyla Auschwitz'e tehcir edildiler. On dört gün süren yolculuk sırasında 23 kişi öldü. Rodos ve İstanköy'den tehcir edilen 1.820 Yahudiden sadece 179'u hayatta kaldı.

Türkiye Yahudilerinin kurtulması

Rodos Yahudilerinin 42'si Türkiye Konsolosu Selahattin Ülkümen'in çabalarıyla kurtarıldı. Ülkümen, Türkiye'nin tarafsızlığına atıfta bulunarak Türkiye Yahudilerinin serbest bırakılmasını talep etmiş, bu arada Türkiye vatandaşlığına sahip olmayan bazı eşleri ve çocukları da "Türkiye vatandaşı" olarak

524 Yahudilere sürgünde hayatta kalabilmeleri için tüm değerli eşyalarını yanlarına almaları söylenmişti. Galanté'ye göre Yahudilerin gasp edilen mal varlığı Einsatzstab Rosenberg'in hesabına geçiyordu (Galanté 1986, s. 283).

525 Novitch 1982, s. 108, dipnot 1. Nöbetçilere Yahudilerin yanlarına hiç eşya almadığını söyleyen Erwin Lenz isimli bir Alman askerine, "zaten fazla yaşayamayacakları için eşyaya ihtiyaç duymayacakları" söylenmişti.

526 Galanté 1986, s. 284.

tanımlamıştı.[527] Ülkümen 1989 yılında Yad Vashem Soykırım Araştırma Enstitüsü tarafından, yaptıkları için Uluslararası Dürüst İnsanlar Madalyası'yla taltif edildi.

Türkiye Konsolosu Selahattin Ülkümen'in kurtarma faaliyetleri

Maurice Soriano, Türkiye Yahudilerinin Konsolos Ülkümen tarafından kurtarılmalarını şöyle anlatıyor:

"Türk Konsolosu, her şeyin doğru ve yasal olduğunu Almanlara göstermek için elinde bir sicil defteriyle bizzat geldi. Bana şöyle dedi: 'Soriano Bey, işte size kâğıt ve kalem, size söyleyeceğim isimleri şimdi lütfen buraya yazın.' Sonra listesine baktı ve şu, şu, şu demeye başladı, arada elbette Türk olmayan isimler de vardı. Ben de Türk olmayan annemle babamı listeye ekledim.

Soru: Almanlar kuşkulanmadı mı?

– Hayır, kuşkulanmadılar.

Konsolos 46 kişiyi kurtardı. Bunların 26'sının gerçekten Türk pasaportları vardı. Kurtarılanlar arasında, Rodoslu olmayan, babası Türk ordusunda olan bir hanım vardı. Konsolos onu da kurtardı. Orada aslında Türk olmalarına karşın vatandaşlıklarını yitirmiş Yahudiler vardı ve Türk konsolos onları da kurtaracak kadar insancıldı."[1]

Ancak tehcir edilmekten kurtulan Yahudiler, Victoria Soriano'nun tasvir ettiği üzere, Almanların zalimliklerine maruz kalıyorlardı:

"24 Temmuz'da Yahudilerin tehcir edilmesinden sonra, Türk Konsolosunun girişimleri sayesinde kurtulan biz 42 Yahudi, sürekli bir korku ve endişe içinde yaşıyorduk. Her sabah saat 8'de Gestapo'ya gitmek zorundaydık ve her defasında sebepsiz yere orada bir veya iki saat tutuluyorduk. (...)

1 Alıntı Rosh/Jäckel 1990, s. 84.

527 Ülkümen 1993, s. 104. Kaynaklarda ve görgü tanıklarının anlatımlarında kurtarılanların ve zaten "onaylanmış" Türkiye Yahudilerinin sayısına dair farklı veriler vardır. Victoria Soriano sadece on Yahudinin "gerçekten Türkiye vatandaşı" olduğunu söylemektedir. Novitch 1982, s. 112. Maurice Soriano, Lea Rosh'a içlerinden 26'sı Türkiye pasaportuna sahip olan toplam 46 Türkiye Yahudisinin kurtarıldığını anlatmıştır.

Açlık ve bomba taarruzlarıyla geçen uzun geceler bizi tümüyle güçten düşürmüştü. Sanırım 8 Ağustos 1944'te hazırlanma emri aldık, Türkiye vatandaşlığımızın kontrolü için Atina'ya götürülecektik. Türkiye vatandaşlığı kabul edilmeyenler tehcir edilecekti.

Ne büyük bir umutsuzluğa kapıldığımızı anlatmama gerek yok, çünkü akrabalarımızdan mektuplar aldığımız için, artık bizi nasıl bir akıbetin beklediğini biliyorduk. Onları [Pire'ye] götürmüş olan İtalyan denizcileri, bize bu haberleri getirmişlerdi. Bu yüzden ilk olarak Hıristiyan ailelere evlatlık vermek veya din büyüklerine emanet etmek suretiyle çocuklarımızı kurtarmaya çalıştık. Gerçek Türkiye vatandaşları kalabilecekti, fakat yaklaşık yirmi kişi tehcir tehlikesiyle karşı karşıyaydı."[2]

Neyse ki bu gerçekleşmedi.

2 Victoria Soriano'nun anlattıkları (Avram Galanté'nin kızı): Galanté 1986, s. 287.

Bu arada Türkiye Almanya ile siyasi ilişkilerini koparmıştı. Konsolos Ülkümen Atina'ya götürüldü ve Alman işgalcilerin niyetine göre Avrupa'nın (hâlâ) Alman işgali altında bulunan diğer ülkelerdeki Türk diplomatlarla birlikte karşılıklı yapılan bir takasa tabi tutulacaktı. Ancak birkaç hafta sonra Yunanistan anakarası kurtarıldı ve Ülkümen eşiyle birlikte Türkiye'ye döndü.

Rodos ise, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Alman işgalinde kaldı. Victoria Soriano'nun da tasvir ettiği gibi, bazı Yahudiler yerli halkın yardımıyla saklanmayı başardılar. Victoria'nın kayınpederi ameliyat edilmek üzere İtalyan Hastanesi'ne yerleştirildi. Müslüman bir din adamı Tevrat rulolarını ve cemaate ait dini eşyaları kendi camisine götürerek bunları koruma altına aldı ve savaştan sonra onları sağ kalan Yahudilere teslim etti. Ocak 1945 sonunda Almanlar Rodos'ta kalan son Türkiye Yahudilerini de adadan kovdular. Denize çıkmaya neredeyse elverişsiz, oldukça küçük bir tekneyle Türkiye'ye dönmek zorunda bırakıldılar.[528]

528 Rosh/Jäckel 1990, s. 85 vd.

Joint'in dosyalarında 1945 ilkbaharında Rodoslu 55 Yahudinin İzmir ve İstanbul'daki cemaatin yanına yerleştirildiği ve ihtiyaçlarının Joint yardımıyla giderildiği kayıtlıdır.[529] Bunların bir kısmı Türkiye vatandaşı oldukları için tehcirden kurtulmuş Yahudilerdir, ancak bir kısmı ise mültecidir. Bazı Yahudiler İstanköy Adası'ndan bindikleri teknelerle Bodrum'a ulaşmışlardı. Adadaki Yahudi cemaati içinde önemli bir rol oynamış olan Hizkia M. Franco bunlardan biriydi. Sonbahar 1943'ten sonra –yani İtalya'ya ait Ege adalarının ve Yunanistan'ın eskiden İtalya tarafından işgal edilmiş olan topraklarının Almanlar tarafından işgalinden sonra– her ay yüzlerce mülteci Türkiye'ye geliyordu. Bunların bir kısmı bu bölgelerde yaşayan Türkiye vatandaşları, bir kısmı ise Yunan ve aralarında askerlerin de bulunduğu İtalyanlardı. Bu mültecilerle birlikte birkaç Yahudinin de Bodrum'a sığınmış olması mümkündür.

Rodos'un kurtuluşundan sonra yaklaşık 50 Yahudi Rodos'a geri döndü. İçlerinden birçoğu adada kalmak istemedi. Salomon Galanté duygularını, "Bu adayı bütün güzellikleriyle tanımıştım. Şimdi benim için devasa bir mezarlık" diye ifade ediyordu.[530]

Toplama kamplarındaki Türkiye Yahudilerinin takası

Mart 1945'te, İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden birkaç hafta önce Bergen-Belsen ve Ravensbrück toplama kamplarında bulunan yaklaşık 130 Türkiye Yahudisi serbest bırakıldı. Almanya ile Türkiye arasında yapılan bir sivil tutsak takası çerçevesinde SS Drottningholm gemisi ile Türkiye'ye geldiler.

529 AJJDC, Istanbul Collection, Rodos'tan gelen mültecilere dair belgeler, IS 2/11, IS 2/22 dosyalarında. WJC Arşivi'nde de Türkiye'ye kaçmayı başarmış olan Rodoslu Yahudilere dair belgeler bulunmaktadır: AJA, D 108-17.

530 Novitch 1982, s. 110.

Bergen-Belsen

Almanya'nın Celle kasabası yakınlarındaki Bergen-Belsen Toplama Kampı, 15 Nisan 1945'te Britanya ordusu tarafından kurtarıldıktan sonra, dünya kamuoyuna ulaştırılan haber ve fotoğraflar, Nazilerin işlediği suçların simgelerinden birine dönüştü. Bergen-Belsen Toplama Kampı, Auschwitz-Birkenau, Treblinka veya Sobibor imha kampları gibi bir imha kampı olarak kurulmamıştı. Ancak bu kampta da on binlerce tutsak, kendilerine uygulanan işkence veya terör nedeniyle ya da açlığa veya salgın hastalıklara terk edilmek suretiyle hayatını kaybetti.

1943'te kurulmuş olan Bergen-Belsen Toplama Kampı,[531] nasyonal sosyalistlerin yaptıkları planlarda özel bir işleve sahipti: Bergen-Belsen'in de Toplama Kampları İdaresi'ne bağlı olmasına rağmen, bu kamp ilk planda, Naziler tarafından üstü örtülerek ve hafifletilerek bir "konaklama kampı" olarak adlandırılıyordu. Avrupa Yahudilerinin belirli grupları burada toplanıyor ve "takasta kullanılmak üzere" bir süre hazır bekletiliyorlardı. Bilhassa "Alman Irkının Güçlendirilmesi İçin Reich Komiseri" olarak görev yapan Himmler, Büyük Britanya tarafından (örn. Avustralya'da) tecrit edilen Filistin Almanlarını belirli "imtiyazlı" Yahudi gruplarıyla takas etmeye büyük ilgi duyuyordu.[532] Filistin Almanlarının büyük kısmı, 19. yüzyılın sonlarında Filistin'de yerleşim birimleri kuran bir Protestan tarikatı olan Württemberg Tapınakçıları'nın (Württembergische Templer) soyundan gelen insanlardı. 1930'lu yıllarda büyük kısmı Nazi sisteminin inançlı taraftarlarına dönüşmüştü.

Bundan bağımsız olarak Alman Dışişleri Bakanlığı, tutsak Al-

531 Temmuz 1941 ortasından Kasım 1941'e kadar Bergen-Belsen'de bir Savaş Tutsakları Kampı (Stalag) da bulunuyordu. Sovyetler Birliği'ne yapılan saldırıdan sonra yaklaşık 20.000 Sovyet savaş tutsağı oraya kapatıldı, 1942 ilkbaharına kadar yaklaşık 18.000'i son derece kötü tutsaklık koşulları nedeniyle hayatını kaybetti. Kolb 2002, s. 24.

532 1941 ve 1942'de Britanya pasaportuna veya Filistin Sertifikası'na sahip Yahudilerle Filistin Almanları değiştirilerek iki takas işlemi gerçekleştirilmişti. Kolb 2002, s. 21 vd.

manlarla takas etmek ya da Müttefik Devletlere "satmak" amacıyla Yahudileri rehin olarak tutmak gibi özel planlara da sahipti.[533]

1943 yazında Naziler tarafından işgal edilmiş olan çeşitli devletlerde yaşayan ve "özel kategorilere" ait olan, yani örneğin "tarafsız" devlet vatandaşı Yahudiler, "imtiyazlı" (Yahudi kurumlarında yönetici pozisyonunda bulunan) Yahudiler, Promesa, koruyucu pasaportlara veya Filistin Sertifikaları'na sahip olan Yahudiler Bergen-Belsen Kampı'na getirildiler. Burada birbirinden ayrı, her biri özel bir işleve ve koşullara sahip olan kamplar oluşmaya başlamıştı. Bunlardan biri, tarafsız devlet vatandaşı olan Yahudilerin olası bir takas için tutuldukları "Tarafsızlar Kampı"ydı.[534] Ancak bu potansiyel "takas edilecek Yahudiler"in pozisyonu kesinlikle güvenli değildi. 1943 sonbaharında Polonya'dan Bergen-Belsen'e getirilmiş olan Yahudilerin çoğu sonunda Auschwitz'e tehcir edildi ve orada istisna gözetilmeksizin öldürüldü.[535]

Bergen-Belsen'deki Türkiye Yahudileri

Daha önce de belirtildiği üzere, Mayıs 1944'ten itibaren birkaç sevkiyatla toplam 38 Türkiye Yahudisi İtalya'dan Bergen-Belsen'e geldi. Gelmelerinden iki hafta sonra, 7 Haziran 1944'te, içlerinden 32'si "Tarafsızlar Kampı"na gönderildi.

O zamanlar 14 yaşında olan ve ailesiyle birlikte Milano'da yapılan operasyonda tutuklanan Moshe Dana şunları anlatıyor:

533 Ayrıntılı olarak Kolb 2002, s. 21-34; ayrıca Wenck 2000. Himmler, Aralık 1942'de "ABD'de nüfuzlu akrabaları" bulunan Yahudilerin rehine olarak özel bir kampa götürülmesini emretti. 31.8.1943'te RSHA Yahudilerin "Bergen-Belsen İkamet Kampı"na nakillerine dair "yönergeler" yayımladı. NIOD, Arşiv 77, 1298.

534 Ağustos 1943'te İspanya vatandaşı 367 Yahudi (ve "imtiyazlı" 71 Yunanistan Yahudisi) Selanik'ten Bergen-Belsen'e götürüldü. İspanya Yahudileri buradan Şubat 1944'te İspanya'ya gitti. Mart 1944'te Atina'nın Alman birlikleri tarafından işgal edilmesinden sonra 155 İspanyol ve 19 Portekiz Yahudisi daha Atina'dan Bergen-Belsen'e götürüldü, kampın kurtarılmasına kadar da burada kaldılar.

535 Kolb 2002, s. 27 vd. Burada ağırlıklı olarak Latin Amerika pasaportları olanlar söz konusuydu.

"Milano'daki San Vittore Hapishanesi'nden Bergen-Belsen'e getirildik. Bergen-Belsen'de her şeyden önce çektiğimiz açlığı hatırlıyorum, tam on bir ay boyunca açlık çektik. Ve soğuğu hatırlıyorum. Bütün kış boyunca soğuktan titredik. Yetişkinler, ilk zamanlar gündüzleri çalışmak zorundaydılar. Sonra, aradan birkaç hafta geçince, biz Türkiye Yahudileri kampın bir başka bölümüne götürüldük. Orada İspanya vatandaşı olan Selanikli Yahudilerle büyük bir barakaya yerleştirildik. Bir taraf erkekler, diğer taraf kadınlar içindi. Kampın bu bölümünde artık erkekler çalıştırılmıyordu. On bir ay boyunca kurtulabileceğimizi aklımıza getirmedik, hiç ümidimiz yoktu."[536]

İtalya'daki Alman makamları sekiz ay önce Türkiye Milano Konsolosu'nun Türkiye Yahudilerinin geri götürülmesiyle ilgili sorusunu sürüncemede bıraktıktan sonra, RSHA bu kez 24 Temmuz 1944'te, yani Türkiye Yahudisi grubunun İtalya'dan gelişinden iki ay sonra, Dışişleri Bakanlığı üzerinden Türk makamlarına bu 32 kişinin geri dönüşüyle ilgilenip ilgilenmediklerini sordu.[537] Ancak Türkiye bir hafta sonra –2 Ağustos 1944'te– Müttefik Devletlerin baskısıyla Reich Almanyası'yla ilişkilerini kestiği için bu yazıya cevap gelmedi.

6 Ağustos 1944'te, Fossoli Kampı'nın boşaltılması çerçevesinde 2 Ağustos'ta oradan tehcir edilmiş olan 16 Türkiye Yahudisi daha İtalya'dan Bergen-Belsen'e geldi. İçlerinden 13'ü aynı şekilde Tarafsızlar Kampı'na yerleştirildi. Ağustos sonu ve Ekim ortası arasındaki zaman diliminde Hollanda, Avusturya, Prag ve Belgrad'da bulunan kamp ve hapishanelerdeki Türkiye Yahudileri de yavaş yavaş Bergen-Belsen'e getirildiler. Bu grupta onaylanmış ve onaylanmamış Türkiye vatandaşları bulunuyordu.[538] Sonunda Bergen-Belsen Tarafsızlar Kampı'nda

536 Moshe Dana ile 23.12.2005'te Milano'da yaptığım röportaj.

537 RSHA'nın Thadden'e 10.7.1944 tarihli yazısı ve Thadden'in Türkiye Berlin Büyükelçiliği'ne Bergen-Belsen'de bulunan İtalya kökenli 32 Türkiye Yahudisinin isminin bulunduğu listeyi içeren 24.7.1944 tarihli yazısı, PAAA, R 100889. Bu sorunun neden Bergen-Belsen'de bulunan İtalya kökenli 38 Türkiye Yahudisinin sadece 32'siyle ilgili olduğu belirsizdir.

538 45 Türkiye Yahudisi 15.9.1944'te Hollanda'daki Westerbork Kampı'ndan Bergen-Belsen'e getirildi (bunların büyük kısmı tutuklandıktan sonra Türkiye

toplam 105 Türkiye Yahudisi bir araya geldi, Hollanda ve İtalya'dan aynı sevkiyatlarla gelmiş olan diğer bazı Türkiye Yahudileri ise bu gruba dahil edilmemişlerdi.[539]

Türkiye Yahudilerinin bu şekilde bir araya getirilmesinin arkasında yatan neden, muhtemelen Almanya ile Türkiye arasındaki siyasi ilişkilerin 2 Ağustos 1944'te kopmasıydı. İki gün sonra Alman Dışişleri Bakanlığı'nda iki toplantı yapıldı.[540] Toplantıların konusu, Türkiye'de bulunan Almanya vatandaşlarının sınır dışı edilmesi ve Türkiye'nin Almanların tecrit edilmesi kararı almış bulunmasından duyulan endişeydi.[541] Berlin'de Türkiye'nin "bir grup Almanı birebir takas için" elinde tutmak isteyebileceğinden korkuluyordu. Özellikle Alman Gizli Servisi'nin Türkiye'de bulunan çok sayıdaki elemanı hakkında endişeleniliyordu. Türkiye'deki Almanların sayısı zaten Almanya'daki sivil Türklerin sayısından çok daha fazlaydı. Dışişleri Bakanlığı'nın tahminlerine göre Türkiye'de yaklaşık 1.700 Alman bulunurken, Türklerin sayısı Berlin'de 355, Viyana'da da 250 kişiydi ve bunların büyük bir kısmı üniversite öğrencisiydi. Yapılan toplantıdan sonra Almanların tutukladığı Türkiye Yahudilerinin Bergen-Belsen'de bir araya getirilmesi kararı, olası bir takasta "pazarlık malzemesi" olarak kullanılmaları için mümkün olduğu kadar fazla sayıda Türkiye vatandaşının tecrit edilmesi düşüncesine dayanıyordu.

Öte yandan Alman Dışişleri Bakanlığı'nda yapılan toplantı-

---

makamlarının geri getirilmelerine izin verdiği, daha önce sözü edilmiş olan kişilerdi). 29.9.1944'te 7 Türkiye Yahudisi Theresienstadt'tan Bergen-Belsen'e getirildi, bunların 4'ü Berlin'den, 3'ü de Prag'dan Theresienstadt'a tehcir edilmişti. Birkaç gün sonra da 4 Türkiye Yahudisi daha Viyana'dan Bergen-Belsen'e getirildi (Bergen-Belsen Hafıza Müzesi Tutsak Veri Bankası'ndan alınan bilgiler).

539 Hem Westerbork'tan Bergen-Belsen'e tehcir edilen kişiler arasında, hem de Fossoli'den yapılan son sevkiyatta başka Türk Yahudileri de bulunuyordu. 6 Türkiye Yahudisi kadın "Kadınlar Kampı"nda bulunuyordu, oradan da başka (Flossenbürg ve Buchenwald/Raguhn) toplama kamplarına tehcir edildiler.

540 Toplantı tutanakları: PAAA içinde, R 99447.

541 Büyükelçi von Papen, Konsolosluk çalışanlarının bir kısmı ve yaklaşık 670 Alman, 16 Ağustos'a kadar Almanya'ya geri döndü; 600'den fazla Almanya vatandaşı da Türkiye'nin üç ayrı yerinde tecrit edildi. Bunların arasında "siyasi ve Yahudi mülteciler" de bulunuyordu.

da 200 Almanın Türkiye'den sınır dışı edilmesine "karşı tedbir" olarak, ilk planda "aralarında Türkiye vatandaşı 15 Yahudinin de bulunduğu" bir grubun sınır dışı edilmesine karar verildi, çünkü "ilk olarak Türkiye'nin en az ilgi duyabileceği Türkler sınır dışı edilecekti". "Sınır dışı edilmesi muhtemel Yahudilerin tespiti" için 4 Ağustos 1944'te yapılan toplantıya Yurt içi II A Bölümü'nden de bir temsilci katılmıştı. Bu dönemde Almanya'da yok denecek kadar az Türkiye Yahudisi kalmıştı. Ya kaçmışlar ya da çeşitli toplama kamplarına atılarak öldürülmüşlerdi.[542]

Takas görüşmeleri

İki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin kopmasından sonra, İsviçre Koruyucu Güç olarak Almanları Türkiye'ye karşı temsil etmeye başladı, aynı zamanda Almanya'ya karşı da Türkiye'nin koruyucu gücüydü. Bundan ötürü tecrit edilen sivil kişilerin geri götürülmeleri veya birbirleriyle takas edilmeleri İsviçreli diplomatlar tarafından organize ediliyordu. Takas müzakerelerine dair şu ana dek bir belge bulunamadığı için, Türk makamlarının takas edilecek kişilerin sayısı ve seçim kriterlerinin tespitine ne ölçüde katıldığı bilinmemektedir.[543] Takas edilecek Türk grubu 319 kişiden oluşuyordu: Bunlar, diplomat ve ailelerinin yanı sıra bazı özel kişilerin de bulunduğu 64 kişilik bir "resmi grup", 127 üniversite öğrencisi ve "diğer Türkiye vatandaşları" ile ayrıca 128 Yahudiden oluşuyordu.[544] Türkiye

542 Tutanakta Berlin'de yaşayan "Türkiye vatandaşı yaklaşık 15 Yahudi'den" söz edilmektedir. Bunlar "ticaretle uğraşan büyükçe bir aile, birkaç yaşlı Yahudi kadın ve bir öğrenciden" ibaretti. Bu kişilerin Ağustos ayında sınır dışı edilip edilmedikleri veya daha sonra gerçekleşen takastaki "Türk siviller" arasında bulunup bulunmadıkları tespit edilememiştir.

543 Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde sadece Büyük Britanya'yla paralel olarak gerçekleştirilen siviller takasına dair bir R 41676 Drottningholm Dosyası bulunmaktadır. Büyük Britanya'yla yapılan bu takasta değiş-tokuş edilen kişiler de Drottningholm gemisiyle Almanya'dan ayrılmışlardı. Bu dosyada Almanya ile Türkiye arasında yapılan takasa dair birkaç belge bulunmaktadır. Bu belgeden anladığımıza göre, Koruyucu Devlet Isviçre'nin temsilcisi sıfatıyla takasa eşlik eden Aubert de la Rüe, aylar süren takas müzakerelerine katılmamış, takastan kısa bir süre önce bir başka arkadaşının yerini devralmıştı.

544 Rakamlar Aubert de la Rüe'nun 17.4.1945 tarihli raporundan alınmıştır. Kı-

Yahudilerinin takasa Türk diplomatlarının baskısı üzerine mi, yoksa Yahudi örgütlerinin İsviçre'deki faaliyetleri nedeniyle mi katıldığı belli değildir.

Bergen-Belsen cehennemi

1944-45 kış ayları boyunca Bergen-Belsen'deki tutsaklık koşulları felaket derecesinde kötüleşti. Uzun yıllardır toplama kamplarında görev yapan, acımasız kişiliğiyle tanınan SS Hauptsturmführer[545] Josef Kramer, Aralık 1944'te Bergen-Belsen yönetimini devraldı. Kramer, diğer görevlerinin yanı sıra, 1940'ta Auschwitz'de Höß'ün yaveri ve Mayıs 1944'ten itibaren de Auschwitz-Birkenau İmha Kampı'nın yöneticisiydi. Gerçi "Tarafsızlar Kampı"ndaki Türkiye Yahudileri için bazı özel kurallar geçerliydi; çalışmalarına gerek yoktu ve içinde yaşadıkları koşullar kampın geri kalan kısmına göre daha az vahşiydi. Ancak Rudolf Levy ayrıntılı anlatımında, Bergen-Belsen'deki tutsaklık koşullarının en belirleyici özelliğinin açlık, soğuk, hastalık ve açlıktan ölmekten duyulan korku olduğunu yazıyor.[546] Bergen-Belsen bir dehşet kampı olmuştu. Bir Türkiye Yahudisi olarak Westerbork sevkiyatıyla Bergen-Belsen'e gelmiş olan Irma Foerder-Austerlitz (doğ. 17 Nisan 1888), varışından altı hafta sonra, 8 Kasım 1944'te hayatını kaybetti. 16 Mayıs 1944'te İtalya'dan gönderilen ilk Türkiye Yahudileri grubunun içinde bulunan 1886 İstanbul doğumlu Marco Ojalvo da Bergen-Belsen'de öldü.

1944 sonundan itibaren Auschwitz ve başka toplama kanıp-

---

zılhaç ve Joint (AJJDC) dosyalarından, aralarında kamplardan kurtarılmamış, örneğin Bertold Löwenstein gibi bazı Türk diplomatlarınca himaye edilen kişilerin de bulunduğu Türkiye Yahudileri grubunun 130'dan fazla, hatta bazı belgelere göre 142 kişiden oluştuğu anlaşılmaktadır.

545 1934 ve 1945 yılları arası Nazi Almanyası'nda SS'de kullanılan bir rütbeydi. Yüzbaşı rütbesine denktir.

546 R. Levy 1945, s. 11. Türkiye vatandaşlığı Hollanda'daki Alman makamları tarafından onaylanmayan Rudolf Levy, karısı ve kızıyla birlikte Filistin Takası'nı beklerken Bergen-Belsen'e getirilmiş, ama takasa katılamamıştı. Levy, Ağustos 1944'te Bergen-Belsen'de Türk grubuna dahil edilmiş ve Tarafsızlar Kampı'na yerleştirilmişti.

larından yapılan "boşaltma sevkiyatları" nedeniyle tutsakların sayısı on binlerce kişi arttı.[547] Açlık, salgın hastalıklar ve soğuk, Bergen-Belsen'i insanların kitleler halinde öldüğü bir yer haline getirdi. Ocak 1945 başından Nisan 1945 ortasındaki kurtuluşa kadar yaklaşık 35.000 kişi kampta hayatını kaybetti, sadece Mart 1945'te 18.000'den fazla tutuklu öldü.[548]

Tarafsızlar Kampı'ndaki Türkiye Yahudisi tutuklular bu yeni gelenlerden farklı mekânlarda kalıyorlardı, ancak onların gelişini görebiliyorlardı: "Tarafsızlar Kampı'nda bulunduğumuz zaman Auschwitz ve diğer toplama kamplarından kadın ve kızlardan (hepsi de çocuksuz) oluşan büyük sevkiyatlar geldi. Bir deri bir kemiğe dönmüş, üzerlerinde palto olmayan, tahta ayakkabılı bu zavallı insanlar geçerken barakalarımızdan çıkamıyorduk, fakat onları pencerelerden görebiliyorduk. Yağmurun ve karın altında yıkanma imkânı ve tuvaleti bulunmayan çadırlara yerleştirildiler. (...) Geceler boyunca açık arazide sırılsıklam bir halde bekletildiler. Bunun sonucu pek çoğu hayatını kaybetti (...) Gece gündüz demeden devamlı geliyorlardı. (...) Geceleri barakalara tıkılan kadınların korku dolu çığlıklarını duyuyorduk, SS'lerin emirleri onların seslerini bastırıyordu."[549] Kampa getirilen kadınların arasında Westerbork'tan Auschwitz'e tehcir edilmiş olan, 1910 Gelibolu doğumlu Luna Fanny Yohai de bulunuyordu. Annesiyle babası Mercado ve Signora Yohai, "Tarafsızlar Kampı"ndaki Türk grubu arasındaydı.

Umulmadık kurtuluş

Kurtulanların anlattıklarından anlaşıldığına göre, "Tarafsızlar Kampı"ndaki Türkiye vatandaşı Yahudiler grubunun üyeleri –örneğin her gün yola çıkmayı bekleyen İspanya vatandaşı Yahudilerin aksine– kendilerine seyahat hazırlıklarını yapma-

547 Aralık 1944'te 15.300 olan tutuklu sayısı Mart 1945'te 41.500'e yükselmiş, bu arada on binlerce tutuklu hayatını kaybetmişti.

548 Jacob de Heer'in yazdıkları: *Konzentrationslager Bergen-Belsen*, 2002, s. 164 vd.

549 R. Levy 1945, s. 21 vd.

ları söylendiğinde çok şaşırmışlardı.[550] "Biz Türklerin serbest kaldığımızı ve memleketimize geri gönderileceğimizi söylediklerinde, Purim'den iki gün sonraydı. İlk önce bunun bir şaka olduğunu, bizimle dalga geçtiklerini, bizimle eğlendiklerini düşündük, söylediklerine bir türlü inanamıyorduk. Ancak bir süre sonra yol azığı olarak her birimize üç büyük ekmek verdiler. (...) Söylediklerinin doğru olduğuna işte ancak o zaman inanabildim. Bu bizim kurtuluşumuzdu!"[551]

Moshe Dana da şunları hatırlıyor: "Bir sabah elinde listelerle Alman muhafızlar geldiler ve bizi çağırdılar. Serbest kaldığımızı söylüyorlardı. Sonra kamyonlarla gara götürüldük ve oradan trene bindirildik. Kopenhag'a kadar tren yolculuğu günler sürdü. Bütün yol boyunca Almanya'nın nasıl yerle bir olduğunu seyrettik, bu gayet memnuniyet verici bir manzaraydı."[552]

Lübeck şehrinde Bergen-Belsen'den kurtulan 105 kişi, 20 kadın ve çocukla bir araya geldi. Bunlar ağırlıklı olarak Aralık 1943'te Brüksel'den Ravensbrück'e tehcir edilmiş, orada hayatta kalmayı başarmış olan Türkiye Yahudisi kadınlardı, ayrıca Viyana ve Berlin'den de birkaç Türkiye Yahudisi kadın vardı. Lübeck'ten yola çıkan grup, Danimarka üzerinden Göteborg'a götürüldü.

İsveç'te coşkulu karşılama

Tutuklanmasına kadar Milano'da yaşamış olan Çanakkale kökenli Elia Jaffe, İsveç'e yapılan deniz yolculuğunu çok etkileyici bir şekilde anlatıyordu: "Odense'den Kopenhag'a yapılacak yolculuğumuz için, başkentin belediye başkanı, bize bir gemi tahsis etmişti. Gemi, son derece lükstü ve paçavralar içindeki biz yolcular haliyle gemiyle muazzam bir tezat teşkil ediyorduk. Gemide bize yemek ikram ettiler. Kendimi dört dörtlük bir sofrada, önümde bir tabak, elimde de bir çatalla otururken

550 Levy 1945, s. 12; Benbassat 1992, s. 26. Benbassat'ın kitabı, takasa katılmış olan Jaffe'nin anlattıklarına dayanmaktadır.

551 Bergen-Belsen'den kurtulan biriyle İstanbul'da yapılan röportaj; La Boz de Türkiye, 1.5.1945: Un rescapado de Bergen-Belsen avla a "la Boz de Türkiye".

552 Moshe Dana ile 23.12.2005 tarihinde Milano'da yaptığım görüşme.

bulduğumda öyle duygulandım ki, boğazımdan tek bir lokma bile geçmedi. (...)

Gece yarısı Göteborg'a ulaştık, burası yıllar sonra gördüğüm ışıklar içindeki ilk Avrupa şehriydi. Türkiye Konsolosluğu, şehirdeki Yahudi Cemaati Başkanı M. Julius Hüttner ve Kızılhaç, bize ihtiyaç duyduğumuz her şeyi sundular. Kurtulan herkes, erkek, kadın veya çocuk, tepeden tırnağa yeni giysilerle giydirildi. (...) Aynada kendime bakmaya korkuyordum. Yeniden insana benzer bir görünüme kavuşmuştum. Ağlamaya başladım. (...) Göteborg'da o günlerde bir bayram havası esiyordu: Her yerde üzerinde 'Welcome' veya 'Hoş geldiniz' yazılı pankartlar asılmıştı. İsveçlilerin bize gösterdiği şefkati size nasıl anlatabilirim ki? Ayağında eskimiş ayakkabılar gördükleri bir mülteciyi, yeni bir çift ayakkabı almak için zorla bir ayakkabıcıya sokuyorlardı. Kurtulanlara tramvay bileti almak, çay veya pasta ısmarlamak, hatta para vermek, bütün bunlar Göteborglulların saymakla bitmeyecek jestlerinden birkaçı. (...) Akşam olunca, bizi sinagoga götürecek olan özel bir tramvay tahsis ettiler. Bu tramvayla, Göteborg'un bütün Yahudi 'kolonisi'nin katıldığı, ulvî bir yalınlıkla yapılan şükran ayinine gittik."[553]

Daha sonra, 15 Mart 1945'te, Göteborg'dan Türkiye'ye doğru yaptığımız geri dönüş yolculuğu Drottningholm gemisiyle başladı. Gemide Türkiye Yahudileri grubunun dışında İngiltere ve Arjantinli takas grupları da bulunuyordu, bu nedenle Liverpool, Portekiz ve Port Said'e (Mısır) kadar uzanan bir rota izlendi, her bir grup bu yerlerde gemiden ayrıldı. Port Said'de gemiye takas sonucu Almanya'ya götürülecek elli Alman bindi.

Liverpool'da Hahambaşı, İngiliz Milletvekili Dr. Silbermann ve Londra Yahudi Kongresi temsilcisi Dr. Zelmanovits gemiye geldiler, kurtulanlara hediyeler, dua kitapları, bir sonraki gece gemide kutlaması yapılan Pesah Bayramı için şarap ve hamursuz ekmek (matsa) getirdiler.[554]

553 Nisan 1945'te İstanbul'da gazeteci David Benbassat tarafından ağırlanan Elia Jaffe'nin günlük *Le Journal d'Orient* gazetesinde yayımlanan anlatımları, 1992 yılında Türkiye'de *Je reviens du camps de Bergen-Belsen* (Benbassat 1992) başlığıyla kitap olarak yeniden yayımlandı.

554 Türkiye Yahudisi yolcuların dördü Liverpool'da gemiden ayrıldı.

Internera aldrig mer civilpersoner under ett krig, säger två engelska tidningsmän som sedan den 9 april 1940 suttit bakom taggtråd i Danmark. Ronald Selkirk Panton och W. T. Wilde heter de och kom på söndagen till Hälsingborg för att medtaga utväxlingsfartyget "Drottningholm". Med samma färja följde även nitio turkiska konsingenter, och alla "Drottningholms" passagerare utom 22 irländska sjömän har nu anlänt till Sverige. På bilden ses några turkiska kvinnor ta sig ned vanlig mat och dryck.

Ravensbrück Toplama Kampı'ndan kurtulan kadınların Göteborg'a varışlarına dair gazete haberleri (Corry Guttstadt'ın Özel Arşivi'nden).

Ancak gemideki çeşitli Türk gruplardan yolcular arasında hoş olmayan sahneler de yaşandı. Türk öğrencilerin hiç de az olmayan bir kısmı, Almanya'da öğrenim görürken antisemitizmden etkilenmişlerdi. Bunlar Ravensbrück Toplama Kampı'ndan kurtulan Türkiye Yahudisi kadınlara "pis Yahudiler" diye hakaret ettiler ve Yahudilerin ortak yemek salonuna alınmamasını istediler, ancak kaptan bu talebi öfkeyle geri çevirdi.[555]

Eşiyle birlikte gemide bulunan Mercado Yohai, seyahat esnasında kızı Luna'nın da kurtulmasını sağlamak için çaresizlik içinde Aubert de la Rüe'ya başvurdu. Ancak Mercado Yohai

555 Aubert de la Rüe'nun raporu, ayrıca Ravensbrück grubunda bulunan Germaine Sephiha'yla yapılan görüşme. Drottningholm gemisiyle yapılan takasa katılan Türk öğrencilerinden bazıları, 2005'te Türkiye'de yayınlanan *Türk Promethe'ler* isimli kitapta, Almanya'da geçirdikleri süreye ve *Drottningholm* ile Türkiye'ye geri dönüşlerine ilişkin anılarını anlattılar. Hiçbiri bu anılarda, gemide kurtarılan Yahudilerin de bulunduğundan bahsetmemektedir.

İstanbul'a ulaşamadı, gemide hayatını kaybetti ve Port Said'de toprağa verildi.

Mercado Yohai'nin Drottningholm'dan yazdığı mektup

"Ailem benden, eşimden ve 1 Kasım 1910'da bizim gibi Gelibolu'da doğmuş, aynı şekilde Türkiye vatandaşı olan kızım Luna'dan oluşuyordu. (...) Mart 1944 ayı içinde kamp komutanının emriyle bir grup insan Polonya'daki Auschwitz'e gönderildi ve kızım da listeye dahil edildi. Tüm çabalarımıza rağmen onu bu tehlikeli seyahatten kurtarmak mümkün olmadı.

Eylül'de (1944) bütün Türkleri Bergen-Belsen'e gönderdiler. Ocak'ta (1945) Almanlar Auschwitz Kampı'nı tahliye etmeye başladılar ve oradaki tutsakları Bergen-Belsen'e getirdiler. Kızımı tanıyan tutsaklar, oradan gelenlerin arasında kızımın da bulunduğunu söyledi. Onu *[okunmuyor]*'dan kurtarma çabalarımız sonuçsuz kaldı. Fakat Takas Kampı'ndan ayrılmadan önce, ona gizlice birkaç satır göndermeye muvaffak olduk. Kızım kendisiyle birlikte tehcir edilen herkesin öldürüldüğünü, kendisinin mucize eseri hayatta kaldığını yazdı. Kızımın Bergen-Belsen'deki numarası 9.830, Auschwitz'deki numarası ise 76.092'ydi. Kısa bir süre sonra onu Bergen-Belsen yakınlarındaki, aynı komutana bağlı olan bir başka kampa gönderdiler *[kast edilen: Kadınlar Kampı]*. (...) Sizden zavallı kızımın kurtarılması, tarafsız veya müttefik ülkelerden birine gönderilmesi için girişimlerde bulunmanızı rica ediyorum. Bu dileğimin asil yüreğinize dokunacağını ve kızımı mutlak ölümden kurtarmak için gereken adımları atacağınızı ümit ediyorum."[1]

Luna Yohai, Bergen-Belsen cehenneminden sağ kurtuldu. 1948 yılında ABD'ye göç etti.[2] Annesi Signora Varon-Yohai de muhtemelen onun yanına gitti. Queens'teki Gelibolu Sefarad Yahudileri Yardım Derneği kayıtlarında, 1964 yılında 82 yaşında hayatını kaybeden bir Signora Yohai'nin ismi bulunmaktadır.[3]

---

1 Bergen-Belsen Hafıza Müzesi: Philippe Aubert de la Rüe'nun belgeleri, BA 983.

2 Den Haag Ulusal Arşivi: Dosya No. 105701, 6 Mart 1951.

3 Signora Varon 1882 doğumluydu, evlenmesinden sonra Yohai soyadını aldı. Ancak Sefarad Cemaati içinde bazı ad ve soyadların kullanılma sıklığı nedeniyle, bu sadece bir tahminden ibarettir.

İstanbul'a varış

Drottningholm gemisi, 10 Nisan günü, sabah saat dokuza doğru Vali Dr. Lütfi Kırdar, son Berlin Büyükelçisi Saffet Arıkan, Dışişleri Bakanlığı temsilcileri, yerel ileri gelenler ve basının hazır beklediği İstanbul'a vardı. Joint, toplama kamplarından kurtarılan tutsakların İstanbul'a geleceğini, isim ve adresleri bilinen akrabalarına bildirmişti. Yahudi yardım kuruluşlarının temsilcileri de gemi geldiğinde limanda hazır bulunuyordu.

Fakat İsveç'teki sıcak karşılamayla burada karşılama arasında ne büyük bir fark vardı! Diplomat grupları, öğrenciler ve diğer Türk yolcular gemiden ayrılırken, Türk makamları Yahudi takas grubunun büyük kısmının Türkiye'ye ayak basmasına izin vermedi. Zorlu kontrollerden sonra nihayet Yahudi yolculardan 19'u gemiden inebildi. 118'inin Türkiye'ye girmesine izin verilmedi.[556] Bu kişiler sonraki günleri İstanbul açıklarında küçük bir şalupada bekleyerek geçirmek zorunda kaldılar. Aubert de la Rüe, raporunda, Türk sınır polisinin bu kişilerin vatandaşlıklarını onaylayıp onaylamamakta gösterdiği aleni keyfiyeti şöyle anlatıyor: "Pasaportu olmayan Türk öğrenciler, İstanbul polisi tarafından en küçük bir sorun çıkarılmadan kabul ediliyordu. Ancak örneğin Türkiye Milano Konsolosluğu tarafından verilmiş nüfus tezkerelerine sahip olan kişiler geri çevriliyordu. Resmi Türk takas grubunun içinde, Ankara hükümetinin bilgisi dahilinde üç haymatloz bulunuyordu: Bay ve Bayan Löwenstein ile Bayan Hahn'ın vizeleri Türkiye Bern Büyükelçiliği'nin görevlendirilmesiyle koruyucu devlet İsviçre tarafından verilmişti, ancak İstanbul polisi onların ülkeye girmesine izin vermedi."[557]

Türk basını da Drottningholm'le gelenlerin arasında toplama

556 Arthur Fishzohn'un ayrıntılı raporuna göre sadece 31 kişinin gemiden ayrılmasına izin verildi, 117 kişi ise bu izni alamadı. Fishzohn toplam 148 Yahudi yolcudan söz ediyordu (ICRC dosyaları, G 59/5/R).

557 De la Rüe'nun raporu. Drottningholm'un yolcuları arasında belgeleri Türk makamlarınca aylarca incelenen ve sonunda geçerli oldukları kabul edilen Hollandalı 31 Türkiye Yahudisi de vardı.

kamplarından kurtarılmış Türkiye Yahudileri de bulunduğundan bir süre tek kelimeyle olsun söz etmedi. Savaş yılları boyunca Almanya karşıtı olarak tanınan ve Drottningholm geldiğinde üç muhabirle orada bulunan *Vatan* gazetesi, sayfalarında gelen diplomatlar ve öğrencilerle ilgili ayrıntılı haber ve fotoğraflara yer verirken, toplama kamplarından kurtarılan tutsaklara ilişkin tek kelime etmiyordu.

Jewish Agency'nin ve Amerikan temsilcilerinin Türk makamları nezdinde bulundukları girişimler neticesinde, beş günlük sıkıntılı bir bekleyişin ardından, masrafları Yahudi örgütlerine ait olmak üzere polis gözetiminde üç küçük pansiyonda tecrit edilmeleri koşuluyla gemiden ayrılmalarına izin verildi. Bu pansiyonlardan biri Beyoğlu'nda, diğer ikisi ise Moda'da bulunuyordu.[558] İstanbul'da akrabaları olanların bile tecrit edildikleri pansiyonlardan ayrılmalarına izin verilmedi.[559] İlk başlarda kendilerini ziyarete gelen akrabalarıyla dahi görüşemiyorlardı.[560] Türk siyasetçilerinin düşüncelerini değiştirmek için gösterilen çabaların hiçbiri işe yaramadı. Joint, Jewish Agency ve İstanbul Yardım Komitesi'yle birlikte "geri getirilenlerin" ihtiyaçlarını gidermeye çalışan Uluslararası Kızılhaç temsilcisi, Haziran'da şunları yazıyordu: "Türkiye Dışişleri Bakanlığı konuyla ilgilenmeyi ve tehcire tabi tutulan bu kişileri Türkiye vatandaşı olarak tanımayı kesin olarak reddediyor."[561] Oysa Joint'in kapsamlı dosyalarında Drottningholm'la gelen Türkiye Yahudilerinin büyük kısmının muntazam Türkiye belgelerine sahip oldukları, üstelik bunları (savaş ve işgal koşullarında mümkün olduğu kadarıyla) uzatmış oldukları da belgelendirilmiştir. Birçok Türkiye Yahudisi, kimlik belgelerinin tutuklandıktan son-

558 Konaklama ve ihtiyaçların giderilmesi masraflarını Joint üstlenmişti. Joint'in 3.5.1945 tarihli açıklaması ve Arthur Fishzohn'un ICRC, G 59/5/R dosyalarında bulunan 24.5.1945 tarihli mektubu.

559 Akrabası olan Pardovitch Ailesi de bu grubun arasında bulunan Olga Benbanaste (Mart 2004, İstanbul) ile ikisi de takas grubunda bulunan Moshe Dana (23.12.2005) ve Germaine Sephiha'yla (2006, Brüksel) yaptığım görüşmeler.

560 Arthur Fishzohn'un.4.1945 tarihli mektubu: AJJDC içinde, İstanbul Collection, IS/1/25.

561 Kızılhaç dosyaları, Simond'un 13.6.1945 tarihli yazısı: ICRC dosyaları, G 59/5/R.

ra Almanlar tarafından alıkonulduğunu veya (geri götürülmeye hazırlık olarak) Avrupa'daki Türk makamlarına gönderildiğini beyan ediyordu. Geri dönmelerine 1944 öncesinde Türkiye Berlin Büyükelçiliği veya Hamburg ya da Milano Konsoloslukları tarafından onay verilen Yahudilerin ise Türkiye'ye girmelerine izin verilmiyordu.[562] Kurtulanlardan pek çoğu İstanbul'da doğmuştu ve bu şehirde akrabaları vardı, erkeklerin büyük kısmı askerliklerini Türkiye'de yapmıştı. Şimdi ise istenmeyen yabancılar olarak eşkâl ve kimlik belirleme işlemine tabi tutularak tecrit ediliyorlardı. Joint temsilcisi, Türkiye vatandaşı olmayan kişilerin Türkiye tarafından en azından mülteci olarak kabul edilmesini öneriyordu.[563] Ancak Yahudilerin ülkeye alınmamasını emreden genelge hâlâ yürürlükteydi.

Drottningholm yolcularının İstanbul'da başlarına daha sonra neler geldiğini Uluslararası Kızılhaç Komitesi ile 1946 ilkbaharına kadar grubun büyük bir kısmının ihtiyaçlarını karşılayan Amerikan-Yahudi yardım kuruluşu Joint'in dosyalarından öğreniyoruz. Bu insanların birçoğunun başka toplama kamplarına gönderilmiş olan aile fertleri vardı ve kocalarının, kardeşlerinin, diğer akrabalarının başına neler geldiğini öğrenmek için çırpınıyorlardı.

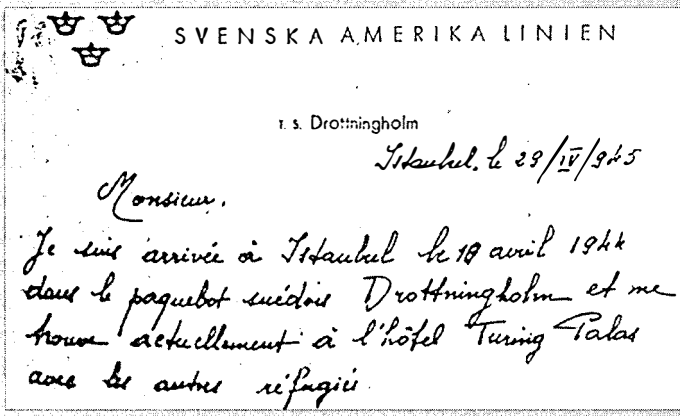
Aile Fertleri Büyük Bir Umutsuzlukla Aranıyor

Rachel Ganzo'nun İstanbul'a vardıktan sonra yazdığı mektup:

"(...) Türkiye vatandaşı olan Jacques Ganzo ailesi 5 Ekim 1943 Salı günü sabah saat beşte Belçika/Mons'ta tutuklandı ve iki gün geçireceği Charleroi Hapishanesi'ne götürüldü. Ardından bizi başka Türkler, Yunanlar, İspanyollar, Macarlar ve diğerleriyle birlikte on hafta geçireceğimiz Belçika/Malines'te bulunan Dossin Kışlası'na götürdüler.

562 Bkz. Örneğin, Hollandalı Türkiye Yahudileri grubuna ait olan Moise/Maurice Eskenazi'nin doldurduğu anket. Türkiye'nin Hamburg ve Berlin Konsolosları, pasaportunun Albert de la Rüe'ya teslim edildiğine dair Drottningholm'da ona güvence dahi vermişlerdi (AJJDC, İstanbul Collection, IS / 1/25).

563 Arthur Fishzohn'un 20.4.1945 tarihli yazısı, AJJDC, Istanbul Collection, IS /1/25.

SVENSKA AMERIKA LINIEN

t. s. Drottningholm

Istanbul, le 29/IV/945

Monsieur,

Je suis arrivée à Istanbul le 19 avril 1944 dans le paquebot suédois Drottningholm et me trouve actuellement à l'hôtel Turing Palas avec les autres réfugiés

(AJJDC, Istanbul Collection).

13 Aralık 1943'te bütün Türk, İspanyol, Macar ve İtalyan erkekleri karılarından ayrıldılar ve Almanya'daki bir toplama kampına, Weimar-Buchenwald'a götürdüler. (...)

İki gün sonra biz kadınlar da kocalarımız olmadan Almanya'daki bir başka toplama kampına, Mecklenburg'daki Ravensbrück-Fürstenau'ya götürüldük. Ama kocalarımıza ve oğullarımıza ne olmuştu? Hayatta mıydılar, yoksa... Ocak 1945'te hâlâ Buchenwald'daydılar.

Bu tutsakların başına gelenleri öğrenmesi için Amerikan Kızılhaç'ına ısrarlı ricalarda bulundum. Onlara verebildiğim tek bilgi, kocamın ve oğlumun eşkâliydi. Mahkûm numaralarından ve doğum tarihlerinden başka elimde onlara dair hiçbir şey yoktu. Kampa götürüldüğümde diğer bütün eşyalarımla birlikte onların fotoğraflarını da almışlardı.

– Jacques Ganzo, 9 Ocak 1893 İstanbul doğumlu. Boy: 1,60 metre, saçlar: siyah, gözler: siyah, küçük ağız, normal burun. Nr. 14732, Blok 22, Buchenwald

– Albert Ganzo, 29.7.1928 Mons doğumlu. Boy: 1,70 metre, saçlar: siyah, dalgalı, gözler: siyah, küçük burun, küçük ağız. Nr. 15676, Blok 22, Buchenwald, babasıyla birlikte."

Rachel Ganzo bu mektubu yazdığı esnada, oğlu ve kocası çoktan hayatlarını kaybetmişti. Albert 16 yaşındayken 24 Şubat 1945'te Buchenwald Toplama Kampı'nda, kocası Jacques Nisan 1945 başlarında, kampın kurtuluşundan birkaç gün önce ölmüştü.

Drottningholm yolcularının 20'si Ağustos 1945'te Filistin'e gitti. Bu arada Jewish Agency, Filistin'e gitmek üzere daha fazla insan kazanmak için çaba harcamış, ancak bunda pek başarılı olamamıştı. Aylar sonra birkaç ailenin tecrit edildikleri yerlerden ayrılarak, İstanbul'daki akrabalarının yanına taşınmalarına izin verildi. Moshe Dana annesi ve babasıyla birlikte babasının Balat'ta oturan kuzenlerinden birinin yanına yerleşti. Moshe Dana, "Fakat akrabalarımızın evi neredeyse tümüyle çıplak ve mobilyasızdı. Ailenin eskiden Kapalıçarşı'da bir dükkânı varmış. Varlık Vergisi'yle bu dükkân tabiri caizse ellerinden alınmıştı. Artık eski dükkânında işçi olarak çalışmak zorundaydı. Ev eşyalarına ve mobilyalara 'vergi borçlarına karşılık' el konulmuştu", diye anlattı.[564]

Kurtarılan Türkiye Yahudilerinin birçoğu Kızılhaç'ın Avrupa'da yaşadıkları ülkelere dönmelerini sağladı. Bu Yahudiler 1946 ilkbaharına kadar İstanbul'da tecrit altında tutuldu.[565]

Bergen-Belsen'deki diğer Türkiye Yahudilerinin akıbeti

Mart 1945'te Türkiye Yahudilerinin tümü Bergen-Belsen'den ayrılamamıştı. 13 Eylül 1944'te Westerbork'tan Bergen-Belsen Toplama Kampı'na getirilen Yahudilerden en az ikisi takasa dahil edilmemişti. Sevkiyat listesinde bulunan 23 Haziran 1892 Safed (Filistin) doğumlu Ribca Chichou'nun isminin yanına şu not düşülmüştü: "muhtemelen Türkiye" ve "suçlu". Katil Nazi bürokratları "suçlu" sınıfına, örneğin kendilerini tehcir listelerine kaydettirmeyen, yani yeraltına geçmiş Yahudileri sokuyorlardı.

Ribca Chichou 29 Nisan 1945'te, Magdeburg'un 20 kilometre kuzeybatısında bulunan Hillersleben'de hayatını kaybetti. Muhtemelen Nisan başlarında Bergen-Belsen'den –büyük kısmı "takas Yahudisi" olan– toplam 7.000 tutsağın sevk edildiği

564 Moshe Dana ile 23.12.2005'te Milano'da yaptığım görüşme.

565 Şubat 1946'da (Kızılhaç dosyasındaki son kayıt) 19 kişi hâlâ İtalya'ya dönmeyi bekliyordu. Hollanda'ya dönmek isteyen eski mahkûmların büyük kısmı, Şubat 1946 başlarında hâlâ Moda'da tecritte bulunuyorlardı. ICRC Dosyaları, G 59/5/R.

üç trenden ilkinde bulunuyordu. Bu üç sevkiyat treni, birer hayalet tren gibi günler boyunca Almanya içlerinde yol alıp durdu, ta ki muhafızları tarafından terk edilinceye dek. Trenler nihayet Müttefik Devletlerin askerleri tarafından bulunup yolcuların tıbbî bakımları yapıldığında, aynı durumdaki 100 yolcu gibi Ribca Chichou için de artık çok geçti. Ribca'nın kocası "yaşlı Bay Chichou", Amsterdam Portekiz Yahudileri Cemaati'nde bir hazanınkine benzeyen özel bir görev üstlenmişti.[566]

23 Nisan 1945'te Niederlausitz yakınlarındaki Tröbitz Köyü'nde Sovyet askerleri tarafından bulunan bu trenlerden bir diğerinde, 17 Mayıs 1900 İstanbul doğumlu Lisa Ladrer-Mayer de vardı. O da kocası Alois Ladrer'le birlikte Hollanda'dan Bergen-Belsen'e getirilmiş, kocası 17 Ocak'ta ölmüştü. Lisa Ladrer-Mayer de 26 Nisan 1945'te Tröbitz'te öldü.

Kampın kurtarılmasından önceki son aylar boyunca başka kamplardan Bergen-Belsen'e getirilen on binlerce insan arasında kaç Türkiye Yahudisinin bulunduğunu bilemiyoruz. Haïm Vidal Sephiha 1943'te bir delikanlı olarak Belçika'dan Auschwitz'e, oradan da zorunlu çalışma için Fürstengrube Açık Kampı'na gönderilmişti. Sephiha, kampın boşaltılması çerçevesinde Ocak 1945'te önce günlerce süren bir ölüm yürüyüşünden, sonra da hasta ve ölüm döşeğindeki mahkûmlar arasında dört günlük amaçsız bir yolculuktan kurtuldu, ardından Dora-Mittelbau Toplama Kampı'na ulaştı, buradan da Bergen-Belsen'e götürülerek kampın kurtarılışına şahit oldu.[567]

Viyana'daki Türkiye Yahudilerinin tutuklanmasından sonra 5 Kasım 1943'te Buchenwald'a tehcir edilmiş olan 26.8.1877 doğumlu Moses Sarfati, 30 Ocak 1945 tarihinde Bergen-Belsen'e götürüldü. Bundan sonraki akıbeti hakkında bilgi sahibi değiliz. 1920 İzmir doğumlu Isidor (Iso) Cori de Neuengamme Toplama Kampı'ndan Bergen-Belsen'e götürüldü, 27 Aralık 1944'te de hayatını kaybetti.

---

566 13.9.1944 tarihli sevkiyat listesi, NIOD, Arch. 77, 1298; Chichou Ailesi'ne dair bilgiler için Turkse Joden (www.bevrijdingintercultureel.nl/turksjood.html).

567 Haïm Vidal Sephiha ile 25.1.2004'te Sceau/Paris'te yaptığım görüşme.

Sonuç: Kurtuluşlarına izin verilmedi

Türkiye kökenli 2.200 ilâ 2.500 Yahudi holokost esnasında Auschwitz ve Sobibor ölüm kamplarına, 300 ilâ 400 kadar ikinci bir grup da Ravensbrück, Buchenwald, Mauthausen, Theresienstadt, Dachau ve Bergen-Belsen kamplarına tehcir edildiler. Birçoğu buralarda hayatını kaybetti. Bir kısmı ise Drancy ve Westerbork kamplarındaki mahkûmiyet koşullarına dayanamadılar ve ya vurularak öldürüldüler ya da Gestapo'nun işkencesi altında can verdiler.

Holokostta ölen Yahudi kurbanların sayısını tespit etmek için yapılan her girişim, aslında bu insanların başlarına gelen akıl almaz acıların, yaşadıklarının üzerini örtmek, hattâ bunları hafife almaktır, çünkü yıllarını tutuklanma korkusuyla geçirenlerin, tavan aralarında, duvar boşluklarında, küçücük hüc-

İzmir kökenli Kavayero ailesi. 11 Şubat 1943'te Fransa'dan Auschwitz'e tehcir edildiler (Serge Klarsfeld'in Özel Arşivi'nden).

relerde veya ormanlarda saklanmak zorunda kalanların ya da tehcir edilmemek için canlarına kıyanların çektiği acıları göz ardı etmek anlamına gelmektedir. Ve kendileri tehcirden kurtulan, ancak çocukları veya eşleri öldürülenlerin acıları neyle, nasıl ölçülebilir?

Almanya'nın yürüttüğü savaşta tarafsız kalan Türkiye, Almanya için önemliydi. Hem bu hem de Türkiye'de yaşayan çok sayıdaki "Reich Almanı", Türkiye'nin Avrupa'da yaşayan Yahudilerini koruması için mükemmel ve muazzam imkânlar sağlıyordu. Çok sayıda Türk diplomatı Yahudi yurttaşlarını Yahudi karşıtı tedbirlerden muaf tutmak için bu durumu başarıyla kullandı ve yine çok sayıda münferit vakada tutuklanan Yahudilerin serbest kalması için kararlı girişimlerde bulundu. Türk Konsoloslukları, bazı istisnai durumlarda Türkiye vatandaşı olmayan Yahudileri veya eskiden Türkiye vatandaşlığına sahip olanları da himayesi altına aldı. Bunlar her zaman hümanist nedenlerden kaynaklanan eylemler olmasa bile, ülkeler bölümünde belirtilen koşullar Türk diplomatların sahip olduğu serbest hareket alanının altını çiziyor. Rodos Konsolosu Selahattin Ülkümen örneğinde de görüldüğü üzere, Türk diplomatlarının bir Yahudinin Türkiye vatandaşı olduğunu onaylaması dahi o insanın hayatının kurtulması demekti.

Bazı diplomatların bulundukları yerlerde gösterdikleri gayretlerin aksine, Ankara'nın siyaseti esas olarak Yahudilerin Türkiye'ye ilticasını veya geriye göçünü engellemeye yönelikti. Türkiye Hükümeti, daha 1938'de, Evian Konferansı'nın yapılmasından hemen sonra, takibata uğratılan Yahudilerin ülkeye girişini yasaklayan 2/9498 sayılı gizli kararnameyi yayımlamıştı. Türkiye, daha 30'lu yıllarda yurt dışında yaşayan birçok Türkiye Yahudisini vatandaşlıktan çıkarmıştı, üstelik ilgili kanunlar vatandaşlıktan çıkarılan kişilerin Türkiye'ye girişlerini ömür boyu yasaklıyordu. İzlenen bu siyasetin temelinde doğrudan antisemitizmin değil, yeni kurulan ulusal devletin dayatmalarının yattığı düşünülse bile, güdülen bu siyaset holokost esnasında esas olarak Yahudi karşıtı bir tutum haline geldi. Ne yazık ki, bu dönemde Nazilerin egemenlik alanlarında yaşayan

Türkiye Yahudileri için Türkiye vatandaşlığının onaylanması veya reddedilmesi bir ölüm-kalım meselesine dönüşmüştü.

Nazi yönetimi, Ekim 1942'de tarafsız ve müttefik devletlere kendi vatandaşı olan Yahudileri geri götürmeleri için bir ültimatom verdi. Türkiye Yahudileri en büyük gruplardan birini oluşturuyordu, Nazi makamları sadece Kuzey Fransa'da 4.000 ilâ 5.000 arasında geriye gönderilecek Türkiye Yahudisi olduğunu tahmin ediyordu. Ankara Hükümeti ise bu ültimatoma Avrupa'da yaşayan binlerce Türkiye Yahudisini vatandaşlıktan çıkartarak cevap verdi ve konsolosluklarına Yahudileri gruplar halinde geri göndermemeleri emrini verdi.

Mart 1943'te bir grup Parisli Türkiye Yahudisi'nin ve 1943-44 kışında da Atinalı Türkiye Yahudilerinin ülkeye geri gönderilmeleri, yerel konsolosların kendi inisiyatifleriyle gerçekleşmişti. Yine aynı şekilde, ancak Müttefik Devletlerin ve Yahudi yardım kuruluşlarının aylar süren ısrarlı baskıları sonucunda, 1944 ilkbaharında, Fransa'da yaşayan birkaç yüz Türkiye Yahudisinin geriye dönmesine izin verildi. Türkiye makamları, Mart 1945'te sivil tutsakların değişimi esnasında, Bergen-Belsen ve Ravensbrück toplama kamplarından kurtarılarak İstanbul'a gelmiş olan 130 Türkiye Yahudisinin büyük kısmının ülkeye girmesine ancak Yahudi yardım kuruluşlarının teminat yatırmasından sonra olur dediler. Geriye dönüş veya takas kapsamında Türkiye'ye toplam 850 ilâ 900 arasında Türkiye Yahudisi dönmüştür.

Türk makamlarının Yahudi vatandaşlarını geri getirmekte gösterdikleri isteksizliği eleştirirken, "Yurda Götürme" ültimatomunun aynı zamanda kendilerine Avrupa'da birer yaşam kurmuş olan bu insanlar için zora dayalı bir sınır dışı olduğu gerçeği de göz ardı edilmemelidir. Yahudilerin birçoğu da başlangıçta Türkiye'ye dönmeyi istememişti; bu konuda, Türkiye'de yaşayan akrabalarının zorunlu çalıştırmaya ve özel vergilere tabi tutulduklarına dair aldıkları haberlerin etkili olduğunu düşünmek mümkündür. Bir kısmı ise, bulundukları ülkenin vatandaşlığına geçmiş oldukları için Türkiye'ye girmelerine izin verilmeyen aile fertlerinin yanında kalmayı tercih etmişlerdi.

Türkiye hükümetinin müterediddit tutumuna rağmen Avrupa'daki Türkiye Yahudileri uzun süre, takibata uğrama tehlikesine karşı görece bir himaye altında olmuşlardı. Hayatta kalanların birçoğu, şartların iyice ağırlaştığı 1943 sonlarından itibaren, diğer ülkelerin Yahudileri gibi ancak son derece zor koşullar altında saklanarak ölümden kurtuldular.

Türkiye, aldığı pasif tutum nedeniyle yurt dışında yaşayan vatandaşlarını himaye yükümlülüğüne uymadı. Konsoloslukllar tarafından vatandaşlıkları resmen onaylanmış olmasına ve diplomatik protestolara rağmen tehcir edilen Türkiye Yahudileri için bile –bilindiği kadarıyla– Türkiye sadece tek bir vakada Berlin Büyükelçiliği seviyesinde girişimlerde bulundu. Ankara'nın Yahudi vatandaşlarına karşı gösterdiği umursamazlık, Yahudilerin Fransa'dan tahliyesinin Türk Hükümeti tarafından değil, Yahudi yardım kuruluşları tarafından finanse edilmiş olmasında da görülmektedir. Türkiye'ye geri getirilen Yahudilerin ihtiyaçları, yine aynı şekilde, İstanbul ve İzmir Yahudi Cemaatleri tarafından desteklenen Kızılhaç ve Joint tarafından karşılanmıştır. Bu durum, Joint'in İstanbul temsilcisinin geriye dönen bu kişilerin gerçekten Türkiye vatandaşları mı, yoksa mülteci mi oldukları şüphesini duymasına neden olmuştu.

Türkiye'de bulunan Yahudi Cemaatleri Mart 1945'te soykırım kurbanları için dünyanın her yerinde olduğu gibi birkaç günlük bir anma etkinliği düzenlemiş ve bir gün oruç tutmuşlardı. Fransa'da ve Belçika'da hayatta kalan Türkiye Yahudileri, Türkiye'nin pasif kalmak suretiyle Yahudileri Alman katillere teslim etme siyasetinden duydukları hayal kırıklığını çok acı bir şekilde dile getirdiler.

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı boyunca yurt dışında yaşayan Yahudi vatandaşlarını vatandaşlıktan çıkarmak yoluyla himayesini üzerlerinden çeken veya Yahudi vatandaşlarının geri dönüşüne izin vermeyen tek ülke değildi. Ayrıca Türk hükümetinin ilgisizliği kesinlikle sadece Yahudilere yönelik değildi. Nasyonal sosyalistlerin cânilik siyasetinin kurbanı olan Türkiye kökenli Roman ve "Çingene" olarak sınıflandırılan insanların akıbetleri de bugüne dek araştırılmış değildir.

Elbette ki, Türkiye'nin tavrına yönelik eleştiriler, kesinlikle Almanların işlediği suçları hafif göstermek ve azaltmak amacıyla kötüye kullanılamaz.[568] Yahudilerin takibata uğratılıp katledilmelerinin sorumluları, bunun planlarını Berlin'de masa başında hazırlayanlardan Abetz ve Schleier gibi acımasız diplomatlara, Brunner ve Dannecker gibi uygulayıcılarına kadar Almanlardı.

Bütün kısıtlayıcı uygulamalara rağmen Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı boyunca izlediği siyaset, hiçbir şekilde Almanya'nın müttefiki olan devletlerdeki antisemitizmle kıyaslanamaz. Alman makamları da tekrar tekrar Türkiye'de ne aleni antisemit kanunlar, ne de antisemit nefret zemini bulunduğunu tespit etmişlerdir. Bundan ötürü, Türkiye'nin İtalya veya Slovakya gibi faşist veya Almanya'yla müttefik başka ülkelerle kıyaslandığında dahi, Yahudi vatandaşlarını kurtarmak için adı geçen ülkelerden çok az çaba göstermiş olması son derece göze batmaktadır.

568 Bu türlü bir yaklaşımın örneği, Prof. Ahmad Mahrad'ın 1988'de Hannover'de yayımlanan ve 1992'de Türkiye'de çevirisinin büyük tartışmalara neden olduğu "İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Yahudilerinin Akıbetine Dair Berlin ile Ankara Arasındaki Güç Yarışı" adlı makalesi teşkil etmektedir. Mahrad bu makalesinde, SS'nin (Sipo'nun) "Türkiye Yahudilerini imhadan korumaya çalıştığını" öne sürmekte, Dışişleri Bakanlığı'nda Yahudi katliamından sorumlu Eberhard von Thadden'e "açık fikirlilik ve medeni cesaret" gibi yakıştırmalarda bulunmakta, Türkiye'nin tutumunu ise "insanlık onurunu ayaklar altına almak" şeklinde tanımlamaktadır. Durum böyleyken, Mahrad'ın makalesinin kısaltılmış versiyonunun Türkiye'de yeniden basılması oldukça şaşırtıcıdır (Cemil Koçak: "Geçmişiniz İtinayla Temizlenir", İstanbul, 2009, s. 323-341. Aynı makale 1992'de *Tarih ve Toplum* dergisinin 108. sayısında, s.16-27, yayınlanmıştı.)

Sonsöz

Türkiye Yahudilerinin akıbeti, mağdurların aileleri dışında kırk yılı aşkın bir süre neredeyse hiç kimseyi alakadar etmedi.

Türkiyeli Yahudilerin katledilmelerinden sorumlu olan Alman suçluların çoğu, yaptıkları için cezalandırılmadılar. Temmuz 1942'den itibaren Gestapo'nun Fransa'daki "Yahudi Dairesi" Başkanı olan Heinz Röthke, Fransa Sipo/SD'sinin komutanlarından Kurt Lischka ve Helmut Knochen ya da Belçika'da "Yahudi Sorumlusu" olan Kurt Asche gibi katliamın baş sorumluları, Federal Almanya'da hukuk danışmanı, ticari temsilci veya sigortacı olarak rahatsız edilmeden yaşamlarına devam ettiler. Hattâ, Gestapo'nun Paris "Yahudi Dairesi" çalışanlarından Ernst Heinrichsohn Bavyera'daki Bürgstadt kasabasının belediye başkanı, Ernst Ehlers ise Schleswig şehrinde Eyalet İdare Mahkemesi üyesi olmayı bile başardılar.

Ancak 70'li yılların ortalarına doğru Fransa'dan ve Belçika'dan Serge ve Beate Klarsfeld ve başka aktivistler, kimi fevkalade ilgi uyandıran eylemlerle en azından bazı elebaşlarının mahkeme önüne çıkarılmalarını sağladılar. Ama, bilhassa Dışişleri Bakanlığı'nda ve diplomatik görevlerde bulunan "masa başı suçluları"nın büyük kısmı hiçbir zaman işledikleri suçtan sorumlu tutulmadılar. Belçika Yahudilerinin tehcirinden

sorumlu olan Werner von Bargen, 20 Temmuz 1944'te Hitler'e karşı düzenlenen suikast girişiminde bulunan grupla ilişkisi olması nedeniyle "direniş savaşçısı" ilan edildi ve hattâ büyük liyakat nişanıyla ödüllendirildi.

Türkiye 1946'da çok partili sisteme geçti. 1947'de, takibata uğrayan Yahudilerin Türkiye'ye girişlerini yasaklayan yönetmelik kaldırıldı. Varlık Vergisi Kanunu gerçi 1944'te kaldırılmıştı, ancak bu özel vergi savaştan sonra Türkiye'de açıkça eleştirilmesine rağmen, mağdurlara mal varlıkları hiçbir zaman iade edilmedi. Savaş yılları boyunca Türkiye'nin izlediği Yahudi karşıtı politikaların etkisiyle 1945'ten, bilhassa da İsrail devletinin kurulmasından sonra 35-40.000 kadar Yahudi Türkiye'den Filistin'e/İsrail'e göç etti.

Holokost esnasında tekrar Türk vatandaşlığına kabul edilen ya da değiş tokuş edilen yaklaşık 850 Yahudinin büyük bir kısmı savaştan sonra tekrar Avrupa'ya döndü ya da Filistin/İsrail'e göç etti. Bunlar bulundukları ülkelerde hâlâ Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak kabul edildikleri için, Almanya'nın absürd düzenlemeleri nedeniyle Almanya'dan tazminat alamadılar ya da bunu ancak uzun uğraşlardan sonra başardılar.

Alman örneğinden ilham alan antisemitler ve faşistler, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından gelen dönemde Türkiye'nin politik sisteminde önemli bir güç oldular. Nihal Atsız ve onunla aynı düşüncede olanlar, 1962 yılında, 70'li yıllarda pek çok solcu öğrencinin, sendikacının ve aydının katlinden sorumlu faşist MHP'nin öncülü olan Türkçülük Derneği'ni kurdular. Bu hareketin lideri, Atsız'ın dava arkadaşı Alparslan Türkeş oldu.

Cevat Rıfat Atilhan 1945'ten 1967'deki ölümüne dek Türkiye'deki antisemit yayıncılığın öncüsü olma rolünü sürdürdü, kitapları bugün bile çok sayıda baskı yapıyor, İslâmcı ve faşist gazetelerin ve internet sitelerinin çok satanlar listelerinde yer alıyor. Türkiye'nin Kültür Bakanlığı'nın internet sitesinde de Atilhan (2008'e kadar!) bir "yazar" olarak tanıtıldı.

60'lı ve 70'li yılların politik kutuplaşma ortamında, İslâmcı ve radikal sağ kitle hareketleri antisemitizmi de güçlendirdi. Komplo teorilerine olan yatkınlığı nedeniyle antisemitizm sol-

cular ve "sol" görünümlü milliyetçiler arasında da giderek yayıldı. Buna karşın, 80'li yıllardan sonra uluslararası tarih araştırmalarında önemli bir yer kaplayan holokost ve jenosit araştırmaları, Türkiye'de çok az yankı buldu.

1980'li yılların sonunda, 19. yüzyılın sonlarında yaşanandan pek de farklı olmayan bir durum ortaya çıktı. Türkiye, izlediği azınlık siyaseti yüzünden bir kez daha uluslararası eleştirilerin odağı olmuştu. Bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeniler bağlamında getirilen eleştiriler, bu defa Kürtlerin yaşadığı bölgelerdeki insan hakları ihlalleri nedeniyle Avrupa kamuoyunun gündeminden hiç düşmüyordu. 19. yüzyılın sonunda Hıristiyan azınlıkların saldırılarının etkisiyle Osmanlı devletiyle ittifak arayışlarına giren Yahudiler, artık sağcı, İslâmcı ve "sol" çevrelerin saldırgan antisemitizmiyle karşı karşıya kalmışlardı. 1986'da İstanbul'daki Neve Şalom Sinagogu'na düzenlenen bir saldırıda 22 kişi hayatını kaybetti. Bu durum karşısında "Türk-Yahudi ittifakı" yenilendi. 1989'da tanınmış Türk işadamları, siyasetçiler ve Türkiye Yahudi toplumunun temsilcileri tarafından 500. Yıl Vakfı kuruldu. Vakfın kurulma sebebi, 1992'de Sefaradların Osmanlı İmparatorluğu'na gelişlerinin 500. yıldönümü münasebetiyle yapılacak kutlamalardı. Vakfın asıl amacıysa, hümanist ve hoşgörülü olduğu iddia edilen Türkiye'nin dış siyaset için reklamını yapmaktı.

Bu bağlamda holokost ve Yahudilerin Türkiye tarafından kurtarılmış olmaları varsayımları Türkiye gündemi için bir konu olarak ansızın keşfediliverdi. Ancak bu ilgi, o dönemde gerçekten neler yaşandığının ortaya konulmasına yol açmadı. Savaş esnasında kurtarılmaktan imtina edilen Yahudiler, artık Türkiye'ye yöneltilen uluslararası eleştirilere cevap vermekte kullanılıyorlardı. Ayrıca, göstermelik bir şekilde holokost kurbanlarının yanında yer alma tavrı, sık sık Ermeni soykırımını inkâr etmekte kullanılıyordu.

Bu çalışma, birçok soruyu ele alamamış veya bunlara sadece kısmen değinebilmiştir. Örneğin, yeniden vatandaşlığa kabul edilen Türkiyeli Yahudilerin mülk ve diğer mal varlıklarının ne olduğu konusu dışarıda bırakılmıştır. Ayrıca Alman Şar-

kiyatçılarının Nazi sistemi için hangi rolü oynadıkları, Türkiye Yahudilerinin direnişte oynadıkları rolü ve holokost sırasında Türkiyeli Romanların akıbetleri meselesi, daha sonraki araştırmalar için açık uçlu birer soru olarak bırakılmıştır. Bu kitabın, İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'nin izlediği siyasete ve Yahudi azınlığa karşı takındığı tavra ilişkin açık bir tartışmanın yürütülmesine katkıda bulunmasını ümit ediyorum. Türkiye'de son 15 yıl zarfında Türk milliyetçiliğine eleştirel yaklaşan ve o zamana dek tabu olan meseleleri ele alan birçok araştırma yayımlandı.

Geriye, Türk hükümetinin Dışişleri Bakanlığı'nın arşivini uluslararası araştırmalara açarak, bu konuya dair yapılacak farklı araştırmaları mümkün kılmasını umut etmek kalıyor.

Auschwitz-Birkenau'da katledilen Sefaradları anmak için, 2003 yılında Yunanistan ve Şark kökenli Yahudilerden oluşan bir heyet, kendi dilleri Judezmoyu kullanarak bir anı levhası kaleme almıştı (Fotoğraf: Corry Guttstadt).

500. Yıl Vakfı: Sefarad Yahudilerinin Osmanlı İmparatorluğu'na kabulünün 500. yıldönümünü anmak için 1989 yılında İstanbul'da tanınmış Türk işadamları ve siyasetçileriyle Türkiye Yahudileri Cemaati'nin önde gelen isimleri tarafından kurulmuştur.

Adana Konferansı: 30-31 Ocak 1943 tarihlerinde (yani savaşın Almanların Stalingrad yenilgisiyle geldiği dönüm noktasından sonra) Adana yakınlarında yapılan toplantı. İnönü ve Churchill'ın yanısıra her iki taraftan başka temsilcilerin de katıldığı konferansta Churchill, Türkiye'yi Müttefik Devletler'in tarafında savaşa katılmaya ikna etmeye çalışmış, ancak başarılı olamamıştır.

Adriyatik Sahil Şeridi Operasyon Bölgesi: Trieste, Rijeka/Fiume ve Ljubljana şehirlerinin de aralarında bulunduğu İtalya'nın kuzeydoğusuyla Yugoslavya bölgeleri. Bu bölgeler, o zamana kadar İtalyan işgali altındayken 10 Eylül 1943'te Alman ordusu tarafından işgal edildi ve doğrudan Alman askeri yönetimine verildi. Amaç, bu bölgeleri –örneğin yerleşim bölgelerinin ve kurumların isimlerini değiştirerek– germenleştirmek ve ilhak etmekti.

AJB (Association des Juifs en Belgique): Kasım 1941'de Alman işgal güçlerinin emriyle oluşturulan, Belçika'nın bütün Yahudilerinin tâbi olduğu kuruluş. Almanlar, kuruluşun amacını "Belçikalı Yahudilerin ihtiyaçlarını karşılamak" şeklinde açıklamıştır. Ancak AJB,

Almanlar tarafından Belçika'daki Yahudilerin zorunlu çalıştırılmalarını ve imha kamplarına tehcir edilmelerini kayda geçirtmek için kullanılmıştır.

Aliya: Sözlük anlamı "yükselmek, terfi etmek" olan "aliya", İbranicede Yahudilerin Filistin'e/İsrail'e göç etmelerini ifade eder.

Alliance Israélite Universelle (AIU): Yahudi Filantropi Kurumu; 1860 yılında Fransa'nın Yahudi aydınları ve toplum hayatının tanınmış isimlerince kurulmuş sosyal ve kültürel faaliyetler yürüten bir örgüttür. Amacı, Yahudilere dünya çapında destek sağlamak ve antisemitizme karşı savaşmaktır. AIU, öncelikle Müslüman ülkelerde Yahudi gençlerine modern eğitim sunan birçok okul ve çeşitli eğitim kurumları açmıştır. Bu okulların kapıları aynı zamanda Yahudi olmayanlara da açık tutulmuştur.

Amelot Yardım Komitesi: Haziran 1940'ta çoğunluğu göçmen olan Yahudiler tarafından kurulmuş yardım(laşma) komitesi. Adını, Paris'te bulunduğu sokaktan (Rue Amelot) almıştır. Amelot, çalışmalarını Almanların zorunlu olarak kurdurduğu UGIF'in çatısı altında yapmış olmasına rağmen bağımsızlığını korumayı başarmıştır. Saklanmak için yer altına geçen Yahudilere yardım etmiş, çocukları saklamış ve 1944 yılından itibaren Yahudi direniş örgütleriyle birlikte çalışmıştır.

American Jewish Joint Distribution Committee (AJJDC), kısaca "Joint": Amerikan Yahudi Ortak Dağıtım Komitesi. 1914 yılında ABD'de kurulmuş yardım(laşma) örgütü. İki savaş arasındaki zaman diliminde Orta ve Doğu Avrupa'daki Yahudilere yardım etmiştir. 1933'ten sonra, Almanya'daki ve daha sonra ise Almanlar tarafından işgal edilmiş Avrupa ülkelerindeki Yahudilere maddi yardım gönderen önemli kuruluşlardan biri olmuştur. Bu yardımlar, birçok Yahudinin hayatta kalmasını ve kurtarılmasını sağlayan faaliyetleri mümkün kılmıştır.

Amerikan Savaş Mültecileri Kürsüsü (WRB): ABD Başkanı Franklin D. Roosevelt'in direktifiyle 1944 Ocak'ında, Nazi diktatörlüğünün mağdurlarına, özellikle Yahudi mültecilere dünya çapında yardım etmek üzere ABD hükümetinin çeşitli bakanlıklarının ortak çalışmasıyla kurulan resmi daire. Kürsünün kuruluşu, 1943 Nisan'ında Bermuda'da toplanan konferansın başarısız kalmasının sonucudur.

Öte yandan, Amerikan hükümetinin iç tartışmaları da bu kuruluşta etkili olmuştur. Olaylar şu şekilde gelişmiştir: Maliye Bakanı H. Morgenthau ve çalışma arkadaşları Roosevelt'e, Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın (State Department'ın) kurtarma çalışmalarını engellediği haberini verirler. Roosevelt de bunun üzerine bir skandalı önlemek için geniş bir salahiyetle yetkilendirilen Amerikan Savaş Mültecileri Kürsüsü'nü kurdurur. WRB'nin Türkiye, İsviçre, İsveç ve Portekiz gibi tarafsız ülkelerde, İngiltere, İtalya ve Kuzey Afrika gibi yerlerde de şubeleri vardı. Kürsünün çalışanları, Yahudileri Mihver Devletler'i terk edebilmelerinde, bu insanlara kalabilecekleri yer bulmakta çaba gösteriyor, toplama kamplarına yardım paketleri gönderiyordu. ABD hükümetinin WRB bütçesine yalnızca 1 milyon Dolar ayırmış olmasından dolayı, dairenin faaliyetlerini yürütmek için gerekli para özel Yahudi örgütlerince karşılanıyordu.

Amicale des Déportés d'Auschwitz (et des Camps de Haute-Silésie): Auschwitz ve Yukarı Silezya'daki Kamplara Tehcir Edilenler Derneği: 1945'te Auschwitz ve Yukarı Silezya'daki kamplara tehcir edilen ve hayatta kalan tutuklular tarafından kurulmuştur. Fransa'nın çeşitli şehirlerinde şubeleri bulunmaktadır.

Arınée Juive (Yahudi Ordusu): Ocak 1942'de Güney Fransa'da Toulouse şehrinde kurulan Siyonist direniş örgütü. Daha sonra, "Organisation Juive de Combat"a (Yahudi Mücadele Örgütü) dönüşmüştür.

Aryanlaştırına: Nazilerin, Yahudilerin mal varlıklarına el koyarak bu varlığı Yahudi olmayanlara, yani "Aryanlar"a, aktarma işlemini adlandırma biçimi. 1933-1938 arasındaki ilk dönemde, Almanya'da yaşayan Yahudiler boykot eylemleri ve birçok başka baskı yöntemleriyle işletmelerini satmaya zorlanmışlardır. 1938 Kasım pogromundan sonra başlayan ikinci Aryanlaştırma döneminde, Yahudilerin mal varlıklarına zorla el konması, yapılan yasalarla devam etmiştir. Bu dönemde, Yahudilerin önce işyerlerine, daha sonra da yaşadıkları evlere, başka emlak ve mülklerine el konmuştur. Uğratıldıkları gasp, en sonunda kişisel ev eşyalarının dahi ellerinden alınmasına kadar vardırılmıştır.

Aşkenazlar: Ortaçağ'da Ren nehrinin orta ve aşağı bölgeleriyle Kuzey Fransa'da (Alsas) yaşamış bulunan, daha sonra Orta ve Doğu Avrupa'ya yayılan Yahudilerdir. "Aşkenaz", Ortaçağ İbranicesinde "Al-

manya" anlamına gelmektedir. Aşkenaz Yahudilerini, Sefarad Yahudilerinden ayıran özellik, dini gelenekler ve (eskiden) konuştukları ortak dilleri Yidiş'tir. Yidiş, Orta Yüksek Almancadan türemiş bir dildir.

Auschwitz: Holokost'un sembolü haline gelen Auschwitz, hem toplama kampı hem de Yahudilerin imha edildikleri yer olarak iki işleve sahipti. Ekim 1939'da Almanlar tarafından işgal edilen Auschwitz, Kraków'un (Polonya) 60 km batısında küçük bir şehir olan Oświęcim'in Almanca ismidir. Auschwitz, nasyonal sosyalistlerin kurduğu en büyük toplama kampı kompleksidir. Bu komplekste bağımsız üç kamp bulunmaktaydı: Auschwitz I (ana kamp), Auschwitz II (Birkenau) ve IG Farben için inşa edilen Auschwitz III (Monowitz). Bunlardan başka 28 de dış şube vardı.

Auschwitz I: İlk kurulan kamptır; 1940 yılının Mayıs-Haziran aylarında inşa edilmiştir. Daha sonra Ana Kamp/Auschwitz I adını almıştır. Burada 1941 Mart'ına kadar sayıları 11 bini bulan Polonyalı tutuklu, direniş savaşçısı, din adamı ve entelektüeli hapsedilmiştir. Çoğu öldürülmüştür. 1941 Ekim'inde Auschwitz'e 10 bin Sovyet savaş tutuklusu getirilmiş, arkasından Avrupa'nın çeşitli yerlerinde politik ve ırkçı nedenlerle tutuklanan insanlar da buraya kapatılmıştır. Kampın koşulları tamamen insanlık dışıydı. Tutuklular hastalık ve gördükleri işkence altında kırılıyordu, binlercesi SS tarafından vurularak öldürülüyordu. SS hekimleri tutuklular üzerinde tıbbi deneyler yapıyordu. Kamp yönetimi ilk defa Eylül 1941'de zehirli gaz Zyklon B kullanarak toplu ölüm deneyleri uyguladı. Bu deneylerde ölenler Sovyet savaş tutukluları ve hasta tutuklular oldu.

Birkenau (Auschwitz II): Ana kamp Auschwitz I'den 3 km uzaklıkta bulunan Brzezinka köyünde kurulan kampın Almanca adıdır. 1941/42 kışında burada savaş tutukluları için planlanan 100 bin tutuklu kapasiteli bir kamp daha kuruldu. Bu kampın inşasında 9 binden fazla Sovyet savaş tutuklusu, açlık, soğuk ve bulaşıcı hastalık nedeniyle hayatını kaybetti. 1942 yılının başlarında Yahudilerin öldürülmesi amacıyla iki gaz odası inşa edildi. Sonra 1943 baharında dört büyük krematoryum, 2 bin kişiyi birden alabilecek iki büyük gaz odası ve daha küçük başka gaz odaları eklendi.

İlk büyük Yahudi sevkiyatları Birkenau'ya Mart 1942'de Slovakya ve Fransa'dan getirildi. Bundan sonraki aylarda Alman işgali al-

tındaki ülkelerin hemen hemen hepsinden çeşitli sevkiyatlar Birkenau'ya ulaşmaya başladı. Yahudiler ve başka gruplar (Romanlar) için kampta sürekli yeni bölümler oluşturulmaya başlandı. Normal olarak yük trenleriyle getirilen tutuklular, kampa gelir gelmez daha istasyonda "seçiliyorlardı". Çalışamaz diye ayrılanlar hemen gaz odalarına götürülüyor ve öldürülüyorlardı. Çalışacak durumda olanlar köle gibi çalıştırılmak üzere kampa konuyordu.

Bełzec (Mart 1943), Treblinka (Ağustos 1943) ve Sobibór (Ekim 1943) imha kamplarının kapatılmasından sonra Auschwitz-Birkenau nasyonal sosyalistlerin toplu imha merkezine dönüştü. Örgütlü toplu imha işlemleri yalnızca getirilen tutukluların seçilmelerini ve Yahudilerin gaz odalarında öldürülmelerini kapsamıyordu. Ölenlerin ağzındaki altın dişlerinin kırarak çıkarılması, tutukluların kalan son birkaç parça eşyasının da ayıklanmasını ve tasnif edilmesini de kapsıyordu. Gaz odalarında öldürülenler, doğrudan gaz odalarına götürülmeden önce kayıt altına alınmadıkları ve suçlular daha sonra izleri sistematik bir şekilde yok ettikleri için, Auschwitz'te öldürülenlerin sayısını tam olarak tespit etmek mümkün değil. Tarih araştırmacıları bu sayıyı 1,1 ilâ 1,6 milyon arasında tahmin etmektedir.

Monowitz (Auschwitz III): IG Farben, kendine ait olan Buna/Monowitz toplama kampını 1942 Ekim'i sonunda açmıştır. Kamp, daha önce Monowice köyünün bulunduğu yere kuruldu. Köy sakinleri bunun için köylerinden kovuldu (bkz. IG Farben). Auschwitz kompleksi, Alman sanayinin en büyük zorla çalıştırma kamplarından biriydi. Monowitz ve Yukarı Silezya'nın çeşitli yerlerinde bulunan 28 dış şubede, on binlerce tutuklu bitkinlikten ölünceye veya öldürülünceye kadar zorunlu çalışmaya mecbur edilmiştir.

SS, 18 Ocak 1945'te her üç kampta bulunan 30 bin tutukluyu yaklaşmakta olan Kızıl Ordu'nun önü sıra ölüm yürüyüşüne çıkarmıştır. Kızıl Ordu 27 Ocak 1945'te Auschwitz'e geldiğinde, üç kampta çoğu hasta olan toplam 7 bin kadar tutuklu bulmuştur.

Birleşmiş Milletler 2005 yılında 27 Ocak'ı Uluslararası Holokost Anma Günü olarak kabul etmiştir.

BdS: SiPo (Güvenlik Polisi) ve SD (Güvenlik Dairesi) amiri. Kısaca "BdS" olarak adlandırılan bu memurlar, Alman işgali altında bulunan bölgelerde RSHA'nın (Reich Güvenlik Merkez Dairesi) temsilcileriydi, doğrudan bu daire tarafından atanıyorlardı.

Beyaz Kitap: Britanya'nın 17 Mayıs 1939 tarihinde açıkladığı Filistin politikasına ilişkin yönergesi. Bu yönergeyle, bu tarihten sonraki beş yıl boyunca Filistin'e göç etmesine izin verilecek Yahudilerin sayısı 75 binle sınırlanır, ondan sonraki dönemde göç edeceklerin sayısı Arap tarafının onayıyla belirlenecektir. Aynı şekilde, Yahudilerin toprak edinmeleri de önemli ölçüde sınırlanır. Britanya'nın bu yeni politikasının arkasında, Filistin'de 1936-1939 arasında vücut bulan Arap ayaklanması vardır. Büyük Britanya, yaklaşmakta olan İkinci Dünya Savaşı'nın eşiğinde, Arap tarafına verdiği bu tavizlerle Arapların tarafsızlığını sağlamaya çalışmıştır.

Bohemya ve Moravya Protektorası: 16 Mart 1939'da Çekoslovakya'nın Çek bölgelerinin Alman ordusu tarafından işgal edilmesinden sonra Reich Almanyası'nca ilhak edilen bölge. İşgalden iki gün önce Slovakya Cumhuriyeti bağımsızlık kararı almış, ancak fiilen Almanya'nın uydu devleti olmuştur. Protektora'nın yönetimi için Berlin bir "Reich Protektörü" tayin etmiştir.

Brigate Neri (Kara Tugaylar): "İtalya Sosyal Cumhuriyeti"nde Eylül 1943'ten itibaren faaliyet gösteren faşist milis örgütlenmesi.

Büyük Faşist Konsey: Mussolini'nin başbakanı olduğu İtalyan faşist hükümetin en yüksek organı.

Bund / Bundçu: 1897'de "Allgemeiner jüdischer Arbeiterbund" (Genel Yahudi İşçi Birliği) adıyla Vilnius'ta kurulan, kendini Çarlık Rusyası'nda yaşayan Yahudi işçilerinin sosyalist örgütü olarak algılayan dernek. Litvanya, Ukrayna, Beyaz Rusya ve Polonya'nın büyük bölümü o dönem, Çarlık Rusyası'na aitti. Bund, işçileri hem sosyal ve siyasal konularda hem de Yahudilerin ulusal-kültürel bağımsızlıklarını savunmuştur. Rus devriminden sonra Sovyetler Birliği'nde yasaklanmış, önemli bölümleri Litvanya ve Polonya'da devam etmiştir. Bund, İkinci Dünya Savaşı'nda Polonya'da yeraltı örgütü olarak faaliyet göstermiş, Varşova Gettosu ayaklanmasında önemli bir rol oynamıştır.

Carte d'étranger: Fransa'da yerleşik olan yabancılara Fransız makamlarca verilen kimlik.

Centre de la Rose: Marsilya yakınlarında bulunan La Verdière kasabasında UGIF tarafından Mayıs 1943 tarihinde yaşları veya vatandaşlıkları nedeniyle "tehcir edilemeyen" kadınlar ve çocuklar için kurulmuş bir kamp.

Comité de Défense des Juifs (CDJ) (Yahudileri Savunma Komitesi): Yahudi komünistlerce 1942'de Belçika'da kurulan, Belçika'daki Resistance'ın içinde yer alan direniş grubu. CDJ, özellikle çocukların saklanmasını organize etmiş, genellikle yeraltına geçerek saklanan tüm Yahudileri saklayarak tehcirden kurtulmalarını sağlamıştır.

Comité de la Colonie Turque (Belçika'da) (Türk Kolonisi Komitesi): Mart 1943 başlarında Belçika'da yaşayan Türkiyeli Yahudilerin inisiyatifi üzerine "koloninin menfaatlerini Türkiye ve diğer devlet temsilcileri nezdinde hukuken müdafaa etmek" için kurulan komite. Komiteye çoğunluğu oluşturan Yahudilerin yanısıra bir grup Müslüman Türk de katılmıştır. Komitenin başkanı Berlin'den Belçika'ya kaçmış olan Joseph Fachler'di.

D Dairesi: Alman Dışişleri Bakanlığı'nın bir dairesi. Görevi, diğer bakanlıklarla işbirliğini sağlamak ve Yahudi karşıtı propaganda yapmaktı. Yahudilerin takibata uğratılmasıyla doğrudan ilgilenen ve RSHA ile işbirliğini sağlayan bölüm "Referat III" (Şube III) olmuştur. D Dairesi, 1943'ten itibaren "Yurt içi" adıyla yeniden örgütlendirilmiş, bu tarihten itibaren Yahudi takibatından "Yurt içi II" şubesi sorumlu olmuştur.

Demir Muhafızlar: Romanya'da 1927 yılında "Büyük Melek Mikail" Lejyonu adıyla kurulan faşist ve antisemit hareket. Demir Muhafızlar Yahudilere karşı pogromlar yapmış, 1930'dan sonra Romanyalı siyasetçilere birçok terör saldırıları düzenlemiştir. 1933'te yasaklanmışsa da 1937'de başka bir isimle girdiği seçimlerden üçüncü büyük parti olarak çıkmıştır. 1940'ta Ion Antonescu hükümetine koalisyon ortağı olarak katılmış, antisemit programının bir kısmını hayata geçirmiştir. 1941'de askeri bir darbeyle yönetime el koyınaya kalkıştıktan sonra kesin olarak kapatılmış, üyeleri tutuklanmış veya yurt dışına kaçmıştır.

EAM-ELAS: EAM, Yunanistan'ın Eylül 1941'de Almanlar ve İtalyanlar tarafından işgalinden sonra geniş bir sol yelpazenin kurduğu "Ulusal Kurtuluş Cephesi". EAM, aynı yılın Aralık ayında ELAS'ı (Yunanistan Halk Kurtuluş Ordusu) oluşturma kararı almıştır. ELAS partizanları 1942 ortalarında silahlı mücadeleye başlamış, Yunan direnişinin en kuvvetli askeri kanadı olmuştur.

Éclaireurs Israélites de France (EIF): Fransa'da 1923'te kurulan Yahudi izci örgütü. Alman işgali sırasında kurtarma faaliyetleriyle, ayrıca direnişte de önemli rol oynamıştır. Bu, özellikle örgütün 1942 Eylül'ünde Yahudilerin öz savunması amacıyla klandestin bir yapıyla kurulan "altıncı bölüm"ü için geçerlidir. Örgütün bu kolu, sahte kimlikler düzenlemiş ve Yahudi birçok çocuk ve genci saklamıştır.

Einsatzstab Rosenberg: Nazilerin önde gelen isimlerinden biri olan Alfred Rosenberg tarafından Yahudi mal varlığının sistematik bir şekilde gasp edilmesi için kurulan Nazi teşkilatı. Einsatzstab Rosenberg, işe Fransa'nın işgalinden sonra orada yaşayan Yahudilerin sanat eserlerini zorla ellerinden almakla başlamış, tehcir edilen veya kaçmak zorunda kalan Yahudilerin mobilya ve ev eşyalarını talan ederek Almanya'ya götürmüştür. Rosenberg'in birlikleri bundan başka, sinagogları, arşivleri, içlerinde paha biçilmez tarihi el yazmalarının da bulunduğu on binlerce kitap olan kütüphaneleri yağmalamıştır. Bu eserler ve belgeler Rosenberg'in Frankfurt'ta kurduğu antisemit "Yahudi Sorunu Araştırma Enstitüsü"ne nakledilmiştir.

Ethniki Enosis Ellados (EEE): 1927'de Selanik'te kurulan milliyetçi ve antisemit Yunan Ulusal Birliği. Ağırlığını Küçük Asya'dan kaçan ve mübadeleyle Selanik'e gelenlerin oluşturduğu Rumlar tarafından kurulmuştur.

Evian Konferansı: 6-14 Temmuz 1938 tarihleri arasında Fransa'nın Evian şehrinde, 1938 yılında sayıları muazzam bir artış gösteren Yahudi mültecilerin sorunlarını tartışmak üzere toplanan konferans. Bu konferansa, aralarında ABD, İngiltere ve Fransa'nın da bulunduğu 32 ülkenin temsilcileri katılmıştır. Ancak konferanstan elde edilen tek sonuç IGCR'nin (Devletlerarası Mültecilik Komitesi) kuruluşu olmuştur.

Filistin Almanları: 19. yüzyılın ikinci yarısında Filistin'de yerleşim birimleri kuran bir Protestan tarikatı olan Württemberg Tapınakçıları'nın (Württembergische Templer) soyundan gelen insanlar. Sayıları 1925 yılının sonunda 1.300'ün üzerinde verilmektedir. Filistin Almanları, İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz manda hükümeti tarafından enterne edilmişlerdir.

Filistin sertifikası: Filistin'e göç izni. Yahudilerin Filistin'e göçünü sınırlı tutmak için, 1948'e kadar Filistin'de bulunan Britanya manda hükümeti bu göç izin belgesi uygulamasını getirmiştir. İzin belgelerinin kime verileceği Jewish Agency ile yapılan karmaşık işlemler sonucu belirleniyordu. Filistin'e göç izni alabilmek için, göçmenlerden belli bir kapital isteniyordu veya ülkede gerek duyulan mesleklere ilişkin nitelikleri beraberlerinde getirmeleri şartı bulunmaktaydı.

Fransa Askeri Komutanı: Kısaltması MBF olan bu amirlik 16 Ekim 1940'ta Paris'te kurulmuştur. İşgal güçlerinin işgal edilen Fransa'daki askeri yönetimi ve en yüksek temsilcisiydi. Yönetim alanı –Belçika-Kuzey Fransa askeri yönetiminde bulunan iki kuzey departmanı haricinde– bütün Fransa'yı kapsıyordu.

Fréjus: Güney Fransa'da, Marsilya'nın 130 kilometre doğusunda bulunan liman şehri.

Generalgouvernement: İşgal edilen Polonya'da kurulan Alman yönetimi. Almanlar, Polonya'nın işgalinden sonra, ülkenin batısını da (Pomeranya, Yukarı Silezya vb.) ilhak etti; buranın nüfusu yaklaşık 10 milyon kadardı. Bu bölge ondan sonra Reich Almanyası toprağı sayıldı. Almanlar, 12 milyon insanın yaşadığı Orta Polonya bölgesinde (Sovyetler'le kararlaştırılan demarkasyon çizgisine kadar olan bölge) bir sömürge yönetimine benzeyen Generalgouvernement'i (genel valilik) tesis ettiler.

Gestapo: "Devlet Gizli Polisi" anlamına gelen Gestapo, Hitler rejiminin yalnızca siyasi karşıtlarını değil, aynı zamanda Yahudileri, eşcinselleri, Romanları ve "asosyaller"i (bu terimle işsiz ve yoksullarla tembel olarak değerlendirilen kesim kastedilmekteydi) kovuşturma ve takibata uğratmakta kullandığı en önemli organ olmuştur. Nazilerin yönetimi ele almasından kısa bir süre sonra, 1933'te kurulmuştur. 1934 yılında, Gestapo ve Kriminal Polis birleştirilerek Güvenlik Polisi (SiPo) oluşturulmuş, yönetimine Reinhard Heydrich getirilmiştir. 1939'da "Anıt IV" (IV. Şube) adıyla yeni oluşturulan ve başında yine Reinhard Heydrich'in bulunmaya devam ettiği RSHA'ya katılmıştır.

Haganah: Haganah, İbranicede "savunma" demektir. Filistin'de 1920-1948 yılları arasında İngiliz mandası sırasında kurulmuş siyonist

ve paramiliter bir yer altı örgütüdür. Haganah, İsrail Devleti kurulduktan sonra İsrail Ordusu'nun temelini oluşturmuştur.

Hamursuz ekmek / Matsa: Pesah'ta (Hamursuz Bayramı) yenen mayasız ekmek.

Hareket Grupları: [Almanca: Einsatzgruppen] Nazi rejiminin 1939'da Polonya'nın istilasında ve daha sonra 1941'de Sovyetler Birliği'ne saldırdığında kullandığı SiPo ve SD'nin "özel timleri"dir. Hareket Grupları, işgal edilen ülkelerin sivil halkına toplu katliamlar uygulayan seyyar infaz birlikleridir. Öncelikle tanınmış siyasi aydınları, komünistleri, partizanları, "aşağı ırk" olarak adlandırılan Yahudileri, Romanları ve "asosyalleri" öldüren Hareket Grupları, 1941 Haziran'ı ilâ 1943 yılları arasında yalnızca Sovyetler Birliği'nde 600 bin, başka bir tahmine göre ise 1,5 milyon kişiyi katletmiştir.

Hazan: Yahudilerde Tevrat'ın her hafta bir bölümünü okuyan, güzel sesli, geleneksel ezgilere hakim, duaların anlamına vakıf eğitimli okuyucu, din görevlisi.

HICEM: Yahudilerin göç işlemlerini düzenleyen örgütlerin bir araya gelmesiyle kurulan çatı örgütüdür. Merkezi 1940'a kadar Paris'teydi, Fransa'nın işgaliyle merkez Lizbon'a taşınmıştır. Örgütün ana faaliyet alanı, mülteci ve göçmenleri vize ve yolculuk konularında bilgilendirmek olmuştur.

Hilfsverein der deutschen Juden: Alman Yahudileri Yardım Cemiyeti; 1901'de Alman Yahudileri tarafından kurulan dernek. Amacı, Doğu Avrupa ve Yakın Doğu'daki Yahudilere yardım etmek, okullar ve yardım kurumları oluşturmaktı. 1939'da bütün diğer Yahudi örgütleri gibi özerkliği elinden alınmış, Almanya Yahudi Reich Birliği'ne dahil edilmiştir. Dernek, 1933-1939 yılları arasında 90 bin Almanyalı Yahudi göçmene destek sunmuştur. 1.1.1941 tarihinde faaliyetlerine son vermek zorunda kalmıştır.

Histadrut: İbranice "birleşme" demektir. 1920'de David Ben Gurion tarafından, İngiliz mandası altında bulunan Hayfa'da Yahudi işçilerin menfaatlerini korumak üzere kurulmuştur. Bugün İsrail'de sendika çatı örgütüdür.

Hochschule für die Wissenschaft des Judentums: Yahudilik Bilimi Yüksek Okulu. Yahudilik biliminin korunması, geliştirilmesi ve ya-

yılması amacıyla 1872 yılında Berlin'de kurulan özerk eğitim kurumu. Fiilen, haham ve din öğretmenlerinin bilimsel eğitimi görevini yürütmüştür. Kurum, 19 Temmuz 1942'de kapatılmış ve değerli envanterine el konmuştur. Kurumun geriye kalan son öğretmeni ve aynı zamanda haham olan Leo Baeck 1943'te öğrencileriyle birlikte Terezin'e tehcir edilmiştir.

Hoşgörü Bildirgesi: Habsburg İmparatoru II. Joseph'in 1782 yılında çıkardığı genelge. Bu bildirge, Yahudilere Avusturya Arşidükalığı'nda dini açıdan bir nebze rahatlamalarını sağlamıştır. Yahudiler için çıkarılan bu bildirgeden önce, 1781'de çıkarılan hoşgörü bildirgeleriyle resmen tanınmış Protestan (Lutherci ve Reform Kiliseleri) ve Ortodokslara da Habsburg İmparatorluğu'nun sınırları dahilinde dini görevlerini yerine getirme hakkı bazı koşullara uymak kaydıyla verilmişti.

IG Farben: Almanya'da 1925 yılında sekiz kimya şirketinin bir araya gelerek oluşturduğu dünyanın en büyük kimya şirketidir, merkezi Frankfurt/Main'da kurulmuş ve Nazi devletiyle çok yakın ilişkiler içinde olmuştur. IG Farben, 1941'de silah sanayinde gerek duyulan "Buna" (sentetik kauçuk) ve sentetik benzin üretmek için Oświęcim (Auschwitz) yakınlarında bir fabrika kurmuştur. 1942 yılında IG Farben'de çalışan tutuklular için Monowitz'de Auschwitz toplama kampının bir dış şubesi inşa edilmiştir. Savaş sırasında bu kampta, Auschwitz kampının başka şubelerinde ve IG Farben'in diğer fabrikalarında on binlerce tutuklu çalıştırılmış, bunların yarısından fazlası burada hayatını kaybetmiştir. Yahudilerin toplu katliamında kullanılan Zyklon B gazı IG Farben'in yavru şirketlerinden biri olan Degesch firmasınca üretilmiştir. 1947'de IG Farben'in 23 müdürü Nürnberg Mahkemeleri'nin devamı niteliğinde mahkemede yargılanmış, 12'sine 8 yıla kadar varan hapis cezaları verilmiştir. Ancak 1951 yılında hepsi serbest kalmıştır.

İmha kampı: İmha kampları, toplama kamplarından farklı olarak Yahudilerin ve takibata maruz kalan diğer grupların zehirli gazlarla öldürüldüğü ve cesetlerinin bertaraf edildiği birer "öldürme fabrikası"ydı. İmha kamplarının kuruluşu, 1941 yazında Sovyetler Birliği'ne yapılan saldırı sırasında Yahudilerin toplu katliamlarından sonra başlamıştır ve soykırımı başlatan adım olmuştur. Ya-

hudilerin imha edilerek ortadan kaldırılması fikrine "nihai çözüm" diyen Naziler, toplu katliamlar için "daha etkin" yöntemler arıyorlardı. Zehirli gazla öldürme tekniği, daha önce yürütülen ötenazi programında özürlü insanlar üzerinde denenmiş ve geliştirilmişti. 1941 sonlarından itibaren Naziler Polonya'nın işgal edilen bölgelerinde, Chełmno, Belżek, Sobibór, Treblinka, Auschwitz-Birkenau ve Majdanek'te imha kampları kurdular. Bu kamplarda özellikle Batı, Orta ve Güneydoğu Avrupalı Yahudiler gaz odalarında (Chełmno'da gaz arabalarında) öldürülüyorlardı.

Sovyetler Birliği'nin işgal edilmiş bölgelerinde yaşayan Yahudiler, genellikle imha kamplarında değil, doğrudan bulundukları yerlerde öldürülmüşlerdir.

Intergovernmental Committee on Refugees (IGCR): Devletlerarası Mültecilik Komitesi. Evian Konferansı'nın kararıyla Yahudi mültecilerin sorunlarıyla ilgilenmek göreviyle kurulan uluslararası komite. Ancak mültecilerin kurtarılmasında kayda değer bir rol oynamamıştır. 1947 yılında da resmen feshedilmiştir.

Jewish Agency: 1921'de Chaim Weizmann'ın girişimleriyle kurulmuştur. Filistin'de yaşayan Yahudilerin, yani Jishuw'ların, menfaatlerini hem İngiliz manda hükümetine karşı hem de uluslararası alanda, örneğin Milletler Cemiyeti nezdinde, temsil etmiştir. İsrail devletinin kuruluşuna kadar bir nevi "embriyonik hükümet" işlevi görmüştür.

Joint: Bkz. American Jewish Joint Distribution Committee.

Judenrat: Yahudi Kurulu. Nazilerin emriyle kurulmuş Yahudileri temsil organlarıdır. Görevleri, Nazi mercilerinin emrettiği uygulamaları yerine getirmekti. Örneğin, Yahudilerin kayda geçirilmeleri, paralarına, değerli eşya ve konutlarına el konması, zorunlu çalıştırılacakların seçilmesi ve işe çağrılması gibi işleri Yahudi Kurulları üstlenmek zorunda kalmıştır. Naziler bu şekilde, Yahudi mümessilleri Yahudi takibatının uygulayıcıları olarak kullanmışlardır. Yahudi Kurullarının yapıları ve görevleri ülkeden ülkeye değişiklik gösterebiliyordu. Almanya'da o zamana dek bulunan merkezi Yahudi temsilciliği Naziler tarafından 1939 yılının başlarında zorunlu bir birliğe dönüştürüldü. Almanlar tarafından işgal edilen Batı Avrupa devletlerinde de (Hollanda'da Joodse Rat, Belçika'da A.J.B., Fransa'da UGIF) ülke çapında buna benzer organlar oluşturuldu.

Almanlar, işgal edilen Doğu Avrupa ülkelerinde ise, buralarda çok daha fazla Yahudi yaşadığı için, bölgesel Yahudi Kurulları kurulmasını emretti; buralardaki kurullar belirli bir bölgeden veya gettodan sorumlu oluyordu.

Yahudi Kurulları, hasta revirleri, yaşlılar evi, yetimhane, okul vb. sosyal kurumların oluşturulmasından da sorumluydu. Aynı zamanda Almanların dayattığı uygulamaları hafifletmeye, en azından zaman kazanmaya çalışıyorlardı. Bazı Yahudi Kurulları bulundukları pozisyonu kendi yararları için kullanırken, başka kurullar gizlice direniş örgütleriyle birlikte çalışıyorlardı. Çok sayıda Yahudi temsilci Yahudi Kurullarında çalışmayı reddetmiştir. Yahudi Kurullarının holokosttaki rolü, tarihçiler arasında hâlâ tartışma konusu olmaya devam etmektedir.

Judeo İspanyolca: Sefarad Yahudilerinin konuştuğu, temeli 15. yüzyılda Kastilya'da konuşulan İspanyolca olan dil. Djudió, Judezmo ve Ladino olarak da bilinir. İçinde dinsel bağlamda İbraniceden, günlük yaşama ilişkin –dili konuşanların nerede yaşadığına bağlı olarak– Türkçeden, Yunancadan ve Güney Slav dillerinden alınma birçok kelime barındırır.

Kan iftirası: İlk başta Hıristiyanlar tarafından Yahudilere karşı uydurulmuştur. Buna göre, Yahudiler Pesah Bayramı'nda yenen mayasız ekmek matsa'nın hazırlanışında Hıristiyan çocukların kanına ihtiyaç duyarlar, bunun için de Pesah Bayramı'ndan önce Hıristiyan çocuklarını öldürerek kanlarını alırlar. Bu iftira, 19. yüzyılın sonlarına kadar Hıristiyan Avrupa'da çok yaygındı ve Yahudi karşıtı birçok şiddet olayının tetikleyicisi oldu. Kan iftirası, özellikle 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Hıristiyanlarca da kuvvetle kabul görmüş, yavaş yavaş Müslümanlar tarafından da benimsenmiştir.

Karaimler (veya Karaylar): 8. yüzyılda ortaya çıkan, yalnızca Tevrat'ın emirlerine göre yaşayan, Talmud geleneğini reddeden, genellikle Şark Yahudilerinin üyesi olduğu bir mezheptir. Naziler, Karaimleri çoğu zaman Yahudi olarak sınıflandırmadıklarından birçok Karaim Yahudi takibatına maruz kalmamıştır.

Kasım pogromu: Nazi rejiminin 1938 yılında 9 Kasım'ı 10 Kasım'a bağlayan gece Reich Almanyası'nın tamamında Yahudilere yönelik düzenlediği şiddet eylemleridir. (Bazı yayınlarda bu tarih, olay-

ları hafifleten bir yaklaşımla "Kristal gece" olarak anılmaktadır.) Bu olaylar çerçevesinde 7 ilâ 13 Kasım tarihleri arasında yaklaşık 400 kişi katledilmiş veya intihara sürüklenmiştir. 1.400'den fazla sinagog, toplantı yeri, binlerce işyeri ve ev, sayısız Yahudi mezarlığı yerle bir edilmiştir. 10 Kasım'dan itibaren takriben 30 bin Yahudi toplama kamplarına gönderilmiş, yüzlercesi öldürülmüş veya tutukluluk koşullarından dolayı hayatlarını kaybetmişlerdir.

Kehilot: İbranicede cemaat anlamına gelen "kehila" sözcüğünün çoğulu.

Kindertransport: Sözlük anlamı "Çocuk Nakliyesi"dir. Yahudi örgütleri ve bazı kişiler, 9 Kasım 1938 pogromundan sonra İngiltere ve birkaç başka Avrupa ülkesini Yahudi çocuk ve gençleri kendi ülkelerine kabul etmeye ikna etmişlerdir.

Almanya, Avusturya, Polonya ve Çekoslovakya'dan 17 yaşına kadar olan yaklaşık 10 bin çocuk, Aralık 1938 ile Eylül 1939 (savaşın başlangıcı) yılları arasında bu yolla kurtulmuştur. Bu çocukların çoğu İngiltere'ye, az sayıdaki bir kısmı ise Hollanda, Belçika, Fransa, İsviçre ve İsveç'e gönderilmişlerdir.

Çocuklar anne ve babalarından ayrılmak zorunda kalmış, savaştan sonra pek azı anne ve babasını tekrar bulabilmiştir.

Konsistoryum: Latince kökenli bir kelimedir. Konsistoryum önceleri Katolik kilisesinde kardinallerin toplanarak fikirlerini tartıştıkları kurula denirdi. Fransız Devrimi'nden sonra ise, Napolyon Fransa'da yaşayan Yahudiler için kurduğu merkezi örgüte bu adı vermiştir. Konsistoryum, 1905 yılında devlet ve din işlerinin birbirinden ayrılmasından sonra da Yahudileri temsil eden tek ve merkezi bir örgüt olarak yürürlükte kalmıştır.

Landsmanshaften: Yahudilerin göç ettikleri ülkelerde kurdukları, geldikleri yerlerin özelliklerini yansıtan örgütlenmeleri ifade eden Yidiş bir kelime.

Lehli: Sefaradların Aşkenaz Yahudileri için kullandıkları küçümseyici isim. Osmanlı İmparatorluğu'nda bugünkü Polonya için kullanılan Lehistan'dan türetilmiştir.

Leibstandarte Adolf Hitler (LSSAH): Kurulduğunda doğrudan Adolf Hitler'e bağlı olan paramiliter SS birliği. Hükümet mensuplarını ve

binalarını korumakta kullanılmıştır. LSSAH, 1939 Eylül'ünde savaşın başlamasıyla cephe ordu komutanlığının emrine verilmiş, 1940 yılında "Waffen SS"e dönüştürülmüştür. Savaş boyunca hem Doğu hem de Batı cephelerine gönderilmiştir. Buralarda işlenen pek çok savaş suçunun sorumlusudur.

LICA: Antisemitizme Karşı Uluslararası Birlik. Birlik Paris'te, Ukrayna'da Yahudilere karşı yapılan pek çok pogromdan sorumlu olan Ukraynalı milliyetçi Symon Petljura'yı 1926 yılında öldüren Scholom Schwatzbard'ı destekleme komitesi olarak kuruldu. Schwatzbard, çıkarıldığı mahkemede 1927'de beraat etti. Schwatzbard'ı destekleme komitesi, 1928 yılında "Ligue internationale contre l'antisémitisme" (LICA) adını alarak Antisemitizme Karşı Uluslararası Birlik'e dönüştü ve Albert Einstein, Léon Blum ve Maxim Gorki gibi nüfuzlu kişiler tarafından destek gördü. 1931'de Fransa'da 10 bin üyesi, yurt dışında da birkaç grubu vardı. Bugünkü ismi ise LICRA'dır.

Marrano: Marranolar (Conversos veya Cristianos nuevos olarak da anılırlar), zor altında Hıristiyanlığı kabul etmiş olan İberya Yahudilerine ve onların soyundan gelenlere verilen isimdir. Marranoların bir kısmı Yahudi dininin gereklerini gizlice yerine getirmeye devam ediyor ve göç ettikleri ülkelerde tekrar Yahudiliğe dönüyorlardı.

Melez: Bkz. Yarı Yahudi.

Milis: İkinci Dünya Savaşı sırasında oluşturulan Fransız paramiliter birlik. Radikal sağcı Fransız politikacı Aimé-Joseph Darnand liderliğindeki milis varlığını 1943'ten 1944'e kadar sürdürdü. 30 ilâ 40 bin üyesi vardı ve SS'e Résistance'a karşı mücadelede ve Yahudi avında yardımcı oluyordu.

Mohel: Yahudilerde sünnet yapan kişi.

MOI (Main d'œuvre immigrée): "Göç etmiş iş gücü" anlamına gelir. 1920'li ve 30'lu yıllarda göçmenleri Komünist Sendika Federasyonu CGTU bünyesinde örgütlemiştir. Alman işgali sırasında örgütün Yahudi olan ve olmayan tüm üyeleri direniş mücadelesinde önemli bir yer almışlardır. Örgütün silahlı kolu FTP-MOI Alman işgalcilere karşı çok sayıda silahlı eylem gerçekleştirmiştir. 1943'te Paris'te propaganda amacıyla açık görülen bir mahkeme davası sonucu ölüme mahkûm edilen Missak Manouchian Grubu geniş ke-

simlerce bilinir. Grubun hikâyesini anlatan "L'afiche rouge" (*Kızıl Afiş*) isimli bir kitap ve bir film bulunmaktadır.

Ölüm yürüyüşü: Tutukluların son derece kötü koşullar altında uzun yürüyüşlere tabi tutulmuş olmalarına verilen addır. Bu yürüyüşler sırasında tutukluların çoğu donmuş, açlıktan ölmüş ya da SS üyeleri tarafından öldürülmüştür. Savaşın erken dönemlerinde de ölüm yürüyüşleri yaptırılmış olmasına rağmen, bu terim genellikle savaşın sonunda toplama ve imha kamplarının boşaltılması sırasında yaptırılan yürüyüşler için kullanılır. 1944 yazından itibaren her taraftan yaklaşmakta olan Müttefik Orduları'ndan –ağırlıklı olarak Kızıl Ordu– kaçmak üzere cepheye yakın toplama kampları boşaltılmış, tutuklular yük trenleriyle ya da yaya olarak Almanya'nın içine doğru sevk edilmiştir. Kampların boşaltılması, savaşın son aylarında gittikçe daha gaddarca ve daha kaotik şartlar altında gerçekleştirildi. Yüz binlerce tutuklu kelimenin tam anlamıyla savaşın son gününe kadar üzeri açık yük katarlarına bindirilerek aç ve susuz Almanya'nın içlerine doğru nakledildi; günler, haftalar süren yürüyüşlerde telef edildi. 1945 yılının başında toplama kamplarında 700 bin tutuklu bulunuyordu, bunlardan 300 bininin ölüm yürüyüşlerinde hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir.

Organisation juive de combat (Yahudi Mücadele Örgütü): "L'armée juive" (Yahudi Ordusu) olarak da bilinir. Bu Yahudi direniş örgütü 1942'de Toulouse'ta küçük bir siyonist örgütün dönüşümüyle ortaya çıkmıştır. Yahudilerin İspanya'ya ve Filistin'e gönderilerek kurtulmalarında, Yahudilere sahte kimlik temininde rol oynamış, Fransa'daki diğer silahlı direniş örgütleriyle beraber çalışarak Fransa'nın kurtuluşu için savaşmıştır.

OSE (Œuvre de secours aux enfants): 1912 yılında doktorlar tarafından yoksul Yahudilere sağlık yardımı sağlamak üzere Rusya'da kurulmuş, 1923'ten itibaren merkezi Berlin'de olmak, başkanlığında Albert Einstein bulunmak üzere uluslararası faaliyet göstermiştir. Örgüt 1933'te Paris'e taşınmış, bu tarihten sonra da öncelikle Yahudi mültecilerin çocuklarına yönelmiştir. Yetimhaneler kurmuş, anne-babaları Naziler tarafından toplama kamplarına atılan veya öldürülen çocukların bakımını üstlenmiştir. OSE ayrıca sağlık ve sosyal yardım sunan merkezler açmıştır. 1942'de Fransa'nın Güney bölgesinin işgalinden sonra, başka örgütlerle birlikte birkaç

bin Yahudi çocuğu Nazilerden korumuş ve tarafsız ülkelere kaçırılmalarını sağlamıştır.

Ostland Reich Komiserliği: Alman ordusunun Sovyetler Birliği'ne saldırmasından sonra işgal altında kalan Batlık devletlerinin (Litvanya, Letonya ve Estonya) ve Beyaz Rusya'nın bazı bölgelerinde kurulan işgal yönetimine verilen addır. Komiserlik, işgal altındaki Doğu bölgelerine hükmeden "İşgal Edilen Doğu Bölgeleri Reich Bakanlığı"nın emrinde bulunuyordu.

Pesah (Hamursuz Bayramı): Yahudilerin en önemli bayramlarından biridir. Yahudilerin Mısır'daki köleliklerinden kurtularak oradan göç etmeleri anısına kutlanır.

Promesa: İspanyolca "vaatte bulunmak, muvafakat etmek" anlamına gelir. İkinci Dünya Savaşı sırasında bazı Latin Amerika devletlerinin (özellikle Honduras ve Paraguay'ın) Yahudilere verdikleri belge. Bu belgenin verildiği kişi, belgeyi veren devletin vatandaşı olarak sayılıyordu ve belge, o kişiye pasaport verme vaadi ifade ediyordu.

Purim: Geleneğe göre, Yahudilerin Pers ülkesinde ölümden kurtulmalarının kutlandığı bayram. Purim, karnavalı andıran bir şamata ve gürültüyle kutlanır.

Reichsführer SS (RFSS) ve Polis Teşkilatının Müdürü: Temmuz 1936'dan itibaren Heinrich Himmler'e verilen resmi sıfattır. Ama Himmler, daha 1929 yılından itibaren "Reichsführer SS" rütbesini, yani SS'in en yüksek rütbesini almıştır. Reich Almanyası'nda polis teşkilatı 1936 Haziran'ına kadar eyalet yönetimlerinin emri altındaydı; teşkilat, Hitler'in 17 Haziran 1936'daki emriyle yeni oluşturulan devlet dairesi "Polis Teşkilatının Müdürü" olarak değiştirildi ve imparatorluğun tamamında merkezi bir yönetime çevrilerek aynı zamanda SS ile birleştirildi.

Reich'tan kaçış vergisi (Reichsfluchtsteuer): 1931 yılında –yani Naziler iktidara gelmeden önce– yürürlüğe konmuştu. 1933'ten itibaren özellikle Almanya'yı terk etmek isteyen Yahudilere uygulanıyor, başka ülkelere iltica ettiklerinde mal varlıklarının bir bölümüne el konuyordu.

Revizyonistler: Siyonizmin milliyetçi fraksiyonu. Revizyonizm, Vladimir Jabotinskys ile doğrudan ilişkilidir. Jabotinskys, Britanya'nın

Siyonizm politikasıyla ve ileri gelen Siyonistlerin Büyük Britanya'ya ve Arap halka gösterdikleri uzlaşmacı tutumla ters düşerek Siyonist yönetimden ayrılarak Betar gençlik hareketini ve "Siyonist Revizyonistler Dünya Birliği"ni kurmuştur.

RMfdbO (İşgal Edilen Doğu Bölgeleri Reich Bakanlığı): Sovyetler Birliği'ne saldırdıktan bir ay sonra Temmuz 1941'de Nazi Partisi'nin ideologu Alfred Rosenberg'in yönetimi altında kurulan bakanlık. 1941'den 1945'e kadar Baltık bölgesinde ve Sovyetler Birliği'nde işgal edilen topraklarda merkezi yönetim dairesi olmuştur. Bakanlık, bilhassa bölgenin politik anlamda germenleştirilmesini ve Doğu Avrupa'da yaşayan Yahudilerin imhasını hedeflemiştir.

Roş Aşana: Yahudi takvimine göre yeni yılın başlangıç günü.

RSHA / Reich Merkez Güvenlik Dairesi: Reich Merkez Güvenlik Dairesi 27 Eylül 1939 tarihinde –yani Polonya'ya saldırıdan birkaç hafta sonra– oluşturuldu. RSHA'da, bünyesinde Gestapo ve Kriminal Polis teşkilatını barındıran Güvenlik Polisi (SiPo) ve SS örgütünün Güvenlik Dairesi (SD) bir araya toplanmıştı. Bu şekilde merkezi bir yapı oluşturan polis teşkilatı RSHA, 3.000 çalışanıyla özellikle Yahudilerin takibatı, tehciri ve imha edilmesinde büyük bir rol oynamıştır. RSHA, aynı zamanda SS'in on iki ana vazife dairesinden biriydi.

SA: (Türkçesi: Fırtına Bölüğü), Alman Nazi partisi NSDAP'nin 1920'de "nizam kıtası" olarak kurulmuş paramiliter bölüğüdür. Bu birlikler, Weimar Cumhuriyeti yıllarında propaganda amaçlı güç gösterilerinde ve Nazi karşıtı gruplara (bilhassa komünistlere ve sosyal demokratlara) şiddet uygulamakta kullanılmıştır. SA üyelerinin sayısı 1924'te 30 bin iken, 1933 yılında 700 bini bulmuştur. Özellikle 1929'da etkisini dünya çapında gösteren ekonomik krizden sonra SA, üyelerini krizden dolayı fakirleşmiş sosyal sınıflardan toplamıştır.

NSDAP, 1933'te hükümete geçtikten sonra SA'yı gücünü tahkim etmekte kullanmıştır. SA, Yahudilere ve siyasi muhaliflere karşı terör uygulamış, bunu yaparken, çoğu zaman "polise yardımcı" sıfatıyla devlet güçlerine özgün yetkilerle hareket etmiştir. Prusya Polisi'nin lideri Göring, binlerce SA üyesine "yardımcı polis" unvanı vermiştir. SA, 1933 yılında keyfi tutuklamalara ve işkence yapmaya, ilk toplama kamplarını oluşturmaya başlamıştır. Siyasi ve top-

lumsal muhalefeti tamamen ortadan kaldıran SA, işlevini büyük bir ölçüde yerine getirmişti. Sayıları 4 milyona çıkmış ve "ikinci devrim" diyerek sosyal taleplerde bulunmaya başlamış, artık kontrolü zorlaşan bir risk faktörü haline gelmişti. Bu riskten kurtulmak için, SA lideri Ernst Röhm'ün Hitler'e darbe girişiminde bulunduğu bahane edildi ve Hitler 30 Haziran 1934'te SA'nın bütün ileri gelenlerini öldürttü. Bu olaydan sonra SA sayıca küçültüldü ve işlevi gençlerin askeri eğitimine ve propaganda işlerine indirgendi.

Sachsenhausen Toplama Kampı: Berlin yakınlarında küçük bir kasaba olan Oranienburg'da kurulan Sachsenhausen Toplama Kampı, 1936 yazında SS yönetimi altında kuruldu. Bu kamp, SS'in dünya görüşünü mimariye yansıtan ve daha sonra yapılan toplama kamplarına örnek teşkil eden bir kamptır; tutukluların SS'in mutlak iktidarına boyun eğmesinin simgesi olarak tasarlanmıştır. Hem SS'in eğitim kampı hem de Reich başkentine coğrafi yakınlığı nedeniyle Nazi toplama kampları arasında özel bir yer tutmuştur. SS'in bir kolu olan "Toplama Kampları Teftiş Dairesi" de 1938'den itibaren burada yer almıştır. Bu daire, Alman işgali altındaki bölgelerde bulunan bütün toplama kamplarının yönetim merkeziydi.

Hitler'in Berlin'de inşa edilmesini planladığı görkemli ve devasa yapılar için gerekli klinkerlerin (tuğla) hunharca koşullar altında çalıştırılan tutuklular tarafından imal edilmesi için 1938 yılında, kampın yakınlarında bir klinker fabrikası kurulmuştur. SS, 1942 yılından itibaren Berlin ve çevresindeki büyük sanayi işletmelerinin yakınlarında çeşitli dış şubeler kurmuş, tutukluları buralarda köle gibi çalıştırmıştır.

1936-1945 yılları arasında Sachsenhausen Toplama Kampı'nda 200 binden fazla tutuklu bulunmuştur. Tutuklular başlangıçta Nazi rejimi karşıtlarından oluşurken, giderek artış gösteren bir sayıyla ırkçı ve biyolojik kıstaslara göre "aşağı insan" olarak değerlendirilen gruplar da (Yahudiler, eşcinseller, "asosyaller") buraya getirilmiştir. 1939'dan itibaren Avrupa'nın işgal edilen bölgelerinden getirilen, –çoğunluğu Yahudi olan– özellikle Polonyalı ve Sovyet vatandaşları buraya konmuştur. 1944 yılında tutukluların % 90'ını Alman olmayan insanlar oluşturuyordu. 1941 sonbaharında Sachsenhausen'de 12 bin Sovyet savaş esiri öldürüldü. On binlerce tutuklu açlık, hastalık, zorunlu çalıştırılma ve işkence nedenleriyle öldü. Yine on binlerce tutuklu, kampın Nisan 1945'te boşaltılması sırasın-

da çıkarıldıkları ölüm yürüyüşlerinde hayatını kaybetti. Kampta bırakılan hasta, doktor ve hastabakıcılardan oluşan yaklaşık 3 bin tutuklu, 22 Nisan 1945 günü Kızıl Ordu tarafından serbest bırakıldı.

Sipo (Güvenlik Polisi) ve SD (Güvenlik Dairesi): SiPo "Güvenlik Polisi"nin kısaltmasıdır. Almanya çapında, 1936'dan itibaren Gestapo ve Kriminal Polis teşkilatının bu ad altında birleştirildiği Güvenlik Dairesi. SiPo'nun yöneticisi Reinhard Heydrich'ti. Heydrich, aynı zamanda SD'nin de yöneticisiydi. Bu iki dairenin tek bir kişi tarafından yönetilmesi, Himmler'in (polis teşkilatı ve SS'i birlikte yönetmesi gibi) çifte görev üstlenmesine benziyordu ve polis ile SS teşkilatlarının iç içe geçerek iki kurumun kaynaşmasını hedefliyordu. 1939'da RSHA'nın kurulmasıyla bu hedef iyice pekiştirildi.

SD: 1931'de Himmler tarafından SS bünyesinde istihbarat servisi olarak kurulmuş ve yönetimine Heydrich getirilmişti. SD'nin başlangıçtaki görevi, Nazi karşıtı partilerin ve Nazi hareketi içindeki muhalif grupların gözetlenmesiydi. SD, 1944 yılına gelindiğinde 6 bin çalışanı ve 30 bin ajanıyla bütün halkı ve kamu hayatının tüm kesimlerini gözetleyen etkili bir organ haline gelmişti. Polis teşkilatıyla SS'in birbiriyle böylesine kaynaştırılması, 1930'ların ortalarından itibaren SD'nin "düşmanın gözetlenmesi" olarak tanımlanan görevinin, aslında Gestapo'nun görevi olan "düşmanla mücadele"ye dönüşmesini beraberinde getirmiştir. SD, kendini "kaymağın da kaymağı" olarak algılıyordu; lider kadrolarında genellikle Nazilerin ırkçı ideolojisine son derece inanmış antisemit genç akademiyseler yer alıyordu. SD, Yahudilerin soykırımını planlayan ve uygulamaya koyanlar arasında başı çeken organ olmuştur.

Siyonistler Kongresi: WZO'nun (World Zionist Organisation) 1897'de Basel'de kurulmasından sonra, Siyonist örgütlerin önceleri senede bir defa bir araya geldikleri, 1903-1939 yılları arasında ise genellikle iki yılda bir toplandıkları uluslararası bir kongredir.

SS: Almancası "Schutzstaffel"dir, Koruma Takımı anlamına gelir. Nazi sisteminin iktidarını pekiştiren en önemli güç odaklarından biridir. On iki ana vazife dairesi halinde örgütlenmiş olan SS, emniyet güçlerinin tümünü kontrolü altında bulundurmuş, cephede kendi birlikleriyle savaşmış, kendine ait şirketler çalıştırmış, toplama kampları sistemini tamamen kontrolü altına almış ve Avrupa Yahudilerinin katledilmesinde öncü olmuştur.

1925'te üst düzey Nazi kadrosunun korunması amacıyla kurulmuş, 1926'da SA'nın emrine verilmiştir. 1929'dan itibaren Himmler'in yönetimine geçmiş ve Himmler tarafından kitlesel bir örgüt haline getirilmiştir. Örgütün üye sayısı 1929'da 280'ken, 1934'te 200 bine çıkmıştır.

SS askeri bazda yapılandırılıyordu; atlı birlikleri, hava kuvvetleri birimleri, istihbarat hizmetleri (krş. SD) gören birimleri vardı.

SS kendini hem elit bir oluşum hem de bir tarikat gibi algılıyordu. SS üyelerinden "şerefimiz sadakatimizdir" parolasıyla Hitler'e koşulsuz bir bağlılık bekleniyor, mitolojik sembol ve ritüeller tarikat karakterini belirginleştiriyordu. SS'e alınmak isteyen üyelerin, "elit ırk"ın üyeleri olarak "normal vatandaş"lara uygulanan "ırk araştırmaları"ndan çok daha sıkı bir araştırmaya tabi tutularak ileride evlenecekleri kadınlar da dahil olmak üzere öjenik kıstaslara göre "ari" ırka ait olup olmadıkları araştırılıyordu. Himmler, SS'in üst düzey yönetici kadroları için soyluları ve yüksek sınıf mensuplarını tercih ediyordu.

1933 yılında SS de –aynı SA gibi– Nazilerin siyasi muhaliflerinin şiddete başvurularak ortadan kaldırılmasında büyük bir rol oynamıştır. 1934'te SA'nın tasfiyesinden sonra forsu daha da artmış, polis teşkilatıyla birleşmesiyle bütün güvenlik aygıtının kontrolü tamamen SS'e geçmiştir (krş. RSHA, RFSS).

Savaş başladıktan sonra silahlı SS birlikleri "Waffen SS" (Silahlı SS) olarak bir araya toplandı; bunlar çeşitli cephelerde savaştı ve sayısız savaş suçuna imza attı. Silahlı SS, 1944 yılında 22 tümenden oluşan 600 bin kişilik bir kuvvetti.

SS ayrıca, toplama ve imha kamplarını yönetiyor, on binlerce savaş esirini ve kamp tutuklularını kendi işyerlerinde köle gibi çalıştırıyor veya çeşitli endüstri kollarına "kiralıyordu".

Ştetl: 'Şehircik' anlamına gelen ve içinde sadece Yahudilerin içe kapalı bir şekilde yaşadığı yeri ifade eden Yidiş dilinde bir kelime, yerine göre kasaba, mahalle anlamlarına da gelir.

Südet Bölgesi: İsmini Südet dağlarından alan, Çekoslovakya'nın Reich Almanyası'na komşu olan bölgesi. Bu bölgede yaşayan üç milyon kişinin ezici çoğunluğu Almandı ve bunların önemli bir kısmı 1933'ten itibaren Nazi taraftarı olmuştu. Bölge, 1938 Münih Anlaşması'yla Alman ordusu tarafından işgal edildikten sonra Alman İmparatorluğu'na ilhak edilmiştir.

Sweatshop: Genelde küçük aile işletmelerinin ucuza, sigortasız, sağlık güvencesi olmayan işçileri çalıştırdıkları imalathaneler. Türkiye'deki küçük tekstil, deri, ayakkabı atölyeleri gibi.

Tökezleme Taşı: Naziler tarafından sürülüp öldürülen kişilerin son oturdukları evlerin önündeki parke taşlarının arasına yerleştirilen, pirinç kaplı, 10 cm × 10 cm büyüklüğünde anma taşı. Her taşın üzerinde eskiden burada oturan kişinin adı, doğum tarihi, tehcir edildiği tarih ve nerede öldürüldüğü yazılı. Son 15 yıl içinde Almanya ve çeşitli Avrupa ülkelerinde yerleştirilen tökezleme taşlarının sayısı 20 bini geçti.

Toplama Kampı: Toplama kampları, Nazilerin kurduğu baskı ve zulüm sisteminin en önemli unsurlarından biri olarak hukuksuzlaştırmanın ve uygulanan terörün sembolü olmuşlardır. Bu kamplarda sıfıra vurulan saçları, isimlerinin yerine geçen numaraları ve giydirilen pijama benzeri elbiselerle tutuklular tek tipleştirilmiş, kişilikleri ellerinden alınmıştır. Toplama kamplarının işlevleri, sayıları, karakteristik özellikleri ve tutukluların türü Nazi dönemi süresince çeşitli değişikliklere uğramıştır.

İlk toplama kampı 1933 yılının başlarında kurulmuştur. Naziler, Reichstag yangınından sonra 28 Şubat 1933 tarihinde çıkardıkları bir kararname ile temel hakları kaldırmış, siyasi muhaliflerinin herhangi bir mahkemeye çıkarılmadan "ihtiyaten" tutuklanmalarını mümkün kılmışlardır. SA'nın ve polisin yönetimi altında yaklaşık 80 toplama kampı kurulmuştur (sadece Dachau toplama kampı SS tarafından kurulmuştur). 1933 yılında bu kamplara öncelikle KPD (Almanya Komünist Partisi), SPD (Almanya Sosyal Demokrat Partisi) ve diğer sol grupların üyeleri olmak üzere yaklaşık 26 bin kişi konulmuştur. Toplama kampları hukukun geçerli olmadığı yerlerdi. Ne keyfi tutuklanmalara ne de işkence ve cinayete karşı yasal yollara başvurmak mümkündü.

Bu toplama kamplarının birçoğu, SA'nın 1934 yazında kaldırılmasından sonra kapatılmış, yerlerine Dachau örnek alınarak SS'in yönetimi altında tek tip sistematiğiyle yeni kamplar kurulmuştur. Terör ve işkence bu sistemin birer parçası olmuştur.

1935 yazına kadar toplama kamplarındaki tutukluların sayısı 4 bine düşmüştür. Bu, Nazi rejiminin bu tarihe kadar gücünü tahkim ettiğinin, rejim muhaliflerini başarıyla ortadan kaldırdığının göstergesidir.

1936'dan itibaren yeni toplama kampları kurulmaya başlanmıştır (1936'da Sachsenhausen, 1937'de Buchenwald, 1938'de Neuengamme, 1939'da kadınların konduğu Ravensbrück toplama kampları) ve tutukluların sayısı yeniden artmıştır. Artık Roman ve Sintiler, Yehova'nın Şahitleri, adi suçlular ve Nazilerce "asosyal" olarak sınıflandırılan alkol bağımlıları, fahişeler, sosyal yardıma muhtaçlar, eşcinseller ve benzerleri de tutuklanıyor ve toplama kamplarına konuyordu. 1937'de Himmler, toplama kampı tutuklularını özellikle taş ocaklarında ve tuğla fabrikalarında zorunlu çalışmaya göndermeye başladı. Zorunlu çalıştırma, tutukluların maddi olarak sömürülmelerinin yanısıra son derece kötü çalışma koşulları altında, bin eziyetle ölünceye kadar çalıştırılmalarını ifade ediyordu (Naziler kamp sistemini şekillendirirken buna "çalıştırma yoluyla imha" diyorlardı).

Yahudiler toplama kamplarına ilk defa 1938 Kasım pogromundan sonra Yahudi olarak sınıflandırılmaları nedeniyle gönderildi (yaklaşık 30 bin kişi). Bu şekilde ülkeden ayrılmaya zorlanıyorlardı. Çoğu birkaç hafta sonra serbest bırakıldı.

1939'da başlayan savaşla birlikte tutukluların sayısı arttı. Almanya'da potansiyel siyasi muhalifler yeniden tutuklanmaya başlandı. Almanların arka arkaya işgal ettikleri bölgelerde tutuklanan –çoğu Polonya'dan– siyasi muhalifler, Yahudiler, Romanlar toplama kamplarına konuyordu. İşgal edilen bölgelerde de kamplar inşa ediliyordu. Artık tutukluların çoğu Alman değildi, zaten kampların çoğunluğu da Almanya dışında bulunuyordu.

Sovyetler Birliği'ne karşı başlatılan savaştan sonra Sovyet savaş esirleri de toplama kamplarına gönderiliyor, uluslararası savaş hukuku çiğnenerek on binlercesi bu iş için inşa edilmiş tesislerde kurşuna dizilerek öldürülüyordu (öncelikle Buchenwald, Sachsenhausen ve Dachau kamplarında).

Zorunlu çalıştırmanın önemi gitgide artıyordu. Tutuklular 1942'den itibaren sistematik bir şekilde silah sanayinde çalıştırılmaya başlandı. SS, fabrikaların yakınlarında kampların "dış şubelerini" inşa ediyor, tutukları buradan firmalara "kiraya vererek" büyük paralar kazanıyordu.

Sonunda Nazilerin iktidarını sürdürdüğü bölgelerde toplam 25 toplama kampı ve bunların 1.200 dış şubesi oluşturulmuştu. Savaş başında 21 bin olan tutuklu sayısı, Ocak 1945'te 714 bine yükselmişti. Bu sayıları okurken, tutukların yüksek ölüm oranı da unu-

tulmamalıdır. Bir tutuklunun kampa konduktan sonra hayatta kalma süresi birkaç ay kadar kısa bir süreydi. 1933-1945 yılları arasında toplama kamplarına konmuş insanların toplam sayısı 2,5 ilâ 3,5 milyon arasındadır; bunların 450 bini buralarda hayatını kaybetmiştir. İmha kamplarında öldürülenler bu sayının içinde bulunmamaktadır.

Naziler toplama kamplarından başka pek çok başka kamp daha kurdu, bunlar zorunlu çalıştırma kampları, polisçe tutuklananların konduğu kamplar, gettolar, savaş tutukluları kampları olmuştur. Bu kamplardaki koşullar da toplama kamplarının koşullarına benzemekle birlikte bunlar toplama kampı sisteminin bir parçası olmamışlardır.

UGIF (Fransa Musevi Genel Birliği): Almanların Vichy hükümetine verdikleri bir direktif üzerine Vichy hükümetinin 29 Kasım 1941'de çıkardığı bir kanunla Fransa'da yaşayan Yahudiler için kurulan birlik. UGIF'in resmen tanımlanan görevi "Yahudileri devlet dairelerinde temsil etmek" ve sosyal yardım sağlamaktı. UGIF, birbirinden bağımsız çalışan iki seksiyona ayrılmıştı, biri Alman işgali altında bulunan Kuzey bölgesinde diğeri de işgale uğramamış Güney bölgesinde legal sosyal çalışmalar yapıyordu. Nazilerin UGIF'i kurdurmaktaki asıl amacı, Almanya'daki Yahudi Kurullarına benzer bir örgüt oluşturarak Yahudi takibatını kendileri için kolaylaştıracak bir organizasyon yapmaktı. Çıkarılan yasa uyarınca, Fransa'da yaşayan bütün Yahudiler UGIF'e üye olmak zorundaydı. O zamana dek bulunan bütün Yahudi dernekleri feshedilerek bunların bütün mal varlıkları UGIF'e devredildi. UGIF başkanlarının CGQJ tarafından atanması öngörüldü. UGIF, Alman ve Fransızların para ve başka konularda mütemadiyen talep ettiği işbirliği istemlerini yerine getirmek zorunda kalıyordu. Örneğin, UGIF 1943'ten itibaren Drancy kampının maddi giderlerini üstlenmekle yükümlendirilmişti. Bu tür zorunlulukları yerine getirmemek için direnen bazı UGIF yetkilileri tutuklanarak tehcir ediliyordu. Bu koşullara rağmen bazı UGIF çalışanları –özellikle Güney bölgesinde çalışanlar– UGIF yapılarını kurtarma faaliyetlerini desteklemek için kullanmayı başarmış, Yahudi çocukları saklamış veya çocukların başka ülkelere gönderilmelerini sağlamıştır.

Uluslararası Dürüst-Adil Kişi: İkinci Dünya Savaşı'nda Yahudileri soykırımdan kurtaran ve Yahudi olmayan kimselere verilen unvan.

Kudüs'teki Holokost Araştırma Enstitüsü ve Anma Müzesi Yad Vaşem tarafından verilmektedir.

Wannsee Konferansı: 20 Ocak 1942 tarihinde SS'in, NSDAP'nin ve çeşitli bakanlıkların 15 üst düzey yöneticisinin bir araya gelerek "Yahudi sorununun nihai çözümü"nü görüştükleri toplantı. Heydrich'in "Devlet Sekreterleri Görüşmesi" adı altında topladığı bu konferans hakkında yaygın olan, Avrupa Yahudilerinin katliamının burada kararlaştırıldığı kanısının tersine, holokost kararı burada alınmamıştır. Holokost zaten bu konferanstan aylar önce başlamıştı. Hareket gruplarının toplu katliamları, imha kamplarının inşası, hattâ kullanımı çoktan başlamıştı. 1941 yılının Temmuz sonlarına doğru Heydrich, Göring tarafından "Yahudi sorununun toplu çözümü"yle görevlendirilmişti.

Heydrich bu konferansla, bir yandan soykırım için gerekli olan tüm mercilerin işbirliğini sağlayarak güven altına almak ve hazır bulunanların hepsine bu konuda kendi liderliğini teyit ettirmek istiyordu. Konferans öte yandan, Avrupa Yahudilerinin katliamına önemli bakanlıkların ve parti makamlarının da dahil edilmesini hedefliyordu. Hazır bulunanlar arasında, SS ve çeşitli parti makamlarının temsilcilerinin yanı sıra İçişleri, Adalet ve Dışişleri Bakanlıkları ile Başbakanlığın devlet sekreterleri de vardı. Temsilcilerin hepsi kendi bakanlığının veya biriminin işbirliği yapacağı güvencesini sundu.

Konferansta somut olarak öncelikle detaylar konuşuldu. Tartışma konusu olan bir detay, "Yahudi Melezleri"nin ve Yahudi olmayan eşlerle evli Yahudilerin de "nihai çözüm"e dahil edilip edilmeyeceğiydi. Ancak bu konuda bir karara varılamadı, karar ertelendi.

"Reich gizli evrakları" olarak sınıflandırılan konferans tutanakları, 1947 yılında Dışişleri Bakanlığı'nın arşivinde bulunmuştur. Konferans Berlin'in banliyölerinden Wannsee'de bir villada yapıldığından, konferans o zamandan beri "Wannsee Konferansı" adıyla anılmaktadır.

WJC - Dünya Yahudi Kongresi: 1932 yılında Cenevre'de uluslararası bir Yahudi kongresi olarak toplanan WJC (World Jewish Congress), WJC olarak faaliyetlerine fiilen 1936'da başlamıştır. Kongre, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan, farklı ülkelerde yaşayan Yahudilerin Paris Barış Konferansı'nda temsili amacıyla kurulmuş bulunan Yahudi Delegasyon Komitesi'nin (Comité des Délégations

Juives) dönüşümüyle ortaya çıkmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla kongrenin yürütme organı ABD'ye taşınmıştır.

Yad Vaşem: İbranicede "anıt ve isim" anlamına gelir (bkz. Tevrat'ın İşaya bölümü, 56, 5). İsrail parlamentosu Knesset'in 1953'te aldığı bir kararla Kudüs'te kurulan holokost hakkında bilimsel araştırmalar yürüten, içinde bir de hafıza müzesi bulunan kurum.

Yahudi evi: Nazi öncesi dönemde Yahudilere ait olan, 1939'dan itibaren resmi daire tarafından yalnızca Yahudi kiracıların yerleştirildiği evler. Bu binalar, genellikle göçmen vizesi alarak Almanya'yı terk edebilmek için evlerini Nazi devletine devretmek zorunda bırakılan Yahudilere ait evlerdi. Gestapo, 1939 sonbaharından itibaren 1941 sonbaharında başlayan tehcirlere kadar insanları bu Yahudi evlerine koymuştur. İnsanlar bu evlerde son derece sıkışık koşullarda yaşamak zorunda bırakılmışlardır. Yahudi evleri, Gestapo'nun kontrolü altında tutulmuş, birçok Yahudinin hayatında toplama kamplarına tehcir edilmeden önceki son etap olmuştur.

Yahudi Göçünü Teşvik Merkez Birimi: Avusturya'nın işgalinden sonra Adolf Eichmann'ın 26 Ağustos 1938'de Viyana'da kurduğu "Merkezi Birim", Yahudilerin Avusturya'dan kovulması amacını güdüyordu. Aynı daire, Ocak 1939'da Berlin'de ve Temmuz 1939'da Prag'da kuruldu. Merkezi Birim önceleri, Yahudilerin göçünün düzenlenmesine ve göçten önce bütün varlıklarına el konması işlerine bakarken, daha sonra tehcirleri de organize etmeye başladı. RSHA'nın kurulmasından sonra ise, aynı dairenin "Yahudi Dairesi" (IV B 4) ile birleştirildi.

Yahudi İşleri Genel Komiserliği CGQJ: 1941'in ilk aylarında işgalci Almanların isteği üzerine Vichy rejimince tesis edilen resmi daire (Commissariat Général aux Questions Juives). CGQJ, Fransa'da bulunan RSHA şubeleriyle yakın çalışma içinde ülkede yaşayan Yahudilerin haklarının gaspı, tutuklanma ve imha edilme uygulamalarını planlamış ve yerine getirmiştir. Yaklaşık 2.500 kişilik bir kadroya sahipti. CGQJ, 1944 yazında Fransa'da Alman işgalinin sona ermesiyle tasfiye edilmiş, bazı çalışanları mahkeme karşısına çıkarılmıştır.

Yahudi Yıldızı: Eş anlamlı olarak "Sarı Yıldız" da kullanılmıştır. Nasyonal sosyalistlerin Yahudi olarak sınıflandırdıkları insanların tak-

masını mecbur tuttukları, üçgen şeklindeki sarı renkli iki kumaş parçasının üst üste konmasıyla Davut'un Yıldızı şeklinde elde edilen altı köşeli yıldız. Üzerinde siyah yazıyla Almanca "Jude" (Yahudi) yazmaktaydı. Bu yıldızla Yahudilerin hemen göze çarpacak şekilde işaretlenerek dışlanmaları ve aşağılanmaları amaçlanmıştır. Eylül 1939'dan itibaren işgal altındaki Polonya'da, 1 Eylül 1941'den itibaren Reich Almanyası'nda, daha sonraları ise Alman işgali altındaki diğer bölgelerde takılması emredilmiştir.

Yarı Yahudi / Birinci veya İkinci Dereceden Melez: Nasyonal sosyalistler, geldikleri soyun bir bölümü Yahudi olanları "Yahudi Melezi" olarak sınıflandırmışlardır. Dört büyük ebeveyninden ikisinin Yahudi olduğu insanlara "Birinci Dereceden Melez", birisinin Yahudi olduğu insanlara "İkinci Dereceden Melez" yaftasını yapıştırmışlardır.

Yom Kipur: Yahudi takviminin en önemli bayramıdır; "kefaret, günah çıkarma günü" anlamını taşır.

Yüksek SS ve Polis Lideri (HSSPF): SS Lideri Himmler tarafından Nazilerin nüfuz alanlarında geçerli olmak üzere kurulan, SS ve polis örgütlerinin bir tek kişinin emri altına alınmasını ve bunların iç içe çalışmasını öngören fonksiyon. SS, kendi yetki alanını özellikle işgal edilen bölgelerde Wehrmacht'ın (askeri birliklerin) aleyhine genişletmiştir. HSSPF, doğrudan SS lideri Himmler'in emrinde bulunuyordu.

Yurt içi II: Almanya Dışişleri Bakanlığı'nın Yahudilerin takibatından sorumlu olan şubesi; önceki adı D Dairesi'ydi.

Abetz, Otto (1903-1958): Ağustos 1940-Ağustos 1944 arası Almanya'nın işgal altındaki Fransa büyükelçisi. SS (katılımı 1935) ve NSDAP üyesi (1937); Fransız Yahudilerinin Auschwitz'e tehcir edilmesine ve Nazilerin Fransa'da yürüttüğü sanat eserleri yağmasına etkin biçimde katıldı. 1949 Temmuz'unda Paris'te askeri mahkeme tarafından 20 yıl zorunlu çalışma cezasına çarptırıldı. Ancak 1954 Nisan'ında salıverildi.

Achenbach, Ernst (1909-1991): Almanya'nın Paris Büyükelçiliği Siyasi Bölüm Başkanı. Hukukçu. 1936'da Dışişleri Bakanlığı'na girdi, 1937'de NSDAP üyesi oldu. Kasım 1936-Eylül 1939 arasında Paris'teki Alman Büyükelçiliği'nde ataşe. 1940-1944 döneminde üstlendiği Siyasi Bölüm Başkanlığı sırasında Yahudilerin Fransa'dan tehcirinde etkin görev aldı. 1944-45'te ordu mensubu oldu. 1946'dan sonra Federal Almanya'da avukat olarak çok sayıda önde gelen Nazi savaş suçlusunun savunmasını üstlendi. Liberal Hür Demokrat Parti'ye (FDP) katıldı, 1957-1976 arasında parlamentoda yer aldı. 1974'te, Parlamento Dış İlişkiler Komisyonu raportörü sıfatıyla, Almanya'yla Fransa arasında imzalanan ve Fransa'da gıyaben mahkûm edilmiş bulunan Nazi faillerin Almanya'da cezai takibine olanak tanıyan anlaşmanın onaylanmasına engel oldu.

Albrecht, Erich (1890-1949): Dışişleri Bakanlığı Hukuk Bölümü Başkanı. Hukukçu. Dışişleri Bakanlığı'na 1928'de girmişti. 1932'de

vekâleten üstlendiği Hukuk Bölümü Başkanlığına 1943'te asaleten atandı.

Algazi, Isaac (1882-1950): 1929'dan itibaren Galata'daki İtalyan Sinagogu'nun hazanı ve müzik direktörü. Aynı zamanda haftalık Yahudi gazetesi La Voz Orientale'in kurucusu ve yöneticisi. 1933-35 arasında Paris'teki Grande Synagogue'un (la Victoire) hazanı. 1935'ten ölümüne dek Montevideo, Uruguay'da yaşadı.

Arbel, Bedî: Ocak 1940-Ocak 1943 tarihleri arasında Türkiye'nin Marsilya Başkonsolosu.

Arıkan, Saffet (1888-1947): 1942-1944 arası Berlin'de Büyükelçi. 1910'da Harp Akademisi'nden kurmay yüzbaşı olarak mezun oldu. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Moskova ataşemiliteri, CHP genel sekreteri (1925-1931), Milli Eğitim Bakanı (1935-1938), Milli Savunma Bakanı (1940-1941), Berlin Büyükelçisi (1.8.1942-17.3.1944), Kocaeli, Erzincan ve Konya milletvekili olarak görev yaptı.

Arpağ, Hamdi: 12 Mayıs 1934-31 Temmuz 1939 arası Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi. Daha önce Viyana elçisi olarak görev yapmıştı. 1923-27 döneminde Erzincan milletvekiliydi.

Asche, Kurt (1909-1998): 1941-43 yıllarında Brüksel'de "Yahudi Dairesi" Başkanı. SA ve NSDAP üyesi (katılımı 1931). 1935'ten itibaren partinin Güvenlik Dairesi'nde (SD) görev yaptı. 1939-1940'ta işgal edilen Polonya'da Lublin'de "Yahudi Dairesi"nde çalıştı. 1941 başında Brüksel'deki "Yahudi Dairesi"nin önce memuru, aynı yılın yazında başkanı oldu. 1943'e kadar sürdürdüğü bu görevde, işgal altındaki Belçika'da bulunan 25 bin Yahudi ve Sinti'nin Auschwitz'e tehcirinden sorumluydu. Savaştan sonra ismini değiştirip izini kaybettirerek Federal Almanya'da yaşadı. 1962'de teşhis edildi ve aleyhine dava açıldı, ancak bu dava, Schleswig-Holstein yargı sistemi içindeki eski Nazilerin müdahalesiyle uzun müddet sürüncemede tutuldu. Belçika'daki Yahudi katliamı nedeniyle ancak 1975'te dava açılabildi. Temmuz 1981'de, en az 10 bin Yahudinin katline iştirak etmekten suçlu bulundu, ancak sadece yedi yıl hapse mahkûm edildi.

Asriel, Davisco (1882-1942): 1930-1939 arasında Berlin Yahudi-Sefarad Cemiyeti Başkanı. Aynı zamanda Berlin'deki Türk Ticaret Odası'nın üyesi. 25 Ocak 1942'de tehcir edildiği Riga'ya varır varmaz öldürüldü.

Atalay, Besim (1882-1965): Türk dilbilimci, yazar ve politikacı; yedi dönem milletvekiliydi. Milli Eğitim Bakanlığı'nda Kültür Müdürlüğü görevi yaptı, Türk Dil Kurumu'nda yönetici olarak çalıştı (1932-1951). Aynı zamanda Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde dil dersleri verdi (1937-1942).

Atay, Falih Rıfkı (1894-1971): Gazeteci, yazar, 1927-1950 arası milletvekili. Tek parti döneminin en etkin gazetecilerinden biri, belki birincisiydi. *Hakimiyet-i Milliye*, *Ulus*, *Milliyet* gazetelerinde başyazarlık yaptı, 1952'de *Dünya* gazetesini kurdu ve 1971'deki ölümüne dek başyazarlığını yürüttü.

Atilhan, Cevat Rıfat (1892-1967): Asker ve antisemit yazar-yayıncı. Birinci Dünya Savaşı'nda Filistin ve Sina cephelerinde bulundu. Nazi "literatüründen" de beslenerek, çok sayıda antisemit kitap ve dergi yayımladı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra milliyetçi-muhafazakâr partilerin kuruluşunda yer aldı ve başkanlığını yaptı: Milli Kalkınma Partisi (1945), Türk Muhafazakâr Partisi (1947) ve İslâm Demokrat Partisi (1951).

Aubert de la Rüe, Phillipe (1911-1993): İsviçreli diplomat, hukukçu. 1939'da İsviçre Dışişleri Bakanlığı'na girdi, 1941 sonunda İsviçre'nin Berlin Elçiliği'nde, aralarında diplomatik ilişki bulunmayan ülkeler arasındaki temaslara aracılık eden dairede görev üstlendi. Ağustos 1944'te Almanya ile Türkiye arasındaki diplomatik ilişkinin kesilmesinden sonra da bu iki ülkeyi birbirlerine karşı temsil etti. Pasaport ve uyrukluk sorunlarıyla meşgul oldu; iki defa Türkiye'ye veya Türkiye üzerinden sivil şahıs değiş tokuşuna aracılık etti. Savaştan sonra 1948-1951 arasında Polonya'da, sonra yine Almanya'da görev yaptı.

Atsız, Hüseyin Nihal (1905-1975): Erken Cumhuriyet dönemi Türkçü akımın düşünsel önderi ve simge ismi. Tarihçi. Resmi Tarih Tezi'ne muhalefeti nedeniyle koğuşturmaya uğradı. Birçok Türkçü dergi çıkardı, yazılar yazdı. Açıkça ırkçı 'felsefeyi' savundu. 1944 ırkçılık-Turancılık davasından sonra etkisi azaldı. 1990'lardan sonra yeniden ilgi görmeye başladı, bugün ırkçı-Türkçü fikriyatın idolü durumunda.

Badoglio, Pietro (1871-1956): Temmuz 1943-Haziran 1944 arasında İtalya Başbakanı. 1925-1940 yılları arasında İtalya Genelkurmay

Başkanlığı yaptı, aynı zamanda 1929-1933'te Libya Valisi ve Habeşistan'ı (zehirli gaz kullanarak) işgal eden İtalyan silahlı kuvvetlerinin komutanıydı. Mussolini'nin devrilmesinden sonra Kral III. Viktor Emanuel tarafından başbakanlığa atandı. Bu makamı 4 Haziran 1944'te Roma'nın Müttefiklerce ele geçirilmesine dek işgal etti.

Bargen, Werner von (1898-1975): 1940-1943 arasında Almanya Dışişleri Bakanlığı'nın Belçika'daki temsilcisi. Hukukçu. NSDAP üyesi (katılımı 1933), 1937'de Brüksel'deki Alman Büyükelçiliği Müşavirliğine atandı. Belçika Yahudilerinin tehcirinde rol oynadı. Temmuz 1943'te Dışişleri Bakanlığı II. Politik Kısım Başkanlığına atandı, 1944'te birkaç aylığına Fransa'daki Büyükelçilikte görev yaparak Gérardmer'deki (Vogesen) birimi yönetti. Hiç cezai takibata uğramadı. Sadece 1954 Ekim'ine kadar Bakanlıktaki görevinden uzaklaştırıldı. 1954'ten sonra Dışişlerindeki görevine geri döndü. 1960-1963 arasında Almanya'nın Irak Büyükelçisi oldu, hatta Federal Almanya'nın Büyük Hizmet Madalyası'yla ödüllendirildi.

Barlas, Haim (1898-1982): Ağustos 1940'tan Eylül 1944'e dek Jewish Agency'nin Türkiye temsilcisi. Litvanya, Brisk'te doğdu. 1925'te Filistin'e göç etti. 1926-1948 arası Jewish Agency Göçmen Dairesi'nin yöneticiliğini yaptı.

Barutçu, Faik Ahmet (1894-1959): Siyaset adamı; 1939'dan 1959'daki ölümüne dek (1954-1957 dönemi dışında) CHP milletvekili idi. 1947-1949 döneminde Devlet Bakanlığı ve Başbakan Yardımcılığı yaptı.

Béjérano, Haïm (1850-1931): Eski Zağra'da doğdu (bugünkü Bulgaristan'da Stara Zagora). 1908'de Edirne Başhahamı oldu. 1922'den 1931'deki ölümüne dek Türkiye Hahambaşı idi.

Belbez, Fikret: 1934'te Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği'nde üçüncü kâtip, sonra ikinci kâtip. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'nin New York başkonsolosluğu (1946-1950), 1950'li yıllarda Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği, sonra Varşova (1958-1961) ve Lizbon (1967-1971) Büyükelçiliği görevlerinde bulundu.

Belev, Alexander (1900-1944): Bulgaristan Hükümeti'nin "Yahudi Meseleleri Komiseri". Antisemit-milliyetçi Ratnik örgütünün kurucularından. 1940'ta Bulgaristan İçişleri Bakanlığı'nda görev aldı. Eylül 1942'de, kısa süre önce kurulan Yahudi Meseleleri Komiser-

liği'nin başkanlığına getirildi. Eichmann'ın Bulgaristan'daki görevlileriyle yakın işbirliği yaptı ve Bulgaristan tarafından ilhak edilen Yunanistan ve Yugoslavya topraklarında yaşayan 11 bin Yahudinin ölüm kamplarına gönderilmesinde etkin rol oynadı. Kızılordu Bulgaristan'a girince kaçmaya çalıştıysa da, Yahudi bir partizan tarafından teşhis edildi ve kurşuna dizildi.

Bene, Otto (1884-1973): 1940-1945 döneminde, işgal altındaki Hollanda'da kurulan Reich komiserliğinde Dışişleri Bakanlığı Temsilcisi. NSDAP üyesi (katılımı 1931) ve SS'de (1937) 1942'de generalliğe tekabül eden rütbe sahibi. Mart 1936'da Dışişleri Bakanlığı'nda göreve başladı, Haziran 1937'de İtalya'ya, Mayıs 1940'ta Hollanda'ya atandı. Buradaki Yahudilerin tehcirinin planlanmasında ve örgütlenmesinde etkin rol oynadı. 1945-Şubat 1948 arasında Hollanda'da tutuklu kaldı fakat yargılanmadan serbest bırakıldı.

Bozkurt, Mahmut Esat (1892-1943): Erken Cumhuriyetin önde gelen siyaset adamı ve ideologlarından. İktisat Bakanı (1922-1923) ve Adalet Bakanı (1924-1930), Ankara Hukuk ve Siyasal Bilgiler fakültelerinde anayasa ve devletler hukuku profesörü.

Brod, Simon (1893-1962): Aşkenaz Yahudisi, İstanbul'da tekstil tüccarı. İkinci Dünya Savaşı boyunca, takibata uğrayan Yahudilerin kurtarılması ve onlara yardım örgütlenmesi için çalıştı..

Brunner, Alois (1912-?): Eichmann'ın en yakın çalışma arkadaşlarından biri. Avusturyalı. NSDAP / SA (katılımı 1931) ve SS (1938) üyesi. 1938'de, Eichmann'ın Viyana'daki Yahudi Göçü Merkez Birimi'nin genel sekreteri, 1941'de müdürü oldu. Bu dönemde Avusturya Yahudilerinin tutuklanmasını ve tehcirini, Ekim 1942-Ocak 1943'te, Berlin Yahudilerinin tehcirini ve Şubat 1943'te 50 bin Selanikli Yahudinin ölüm kamplarına sevkini örgütledi. Temmuz 1943-Ağustos 1944 döneminde Paris'te Gestapo'nun özel harekât başkanı ve Drancy toplama kampı komutanı idi. Eylül 1944-Şubat 1945'te Slovakya'da görev yaptı. Savaştan sonra sahte isimle Almanya'da çalıştı. Bu arada 1954'te Fransa'da gıyaben ölüm cezasına mahkûm edilmişti. O ise aynı yıl Suriye'de "Fischer" sahte kimliğiyle Alman istihbarat örgütü (BND) için çalışıyor ve ayrıca Suriye gizli servisine "Yahudi sorunları danışmanlığı" yapıyordu. 2007'de, Fransa'da (bu dönemde ölüm cezası kaldırıldığı için) gıyabında müebbet hapis cezasına mahkûm edildi. Öldüğü tahmin edilmektedir.

Burger, Anton (1911-1991): Avusturyalı, NSDAP üyesi (katılımı 1932). 1938'den itibaren Eichmann'ın Viyana'daki görevlilerinden biri oldu. 1942'de RSHA'nın "Yahudi Dairesi"ne atandı. Şubat 1943'te Selanik'te Makedonya Yahudilerinin Auschwitz'e tehcirinde görev aldı. Mart 1944'te Atina'da BdS "Yahudi Dairesi"nin başına getirildi ve Atina, Korfu, Rodos Yahudilerinin tehcirini örgütledi. Mayıs 1945'te tutuklandı ama kaçtı, sahte isimle Federal Almanya'da yaşadı ve burada emekli oldu.

Camhy, Ovadia (1888-1983): Önemli bir Sefarad entelektüeli. Hebron'da doğdu, İstanbul'da dinî öğrenim gördü. 1930'larda Paris'te bulundu, Union Universelle des Communautés Sépharadites üyesi oldu, Nisan 1940'a kadar düzenli yayımlanan Le Judaïsme Sépharadi dergisini çıkardı. Savaştan sonra merkezi Londra'da bulunan World-sepharadi Federation başkanı oldu. Çok sayıda kitabı vardır.

Canaris, Konstantin (1906-1983): Brüksel'deki Sipo (Güvenlik Polisi) ve SD (Güvenlik Dairesi) şefi. Hukukçu. NSDAP ve SS üyesi. 1935'te Berlin'de Gestapo görevlisi oldu. Kasım 1940-Kasım 1941 arasında Brüksel'de BdS'de, Kasım 1941-Şubat 1944 tarihlerinde Königsberg'de SiPo ve SD müfettişliğinde, Şubat 1944-15 Eylül 1944'te tekrar Brüksel'de BdS hizmetinde bulundu. Savaştan sonra yargılandığı Belçika'da Breendonk kampındaki cinayet ve işkencelerdeki sorumluluğundan ötürü yirmi yıl hapse mahkûm edildi, ancak 1952'de tahliye edildi.

Carın, Mehmet Fuat (1892-1972): 1 Ocak 1943 - 1 Ocak 1945 arasında Türkiye'nin Marsilya Başkonsolosu. Birinci Dünya Savaşı döneminde Teşkilât-ı Mahsusa üyesiydi. Marsilya'dan önce Moskova, Kazan, Kopenhag ve Milano başkonsolosluğu görevlerinde bulunmuştu. 1945'ten sonra Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri ve Rio de Janeiro Büyükelçisi olarak görev yaptı.

"Çiçero": Asıl adı: İlyas Bazna (Arnavutçasıyla: Elyesa Bazna): "Çiçero" lâkabıyla İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazilerin en önemli casuslarından biriydi. Büyük Britanya'nın Ankara Büyükelçisi Knatchbull-Hugessen'in yanında uşak olarak işe girmeyi başardı ve Dışişleri belgelerini fotoğraflayıp Alman Elçiliğine servis etti.

Çakmak, Fevzi (1876-1950): Mareşal, Genelkurmay Başkanı ve siyaset adamı. 1898'den itibaren profesyonel askerdi, 1922-Mart 1924

arası vekâleten yürüttüğü Genelkurmay Başkanlığına asaleten atandıktan sonra, 12 Ocak 1944'e kadar bu görevde kaldı. Bu dönemde tek başına "Milli Güvenlik Kurulu" işlevi gördüğü yorumu yapılmıştır. 1946 seçimlerinde DP'den bağımsız aday olarak seçildi, 1948'de Millet Partisi'nin kurucuları arasında yer aldı.

Dannecker, Theodor (1913-1945): Paris Gestaposu'nun "Yahudi Dairesi" Başkanı. NSDAP (katılımı 1932) ve SS üyesi (1934). 1937'de Eichmann'la beraber Güvenlik Dairesi (SD) "Yahudi Bölümü"nde görev aldı. Eylül 1940- Eylül 1942 döneminde Paris'te Gestapo'nun "Yahudi Dairesi"nin başkanı oldu. Yahudilerin Bulgaristan (1943), Kuzey İtalya (Eylül 1943-Ocak 1944) ve Macaristan'dan (1944) tehcirini yönetti. Aralık 1945'te ABD silahlı kuvvetlerince yakalandı, tutukluyken intihar etti.

Darnand, Aimé-Joseph (1897-1945): Fransız Milisi'nin şefi. 1930'ların ortalarında "Action Français" gibi radikal sağ örgütlerde yer aldı. 1942 sonlarında Fransa Başbakanı Laval'in onayıyla Fransız Milisi'ni oluşturdu. Ocak 1943'te Vichy Hükümeti'nin Güvenlik ve Asayiş Müsteşarı oldu. Aynı yılın Ağustos'unda SS silahlı birliklerinden Sturmbannführer (binbaşı) rütbesi aldı. 1945'te Müttefiklerce yakalanarak Fransa'ya teslim edildi. 3 Ekim 1945'te ölüme mahkûm edildi ve kurşuna dizildi.

Donati, Angelo (1885-1960): 1935-1939 döneminde İtalyan-Fransız Ticaret Odası'nın müdürü. Fransa'nın İtalya tarafından işgal edilen bölgesinde İtalyan Genelkurmayı'nın gayriresmi danışmanı işlevi gördü. Fransız Yahudilerinin kurtarılmasına yardım etti.

Dülger, Cevdet (?-1974): Ağustos 1939-Nisan 1942 arasında Türkiye'nin Paris Başkonsolosu, Daha sonra Cidde (1951), Stockholm (1953) ve Beyrut (1962) büyükelçiliği yaptı.

Easterman, Alex (Al) (1890-1985): Dünya Yahudi Kongresi'nin (WJC) Büyük Britanya temsilcisi. Gazeteci ve Siyonist lider. 1930'lu yıllarda Londra'da gazetecilik yaptı. 1940'ta Dünya Yahudi Kongresi'nin merkezi New York'a taşındıktan sonra, bu örgütün uluslararası ilişkiler bölümünün Londra şubesinin yönetimini üstlendi.

Ehlers, Ernst (1909-1980): Brüksel'de Sipo ve SD Şefi. Belçika Yahudilerinin tehcirinde görev yaptı. NSDAP (katılımı 1931) ve SS (1932) üyesi. 1938'de RSHA 2. Kısım (SD) müdürü oldu, Aralık

1942'te Brüksel'e atandı. Savaştan sonra Schleswig'de idare mahkemesinde görev aldı ve çok sayıda Nazi savaş suçlusunun davasının sürüncemeye sokulmasına katkıda bulundu. 1980'de hakkında açılan dava başlamadan intihar etti.

Eichmann, Adolf (1906-1962): RSHA Yahudi Dairesi Müdürü. Nazilerin hakimiyet alanındaki bütün ülkelerde yaşayan Yahudilerin sürülmesi, tehcir edilmesi ve soykırıma tabi tutulmasının önde gelen sorumlularından. Avusturya'da NSDAP ve SS üyesi oldu (1932), NSDAP'nin Avusturya'da yasaklanması üzerine 1933'te Almanya'ya geçti, Ekim 1934'te SS'in Berlin'deki Güvenlik Dairesi'nde (SD) görevlendirildi. Haziran 1935'te orada yeni kurulan Yahudi Dairesi'nde yer aldı, 1938'de Viyana'da "Yahudi Göçü Merkez Birimi"nin kuruluşunu örgütledi. 1939'da Berlin'de bu örgütlenmeyi merkezileştiren "Yahudi Göçü Reich Merkez Birimi"ni kurdu. Eylül 1939'da RSHA'nın kurulmasından sonra ilkin "Yeniden İskân Müşaviri", sonra "Yahudi Dairesi" yöneticisi oldu. 1942 ve 1943 yıllarında ölüm kamplarına gönderilecek Yahudilerin sayıları, sevk tarihleri ve yerleri tamamen Eichmann'ın Dairesince belirlendi. Savaştan sonra yeraltına indi, Vatikan'ın yardımıyla Arjantin'e kaçtı. Mayıs 1960'ta İsrail Gizli Servisi tarafından yakalanarak İsrail'e götürüldü. 1961'de mahkemeye çıkarıldı, ölüm cezasına çarptırıldı ve bu ceza 1962'de infaz edildi.

Erdmann, Fritz (1902-1955): Brüksel'de "Yahudi Dairesi" Başkanı. Silezya'da doğdu. SS ve NSDAP üyesi (katılımı 1931). 1935'te SD'nin Chemnitz sorumlusu oldu. Eylül 1941'de RSHA'da masonlardan sorumlu dairenin yöneticiliğine, Ocak 1942'de Brüksel'deki işgal yönetiminde kiliseler, Yahudiler, masonlardan sorumlu dairenin başına getirildi. Kasım 1942-Ekim 1943 döneminde Brüksel Yahudi Dairesi'ni yöneterek, 1943 yılında yaklaşık 6 bin Yahudinin Auschwitz'e sevkinden sorumlu oldu. 1944'te Nazi rejiminin son aylarında "askeri itaatsizlik" suçlamasıyla hapse mahkûm edildi. 1945'ten sonra cezai takibata uğramadı. 1955'te Federal Almanya'da, Duisburg'da öldü.

Erkilet, Hüseyin Hüsnü (1883-1958): Asker. Birinci Dünya Savaşı'nda 2. Ordu'nun kurmay başkanıydı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Genelkurmay'da çalıştı; İkinci Dünya Savaşı yıllarında Alman ordularını ve rejimini öven yazılar yazdı.

Erkin, Behiç (1876-1961): 1939-1943 Türkiye'nin Vichy Büyükelçisi. Asker ve demiryollarında yönetici. 1920-1912'de İstanbul milletvekili, 1926-1928 arası Bayındırlık Bakanı, 1928-1939 arası Budapeşte Büyükelçisi idi. Ağustos 1939'da Paris Büyükelçiliği'ne atandı. Almanya'nın 1940'ta Fransa'yı işgal etmesinden sonra Elçilik Vichy'ye taşındı. Erkin Ağustos 1943'te Türkiye'ye döndü.

Erkin, Feridun Cemal (1900-1980): 1934 ve 1938 yıllarında Berlin Konsolosluğu'nda görevli. Paris Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. Dışişleri'nde çeşitli görevler aldı. 1934 yılında müsteşar, 1938 yılında da başkonsolos olarak birer yıllığına Berlin'de görevli olarak bulundu. Daha sonra büyükelçi olarak Roma, Washington, Madrid, Paris ve Londra'ya atandı.

Ertegün, Mehmet Münir (1883-1944): 1934-1944 arasında Türkiye'nin Washington Büyükelçisi. İstanbul Hukuk Fakültesi'nden mezun. Lozan Antlaşması'nın müzakerelerini yürüten Türkiye delegasyonunun hukuk danışmanıydı. Cenevre'deki Milletler Cemiyeti'nde Türkiye adına gözlemci ve aynı zamanda Bern (İsviçre) ortaelçisi, daha sonra Paris ve Londra'da büyükelçi oldu. 1934'ten ölümüne dek Washington Büyükelçiliği görevini yürüttü.

Ertok, Nebil (?-1952): İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin Milano Konsolosu.

Evcen, Galip (?-1968): 1942-1944 döneminde Türkiye'nin Hamburg Başkonsolosu, Hamburg yerel basınına göre, 1950'lerde tekrar Hamburg Konsolosluğu'nda bulunmuştur. 1963'te Berlin Konsolosu oldu. (Birçok yayında "Galip Evren" diye anılmaktadır.)

Fabricius, Wilhelm (1882-1964): 1925-1936 arasında Almanya'nın Türkiye'deki diplomatik misyonunda görev yaptı. Hukukçu. 1937'de NSDAP'ye katıldı. 1910'da Dışişleri Bakanlığı'na girdi. 1914-1918 tarihlerinde İstanbul Konsolosluğu'nda Konsolos Yardımcılığı görevinde bulundu, ardından 1918-1925 arasında Zürih ve Selanik'te çalıştı. Mart 1925'te İstanbul Başkonsolosluğu'nda İktisat Bölümü'nün Müdürü oldu. 1932'de vekâleten Ankara Büyükelçiliği'nin yönetimini üstlendi. 1936'da Bükreş'e Elçi olarak gönderildi. Ağustos 1941'de emekliye sevkedildi.

Falkenhausen, Alexander von (1878-1966): 1940'ta Alman Genelkurmayı tarafından Belçika ve Kuzey Fransa işgal bölgesinin aske-

ri yöneticiliğine atandı. Başlangıçtaki bazı tereddütlerine rağmen, Belçika'da esirlerin öldürülmesinde, Yahudilerin tehcirinde ve Belçikalıların zorunlu çalıştırılmasında sorumluluk sahibi oldu. Temmuz 1944'te Hitler'e karşı darbe teşebbüsünde bulunanlarla temaslarından ötürü görevden alınarak Dachau toplama kampına gönderildi. 1951'de Belçika'da 12 yıl zorunlu çalışmaya mahkûm edildiyse de, 16 gün sonra, Belçika vatandaşlarının SS'ten kurtarılmasına katkıda bulunduğu gerekçesiyle salıverildi.

Fritsch, Theodor (1852-1933): Antisemit yayıncı ve yazar. 1902'de Leipzig'de kurduğu Hammer Yayınevi 1940'a kadar çıkan Der Hammer (Çekiç) dergisinin yanı sıra, aralarında meşhur Siyon Bilgelerinin Protokolleri ile Henry Ford'un Beynelmilel Yahudi'sinin de bulunduğu çok sayıda antisemit yayın çıkardı. Kendisi de antisemit metinleriyle temayüz etti. Bunların en ünlüsü 1887'de yazdığı Antisemiten-Katechismus'tur (Antisemit İlmihali). 1907'de bu kitap *Handbuch der Judenfrage* (Yahudi Sorunu El Kitabı) adıyla tekrar piyasaya sürüldükten sonra 1945'e kadar 49 baskı yaptı; bugün hâlâ Neonazi ve antisemit çevrelerde rağbet görmektedir. 1890'da Antisemit Halk Partisi kurucuları arasında yer aldı. 1924'te bir süreliğine "Nasyonalsosyalist Özgürlük Partisi" saflarında parlamentoda bulundu.

Galip, Reşid (1897-1934): 1932-1933 döneminde Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanı. Hekim. Türk Ocakları'nın etkin üyesi, Türkçü. 1925'ten itibaren milletvekili. Üniversite reformunu başlattı.

Gerede, Hüsrev (1886-1963): 5 Eylül 1939-27 Temmuz 1942 arasında Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi. Asker ve diplomat. Urfa (1924-1936) ve Sivas (1942-1947) milletvekilliği yaptı. Sofya, Tahran, Tokyo, Berlin ve Rio de Janeiro Büyükelçiliklerinde bulundu.

Goebbels, Joseph (1897-1945): Nazi rejiminin Propaganda Bakanı. Alman Dili ve Edebiyatı doktorası yaptı. 1924'te NSDAP'ye katıldı ve 1926'da onun Berlin vilayet yöneticisi oldu. 1928'de parlamentoya girdi. 1930'da NSDAP'nin ulusal propaganda şefliğini üstlendi, seçim kampanyalarını organize etti. Naziler iktidara gelince "Halkı Aydınlatma ve Propaganda Bakanı" oldu. 1933'te Yahudi dükkânlarının boykotunu ve kitap yakma kampanyasını örgütledi; Yahudilerin kültür dünyasından dışlanmasını emretti. 1938 Kasım'ındaki büyük Yahudi pogromunu tertipledi. Şubat 1943'te Berlin Spor Sa-

rayı'nda yaptığı konuşmada, Alman halkını "topyekûn savaş"a çağırdı. Goebbels bakanlığının bütün birimlerini sanat ve kültür hayatını tektipleştirmek için kullandı, ülkenin tüm basın-yayın organlarını kontrol altına aldı ve özellikle radyo ve film gibi modern medya araçlarını ustaca kullanarak kitleleri antisemitist propaganda ve savaş seferberliği doğrultusunda yoğun bir biçimde etkiledi. Mayıs 1945'te yenilginin kaçınılmazlığını anlayınca beş çocuğunu ve eşini öldürdükten sonra intihar etti.

Göring, Hermann (1893-1946): Prusya Başbakanı, Almanya Hava Kuvvetleri Komutanı, Nazi rejiminin "ikinci adamı". 1922'de NSDAP'ye katıldı, 1923'te Hitler'in Münih'teki darbe girişiminde yer aldı. 1928'de parlamentoya girdi. 1932'te Meclis Başkanı, 1933'te (Almanya nüfusunun yarısına yakınını barındıran) Prusya'nın Başbakanı oldu. 1933-1934'te Prusya'nın İçişleri Bakanlığını uhdesine aldıktan sonra Nazilerin gizli siyasi polis örgütü Gestapo'nun kuruluşunu başlattı. 1935'te Versailles Anlaşması'nın hükümleri hilafına kurulan Hava Kuvvetleri'nin komutanlığını üstlendi. 1936'da, Yahudilere ait mal ve mülke elkonmasında önemli rol oynayan "Beş Yıllık Plan ve Silahlanma Dairesi"nin başkanı oldu. 1940'ta Mareşal rütbesiyle taltif edildi. Halefi sayıldığı Hitler tarafından Nisan 1945'te azledildi. Savaş suçlularını yargılamak üzere kurulan uluslararası Nürnberg mahkemesince 1 Kasım 1946'da ölüme mahkûm edildi, 15 Kasım'da intihar etti.

Goldmann, Dr. Nahum (1895-1982): Dünya Yahudi Kongresi'nin (WJC) kurucusu ve uzun yıllar boyunca başkanı. Çocukken göç ettiği Almanya'da öğrenim gördü. 1926-1933 döneminde Alman Siyonist Birliği'nin başkanlığını yaptı. 1929'dan 1940'a kadar (kesintilerle) Cenevre'deki Milletler Cemiyeti nezdinde Jewish Agency temsilciliğini üstlendi. 1949-1977 arasında WJC Başkanı idi.

Graevenitz, Kurt-Fritz von (1898-1987): 1941-1944 döneminde Nazi Reich'ının Yunanistan'daki Dışişleri Bakanlığı Temsilcisi idi. Kasım 1943'ten itibaren "Dışişleri Bakanlığı Güneydoğu Özel Temsilcisi" olarak atandı; sorumluluk bölgesi Yunanistan, Sırbistan, Arnavutluk ve Karadağ'ı kapsıyordu. Hukukçu, 1922'de Dışişleri'ne girdi, 1938'de Yunanistan'ta konsolosluk görevine atandı, 1942'de NSDAP'ye üye oldu. Üstlendiği fonksiyonuyla Yunanistan Yahudilerinin katledilmesine iştirak etmiş olmasına rağmen hiçbir cezai

takibata uğramadı. 1951'de tekrar Dışişleri'ne girdi ve 1955-1959 döneminde İstanbul Başkonsolosluğu yaptı.

Grynszpan, Herschel Feibel (1921-1945): Kasım 1938'de Paris'teki Almanya Büyükelçiliği üçüncü sekreteri Ernst vom Rath'a suikast düzenleyen kişi. Hannover'de (Almanya) Polonya vatandaşı olarak doğdu, 1936'da Paris'e göç etti. Ailesinin Ekim 1938'de Almanya-Polonya sınırına tehcir edildiğini öğrenince, aslında elçiyi hedef alan bu suikasta girişti. Suikast, Nazi rejimi tarafından Kasım'da tertiplenen Yahudi pogromuna bahane olarak kullanıldı. 1940'ta Vichy hükümeti tarafından Almanya'ya teslim edildi ve önce Sachsenhausen toplama kampına, oradan da Moabit hapishanesine gönderildi. Nasıl öldüğü bilinmiyor.

Gündüz, Asım (1880-1970): Asker. 1923 Genelkurmay İkinci Başkanlığına getirildi. 1945'te emekli oldu, 1946-1954 arası CHP'den milletvekili seçildi.

Günther, Rolf (1900-1945): RSHA'daki Yahudi Dairesi'nde Eichmann'ın vekili. 1938'de Viyana'daki "Yahudi Göçü Merkez Birimi"nin kuruluşundan itibaren Eichman'la beraber çalıştı. 1945 yazında intihar ettiği söylendi.

Hahn, Fritz Gebhard von (1911-2003): Dışişleri Bakanlığı "Yahudi Şubesi" çalışanı. Hukukçu. 1933'te NSDAP üyesi oldu ve NSDAP Yurt dışı Örgütü danışmanıydı. 1937'de Dışişleri Bakanlığı'na girdi. Şubat 1940'tan itibaren bir yandan askerlik yaparken, diğer yandan da Dışişleri'ndeki görevini sürdürdü. "Yahudi Şubesi"nden sorumlu III. Kısmın önce çalışanı, sonra müdürü oldu. RSHA ile yakın işbirliği içinde tüm Avrupa Yahudilerinin tehcirinin örgütlenmesiyle meşgul oldu. Savaştan sonra iki yıl kadar bir askeri hastanede saklanmayı başardı. 1947 sonbaharında Federal Almanya'da önce özel sektörde, 1950'den itibaren de çeşitli resmi kurumlarda ve hatta bakanlıklarda çalıştı. Ancak Ocak 1964'te Makedon ve Yunan Yahudilerinin katledilmesindeki sorumluluğu nedeniyle hakkında tutuklama kararı çıkarıldı, Ağustos 1968'de cinayete iştirak etme suçundan 8 yıl hapse mahkûm edildi. Tahliye olduktan sonra 30 yıla yakın yaşadı ve emekli maaşı aldı.

Halem, Gustav Adolph von (1899-1999): 1942'den sonra Almanya'nın Milano Başkonsolosu. Hukukçu. SS (katılımı 1935) ve NS-

DAP (1937) üyesi. 1926'da Dışişleri Bakanlığı'na girdi. Şubat 1942'de Milano Başkonsolosluğu'nda görevlendirildi, Ekim 1944'te Reich hükümetinin Fasano'daki faşist İtalya hükümeti nezdinde temsilciliğine atandı. Savaştan sonra 1948'e kadar ABD silahlı kuvvetlerinin elinde tutuklu kaldı, cezai takibata uğramadı.

Heydrich, Reinhard (1904-1942): SiPo ve SD Şefi, 1939'dan itibaren RSHA Şefi. 1931'de NSDAP ve SS üyesi oldu. Himmler'in en yakın çalışma arkadaşlarından biri olarak 1932'de yeni kurulan SD'nin şefliğine getirildi. 1933'te Bavyera Siyasi Polis şefi olarak politik muhaliflerin Dachau toplama kampına kapatılması uygulamasını başlattı. 1934'te Prusya Gizli Devlet Polisi (Gestapo) yönetimini devraldı, 1936'da Polisin Güvenlik Şubesi ve SD'nin ülke çapında yöneticiliğine getirildi. Bütün ülkedeki siyasi polis birimleri onun yönetiminde Gizli Devlet Polisi (Gestapo) bünyesinde biraraya getirildi. 1939'da yeni kurulan RSHA'nın şefi oldu. RSHA'ya bağlı birimler Polonya'nın işgalinde büyük bir katliam gerçekleştirdi ve Temmuz 1941'de Sovyetler Birliği Yahudilerinin kitlesel kırımında başı çekti. Eylül 1941'de işgal altındaki Çekoslovakya'ya verilen resmi adla "Bohemya ve Moravya Protektorası" vali vekili olarak atandı. 20 Ocak 1942'de Avrupa Yahudilerinin soykırımında nihai adımların kararlaştırıldığı Wannsee Konferansı'nın katılımcılarındandı. 27 Mayıs 1942'de iki Çek direnişçi tarafından düzenlenen suikastte yaralandı ve bir hafta sonra öldü. SS birlikleri intikam için Lidice ve Lezaky köylerinde yaşayan 15 yaş üstü tüm erkekleri öldürdüler, kadınları ve çocukları toplama kampına gönderdiler.

Himmler, Heinrich (1900-1945): SS'in Führer'i, Alman Polisinin Şefi. Nazi aygıtının en kudretli adamlarından biri. 1923'te Hitler'in Münih'teki darbe teşebbüsünde yer aldı. 1929'da SS'in Reichsführer'i (Reich çapındaki önderi), 1933'te Münih Polis Müdürü oldu. Dachau'daki toplama kampını kurdu. 1934 yazında SA önderlerinin tasfiyesindeki katkısı, SS'in özerk bir birim olarak kurumlaşmasını ve gitgide gelişmesini sağladı. 1936'da ülke çapındaki bütün polis birimleri ona bağlandı. Ekim 1939'da işgal edilen bölgelerin "Cermenleştirilmesini" amaçlayan, "Alman milli varlığının tahkiminden sorumlu komiser" makamına getirildi. Ağustos 1943'te İçişleri Bakanlığını da üstlendi. Nisan 1945'te Batılı müttefiklerle el altından temas kurmaya çalıştığı anlaşılınca Hitler tarafından bütün gö-

revlerinden azledildi. Mayıs 1945'te İngiliz silahlı kuvvetlerinin eline geçince intihar etti.

Hirschmann, Ira (1901-1989): Şubat 1944'ten itibaren Amerikan Savaş Mültecileri Kürsüsü'nün (WRB) Türkiye'deki özel temsilcisi. Daha önce ABD'de işadamı. Mart 1946'da Birleşmiş Milletler Yardım ve Rehabilitasyon İdaresi'nin (UNRRA) yerinden edilmiş Yahudilerin durumlarını incelemeye dönük özel müfettişi olarak atandı.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri (1889-1974): Siyaset adamı, yazar ve gazeteci. İkinci Dünya Savaşı döneminde 1935'te Prag, 1939'da Lahey, 1942'de Bern elçiliğine atandı. Hukuk mezunu. 1923-1934 arasında milletvekiliği yaptı, 1925'te Anadolu Ajansı'nın yönetim kurulunda yer aldı. *Kadro* dergisinin kurucularındandır. Dokuz roman ve birçok eser vermiştir.

Kaya, Şükrü (1882-1959): 1927-1938 döneminde Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanı ve 1936-1939 arası CHP genel sekreteri. Hukuk mezunu. Atatürk'ün ölümü ve İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasından sonra etkisizleşti, köşesine çekildi.

Keim, Georg (1899-1959): 1941-1944 Almanya Dışişleri Bakanlığı'nın Brüksel Temsilciliği'ndeki görevlisi.

Kent, Necdet (1911-2002): 1941-1944 döneminde Türkiye'nin Marsilya Başkonsolosluğu'nda konsolos yardımcısı. Hukuk mezunu. 1937 yılında Dışişleri Bakanlığı'na girdi. Marsilya'daki görevinden önce Atina Başkonsolosluğu ikinci sekreteri, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra New York Başkonsolosu olarak görev yaptı. Daha sonra Yeni Delhi, Stockholm ve Varşova'da büyükelçi oldu.

Kırdar, Lütfi (1887-1961): 1938-1949 dönemi İstanbul valisi ve belediye başkanı. Hekim. 1935'ten itibaren milletvekili, 1936'da Manisa valisi, ardından oniki yıl süreyle İstanbul valisi; 1949'da Stockholm büyükelçisi. 1949-1950'de CHP'den, 1954-1960 döneminde DP'den milletvekili seçildi. 1960'ta 27 Mayıs darbesiyle tutuklandı, 1961'de yargılanmakta olduğu Yassıada'da bir kalp krizi sonucu öldü.

Klingenfuß, Karl (1901-1990): 1942-43 döneminde Almanya Dışişleri Bakanlığı'nın D Dairesi'nde "Yahudi Masası"nda görevli.

1934'te NSDAP'ye katıldı. 1937'de Dışişleri Bakanlığı'nda çalışmaya başladı. 1938-1942 arasında Latin Amerika'da görevliydi. Haziran 1942'de Berlin'de "Yahudi Masası"nda görev aldı. Ağustos 1943-Eylül 1944 döneminde Almanya'nın Paris Büyükelçiliği'nde çalıştı. Arjantin'e kaçarak koğuşturmadan kurtuldu. 1951-1967 arasında Alman-Arjantin Ticaret Odası'nın yöneticiliğini yaptı.

Kleemann, Ulrich (1892-1963): 1943-44 arasında Rodos'taki Alman birliğinin komutanı, Rodos Yahudilerinin tehcirinden sorumlu. İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyetler Birliği, Kuzey Afrika ve Balkan cephelerinde bulundu. Rodos Yahudilerini ölüme göndermek de dahil işlediği suçlar nedeniyle asla yargılanmadı.

Knochen, Helmut (1910-2003): 1942-Ağustos 1944 döneminde Fransa'da Sipo ve SD (BdS) sorumlusu. 1932'de NSDAP ve SA, 1937'de SS üyesi oldu. 1936'dan itibaren SD'de, 1939'dan itibaren ise RSHA'da görev yaptı. 1942'de Fransa'ya geçti, Yahudilere ve Fransız Direnişine yönelik takibatta kilit rol oynadı. 1946'da Britanya silahlı kuvvetlerince Fransa'ya teslim edildi. 1954'te ölüme mahkûm edildi, cezası 1958'de ömür boyu zorunlu çalışmaya çevrildi, ancak 1962'de affedildi.

Koç, Kemal: İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin Berlin Büyükelçiliği Kâtibi.

Kroll, Hans (1898-1967): 1936-1943 arasında Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği Kâtibi. 1920'de Dışişleri Bakanlığı'na girdi. 1936-1943'teki Ankara görevinden sonra savaş sonuna dek Almanya'nın Barcelona Başkonsolosluğunu yönetti. 1946'da İspanya'da tutuklanarak ABD kuvvetlerine teslim edildi. Nürnberg duruşmalarında bir davada çeşitli Alman bakanlık görevlilerine karşı tanıklık etti. 1945'ten sonra Hıristiyan Demokrat Parti'de (CDU) yer alarak çeşitli görevler üstlendi. 1953-1962 arasında tekrar diplomatik hizmete girdi, Belgrad, Tokyo ve Moskova'da büyükelçilik yaptı.

Krug von Nidda, Roland (1895-1968): 1941-1944 arasında Almanya'nın Paris Büyükelçiliğinin Vichy hükümeti nezdindeki temsilcisi. Hukukçu. NSDAP ve SA üyesi (1933'te katıldı); 1920-1924 arası Dışişleri Bakanlığı'nda görev yaptı, sonra tüccar ve gazeteci olarak çalıştı, 1940'ta tekrar Dışişleri'ne girdi; Eylül 1945-Aralık 1947 arasında Fransa'da tutuklu kaldı.

Kubowitzki, Arieh Leon (1896-1966): WJC Kurtarma Komisyonu Başkanı. Litvanya'da doğdu, çocukken ailesi Brüksel'e göç etti. Orada avukat ve Yahudi toplumumun önde gelen şahsiyetlerinden oldu, nasyonal sosyalizme karşı boykot hareketinde aktif rol aldı. Belçika'nın işgalinin ardından ABD'ye geçti ve WJC'nin Kurtarma Komisyonu'nu yönetti. 1948'den sonra İsrail'e göç etti ve birçok ülkede İsrail adına diplomatik görev yaptı.

Laval, Pierre (1883-1945): 1940'ta Fransa'nın Almanya tarafından işgalinden sonra başbakanlık görevine vekâlet etti. Almanya'nın baskısıyla Nisan 1942'de asaleten başbakanlığa atandı. Eylül 1944'te Paris'in kurtuluşunun ardından Almanya'ya kaçırıldı. 1945'te ABD kuvvetlerince yakalandı, Fransa'ya iade edildi, ölüm cezasına çarptırıldı ve idam edildi.

Leopold III (1901-1983): 1932 yılından itibaren Belçika Kralı. Nazi Almanyası'na karşı tarafsızlık politikası gütmeye çalıştı. İşgal sırasında ülkesinde kaldı. 1944-1945 yıllarında Almanya'nın elinde savaş esiri idi.

Levy, Sam (1870-1959): Esas adı Shmuel Saadi Halévy. Selanik'te doğdu. 20. yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en saygın Yahudi gazetecilerden biriydi. Babası tarafından kurulmuş olan Fransızca Journal de Salonique ve Judeo İspanyolca La Epoka gazetelerini çıkardı. 1920'li yıllardan itibaren Paris'te yaşadı ve Doğu pazarlarına yönelik ticaret almanağı olan "Guide Levy"i çıkardı. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yine Paris'te çıkardığı *Les Cahiers Séfardis*'de, Fransa'dan tehcir edilen Sefaradların isimlerini yayımladı.

Luther, Martin (1895-1945): 1940'tan itibaren Dışişleri Bakanlığı'nda "Daire D" yöneticisi. Ticaret eğitimi gördü. 1928'de SA, 1932'de NSDAP üyesi oldu. 1936'da NSDAP'nin "Ribbentrop Ofisi"nde görev aldı, 1938'de Dışişleri Bakanlığı'na girdi. Mayıs 1940'ta "Daire D" amiri ve böylece Dışişleri "Yahudi Müşavirliği" sorumlusu oldu. Ocak 1942'deki Wansee Konferansı'nda Dışişleri'ni temsil etti. Ribbentrop'a karşı başarısız suikast girişiminin ardından Şubat 1943'te memuriyetten atıldı ve Sachsenhausen toplama kampına kondu.

Malche, Albert (1876-1956): İsviçreli pedagog ve politikacı. 1912-1951 arasında Cenevre Üniversitesi'nde pedagoji profesörü idi. 1932-33'te Türkiye'de yüksek okul reformuna ilişkin bir rapor hazırladı.

Marcus, David Dr. (1870-1944): Rabbi, pedagog ve psikolog. 1900'den itibaren İstanbul Aşkenaz Cemaati Başhahamı. İstanbul Yahudi Lisesi kurucusu ve müdürü (ilk adıyla: Goldschmidt Okulu).

Mayr, Ludwig (1893-1962): Mayıs 1943-Eylül 1944 öneminde Almanya Dışişleri Bakanlığı'nın Belçika'daki temsilcisi. Hukukçu. NSDAP ve SA üyesi (katılımı 1933). 1923'te Dışişleri Bakanlığı'nda çalışmaya başladı. 26 Mayıs 1943'ten itibaren Belçika'daki Alman işgal yönetimi nezdinde Dışişleri'ni temsil etti. 1944 sonundan 1946 Ekim'ine dek Belçika'da tutuklu kaldı, ancak cezai takibata uğramadı. 1950'den itibaren Bavyera eyaletinde yerel yönetim organlarında yer aldı.

Mechanicus, Philip (1889-1944): Hollanda'daki *Algemeen Handelsblad*'da gazeteci. Yahudi. 1942'de bir ihbar üzerine tutuklandı, geçici tutulduğu Westerbork kampında günlüğü Im Depot'yu yazdı. Mart 1944 başında önce Bergen-Belsen'e, oradan Auschwitz'e nakledildi ve burada Ekim 1944'te katledildi.

Melchers, Wilhelm Dr. (1900-1971): 1939-1945 döneminde Almanya Dışişleri Bakanlığı Yakındoğu Şubesi Başkanı. Hukukçu. 1925'te Dışişleri'ne girdi. 1939'da NSDAP üyesi oldu. Aralık 1939'da Yakındoğu Şubesi'nin yönetimini üstlendi. Savaş sırasında Hitler'e karşı muhalefetle ilişkileri vardı. Ancak 1949'da tekrar Dışişleri'nde görev aldıktan sonra, bakanlık bünyesindeki eski Nazi sorumlularını koruyup kollamıştır.

Menemencioğlu, Numan (1893-1958): 1937-1942 Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri ve 1942-1944 Türkiye Dışişleri Bakanı. Hukukçu (Lozan Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun). 1914'te Viyana Sefareti III. Kâtibi olarak diplomatik kariyere başladı, 1923'ten sonra Bükreş ve Budapeşte elçiliklerinde çalıştı. 1928'de I. Daire genel müdürü, 1929'da bakanlık müsteşarı ve 1937'de Genel Sekreteri (Kâtibi Umumisi) oldu. 13 Ağustos 1942 - 26 Haziran 1944 tarihlerinde Saracoğlu Hükümeti'nde Dışişleri Bakanı, 30 Kasım 1944'ten sonra (Alman işgalinin sona ermesinin ardından) Paris Büyükelçisi, 1949-1956 yıllarında Lizbon Elçisi idi. Ayrıca 1935-1937 ve 1939-1946 dönemlerinde önce Gaziantep, sonra İstanbul milletvekiliydi. İkinci Dünya Savaşı döneminde Almanya'ya ve özelikle Ankara Büyükelçisi von Papen'e yakınlığıyla bilinmektedir.

Metaxas, Ioannis (1871-1941): Yunan general ve politikacı. 1936'daki darbenin ardından hükümet başkanı oldu, anti-komünist bir diktatörlük kurdu.

Mussolini, Benito (1883-1943): 1922'den itibaren faşist lider ve İtalya devlet başkanı. 1919'da "Fasci di combattimento" hareketini kurdu, 1922'de "Roma'ya büyük yürüyüş"ün ardından tek parti diktatörlüğünün inşasına başladı. 1938'de "İmparatorluk Birinci Mareşali" ve Faşist Büyük Konsey Başkanı 'seçildi'. 1940'ta Almanya'nın müttefiki olarak savaşa girdi. Temmuz 1943'te İtalya askeri yenilgiye uğrarken kendisi esir alındı. Eylül 1943'te Alman birliklerince kurtarılarak merkezi küçük Salò kenti olan yeni bir faşist devlet ilan etmesi sağlandı. İsviçre'ye kaçmaya çalışırken partizanlarca yakalanarak öldürüldü.

Nahum, Haim (1872-1960): 1909-1920 arası Osmanlı İmparatorluğu Hahambaşı. Manisa doğumlu. Paris'te okudu, 1920-1925 arası tekrar orada bulundu. 1925'te Kahire Hahambaşı oldu. 1931'de Mısır Senatosu'na, 1933'te Arap Dili Akademisi üyeliğine seçildi.

Nermi, Mustafa (1890-1971): Türk gazeteci, yazar. 1920'li ve 1930'lu yıllarda uzun süreler Almanya'da bulundu. *Hakimiyet-i Milliye*, *Ulus* dahil birçok gazeteye yazdı.

Neurath, Konstantin von (1873-1956): 1932-1938 Almanya Dışişleri Bakanı. Hukukçu. NDSAP ve SS üyesi (katılımı 1937). 1901'de Dışişleri Bakanlığı'na girdi. 1914-1916 arasında (arada askerlik dönemi hariç) İstanbul'daki elçilikte görev yaptı. Haziran 1932-Şubat 1938 arası Dışişleri Bakanlığı yaptı. 1939-1941'de yerini Heydrich alana kadar "Bohemya ve Moravya Reich Protektörü" idi. Nürnberg Mahkemesince 15 yıl hapse mahkûm edildi, ancak 8 yıl sonra sağlık nedeniyle serbest kaldı.

Oberg, Karl (1897-1965): Fransa'da Yüksek SS ve Polis Lideri (HSSPF). NSDAP (katılımı 1931) ve SS üyesi (1932). 1933'ten itibaren SD'de görev aldı. Ağustos 1941'de Polonya/Radom'da SS ve polis yöneticisi idi, Mayıs 1942'de Fransa'ya atandı. 1954'te Fransa'da ölüme mahkûm edildi, 1962'de salıverildi, Almanya'da yaşamını sürdürdü.

Ovadia, Nissim Dr. (1890-1942): 1918'den itibaren Viyana Sefarad Cemaati Hahambaşı, 1929'dan itibaren Paris Sefarad Cemaati Ha-

hambaşı. Edirne'de doğdu. Laik ve dinsel eğitim aldı. Fransa'nın Nazilerce işgalinden sonra önce güneye, sonra 1941'de New York'a kaçtı. New York'ta bölünmüş Sefarad cemaatlerini birleştirmeye çalıştı. Ağustos 1942'de kalp krizinden öldü.

Öngören, İbrahim Tali (1875-1952): 1934'te Trakya'da umum müfettişi. Türk hekim ve politikacı. Askerî Tıbbiye mezunu, Birinci Dünya Savaşı döneminde Teşkilât-ı Mahsusa'da yer aldı. 1923'te Dışişleri Bakanlığı'nda danışman, 1924-1926 Varşova Büyükelçisi, 1926-1927 Diyarbakır milletvekili. 1927'de Diyarbakır'da kurulan I. Umum Müfettişlik bölgesine müfettiş olarak atandı. 1931-1934 İstanbul milletvekili. Mart 1934'te Trakya'da kurulan II. Umum Müfettişliğe atandı. 1936-1950 arası yine Diyarbakır ve Elazığ milletvekilliği yaptı.

Özdoğancı, Fikret Şefik: Mart 1939-Ağustos 1939 ve Temmuz 1942-Mayıs 1945 dönemlerinde Türkiye'nin Paris Başkonsolosu. Savaş sonrası Tunus'ta büyükelçi (1956-57).

Özdoğancı, Behçet: Savaş döneminde Türkiye'nin Viyana Başkonsolosu.

Özkaya, İnayetullah Cemal: Mart 1940 - Nisan 1945 dönemi Türkiye'nin Atina Başkonsolosu. Daha önce Belgrad Büyükelçiliği yapmıştı.

Öztrak, Faik (1883-1951): 1939-1942 arası Türkiye'nin İçişleri Bakanı. Bürokrat, politikacı. Mülkiye'yi bitirdi, çeşitli yerlerde kaymakam olarak görev yaptı, 1923-1950 arası Tekirdağ milletvekili. 1939-1942 arası İçişleri Bakanı. 1941-1942 CHP Genel Sekreteri ve bir dönem TBMM başkan vekili.

Papen, Franz von (1879-1969): 1939-Ağustos 1944 arasında Almanya'nın Türkiye Büyükelçisi. Askeri eğitim gördü. 1. Dünya Savaşı'nda önce Fransa'da, Haziran 1917'den itibaren Falkenhayn'ın Karargâhında Türkiye'de görev yaptı, 1918 ilkbaharında Osmanlı 4. Ordusu'nun komutanlığını üstlendi. 1919'da ordudan ayrıldı. Hıristiyan-muhafazakâr çizgideki Merkez (Zentrum) Partisi'nde politika yaptı. 1920'de daha reaksiyoner milliyetçi-muhafazakâr çizgideki DNVP'de yer aldı, nasyonal sosyalist diktatörlük rejiminin kurulmasından sonra 1938'de NSDAP'ye geçti. Haziran-Aralık 1932'de Başbakanlık yaptı, 1934-1938 arasında "özel misyonla"

Viyana'da bulundu, Nisan 1939'da Ankara'ya atandı. Nisan 1945'te tutuklandı. Nürnberg Mahkemesi'nde beraat etti. 1947'de başka bir mahkeme tarafından sekiz yıl zorunlu çalışmaya mahkûm edildi, 1949'da salıverildi.

Paldiel, Dr. Mordecai: 1982-2007 arasında Kudüs, Yad Vashem'de yönetici. Sonrasında ABD'de değişik üniversitelerde profesör ve International Raoul Wallenberg Foundation danışmanı.

Payman, Kemal Aziz: 1936'dan itibaren Dışişleri Bakanlığı'nda genel müdür yardımcısı, daha önce (Ocak 1934-Ocak 1936) Hamburg Başkonsolosu.

Peker, Recep (1889-1950): 1931-1936 yılları arasında CHP Genel Sekreteri. Harp Akademisi mezunu. 1923'te TBMM'ye girdi ve yedi dönem miletvekilliği yaptı. Bir süre Hakimiyeti Milliye gazetesinin başyazarıydı. 1924-1925 İçişleri Bakanı, 1925-1927 Milli Savunma Bakanı, 1928-1930 Bayındırlık Bakanı. Antidemokratik görüşleri vardı, faşist İtalya ile Almanya'daki parti-devlet örgütlenmesine ilgi duyuyordu. Verdiği "İnkılap Dersleri", Kemalizmi doktrinleştirmeye dönük bellibaşlı girişimler arasındadır. 1942-1943'te yine İçişleri Bakanıydı, savaştan sonra 1946-1947'de Başbakan olarak görev yaptı.

Mareşal Pétain (1856-1951): Haziran 1940-Ağustos 1944 arasında Fransa Devlet Başkanı. Mareşal. Birinci Dünya Savaşı'ndaki başarılarıyla popüler oldu. Almanya'nın Fransa'yı işgali sırasında "Milli Devrim" hareketinin önderi ve işbirlikçi hükümetin başkanı oldu. Ağustos 1945'te ölüm cezasına çarptırıldı, affedildi, 1951'de sürgünde öldü.

Rademacher, Franz (1906-1973): Mart 1940-Haziran 1943 arasında Dışişleri Bakanlığı "Yahudi Şubesi" Başkanı. Hukukçu, SA (katılımı 1932) ve NSDAP üyesi (1933). 1937'de Dışişleri'ne girdi. 1940 ilkbaharında "Daire D"nin "Yahudi Şubesi"nin başkanı. 1940'ta bütün Avrupa Yahudilerinin Madagaskar adasına tehcirini öneren "Madagaskar planını" ortaya attı. 1941'de Belgrad'da Yugoslavya Yahudilerinin katliamını yönetti. Batı Avrupa ülkelerindeki Yahudilerin tehcirinin örgütlenmesine katıldı. Amiri M. Luther'in tasfiyesinin ardından 1943'te Dışişleri'nden uzaklaştırıldı ve savaş sonuna kadar asker olarak görev yaptı. 1952'de, Yugoslavya'daki eylemle-

rinden ötürü "cinayete iştirak" etmekten 3 yıl 5 ay hapse mahkûm edildi. Suriye'ye kaçtı. 1966'da Almanya'ya döndü, hakkında dava açıldı ancak yargılanamadan öldü.

Reeder, Eggert (1894-1959): 1940-1944 arasında Belçika'daki Alman askeri idare şefi. Hukukçu. 1919'da radikal sağ milislerde yer aldı, NSDAP ve SS'e katıldı (1933). 1933'ten sonra Aachen, Köln ve Düsseldorf'da mülki amir oldu. 1940'ta işgal edilen Belçika'daki Alman yönetimine atandı. 1951'de Brüksel'de 20 yıl hapse mahkûm edildi, birkaç hafta sonra salıverildi.

Ribbentrop, Joachim von (1893-1946): 1938-1945 arası Alman Reich Dışişleri Bakanı. NSDAP (katılımı 1933) ve SS üyesi (1933), 1934'te NSDAP'nin Dış politika sorumlusu oldu ("Ribbentrop Ofisi" bir süre Gölge Dışişleri işlevi gördü). 1936'dan 1937 sonuna dek Londra Büyükelçisi, Şubat 1938'de Dışişleri Bakanı oldu. Nürnberg Mahkemesi'nde baş savaş suçluları arasında hüküm giydi ve idam edildi.

Rintelen, Emil von (1897-1981): Almanya Dışişleri Bakanlığı politik kısmında müşavir. Hukukçu. 1921'de Dışişleri'ne girdi. 1940'ta NSDAP üyesi oldu. 1932'de Bakanlık'ta politik kısma alındı. 1941'den Mart 1943'e dek Bakan Ribbentrop'un karargâhında yer aldı. Savaştan sonra özel sektörde çalıştı.

Rosenberg, Alfred (1893-1946): Nazizmin baş ideologlarından. Hitler'in danışmanı. 1919'da NSDAP'nin öncülü olan Alman İşçi Partisi DAP'a girdi. 1921'de Völkischen Beobachter yazarı oldu. 1930'da parlamentoya seçildi, 1933'te NSDAP "Dış Politika Dairesi" yöneticisi oldu. 1941'de antisemit "Yahudi Sorunu Araştırma Enstitüsü"nün kuruluşunu gerçekleştirdi. Avrupa çapında Yahudi kütüphanelerinin, galerilerinin ve arşivlerinin yağmalanmasını organize etti. Kasım 1941'de işgal edilen "Doğu Bölgeleri" ile ilgili bakanlığa atandı. 1946'da Nürnberg Mahkemesi'nde baş savaş suçluları arasında hüküm giydi ve idam edildi.

Rödiger, Conrad Dr. (1887-1973): 1940'tan itibaren Dışişleri Bakanlığı Milletler Hukuku Dairesi Başkanı. Hukukçu. 1914'te Dışişleri'ne girdi. 1940'ta NSDAP üyesi oldu.

Röthke, Heinz (1912-1966): Temmuz 1942'den itibaren Fransa Gestaposu Yahudi Dairesi Başkanı. Hukukçu, SS üyesi. Savaş sırasında

önce Brest'te görev yaptı, 1942 ilkbaharında Gestapo Yahudi Dairesi'nde önce Dannecker'in vekili, sonra başkan oldu. Yahudilerin Fransa'dan tehcir edilmesinin sorumlularından biri. 1945'te Fransa'da gıyabında ölüme mahkûm edildi, başına bir şey gelmeden Almanya'da hukuk danışmanı olarak yaşamayı sürdürdü.

Routier, Albert: Türkiye'nin Lyon fahri konsolosu.

Sabis, Ali İhsan (1882-1957): Türk asker ve siyaset adamı. Harp okulu mezunu, Almanya'da askeri eğitim gördü (1909-1911). 1923'te emekli edildi. 1930 ve 40'larda Türkçü-Turancı harekette yer aldı, açıkça Alman yanlısı idi. Almanların çıkardığı Türkische Post'un yayıncılığını üstlendi. 1944'te bazı devlet adamlarına imzasız tehdit mektupları gönderdiği için on beş ay hapse mahkûm oldu. 1954'te Demokrat Parti'den milletvekili seçildi.

Sadak, Necmettin (1890-1953): Gazeteci, siyaset adamı. Fransa'da (Lyon) edebiyat okudu. 1918'de Akşam gazetesini kurdu. 1928-1950 arası Sivas milletvekili. 1932'de Cenevre Silahsızlanma, 1936'da Montreux'de toplanan Boğazlar konferanslarına Türkiye delegesi olarak katıldı. 1947-1950 arası Dışişleri Bakanı.

Saracoğlu, Mehmet Şükrü (1887-1953): Türkiye'nin Dışişleri Bakanı (1938) ve Başbakan (1942). Cenevre Siyasal Bilimler Fakültesi'nden mezun. 1923'ten itibaren İzmir milletvekili, Milli Eğitim Bakanı (1924-1925), Maliye Bakanı (1927-1930), Adalet Bakanı (1933-1938), Dışişleri Bakanı (1938-1942). 1942'de başbakanlığa getirildi (1942-1946). Varlık Vergisi onun döneminde çıkarıldı. 1948-1950 arası Meclis Başkanlığı yaptı.

Sarper, Selim (1899-1968): 1940-1944 dönemi Basın ve Yayın Genel Müdürü. Siyasetçi, bürokrat ve diplomat. Hukuk mezunu. Almanya'da eğitim gördü (lise ve hukuk fakültesinin ilk bölümü). 1927'de Dışişleri Bakanlığı'na girdi, Bükreş Büyükelçiliği Müsteşarlığı yaptı. 1940'ta Basın ve Yayın Genel Müdürlüğü'ne getirildi. Sonra Moskova (1944) ve Roma'da (1946) büyükelçilik, Birleşmiş Milletler Türkiye daimi delegeliği (1947) ve NATO Konseyi Türkiye daimi temsilciliği (1957-1959) yaptı. 1960-1962 döneminde Dışişleri Bakanı.

Schaumburg, Ernst (1880-1947): Ağustos 1940-Mayıs 1943 arası Büyük-Paris (bugünkü "Île-de-France") bölgesinin askeri komutanı.

Ekim 1943'ten itibaren silahlı kuvvetlerde aktif görevden uzaklaştırıldı.

Schellenberg, Walter (1910-1952): 1941 sonundan itibaren SD Dış İstihbarat Servisi Başkanı. SS ve NSDAP üyesi (katılımı 1933). 1934'te SD merkezinde görev aldı, 1939'da RSHA İç Gizli Servis şefi oldu. 1949'da Nürnberg Mahkemesi'ne bağlı olarak bakanlık görevlilerinin yargılandığı "Wilhelmstraße" davasında altı yıl hapse mahkûm edildi. 1950'de salıverildikten sonra Britanya Gizli Servisine danışmanlık yaptı.

Schleier, Rudolf (1899-1959): 1940-1943 arası Almanya'nın Paris Elçiliğinde Başkonsolos ve Büyükelçi vekili, Abetz'in vekili, NSDAP Yurt dışı örgütünün Fransa yöneticisi, Alman-Fransız Cemiyeti'nin Başkan Yardımcısı, Ocak 1944'ten itibaren Dışişleri Bakanlığının yeni kurulan Antisemitist Proganda Bölümü'nün başkanı. Nürnberg mahkemelerinin hazırlıkları çerçevesinde Schleier'e karşı da tahkikat başlatılmasına rağmen, hakkında hiçbir zaman dava açılmadı.

Schwartz, Phillip (1894-1977): 1933'ten itibaren İstanbul Üniversitesinde Tıp Fakültesi'nin Patoloji Bölümü Başkanı. Hekim, patolog. 1927-1933 arasında Frankfurt anı Main Üniversitesi'ndeydi, Yahudi olduğu için Nisan 1933'te görevine son verildi. Aynı ay Zürih'te "Alman bilim adamları danışma bürosu"nu açtı (burası "acil yardım derneği" diye bilindi) ve Albert Malche vasıtasıyla birçok Alman-Yahudi bilim insanının Türkiye'de iş bulmasını sağladı. 1933'ten itibaren İstanbul Üniversitesi'nde, 1953'ten sonra da ABD'de Pennsylvania'da Warren State Hospital'de çalıştı.

Scurla, Herbert (1905-1981): 1939-1945 arası Almanya Bilim ve Eğitim Bakanlığı Başmüsteşarı. NSDAP üyesi (katılımı 1933). 1934'te Berlin'de siyasetbilimi doçenti oldu, 1939'dan itibaren Bilim ve Eğitim Bakanlığı'nda görev yaptı. Bu sıfatıyla 11-25 Mayıs 1939'da İstanbul ve Ankara'da bulunarak, mülteci bilim insanlarının takibatı maksadıyla "Türk bilim kurumlarında Alınan yüksek okul öğretmenlerinin durumu" hakkında bir rapor hazırladı. Çok sayıda kitap yazdı. Savaştan sonra Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nde yazar ve yayıncı.

Simond, G. Edmond (1892-?): Şubat 1943 - Aralık 1945 arası Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin Türkiye temsilcisi. Mühendis. İskenderiye (Mısır) doğumlu. İsviçre vatandaşı. Kızılhaç tarafından Türkiye'ye atanmadan önce Bağdat'ta yaşıyordu. 1945'ten sonra mesleğine döndü.

Slottke, Gertrud (1902-1971): 1942'den itibaren Lahey'de SD ve Polis yönetimi nezdinde Yahudi Dairesi "uzmanı". Sekreter. NSDAP üyesi (katılımı 1933), 1941 ilkbaharından itibaren Hollanda'da Alman Güvenlik Polisinde (SiPo), 1942 başından itibaren de Lahey'deki Yahudi Dairesi'nde görev yaptı. Slottke burada belirli Yahudilerin (yansız ülke vatandaşı olmaları, Yahudi olmayanlarla evli bulunmaları vb. nedenlerle) tehcirden alıkonması veya alıkoyma kararının kaldırılmasına karar veriyordu. Savaştan sonra kısa süre tutuklu kaldı, 1945'te salıverildi. Ancak 1967'de Hollanda'da mahkeme önüne çıkarıldı ve 54.982 vakada cinayete iştirak etmekten beş yıl hapis cezasına çarptırıldı.

Steengracht, Gustav Adolf (1900-1969): 1943-1945 döneminde Dışişleri Bakanlığı'nda Müsteşar. Hukukçu. NSDAP üyesi (katılımı 1933). 1938'de Dışişleri'ne girdi, 1940'tan 1943'e dek Dışişleri Bakanı von Ribbentrop'un karargâhında çalıştı. Mart 1943'te müsteşar oldu. 1949'da Yahudi tehcirlerine iştirak etmekten 7 yıl hapis cezasına çarptırıldı, 1950'de salıverildi.

Steinhard, Laurence Adolphe (1892-1950): ABD diplomatı. 1942-1945 arası Türkiye'de ABD Büyükelçisi. 1933'te Dışişleri'ne girdi. İsveç, Peru ve (1939-1942 arası) Sovyetler Birliği'nde görev yaptı. Ankara'daki görevi sırasında hem Yahudi örgütlerinin kurtarma girişimlerinde bulundu hem de WRB temsilcisi Hirschmann'a destek verdi.

Stroop, Jürgen (1895-1952): Yüksek SS ve Polis Lideri (HSSPF). NSDAP ve SS üyesi (katılımı 1932). 1942'de Lemberg'de SS ve polis yöneticisi. 1943'te Varşova gettosu isyanının bastırılmasından bizzat sorumluydu ("Varşova Kasabı" lakabıyla anıldı), Eylül-Kasım 1943 döneminde Yunanistan'da SS ve Polis yöneticisi olarak Atina'da Yahudilere dönük takibatı yönetti; 1947'de bir ABD askeri mahkemesince ölüme mahkûm edildi, Polonya'ya teslim edildi, tekrar ölüm cezasına mahkûm oldu ve 1952'de idam edildi.

Stülpnagel, Otto von (1878-1948): Ekim 1940-Şubat 1942 döneminde Fransa'da Almanya'nın Askeri Komutanlığı (MBF). General. İşgal yönetiminin birinci derece yetkililerinden biri olarak Yahudilere dönük hak ihlalleri ve takibattan sorumlu. İlk rehine infazlarının ve tehcirlerin emrini verdi. Savaştan sonra tutuklanarak Fransa'ya teslim edildi, tutukluyken intihar etti.

Stülpnagel, Karl Heinrich von (1886-1944): 1942-1944 arası Fransa'da Almanya'nın Askeri Komutanlığı (MBF). General. Daha önce Rusya seferinde 17. Ordu komutanı. Selefi Otto von Stülpnagel'in kuzeni. Hitler'e karşı askeri muhalefetin üyelerinden biri olarak 30 Ağustos 1944'te idam edildi.

Tanrıöver, Hamdullah Suphi (1885-1966): Siyaset adamı ve yazar. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Bükreş'te büyükelçi. Milliyetçi akımın öncülerinden. 1912'de "Türk Ocağı"na girdi ve başkan oldu, aralıklarla 34 yıl Türk Ocağı başkanlığı yaptı. 1920'de TBMM'ye girdi ve aynı yıl İcra Vekilleri Heyeti'nde Maarif Vekilliği'ne getirildi. Aralıklarla altı dönem milletvekiliği yaptı. 1925'te ikinci kez Eğitim Bakanı oldu.

Thadden, Eberhard von (1909-1964): Hukukçu. NSDAP (katılımı 1933) ve SS (1936) üyesi. Mayıs 1933'te Dışişleri'ne girdi. Nisan 1943'ten savaş sonuna dek Yahudi Şubesi Başkanı, bu göreviyle RSHA'yla irtibattan sorumluydu ve tüm Avrupa'dan Yahudilerin tehcirinde rol oynadı. Ancak 1960'lı yıllarda Essen eyalet mahkemesince hakkında açılabilen ceza davası 1964'te bir otomobil kazasında ölmesi üzerine düştü.

Türkmen, İlter (1927-): 1988'de Paris Büyükelçisi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunu. 1949'da girdiği Dışişleri Bakanlığı'nda çeşitli görevler aldı. Eylül 1980-Ekim 1983 Dışişleri Bakanı, 1983'te BM Cenevre Daimi Temsilcisi, 1985'te BM New York Daimi Temsilcisi, 1988'de Paris Büyükelçisi oldu. 1991'de emekli oldu. 1995 genel seçimlerinde MHP'den İzmir milletvekili adayı olduysa da seçilemedi.

Ülkümen, Selahattin (1914-2003): Ocak 1943 - Ağustos 1944 arası Türkiye'nin Rodos Konsolosu. Siyasetbilimi mezunu. 1934'te Dışişleri'ne girdi. Basın ve Enformasyon Dairesi'nde görev yaptı. 1943 başında Konsolos olarak Rodos'a atandı. İkinci Dünya Savaşı'nın

ardından Bern, Roma, Oslo ve Kahire'de diplomatik görevlerde bulundu. Yad Vashem Hafıza Müzesi kurumu tarafından "Uluslararası Dürüst-Adil Kişi" sayılarak onurlandırılmıştır.

Wagner, Horst (1906-1977): 1943-1945 arası Dışişleri Bakanlığı'nda "Yahudi Şubesi"nin bağlı bulunduğu "Yurt içi Dairesi"nin başkanı. SS (katılımı 1936) ve NSDAP (1937) üyesi. 1938'de Ribbentrop'un karargâhına alındı, Nisan 1943'te "Yurt içi Dairesi"ne atanarak SS ile Dışişleri arasında Yahudilerin takibatıyla ilgili irtibatı sağlamayı üstlendi. 1948'de ABD silahlı kuvvetlerinin elinden İtalya'ya, oradan Arjantin ve İspanya'ya kaçtı. 1956'dan sonra Federal Almanya'da yaşadı. 1967'de Essen eyalet mahkemesinde hakkında açılan davadan, bir dizi sürünceme taktiği izleyerek (hastalık, avukat değiştirme vb.) ölümüne kadar kaçınmayı başardı.

Weissmann, Isaac (1910/1914-?): 1943'ten itibaren WJC'nin Portekiz temsilcisi. İstanbul'da doğdu, Berlin'de eğitim gördü. 1934'te Fransa'ya gitti. Almanya'nın Fransa'yı işgali üzerine Portekiz'e sığındı. Yahudi mültecilerine yardım amacıyla bir komite kurdu. Sonra Dünya Yahudi Kongresi'nin (WJC) Portekiz temsilciliğini üstlendi.

Weizman, Chaim (1874-1952): Jewish Agency (Yahudi Ajansı) Başkanı. Rusya'da Motal'da doğdu. Almanya ve İsviçre'de kimya öğrenimi gördü. 1910'da Britanya vatandaşlığına geçti. 1920-31 ve 1935-46 dönemlerinde Dünya Siyonist Örgütü'nün başkanlığını üstlendi. 1929-1931 ve 1935-1946 dönemlerinde Jewish Agency'nin de başkanıydı. 1948'de İsrail'in ilk devlet başkanı oldu.

Wise, Stephen Dr. (1874-1949): 1936-1949 arası WJC Başkanı. Rabbi. Budapeşte'de doğdu, o çocukken ailesi ABD'ye taşındı. Dinsel eğitim gördü. Toplumsal mücadelelerde yer aldı, National Association for the Advancement of Colored People'ın (Renkli İnsanların Terakkisi için Ulusal Birlik) kurucusu oldu. ABD'de birçok Yahudi kuruluşunun yöneticiliğinde bulundu: Zionist Organization of America'nın, American Jewish Congress'in başkanlığını yaptı; 1936'da kurucularından olduğu Dünya Yahudi Kongresi'nin başkanlığını ölümüne kadar yürüttü.

Wisliceny, Dieter (1911-1948): 1942-1944 arası Slovakya, Macaristan ve Yunanistan Yahudilerinin tehcirinden büyük ölçüde sorum-

lu. NSDAP ve SA üyesi (katılımı 1931). 1934'te SA'dan SS'e geçti, Haziran 1934'te SD'de, Nisan 1937'de buranın "Yahudi Dairesi"nde yer aldı. 1938'den itibaren Eichmann'ın yakın çevresindeydi. Savaştan sonra Çekoslovakya'ya teslim edildi, 1948'de ölüm cezasına çarptırıldı ve idam edildi.

Woermann, Ernst (1888-1979): 1938'den sonra Dışişleri Bakanlığı Siyasi Bölüm Başkanı. Hukukçu. 1919'da Dışişleri'ne girdi, Viyana ve Londra'da diplomatik görev yaptı. NSDAP üyesi (katılımı 1937). 1937'de Dışişleri politik kısım yöneticisi oldu. 1943-1945 arası Nanking Büyükelçisi idi. 1949'da Nürnberg Mahkemesi'ne bağlı olarak açılan bir davada yedi yıl hapis cezasına çarptırıldı, 1950'de salıverildi.

Wolf, Eduard: 1926'dan itibaren Hamburg'da Türkiye'nin fahri konsolosu. Şubat 1938'de antisemitist takibat baskısı altında intihar etti.

Yalçın, Hüseyin Cahit (1874-1957): gazeteci, yazar. 1908'de İttihat ve Terakki'nin görüşlerini savunan Tanin gazetesinin kurucusu. 1939-1950 İstanbul ve Kars milletvekili. 1939-1950 yıllarında Tanin gazetesini yeniden çıkardı. Aralık 1945'te başta *Tan* olmak üzere ilerici gazetelere karşı yazdığı provokatif yazılar üzerine bu kurumlar saldırıya uğradı ve tahrip edildi. 1955 yılında 6/7 Eylül olayları sırasında da benzer bir rol oynadı.

Yolga, Namık Kemal (1914-2001): 1940-1945 döneminde Türkiye'nin Paris konsoluğunda kâtip ve sonra başkonsolos yardımcısı. Nisan 1940'ta Almanya'nın Fransa'yı işgalinden iki ay önce başkonsolos yardımcısı olarak Paris'e atandı. Savaştan sonra Roma, Paris, Karakas, Tahran ve Moskova'da büyükelçi olarak görev yaptı. 1960-1963'te Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreterliği görevinde bulundu.

Zöpf, Wilhelm (1908-?): Almanya'nın Hollanda'yı işgali sırasında burada "Yahudi müşaviri" idi. Hukukçu. NSDAP (katılımı 1933) ve SS (1937) üyesi. 1940'tan itibaren RSHA'da görev yaptı, 1940 yazından itibaren işgal edilen Hollanda'da Güvenlik Polisi ve SD'nin Yahudi Dairesi yöneticisi idi. Bu görevinde Hollanda Yahudilerinin imha kamplarına sevkinde rol oynadı. 1967'de Münih eyalet mahkemesince 54.982 kişinin öldürülmesine iştirak etmekten dokuz yıl hapse mahkûm edildi.

Birincil Kaynaklar

American Jewish Archives, Cincinnati (AJA).

American Jewish Joint Distribution Committee-Archives, New York (AJJDC).

American Spehardic Federation Arşivleri (Center for Jewish History içinde) New York.

Archives des Affaires étrangères (La Courneuve, Fransa).

TC Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Ankara, (BCA).

Brandenburgisches Landeshauptarchiv, Potsdam (BLHA).

Bundesarchiv Berlin, Berlin-Lichterfelde (BAL).

Centre de Documentation juive Contemporaine, Paris, (CDJC).

Centre d'Etudes et de Documentation, Guerre et Sociétés contemporaines, Brüksel (CEGES).

Centro di Documentazione Ebraica Contemporanea, Milano (CDEC).

Centrum Judaicum, Berlin.

Central Zionist Archives, Kudüs, (CZA).

The Central Archives for the History of the Jewish People, Kudüs.

Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, Viyana, (DÖW).

Franklin D. Roosevelt Library and Museum Archives, Hyde Park / Poughkeepsie, NY (FDR-Library-Archives).

Gemeentearchief Amsterdam, (Belediye Arşivi) Amsterdam.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, (GStA PK).

Landesarchiv Berlin; (LAB).

Nationaal Archief Den Haag.

National Archives at College Park, Maryland, (NARA).

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam (NIOD).

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin, (PAAA).

Service Public Federal Securite Social / Service des victimes de la Guerre, Brüksel (SVG) [bugün CEGES içinde].

Staatsarchiv Hamburg.

United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington.

Wiener Stadt- und Landesarchiv, Viyana.

Yad Vashem, Kudüs.

Státní ústřední archiv v Praze [Prag Merkezi Devlet Arşivi] (bugünkü ismi: Národní archiv [National Archive].

Hafıza Müzeleri'nin Tutuklulara Dair Tuttukları Kayıtlar ve Çeşitli Belgeler

Mauthausen Toplama Kampı Hafıza Müzesi'nin Arşivi.

Dachau Toplama Kampı Hafıza Müzesi'nin Arşivi.

Les Fils et Filles des Déportés Juifs de France, Derneğin Arşivi, Paris.

Bergen-Belsen Toplama Kampı Hafıza Müzesi'nin Arşivi.

Buchenwald Toplama Kampı Hafıza Müzesi'nin Arşivi.

Neuengamme Toplama Kampı Hafıza Müzesi'nin Arşivi.

Ravensbrück Toplama Kampı Hafıza Müzesi'nin Arşivi.

Musée juif de la Déportation et de la Résistance (MJDR) Malines (Belçika).

Institut Terezínské iniciativy (Terezin Girişim Enstitüsü) Prag.

Auschwitz Toplama Kampı Hafıza Müzesi'nin Arşivi.

Yayımlanmış Belgeler ve Dosya Kayıtları

Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik (ADAP), Seri C, D ve E, Göttingen 1971 ve müteakip yıllar.

Archiv der Gegenwart (ADG), ciltler 1940-1943.

British documents on foreign affairs /general ed: Kenneth Bourne.

— Part 2. From the First to the Second World War /Series B. Turkey, Iran, and the Middle East, 1918-1939.

— Cilt 30 (Turkey, July 1923 - March 1927) - Cilt 35 (Turkey, January 1938 - December 1939) (ed.: Bülent Gökay), Univ. Publ. of America, 1997.

Constantopoulou, Photini/Veremis, Thanos : Documents on the History of the Greek Jews Records from the Historical Archives of the Ministry of Foreign Affairs, Atina 1999.

Düstür, Üçüncü Tertip 3, cilt 13, Ankara; cilt 17, Ankara 1936; cilt 19, Ankara 1938.

Klarsfeld, Serge/Steinberg, Maxime: Die Endlösung der Judenfrage in Belgien, [Belgeler] New York 1980.

Klarsfeld, Serge (ed.)[1999-a ve b] : Recueil de documents des archives du comité international de la croix-rouge sur le sort des Juifs de France internés et déportés 1939-1945 Cilt I ve II, Paris (?) 1999.

Klarsfeld, Serge (ed.) [1978-b]: Die Endlösung der Judenfrage in Frankreich [belgeler], Paris 1978.
Meray, Seha L., Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler, Ankara 1970.
Şimşir, Bilâl N., Türk Yahudiler, Belgeler, 2 cilt, Ankara [v.d.], 2010.

Süreli Yayınlar

Allgemeine Zeitung des Judentums (AZJ).
Archives Israélites, [Konsistoryumu'nun çıkardığı bülten] Paris, (yıllar 1929-1932).
Ayın Tarihi, Ankara, (yıllar 1942-1943).
La Boz de Türkiye, iki haftalık, İstanbul, (1945-1949).
La Boz del Oriente, İstanbul (1936-1939).
Les cahiers séfaradis, üç aylık, Neuilly sur Seine, 1946-1949.
Cumhuriyet, çeşitli sayılar (1933-1945).
Dziennik Polski, Londra (1943).
Informationsblâtter ("Zentralausschuss der deutschen Juden für Hilfe und Aufbau"'nın bülteni.
Israelitisches Familienblatt, (yıl 1935).
The Jewish Chronicle, Londra, (1926-1934).
JTA (Jewish Telegraphic Agency), daily news bulletin, New York.
Le Judaïsme Sépharadi, Paris, (1933-1939).
Jüdische Rundschau , Berlin, (1925-1935).
Kadro, İstanbul, (1932-1934).
Mitteilungen der türkischen Israelitengemeinde (Sephardim) Viyana, (1919-1920).
Los Muestros, Brüksel, (2002-2005).
Ofipresse (Office Israélite de Presse et de Documentation) Brüksel, (1945).
Resmi Gazete, (1934-1944).
Le Temps Sépharade, Paris, (1987-1988).
Ulus (1938-1945).
Vatan, çeşitli sayılar (1938-1945).
La voix sépharade, Lyon, cilt 1 (1963) ve 2 (1964).
Zeitschrift der Türkischen Handelskammer in Deutschland, Berlin, (1928-1938).
Milliyet, Hürriyet ve Sabah (çeşitli sayılar).

Görüşmeler

Elfi Alfandari ile 14.3.2004 tarihinde İstanbul'da yapılan görüşme.
Victor Algazi ile 17.1.2004 tarihinde Marsilya'da yapılan görüşme.
Jo Amiel ile 2004 Kasım ayında Paris'te yapılan görüşme.
André Asriel ile 2007 Temmuz ayında Berlin'de yapılan görüşme.
Jochanan Ariel ile 2008 Mayıs ayında Hayfa'da yapılan görüşme.
Albert Barbouth ile 2004 Ocak ayıda Marsilya'da yapılan görüşme.

Luise Behar ile 2003 Temmuz ayında İstanbul'da yapılan görüşme.
Olga Benbanaste ile 14.3.2004 tarihinde İstanbul'da yapılan görüşme.
Nathan Ben-Brith ile 2008 Mayıs ayında G'nat Shomron'da yapılan görüşme.
Arlette Bules ile 2004 Kasım ayında Paris'te yapılan görüşme.
Dan Catarivas ile 6. 5. 2008 tarihinde Tel Aviv'de yapılan görüşme.
Rahel Catarivas ile 7.5. 2008 tarihinde Kiryat Yam'da yapılan görüşme.
Rivka Cohen ile 2003 Kasım ayında Brüksel'de yapılan görüşme.
Moshe Dana ile 23.12.2005 tarihinde Milano'da yapılan görüşme.
Naim Güleryüz ile 2003 Ağustos ayında İstanbul'da yapılan görüşme.
Marianne Laqueur ile 2004 Haziran ayında Wiesbaden'de yapılan görüşme.
Daniel Natan ile 2003 Kasım ayıda Brüksel'de yapılan görüşme.
Elvire Ovadya ile 21.3.2004 tarihinde İstanbul'da yapılan görüşme.
Lazar Rousso ile 13.3.2004 tarihinde İstanbul'da yapılan görüşme.
Victor Sarfati'ile 14.1.2004 tarihinde Nice'te yapılan görüşme.
Nora Schârf ile 2009 Eylül ayında Cenevre'de yapılan görüşme.
Germaine Sephiha ile 17.7.2006 tarihinde Brüksel'de yapılan görüşme.
Haïm Vidal Sephiha ile 25.1.2004 tarihinde Sceau/Paris'te yapılan görüşme.
Stanford Shaw ile 17.3.2004 tarihinde Ankara (Bilkent)'te yapılan görüşme.
Ethy Semtob ile 2003 Kasım ayında Brüksel'de yapılan görüşme.
Lina Tain ile 19.1.2004 tarihinde Grenoble'de yapılan görüşme.
Eliane Ullmann ile 19.1.2004 tarihinde Grenoble'de yapılan görüşme.
Stella Ventura ile 22.3.2004 tarihinde İstanbul'da yapılan görüşme.
Claire Venturero ile 2004 Mart ayında Paris'te yapılan görüşme.
Fred Zacouto ile 2004 Kasım ayında Paris'te yapılan görüşme.
Madame Z. ile 2004 Kasım ayında Paris'te yapılan görüşme.

Video-Kayıtlar

Ehud Avriel ile Claude Lanzmann tarafından 1979 yılında yapılan video röportajı; USHMM arşivi, RG 60.5000.

Eli ve Francis Ofner ile 1992 Israel'de yapılan video röportajı; USHMM arşivi, RG-50.120*0115.

David Stoliar ile Radu Ioanid tarafından 20.8. 1997 tarihte yapılan video röportajı, USHMM arşivi, RG 50030-0384.

Haïın Vidal Sephiha ile 13.7.1995 tarihinde yapılan video röportajı, Survivors-of-the-Shoah-Visula-History-Foundation.

Fortunée Afriat ile 20.1.1996 tarihinde yapılan video röportajı, Survivors-of-the-Shoah-Visula-History-Foundation.

Kitap ve Makaleler

Abravanel, Nicole, Paris et le séphardisme ou l'affirmation sépharadiste à Paris dans les années trente; Busse W./Varol-Bornes M.C.(ed.), Sephardica - Hommage à Haim Vidal Sephiha, S. 497-523, Bern 1996.

ADAP, bkz. Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik.

Akar, Nejat, *Anadolu'da Bir Çocuk Doktoru - Ord. Prof. Dr. Albert Eckstein*, Ankara 1999.

Akar, Rıdvan, *Aşkale Yolcuları - Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları*, 3. baskı, İstanbul 2000.

Akçam, Taner, *Armenien und der Völkermord - Die Istanbuler Prozesse und die türkische Nationalbewegung*, Hamburg 1996.

Aktar, Ayhan, *Varlık Vergisi ve "Türkleştirme" Politikaları*, İstanbul 2000.

Alexander, Gabriel, *Die jüdische Bevölkerung Berlins in den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts: Demographische und wirtschaftliche Entwicklungen*, R. Rürup (ed.), Jüdische Geschichte in Berlin, s. 117-148, Berlin 1995.

Amicale des Déportes d'Auschwitz de des Camps de Haute-Silésie: Marseille, Vichy et les Nazis - Le temps des rafles. La déportation des juifs, Marsilya 1993.

Amiel, Jo, *Les temps du siècle*, Paris 2000.

Amiel, Jo, *La rafle. Un sana très ordinaire 1942-1944*, Paris 1993.

Amipaz-Silber, Gitta, *Sephardi Jews in Occupied France: Under the Tyrant's Heel, 1940-1944*, Kudüs 1995.

Angel, Jaques, Drancy, les premiers mois; *Revue d'histoire de la Shoah*, sayı 165 s. 185-207, Paris 1999.

Angel, Marc D., *Destruction of the Jews of Rhodes*; Gaon/Serels (ed.): Del fuego - Sephardim and the Holocaust, s. 98-106, New York 1995.

Antébi, Élisabeth, *Les missionnaires juifs de la France, 1860-1839*, Paris 1999.

Apel, Linde, *Jüdische Frauen im Konzentrationslager Ravensbrück 1939-1945*, Berlin 2003.

Armağan, A. Munis, *Anadolu Tarihinde Tire Yahudileri*, İzmir 2005.

Aslan, Fikret/Bozay, Kemal, *Graue Wölfe heulen wieder - Türkische Faschisten und ihre Vernetzung in der BRD*, Münster 2000.

Atilhan, Cevat Rıfat, *Suzi Liberman'ın Hâtıra Defteri*, İstanbul 1969 (3. baskı).

Ayala, Amor/Halévy, Michael, *Un sefardi de Hamburgo en Madrid; Raíces*, No 62, s. 47-50, Madrid 2005.

Aydemir, Şevket Süreyya, *İkinci Adam*, 3 cilt, İstanbul, 2000 (birinci baskı 1966).

Bahar, Beki L., *Efsaneden Tarihe Ankara Yahudileri*, İstanbul 2003.

Bajohr, Frank/ Pohl, Dieter, *Der Holocaust als offenes Geheimnis - die Deutschen, die NS-Führung und die Alliierten*, Münih 2006.

Bali, Rıfat N., *1934 Trakya Olayları*, İstanbul 2008.

— *The Varlık Vergisi Affair*, İstanbul 2005.

— [2004-a], *Devlet'in Yahudileri ve "Öteki" Yahudi*, İstanbul 2004.

— [2004-b], *Anadolu'dan Yeni Dünya'ya*, İstanbul 2004.

— [2001-a], *Musa'nın Evlatları Cumhuriyet'in Yurttaşları*, İstanbul 2001.

— [2001-b], *Les relations entre Turcs et Juifs dans la Turquie Moderne*, İstanbul 2001.

— [1999-d], "Yeni Bilgiler ve 1934 Trakya Olayları II", Tarih ve Toplum sayı 187, s. 42-48, İstanbul 1999.

— [1999-c], "Yeni Bilgiler ve 1934 Trakya Olayları I", Tarih ve Toplum sayı 186, s. 47-55, İstanbul 1999.

— *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri - Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İstanbul 1999.

Baltacıoğlu Ali, [2007-a], "Einstein ve Propaganda", Toplumsal Tarih, sayı 162, Haziran 2007, s. 32-35.

— [2007-b], "Darülfününun Tasfiyesi", Toplumsal Tarih, sayı 167, Kasım 2007, s. 34-43.

Barlas, Haim, *Hatzala Bi'yemeyy Ha-Sho'ah* [Holokost esnasında kurtarma], Tel Aviv 1975.

Barutçu, Faik Ahmet, *Siyasî Anılar 1939-1954*, İstanbul 1977.

Bauer, Yehuda, *When Did They Know?* Marrus, Michael, The Nazi Holocaust, Cilt 8, Bölüm1 (Bystanders to the Holocaust) s. 52-59, Londra vd. 1989.

Bayraktar, Hatice, "Zweideutige Individuen in schlechter Absicht" - *Die antisemitischen Ausschreitungen in Thrakien 1934 und ihre Hintergründe*, Berlin 2011.

— "The anti-Jewish pogrom in Eastern Thrace in 1934: new evidence for the responsibility of the Turkish government", *Patterns of Prejudice*, Cilt 40, sayı 2, 2006, s. 95-111.

— Salamon ve Rabeka, "Judenstereotype in Karikaturen der türkischen Zeitschriften Akbaba, Karikatür und Milli Inkilap 1933-1945", (Yayımlanmamış Master Tezi , Berlin 2003) [Bu tez aynı başlıkla 2006 yılında Berlin'de yayımlandı. Kitapta referans verdiğim notlar, Master-tezini esas alıyor].

Behar, Becky, *La strage dimenticata, Meina settembre 1943, Il primo eccidio di ebrei in Italia*, Novara 2003.

Behar, Isaak, "Versprich mir, dass du am Leben bleibst", Münih 2002.

Behr, Shulamith (ed.), "Arts in exile in Britain 1933-1945: politics and cultural identity", *The Yearbook of the Research Centre for German and Austrian Exile Studies*, cilt 6, Amsterdam 2005.

Ben Elissar, Eliahu, *La Diplomatie du IIIe Reich et les Juifs (1933-1939)*, Paris 1969.

Benbassa, Esther/Rodrigue, *Aron, Die Geschichte der sephardischen Juden - Von Toledo bis Saloniki*, Bochum 2005.

Benbassa, Esther/Rodrigue, Aron, *Juifs des Balkans - Espaces judéo-ibériques, XIVe-XXe siècles*, Paris 1993.

— *Histoire des Juifs de France*, Paris 2000.

— "Les Juifs de Turquie durant l'entre-deux-guerres", *Les cahiers de la Shoah*, 1994-1995, s. 121-138, Paris 1995.

Benbassat, David, *Je reviens du camp de Bergen-Belsen*, İstanbul 1992.

Benveniste, Annie, *Le Bosphore à la Roquette - la communauté judéo-espagnol à Paris (1914-1940)*, Paris 1989.

— "Le profil socio-professionnel de la communauté judéo-espagnole du onzième arrondissement de Paris - son implantation entre les deux guerres", Hayyim Avraham (ed.), *Society and Community*, s. 55-67, Kudüs 1991.

Benz, Wolfgang (ed.), *Lexikon des Holocaust*, Münih 2002.

— "Illegale Einwanderung nach Palästina", *Exilforschung*, cilt 19, s.128-144, Münih 2001.

— (ed.), *Dimension des Völkermords - die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, Münih 1991.

— (Ed.), *Das Exil der kleinen Leute - Alltagserfahrungen deutscher Juden in der Emigration*, Münih 1991.

Benz, Wolfgang/Wetzel, Juliane (ed.), *Solidaritāt und Hilfe für Juden während der NS-Zeit*, cilt 7, *Regionalstudien 4: Slowakei, Bulgarien, Serbien, Kroatien mit Bosnien und Herzegowina, Belgien, Italien*, Berlin 2004.

— (ed.), *Solidaritāt und Hilfe für Juden während der NS-Zeit : Regionalstudien 1: Polen, Rumānien, Griechenland, Luxemburg, Norwegen, Schweiz*, Berlin 1996.

Berkes, Niyazi, *Unutulan Yıllar*, İstanbul 1997.

Böer, Ingeborg/Haerkötter, Ruth, "Türken in Berlin 1871 bis 1945: Wahrnehmungen und Begegnungen in Selbstzeugnissen", *Turkologie für das 21. Jahrhundert*, s. 31-43, Wiesbaden 2006.

Bowman, Steven, *Jewish Resistance in Wartime Greece*, Middelsex (UK) 2006.

Bozay, Kemal, *Exil Türkei - ein Forschungsbeitrag zur deutschsprachigen Emigration in die Türkei (1933-1945)*, Münster 2001.

Breitman, Richard, *Official Secrets - What the Nazis Planned, What the British and Americans Knew*, New York 1998.

Broggini, Renata, *La frontiera della speranza*, Milano 1998.

Browning, Christopher, *The Final Solution and the German Foreign Office*, New York 1978.

Burnstyn, Ruth, "Die Geschichte der türkisch/sephardischen Juden in Wien von ihren Anfängen 1718 bis zum Jahr 1938", *Kairos*, sayı 32/33, Salzburg, 1991 s. 98-137.

— "Die Geschichte der türkisch-spaniolischen Juden im Habsburgerreich", Bettelheim/Ley, Ist jetzt hier die "*Wahre Heimat*", s. 17-66, Viyana 1993.

Busse W./Varol-Bornes M.C. (ed.), *Sephardica - Hommage à Haim Vidal Sephiha*, Bern 1996.

Çağaptay, Soner, "Islam, Securalism, and Nationalism in Modern Turkey - Who is a Turk?", Londra/New York 2006.

— "Race, Assimilation and Kemalism: Turkish Nationalism and the Minorities in the 1930s", *Middle Eastern Studies*, yıl 40, sayı 3, s. 86-101, Abingdon 2004.

— (2003-a), "Citizenship policies in Interwar Turkey", *Nations and Nationalism*, sayı 9 (4), s. 601-619, Oxford 2003.

Calef, Noël (Nissim), "Drancy 1941: camp de représailles, Drancy la faim", *Le monde Juif*, sayı 143, s. 133-502, Paris 1991.

Canetti, Elias, *Die gerettete Zunge - Geschichte einer Jugend*, Frankfurt 1979.

Catalan, Tullia, *La Communità ebraica di Trieste (1781-1914)*, Trieste 2000.

Çerkezyan, Sarkis, *Bu Dünya Hepimize Yeter*, İstanbul 2003.

Çetinoğlu, Ali Sait, *Varlık Vergisi 1942-1944 Ekonomik ve Kültürel Jenosid*, İstanbul 2009.

Cohen, Rivka, *Mon enfance sépharade*, Paris 1996.

Collins, Catherine / Frantz, Douglas, *Death on the Black Sea - The Untold Story of the 'Struma' and World War II's Holocaust at Sea*, New York 2003.

Cremer, Jan/Przytulla, Horst, *Exil Türkei, Deutschsprachige Emigranten 1933-1945*, Münih 1991.

Çolak, Melek, Milas Yahudileri, Muğla 2005.

Dalaman, Cem, *Die Türkei in ihrer Modernisierungsphase als Fluchtland für deutsche Exilanten*, Berlin 1998.

Dawletschin-Linder, Camilla, "Die turko-tatarischen sowjetischen Kriegsgefangenen in Zweiten Weltkrieg im Dreiecksverhältnis zwischen deutscher Politik, turanistischen Aspirationen und türkischer Außenpolitik", *Der Islam*, cilt 80, s. 1-29, Hamburg 2003.

Deringil, Selim, *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, İstanbul 1994.

Deringil, Selim, "Hasta Adam'ın Dinç Evlatları", *Toplumsal Tarih*, sayı 121, s. 76-81, İstanbul 2004.

Diekmann, Lieselotte, "Akademische Emigranten in der Türkei; Schwarz/Wegner", *Verbannung - Aufzeichnungen deutscher Schriftsteller aus dem Exil*, s.122-126, Hamburg 1964.

Dietrich, Anne, [1998-a] *Deutschsein in İstanbul - Nationalisierung und Orientierung in der deutschsprachigen Community von 1843-1956*, Opladen 1998.

— [1998-b] "Teutonia - en deutscher Verein in İstanbul", *Zeitschrift für Türkeistudien* 1/2 1998, s. 22-34, Essen 1998.

Dirik, Orhan, *Babam Genetal Kâzım Dirik ve Ben*, İstanbul 1998.

Dray-Bensousan, Renée, *Les Juifs à Marseille pendant la seconde guerre mondiale Août 1939-Août 1944*, Paris 2004.

Döscher, Hans-Jürgen, *Das Auswärtige Amt im Dritten Reich - Diplomatie im Schatten der "Endlösung"*, Berlin 1987.

Dubin, Lois C., *The Port Jews of Habsburg Trieste - Absolutist Politics and Enleightenment Culture*, Stanford 1999.

Dündar, Fuat, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, İstanbul 1999.

Eckert, Rainer, Vom "Fall Marita" zur "wirtschaftlichen Sonderaktion" - Die deutsche Besatzungspolitik in Griechenland vom 6. April 1941 bis zur Kriegswende im Februar/März 1943, Frankfurt v.d. 1992.

Edelheit, Abraham J., *The Yishuv in the Shadow of the Holocaust - Zionist Politics and Rescue Aliya, 1933-1939*, Boulder 1996.

Emre, Gültekin, *300 Jahre Türken an der Spree*, Berlin 1983.

Enfants cachés, Les Juifs d'Orient, Bulletin sayı 37, Paris 2001

Enzyklopädie des Holocaust - Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden, (ed. Israel Gutman) 4 cilt, 2. baskı, Münih 1998

Erkin, Behiç, *Hatırat 1876-1958*, 1959 (yayımlanmamış).

Erkin, Feridun Cemal, *Dışişlerinde 34 Yıl, Anılar - Yorumlar*, Ankara 1980.

Ertekin, Orhangazi, "Cumhuriyet Döneminde Türkçülüğün Çatallanan Yolları", Tanıl Bora, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 4, Milliyetçilik, s. 345-387, İstanbul 2002.

Feingold, Henry L., "Failure to Rescue European Jewry", *Wartime Britain and America - The annals of the American Academy*, 450, s. 113-121, Philadelphia 1980.

Fischer, Alfred Joachim, *In der Nähe der Ereignisse - Als jüdischer Journalist in diesem Jahrhundert*, Berlin 1991.

Fleischer Hagen, Griechenland, Benz (ed.), *Dimension des Völkermords*, s. 241-274, Münih 1996.

Fondation Auschwitz (Brüksel) ed., *Le Passage du Témoin: Portraits et témoignages de rescapés des camps de concentration et d'extermination nazis*, Brüksel 1995.

Friedländer, Saul, *Das Dritte Reich und die Juden - Die Jahre der Judenverfolgung 1933-1939*, Münih 2000.

Friling, Tuvia, "Between friendly and hostile neutrality; Turkey and the Jews during World War II", Rozen Minna (ed.), *The Last Ottoman Century and Beyond II*, s. 309-423, Tel Aviv 2002.

Galanté, Avram, *Histoire des Juifs de Turquie*, cilt 7, içinde, *Appendice a l'Histoire des Juifs des Rhodes*, Istanbul 1986.

Galanté, Abraham, *Recueil de nouveaux documents inédits concernant l'histoire des Juifs de Turquie*, Istanbul 1949.

Galanti, Avram, *Türkler ve Yahudiler: Tarihi, Siyasî Tetkik*, Istanbul 1947.

Gaon, Solomon/ Serels, M. Mitchell (ed.), *Del fuego - Sephardim and the Holocaust*, New York, 1995.

Gedenkbuch Hamburger jüdische Opfer des Nationalsozialismus (yayına hazırlayan: Jürgen Sielemann), Hamburg 1995.

Gedenk- und Bildungsstätte Haus der Wannseekonferenz: Wannsee Konferansı Müzeevi'ndeki serginin kataloğu, Berlin 2001.

Gelber, N.M., "The Sephardic Community in Vienna", *Jewish Social Studies*, sayı 10 (4), s. 359-396, New York 1948.

Gerede, Hüsrev, *Harb İçinde Almanya (1939-1942)*, Istanbul 1994.

Gerlach, Christian, "Nationsbildung im Krieg: Wirtschaftliche Faktoren bei der Vernichtung der Armenier und beim Mord an den ungarischen Juden", Kieser/ Schaller (ed.), *The Armenian Genocide and the Shoah*, s. 347- 422, Zürih 2002.

Gerstner, Josua, *Die Konzentration der deutschen Zigarettenindustrie*, Doktora Tezi, Jena 1933.

Glasneck, Johannes/Kircheisen, Inge, *Türkei und Afghanistan - Brennpunkte der Orientpolitik im Zweiten Weltkrieg*, Berlin (Doğu Almanya, DDR) 1968.

Glasneck, Johannes, *Methoden der deutschen Propagandatätigkeit in der Türkei vor und während des Zweiten Weltkrieges*, Halle 1966.

Görgü-Guttstadt, Corinna, "Depriving non-Muslims of citizenship as part of the Turkification policy in the early years of the Turkish Republic: The case of Turkish Jews and its consequences during the Holocaust", Hans-Lukas Kieser (ed.), *Turkey Beyond Nationalism - towards post-nationalist identities*, Londra [v.d.] 2006.

Graml, Hermann, "Die Behandlung von Juden fremder Staatsangehörigkeit in Deutschland", *Gutachten des Institut für Zeitgeschichte*, cilt 1, s. 85-87, Münih 1958.

Groh, Arnold, "Searching for Sephardic history in Berlin", M. M. Serels, *Semana Sepharad*, s. 33-56, New York 2001.

Gronau, Dietrich, "Ubi bene ibi patria - ein Lehrer und Kaufmann in Istanbul", Wolfgang Benz (ed.), *Das Exil der kleinen Leute - Alltagserfahrungen deutscher Juden in der Emigration*, s. 126-134, Münih 1991.

Grothusen, Klaus-Detlev (ed.), *Der Scurla-Bericht*, Frankfurt a.M. 1987.

Gruner, Wolf, *Judenverfolgung in Berlin 1933-1945, eine Chronologie der Behördenmaßnahmen in der Reichshauptstadt*, Berlin 1996.

Grynberg, Anne, *les internés juifs de camps français - les camps de la honte*, Paris 1991.

Güleryüz, Naim, "Viyana Türk Yahudi Cemaati ve Sinagogu", *Tarih ve Toplum*, sayı 230, s. 35-39, İstanbul 2003.

Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte, cilt I, Münih 1958; cilt II, Stuttgart 1966.

Gutman, Israel, bkz. *Enzyklopädie des Holocaust.*

Guttstadt, Corinna, "Zwischen Rückweisung und Rettung - die Politik der Türkei und ihrer Diplomaten", Arno Lustiger (ed.) *Rettungswiderstand*, Göttingen 2011.

— "Sepharden an der Spree: türkische Juden im Berlin der 20er- und 30er-Jahre und ihr Schicksal während der Shoah", *Berlin in Geschichte und Gegenwart*, (2008), s. 215-233, Berlin 2008.

— "1920 ve 30'larda Berlin'de Sefaradlar, Türkiyeli Yahudiler ve soykırım sırasındaki kaderleri", *Toplumsal Tarih*, sayı 177, s. 24-33, İstanbul, 2008.

— "Turkey's role as a transit space for Jewish refugees to Palestine during WW II, in: Encounters at the Bosphorus. Turkey during WW II", *Proceedings of the international conference in Wroclaw and Kryzyowa,* Poland, 28-30 September 2007, s. 93-115, Wrozław, 2008.

— "Hakikaten "'İnanılmaz Bir Öykü'" - Emir Kıvırcık'ın Behiç Erkin Hakkında Yazdığı *Büyükelçi* Kitabı Üzerine, *Toplumsal Tarih*, sayı 168, s. 56-65, İstanbul 2007.

Haker, Erol, *Edirne, its Jewish Community, and Alliance Schools 1867-1937*, İstanbul 2006.

— *Bir Zamanlar Kırklareli'de Yahudiler Yaşardı*, İstanbul 2002.

Hakko, Vitali, *Hayatım*, İstanbul, 1997.

Hale, William M., *Turkish foreign policy, 1774-2000*, Londra 2000.

Halévy, Michael, "Die Sepharden des Sultans", *Zenith*, sayı 3, s. 46-47, Hamburg 2003.

Hausberg, Dr. Carl, *Die deutsche Zigaretten-Industrie und die Entwicklung zum Reemtsma-Konzern*, Doktora Tezi, Würzburg 1938.

Hebrâus, A., Die spaniolischen Juden, *"Mitteilungen der türkischen Israelitengemeinde (Sephardim) Wien"* sayı 7-8/1919 s. 74-76 ve sayı 9/1919 s. 85-88, Viyana.

Heimat und Exil - Emigration der deutschen Juden nach 1933, Berlin Yahudi Müzesi Vakfı ve Haus-der- Geschichte-der-BRD vakfı'nın birlikte yayımladığı sergi kataloğu, Frankfurt 2006.

Heinen, Eugen, *Sephardische Spuren II, Zur Geschichte des Iberischen Judentums, der Sepharden und Marranen*, Kassel 2002.

Heitmann, Andreas, *Die portugiesisch-jüdische Gemeinde zu Hamburg 1870-1941*, yayımlanmamış Master Tezi, Hamburg 1988.

Hilberg, Raul, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, (3 cilt), Frankfurt 1994.

— *Täter, Opfer, Zuschauer - Die Vernichtung der Juden 1933-1945*, Frankfurt 1992.

Hirsch, Ernst E., *Aus des Kaisers Zeiten durch die Weimarer Republik in das Land Atatürks - eine unzeitgemäße Autobiographie*, Münih 1982.

Hirschfeld, Gerhard, Niederlande, Benz (ed.), *Dimension des Völkermords*, s. 137-165, Münih 1996.

Hirschler, Gertrude, "Sephardim in Vienna and Hamburg during the Holocaust", Gaon/Serels, *Del Fuego*, s. 177-199, New York 1995.

Hirschmann, Ira A., *Life-line to a promised land*, New York 1946.

Hoppe, Hans-Joachim, Bulgarien, Benz (ed.), *Dimension des Völkermords*, s. 275-310, Münih 1996.

Hoss, Christiane, "Der Wahrheit eine Gasse - Franz von Papen und die Rettung der Juden", Verein Aktives Museum, *Haymatloz*, Berlin 2000.

Hyman, Paula, *De Dreyfus à Vichy - L'évolution de la communauté juive en France 1906-1939*, Paris 1985 (Original Columbia 1979).

Ilgaz, Rıfat, *Karartma Geceleri*, İstanbul 1996 (10. baskı).

İnanç, Gül, "The Politics of 'Active Neutrality' on the Eve of a New World Order : The Case of Turkish Chrome Sales during the Second World War", *Middle Eastern Studies*, cilt 42, sayı 6 s. 907-915, Kasım 2006.

Jäschke, Gotthard, "Die Türkei in den Jahren 1942-1951", *Geschichtskalender*, Leipzig 1955.

— "Die Türkei in den Jahren 1935-1941", *Geschichtskalender*, Leipzig 1943.

— "Die Türkei in den Jahren 1933-34", *Geschichtskalender*, Leipzig 1935.

— "Die Türkei seit dem Weltkriege", Teil 1; *Die Welt des Islams*, cilt 10, s.1-154, Berlin 1929.

Jüdisches Adressbuch für Groß-Berlin, 1931, tıpkı basım, Berlin 1994.

John, Michael/Lichtblau, Albert, *Schmelztiegel Wien einst und jetzt*, Böhlau 1993.

Kalderon, Albert E., *Abraham Galante - A Biography*, New York 1983.

Kapyalı, Can, *Çıplak Mankenler*, İstanbul 2000.

Karabatak, Halük, "1934 Trakya Olayları ve Yahudiler - Türkiye Azınlık Tarihine Bir Katkı", *Tarih ve Toplum*, sayı 146, s. 4-6, İstanbul 1996.

Emin Karaca, *Cumhuriyet Olayı*, İstanbul 1994.

Karako, Moris (Maurice), *Kalderon Ailesi*, İstanbul 2001 (Fransa'da 60'lı yıllarda tefrika olarak yayımlanmış roman *La Famille Calderon*'un çevirisi).

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Zoraki Diplomat*, Ankara 1984.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Yaban*, İstanbul 1992 (birinci baskı 1932).

Karmi, Ilan, *The Jewish Community of Istanbul in the Nineteenth Century - Social, Legal and Administrative Transformation*, İstanbul 1996.

Karpat, Kemal H., *Ottoman Population 1830-1914 - Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin 1985.

Kaspi, André, *Les Juifs pendant l'Occupation*, Paris 1997.

Kaul, Christina, *Die Rechtsstellung der türkischen Juden in Wien augrund der österreichisch-türkischen Staatsverträge*, Viyana 1992.

— *Die spanischen Juden (Sefardim) in Wien - eine kulturgeschichtlich-historische Betrachtung*, yayımlanmamış Mezuniyet Tezi, Salzburg 1989.

Kerem, Yitzchack, "Darke Hazala schel Yehudim be-Yawan be Milchemet-ha-Olam haschniya [Ways of saving the Jews in Greece during World War II]", *Pe'Amim*, sayı 27, s. 76-197, Kudüs 1986.

Keyder, Çağlar, "Kayıp Burjuvazi Aranıyor", *Toplumsal Tarih*, No. 68, s. 4-11, İstanbul 1999.

Kıvırcık, Emir, *Büyükelçi*, İstanbul 2007.

Klarsfeld, Serge, *Nice-Caserne Auvare, Nice-Hotel Excelsior*, Paris 2003.

— *Le calendrier de la persécution des Juifs en France: 1940-1944*, Paris 1993.

— *Les transferts de Juifs de la région de Marseille vers les camps de Drancy ou de Compiègne en vue de leur déportation 11 Août 1942 - 24 Juillet 1944*, Paris 1992.

— *Vichy Auschwitz: Die Zusammenarbeit der deutschen und französischen Behörden bei der "Endlösung der Judenfrage" in Frankreich*, Nördlingen 1989, (yeni baskı Stuttgart 2007).

— [1978-a] *Le mémorial de la déportation des Juifs de France*, Paris 1978.

Koçak, Cemil, *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*, İstanbul, 2009.

— *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, 2 cilt, İstanbul 1996.

— *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)*, Ankara 1991.

Kolb, Eberhard, *Bergen-Belsen, vom "Aufenthaltslager" zum Konzentrationslager 1943-1945*, Göttingen 2002.

Kollek,Teddy/Kollek, *Amos, Ein Leben für Jerusalem*, Frankfurt 1992.

Konzentrationslager Bergen-Belsen: Raporlar ve Belgeler, Rolf Keller tarafından seçilmiş ve yorumlanmış, Göttingen 2002.

Krecker, Lothar, *Deutschland und die Türkei im Zweiten Weltkrieg*, Frankfurt Main 1964.

Kreiser, Klaus/Neumann, Christoph K., *Kleine Geschichte der Türkei*, Stuttgart 2003.

Kroll, Hans, *Lebenserinnerungen eines Botschafters*, Köln 1967.

Kubaseck / Seufert (ed.), *Deutsche Wissenschaftler im Türkischen Exil: Die Wissenschaftsemigration in die Türkei 1933-1945*, Würzburg, 2008.

Laguerre, Bernard, "Les dénaturalisés de Vichy, 1940-1944", *Vingtième siècle*, sayı 2, s. 3-15, Paris 1988.

Landau, Philippe, "France nous voilá! Les engagés volontaires juifs d'origine étrangère pendant la 'drôle de guerre'", *Pardès*, sayı 16, s. 20-37, Paris 1992.

Landry, Adolphe, *Traité de démographie*, Paris 1949.

Laqueur, Walter, *Was niemand wissen wollte - Die Unterdrückung der Nachrichten über Hitlers "Endlösung"*, Frankfurt 1981.

Larousse (Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi) 24 cilt, İstanbul 1992.

Le Passage du Témoin, 1996 bkz. Fondation Auschwitz.

Lehmann, Joachim, "Repressive Ausländerpolitik im faschistischen Deutschland - Die Ausländerpolizei-Verordnungen von 1932 und 1938" *Wissenschaftliche Zeitschrift der Wilhelm-Pieck-Universität*, sayı 33, s. 47-51, Rostock 1984.

Lettenmair, Josef Günther, *Das Große Orientteppichbuch*, Münih 1985.

Levi, Avner, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, İstanbul 1998.

— "1934 Trakya Yahudi Olayları ve Alınmayan Ders", *Tarih ve Toplum*, sayı 151, s. 10-17, İstanbul 1996.

Levy, Avigdor (ed.), *The Jews of the Ottoman Empire*, New Jersey 1994.

Levy, Rudolf, "Das Neutralenlager Bergen-Belsen", *Meilensteine - vom Wege des Kartells jüdischer Verbindungen (K.J.V.) in der zionistischen Bewegung*, Tel Aviv 1972.

— *Das Neutralenlager Bergen-Belsen*, Bergen-Belsen Hafıza Müzesi'nin Arşivi'nde bulunan Typoscript, BT-439, İstanbul 1945.

Lustiger, Arno (ed.), *Rettungswiderstand: über die Judenretter in Europa während der NS-Zeit*, Göttingen 2011.

Mahrad, Ahmad, "Tauziehen zwischen Berlin und Ankara um das Schicksal türkischer Juden im 2. Weltkrieg", *Hannoversche Studien über den Mittleren Osten*, cilt 3, s. 113-181, Frankfurt Main 1988.

Mallet, Laurent-Olivier , *La Turquie, les Turcs et les Juifs : histoire, représentations, discours et stratégies*, İstanbul, 2008.

Mallet, Laurent, "Karikatür Dergisinde Yahudilerle İlgili Karikatürler (1936-1948)", *Toplumsal Tarih*, sayı 34, s. 26-33, İstanbul 1996.

Maršalek, Hans, *Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen*, Viyana 1980.

Marrus, Michael R., *Die Unerwünschten - Europäische Flüchtlinge im 20. Jahrhundert*, Berlin vd. 1999.

— *The Nazi Holocaust*, cilt 8 (iki bölüm), New York 1989

Marseille se souvient du temps des rafles - Musée du Vieux Marseille'nin sergi broşürü, Marsilya 1995.

Maurer, Traude, "Ausländische Juden in Deutschland 1933-39; Arnod Paucker", *Die Juden im nationalsozialistischen Deutschland 1933-34*, s. 189-210, Tübingen 1986.

Mazower, Mark, *City of Ghosts, Christians, Muslims and Jews 1430–1950*, Londra 2004.

McCarthy, Justin, "Jewish Population in the Late Ottoman Period; Avigdor Levy", *The Jews of the Ottoman Empire*, s. 375-397, Princeton 1994.

Mechanicus, Philip, *Im Depot, Tagebuch aus Westerbork*, (Almanca tercümesi), Berlin 1993.

Meinen, Insa, *Die Shoah in Belgien*, Darmstadt 2009.

Meyer, Ahlrich, *Täter im Verhör – Die "Endlösung der Judenfrage" in Frankreich 1940–1944*, Darmstadt 2005.

Meyer, Ahlrich, *Die deutsche Besatzung in Frankreich 1940–1944, Widerstandsbekämpfung und Judenverfolgung*, Darmstadt 2000.

Milano, Attilio, *Storia degli ebrei italiani in Italia*, Torini 1992 (1963 baskısının tıpkı basımı).

Mitrani-Echaubard, Claude, *Rachel Salmona Convoi 47*, Paris 2004.

Moch, Maurice, *Les étrangers de religion juive en France – Documents du Centre d'Etudes rue Vauban, Thèse, Lyon 1942*, (Paris AIU Arşivi'nde).

Molho, Michael (ed.), *In Memoriam*, Essen 1981.

Moore Bob, *Victims and Survivors, the Nazi persecution of the Jews in the Netherlands 1940–1945*, Londra 1997.

Mumcu, Uğur, *40'ların Cadı Kazanı*, İstanbul 1990.

Nahum, Henri, *Juifs de Smyrne XIXe–XXe siècle*, Paris 1997.

Navon, Abraham H., *Tu ne tueras pas*, Paris 1937.

— *Joseph Pérez (Juifs de Ghetto)*, Paris 1925.

Neumark, Fritz, *Zuflucht am Bosporus – Deutsche Gelehrte, Politiker und Künstler in der Emigration 1933–1945*, Franfurt/Main 1980.

Neyzi, Leyla, Trauma, "Narrative and Silence: The Military Journal of a Jewish 'Soldier' in Turkey During the Greco-Turkish War", *Turcica*, sayı 35, s. 291-313, Paris 2003.

Nissen, Rudolf, *Helle Blätter – dunkle Blätter, Erinnerungen eines Chirurgen*, Stuttgart 1969.

Novitch, Miriam, *Le passage des barbares*, Ghetto Fighters House (İsrail) 1982.

Nozza, Marco, *Hotal Meina: La prima strage die ebrei in Italia*, Milano 1993.

Ökte, Faik, *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul 1951.

Önder, Zehra, *Die türkische Außenpolitik im Zweiten Weltkrieg*, Münih 1977

Öymen, Onur, *Die türkische Herausforderung: EU-Mitglied oder entfernte Verwandte?* Köln 2001.

Özay, Ahmet, "Korkulu Yıllar", *Sabah* gazetesinde yayılanan yazı dizisi (2.5.-10.5.2000).

Özdoğan, Günay Göksu, *"Turan"dan "Bozkurt"a – Tek Parti Döneminde Türkçülük*, İstanbul 2002.

Ofer, Dalia, *Escaping the Holocaust – Illegal Immigration to the Land of Israel 1939–1944*, New York 1990.

— "The Acitvities of the Jewish Agency Delegation in Istanbul in 1943", *Rescue Attempts during the Holocaust – Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference - April 1974*, s. 435-463, Kudüs 1977.

Pätzold, Kurt /Schwarz, Erika, Tagesordnung Judenmord – Die Wannsee-Konferenz am 20. Januar 1942, Berlin 1992.

Panova, Sneschka, *Die Juden zwischen Toleranz und Völkerrecht im Osmanischen Reich: Die Wirtschaftstätigkeit der Juden im Osmanischen Reich (die Südosteuropaländer) vom 15. bis zum 18. Jahrhundert*, Frankfurt Main vd. 1997.

Papen, Franz von, *Der Wahrheit eine Gasse*, Münih 1952.

Papo, Isaac, *Viaje en el ocaso de una cultura iberica – recuerdos y reflexiones de un médico sefardi*, Barcelona 2006.

— "L'immigrazione Ebraica in Italia dalla Turchia dai Balcani e dal Mediterraneo Orientale nella prima metà del XX secolo", *La Rassegna Mensile di Israel*, yıl 69, sayı 1, s. 93-126, Rom 2003.

Papo, José, *En attendent l'Aurore - Activité de la Communauté Séphardite de Paris, pendant l'occupation 1940-1945*, Paris 1945.

Papo, (Rabbi) Dr. Markus, "The Sephardi Community of Vienna", Josef Fraenkel (ed.), *The Jews of Austria*, s. 327-346, Londra 1967.

Pekesen, Berna, "Umumî Müfettiş İbrahim Tali Öngören - Müfettişlik İcraatları ve 1934 Trakya Teftiş Getzisi Raporu", *Tarih ve Toplum* Yeni Yaklaşımlar, sayı 7, Bahar - Yaz 2008, s. 145-179.

Pektaş, Şerrafettin, *Millî Şef Döneminde (1938-1950) Cumhuriyet Gazetesi*, İstanbul 2003.

Philo-Atlas – Handbuch für die jüdische Auswanderung, Berlin 1938.

Picciotto, Liliana, *Il libro della memoria – gli Ebrei deportati dall'Italia (1943–1945)*, Milano 2002.

Picciotto-Fargion, Liliana, "Italien – Die Annäherung an die nationalsozialistische Judenpolitik ab 1938", Benz (ed.), *Dimension des Völkermords*, s. 199-227, Münih 1996.

Pöschl, Rainer, *Vom Neutralismus zur Blockpolitik, Hintergründe der Wende der türkischen Außenpolitik nach Atatürk*, Münih 1985.

Poliakov, Léon/Wulf, Joseph, *Das Dritte Reich und die Juden*, Frankfurt 1983.

- *Das Dritte Reich und seine Diener*, Wiesbaden 1989.

Presser, Jacob, *Ondergang, de verfolging en verdelging van het nederlandse jodendom, 1940-1945*, 2 cilt, Nijhoff 1965.

Priollaud, Nicole (vd. ed.), *Images de la mémoire juive - Immigration et intégration en France depuis 1880*, Paris 1994.

Pulido-Fernández, Ángel, *Españoles sin patria y la raza sefardi*, Granada 1993 (1905 Viyana baskısının tıpkı basımı).

Reuter, Edzard, *Schein und Wirklichkeit – Erinnerungen*, Berlin 1998.

Roblin, Michel, *Les Juifs de Paris*, Paris 1952.

Rodrigue, Aron, *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması*, Ankara 1997.

Rohwer, Jürgen, "Jüdische Flüchtlingsschiffe im Schwarzen Meer (1934–1944)", Ursula Büttner (ed.), *Das Unrechtsregime*, cilt 2, s. 197-248, Hamburg 1986.

Rosenstock, Werner, "Exodus 1933–1939 – A Survey of Jewish Emigration from Germany", Michael Marrus, *The Nazi Holocaust*, cilt 8/1, s. 143–209, New York 1989.

Rosh, Lea/Jäckel, Eberhard, *Der Tod ist ein Meister aus Deutschland*, Hamburg 1990.

Roth, Karl Heinz, "Vorposten Nahost Franz von Papen als deutscher Türkeibotschafter 1939–1944", Wolfgang G. Schwanitz (ed.), *Deutschland und der Mittlere Osten*, s. 107-125, Leipzig 2004.

Roth, Karl Heinz, "Franz von Papen und der Faschismus", Zeitschrift *für Geschichtswissenschaft*, sayı 7/2003, s. 589-625, Berlin 2003.

Rother, Bernd, *Spanien und der Holocaust*, Tübingen 2001.

Rozen, Minna, *The Last Ottoman Century and Beyond*, cilt 1, Tel Aviv 2005.

Rozen, Minna (ed.), *The Last Ottoman Century and Beyond*, cilt 2, Tel Aviv 2002.

Rychlík, Jan, "Zweierlei Politik gegenüber der Minderheit: Verfolgung und Rettung bulgarischer Juden 1940–1944", Benz/Wetzel (ed.), *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit*, s. 61-98, Berlin 2004.

Saban, Giacomo, "Ebrei di Turchia (2) Gli anni difficili", *La Rassegna Mensile di Israel*, yıl 56, sayı 1/2, s. 161-189, Roma 1990.

Sadoğlu, Hüseyin, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul 2003.

Saerens, Lieven, *Anvers et ses Juifs (1880–1944) – Etrangers dans la Cité*, Brüksel 2005.

Saerens, Lieven, "Die Hilfe für Juden in Belgien", Benz/Wetzel (ed.), *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit*, s. 193-280, Berlin 2004.

Safrian, Hans, *Die Eichmann-Männer*, Viyana 1993.

Sarfatti Michele, *La Shoah in Italia*, Torino 2005.

— *Gli ebrei nell'Italia fascista*, Torino 2000.

Şaul, Eli, *Balat'tan Bat-Yam'a*, İstanbul 1999.

Schellenberg, Walter, *Die Memoiren des letzten Geheimdienstchefs unter Hitler*, Wiesbaden 1979.

Schleicher, Mordche Schlome, *Geschichte der spaniolischen Juden (Sephardim) in Wien*, Doktora Tezi, Viyana.

Schmidt, Mirjam, *Türkinnen und Türken im Holocaust, Verein Aktives Museum: HAYMATLOZ*, s. 156-159, Berlin 2000.

— *Die Türkei und der Holocaust*, yayımlanmamış Master Tezi , Berlin 1998.

Schor, Ralph, *Histoire de l'immigration en France de la fin du XIXe siècle à nos jours*, Paris 1996.

Schütte-Lihotzky, Margarethe, *Erinnerungen aus dem Widerstand 1938-1945*, Hamburg 1985.

Schwanitz, Wolfgang G., "Djihad 'made in Germany'", *Sozial.Geschichte*, sayı 2/2003, s. 7-34, Bremen 2003.

Schwartz, Philipp, *Notgemeinschaft. Zur Emigration deutscher Wissenschaftler nach 1933 in die Türkei*, (ed. Helge Peukert), Marburg 1995.

Sephiha, Haïm Vidal, *L'agonie des Judéo-Espagnols*, Paris 1977.

Seroussi, Edwin, "Die sephardische Gemeinde in Wien – Geschichte einer orientalisch-jüdischen Enklave in Mitteleuropa", *Studia Judaica Austriaca*, cilt 13, s. 145-153, Eisenstadt 1992.

Sertel, Sabiha, *Roman Gibi*, İstanbul 1987.

Sertel, Zekeriya, *Hatırladıklarım*, İstanbul 1977.

Seufert, Günter, "Kritische Einschätzung der Wissenschaftsmigration durch die türkische Zeitgeschichtsschreibung: Bahnbrechende Aufsätze Mete Tunçays und Haldun Özens", Kubaseck / Seufert (ed.), *Deutsche Wissenschaftler im Türkischen Exil: Die Wissenschaftsemigration in die Türkei 1933-1945*, Würzburg, 2008, s. 157-171.

Siegmund-Schulze, *Reinhard, Mathematiker auf der Flucht vor Hitler – Quellen und Studien zur Emigration einer Wissenschaft*, Braunschweig/Wiesbaden 1998.

Shapiro, Robert Moses (ed.), *Why didn't the press shout? American and International Journalism During the Holocaust*, New York 2003.

Shaw, Stanford J., *Turkey and the Holocaust. Turkey's Role in Rescuing Turkish and European Jewry from Nazi Persecution 1933–45*, Basingstoke vd. 1993.

Silbergleit, Heinrich, *Die Bevölkerungs- und Berufsverhältnisse der Juden im Deutschen Reich*, Berlin 1930.

Sinasohn, Max Mordechai, *Die Berliner Privatsynagogen und ihre Rabbiner, 1671-1971*, Kudüs 1971.

Spengler-Axiopoulos, Barbara, "Wenn ihr den Juden helft, kämpft ihr gegen die Besatzer" – der Untergang der griechischen Juden; Benz,/Wetzel (ed.), *Solidarität und Hilfe / Regionalstudien 1*, s. 135-185, Berlin 1996.

Statistik des Deutschen Reiches, cilt 552, Berlin 1944.

Statistik der Immigratie van Personen van joodischen Bloede in Nederland, Gravenhagen 1942.

Statistisches Jahrbuch Berlin, cilt 9 (1933), Berlin 1935, ve 15, 1939, Berlin 1943.

Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich, Berlin 1935.

Steinberg, Maxime, "From Malines to Auschwitz", *Pro Memoria, Information Bulletin of the Auschwitz-Birkenau State Museum and the Auschwitz-Birkenau Death Camp Victims Memorial Foundation*, sayı 14, s. 23-31, Oświ cim (Auschwitz) 2001.

Strebel, Bernhard, *Das KZ Ravensbrück – Geschichte eines Lagerkomplexes*, Paderborn 2003.

Studemund-Halévy, Michael, "Un sefard'i de Hamburgo en Madrid: Rafael Cori y Roditi", *Ratces*, sayı 62, Madrid 2005, s. 47-50.

— "Biographisches Lexikon der Hamburger Sefarden – Addenda et Corrigenda 3", *Maajan*, sayı 62, s. 1966, Hamburg 2002.

— "Rettung in weiter Ferne: der Amsterdamer Sephardenkongreß 1938, Portugal und die Hamburger Portugiesen", *Lusorama*, sayı 31, s. 89-113, Berlin 1996.

Stroumsa, Jacques, *Geiger in Auschwitz: ein jüdisches Überlebensschicksal aus Saloniki 1941-1967*, Konstanz 1993.

Şarman, Kansu, *Türk Promethe'ler – Cumhuriyet'in Öğrencileri Avrupa'da (1925-1945)*, İstanbul 2008.

Talib, Achmed, *Stationen des Lebens eines türkischen Schuhmachermeisters in Deutschland von 1917 bis 1983. Kaiserreich - Weimarer Republik - Drittes Reich - DDR*, yayına hazırlayan Börte Sagaster, Zentrum für Türkeistudien (ed.), Köln 1997.

Tiano, Lize, *L'immigration et l'installation en France des juifs grecs et des juifs turcs avant la second guerre mondiale*, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Paris X Üniversitesi, Ekim 1981.

Tietze, Hans, *Die Juden Wiens – Geschichte, Wirtschaft, Kultur*, Viyana 1987 (1933'te Viyana'da yayımlanan birinci baskının tıpkı baskısı).

Toktaş, Şule, "Citizenship and Minorities – A Historical Overview of Turkey's Jewish Minority", *Journal of Historical Sociology*, sayı 18, s. 394-429, Lancaster 2005.

Toprak, Zafer, "Türkiye'de Muhalefetin Doğuşu – II. Dünya Savaşı ve Tek Partinin Sonu", *Toplumsal Tarih*, sayı 121, s. 70-75, İstanbul 2004.

— [1985-b] "Millî İktisat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 3, s. 740-747, İstanbul 1985.

— *Türkiye'de "Millî İktisat" (1908–1918)*, Ankara 1982.

Trietsch, Davis, "Die Juden der Türkei", Hugo Grothe (ed.), *Länder und Völker der Türkei*, s. 217-246, Leipzig 1915.

TÜSTAV (Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı), Kırklı Yıllar – 1, İstanbul 2002.

Ülkümen, Selahattin, *Bilinmeyen Yönleriyle Bir Dönemin Dışişleri*, İstanbul 1993.

Üstel, Füsun, *"Makbul Vatandaş"ın Peşinde – II: Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İstanbul 2004.

— *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları*, İstanbul 1997.

Urgan, Mîna, *Bir Dinozorun Anıları*, İstanbul 2003.

Vidas, Albert de, "Pulido and the Rediscovery of the Sephardim, M. Mitchell Serels", *Semana Sepharad*, s. 171-181, New York 2001.

Verein Aktives Museum: HAYMATLOZ: Exil in der Türkei 1933-1945, Berlin 2000.

Voigt, Klaus, *Zuflucht auf Widerruf: Exil in Italien 1933-1945*, Stuttgart 1989.

Weiker, Walter F., *Ottomans, Turks, and the Jewish Polity: A History of the Jews of Turkey*, Maryland/Londra 1992.

Weisband, Edward, *Turkish Foreign Policy 1943-1945: Small State Dilomacy and its Aftermath*, Leiden 1973.

Weizmann, Chaim, *Trial ad Error – The Autobiography of Chaim Weizmann*, New York 1966.

Wenck, Alexandra-Eileen, Zwischen Menschenhandel und "Endlösung": Das Konzentrationslager Bergen-Belsen, Paderborn vd. 2000.

Wetzel, Juliane, "Frankreich und Belgien", Benz (ed.), *Dimension des Völkermords*, s. 105-135, Münih 1991.

Weynryb, N.N., "Die jüdische Einwanderung nach Palästina 1919–1934", *Jüdische Wohlfahrtspflege und Sozialpolitik, Neue Folge*, yıl 5, s. 111-119, Berlin 1935.

Weinstock, Eugene, *Beyond the Last Path*, New York 1947.

Widmann, Horst, *Exil und Bildungshilfe – Die deutschsprachige akademische Emigration in die Türkei nach 1933*, Bern/Frankfurt. M. 1973.

Wieviorka Annette, *Ils étaient juifs, résistants, communistes*, Paris 1986.

Yahil, Leni, *Die Shoah, Überlebenskampf und Vernichtung der europäischen Juden*, Münih 1998.

Yıldız, Ahmet, *"Ne Mutlu Türküm Diyebilene" – Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İstanbul 2001.

Zehn Jahre Türkische Handelskammer für Deutschland / On Yıl Almanya'da Türk Ticaret Odası, Berlin 1938.

Zemlinsky, Adolf von, *Geschichte der türkisch-israelitischen Gemeinde zu Wien von ihrer Gründung bis heute nach historischen Daten*, Viyana 1888.

Ziffer, Heinz, "Rescuing Greek Jews under German Occupation – With Help of the Jewish Community of Izmir (1943-1944)", *Los Muestros*, sayı 50, Brüksel Mars 2003.

Zürcher, Eric Jan, [2002-b] "The Core Terminoloy of Kemalism: Mefkûre, Millî, Muasır, Medenî", Hans-Lukas Kieser, *Aspects of he Political Language in Turkey*, İstanbul 2002, s. 103-116.

Websiteleri

www.stolpersteine-hamburg.de

http://home.roadrunner.com/~taranto/salvador.htm (He Didn't Say Uncle", JAMES TARANTO, *The Wall Street Journal*, Friday, January 20, 2006.)

www.bevrijdingintercultureel.nl/turksjood.html (Turkse joden in Westerbork)

www.judentum.net/geschichte/uelkuemen.htm. Laqueur, Hans-Peter: Selahattin Ülkümen (1914-2003).

Abetz, Otto 264, 339, 363, 410, 519, 553, 575
Aboafia, Rebecca 468
Abolafia, Joseph 417
Abouaf, Rebecca 361, 444
Abravanel, Nicole 61, 62, 108, 110, 111, 584
Abravaya, Samuel 138
Achenbach, Ernst 368, 370, 553
Adana 24, 122, 128, 222, 371, 423, 525
Adapazarı 423
Adjubel, Samuel 422
Adout, Edmond 298
Adut, Şekip 159, 160
Adutt, Gisela 310
Ağaoğlu, Ahmet 180
Alastraky, Jakob 310
Alastraky, Moritz 310
Albert, Herscu 247
Alboukerk, Michon 75
Albrecht, Erich 264, 553
Alcalay, Nissim 103
Alfandari, Albert 101
Alfandari, Elfriede (Elfi) 157, 179, 192, 583
Alfandari, Nessin 310
Alfandari, Rafael 101
Alfandarie, Melanie 310
Algazi, David 443
Algazi, Hayyim M. 62
Algazi, Isaac 62
Algazi, Mordehai Bensyon 406
Algazi, Rabbi Salomon ben Abraham 62
Algazi, Victor 16, 67, 68, 375, 376, 583
Algranati, Behor 432
Algranti, Clara 479
Algranti, Giacomo 479
Alkabes, Yuda 335
Alkalai, Nissim 488
Allalef, Salamon 422
Alschech, Flora 448
Amar, Charles 416
Amar, Dobsa 432
Amar, Josef Lico 103
Amar, Josef Samuel Lico 447
Amar, Rudolf 103
Amiel, Abramo 316
Amiel, Davide 316
Amiel, Jo 52, 65, 106, 583
Amouraben, Nissim 316
Angel, David 15, 329

Angel, Jacques 329, 330
Angers 332
Antalya 78
Antonescu, Ion 204, 212, 531
Arbel, Bedî 347, 365, 372
Arditti, Albert 67, 375
Arditti, Elie 380
Arditti, Esther 422
Arditti, Nessim 397
Arıkan, Saffet 131, 509
Ariel, Bension 443
Ariel, Isaac 69
Ariel, Martin 432
Ariel, Mathilde 444
Ariel, Nissim 443
Ariel, Raphael 69
Ariel, Suzanna 444
Arjantin 50, 108, 114, 265, 404, 485, 486, 490, 506, 560, 567, 578
Arouete, Moise 354
Arrovas, Sultan 385
Artunkal, Ali Rıza 131
Asche, Kurt 424, 521
Asriel, André 314, 583
Asriel, Davisco 296-298, 300
Assaël, Harald 232
Assaël, Isidor (Sabatai Isidor) (Sabatay Isidor) 96, 103, 104, 232
Asseo (Bey) 71
Asseo, Luise 310
Assouline, Benjamin 347
Aster, Ernst von 170
Aşkale 158-160, 170, 585
Atalay, Besim 131
Atatürk, Mustafa Kemal 25, 71, 111, 112, 123-125, 130, 131, 166, 172, 173, 236, 342, 566, 591, 595
Atay, Falih Rıfkı 125, 136
Atilhan, Cevat Rıfat 125, 135, 144, 522, 555, 585
Atina 10, 182, 217, 242, 287, 481, 485, 486, 488-491, 494, 496, 499, 517, 558, 566, 571, 576, 582
Atsız, Hüseyin Nihal 555
Aubert de la Rüe, Philippe 217, 454, 502, 507-509, 555
Auerbach, Erich 170
Auschwitz 2, 17, 22, 216, 298, 315, 320, 327, 331, 332, 336, 351, 354-356, 359-361, 375, 380, 391, 404, 405, 407, 410, 411, 413, 414, 422, 425, 428, 429, 431, 432, 433, 440, 444, 445, 447, 456, 458-460, 468, 471, 476-480, 484, 488, 494, 498, 499, 503, 504, 508, 514, 515, 524, 527-529, 535, 536, 553, 554, 558, 560, 569, 582, 585, 589, 592, 597
Avidor, Israel 360
Avigdor, Giacomo 479
Avigdor, Rıfat 232
Avigdor, Stella 479
Avigdor, Vittoria 479
Avriel, Ehud 207, 584
Aydın 27, 79, 83, 351, 463, 479

Bader, Menahem 207, 353
Badoglio, Pietro 555
Baeck, Leo 535
Bahri Baba (semt) 162
Balıkesir 38
Bali, Alexandre 359, 360
Bally, David 404-406
Bally, Marie 404
Baoun, Mia Mahmuda Faygen 104
Barachi, Solomon 491
Baraner, Reşat Fuat 132
Bardavid, Mary 80, 466
Bordeaux 332, 343, 413
Barfi, Nesim 335
Bargen, Werner von 408, 424, 426, 427, 429, 434, 436, 442, 522, 556
Barlas, Haim 186, 196, 197, 206, 208, 210, 220, 294, 392, 393, 556
Barnathan, Rashel 365
Barselona 112, 150, 485
Baruh, Liyazar 334
Barutçu, Faik Ahmet 119, 156, 556, 586
Bauer, Jakob 91, 291, 586
Bayburt 159
Bayraktar, Hatice 15, 19, 125, 136, 138, 142, 143, 145, 147, 149, 154, 201, 586

Bazna, Ilyas (Çiçero) 558
Bedak, Dora 204, 205, 299, 397, 442, 444, 459, 514
Bedak, Herman 459
Behar, Alberto 466, 470
Behar, Chauol 443
Behar, Isaak 236, 237, 295, 298
Behar, Jacques 361
Behar, Lia 252, 298, 464
Behar, Luise 382, 584
Behar, Moïse 67, 79, 433
Behar, Nissim 101, 251
Behar, Rachel 361
Behar, Rosa 74
Behar, Victoria 48
Bei, Elia 479
Béjérano, Haïm 32, 556
Belbez, Fikret 367
Belçika 9, 10, 29, 51, 70, 71, 102, 106, 108, 114, 165, 250, 262, 275, 278, 279, 282, 288, 301, 309, 323, 327, 364, 423-441, 443, 445, 447, 449, 511, 514, 518, 521, 525, 526, 531, 533, 536, 538, 554, 556, 558, 559, 561, 562, 568, 569, 573, 582
Belev, Alexander 487, 556
Belge, Burhan 126
Belgrad 85, 87, 99, 102, 261, 500, 567, 571, 572
Bellioğlu, Sırrı 129
Bełzec (Belʒek) 536
Benaderet-Sorias, Sara 458, 459
Benar, Isaak 234
Benbanaste, Olga 510, 584
Benbasat, Moise 158
Benbasat, Robert 158
Benbassa, Esther 27, 29, 30, 32, 52, 58, 67, 111, 250, 477, 505, 506, 586
Bene, Otto 264, 449, 450, 452
Benezra, Alegra 103, 104, 306
Benezra, David 96, 103
Benezra, Eli 72, 73, 96
Benveniste, Annie 52, 54, 56, 57, 59-61, 63, 344, 586
Bercovici, Leon 432
Berenbaum, Michael 378
Bergama 38
Bergen-Belsen 10, 11, 17, 216, 217, 220, 304, 305, 310, 321, 410, 411, 445, 451, 454, 456, 459, 460, 472, 477, 478, 480, 485, 490, 497-501, 503-506, 508, 513, 514, 515, 517, 569, 582, 586, 592, 593, 598
Berkes, Niyazi 124, 131, 133, 156, 587
Berköl, Rezina 255
Bernstein, Rodolphe 417
Besso, Alice 432
Besso, Sabin 432
Bessoudo, Haim Isaak 96, 103, 305
Beşuşe, Avram 74-77, 294, 451, 453
Beşuşe, Fortuné (Abraham Bechouché) 75
Biçaçi, Moise 432
Bieberkraut, Bernhard 236
Bile, Calo 444
Bile, Raphaël 434, 443
Birgen, Muhittin 126
Birkenau 17, 351, 356, 498, 503, 524, 528, 529, 536, 597
Bitchatchi, David 443
Bitchatchi, Moise 431, 443
Bitran, Aron 98, 298
Bitran, İsak (Isaac) 335, 353, 360
Bloch, Armand 72
Blum, Abraham 98, 303
Blum, Emma 303, 304
Blum, Friedrich 310
Blum, Léon 539
Blum, Rebecca 478
Bodrum 84, 497
Bohor, Isaak 431
Bohor, Rachel 302, 303
Bokofzer, Edith 182
Bokofzer, Georg 182
Bolivya 50, 301, 393
Boran, Behice 133
Boratav, Pertev 133
Bozkurt, Mahmut Esat 29, 35, 131, 132, 557
Bristol (Amiral) 28
Brittman, Bernard 417
Brod, Simon 158, 203, 209, 210, 557

Brunner, Alois 9, 372, 384, 385, 387, 390, 405, 406, 409, 484, 519, 557
Brüksel 2, 12, 16, 17, 50, 71-73, 114, 284, 289, 323, 331, 424, 427-431, 433-436, 438, 439, 442, 445, 455, 505, 510, 554, 556, 558-560, 566, 568, 573, 581-584, 589, 596, 598
Buch, Fritz 182
Buchenwald 18, 229, 237, 287, 288, 298, 302, 303, 305, 310, 311, 405, 422, 432, 442, 443, 445, 447, 455, 478, 501, 512, 514, 515, 547, 582
Budapeşte 131, 188, 216, 297, 472, 561, 569, 578
Bules, Arlette 16, 407, 584
Bulgaristan 10, 48, 79, 105, 114, 116-118, 123, 134, 142, 145, 147, 148, 193, 195, 198-200, 206, 207, 210, 212-215, 219-222, 239, 253, 266, 269, 340, 351, 362-364, 397, 399, 414, 480, 481, 486, 487, 489, 492, 556, 557, 559
Burger, Anton 493
Bursa 38, 41, 71, 158, 351, 381, 404, 406, 417, 421, 423
Bükreş 95, 131, 196, 204, 205, 472, 561, 569, 574, 577

Calef, Nissim 258
Camayor, Albert 361
Camayor, Lea 361
Camhy, Ovadia 382
Camondo, Abraham 86
Camondo, Haim (Vita) 83
Camondo, Isach 83
Canaris, Konstantin 424, 558
Canetti, Elias 105, 314, 587
Cappon, Eli 99, 101
Capsuto, Isaac 417
Caraco, Daniel 253, 302
Caraco, Madeleine302
Caraco, Maurice 110
Caraco, Raphael 417
Carım, Mehmet Fuat 558
Cassier, Ernst 107
Castoriano, Isaac 333, 343, 369, 373
Castoriano, Jacques 412
Catan, Eugenie 438
Catariva, David 368
Catarivas (Monsieur) 69
Catarivas, Robert 433
Catarivas, Salomon 433
Catarivas, Suzanne 381, 433
Catarivas, Vida 433
Cataviras, Rafael 323
Cataviras, David 381
Celal Nuri 26
Ceres, Aaron (Enrico) 468
Ceres, Vittoria 468
Chalhon, Jacques 438
Chalhon, Nessim 438
Chargorodsky, Fanny 445
Chargorodsky, Isaak 443
Charleroi 424, 511
Chełmno 536
Chemnitz 104, 307, 560
Cherbourg 343
Chères (Şerez), Esther 404
Chères (Şerez), M. Nissim 404-406
Chichou, Ribca 513, 514
Churchill, Winston 525
Ciavez, Yomtof 417
Cittone, Donna 479
Cittone, Leone 479
Cittone, Nissim 479
Cittone, Vitale 478
Cittone-Ojalvo, Sara 479
Cohen, Adolph 443
Cohen, David 247, 298
Cohen, Haim 303, 310
Cohen, Helene 310
Cohen, Isaac 96, 101
Cohen, Israël 69
Cohen, Jacob 99
Cohen, Joseph 71, 422
Cohen, Lydia 107
Cohen, Marie 444, 445
Cohen, Mayer 361
Cohen, Moise 416
Cohen, Raphael 298
Cohen, Richard 310
Cohen, Rivka 16, 73, 111, 445, 584
Cohen, Robert 417
Cohen, Sol 298

Cohn, Marianne 382
Compiègne 331, 336, 357, 358, 365, 374, 376, 377, 379, 380, 416, 592
Cordova, Nissim 432
Cori, Edgar 305, 460
Cori, Ephraim 103
Cori, Isidor (Iso) 514
Cori, Rafael (Raphael) 305, 597
Covo, Isidoro 96
Cremer, Jan 176, 177, 588
Crespi, Josue 417
Cymbalist-Peres, Luna 459

Çakmak, Fevzi 558
Çanakkale 27, 79, 140, 141, 144-146, 148, 417, 423, 456, 479, 505
Çeşme 213, 217
Çiprut, Nesim 317-320
Çora, Idris 486
Çorlu 27, 423

Dachau 17, 229, 237, 297, 308, 309, 422, 443, 445, 447, 515, 546, 547, 562, 565, 582
Dana, Estrea 471
Dana, Isacco 80, 477
Dana, Lea Rebecca 471
Dana, Mosé (Moshe) 80
Dana, Sara 471
Dannecker, Theodor 331, 338, 339, 357, 358, 487, 519, 559, 574
Danon, David 432
Danon, Estera 432
Danon, Jenny 310
Danon, Leon 416
Darnand, Aimé-Joseph 394, 539, 559
de Kalo, Calo 432
de la Rüe, Aubert 217, 454, 502, 507-509, 511, 555
de Majo, Anna 299
de Majo, Jacques 310
de Majo, Johanna 311
de Majo, Karl 310
de Majo, Siegfried 310
De Vecchi, Cesare Maria 492
Diamant, Corinne 381
Dieckmann, Lieselotte 180, 588
Dietrich, Anne 179, 188
Dillbarth, Otto 317, 320, 321
Dingenthal, Marie 303
Djuk, Sarina 298, 305
Donati, Angelo 386, 387
Dora, Estella 397
Drama 487
Drancy 258, 327, 329-331, 344, 355-363, 371, 372, 377, 385, 387, 390, 391, 395, 397-399, 402, 405-407, 411, 414, 415, 417, 422, 428, 432, 515, 548, 557, 585, 587, 592
Dray-Bensousan, Renée 68, 588
Dülger, Cevdet 335, 559

Easterman, Alex (Al) 215, 393, 559
Ebüzziya, Abdurrahman Velit 26
Ebüzziya, Mehmet Tevfik 26
Eckstein, Albert 168, 172, 173, 585
Eckstein, Erna 172
Edirne 11, 26, 27, 34, 38, 44, 45, 54, 71, 79, 82, 93, 100, 106, 109, 118, 141, 142, 144, 146, 150, 245, 299, 317, 351, 361, 387, 406, 416, 423, 432, 479, 556, 571, 590
Ehlers, Ernst 424, 427, 521, 559
Ehrlich, Konrad 101
Eichmann, Adolf 308, 350
Einstein, Albert 171, 539, 540, 586
El Kavetz, Ya'acov 488
Elias, Angelika 310
Ellmann, Anna 310, 311
Elmaleh, Bensiyon 335
Emir, Marco 417
Enver Paşa 121
Erdmann, Fritz 424, 435, 560
Eren, Hüsamettin 158
Ergas, Jak 159
Ergas, Salomon 159
Erkilet, Hüseyin Hüsnü 126, 560
Erkin, Behiç 15, 277, 346, 347, 367, 376, 377, 590
Erkin, Feridun Cemal 277, 293, 561, 588
Erkmen, Muhlis 126
Ertegün, Mehmet Münir 393, 561

Ertok, Nebil Fuat (Niebil Hertog) 10, 466, 473, 474-476, 480, 561
Erzurum 158, 159, 245
Esendal, Memduh Şevket 131
Eskenasy, Ella Sara 303
Eskenazi, Albert 451
Eskenazi, Anna Sultana 445
Eskenazi, Elie 69, 70, 109, 111, 240, 386, 387, 407
Eskenazi, İzak 422
Eskenazi, Jacob 103
Eskenazi, Jacques 69
Eskenazi, Lucie 351
Eskenazi, Marie 444, 445
Eskenazi, Maurice 316, 511
Eskenazi, Merkado 407
Eskenazi, Nella 407
Eskenazi, Preciado 351
Eskenazi, René 351
Eskenazi, Samuel 451, 457
Eskenazi, Sinai 99, 110
Eskenazy, Naphatali 86
Eskenazy, Simon 72
Eskişehir 151, 160
Esperan, Aron 335
Estonya 288, 541
Etlin, George 414
Evcen (Evren), Galip 452, 457, 561

Fabricius, Wilhelm 176, 561
Fachler, Jakob 101
Fachler, Joseph 102, 435-437, 531
Fachler, Löbel 432
Faigenbaum, Abraham 443
Falkenhausen, Alexander von 424, 561
Farchi, Elie 101, 104
Farchy, Elsa 236, 310, 314
Farchy, Otto 310
Farhi, Benjamin 383
Farhi, Leon Yuda 406, 413
Farhi, Reyna 406, 413
Farhi, Salomon Cemil 413
Farhi, Yuda 335, 344
Faruk, Ömer 296
Fazlı, Mümtaz Taylan 235
Feldstayn, Dario 400
Fenkelstein, Balja 444
Fenkelstein, Edith-Marianne 444
Fenkelstein, Raimond 444
Fenkelstein, Simon 443
Fernández, Ángel Pulido 95, 595
Finger, Selman 98
Finkelstein, Salomon 431
Fischer, Victor 180, 182, 557, 589
Fissé, Victor 70
Ford, Henry 140, 562
Frajman, Cadoum 353
Frajman, Rachel 353
Franco, Gad 160
Franco, Hizkia M. 497
Frandji, Joseph 354
Frandji, Lea 353
Frank, Hans 182
Franses, Yak 335
Franses, Yoda (Yuda) 335
Fredenberg, İzak 335
Freiburg 107
Freud, Salomon 306
Freud, Sigmund 170
Friedländer, Bianca 182
Friedländer, Julius 182
Friedländer, Ruth 182
Friedler, Sidonie 298
Fritsch, Theodor 135, 139, 226, 562

Gabain, Annemarie von 171
Gabay, Chaim 397
Gabay, Dina 459
Gabay, Fortune 444
Gabay, Sara 310
Gabay, Semaria (Mario) 457, 459
Gabay, Serica Bianca 457
Gabay, Sultana 310
Gabriol 108
Galante, Avram 160, 170, 496
Galanté, Salomon 493, 497
Galimir, Mosko 93
Galip, Reşid 167
Gallico, Isacco 80
Gallico, Luna 476
Ganzo, Albert 443, 512
Ganzo, Jacques 443, 511, 512
Ganzo, Rachel 444, 511, 512

Gattegno, Albert 397
Gattegno, Lilly 397
Gattegno, Régine 382
Gayl, Freiherr von 231
Ganzo, Jacques 443, 511, 512
Gelibolu 74, 454, 458, 460, 468, 479, 504, 508
George, Perry 133
Gerassi, Fernando 107
Gerede, Hüsrev 120, 126, 293, 296
Gerngroß, Otto 178, 191
Gerson, Maurice 417
Giroud, Françoise (Lea France Goudji) 107
Giulietta, Gioia 479
Goebbels, Joseph 139, 295, 562, 563
Goldberg, Abraham 459
Goldenberg, Edmond 178, 209
Goldenberg, Frédéric 417
Goldenberg, Hermann 104
Goldenberg, Sophie 303
Goldin, Joseph 208, 220
Goldmann, Dr. Nahum 215, 393
Gorki, Maxim 539
Gormenzano, Preciado 442
Gouenias, Marco 443
Gouenias, Sarah 444
Gökçe, Ramiz 138
Göring, Hermann 230, 542, 549, 563
Gracial, Isaac 417
Graevenitz, Kurt-Fritz von 490, 563
Grassian, Isaac 361
Grenoble 9, 70, 343, 344, 381, 401, 403, 408, 420, 421, 584
Griffel, Jacob 208
Grothusen, Klaus-Detlev 175, 590
Gruenbaum, Yitzhak 207, 208
Grünberg, Alfred 104, 306, 309, 310
Grynszpan, Herschel Feibel 229, 240, 564
Guatemala 50, 229, 236
Guckes, Alfred 129
Gusyk, Lydia 298
Gusyk, Max 298
Gümülcüne 487
Gün, Emrullah 296, 297
Gündüz, Asım 126
Günther, Rolf 410

Haco, Balzewa 298
Haco, Israel 298
Hahn, Fritz Gebhard von 274, 564
Hahn, Olga 321, 322
Haim Nahum (Hahambaşı) 25
Haim, D. L. 95, 96, 110
Haim, Fina 95, 98
Haim, M. 101
Haita, Mussin 417
Haker, Erol 41, 50
Hakko, Vitali 151
Halem, Gustav Adolph von 473, 564
Halep 220
Halfon (Salti), Fortune 404
Halfon, Helene 311
Halfon, M. Isaac 404
Halfon, Paul 315
Halila, Corinne 444
Halila, Dora 444
Halila, Ida Judith 444
Halila, Jacques 443
Halila, Jak (Jacques) 442
Halila, Nissim 443
Hamburg 2, 6, 8, 17, 19, 20, 95, 96, 102-104, 113, 232, 247, 250, 292, 299, 305, 306, 411, 447, 449-453, 457, 460, 511, 561, 572, 579, 582, 585, 588-591, 595-598
Harasi, Siretana 361
Hassan, Jacques 431
Hassan, Salomon 416
Hassid, Guiseppe 480
Hassid, Salvator 382
Hasson, M. 69
Hatay 116
Hatem, Menahem 353
Hatem, Samuel 353
Haussmann, Boulevard 370
Hayfa 16, 201, 534, 583
Hayim, Hanri 255
Hayon, Calef 301
Hebron 109, 558
Heilbronn, Alfred 170
Heinrichsohn, Ernst 521

Hellman, Karl 191
Hemingway, Ernest
Hersch, Hermann 182
Herzog (Hahambaşı) 17, 222
Heschkowitz, Bezalel 422
Heskia, Sigmund 309, 314
Heydrich, Reinhard 257, 262, 268, 449, 533, 544, 549, 565, 570
Hırvatistan 206, 269, 364
Himmler, Heinrich 270, 541
Hindemith, Paul 169
Hirsch, Ernst E. 168, 172, 176, 190
Hirschmann, Ira 210, 213-215, 218, 219
Hitler, Adolf 225, 466, 538
Hollweg, von Bethmann (Şansölye) 98
Holzmeister, Clemens 169
Honduras 541
Husserl, Edmund 107
Hüsnü Bey (Başkonsolos) 94
Hüttner, M. Julius 506

Ilgım, Mesut 176
Innie, Monsieur 105

İllel, İsak 407
İlya Ferman 245
İnan, Afet 130
İnönü, İsmet (İsmet Paşa) 39, 123, 171, 348, 349
İskeçe 487
İstanbul (Konstantinopel) 74, 443
İstanköy 494, 497
İzmit 423

Jabotinskys, Vladimir 541
Jakobsohn, Moses 302
Jacobsohn, Ruth 303
Jacobsohn, Sida 303
Jaffe, Elia 475, 477, 505, 506
Jaffe, Lina 475
Jannowitz, William 298, 301
Jelesniakow, Irene 104
Jerusalmi, Luna 457
Jochanan, Davisco 100, 236, 296-298, 300, 554

Kaiser, Bernhard 298
Kaiser, Jenna 298
Kaiser, Paul 303
Kaldiremdjian, Caroline 376
Kalis, Erich 139, 296
Kamhi, Jak 378
Kandıra 151
Kaputo, Joseph 369
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 37, 293, 566
Karl (VI.) 85
Karlman, Erna 255
Karon, Anton 178, 179
Karpmann, Kadun Sol 298
Karpmann, Salomon 298
Kasaba (Turgutlu) 468, 479
Kavala 78, 487
Kavayero, Diamante 22
Kavayero, Parle 22
Kavayero, Sarah 22
Kavayero, Suzanne 22
Kaya, Şükrü 142, 144
Kazablanka 485
Kazan 558
Kazse, Raphael 158
Kazse, Sam 158
Keim, Georg 442, 566
Keller, August F. W. Von 185
Kent, Necdet 9, 374, 378, 379
Kepmann, Wolf 303
Kerem, Yitzchak 488, 490, 491
Kessler, Gerhard 167, 170, 173, 591
Kırdar, Lütfi 509
Kırklareli 41, 141-143, 146, 383, 590
Kıvırcık, Emir 290, 342, 346, 350, 590, 592
Killinger, Manfred von 204
Klarsfeld, Beate 15, 20, 521
Klarsfeld, Serge 328, 346, 358, 369, 374, 377, 380, 383, 411, 446, 515
Kleemann, Ulrich 493, 567
Kleinmann, Maurice 417
Klingenfuß, Karl 282
Knochen, Helmut 405, 521, 567
Koç, Kemal 286
Koç, Vehbi 202
Kohen, Jako 101

Kohen, Leo 100
Koimziolu, Ernestine 311
Kollek, Teddy 206-208, 210, 217, 218, 491, 592
Kolomb, Kristof 32
Kolombiya 50
Konfino, Avram 317-320
Kongo 51
Konya 151, 554
Korfu 558
Kovno 196
Köln 104, 306, 573, 592, 594
Köprülü, Mehmet Fuat 131, 558
Kraköw 528
Kramer, Josef 503
Kroll, Hans 128, 187, 280
Krug von Nidda, Roland 567
Kruskal, Herbert 217
Kuban 122
Kubowitzki, Arieh Leon 568
Kudüs 88, 93, 98, 186, 206, 207, 209, 298, 431, 459, 550, 572
Küba 50, 122, 301
Kümmel, Otto 182
Kütan, Regina 439

Ladrer, Alois 514
Ladrer-Mayer, Lisa 514
Landé, Georg 180
Latin Amerika 43, 50,67, 82, 301, 308, 393, 418, 499, 541, 567
Laval, Pierre 568, 559
Leip, Leopold 255
Leopold III 568
Lenz, Erwin 494
Lenz, Lina 298
Leon, Albert 303
Leon, Elli 255
Léon, Habif 382
Leon, Haim 422
Léon, Jacques de 70, 112
Leon, Nissim 101
Leon, René 69
Leopold (I.) 84
Lerea, Djaya 361
Letonya 229, 288, 541
Levi, Avner 45, 141, 143, 244, 593
Levi, Bohor 407
Levi, Filiks 255
Levi, Heinrich 255
Levi, Margerit 255
Levi, Sara 298
Levi, Yuda 335
Levy, Besallel 70
Levy, Esther 444
Levy, Heinrich 99, 102, 255, 447
Levy, Jacques 443
Levy, Joseph 208
Lévy, Mardochée 111
Levy, Maurice 443
Levy, Rudolf 11, 102, 243, 447, 450, 451, 503, 593
Levy, Salomon 417
Levy, Sam 568
Levy, Sarah 444
Levy, Sasson 443
Levy, Signor 460
Levy, Sultana 444
Lewin, Hermann 182
Lewin, Karl Jakob 182
Liaser, Haim 417
Lischka, Kurt 521
Litvanya 229, 267, 530, 541, 556, 568
Livorno 6, 81, 82, 479
Lizbon 362, 392, 472, 534, 556, 569
Loewit, Isidor 91
Loraine, Percy 141, 147, 149
Löwenstein, Bertold M. 311-313, 503
Löwenstein, Stefanie 311, 509
Löwy, Bernhard 298
Lui, Sam (Sam Levi) 111, 112
Luther, Martin Franz Julius 154, 261, 262, 263, 269, 270, 273, 278, 280, 281, 370, 429, 489, 535, 568, 572
Lüttich 424

Macaristan 83, 83, 117, 187, 189, 195, 198, 206, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 219, 220, 229, 268, 269, 273, 282, 286, 357, 390, 391, 399, 403, 442, 477, 490, 559, 578
Madrid 472, 485, 486, 561, 585, 597
Maimonides, Moses 95, 108

Maior, Ruben 102
Majdanek 298, 536
Malalel, Albert 438
Malalel, Jeanne 444
Malalel, Joseph 443
Malalel, Vital 438
Malali, Maurice 443
Malali, Salomon 443
Malali, Signourou 444
Malaton, Donna Ester 479
Malche, Albert 166, 438, 575
Malines, Lea Jerusalmi 438
Mandel, Ernest 435
Mandel, Henri 435
Mannheim 104
Marcus, Benno 248
Marcus (Markus), David Dr. 174, 208, 564, 569
Markus, Walter 18, 317-320
Marsilya 9, 16, 49, 67, 68, 82, 106, 290, 333, 339, 343, 344, 346, 347, 348, 351, 360, 365, 366, 367, 369, 372-385, 387, 390, 400, 402, 403, 408, 418, 530, 533, 554, 558, 566, 583, 585, 593
Mauritius 195, 201
Mauthausen 18, 309, 315, 412, 422, 448, 515, 582, 593
Mayer, Richard 118
Mayo, Stefan de 309
Mayorkas, Jacques 463
Mayr, Ludwig 424, 442, 569
Mazliach, Gabriel 317, 320
Mazliach, Jacques 317, 318, 319, 320
Mazliach, Paula 315
Mechanicus, Philip 455, 456, 569, 593
Mechoulam, Regina 431, 432
Meer-Zavarro, Fortunée van 459
Meijerplein, J. D. 77
Meksika 50, 93
Melchers, Wilhelm Dr. 263, 264, 266, 271, 283, 313, 314, 371, 569
Melik, Albert 335
Menache (Baron) 69
Menahişi, Michon 299
Menasche, Albert 432
Menase, Jaco 299
Menase, Rifka 299
Menassé (Monsieur) 69
Menassé, Avram 391
Menassé, Simha 391
Menda, Eliah 159
Menda, Joshuah 159
Menemen 359, 479
Menemencioğlu, Numan 116, 120, 123, 126, 218-220, 222, 278, 279, 280, 281, 393, 394, 409, 569
Mentesch, Josef 98, 299
Mersin 423
Meschoulam Bohor, Regina 431, 432
Meschoulam, Albert 297, 432
Meschulam, Lisa 299
Messiri, Jouda 422
Metaxas, Ioannis 570
Meyhoas, Giacomo 479
Mısır 70, 79, 108, 486, 506, 541, 570, 576
Midhat Paşa 94
Milano 6, 10, 16, 78, 79, 80, 162, 459, 461, 463, 464, 466, 468, 470, 471, 473, 475, 476, 477, 479, 480, 499, 500, 505, 509, 511, 513, 558, 561, 564, 565, 581, 584, 587, 593, 594, 595
Minsk 297, 301 , 312
Mires, Abraham 417
Misrahi, Berte Claire 444
Misrahi, Bulissa 444
Misrahi, Esther 444
Misrahi, Israel 443
Misrahi, Joseph 444
Misrahi, Rebecca 444
Mistriel, Isaac 417
Mitrani, Calo 355
Mitrani, Israel (Izy) 381
Mitrani, Joseph 354
Mitrani, Nissim 109
Mitrani, Robert 109
Mitrani, Victoria 354
Mizrahi, Albert 412
Mizrahi, Claire 432
Mizrahi, Izak 335
Mizrahi, Lazar 432
Mizrahi, Levy 417

Mizrahi, Simon 432
Mizrahi, Zimboul 432
Moiz, Sadi 335
Moses, Rifka 104, 306
Monowitz 405, 528, 529, 535
Mons 511, 512
Moreno-Peres, Esther 459
Morgenthau, Henry 527
Morpurgo, Jacques Sylvain 458
Mosé , Michon 80
Moses, Rifka 104, 306
Moskova 254, 554, 558, 567, 574, 579
Moutal, Camy 69
Moutal, Eliezer 443
Moutal, Ester 444
Moutal, Nisson 443
Moutal, Regina 444
Moutal-Torres, Rachel 438
Muhar, Joseph Escojido 433
Mussolini, Benito 116, 460, 465, 492, 493, 530, 556, 570
Münih 96, 104, 246, 307, 545, 563, 565, 579, 585-592, 594, 595, 598

Nacamulli, Guido 478
Nacamulli, Mario 478
Nachmias, Vitalis 215
Nadi, Doğan 186
Nadi, Nadir 137
Nahmias, Jacob 361
Nahmias, Rebecca 361
Nahoum, Avram (Abraham) 422
Nahoum, Jacques 300, 305
Nahoum, Melitta 303
Nahoum, Salvator 48, 417
Nahum, Haim 25
Namar, Avram 335
Namias, Mayer 303
Nansen, Fridtjof 184
Naphtali, Gertrud 304
Naphtali, Max 304
Natan, Daniel 16, 72, 439, 584
Natan, Ezra (Israel) 73, 435, 436, 443, 447
Nathan, Adele 444
Nathan, Elie 42
Navarro, David de Moïsse 103
Naville, Monsineur 413
Navon, A. H. 110, 594
Navon, Abraham 109
Nermi, Mustafa 570
Neuengamme 18, 412, 514, 547, 582
Neumark, Frtiz 176, 191, 594
Neurath, Konstantin von 260, 570
Neyzi, Leyla 242, 594
Nice 9, 16, 69, 70, 109, 111, 112, 240, 339, 386, 387, 390, 407, 432, 584, 592
Niego, Buha-Bohoro 444
Niego, Joseph 443
Niego, Vitalis 360
Nissen, Rudolf 172, 176, 190, 594
Nissim, Aron 86
Norden, Edith 178, 182
Nuri Paşa (Nuri Killigil) 121

Oberg, Karl 331, 374, 570
Odessa 98, 102, 305
Ofner, Eli 188, 584
Ofner, Francis 152, 188, 210, 216, 584
Ojalvo, Marco 503
Ojalvo, Nissim 416
Oppenheimer, Gustav 237
Orléans 328, 332
Ortaç, Yusuf Ziya 137
Osmanlı İmparatorluğu 13, 15, 23, 24, 28, 30, 32, 33, 43, 45, 46, 48, 49, 51, 53, 53, 54, 61, 70, 71, 77, 78, 82, 83, 84, 85, 93, 94, 95, 98, 102, 104, 105, 109, 112, 128, 144, 156, 240, 244, 340, 379, 414, 482, 523, 525, 537, 538, 568, 570
Ovadia, Nissim Dr. 62, 93, 94, 109, 110, 113, 308, 362, 570
Ovadya, Elvira 341, 584
Ovadya-Profetta, Elvira 342, 421
Oved, Rachel 246

Ökte, Faik 155, 594
Öngören, İbrahim Tali 146, 147, 148, 149, 571, 595
Özdoğancı, Behçet 313, 402, 406,407, 412, 571

Özdoğancı, Fikret Şefik 313, 406, 571
Özen, Haldun 170
Özgüvenç, Kutlu 379
Özkaya, İnayetullah Cemal 486, 489, 490, 571
Öztrak, Faik 202, 253, 571
Öztürk, Timur 142

P. George (ABD konsolosu) 38
Paldiel, Mordecai 378, 572
Palti, Raphaël 70
Papa XXIII. John 188
Papo, Michael (haham) 94
Papandreou, Andreas 217
Papen, Franz von 6, 118, 119, 120, 127, 130, 212, 218, 219, 235, 264, 282, 284, 285, 288, 289, 304, 370, 371, 389, 395, 409, 453, 454, 472, 473, 474, 485, 486, 501, 569, 571, 591,594, 595
Papo,José 62, 362, 594
Papo, Manfred 95, 308, 309
Papou, Bohor 71
Paraguay 50, 541
Passy, Maïer 73
Payman, Kemal Aziz 181, 182, 222, 572
Peker, Recep 125, 572
Pekesen, Berna 142, 143, 147, 149, 595
Pepeyi, H. Nihat 126
Pereria, Moses Lopez (Diego d'Aquilar) 86
Peretz, Anna 305
Peretz, Jakob 299
Peretz, Margot 299
Peretz, Mary 299
Perez, İbrahim 412
Pétain (Mareşal)323, 572
Petljura, Symon 539
Petsopoulos, Abraham 416
Picasso, Pablo 107
Picciotto, Liliana 16, 469, 470, 474, 475, 476, 477, 479, 595
Pinhas, Nisim 335
Pomeranz, Venya 207, 208
Pompas, Vittorio Haim 466
Pontremoli, Danelie 478
Pontremoli, Rachel 416
Portekiz 60, 71, 73, 74, 75, 76, 86, 102, 103, 104, 108, 113, 258, 273, 286, 294, 305, 362, 372, 391, 392, 404, 485, 490, 499, 506, 514, 527, 578
Papo, Isacco 463, 464, 476
Prag 8, 15, 17, 103, 243, 252, 284, 288, 289, 303, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 500, 501, 508, 533, 550, 566, 582
Profetta, Dudu 299

Rademacher, Franz 261, 263, 264, 282, 572
Ran, Nâzım Hikmet 244
Ravensbrück 17, 287, 288, 302, 303, 304, 310, 311, 412, 442, 444, 445, 446, 455, 478, 479, 497, 505, 507, 512, 515, 517, 547, 582, 585, 597
Reeder, Eggert 424, 573
Reichenbach, Hans 180
Resnik, Reuben 208, 210
Reuter, Edzard 173, 176, 595
Reuter, Ernst 168, 173, 174
Rıfat Paşa 89
Ribbentrop, Joachim von 116, 219, 260, 261, 262, 265, 266, 296, 568, 573, 576, 578
Riga 257, 297, 298, 306, 312, 554
Rintelen, Emil von 261, 573
Roblin 53, 339, 595
Roditi 69, 597
Rodos 6, 10, 48, 77, 83, 84, 200, 201, 460, 462, 481, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 516, 558, 567, 577
Roeppke 235
Roma 6, 82, 473, 488, 561, 570, 574, 578, 579, 595
Romanya 7, 108, 114, 117, 118, 123, 134, 183, 187, 189, 193, 195, 197, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 210, 211, 212, 213, 214, 219, 220, 221, 222, 223, 239, 247, 266, 269, 286, 291, 363, 389, 390, 403, 442, 490, 531

Roncalli (piskopos) 188
Roncalli, Guiseppe 210
Roosevelt, Franklin D. 185, 214, 216, 219, 220, 526, 527, 581
Rosenberg, Alfred 226, 532, 542, 573
Rosenberg, Hans 167
Rosenthal, Emil 299
Rostow 122
Rother 262, 265, 267, 268, 269, 495
Rotterdam 74
Rouen 332, 354, 356
Rousso, Lazar 336, 365, 584
Routier, Albert 347, 365, 574
Rozanes, Nissim 54
Rödiger, Conrad Dr. 573
Röhm, Ernst 144, 543
Röthke, Heinz 353, 384, 387, 521, 573
Ruprecht, Philip 136
Rusçuk 105
Russo, Alfred 107, 248
Russo, David 210
Russo, Marcus 89, 91
Russo, Reggina 309
Russo, Richard 309
Rüstow, Alexander 170

Sabah, Meyer 417
Sabis, Ali Ihsan 126, 574
Sachsenhausen 126, 229, 412, 543, 547, 564, 568
Sacuto y Soria, Elias 443
Sadak, Necmeddin (Necmettin) 31, 155, 574
Sakellaropoulos 141, 146
Salem, Enrico 460
Salmona, Victoria 354, 356
Salmona, Vitali 354, 359
Saltiel, Albert 209
Samuel, Hermann 299
Sanarki, Camélia 361
Sanarki, Esther 361
Saphier, Auguste 182
Saphier, Hermann 182
Saraçoğlu, Mehmet Şükrü 119, 120, 132, 155, 156, 278, 569, 574
Saranga, Maurice (Mordka) 351
Sarfati, Frieda 311
Sarfati, Moses 310, 514
Sarfati, Nathan 316
Sarfati, Victor 16, 70, 345
Sarfatti, Michele 17, 78, 79, 80, 81, 464, 596
Sarper, Selim 119, 126, 129, 574
Sartre, Jean-Paul 107
Satarasvili 159
Sarfati, Moses 310, 514
Saul, Albert 72, 336
Saul, Henri 369
Savariego, Sabetay 299
Savariego, Sol 299
Savut, Hüsnü 408
Saydam, Refik 120, 152, 193, 203
Schârf, Nora 219, 584
Schaumburg, Ernst 331, 574
Schleier, Rudolf 364, 389
Schellenberg, Walter 122, 126, 154, 575, 596
Schneider, Meta 299
Schiffmann, Bela 299
Schiffmann, Maximilian 309
Schild, Robert 15, 192
Schlageter, Leo 169
Schleier, Rudolf 339, 364, 389, 436, 519, 575
Schmill, Isaac 99
Schreiber, Emilio 81
Schüller, Louise 182
Schütte-Lihotzky, Margatere 174, 596
Schwartz, Philipp 167, 170, 176
Schwartzmann, Henri 417
Schwatzbard, Scholom 539
Schweblin, Jacques 539
Scurla, Herbert 175, 575
Sealtiel, B. 104
Seeliger, Georg 182
Segal, M. 202
Segouriano, Eliezer 443
Segouriano, Simone Zelda 444
Sehbal, Mimi Rüştü 321
Seidmann, Mahim 233
Seiler, Julius 154
Selanik 10, 48, 61, 63, 68, 70, 78, 80, 82, 96, 112, 217, 232, 287, 303, 351, 481, 482, 483, 485, 486

Sephiha, Esther 72, 439, 444
Sephiha, Germaine 444, 584
Sephiha, Haîm Vidal 50, 72, 440, 442, 514, 584, 587
Sephiha, Jacques 435, 443, 445
Sephiha, Nissim 72
Sertel, Sabiha 155
Sevi, Fortune 444
Sevi, Nissim 443
Sevi, Rifat 316
Sevilla, Jose 417
Shahon, Bulissa 446
Shaltiel, Shabetay 218
Shaw, Stanford 12, 276, 277, 333, 378, 379, 380, 493, 584
Sırbistan 206, 223, 364, 563
Sidi I. 378
Simavi, Sedat 137
Simond, G. Edmond 208, 210, 214, 215, 218, 219, 510, 576
Sinaï, M. 69
Singer, Fritz 302, 303
Singer, Marion 303
Singer, Rosalie 303
Siva, Rachel 432
Sivrihisar 158, 160
Skinner, Robert P. 133, 147
Slottke, Gertrud 449, 451, 452, 454, 576
Slovakya 117, 200, 206, 215, 216, 266, 269, 519, 528, 530, 557, 578
Sobibor 361, 377, 378, 383, 414, 451, 498, 515, 529, 536
Sofya 99, 489, 562
Soriano, Victoria 492, 495, 496
Sorias, Victor 459
Soulam, Michon 417
Soulam, Rebecca (Rifca) 422
Sousman, Marie Cohen 444, 445
Spinoza 108
Spiryel, Kalon 299
Spiryel, Mordo 299
Stalin, Josef 117, 214
Stalingrad 212, 525
Steengracht, Gustav Adolf 576
Stein, Rachel 307
Steinhardt, Laurence Adolphe 214, 218, 576
Stern, Julius 178, 188, 208
Steuerwald, Karl 171
Stockholm 472, 559, 566
Stoliar, David 202, 203, 209, 584
Stroop, Jürgen 489, 576
Studemund-Halévy, Michael 15, 102, 103, 108, 113, 597
Stuttgart 104, 236, 590, 592, 594, 598
Stülpnagel, Karl Heinrich von 577
Stülpnagel, Otto von 331, 577
Sultan, Anna 444, 445
Sulzberger 156
Suriye 79, 108, 116, 195, 196, 211, 220, 557, 573
Sussin, Ernst 310
Sussin, Heinrich 310
Sussin, Israel 310
Sussin, Otto 310

Şalom, Daisy 387
Şalom, Davud 387, 407
Şaul, Eli 150, 151, 155, 156, 157, 173
Şeyh Sait 39
Şili 236, 393

Talib, Ahmed 243
Tanrıöver, Hamdullah Suphi 33, 34, 577
Taranto, James 365
Taut, Bruno 169, 174
Tekin Alp (Moïz Kohen) 41, 160
Tekirdağ 27, 38, 146, 479, 571
Terezin 15, 305, 306, 315, 316, 317, 319, 320, 322, 535, 582
Thadden, Eberhard von 263, 285, 519, 577
Theresias, Maria 85
Theresienstadt 315, 321, 501, 515
Thorn, Otto 104
Toepke (konsolos) 174, 182
Togan, Ahmet Zeki Velidi 180
Toprak, Sabri 38, 180
Tordjman, Fortuné 385
Toros-Mater, Denise 375

Toulon 70
Toulouse 70, 106, 327, 527, 540
Toydemir, Muzaffer 129
Treblinka 487, 498, 529, 536
Trieste 6, 82, 83, 460, 462, 463, 468, 470, 480, 525, 587, 588
Tschelebon, Profetta 299
Tunçay, Mete 170, 596
Tunus 114, 571
Turkhof, Harry 313, 314
Turkhof, Renée 313
Türkeş, Alparslan 522
Türkkan, Reha Oğuz 131, 132
Türkmen, İlter 348, 577

Ukrayna 530, 539
Uruguay 50, 329, 393, 554
Us, Hakkı Tarık 155
Uziel, Eli J. 99
Uziel, Josef 299
Uziel, Joseph 422
Uzunköprü 27, 118, 141

Ülgen, Fethi 296, 297
Ülkümen, Selahattin 493, 494, 495, 496, 516, 577, 597, 598
Ünaydın, Ruşen Eşref 131

Vaëna, Avraham 71
Valero, Louise 329
Varna 200, 219, 253
Varon, Allegrina 479
Varon, Moise 468
Varon, Signora 74, 508
Varşova 102, 489, 530, 556, 566, 571, 576
Velbinger, Fanny 104
Venezüella 393
Ventura, Mişon 160, 170
Ventura, Ray 65, 66
Ventura, Stella 106, 107, 365, 584
Venturero, Claire 52, 290, 584
Vitalis, Cohen 303
Vitalis, Haim-Cohen 303
Vitalis, Helena 303
Vitalis, Nissim 305
Vitalis, Susi 303
Viteles, Harry 163, 214
Viyana 6, 8, 17, 49, 62, 83 – 96, 100, 103, 105, 107, 108, 110, 113, 137, 169, 172, 188, 218, 255, 271, 288, 289, 303, 307 – 317, 362, 385, 398, 447, 455, 487, 501, 505, 514, 550, 554, 557, 558, 560, 564, 569, 570, 571, 572, 579, 581, 582, 583, 587, 590, 591, 593, 595, 596, 597, 598

Wadler, Wilhelm 176
Wagner, Horst 263, 286, 390, 404, 410, 472, 486, 489, 578
Waldapfel, Ernst 182
Weidenfeld, Hugo Ritter von 89
Weinstock, Eugene 443
Weinstock, Mary 104
Weissmann, Isaac 294, 392, 578
Weizmann, Chaim 171, 191, 393, 536, 598
Weizsâcker (müsteşar) 272, 274
Werningerode 104, 107
Wertheimer 86
Westerbork 10, 74, 428, 447, 451, 455-457, 459, 500, 501, 503, 504, 513, 515, 569
Wise, James W. 400
Wise, Stephen Dr. 393, 394
Wise, Steve 215
Wisliceny, Dieter 484, 489, 578
Woermann, Ernst 262, 265, 283, 284, 371, 579
Wolf, Eduard 292
Wolkowicz, Memo 150, 156, 159

Yacar, Moise 354
Yakar, Josue 411
Yalçın, Hüseyin Cahit 112, 133, 139, 579
Yenibahçeli, Ahmet Şükrü 131
Yeruşalmy, Avram 401
Yeruşalmy, Refca 344, 401, 402
Yohai, Avram 451
Yohai, Luna Fanny 451, 458, 460, 504

Yohai, Mercado 74, 75, 454, 507, 508
Yohai, Robert 74
Yolga, Namık Kemal 335, 348, 579
Yozgat 151
Yugoslavya 62, 105, 108, 114, 117, 134, 152, 188, 195, 198, 223, 399, 465, 479, 481, 487, 525, 557, 572
Zacouto, Fred 14, 100, 110, 290, 584
Zakouto, Nissim 14, 96, 99, 101, 110, 236, 290
Zamla, Lea 361
Zawaro, Abraham Zion 299
Ziffer, Heinz 218, 491
Zöpf, Wilhelm 448, 449, 454, 459
Zuckmayer, Eduard 169